Основи методологије политичких наука

– друго измењено и допуњено издање –

Одлуком Наставно-научног већа Факултета политичких наука Универзитета у Београду бр. 08-266/1 од 27 06. 1995. г и решењем Декана Факултета политичких наука у Београду бр 01-674/2 од 18 07 2000 г. овој књизи је одређен статус уџбеника за предмет МЕТОДОЛОГИЈА ПОЛИТИЧКИХ НАУКА на Основним и Последипломским студијама Факултета политичких наука Универзитета у Београду

Др Славомир Милосављевић
Др Иван Радосављевић

ОСНОВИ МЕТОДОЛОГИЈЕ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

– друго измењено и допуњено издање –

СЛУЖБЕНИ ГЛАСНИК
Београд, 2003.

Издавач
Јавно предузеће „Службени гласник"

За издавача
Милић Мишковић, директор

Аутори
Проф. др Славомир Милосављевић
Проф. др Иван Радосављевић

Рецензенти
Проф. др Мирослав Печујлић
Проф. др Михајло Пешић
Проф. др Богољуб Пејчић
Проф. др Џевад Термиз

Уредник
Др **Ана Гавриловић**

Ликовно-графички уредник
Никола Богдановић

Компјутерска обрада текста
Ненад Зељић и
Фото-слог „Службеног гласника"

ISBN 86-7549-306-1

Тираж: 500

Штампа:
ЈП „Службени гласник" – Штампарија „Гласник", Лазаревачки друм 15, Београд

САДРЖАЈ:

I УВОД

1. Улога методологије и метода у науци, политикологији и практиковању политике. 13
2. Основни задаци уџбеника и избор наслова књиге 15
3. Избор, усмереност и систематизација садржаја 17
4. Однос садржаја и усмерености уџбеника према методолошким правцима 17
5. Однос према идеологији 18
6. Основне сугестије о коришћењу уџбеника 19

II ПРЕДМЕТ, МЕТОД И МЕТОДОЛОГИЈА ПОЛИТИЧКЕ НАУКЕ (ПОЛИТИЧКИХ НАУКА)

1. Предмет политичке науке (политичких наука) 23
1.1 Политика као друштвени реалитет и предмет политичке науке 23
1.2. Политика као процес 26
1.3. Политика као сложена структура 27
1.4 Политика као сложен систем 29
1.5. Функције политике 29
1.6. Политика и наука 30
1.7. Научне теорије о политици и пракса политике 31

2. Предмет методологије политичке науке (политичких наука) 34
2.1. Појам и предмет методологије 34
2.2. Саставни делови методологије 36
2.3. Извори методолошких сазнања 38
2.4. Логичке основе методологије политичких наука 39
2.4.1. Мишљење 40
2.4.2. Закони истинитог мишљења и замишљања 40
2.4.3 Предмети мишљења и научног сазнања 42

3. Посебност методологије политичке науке (политичких наука) 44

4. Научни метод: појам, саставни делови и класификација 50
4.1. Појам научног метода 50
4.2. Саставни делови научног метода 53
4.3 Класификација научног метода 55

5. Појам, битна својства и класификација научних истраживања 58

6. Специфичности истраживања у Политикологији. Истраживање као друштвени и политички однос 68

7. Општи односно типски предмет политиколошких истраживања 77

III ОСНОВНИ И ОПШТЕНАУЧНИ МЕТОДИ У ПОЛИТИЧКОЈ НАУЦИ

1. Основни процеси научног мишљења у политичкој науци 95
1.1. Процес мишљења и логичко мишљење 95
1.2 Именовање, означавање и значење 96
1.3 Језик и научни језик 96
1.4. Логичке варијабле и константе 99
1.5. Логичке исказне функције 104
1.6 Правила истинитог мишљења и логичке валенције 106
1.6.1 Правила истинитог мишљења 109
1.6.2. Логичке вредности (валенције) 109
2. Основни облици научног мишљења у политичкој науци 135
2.1. Појам: дефиниција, улога и класификација.
Процедура и улога дефинисања. 145
2.1.1. Дефиниција појма 145
2.1.2. Врсте појмова. 145
2.1.3. Међусобни односи појмова 149
2.1.4. Дефиниција и дефинисање 151
2.2 Исказ, став и суд. 152
2.2.1. Исказ 155
2.2.2. Став 155
2.2.3. Суд 157
2.3. Закључивање и закључак 158
2.4. Научно мишљење и теорија 165
2.4.1. Наука: појам, структура и класификација 169
2.4.2. Аксиоми, постулати и научни закони 169
2.4.3. Научна теорија 176
2.4.4. Научно објашњење 181
2.4.5. Научно предвиђање 184
2.5. Научно доказивање и оповргавање 189
2.5.1. Процедура доказивања 193
2.5.2 Врсте доказа 194
2.5.3. Погрешке у доказивању 195
2.5.4. Оповргавање 196
2.5.5. Проверљивост вредносних судова 197
3 Основне методе научног мишљења и истраживања
у политичкој науци 197
3.1 Аналитичке основне методе 205
3.1.1. Метода анализе 208
3.1.2. Метода апстракције 208
3.1.3. Методе специјализације 212
3.1.3.1 Класификација 214
3.1.3.2 Дихотомија 215
3.1.4 Дедукција као основна метода научног сазнања 217
3.2. Синтетичке основне методе 219
3.2.1. Синтеза као основна научна метода 224
3.2.2 Конкретизација као основна научна метода 224
3.2.3. Генерализација као основна научна метода 226
3.2.4 Индукција као основна научна метода 227
4. Општенаучне методе у политиколошким истраживањима 229
4.1. Хипотетичко-дедуктивна метода 246
4.2. Статистичка општенаучна метода 247
4.3. Општенаучна метода моделовања 258
4.4. Аксиоматска метода 271
4.5. Аналитичко-дедуктивна метода. 279
4.6. Компаративна метода 283

IV ОСНОВНИ ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРАВЦИ У ПОЛИТИКОЛОШКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА

1. Основни методолошки правци 285
1.1 Позитивистички теоријско-методолошки правац 301
1.1.1 Огист Конт 302
1.1.2. Џон Стјуарт Мил 302
1.1.3. Емил Диркем 305
1.1.4. Нека заједничка својства и одредбе позитивизма 307
1.2. Структуралистички теоријско-методолошки приступ 310
1.2.1 Основни ставови 312
1.2.2. Основне разлике методолошких оријентација унутар
структурализма. 312
1.2.3. Структуралистички метод и поступак 314
1.2.4. Структурализам у политиколошким истраживањима 318
1.3. Функционализам 318
1.3.1. Настанак и развој функционализма. 319
1.3.2. Функционализам Р. К. Мертона. 321
1.3.3. Системски приступ 324
1.3.4 Основне тенденције даљег кретања
функционалистичког метода 328
1.4. Бихевиористички теоријско-методолошки приступ 331
1.4.1. Основни ставови и постулати 332
1.4.2. Основна правила бихевиористичког методолошког правца. . 333
1.4.3. Специфичности бихевиористичког
методолошког правца у политикологији 336
1.4.4. Битне слабости и недостаци бихевиористичког
методолошког правца 337
1.5. Аксиолошки теоријско-методолошки правац у методологији
политичких наука 339
1.5.1 Веберово схватање начела избора предмета истраживања . 341
1.5.2. Веберова метода разумевања 342
1.5.3. Метод идеалних типова Макса Вебера 344
1.6 Дијалектички методолошки правац 347
1.6.1. Основне поставке античке дијалектике 351
1.6.2 Идеалистички дијалектички правац 352
1.6.3 Материјалистички дијалектички правац 355

1.6 4. Франкфуртска школа, критичка теорија и Адорнова негативна дијалектика ... 368
1.6 5 Нека посебна питања истраживања политичких процеса и појава дијалектичком методом ... 370

2. Квантитативни концепт и операциона истраживања у политичкој науци ... 372
2 1. Општа питања модела и математичких модела ... 374
2.2. Појам операционих истраживања ... 383
2 3. Неке основне врсте операционих истраживања ... 385
2.4. Рачунари у истраживању политичких појава и процеса ... 386

V ПРОЦЕС ИСТРАЖИВАЊА У НАУЦИ О ПОЛИТИЦИ

1. Пројектовање истраживања ... 399
1.1. Концептуализација ... 401
1.1.1. Парадигматско и теоријско заснивање истраживања ... 401
1 1 2. Избор теме за истраживање ... 402
1.1.3. Истраживачки задатак ... 404
1 1 4. Идејна скица ... 404
1.2. Израда нацрта научне замисли ... 406
1 2.1. Формулација проблема ... 409
1 2.2. Одређивање предмета истраживања ... 414
1.2 3. Циљеви истраживања ... 424
1.2.4. Утврђивање хипотеза и индикатора ... 428
1 2.5 Утврђивање начина истраживања ... 440
1.2.6. Научна и друштвена оправданост истраживања ... 442

2. Организовање реализације истраживања ... 447
2.1. Појам организовања и реализације истраживања ... 447
2.1.1. Планирање истраживања ... 447
2.1 2. Практичне мере организовања реализације истраживања ... 454

3. Реализација истраживања ... 462
3 1. Прикупљање података ... 462
3.1.1. Извори података ... 464
3.1.2. Основни критеријуми класификације извора података о политичким појавама ... 466
3.1 3. Документи као извори података ... 471
3.1.4. Неки основни проблеми коришћења извора података ... 479
3.2. Методе прикупљања података ... 482
3.2.1.Испитивање ... 483
3.2.2.Посматрање као начин сакупљања података и обавештења ... 511
3.2 3.Експеримент као начин прикупљања података ... 520
3.2.4. Оперативне методе сакупљања података ... 527
3.2.4.1. Студија случаја ... 527
3.2 4 2.Анализа докумената или посматрање документа ... 534
3 2.4 3 Тест у политиколошким истраживањима ... 553
3.2 4 4 Биографска метода ... 559
3 2.5. Општа правила израде инструмената истраживања ... 564
3 3. Мерење у политичкој науци (политичким наукама) ... 570
3.4. Сређивање и обрада података ... 584
3.4.1 Контрола података ... 586
3 4.2. Класификација обележја података ... 588
3.4.3 Шифрирање података ... 590
3.4 4 Разврставање података ... 592
3.4.5. Укрштање, табелирање и исказивање података ... 593
3.5. Оцена и анализа података ... 595
3.5.1. Оцена података ... 595
3.5.2 Анализа података ... 597
3.6. Провера хипотеза ... 603
3 7. Научно закључивање ... 607
3.8. Неки посебни методи анализе података ... 609
3.8.1 Мултиваријантна анализа ... 610
3.8 2. Факторска анализа у обради података ... 613

4 Израда извештаја о истраживању и резултатима истраживања ... 622
4.1. Појам извештаја о истраживању ... 622
4 2 Извештај о резултатима истраживања ... 622
4.3. Општа класификација извештаја о истраживању, односно резултатима истраживања ... 624
4 3.1. Прелиминарни извештај ... 625
4.3.2. Фазни или етапни извештаји ... 625
4.3.3. Просторно дефинисани извештаји ... 626
4 3.4. Проблемски односно тематски дефинисани извештаји ... 627
4.3 5 Методолошко-методски дефинисани извештаји ... 628
4.3.6. Извештаји дефинисани врстом предмета истраживања ... 630
4 3.7 Остале врсте фазних и парцијалних извештаја ... 631
4.4. Сводни, завршни или коначни извештај ... 633
4 4.1. Општа питања израде коначног извештаја ... 633
4.4.2. Основни садржаји завршног односно коначног извештаја ... 635
4.5. Систематика извештаја о истраживању ... 636
4 6 Систематика извештаја о резултатима истраживања ... 638
4.7. Нека питања излагања ставова извештаја о резултатима истраживања ... 640
4.8. Прилагођавање извештаја о резултатима истраживања потребама праксе ... 644
4.9. Нека питања језика и стила излагања резултата у извештају ... 647

Литература ... 655
I) Обавезна литература ... 655
II) Основна методолошка литература ... 655
III) Политиколошка литература ... 663

I
УВОД

1. УЛОГА МЕТОДОЛОГИЈЕ И МЕТОДА У НАУЦИ, ПОЛИТИКОЛОГИЈИ И ПРАКТИКОВАЊУ ПОЛИТИКЕ

Наука, са својим резултатима, најснажнији је носилац развоја људског друштва. Истовремено, резултати научног сазнања у свим сферама науке, такви су да њихова погрешна или само неопрезна примена могу да доведу до уништења појединих народа или читавог света. Одговорност за то у првом реду сноси политика као управљач друштвеним интересима и организованим друштвом, као управљач најмоћнијим средствима стварања и разарања. Наука је створила моћ и средства, политика их употребљава. А проблем је што мало њих са провереним стваралачким способностима могу доспети у врхове науке, али свако може постати политичар То је демократско право свих.

Како са претходним излагањем довести у везу питање улоге методологије и метода у науци и политици? Ако размотримо становиште Михаила Ђурића о задацима методологије, одговор ће нам се сам наметнути. Он сматра да је основно питање „да ли методолошко разматрање доприноси унапређењу научне области на коју се односи и колики је удео методологије у развоју научног сазнања?"[1] И даље наводи да су нарочити задаци методологије: „да утврђује епистемолошке критеријуме научног сазнања, да проучава логичку и техничку страну истраживачких поступака којима се наука служи, да заузима став према свим питањима научне стратегије, да ради на развијању и усавршавању аналитичког оквира у коме се истраживање креће и да проналази најефикаснија средства за прикупљање и сређивање изворних искуствених података." У крајњој линији све ово своди се на једно: да је задатак методологије да утврди услове за проверавање научног сазнања и за долажење до нових сазнања. Још краће, може се рећи да је главни задатак научне методологије да буде критика науке ... „Јер само методолошка критика може предупредити оно најгоре – да једна наука постане жртва ограничености својих властитих успеха."[2]

Сагласимо ли се са овим начелним становиштем, морамо уважити чињеницу да методологија проучава метод науке и методе научних истраживања и својим резултатима у облику научних методолошких сазнања, битно доприноси развоју науке и битним одредницама својстава науке: 1) објективности – укључујући и принцип етичке неутралности (непристрасности), 2) смелости и оригиналности, 3) поузданости, 4) прецизности, 5) општости укључујући и принципе јавности и поверљивости и 6) систематичности.

Схватимо ли науку као специфичну друштвену делатност и као развојан, сложен процес истинитог сазнања којим се остварују функције друштвене праксе (непосредно и посредовано) у разним облицима и са разним садржајима, добили

смо одговор о међузависности науке уопште и методологије уопште и посебних – специјалних наука и посебних, специјалних методологија тих наука.

Одредба да су конститутивни чиниоци сваке науке њен предмет и метод тиме добија и свој основ. Ако се науке нужно разликују по свом предмету – онда се оне разликују и по свом методу. Јер, на савременом нивоу развоја, нема једне опште науке већ се наука састоји од много посебних и специјалних наука, па сваки од предмета наука, у складу са својим особеностима, захтева и свој особени метод и себи прилагођене методе истраживања.

Напред изложена становишта о задацима методологије и односу методологије и науке отварају, на нов начин, веома старо питање о потребама за методологијом, о њеном карактеру и статусу. Сетимо се, још је Конт оспоравао потребу за логиком и методологијом, а то и данас чине неки научници. И данас неки филозофи и научници (нпр. Михаило Марковић) оспоравају методологији статус посебне науке и сврставају је у логичку дисциплину. Али, када се критички анализирају одредбе логике и задаци методологије, открива се да је питање о статусу методологије веома актуелно и да досадашња становишта не задовољавају. Много је аргумената да се поново и непристрасно размотре како стара тако и нова становишта.

Једна од битних функција науке је несумњиво унапређење друштвене праксе и побољшање укупности услова за бољи људски живот. Није потребно наводити посебну аргументацију у прилог томе, као што није неопходно ни наводити општепознату и много пута проверавану аргументацију о могућностима злоупотребе и фактичким злоупотребама науке и научних резултата у току практиковања.

Улога политике у развоју науке и примени њених резултата данас је доминантна и очевидна. Наука о политици (политичке науке, политичка наука, политикологија, политологија ...) треба да формира научна сазнања о политици, њеној структури, функцијама, односима, вредностима, усмереностима и последицама и о њеним методама. Наука о политици се у истраживању политике мора служити научним методама и своје резултате предочити друштвеној и политичкој јавности. Предочене резултате политика може користити на више начина. Она може да их користи за добробит човечанства, а може да их користи и за остваривање својих ужих, себичних циљева, зависно од околности. Она у томе има своје методе.

Неопходно је јасно разликовати методе практиковања политике од метода науке о политици и метода истраживања политике. Ово је, понекад, веома тешко због тога што наука о политици (друштвене и друге науке) нису, и поред свих настојања, ослобођене идеологије, а често су и функција индиректног политичког деловања. Штавише, научна сазнања и научни методи науке о политици могу се наћи и не ретко се налазе у арсеналу инструмената политичког деловања.

Важан задатак овога рада је да јасно разграничи методологију и метод науке о политици и истраживања политике од метода практиковања политике. И методи практиковања политике су предмет изучавања методологије науке о политици са позиција налажења најефикаснијих метода њиховог истраживања. Они су истовремено предмет изучавања и методике политичког деловања са задатком да

се открије који метод, када и како најефикасније делује и када га треба практиковати. Дакле, методологија, методи науке и научног истраживања су једно, а методи практиковања политике и методика политике су друго.

Тако смо одговорили на питање о односу методологије науке о политици са једне и политике као практичне делатности са друге стране.

2. ОСНОВНИ ЗАДАЦИ УЏБЕНИКА И ИЗБОР НАСЛОВА КЊИГЕ

На Факултету политичких наука у Београду методологија се изучава од његовог оснивања, а изучавала се и на Високој школи политичких наука као претходници овог Факултета. На почетку је владала дихотомна ситуација. Изучавала се методологија друштвених истраживања, а истраживала се политика, односно разни делови и аспекти политике.

Први приручник који се непосредно односио на проблематику истраживања политике објављен је 1977 године под називом „Политичка акција"[3], а на захтев студената IV године који су похађали посебан курс из методологије истраживања политичких појава, дат је и водич за праксу истраживања под насловом „Репетиторијум из методологије друштвених истраживања."[4]

На Факултету политичких наука у Београду посебно је развијена истраживачка пракса у којој су учествовали студенти III и IV године основних студија, као и студенти последипломских студија. Истраживачки тимови студената и појединци су од 1971. године истраживали политиколошке теме и у консултацијама и јавним одбранама пред комисијама састављеним од наставника са више факултета и стручњака из праксе (па и истакнутих политичара) покретали су многа питања методологије и метода истраживања политике и износили сопствена искуствена и теоријска сазнања. Тридесетак истраживачких тимова студената Факултета политичких наука, предвођених предметним наставницима и сарадницима из методологије, добило је велики број јавних признања за свој научно-истраживачки рад, а многи дипломирани политиколози који су били укључени у рад ових истраживачких тимова данас су истакнути истраживачи у истраживачким центрима и факултетима широм Југославије и у новонасталим земљама на територији бивше СФРЈ.

Истовремено студенти последипломских студија ФПН су у оквиру испитних обавеза били дужни да припреме и одбране свој индивидулани пројекат истраживања чијом су каснијом реализацијом у великом броју случајева настале веома успешне магистарске тезе и докторске дисертације.

Од 1980. године на Факултету политичких наука у Београду постоји на последипломским студијама и посебно усмерење за методологију политичких наука, на коме је више полазника магистрирало и докторирало

У међувремену је, 1980. године, изашла и књига приручник „Истраживање политичких појава"[5], а нешто касније и друго, измењено и допуњено издање „Репетиторијума."[6]

Тиме је већ било извршено заснивање метода науке о политици, односно методологије политичких наука. Изворна сазнајна основа у то време је већ била развијена, а допуњавана је и развијана магистарским и докторским дисертацијама од којих су неке од ширег значаја. У првом реду то су магистарске тезе: „Методолошки проблеми истраживања рада", „Проблеми истраживања процеса одлучивања у удруженом раду", „Дедуктивна метода у политичким наукама", „Индикатори у политиколошким истраживањима" и докторске дисертације „Компаративни метод у истраживању народног управљања у Либијској Џамахирији и социјалистичког самоуправљања у СФР Југославији" и „Хипотетичко-дедуктивна метода у истраживању политичких појава."[7]

Кроз скоро три деценије студенти основних, специјалистичких и последипломских студија и докторанти истицали су потребу за једним уџбеником из методологије политичких наука и за једним делом које би, на основу већ формираног научног фонда, коституисало и изразило посебност методологије и метода политикологије.

У Југославији се, у међувремену, појавила значајна литература из области методологије друштвених наука. Не могу се заобићи дела као што су: „Општа методологија" и „Основи методологије друштвених наука" Богдана Шешића, „Социолошки метод" Војина Милића, „Методологија друштвених наука" Мирослава Печујлића, „Критика социолошког метода" Ђуре Шушњића, „Методологија педагошког истраживања" Владимира Мужића, „Политичка знаност: предмет и суштина; методе" Адолфа Бибича и Павла Новосела, „Методологија ратне вештине" Новака Милошевића, итд.

Све побројано указивало је да су формирани научно-сазнајни основи у нас да се изради једно дело које ће истовремено испунити два задатка. Први, које ће дуг пут заснивања сумирати и омогућити конституисање методологије политичких наука. Други, који ће битну материју метода политичке науке дати обједињено у облику уџбеника.

Овим делом се то и покушало.

Наслов „Основи методологије политичких наука" одабран је из више разлога. Први разлог је то што је ова књига настала у време разбијања СФРЈ, стварања СРЈ, примене санкција ОУН према СРЈ, транзиције и бомбардовања, дакле у врло противуречним условима који су веома рестриктивно деловали на могућност истраживања у земљама у којима су политикологија и методологија најразвијеније. То је морало да остави трага и на квалитет овог дела. Истовремено, ова ситуација је заоштрила захтеве за једним делом које ће доприносити ваљаности истраживања политике, њеном разумевању и промишљању, па тиме и практиковању.

Аутори такође верују да поступност научног сазнања условљава и поступност у конституисању научне дисциплине. У овом делу су, по схватању аутора, дате само битне одредбе методологије политичке науке теоријско-инструктивног карактера. Неопходни су још неки садржаји и разраде којима би се извршила допуна овог дела и његово подизање на виши степен.

3. ИЗБОР, УСМЕРЕНОСТ И СИСТЕМАТИЗАЦИЈА САДРЖАЈА

Намера да се напише уџбеник обавезује ауторе да, колико год је то могуће, одговоре захтевима наставног плана и програма по коме студирају они којима је овај уџбеник и намењен. У овом случају то су првенствено студенти Факултета политичких наука у Београду. Међутим, имало се у виду да би било корисно садржај, терминологију и стил излагања ускладити са евентуалним потребама студената и истраживача у другим дисциплинама друштвених наука.

При избору и систематизацији грађе аутори су се придржавали два принципа. први је принцип постепености, тако да се ишло од општијег и основнијег ка посебнијем и специфичнијем; други принцип је био кретање од познатијег, једноставнијег и лакше схватљивог ка најсложенијем, најсуштинскијем и најтежем. Из та два принципа проистекла је и систематизација која, мада има четири главе, у суштини има три посебна садржаја: општа разматрања о методологији, методу и истраживању; посебна разматрања о политиколошким истраживањима и трећи део о конкретном процесу политиколошког истраживања.

Тиме је удовољено основним нормама педагогије, односно андрагогије – да се од теоријског иде ка инструктивном, од опште дефиниције и поставке ка упутству

Уџбеник у начелу треба да омогући кориснику да научи све што је неопходно у оквиру једног наставног предмета на Факултету. Овај уџбеник, ако се за студенте уопште може израдити уџбеник, не даје примере из праксе и не демонстрира праксу. Оптерећивање текста бројним примерима који ипак не могу прећи ниво илустративног, аутори нису сматрали целисходним. Уместо тога, следећи искуства са Репетиторијума ... , аутори су се определили да израде и један практикум чији назив „Пракса истраживања" довољно говори о његовом садржају и сврси.

4. ОДНОС САДРЖАЈА И УСМЕРЕНОСТИ УЏБЕНИКА ПРЕМА МЕТОДОЛОШКИМ ПРАВЦИМА

Спорови о теоријско-методолошким полазиштима и становиштима вероватно ће бити трајна карактеристика научне ситуације Њу још компликују политички и други ваннаучни утицаји

Полазећи од становишта да је методологија политичких наука, иако специјална методологија те науке, истовремено и саставни део опште методологије и методологије друштвених наука, аутори су заузели становиште да је неопходно

прво изложити најважније и најутицајније методолошке правце у друштвеним наукама, па тек онда специфичности теоријско-методолошких приступа у политичким наукама.

Аутори су настојали да у овом раду све правце и методолошко-теоријске оријентације третирају равномерно, са тежњом да их што коректније прикажу и да, што је могуће објективније, укажу на њихове предности, доприносе и позитивна деловања, а да евидентирају само битне тешкоће и недостатке. У остваривању ове намере аутори су наишли на велике тешкоће из два разлога. Прво, због сукоба и разлика унутар постојећих праваца и њиховог разграничавања које иде дотле да су неки подправци или нове варијанте праваца готово напустили основна полазишта и приближили се супротстављеним правцима. Друго, разни правци, у међусобним сукобима, стављају једни другима готово исте замерке са често истим аргументима или чак и потпуно без њих. Због тога су се аутори определили за конструктиван приступ који уважава достигнућа сваког од наведених праваца, а расправе, једностраности и недостатке сматрају развојном одликом.

5. ОДНОС ПРЕМА ИДЕОЛОГИЈИ

Аутори нису упали у заблуду о „деидеологизацији" ни о потпуном ослобађању од идеологије. Јасно је да идеологије нужно прожимају људске погледе на свет, веровања, очекивања, вредновања и понашања људи. Она се јавља у разним манифестним и прикривеним формама. Можемо чак говорити и о идеологији науке. Зар научна истина није и идеологија?

Упркос томе настојало се да се, што је могуће више, ослободи од утицаја идеологије при избору и оцени одређених исказа. Међутим, у политици идеологија је битна компонента, а разни теоријско-социолошки правци су повезани са системима вредности, а ови су основ и садржај идеологија.

Времена радикалних промена система, времена искушења, транзиције и рата су времена великих идеолошких ломова и заокрета. Због тога се стало на становиште да се идеологија третира као предмет истраживања и компонента политике, да јој се не оспорава улога у постављању хипотеза и интерпретацији резултата научних истраживања, али да јој се максимално одупре у просуђивању теорија и метода.

Нажалост, између намера и постигнутог готово никад нема знака једнакости И ово упозорење је облик настојања да се одбрани од идеолошких пристрасности.

6. ОСНОВНЕ СУГЕСТИЈЕ О КОРИШЋЕЊУ УЏБЕНИКА

Прва сугестија је да се цео текст прочита да би се остварио информативни увид у његов садржај и основне, битне ставове Прво читање није критичко и не захтева никаква бележења, оцене и сл.

Они који похађају наставу треба да прочитају садржај који се односи на наставну јединицу пре предавања да би могли да поставе одређена питања, да траже објашњења од наставника или да изнесу своја сазнања или критичке опаске. После одржаног предавања треба поново прочитати одговарајуће поглавље уз истовремено консултовање практикума. Тиме је извршена припрема за активно учешће на вежбама. Ако се читање уџбеника повеже са увидом у праксу истраживања, са прављењем бележака и евентуалних шема, одређена наставна јединица се може савладати за око два сата самосталног рада.

Уџбеник се не сме учити напамет. Чак и класификације треба учити са разумевањем. Битно је овладати принципима класификовања и критеријумима којима се служи у класификовању Ако било шта изгледа неразумљиво, треба се обратити наставнику. Боље је нејасно разјаснити, него се дугорочно мучити са нејасним

Уџбеник не треба схватити као „Свето писмо". Ни један уџбеник није све обухватио и све разрешио. Односите се према тексту критички, конструктивно и креативно. Не устежите се од разговора, замерки и предлога у писаном и усменом облику.

И када одлично савладате уџбеник и практикум остаће многи проблеми у пракси истраживања и научног рада које ће корисници уџбеника морати самостално да решавају.

ФУСНОТЕ.

[1] Ђурић, Михаило: *Проблеми социолошког метода,* Савремена школа, Београд, 1962. година стр 9

[2] Исто, стр. 14-15

[3] Милосављевић, Славомир. *Политичка акција,* Институт за политичке студије, ФПН, Београд, 1977. године

[4] Овом приручнику претходили су:

1) Милосављевић, Славомир и Радосављевић, Иван. *Репетиторијум из методологије друштвених наука,* ФПН Универзитета у Београду, Београд, 1975 година, 2) Милосављевић, Славомир. *Методолошки проблеми истраживања политичких појава,* Универзитет Ћирило и Методије – Институт за социолошка и политичко – правна истраживања, Скопје, 1976 године

[5] Милосављевић, Славомир. *Истаживање политичких појава,* Институт за политичке студије ФПН – Београд и Центар за омладину и пионире – Београд, 1980. година

[6] Милосављевић, Славомир – Радосављевић, Иван. *Репетиторијум из методологије друштвених истраживања – друго измењено и допуњено издање,* Београд, 1988. година

[7] Радосављевић, Иван: *Хипотетичко - дедуктивна метода у истраживању политике,* Дечје новине, Горњи Милановац, 1996

II
ПРЕДМЕТ, МЕТОД И МЕТОДОЛОГИЈА ПОЛИТИЧКЕ НАУКЕ (ПОЛИТИЧКИХ НАУКА)

1. ПРЕДМЕТ ПОЛИТИЧКЕ НАУКЕ (ПОЛИТИЧКИХ НАУКА)

1.1 ПОЛИТИКА КАО ДРУШТВЕНИ РЕАЛИТЕТ И ПРЕДМЕТ ПОЛИТИЧКЕ НАУКЕ

За ближе одређивање политичких појава неопходно је одредити појам политике. Политика је са становишта потреба дефинисања политичких појава, кључна категорија из које се изводе све остале дефиниције. Политичке су све оне појаве чија је бит, суштина, садржај, функција саставни део политике.

Многобројне до сада дате дефиниције политике изражавају различитост основног приступа и схватања политике. При том, у неким ситуацијама наглашавају се једне, у другим друге димензије или својства политике. Теоријска расправа о проблемима дефинисања политике ма колико нам изгледала корисна и атрактивна како са научног тако и са практичног становишта, овде није могућа. Стога смо опредељени за изградњу једне дефиниције која ће нам омогућити разматрање проблема њиховог истраживања.

Р. Ратковић сматра да је политика област друштвених збивања, друштвених односа и облика, у којој се решавају питања управљања друштвеним пословима. Сферу политике чини онај део надградње који се назива политичка надградња – где се врше активности управљања заједничким друштвеним пословима, значајним за друштвену целину, и организовања друштва за обављање тих послова.

Конкретизација политике остварује се у друштву кроз политичке појаве у које спадају:

1. „Друштвене активности усмерене на управљање општим друштвеним пословима";
2. „Социјални корени и фактори који ове активности изазивају";
3. „Свест којом се ове активности руководе (и процеси стварања те свести, процеси интегрисања појединачних воља у заједничку вољу)";
4. „Организације и установе преко којих се врши друштвено управљање и њихово деловање."[1]

Према Ј. Мирићу, политику бисмо одредили као институционалну друштвену моћ посредовања међу интересима, али и као борбу да се таква моћ задобије, или да се на њу делује. Тако одређен појам политике обухвата оба елемента, статички и динамички:

а) статички: политика као систем, конституција, поредак, интеграција,

б) динамички: политика као процес, утицај, власт, борба за прерасподелу моћи.

Указали смо на две дефиниције настале у различито време у току развоја политичких наука у самоуправном социјалистичком југословенском друштву. Осим поменутих аутора политику су дефинисали још многи други.[2] Није могуће о свакој од њих понаособ расправљати, нити сваку од њих поменути Ове две, овде наведене, илустративне су за оквире кретања наше научне мисли о политици као друштвеној појави и научном појму у току последње две деценије.

На основу поменутих и других дефиниција, које чине довољан методско-категоријални основ, могуће је издвојити битна обележја политике и политичког

У свакодневном говору, речи политика се придају разна значења, али је у основи сваког од њих – вршење моћи или власти, односно моћи и власти у друштву. Реч политика везује се како за организацију и вршење власти (насиљем или претњом насиљем) у друштву, тако и за подручје економског живота, уметности, образовања итд. А управо то захтева посебно пажљиво разматрање да би се јасно одвојила сфера политике од осталих друштвених сфера.[3]

Прво, неоспорно је да се политика јавља и постоји само у људском друштву. А то значи да се политика као друштвена појава јавља тек када се човек у одређеној мери осамостаљује од природе на основу својих радних способности.

Друго, политика се јавља тек када друштво постаје способно да установи специфичан вид друштвене организације – државу.

Треће, политика је појава чији је настанак нужно повезан са настанком класа и способношћу једне (владајуће) класе да успостави монопол насиља над осталим деловима друштва и да их организује у функционалну целину способну да, упркос класном сукобу, обезбеди класну репродукцију друштвеног живота на све вишем нивоу.

Четврто, политика се јавља са друштвеном поделом рада на непосредно производни (у прво време физички) и непроизводни (у прво време интелектуални), али само условно схваћено. У ствари, то је подела на оне који владају и оне којима се влада.

Пето, политика уноси у друштво хијерархију засновану на класној припадности и власти

За одређење политике такође су веома значајни чиниоци:

а) да је она трајни процес и активност,

б) да је рационална са унапред одређеним дальим, ближим и конкретним циљевима,

в) да су утврђени инструменти-средства којима ће се остварити циљеви;

г) да нужно установљава потребну организацију друштва која је (у целини дугорочно гледано) у складу са основним потребама друштва на датом нивоу развоја, и

д) да има своје специфичне методе дејства.

Многи од побројаних чинилаца, укључујући чак и монопол моћи и насиља у одређеним сферама друштвеног живота на одређеном нивоу друштвеног разво-

ја, чиниоци су друштвене активности која се не може сматрати и класификовати као политичка активност.

Стога, чини се, да у тражењу разлике између политике односно политичке активности и друштвене активности ваља имати у виду следеће:

а) политичка активност је само део укупне друштвене активности,

б) политичка активност заснована је на интересу и у складу са циљевима остваривања доминације у условима интересне борбе, и

в) ослоњена је на монопол насиља, али је и начин обезбеђивања граница друштвеног сукоба које се не смеју прећи да би се очувала минимална друштвена кохезија неопходна за опстанак и развој друштва.

Политика схваћена као најизразитији вид људског отуђивања као начин остваривања принудног понашања човека, независно од његове воље, очигледно у развијенијим демократским друштвима са релативно стабилним консензусом о основним друштвеним циљевима, унеколико мења свој смисао. Али, ако посматрамо цео проблем нешто шире, мораћемо да констатујемо да се ради о сложеном и организованом друштву које на одређен начин конституише своју вољу на основу утврђеног и артикулисаног интереса, о друштву у којем постоје правила понашања и друштвени ред који гарантује функционално остваривање друштвене воље као израза друштвеног интереса. Ако се ово има у виду, разумљива је нужност постојања делатности чија је функција активирање друштвене воље, њена организација, интеграција и реализазија. А то су управо оне рационално-функционалне димензије политике и када је она израз и производ класних односа и борбе, када је ослоњена на државу и монопол насиља. Отуда, у мери у којој се остварује истинска демократија, појму политике ће се придавати све више значење рационалног делања, а све мање значење насиља.

Потреба за рационалним повезивањем активности друштва, за успостављањем јединствених друштвених норми понашања у сфери јавног, како би се обезбедили и сигурност егзистенције и одговарајући услови за прогрес, али у исто време, све то у складу са владајућим интересом доминантне класе, довела је до тога да ван интересовања и утицаја политике готово није остала ниједна делатност људског друштва.

У мери у којој је слабила непосредна примена физичког насиља и непосредна претња њиме све мање била претежни начин интеграције друштва, а индоктринација и идеологизација добијале у значају, сфера политике се проширивала и све потпунијим регулисањем привредног живота, чиме је и непосредно обухватала материјалну основу егзистенције и развоја друштва. Све остале области људског живота увучене су у сферу политичког на тај начин што се кроз образовање, васпитање, јавно информисање итд фаворизује одређена вредносна оријентација, одређена норма друштвеног понашања кроз дефинисање „доброг" и „злог", „треба" и „не треба", „корисно" и „штетно", „пожељно и непожељно", итд. Онако како је политика ширила своју сферу, тако је њена рационално-организациона страна избијала на површину Ово је изразитије у све сложенијим друштвеним срединама и друштвеним односима

Сфера политичког због тога је веома еластичан и обиман појам. Приликом одређивања сфере политике мора се поћи од стварности у којој је део друштвених

активности непосредно подручје деловања власти, силе, монопола насиља, као што су, на пример, држава и друштвена безбедност, међудржавни односи, итд. То је први ниво, ниво непосредног вршења државне власти. Други ниво је успостављање правила и норми понашања било прописивањем, било на други начин. Трећи ниво биле би оне људске делатности које у политичку сферу спадају само маргинално, на тај начин што их држава, односно носиоци политике не забрањују или се само уопштено односе према тим делатностима. То су, на пример, нека удружења грађана (рецимо, одгајивачи паса, одгајивачи цвећа и сл., а у извесној мери и религијске организације). Међутим, свака људска делатност може имати политичку садржину у одређеном тренутку. Стога, једном утврђена сфера политичког није вечита нити се концентрација политичког интереса у пракси увек подједнако остварује. Напротив, зависно од друштвеног развоја, од подручја изражавања сукоба и концентрације деловања снага у борби, помера се тежиште политичког интересовања, па се помера и сфера политичког.

1.2. ПОЛИТИКА КАО ПРОЦЕС

Политика се остварује као процес у којем се непрекидно смењују и прожимају оно што је спонтано и организовано, рационално и емоционално, прогресивно и традиционално. Као покретачи иницијативе јављају се појединци, друштвене групе, друштвене институције. Смењују се фазе мировања и напрегнутих акција, а непрекидно се реконструишу и иновирају друштвени и политички циљеви, садржаји, значења и хијерархија друштвених и политичких вредности, правила и норме понашања и друштвена и политичка организација. У том процесу, који има карактер сталне политичке борбе, непрекидно траје редистрибуција друштвене моћи и власти. У плуралистичким друштвима евидентне су борбе политичких покрета, политичких партија и интересних група за власт, моћ и политички утицај у разним облицима и разним методима.

Политички процес не развија се независно од других процеса, поготово није независан од процеса у сфери производње – сфери основних друштвено-економских односа. Али, исто тако, политички процес, иако му је подлога у кретањима у друштвено-економским односима (посебно у комплексу својине), и сам утиче на промене у друштвено-економским односима. Кроз политички процес руши се и укида један систем монопола насиља у свим класичним друштвима, и замењује другим.

Из изложеног произлази да је *политика историјски процес остваривања општих друштвених интереса* (интереса друштвених целина), *организован,* с *ослонцем на монопол насиља.* Шире схватање политике би из ове дефиниције искључило само монопол насиља, што је, иначе, питање будућности. Подруштвљавање политике је још увек више питање учешћа у власти него ишчезавање улоге власти.

Политика је реалан процес, динамичан, дисперзиван и сложен *Политичке појаве* бисмо могли одредити као чиниоце политичког процеса, његове функције, везе и односе. У политичке појаве би се стога могли убројати: услови и узроци политичког процеса; учесници у политичком процесу; политички циљеви и вредности, политичке активности, политичке методе и средства; политичке последице.

Политичке појаве су несумњиво: *политички интереси*–који се испољавају као политички циљеви; *политичка моћ* – која се испољава као политички утицај, политичка власт, монопол политичког насиља; *политичка активност*–која се испољава као многобројност делатности, функција, радњи, поступака, чинова и операција; *политичко понашање* – које се испољава кроз вербалне исказе и стварно чињење, *политичка воља* – као систем трајних активних ставова, судова, опредељења са израженом акционом компонентом; *политички положај* – који се изражава кроз политичку улогу, функције и место; *политички систем* – који се испољава кроз политичке институције, установе, организације и слично; *политичке норме и узуси, политичка идеологија,* итд. Ипак може се рећи да су кључне категорије неопходне за дефинисање политичких појава: *интерес, друштвена и политичка моћ, власт, утицај и монопол физичког насиља.* Сходно томе, *појам политичке појаве* обухвата све процесе, активности, учеснике, средства и последице од битног значаја за конституисање, артикулисање, остваривање и заштиту општих интереса једне друштвене и политичке заједнице у којој битну улогу има политичка моћ која се изражава и кроз монопол политичког насиља.

1.3. ПОЛИТИКА КАО СЛОЖЕНА СТРУКТУРА

Две су основне области јављања политичких појава, област стварног људског живота и област људске свести. Ова подела је само условна, аналитички инструмент, стога што је људска свест део укупне људске реалности. Могуће је говорити и о области несвесног, подсвесног, предсвесног. Несумњиво је да се према политици, интересима, моћи, власти, идејама, итд. међу људима јављају и одређена осећања, да људи политику доживљавају. Политика такође рачуна са тим. Ипак, све то што је ван људске свести, није непосредно предмет истраживања у оквирима политичких појава, односно не спада непосредно у предмет политичких наука, већ у психологију. *Политичка психологија* би могла бити она научна дисциплина која би, у овом случају, обухватала област подсвесног, предсвесног, несвесног, емоционалног и представљала својеврстан спој између психологије и политичких наука.

Политичке појаве се могу сусрести у свим областима људског живота. Наиме, иако постоји посебна политичка реалност, може се констатовати постојање заједничких и општих интереса у било којој области људског живота, те и потреба, а сходно томе и активност за артикулацијом, усмеравањем, нормирањем, вредновањем, заштитом итд. тих интереса. Производња, промет, васпитање, образовање, култура, забава, брак, породица, итд, области су у којима је политика присутна и које су предмет и садржај политике. Може се чак утврдити да постоји општа, укупна политика и посебне политике унутар сваке од поменутих области.

Било би погрешно у свакој појави заједништва и општости интереса видети искључиво политичке појаве.

Друштвене појаве (личне, групне и друге необухваћене политичким) нису предмет нашег истраживања већ су у првом реду предмет социологије, те се њима нећемо овде бавити.

Све политичке појаве можемо класификовати по два основна критеријума: по времену појаве и по простору на којем се одигравају.

По критеријуму времена и појаве можемо конструисати следећу класификацију:

1) минуле политичке појаве;
2) актуелне или савремене, живе политичке појаве;
3) будуће политичке појаве

Између овде дата три основна члана класификације могуће је унети више прелазних чланова који су, углавном, непосредно повезани са средњим чланом–актуелним политичким појавама Најочигледнији су прелазни облици:

а) између првог и другог члана – политичке појаве у интезивном одумирању, од којих можемо наћи само остатак, без већег актуелног значаја;

б) између другог и трећег члана – политичке појаве у настајању.

Ово не треба мешати са латентним, потенцијалним или могућим појавама које се не прогнозирају на основу откривених тенденција. Политичке појаве у настајању разликују се од осталих по томе што је њихово реално конституисање започело, што је прва фаза, односно етапа њиховог развоја у току.

Истраживање минулих, актуелних и будућих појава не треба мешати са истраживањем прошлости, садашњости и будућности једне политичке појаве. Јер, прошлост, садашњост и будућност се може истраживати само за актуелну појаву.

По критеријуму простора могућа је следећа класификација:

а) унутрашње политичке појаве (унутар једног друштва);

б) међународно-политичке појаве (унутар глобалног светског друштва);

в) спољно-политичке појаве у односима две или више земаља, али не и укупног глобалног светског друштва.

Овој класификацији је могуће приговорити одређене недоследности, као на пример, сувишност једног члана Очигледно је да све појаве које нису унутрашњо-политичке, можемо да убројимо у спољно-политичке. Тако би дошло до спајања другог и трећег члана. Ипак, чињеница је да постоје извесне организације међународног карактера које имају изразитији степен заједништва. Стога сматрамо да оваква класификација више одговара.

Осим ове две основне класификације, могуће је и целисходно формирати и класификације по другим критеријумима, као што су природа политичке појаве,

облик испољавања, значај, итд. Но ово треба чинити сагласно потребама конкретног истраживања.

1.4. ПОЛИТИКА КАО СЛОЖЕН СИСТЕМ

Функционалисти су као продуктивне појмове, у истраживање политике унели и развили појмове систем и функција.

Политика се несумњиво може схватити као еластичан систем са релативно стабилним основним одредбама. Овај се систем може у политичкој пракси идентификовати као шири и ужи систем. Шире схватање политике као система подразумева политику као светски реалитет који се може идентификовати и у чијем се саставу налазе бар следећи подсистеми. информативно-агитационо-пропагандни у разним облицима, од најпримитивнијих до веома рафинираних и са разним варијацијама основних битних садржаја; подсистем одлучивања којим се утврђују циљеви, активности и методе остваривања циљева као облик рационалног у политици; подсистем организовања активности с обзиром да се највећи део остварује кроз разне организационе облике укључујући и државу институције, разне групе, итд., подсистем комуницирања у току остваривања политике и функционисања система, и подсистем идеологије односно оријентационих вредности.[6]

Политика као систем може се схватити и у стандардном значењу појма политички систем.[7]

Схватање политике као система ни у једном од поменутих случајева не разрешава проблеме утврђивања граница система и подсистема.

1.5 ФУНКЦИЈЕ ПОЛИТИКЕ

Саставни део сваке политике која се може идентификовати као реалитет су извесне функције схваћене као сталне и систематске, понављање суштинске активности остваривања власти као суштине политике.

Три су битне групе политичких функција које се могу јавити као предмет истраживања. *Прву групу* чине *основне функције,* оне које се у свим друштвима, иоле организованим, могу идентификовати. То су. функција идентификације; функција вредновања и функција остваривања интереса. Из њих се изводе све друге функције, укључујући и опште. Под *општим функцијама* подразумевамо оне које се могу наћи код највећег броја политичких субјеката од утицаја у свим политичким системима. Три су опште функције. усмеравања, интеграције и заштите.

Конкретизација основних и битних функција остварује се кроз *оперативне функције,* којих има знатно више и оне се не морају све подједнако остваривати у исто време.[8]

1.6. ПОЛИТИКА И НАУКА

Истраживање је само део актуелне друштвене и политичке стварности. Оно је, иако комплекс идеја, вредности, научних сазнања, практичних делатности, материјалних вредности, живих природних и друштвених бића, својеврсна реалност, својеврсна друштвена и политичка пракса.

Одређујући истраживање као својеврсну реалност и праксу, желели смо да посебно нагласимо да у истраживањима нема разлога за раздвајање идеалног и стварног. Јер, идеално је такође производ праксе људи. Инсистирајући на одредби истраживања као на делу људске стварности само смо посебно наглашавали човеков и друштвени тоталитет чије превиђање у политичким процесима и у истраживањима политичких процеса доноси бескрајно много нерешивих проблема.

Под људском праксом подразумевамо све садржаје и облике активности и живота људи, а под политичком све оне који се односе на управљање интересима, односно оне који чине политички процес. Сходно томе, стварање представа, идеја, веровања и сл., саставни је део људске праксе и њен облик.

Истраживање је процес научног сазнања, а то значи систематизовани и искуствено проверени систем мишљења, идеја, ставова, судова, поступака и активности мисаоног и практичног карактера којим се формира истинска научна свест. Стога се може рећи да је истраживање *специфичан, комплексан, динамичко-развојан процес повезивања и прожимања стварности, људске праксе и људске свести* Тај однос се најједноставније може изразити следећим низом међусобно повезаних и условљених судова:

а) стварност, реалност је основ и оквир и предмета истраживања;

б) људска пракса је димензија и компонента стварности (комплексна, динамична, развојна и делотворна) и верификатор истраживања;

в) истраживање је део и облик људске стварности и праксе, свестан, сврсисходан, комплексан, систематски, динамичан, развојан и делотворан процес прожимања, мењања и развијања стварности, праксе и људске свести чији развојни пут има облик спирале. Изложени став о односу истраживања, стварности и праксе не дозвољава, осим условно, у аналитичке сврхе, раздвајање идеалног и стварног и њихово потпуно независно посматрање. Овај став, ипак, не значи поистовећивање односа истраживања, стварности и људске праксе. Напротив, јасно је да је истраживање као људска пракса само димензија и компонента укупности људске праксе којом људи успостављају односе између сопствене свести, сопствене праксе и укупне стварности.

Нешто је друкчија ситуација када се разматра однос политичке стварности и истраживања политичких појава. Политичка стварност је претежно друштвено-политичка пракса и њен резултат, па је и однос између истраживања и политичких појава претежно однос унутар друштвене праксе, тј. између њених облика.

Између *истраживања и теорије* постоји сличан однос као и између истраживања и људске праксе. Теорија се јавља као конституисано и праксом верификовано и хипотетичко научно сазнање, тј. као производ праксе и њена компонента. Иако се може тврдити да је по форми идеална, по садржају и функцији она је, у коначном, реална Наравно, реч је о научној теорији. Стога је

однос између истраживања и теорије нужно посебно посматрати од момента када је теорија већ конституисана имајући у виду да је она последица и резултат искуственог сазнања људи које је на различитим нивоима друштвеног развоја имало различите карактеристике.

Полазећи од савремене ситуације, можемо на следећи начин поједностављено приказати *однос истраживања и теорије* (који се, иначе, одиграва и остварује истовремено).

а) пракса и теорија су подстицај, захтев и полазни основ истраживања;

б) пракса и теорија су предмет истраживања,

в) пракса и теорија су усмеритељи истраживања;

г) истраживање је процес провере ставова теорије њеним довођењем у непосредну систематску везу са праксом или сучељавањем са другим теоријама;

д) истраживање је критика теорије-конструктивна или деструктивна;

ђ) истраживање је, својим резултатима, основ проширења и продубљивања теорије;

е) истраживање је средство и процес обликовања праксе теоријом;

ж) истраживање је саставни део теорије, њена фундаментална делатност, и, истовремено, саставна фундаментална делатност људске праксе.

Чини се да би ови ставови били довољни за исказивање фундаменталних односа истраживања и теорије, који су важећи и за односе политичке теорије и истраживања политичких процеса.

На овај начин смо дали и *битна одређења улоге и функција истраживања* у процесима људског сазнања и људске праксе.

За истраживање политичких појава у том погледу се може рећи:

Прво, истраживања опажају, описују, класификују, откривају и прогнозирају политичке процесе чиме непрекидно проверавају, проширују, продубљују и критички систематизују научно сазнање о политици и политичком, а тиме и уопште о друштву и друштвеном;

Друго, истраживања опажају, описују, класификују, откривају и прогнозирају, а тиме и проверавају, проширују, продубљују и критички систематизују научна сазнања о процесима научног сазнања (уграђују методолошко-теоријску димензију);

Треће, истраживања опажају, описују, класификују, откривају, објашњавају и прогнозирају апликативно-инструментална својства и димензије научних сазнања у пракси и обрнуто, чиме изграђују и развијају однос дијалектичког прожимања научног сазнања и праксе.

1.7 НАУЧНЕ ТЕОРИЈЕ О ПОЛИТИЦИ И ПРАКСА ПОЛИТИКЕ

Пракса политике је у друштвеној стварности неспорна и лако се препознаје. Штавише, извесни облици остваривања праксе политике незамисливи су без учешћа веома широког круга учесника, без учешћа народа, грађана, гласача, постојања страначког чланства, итд., њиховог политичког понашања и политичке

свести. Други облици политике имају својства ексклузивног, скривеног од јавности и с релативно малобројним учесницима, што је случај с остваривањем доминантног утицаја, стварног владања, тајном дипломатијом, итд. Несумњиво је да се сви облици политике могу идентификовати као друштвени реалитети, као „друштвене чињенице" (ма колико се према овом појму исказивале резерве због „постваривања"), па се, сагласно томе, могу и морају именовати, означити, о њима се мора мислити, морају се дефинисати, донети судови и мора се о њима закључивати. То су нужни искуствени и мисаони предуслови за стварање теорије у најширем значењу, тј формирању опште основаних ставова о политичким процесима и појавама. Истовремено, то су и ваљани основи за јављање продуктивних идеја и предузимање одређених активности и акција чији су резултати суштинска провера ваљаности идеја. Све то је основ за настанак научних теорија о политици разних домета и прогностичке вредности и разне методолошке и методске вредности. Одређене систематизације и генерализације вишеструко проверених идеја и искуствене грађе воде и довеле су до разних ужих и ширих политиколошких теорија.

Независно од неслагања и сукоба мишљења и њиховог одређивања као „дедуктивних", „средњег домета", итд. не може се оповргнути становиште да је њихов суштински предмет политичка пракса и да им је политичка пракса верификатор.

Између науке и научне политичке теорије[9] постоји узајамност и одређени степен међузависности. Савремена политичка теорија са својим аксиомима, законима политичког понашања, правилима и моделима организовања и функционисања политике, неспорно је систематско сазнање о реалитету политике и основа предвиђања. Теорија је руководство за политичку акцију уколико обухвата више битних одређења и уколико су политичке акције краткорочније. Наиме, политика се остварује као друштвено (политичко) понашање, активност, вршење функција, однос, итд. и без теоријске свести о себи. Међутим, теоријска свест о себи умногоме омогућава политици да се циљно и ваљано развија, бар у основним компонентама и кретањима.

Проблем је политике у томе што је теорија често оптерећена идеологијом, религијским компонентама, интересном заслепљеношћу или притисцима моћи и власти. Такве „пригодне" теорије доводе, када се примене, до тешких последица, па и до огромних друштвених катастрофа.

Питања да ли је уопште могућа научна теорија политике и може ли се она поставити као генерална и универзална води нас према два одговора. Прво, није задатак методологије да сада да суд о томе да ли је могућа генерална и универзална теорија у науци о политици

Друго, истраживање идеја, теорија и праксе политике конструисаће теорије све веће вредности и оне ће, ма колико биле несагласне у исказима, у својој основи садржати све јаче језгро усаглашених ставова који, вишеструко проверени, постају све поузданија основа научном објашњавању и предвиђању.

Теорија се, између осталог, у методологији, често наводи као почетак истраживања и као крајњи резултат истраживања. Међутим, неке сасвим нове

појаве, као на пример, транзиција, нису теоријски обрађене (или ако јесу, бар нису доступне научној јавности, иако нико не верује да рушење реал социјализма и настојања на „новом поретку" нису теоријски обрађивана и моделована) те није оправдано у свим случајевима полазити од становишта теорије. Она нема својства генералне и универзалне теорије

Предмет истраживања јесте политичка пракса, али се политичка теорија схвата као њен саставни део. Тако научна теорија о политици и њен утицај на политичку праксу чине неизбежан саставни део предмета политиколошких истраживања. Одступања политичке праксе од теорије и измене у пракси под утицајем теорије (нарочито у политичкој свести, вредносном систему и поличком понашању, односно активности) стални су предмет истраживања.

ФУСНОТЕ.

[1] Ратковић, Радослав. *Огледи о проблемима савременог друштва,* Београд, Култура, стр. 131–132

[2] Стокић, Љубиша. *Демократија и освајање власти,* Београд, 1994, Зенит, стр. 13–29 (даје преглед дефиниција политике домаћих и страних аутора)

Бајме, фон Клаус, Савремене политичке теорије, Загреб, 1974; Стварност, стр. 13–16

[3] Милосављевић, Славомир. *Политичка акција,* Београд, 1977, Институт за политичке студије ФПН, стр 53–66

[4] Милосављевић, Славомир. *Истраживање политичких појава,* Институт за политичке студије и Центар за омладину и пионире, Београд, 1980, стр. 41–43

[5] Лазин, Смиљан. *Политичка психологија,* Београд,1994, Институт за политичке студије

[6] Милосављевић, Славомир: *Омладина у политичком процесу,* Београд, 1987, Истраживачки центар ССО Србије, стр. 116–122

[7] Матић, Милан и Подунавац, Милан. *Политички систем,* Београд, 1994, Институт за политичке студије, стр. 163–261

[8] Милосављевић, Славомир: *Ибид,* стр 56–59 Бајме, цитирано дело, стр. 168–180 Алмонд и Коледан наводе инпут функције:

1. политичку социјализацију и регрутацију
2 интересну артикулацију
3. интересну агрегацију
4. политичку комуникацију и *аутпут* функције. 1 израда правила, 2 примена правила, 3 додела правила

Спиро наводи 4 егзистенцијалне функције сваког система:

1. формулисање
2. саветовање
3 одлучивање
4 решавање проблема.

[9] Ратковић, Радослав. *Наука и политика,* Београд, Институт за политичке студије, ФПН, 1971

2. ПРЕДМЕТ МЕТОДОЛОГИЈЕ ПОЛИТИЧКЕ НАУКЕ (ПОЛИТИЧКИХ НАУКА)

2 1 ПОЈАМ И ПРЕДМЕТ МЕТОДОЛОГИЈЕ

Битан део сваке науке је њен метод. Као и предмет науке, метод науке је предмет научног сазнања, односно предмет научног истраживања. Наука која се посебно бави научним истраживањима метода (начина којима се истражује) која стиче научно сазнање о методама, назива се методологија. Дакле, *методологија је наука о методима стицања научног сазнања односно о методима научног истраживања.*[1]

И данас се повремено обнавља питање да ли је методологија као посебна наука уопште могућа и, ако јесте, која је и каква је то наука. Ово питање налази своје основе у распрострањеним схватањима да је методологија логичка дисциплина или да је методологија дисциплина епистемологије или гносеологије. У том смислу веома је индикативно становиште Михаила Марковића, које дословно гласи: „Међутим, у класификацији науке уопште и филозофских наука посебно, методологија не може фигурирати као посебна научна дисциплина, јер се њоме само проучавају услови практичне примене принципа који су неизбежно саставни елементи извесне мање или више опште теорије – логике односно теорије сазнања." Ово је противуречно са претходним његовим исказом да „... верификација резултата добијених мишљењем, није уопште ствар логике већ методологије односно теорије сазнања."

Основи постављања питања да ли је методологија могућа као наука су у томе што се сматра да: прво, научна дисциплина друге науке (у овом случају логике) не може да буде посебна наука, друго, метод и предмет су битни и нераздвојни чиниоци сваке науке и научне дисциплине, па су научна сазнања и научна истраживања методе одређене науке односно научне дисциплине, саставни делови те науке, односно научне дисциплине. Оба су полазишта на први поглед прихватљива. Међутим, превиђа се да се овде ради о *специфичном предмету* методологије – методу, односно начину (начинима) научног сазнања и научног истраживања предмета науке односно научне дисциплине.[4] Начин стицања научног сазнања односно научног истраживања *није чинилац предмета науке* – научне дисциплине, већ међу њима постоји функционални и нормативно-инструментални однос у коме метод има поливалентну улогу. Међузависност предмета и метода манифестује се као зависност и обима и степена научног сазнања о предмету науке од развијености методе, дакле од научних сазнања о продорним и продуктивним начинима научног истраживања и научног сазнања предмета науке. С друге стране, обим и степен научног сазнања о предмету науке омогућава, односно ограничава научно сазнање и могућности научног истраживања метода, тј начина стицања научног сазнања.

Међузависност предмета и метода науке је непосредна, али она не онемогућава већ, напротив, захтева посебно систематско научно истраживање и научно сазнање о методу (методама).

Неоспориво је да се у истраживању разних предмета користе исте методе у истим или сличним варијантама[5] и да се чак код разних метода јављају исти чиниоци. Такође, јасно је да разноврсна истраживања користе исте методе у разним модалитетима, али да за сва научна истраживања постоје нека иста основна правила. *Научно сазнање о општим, посебним и специфікованим правилима у спровођењу научног истраживања и стицању научног сазнања о предметима науке и научних сазнања управо захтева постојање посебне науке каква је методологија*

Тачно је да је свако истинито и смислено сазнање логично, тј да је у складу са нормама логичког мишљења. То поготову важи за научно сазнање и научно истраживање. Зато се и методологија дефинише као логичка дисциплина. Међутим, методологија се не састоји само од логичких правила. Такође, упркос универзалности неких од поставки логике, не постоји само један логички систем нити само један логички правац. Логичка правила су битан саставни део методологије, који је у примени повезан и условљен другим деловима методологије и другим методологијама и могућностима формирања разних спрега логичких правила и чинилаца других делова методологије. То је још изразитије код метода. Осим тога неопходно је, ако изложени став треба доказати, претходно тачно разграничити научну дисциплину од наука и науку од науке. У друштвеним наукама то је веома тешко због својстава предмета наука и научних дисциплина. Свакако, то није довољан аргумент за негирање постојања и могућности постојања неке науке.

За расправу о методологији као науци, пошто смо утврдили предмет и задатке методологије, знатно је важније питање. *да ли се може утврдити постојање метода Методологије?* Може ли наука о методама истраживања имати и развити сопствене методе истраживања? Такав захтев је на први поглед бесмислен. Међутим, у специфицираним методолошким истраживањима конципирају се, развијају и користе специјализовани постулати, правила, инструменти и поступци методе који се користе и у истраживањима предмета других наука, те се може рећи да постоје посебне методе методологије бар у оној мери у којој постоје посебни методи посебних наука и научних дисциплина у друштвеним наукама.

На основу изложеног морамо одбацити негирање методологије као посебне науке

Методологија се дефинише као нормативна наука. Овакво одређење методологије заснива се на сазнању да су њен предмет управо проверена научна истраживачка искуства и правила о стицању научног сазнања и о научном истраживању. Дакле, *предмет истраживања у методологији* су научна сазнања о научно-истраживачкој пракси и норме које прописују одређене активности и понашања у процесима научног истраживања и стицања научног сазнања.

Штавише, методологија на основу свог научног сазнања утврђује интерпретацију и примену већ постојећих и увођење нових правила. По томе методологија заиста јесте нормативна наука. Међутим, свака наука која открива научне законе, законитости и правилности које служе за изграђивање одређених система и примењивање правила, такође се може сматрати нормативном. Готово све науке би се, по тако примењеном критеријуму, могле убрајати у нормативне.

При дефинисању методологије не може се избећи питање да ли је она превасходно теоријска или емпиријска наука. У тражењу одговора на ово питање треба имати у виду да се у свим наукама емпиријско и теоријско прожимају. Само је у неким наукама већа упућеност на емпиријске изворе сазнања. Сазнања неких наука су више и непосредније усмерена на примену у стварности свакодневног живота. Имајући у виду улогу емпиријских сазнања и примену резултата истраживања односно научних сазнања методологије, она се може сматрати емпиријско-теоријском науком.

2.2. САСТАВНИ ДЕЛОВИ МЕТОДОЛОГИЈЕ

Методологија је веома сложена наука па се утврђивању њеног састава може прићи на више начина. Констатујући да је она емпиријско-теоријска наука, откривамо да у њен састав улазе сазнања многих емпиријских истраживања која су се односила на предмете наука, односно на предмет одређене науке, затим резултати емпиријских методолошких истраживања, теоријска истраживања метода, теоријска истраживања предмета наука (науке) и, посебно, логичка истраживања.

Садржај сазнања која улазе у састав методологије могла би се сврстати у три функционалне целине, односно у три посебна дела.

Први део чине научна сазнања о правилима логике и односима правила логике са методама и предметом истраживања. Тај део бисмо назвали *логичким делом методологије*. Њиме се успоставља однос између методологије и логике. У овом делу разрешавају се питања примене одређених логичких постулата и правила у оквирима утврђених парадигми науке, система логике, методолошких праваца и методе истраживања у истраживањима предмета науке и у истраживањима метода.

Други део називамо епистемолошким или сазнајним. У овом делу разрешавају се проблеми односа између научног сазнања о предмету и научног сазнања о методу, као и односи научног сазнања применом одређених метода у истраживању предмета наука и посебно у истраживању метода. Односи између разних врста и типова истраживања и односи разних метода такође су чиниоци овог дела.

Трећи део назива се научно-стратегијским. Неспорно је да је битно својство сваке науке развојност. Дакле, научно сазнање се развија па се тиме развија и наука. У овом делу се артикулише и разрешава питање односа међузависности развоја сазнања о предмету и о методу науке. Наиме, развој сазнања о предмету науке може бити успорен или лимитиран развојем сазнања о методама истраживања, као што може да буде успорен или лимитиран развој сазнања о методама истраживања заостајањем развоја сазнања о предмету науке.[6]

За овај део методологије могу се везати и садржаји који се односе на такозване научне револуције. Наиме, питања односа научног сазнања о предмету и методу на одређеном степену развоја, отвара питање и формулише, или бар указује на могућност одговора о ваљаности научних парадигми или њихових делова.

Свака радикална промена у систему научних сазнања о предмету захтева дубоку промену у научном сазнању о методу науке; свака радикална промена научног сазнања о методу науке води радикалној промени у научном сазнању о предмету науке. Скуп великих промена у научном сазнању о предмету и методу науке, нарочито ако се промене односе на постулативна и аксиоматска сазнања, води променама у успостављеном систему научног сазнања, у његовом поретку. Тако се остварује ток уласка у такозвану научну револуцију односно у промену научне парадигме.

Оправдано је поставити питање да ли постоји само једна или има више методологија. Да ли постоји само једна наука о методама научног истраживања или их је више?

Могућа су оба приступа.

Ако методологију схватамо као науку о методама стицања научног сазнања и научног истраживања уређену у јединствен систем са строго научном систематизацијом и научно утврђеним структурама, функцијама и односима, основано је говорити о једној сложеној науци коју чини више делова – целина! Има основа и за супротно схватање које тврди да постоји више методологија које се међусобно знатно разликују. Најчешће се разликују: 1) Општа методологија; 2) Методологија природних наука; 3) Методологија друштвених наука, 4) Методологија појединих наука (специјалне методологије). Према тим схватањима Општа методологија изучава општа правила научног истраживања, за која се може сматрати да важе за истраживања свих врста и у свим наукама. Методологија природних наука истражује односно обрађује методе научног сазнања и истраживања која се користе у природним наукама, а Методологија друштвених наука бави се методама које се употребљавају у друштвеним наукама. Специјалне методологије научно изучавају методе које се примењују у истраживањима односно стицању научних сазнања у појединим наукама односно научним дисциплинама.

Приказана класификација заснована на критеријуму одредаба предмета истраживања и односа метода према њему, ма колико изгледала уверљива и ма колико била корисна, не оповргава становиште да је методологија једна наука, један кохерентан научни систем и поредак, у коме је само предмет методологије класификован по општости.[8] Наиме, нема доказа за евентуалне тврдње да се посебне методологије баве само методама које се искључиво примењују у једној групи наука или само једној науци. Посебне методологије се, напротив, баве научним изучавањима свих метода које се користе у истраживањима – стицању научног сазнања о посебној групи сродних наука, односно у једној науци или једној научној дисциплини.

Разлог томе је што се скоро све методе користе или се могу примењивати у истраживањима предмета сваке групе сродних наука, или сваке науке односно научне дисциплине, а само се модалитети примене мање или више међусобно разликују.

За разликовање и класификацију методологије могуће је користити и критеријуме парадигми, односно методолошког правца.[9] Међутим, ни тај критеријум не оповргава јединственост методологије као науке. Он само уважава раз-

лике у приступима, постулатима и аксиомима појединих методолошких праваца или тачније њихове концептуалне разлике. Али ни те концептуалне разлике, ма колико биле велике, не искључују однос општег, посебног и појединачног чак и када се разликују у ставовима о могућностима истраживања одређених предмета науке и ваљаности и применљивости одређених метода. Компарација између ставова, на пример позитивистичких и аксиолошких методолошких праваца, односно концепција, илуструје то веома јасно.

Изнети разлози нам изгледају довољни за суд да је методологија сложена наука, чији систем и поредак чине многи међузависни и међусобно условљени и прожети делови, који се само условно могу одвајати и третирати као посебни.

2.3. ИЗВОРИ МЕТОДОЛОШКИХ САЗНАЊА

Методологија је заснована на многим, много пута на разним местима, од многих истраживача стицаним, провераваним, систематизованим и промишљаним, искуственим и теоријским сазнањима. Није било емпиријског или теоријског истраживања, а да оно није вршено на неки начин, да није коришћена нека концепција о истраживању, да на неке начине нису прикупљени подаци, да они нису обрађивани и да на основу њих нису формирани некакви научни закључци. Свака људска и природна творевина настала је на неки начин и истраживањем те творевине могуће је доћи до одговора како је она настала.

Битна одредба предмета методологије управо је настојање да се мериторно одговори на питање. *како научно сазнати истину.*[10] Питање да ли је могуће сазнање истине и да ли је истина уопште могућа, чиме се филозофија (посебно гносеологија) веома дуго бави, методологија уопште не поставља. Она полази са становишта да чим постоји смислено питање вероватно је да постоји и истинит одговор на њега, чим постоје манифестације појава и процеса, директне или индиректне, могуће је и истинито сазнање о њима, само треба наћи прави начин да се дође до њега. То становиште опредељује и изворе методологије.

Први општи извор методолошких сазнања је филозофија као систематизовано опште промишљање целокупног искуства и предвиђања развоја људског друштва. О људском друштву, о процесима и односима у њему, увек се мислило полазећи од неких премиса и у оквирима неких поставки и неких система мишљења, дакле на неки начин. Исказивана мишљења су увек доказивана или побијана некаквим аргументима, а стање и ситуације су описивани, упоређивани, класификовани и објашњавани одређеним процедурама. Управо та чињеница чини филозофију незаменљивим извором методолошких сазнања, а посебно њену дисциплину епистемологију

Други неизбежан извор методолошких сазнања је логика, која садржи знатне компоненте основа методологије. Правила и критеријуми истинитог мишљења садржани и изграђени у логици су незаобилазни структурни чиниоци методолошких сазнања. С обзиром на њихов значај њима ће се доцније посветити посебан део излагања.

Трећи извор методолошких сазнања је социологија сазнања која се бави међузависностима између својстава друштва и друштвених сазнања укључујући и научно сазнање

Четврти извор су постојећа научна сазнања о разним предметима науке и о методама сазнања у оквирима разних наука. За политичке науке (науку о политици, политикологију, итд.) нарочито су важна научна сазнања у друштвеним наукама, а посебно у оквиру социологије, психологије, историје, правних, економских и војних наука. Разумљиво је да примат у односу на све поменуте науке имају политиколошка научна сазнања.

Пети извор су систематизована и несистематизована истраживачка искуства, односно евидентирана пракса истраживања садржана и исказана у многим реализованим истраживачким пројектима са разним предметима и методама истраживања у оквиру разних наука.

Шести извор су специјална методолошка истраживања. Предмет ових истраживања су процеси, тј. процедуре концептуализације, израде пројеката истраживања и структура и форме тих пројеката, токови реализације истраживања, карактеристике, могућности и практиковање одређених методолошких концепата и методе истраживања, итд.

Сви ови извори се користе истовремено у развоју методологије и метода науке, али се могу користити и у разним спрегама и појединачно. У нас су веома запостављена методолошка истраживања мада су она најпродорнија и по својим својствима су синтетичка. Она нужно у себе укључују методолошка сазнања из свих области и извора.

У питање односа методологије и друштвених наука спада, несумњиво и питање њене самосталности. О томе је већ било речи у претходном одељку, а биће још више у наредним одељцима. Овде је довољно рећи да је методологија сродна филозофији (епистемологији), и логици, али да се не може сматрати њиховим дисциплинама. Нарочито је изражена склоност да се методологија третира као саставни део логике (Брана Петронијевић)[12] или као њена дисциплина (Морис Коен, Нејгел, и други)[13].

Однос методологије и предметне науке разрешен је у претходном одељку.

2.4. ЛОГИЧКЕ ОСНОВЕ МЕТОДОЛОГИЈЕ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

Логичке основе методологије чине делови логике који се најнепосредније односе на процесе истинитог мишљења. Ови делови логике садрже битна правила и упутства о истинитом мишљењу. Како је научно мишљење по својој основној усмерености и тежњама у функцији стицања научног, дакле истинитог сазнања, неопходно је познавање и примена логичких норми истинитог мишљења.

Најкраће речено *логичке основе методологије* чине.

1) дефиниције мишљења, принципи и закони истинитог мишљења и питања именовања, означавања, значења и језика као средства и предмета мишљења;

2) облици мишљења – учење о појму, ставу, суду и закључку односно исказивање, суђење, закључивање укључујући доказивање и оповргавање;

3) основне методе и њихови поступци (анализа – синтеза, апстракција – конкретизација, спецификација – генерализација, дедукција – индукција и аналогија, односно компарација).

2.4.1 **Мишљење**

Мишљење смо већ раније дефинисали као сложен процес у коме су садржане психичке, менталне, физичке и друштвене компоненте. Оно је *предметно* (дакле увек се мисли о нечему), а одиграва се кроз следеће фазе: опажање - *представљање* - *поимање* (формирање појма) и *промишљање*

Истинитост мишљења може се на разне начине одредити, али за наше сврхе довољно је рећи да истинито мишљење истински сазнаје предмет мишљења. Оно саопштава тачне тврдње о предмету мишљења. Међутим, предмети мишљења су веома сложени, па се истинито мишљење не мора односити на целу појаву или процес који је предмет мишљења, већ само на неке његове делове, својства, аспекте, моменте, односе. С обзиром да је мишљење процес, као и да су многи предмети мишљења процесуални (променљиви и развојни), те да предмет мишљења нису само манифестациони облици појава и само актуелна догађања, и само мишљење је, као сазнање, *развојно*. У том смислу се може говорити о различитим *степенима истинитости* односно погрешности мишљења. Један од логичких система валенције мишљења разликује а) могућу истинитост; б) вероватну; в) извесну и г) нужну истинитост. Такође разликује а) могућу погрешност; б) вероватну погрешност; в) извесну и г) нужну погрешност. Између њих ставља неодређеност која их дели, те се тако добија деветовалентна логика

Логика познаје и друге системе валенције као што су двовалентни (истина и погрешка), тровалентни и поливалентни.

У логици се јављају и разлике у принципима при чему се супростављају принципи формалне, (елементарне) логике принципима дијалектичке логике. Као принципи формалне логике наводе се: а) прост идентитет; б) проста непротивуречност; в) искључење трећег и г) принцип довољног разлога. Насупрот томе принципи дијалектичког мишљења били би: а) принцип сложености; б) принцип конкректног дијалектичког идентитета; в) јединство супротности; г) јединство противуречности.

С обзиром да се мишљење креће од разликовања, преко схватања односа, поређења до сједињавања различитог, могу се евидентирати и могући закони истинитог мишљења. Ту се могу запазити две групе закона. Прву можемо назвати законима основних одлика истинитог мишљења, а другу законима истинитог замишљања предмета.

2.4.2 **Закони истинитог мишљења и замишљања**

У прву групу, међу *законе основних одлика истинитог мишљења* можемо уврстити следеће законе: а) предметности – што значи да је неопходно да се

мишљење односи на неки предмет мишљења; б) садржајности – захтев да мишљење буде испуњено одређеним садржајем; в) одређености – захтев да мишљење о предмету буде одређено; г) основаности – захтев да мишљење буде засновано, а не произвољно, д) логичке повезаности – захтев за логичком конзистентношћу и смисленошћу и ђ) сталности и развојности.

Другу групу, у које смо уврстили *законе истинитог замишљања предмета*, чине две подгрупе, тачније један општи закон објективног замишљања предмета и једна подгрупа која обухвата посебне законе јединства, идентитета, разноврсности, супротности, противуречности односно непротивуречности и сталности и развојности замишљања предмета.[15]

Општи закон захтева истинито замишљање предмета – онаквог какав он заиста јесте. Овај закон има универзално важење. Предмет се може уопште узев и научно сазнати само ако је замишљен тако да одговара реалитету на који се односи. Он се веома тешко реализује када су предмети замишљања извесне духовне творевине које се тичу будућности, уметнички и други садржаји, значење и смисао одређених порука итд.

Посебни закони су знатно јаснији и примењивији, мада се и према њима мора критички односити.

Први посебан закон је закон истинитог замишљања јединства разноврсног – што подразумева схватања повезаности разних чинилаца у једном предмету као историјских чинилаца. На пример, чиниоци конгломерата „гомила камења" у коме је сваки камен различит и посебан чинилац у односу на све друге, или „маса бирача."

Други је закон идентитета, што подразумева схватање сложених, али релативно издвојених и релативно константних појава као једних – (на пример зид или чланство странке). Овај закон се односи и на процесе, дешавања, односе, институције.

Трећи би био закон различитости. Он се може третирати као општи тј. посредством њега се идентификују различити чиниоци у оквирима и саставу једног (саставни делови зида или чланова или организационе јединице странке) и као закон просте различитости који констатује разлику између одређеног предмета у односу на све друге предмете.

Четврти је закон супротности који се такође може посматрати као закон опште и као закон просте супротности. Општа супротност се констатује када у једној појави имамо одредбе које су међусобно супротне, међусобно се условљавају и прелазе једна на другу. На пример: опште – посебно; апстрактно – конкретно, итд. Просто су супротни чиниоци или појаве када су квалитативно или квантитативно битно или максимално различити односно супротни.

Закон противуречности и непротивуречности је пети на листи ових закона. Он се такође може схатити као општи и као прост. Уопште узев, сваки развојан предмет садржи међусобно повезане, условљене и прелазне противуречне чиниоце који су неопходни нуклеус развоја.

Шести, последњи на листи ових закона је закон развојности и сталности. Овај закон је усмерен на схватање процесуалности односно развојности сваког предмета – поготову предмета политике и политичке науке. Такође, и мишљење о том предмету је развојно. Релативна сталност је такође својство сваког предмета

замишљања и она се испољава кроз идентитет и јединство предмета који су релативно непромењиви, односно предмет је релативно идентично један – сталан. У политичкој науци као пример оваквог предмета могли би се узети избори за органе власти у којима упркос спољних и унутрашњих разлика између сваког појединог случаја, постоје стални чиниоци и одредбе

2 4 3. **Предмети мишљења и научног сазнања**

Сматра се често да је основни, општи предмет мишљења друштвена стварност тј све компоненте друштвене стварности. Ова одредба дозвољава разне дефиниције друштвене стварности. Неке од њих укључују у себе и природну стварност.

Ми бисмо као *општи предмет мишљења и научног сазнања одредили укупност процеса и односа догађања и ствари у прошлости, садашњости и будућности*. Уже одређен, конкретизован предмет мишљења и научног сазнања политичке науке су сви чиниоци политичких процеса и односа и битни чиниоци окружења у којима се они одигравају. Могли бисмо констатовати да би то били. време и простор у коме се политика остварује, затим чиниоци структуре и састава процеса и појава, чиниоци функција и активности уопште и чиниоци односа и веза у прошлости, садашњости и будућности. У оквир предмета истраживања улазе природне и људске творевине (материјалне, духовне) и људска понашања која су веома сложене појаве произашле из природних, друштвених, физичких и психичких компонената.

Могући су разни критеријуми за класификацију предмета мишљења и научног сазнања. Међу њима најпре се помињу: *степен и облик развоја предмета*. Унутар њега се разликују. А) природне појаве: а) механичка кретања; б) молекуларна-физичка, в) атомска-хемијска и г) биолошка кретања. Б) Другу групу би чиниле психичке појаве, а трећу В) друштвене појаве и процеси.

У оквиру овог критеријума разликују се и *ствари* (одређени материјални садржај у одређеној форми, релативно константне структуре и релативно самосталног постојања) и *процес* и као промена и развој чије су компоненте догађаји који се јављају као моменти процеса. По истом критеријуму констатујемо и појаву која је сложенија и има виши ступањ развојности и удаљености од примарног, али задржава својства непосредног манифестовања односно одређених опазивих демонстрација. Поново поменимо изборе као пример.

Однос према субјекту сазнања је други критеријум. По њему се разликују: а) предмети независни од човека и човечанства (дакле, укупна објективна стварност, онакава каква стварно постоји, независно од људског сазнања о њој), б) опажени предмети – опажаји (одређени не само природом предмета сазнања, него и природом људских чула и положајем предмета према тим чулима); в) представе и нечулне слике предмета (у које спадају представе памћења или репродукције догађаја, представе фантазије и представе мишљења, тј. психичке слике имагинације) и г) мисли, као нечулне и непредстављене форме теоријског замишљања предмета (у које спадају сви појмови, судови и закључци); њима можемо додати и замисли, уколико се не уврштују у нечулне слике (представе). Такође, разумљиво је да се овде уврсте и људске творевине, јер оне нису независне или само опажане.

Трећи уобичајени критеријум је *облик предмета*. По том критеријуму разликују се. а) једносни предмети под којим се подразумевају једносне целине и б) општи предмети схваћени као: (ба) једно у многоме и (бб) опште целине једноврсног (много једног)

Повезан са претходним јавља се и четврти критеријум – *сложеност предмета*. Најједноставнија је подела на просте и сложене предмете. Међутим, у политичким наукама нема простих већ су сви предмети сложени, само је степен сложености неједнак. Сложени предмети се не разликују само по степенима сложености – која се може мерити бројем компонената, бројем односа, слојевитошћу итд. већ и по карактеристикама унутрашње повезаности чинилаца.

Најнижи облик сложеног предмета је *скуп*. Веза између разноврсних чинилаца скупа је случајна и претежно спољашња. Међутим, инсистирање на разноврсности чинилаца скупа, овај најнижи облик сложеног предмета чини тешко прихватљивим за друштвене и политичке науке. Људи су, у основи, припадници исте врсте, те се мора наћи неки други критеријум за дефинисање скупа. Може ли се скупом сматрати, полазећи од наведеног критеријума, известан број људи окупљених на једном простору у истом времену поводом случајног догађаја, с тим да међу њима нема неких других јачих унутрашњих веза. Такав повод, на пример, може бити саобраћајни удес.

Скупови иначе могу да буду. а) коначни, б) бесконачни, в) континуирани, г) дискретни.

Мноштво је јединство разноврсних предмета који имају неку заједничку квалитативну особину или битан однос. Мноштво би могло бити једноврсно – дакле много једног и истовремено једно многога, или разноврсно – једно многога. Оно може бити и срећено и несрећено, итд. Објективно гледано разлике између скупа и мноштва тешко је утврдити на основу одредаба понуђених дефиниција. Појам мноштва у себи садржи појам много, а шта је то много зависи од околности. Да ли је политички митинг мноштво ако му присуствује сто или хиљаду или десет хиљада људи? И када је то мноштво, а када нека друга целина, односно друга врста сложеног предмета? И на крају морамо се упитати која је то множина мноштво!?

Агрегат је множина у којој су тачно одређени односи чланова једних према другима, али унутар њих није успостављен хијерархијски ред, тј. однос виших и нижих чланова. Агрегати могу бити разни, па и друштвени и политички. Међутим, у друштвеном и политичком смислу, агрегати су множине које немају успостављен унутрашњи чврст поредак, динамичне су и с покретачком потенцијом.

Група је множина ма по чему једноврсних или сродних чланова. Ова одредба је много погоднија за истраживања у друштвеним и политичким наукама зато што је довољно широка и у друштвеној стварности лако препознатљив реалитет. Појам групе је истовремено и великог обима и еластичности. Чини се да би ово могао да буде почетни појам односно најнижи и почетни сложени политиколошки предмет. Наиме, група не мора да има строго и уско дефинисан простор и време као што би то морали да имају скуп људи или мноштво људи, ако се жели потребна одређеност. Она се чак јавља као карактеристичан појам из кога се могу спецификацијом и конкретизацијом извести – бар што се људи тиче – и појмови класе, слоја, низа, реда, колектива, система, итд.

Везу између чланова групе могу чинити битне или небитне особине односно својства Ове везе могу да буду просторне, функционалне или органске, а могу у једну целину да повезују различите предмете Такве целине се називају блок На пример, војни или економски блок држава, леви (или десни) блок партија, итд

Класа, *разред* и *род* су мноштва једноврсних чланова – чинилаца који чине целину на основу неких заједничких особина односно својстава. Ова својства су битна, а могу да буду веће или мање сложености односно елементарности. Тако је, на пример, за друштвену класу или слој битан критеријум друштвени положај Међутим, ни ова дефиниција није довољно плодотворна зато што не одређује квалитет и степен унутрашње повезаности чланова. Зато се и према дефиницијама класе, разреда, рода итд. када се оне односе на друштвене и политичке субјекте, мора опрезно и критички односити.

Низ и *ред* имају заједничку особину да чланови који их чине следе један другог по неком својству. Посебна карактеристика реда је да у себи садржи хијерархијску одредбу засновану на одређеном својству, на пример, елита, средњи слојеви или директори, шефови, председници, потпредседници, министри и др.

За колектив је карактеристична унутрашња повезаност високог степена и интензивни односи, а првенствено се односи на људе и њихове уређене множине То је сложен предмет а чине га обједињени чланови разних улога и функција. Чланови, и ако чине делотворну целину, могу да буду разноврсни и самостални у другим функцијама и особинама. Основи успостављања колектива су различити, али првенствено су функционални или циљни и сврсисходни!

Из оквира колектива не може се искључити ни појам заједница, мада се он користи, у политикологији, у разним значењима.

Систем је у савременим политиколошким истаживањима битан појам. Дефинише се на разне начине За мишљење о систему битне су одредбе: а) то је целина, б) у којој су успостављени претежно сагласни и функционални односи релативно сталних чинилаца структуре, в) у коме се врше одређене међусобно повезане функције, г) који као целина врши одређене функције у окружењу, д) тежи одржању равнотеже, ђ) према окружењу односи се као посебност.[16]

3. ПОСЕБНОСТ МЕТОДОЛОГИЈЕ ПОЛИТИЧКЕ НАУКЕ (ПОЛИТИЧКИХ НАУКА)

Ако смо прихватили становиште да је методологија јединствена и целовита наука, са изграђеним унутрашњим системом и поретком, морамо се упитати. да ли је могућа методологија политичких наука? То питање подразумева бар три потпитања. да ли се уопште може говорити о једној методологији политичких

наука – дакле о једној методологији више истоврсних, сродних (политичких) наука; друго, да ли је та методологија посебна наука и какав је њен однос према (са) политичким наукама, и најзад, какав је њен однос према методологији као науци и шта њу чини посебном?

У тражењу одговора морамо поћи од *дефиниције науке* Најкраће речено, наука је претежно кохерентан, сложен и развојан систем и поредак аксиома, научних закона, научних законитости и правилности, научних теорија, теорема и хипотеза и научног доказивања и оповргавања Наука има свој утврђени предмет и свој метод, односно своје методе.[17] Прихватимо ли ову дефиницију као ваљану, морамо да констатујемо да један правилно одређен предмет логично подразумева једну науку Предмет политичких наука је политика

То значи да се ради о веома сложеном предмету у који спадају сви политички процеси, све политичке појаве, сви чиниоци структуре, функција, односа и веза, времена и простора политике. Остаје нам још да утврдимо шта је то политичко у друштвеном и по чему политичко разликујемо од укупног друштвеног. Дакле, који је то спецификум, специјално својство или чинилац, којим је политичко диференцирано од осталог друштвеног Могуће је формирати дугачку листу критеријума, обележја и својстава који се користе за идентификацију политичког у друштвеном. Ми ћемо се определити само за један. *општи интерес,* што не значи да остале занемарујемо или потцењујемо Из тога се може извести једна сажета и продуктивна дефиниција политике која би гласила. *политика је легитимно и легално управљање општим и заједничким интересима становништва на одређеној организованој територији и односима између њих.* Ова дефиниција се не може сматрати исцрпном, али је њоме изражена суштина политике. Она је ослобођена ограничења која су оптерећивала дефиниције политике које су је одређивале као управљање државом, нацијом, народом, итд. Такође је она ослобађа детаљисања својствених дескриптивним дефиницијама, а обим и садржај дефиниције ипак не оставља појам неодређеним

Из изложеног јасно произлази да се може идентификовати посебан друштвени реалитет који се разликује од свих осталих друштвених реалитета, обим и садржина тог реалитета су довољно значајни да се он посебно дефинише и именује и да буде предмет посебне науке. Дакле, политика је веома распрострањен, трајан и сложен, друштвено значајан реалитет који је предмет политичке науке. Уобичајени исказ „политичке науке" само изражава сложеност предмета науке о политици и сложеност те науке, коју чини корпус научних дисциплина које истражују разне компоненте и аспекте политике као друштвеног реалитета и као предмета науке – све оно чему се може основано приписати предзнак „политичко "[18]

Тиме је задовољен први захтев да свака наука мора да има јасно одређен предмет научног изучавања и научног истраживања

Други захтев за конституисање науке је да свака од њих треба да има свој метод стицања научног сазнања односно научног истраживања. Да ли је реч о једном методу, или се, када се говори о методу науке подразумева систематизован корпус метода и концепција истраживања предмета науке? Све анализе дела која се тим питањем баве упућују на закључак да термин „метод науке" има сво-

јство кумулативног термина коме одговара садржина појма „систематизован корпус концепција и метода истраживања предмета наука "[19]

Политичка наука (наука о политици, политичке науке, политикологија, итд.) је једна од посебних наука из групе друштвених наука. Истраживања предмета политичке науке (политичких наука) примењују методе друштвених наука. Да ли има места и потребе за специјалним методама политичке науке и по чему би оне биле специјалне методе? У овом моменту довољно је да укажемо на раније изречену констатацију да између специфичности предмета науке, односно научне дисциплине и начина истраживања тог предмета постоје знатне међузависности. Оне се манифестују, бар у три вида. Прво, као концепција начина истраживања предмета која мора да буде различита од других концепција бар онолико колико им је предмет различит од других и у ономе у чему се предмет разликује од других. Друго, у специфичности примене метода у истраживању предмета, тако да буду примерене његовим специфичностима. Треће, у техникама, поступцима и нарочито инструментима, обради, интерпретацији података и закључивању.

Специфичност методе политичких наука је, у ствари, специфичност избора, конкретизације и примене метода друштвених наука и општих метода у концепцији примереној својствима предмета политичке науке. Евентуално и изграђивање, конструисање нових метода, такође би било део те специфичности. А све то, тај скуп специфицираних методолошких концепција, избора и примена метода (општих и друштвених наука) и конструисање нове или иновиране методе чини посебан метод политичких наука. Тај посебан метод политичких наука је предмет методологије политичке науке. Сходно томе, методологија политичких наука је не само могућа, већ и неопходна. Ако бисмо следили саставне делове методологије уопште, могли бисмо да утврдимо следеће садржаје саставних делова методологије политичких наука. Први, логички део има исти основни садржај као и у свим методологијама друштвених наука у оквиру истих логичких система. Други, епистемолошки део, базиран је на сазнањима о политичким појавама и процесима и методима њихових истраживања. Трећи део садржи сазнање о односима међузависности развоја научног сазнања о политичким процесима и појавама с једне и методологије односно методе политичких наука с друге стране.

Методологија политичких наука истовремено је део – грана методологије наука и научна дисциплина политичке науке (политичких наука, наука о политици, политикологије, итд.)

Задаци методологије политичке науке (политичких наука) произлазе из две основне потребе. Прво то су практичне потребе и захтеви друштвеног и политичког живота. Друго, то су потребе и захтеви науке, научног сазнања и научног истраживања, чији су предмет политички процеси и појаве.

Политика као друштвени реалитет има сва својства практиковања одређених сазнања, практиковања одређених активности и делатности, које захтевају основаност и успешност ангажовања и деловања. С обзиром да сваки чин политике представља истинско повезивање прошлости, садашњости и будућности кроз разноврсне спреге и модалитете праксе, неопходно је правилно описивање, класификовање,

откривање, објашњавање и предвиђање токова интереса, политичког понашања и односа у разним друштвеним околностима. Све то захтева довољно продорне и ваљане методе истинског сазнања, укључујући и научно сазнање.

Политици која претендује да буде успешна управо је неопходно научно сазнање о политици, као предмету науке и друштвеном реалитету, и способности да то сазнање користи. Из тога проистичу два захтева упућена методологији: а) да обезбеди методе стицања ваљаног научног сазнања о политици које се може применити и у практиковању и б) да изнађе методе о стицању сазнања и о начинима успешног оспособљавања за примену научних сазнања у политичкој пракси.

Ова два захтева се не смеју поједностављивати и вулгаризовати, јер би то водило укидању аутономије науке и њеној грубој политичкој инструментализацији што би довело до губљења научности.

Друга изворна потреба такође има два основна дела. Први је захтев за научним сазнањима о ваљаним методама истраживања о предмету науке. То подразумева да методологија евидентира, проучава, вреднује и проверава методе коришћене у стицању научног сазнања о политици, усавршава их и реконструише и открива нове методе чиме отклања методолошка и методска ограничења у развоју науке о политици. Други захтев је проузрокован првим. Истраживање и развој метода истраживања предмета науке, у овом случају политике захтева развој теорије методологије и метода истраживања ваљаности метода истраживања предмета науке – политике.

Поједностављено речено, *задаци методологије политичке науке су:* 1) да открије, развија и омогући коришћење метода за стицање научног сазнања о политичким процесима и методама практиковања тог сазнања у политици; 2) да открива, развија и омогући развој метода оспособљавања за коришћење научног сазнања и метода стицања научног сазнања, 3) да открива, развија и омогућава методе научног сазнања и научног истраживања политике као предмета науке и методе изграђивања и провере теорије о политици као предмета политикологије; 4) да открива, развија, проверава и верификује методе истраживања и да о томе развија теорију [21]

ФУСНОТЕ.

[1] Милић, Војин. *Социолошки метод,* Нолит, Београд, стр. 15–25, Шешић, Богдан: *Основи методологије друштвених наука,* Научна књига, Београд, 1974., стр. 2, 5–7, 123, 190, Шешић, Богдан. *Општа методологија,* Научна књига, 1971., стр. 9–10, 298, Милосављевић, Славомир. *Истаживање политичких појава,* Институт за политичке студије ФПН и Центар за омладину и пионире, Београд, 1980. стр. 5 Пешић, Михаило. *Увод у социологију, Предмет и метод,* Институт за политичке и међународне студије, Београд, 1985 Печујлић, Мирослав. *Методологија друштвених наука,* Београд, 1989 стр. 7–8, 11, 204,

[2] Марковић, Михаило: *Филозофски основи науке,* Научна књига, Београд, 1981., стр. 363;

[3] Ђурић, Михаило: *Проблеми социолошког метода,* Савремена школа Београд, 1962., стр. 32, 34,

[4] Зајечарановић, Глигорије. *Основи методологије науке,* Научна књига, Београд, 1987 , стр. 15-16,

[5] Нортроп, Ф. Ц. *Логика природних и друштвених наука,* Обод, Цетиње 1968 , стр. 6, 7,

[6] Милић, Војин. *Социолошки метод,* стр. 24, 28, Печујлић, Мирослав. *Методологија друштвених наука,* стр. 7, 8, Пешић, Михајло. *Увод у социологију,* Предмет и метод, стр. 17–20, Милосављевић, С – Радосављевић И.: *Репетиторијум из методологије друштвених истраживања,* стр. 12–13,

[7] Кун, А.: *Структура научних револуција*

[8] Зајечарановић, Глигорије. *Основи методологије науке,* стр. 18; каже: „У сваком случају треба признати да свака наука развија своју методологију. Као што има мноштво наука, тако се може рећи да има мноштво научних методологија. То су посебне научне методологије, карактеристичне за проучавање посебних подручја стварности. Тако се може говорити о методологији социологије, методологији биологије, методологији физике, итд. саме посебне методологије не испитују опште претпоставке људског сазнања, док то општа методологија, другим речима логичка методологија чини и мора се тиме бавити."

[9] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр. 127, каже. „1 Чињеница је да су три великана модерне социолошке мисли своје социолошко учење засновали на три основне методологије. Емил Диркем на методологији, Макс Вебер на методологији „методе разумевања", и Карл Маркс на дијалектичкој методи и на историјском материјализму. 2. На основама три поменуте методологије и на разради њихових принципа изграђују се све савремене методологије и методолошка учења, као што су „методолошки индивидуализам, „структурализам и функционализам", као и савремене разраде дијалектичких метода, апстрактних и конкретних.

[10] Зајечарановић, Глигорије. *Основи методологије науке,* стр 20

[11] Милић, Војин. *Социолошки метод,* стр 36–38

[12] Петронијевић, Бранислав. *Основи логике,* штампарија „Давидовић", стр. 129. Петронијевић сматра методологију делом логике и говори о методолошкој логици

[13] Коен, Морис и Нејгел Ернест. *Увод у логику и научни метод,* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1979 , стр 213. Два аутора методологију изједначују са примењеном логиком

[14] Шешић, Богдан. *Основи логике,* Београд, Научна књига 1983 , стр. 397–402
[15] Исто. стр 90–132

[16] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр 29–39

[17] Нејгел, Ернест. *Структура науке,* Нолит, Београд, 1974 , стр. 1, 421

[18] Ратковић, Радослав. *Основи политичких наука,* Институт за политичке студије, Београд, 1985 , стр. 65–79, Види и Симеуновић, Драган. *Основи политичке науке,* Предузеће „Ферко", Бгд., 1994 , стр 65-79

[19] Ђурић, Михајло. *Проблеми социолошког метода* стр 32–33, Види и Зајечарановић, Глигорије. *Основи методологије наука,* стр. 15–18

[20] Томић, Стојан. *Конституисање метода истраживања у политици* (у зборнику Политичка социологија – редакција Радош Смиљковић и Мирослав Печујлић), Радничка штампа, Бгд., 1978 , стр. 28–34

[21] Милосављевић, Славомир. Политичка акција, Институт за политичке студије, ФПН, Бгд., 1976 , стр. 38–41

4. НАУЧНИ МЕТОД: ПОЈАМ, САСТАВНИ ДЕЛОВИ И КЛАСИФИКАЦИЈА

4 1 ПОЈАМ НАУЧНОГ МЕТОДА

У претходним излагањима употребљавали смо веома често појмове. научно сазнање, научно истраживање и метод научног сазнања односно метод научног истраживања. Употреба поменутих термина и појмова у истим исказима указује на разлике у њиховом значењу, али и на њихову појмовну и функционалну повезаност Сви ови термини и појмови садржани су и условљени одредбама појма науке односно научног. Зато је и неопходно да прво одредимо појам науке.

Дефиниција појма „науке" разликује се од аутора до аутора, па чак и у више исказа истих аутора. Тако Б. Шешић науку дефинише исказом „... теоријско-сазнајна и практична, организована и планска истраживачка друштвена делатност сазнања одређених области природних, биолошких, друштвених, као и духовно-културних појава" која ... „у својој структури поред предмета... садржи и одређену методу", „... Као систематско сазнање и сазнавање ... представља јединство теорије и праксе и јединство теорије и метода."[1]

Постоје и много краће, чак ексцесно кратке дефиниције. Тако др Н. Милошевић каже: „Наука је сврсисходна људска делатност којом се сазнаје истина о датом предмету (појави, објекту)".

Уз поменуте могли бисмо да цитирамо мноштво до сада формулисаних дефиниција.[2] Све су оне корисне, у одређеној мери тачне и употребљиве. За наше потребе, довољно је да анализирамо већ наведене дефиниције да бисмо могли да изведемо дефиницију науке која би била задовољавајућа са становишта потреба даљих разматрања.

Констатујмо прво да је наука људска-друштвена, у суштини интелектуална, дакле рационална делатност Истовремено она је и резултат научне делатности Јер, неоспориво је да део науке чине већ стечена, проверена, научна сазнања, а део смислена, циљна, сврсисходна активност стицања научног сазнања. Из тога може да се изведе закључак да је *наука истовремено сложен процес стицања научног сазнања, развојна структура већ стечених, континуисаних, проверених и пројицираних и основано претпостављених научних сазнања о предмету науке и методу стицања научног сазнања о предмету и о методу науке Структуру науке,* према томе, чинили би: аксиоми, принципи (начела), научни закони, научне теорије, научне теореме, постулати, хипотезе, аргументи и категоријално појмовни апарат о предмету науке – по правилу конституисани као систем у оквиру важеће парадигме Саставни део те структуре – тог система су процедуре истраживања, доказивања и оповргавања и процедуре конституисања научних и сазнајних чињеница. Једном речју научни метод схвата се као систематска целина концепција и начина истраживања дотичног предмета науке То нам омогућује да констатујемо да је наука еластичан и развојан, али конзистентан систем којег чине два

међузависна и међусобно прожета, сложена подсистема. Овом би се могло додати да у сваком од поменута два подсистема откривамо теоријску, духовну, интелектуалну компоненту и с њом повезану практичну компоненту. Такође, видимо компоненте сазнања и компоненте примене сазнања. Компоненте примене сазнања односе се како на примену сазнања о предмету за деловање и успостављање односа према предмету науке у свакодневном практиковању живљења, тако и на методе стицања научног и практикованог сазнања.

У основи науке налази се процес стицања, демонстрације и примене научног сазнања. Покушамо ли да дефинишемо *појам научног сазнања,*[3] наићи ћемо на следеће најчешће ставове: прво, да је научно сазнање оно које се тиче предмета науке и до кога се долази научним истраживањима и применом научних метода; друго, да је научно сазнање истинито или бар вероватно тј. најближе истини о предмету науке. Ова два најчешће изражена схватања садрже битне чиниоце ваљане дефиниције. Она јасно показују да је научно сазнање део укупног људског сазнања. У састав научног сазнања улазе многи чиниоци људског сазнања као што су однос субјект – објект сазнања, опажање, представљање, мишљење, повезаност и међузависност чулности и интелектуалности, физичког и психичког, итд. Као и за свако друго сазнање људи и за научно сазнање важе захтеви да оно буде предметно, логично – дакле смислено, да буде основано и поуздано. Ипак, постоје знатне и значајне разлике између људског сазнања уопште и научног сазнања. За научно сазнање битне одредбе су: одређеност предмета сазнања која је довољна да се оно разликује од свих других предмета сазнања; научно сазнање је сазнање које се стиче верификованим процедурама, оно је систематско и систематизовано; оно је претежно усмерено и планско; научно сазнање је проверено и подложно сталној провери, те је истовремено поузданије од других, критичко је и развојно. Посебно је важна одлика научног сазнања да се оно, у савременим условима, првенствено, стиче научним истраживањима. А научна истраживања су она која се изводе у оквиру препознатљиве парадигме, односе се на предмет односно дефинисане предмете дефинисаних наука или научних дисциплина и примењују одговарајуће методе научног истраживања.

Изложена одредба научног истраживања отвара бар два питања: да ли појам научног истраживања подразумева (укључује у себе) и научне резултате које тим истраживањем (истраживањима) треба остварити; и да ли су могућа научна истраживања о предметима који још нису обухваћени одређеним наукама – који се још нису конституисали као научни, јер се још није конституисала наука о њима, па се сходно томе, није конституисао ни њихов научни метод.

Одговор на прво питање је очигледан: научно сазнање је, у делу у којем га чине конституисана научна сазнања, резултат научног истраживања. Разлог за извођење научног истраживања је стицање научног сазнања а завршна фаза научног истраживања је утврђивање резултата научног истраживања – оствареног научног сазнања истраживањем.

Друго питање је, у суштини, питање о развојности науке и научног метода. Два су основна начина умножавања наука и научних дисциплина односно њихових

предмета као облика развоја науке. Први је издвајање наука и научних дисциплина и њихових предмета из других наука. У том смислу истраживања су научна јер се одигравају у оквиру већ постојећих наука и научних дисциплина. Други случај је настанак потпуно нових, до тада научно неистраживаних појава и процеса, које зато нису биле предмет ни једне науке. На садашњем нивоу развоја ово је мало вероватна могућност, али и у том случају се истраживања могу засновати на аналогијама, искуствима и научним сазнањима сродних наука коришћењем њихових метода.

Приликом дефинисања методологије као науке о методу тврдили смо да је метод начин долажења до истинитог научног сазнања. Термин метод води порекло од грчке речи „методос" чије је значење пут, тражење. И наша реч „начин" и грчка „методос", ма колико изгледале јасне на први поглед, остају недовољно прецизне без ближег одређења њиховог садржаја. Начин, у најширем значењу подразумева укупност предузетих радњи и употребу средстава свих врста да би се дошло до истинитог сазнања. Поступци и средства стицања истинитог сазнања веома су распрострањени у свакодневном животу и у функцији су разних врста истраживања и циљева. Осим тога, ако се начин – метод дефинише као *укупност радњи и средстава којим се стиче истинито сазнање*, не остаје ништа изван метода тј. начина. Могли бисмо рећи да је оваква дефиниција преширока, али је њу ипак тешко ограничити. Могли бисмо да покушамо да ограничимо садржај појма повезујући намеру да се стекне сазнање о унапред одређеном предмету, објекту сазнања, али би тиме случајно, стихијно и узгред настало сазнање било изван и одвојено од начина. Оно би се, у том случају, стицало без икаквог начина, што би била потпуно неоснована тврдња. Зато дефиниција појма „начин сазнања" као општег, мора да остане врло еластична и да омогући интуитивно разликовање радњи и средстава у функцији стицања сазнања од укупности процеса сазнања о одређеном предмету (о објекту сазнања).

Дефинисање појма научног метода тј. метода научног сазнања нешто је олакшано постојањем дефиниција науке и предмета науке, као и дефиниције научног сазнања.

Најопштије речено, *метод научог сазнања је смислено и сврсисходно, рационално конституисан систем идеја, концепција, радњи (поступака) и средстава одабран по научним критеријумима и научно проверен у циљу стицања научног сазнања, односно научног истраживања о предмету или методу науке.*[4]

Основе ове дефиниције изводимо из следећих постулата:

1 Научна делатност, активност на стицању научног сазнања, намерна је, рационална, усмерена на остваривање научних циљева и у том смислу планска. Према томе, она није стихијна, случајна, несистематска и произвољна. То су битне разлике у односу на стицање сазнања уопште;

2. Стицање научног сазнања усмерено је на научно дефинисан предмет (научно-дефинисане предмете) одређен као предмет и метод науке;

3. Поступци, средства, концепције и опредељења бирају се по утврђеним научним правилима и критеријумима из реда већ проверених (провераваних);

4. Примена концепције, правила, критеријума, поступака и средстава у процесима стицања научног сазнања у првом реду научним истраживањима строго је контролисана и критички проверавана. Нарочито се пажња усмерава на однос примењеног начина и добијеног резултата у научном сазнању.

Из свега произлази да су битна обележја методе научног сазнања – истраживања односно научног метода: научност, рационалност, циљност, систематичност, контролисаност и критичко вредновање намерно одабраних концепција, поступака и средстава у оквирима одређене науке. Тиме долазимо и до следећих ставова:

1. поједностављено гледано, најопштији начин стицања научног сазнања је научно истраживање,

2. постоје разлике између научног метода истраживања тј. метода одређене науке (наука) и метода стицања научног сазнања. Научни метод искључује све начине који немају обележја научности и научне основаности, а метода стицања научног сазнања обухвата све методе, све начине којима може, намерно или случајно, рационално или интуитивно да се дође до сазнања које може да добије статус научног. Ово схватање омогућава нам да разликујемо рационално предузете радње и изабрана средства ради стицања научног сазнања о дефинисаном предмету од подсвесних, надсвесних, интуитивних и других процеса који се одигравају неконтролисани умом и вољом научника – истраживача, а могу довести до сазнања. Додајмо још један (3) став који произлази из претходно изложеног: научне методе у научном истраживању захтевају квалификоване субјекте научног сазнања.

4.2. САСТАВНИ ДЕЛОВИ НАУЧНОГ МЕТОДА

Ако је изложена дефиниција метода науке ваљана, ако се може прихватити да је метод науке научно основан и верификован систем концепција, критеријума, правила, поступака и средстава примерених потребама ефикасног научног истраживања дефинисаног предмета и метода одређене науке, намећу нам се две важне констатације. Прво, научни метод науке је у ствари сложена целовитост, систем рационално и функционално међусобно повезаних метода у одговарајући поредак. Друго, сваки од метода укључених у поредак који називамо метод науке, има исту основну структуру.

Научни метод науке има три основна саставна дела: 1) логички део, 2) епистемолошки и 3) оперативно-технички део.[5]

Први, логички део садржи, односно обрађује логичке основе, логичка правила метода. Мада се не може порицати став да су логичка правила једног система у суштини иста и да она не зависе од метода, ипак се у оквиру разних метода логичка правила различито примењују и интерпретирају. То се можда најбоље види када се упореде разни методолошки правци, методе сакупљања података, обраде података и закључивања на основу њих. Међусобна поређења познатих схватања о односу теорије и праксе, о теоријским и емпиријским истраживањима такође указују да логичка правила морају да буду посебно одређена у оквиру сваког метода сагласно својствима предмета истраживања и својствима метода. Ово нарочито важи за делове који се односе на логичке функције, валенције, суђење и закључивање.

Други део метода назвали смо епистемолошки. Овај део обрађује однос теорије и других делова науке о предмету науке са реалитетима стварности и методама истраживања. У тај део спада и категоријално-појмовни систем. Овај део метода веома је важан зато што на основу научног сазнања о предмету као реалитету и могућем реалитету открива шта је то што је потребно и могуће истраживати одређеним врстама истраживања, какве су могућности примене дотичне методе, како ублажити и отклонити могуће тешкоће и препреке, а како стимулисати предности те методе. Овај део успоставља критеријуме избора између више могућих концепција и метода истраживања.

У оквиру овог дела успостављају се односи и између категоријално-појмовног апарата којим се обрађује предмет науке и методологије. Приликом конкретне примене, овај део методе омогућује потребне операционализације и систематизације категорија, појмова и термина у пројекту истраживања, утврђујући правила о образовању њихових поредака.

Трећи, оперативно технички део обрађује однос између претходних делова метода и њихових техника, као и правила конструисања и примене техника истраживања.

У свакодневним комуникацијама често се сусрећемо са погрешном употребом појмова методологије, метода и поступка, тако да се методологија често погрешно поистовећује са методом и поступком. Зато је потребно јасно одредити њихова појмовна значења.

За методологију смо већ рекли да је то наука о методима; за метод смо констатовали да је то начин (научни) стицања (научног) сазнања. Очигледно је да се наука не може поистоветити и свести на свој предмет. Такође, ни методологија ни метод се не могу свести на поступак. У логици је могуће процес мишљења одредити и као мисаони поступак у промишљању односно у мишљењу одређеног предмета. Такође, неспорно је да свако, а нарочито рационално сазнање не може да буде остварено без мишљења. Према томе, условно речено, мишљење у најразноврснијим облицима, може се сматрати општим начином рационалног, а тиме и научног сазнања.

Једна метода истраживања може имати више техника истраживања. То је нарочито очигледно код метода прикупљања података. Тако на пример, испитивање као метода прикупљања података има више својих типова и више својих техника. Њене су технике научни интервју, научна анкета итд., које се јављају у пракси истраживања у више типских и практичних модалитета. Али свака од ових техника истраживања састоји се од поступака и инструмената истраживања. Тако је, на пример, инструмент за прикупљање података анкетом – анкетни упитник. Поступак би у овом случају био систем операција и понашања у руковању упитником, тј. у успостављању контакта са испитаником, постављању питања, евидентирању одговора итд

Дакле, оправдано је констатовати:

а) методи истраживања могу да имају више модалитета, а у њиховом саставу може да буде више техника истраживања;

б) под техникама истраживања подразумевамо сложене, непосредно примењене оперативне облике метода. Сваку технику чине, њени научни саставни делови, инструменти и поступци;

в) под инструментима подразумевамо сва средства, све ствари које користимо приликом примене метода у истраживању;

г) поступци су, у овом случају, извршавање одређених радњи у складу са правилима метода и истраживачке технике и сагласно упутству у оквиру конкретног пројекта истраживања.

Овде треба напоменути да у оквиру свих метода истраживања део који се тиче технике истраживања није подједнако обрађен. Напротив, што је метода општија овај део је мање обрађен. Такође, што је метода основнија и општија инструменти су мање, а поступци више обрађени. Разлог томе је што се основне и опште методе конкретизују било кроз методе сакупљања и обраде података, било кроз друге делове истраживања. Степен разраде и конкретизације технике – инструмената и поступака у процесу истраживања зависи у великој мери од врсте истраживања. По правилу већи је степен разраде и конкретизације инструмената и поступака у емпиријским истраживањима.

Има метода које немају своје технике истраживања или немају своје инструменте, већ су искључиво мисаони поступак.

4 3. КЛАСИФИКАЦИЈА НАУЧНОГ МЕТОДА

Критеријуми класификације метода су вишеструки. Најчешћи критеријуми су општост метода, његова употребљивост и предмет који се методом истражује. У литератури се најчешће сусрећу следеће класификације.

1) Основне методе у које спадају анализа, синтеза, апстраховање, конкретизација, специјализација, генерализација, дедукција и индукција. Осим поменутих у ове методе би се могла убројати и аналогија односно компарација која је интегрисана са свим напред поменутим методама.

Основне методе називају се и основним посебним или само посебним. Ове методе су основи свих других метода, те их то квалификује као основне;

2) Општенаучне методе су оне које се примењују или се могу примењивати у свим наукама. У те методе се, по правилу, убрајају: статистичка метода, метода моделовања, аксиоматска, аналитичко-дедуктивна и хипотетичко-дедуктивна. Није јасно зашто у ове методе није уврштена и историјско-компаративна метода иако истраживачка и научна пракса демонстрирају њену честу употребу;

3) Посебне методе појединих група наука (на пример друштвених) при чему се поистовећују поједини методолошки правци са посебним методама. Овоме се може приговорити недовољна коректност у конципирању, дефинисању и примени критеријума класификације. Наиме, свака од значајних методолошких оријентација садржи у својој одредби и сопствене методе, а неке од ових ори-

јентација, мада су изворно биле конципиране за одређене науке, могу се применити и у истраживањима других наука. Тако се у посебне методе друштвених наука убрајају позитивизам, структурализам, аксиологизам, дијалектички метод итд. Ако пажљиво анализирамо поменуте концепте, видећемо да се њихове битне поставке могу применити у истраживању било ког предмета било које науке. Изузетак чини аксиологизам чије се поставке у природним наукама уопште не могу применити. Супротност њему је дијалектички концепт чије одредбе имају универзалне могућности примене;

4) Методе прикупљања података су, како им само име каже, оне методе којима се користимо у стварању искуствене евиденције. Међутим, прикупљање података подразумева и сређивање и обраду података и закључивање на основу њих. У том погледу постоји извесна повезаност и међузависност између метода прикупљања и метода обраде података. Својства података су оно што те методе повезује.

У методе прикупљања података најчешће се убрајају методе испитивања, методе посматрања и методе експеримента. Метода анализе документа и метода студије случаја се такође могу сврстати у методе прикупљања података, али су оне по својим својствима специфичне па их још називамо и оперативним методама.

5) Разумљиво је да је могуће оформити, као посебну групу, методе обраде података, али се оне најчешће јављају као делови општих метода истраживања, као модалитети њихове примене или као њихови продужеци. На пример, разне врсте анализе података, без чега нема истраживања, само су варијанте анализе као основне методе. Исто је и са методама закључивања. Зато се пре може говорити о поступцима или модалитетима примене већ помињаних метода.

Уобичајена је класификација и метода заснована на критеријумима припадности предмета истраживања одређеним наукама. Тако се помињу методи природних и методи друштвених наука. Извесна старија и рекли бисмо, застарела схватања веома су инспирисана на разликама између њих уз претерано фаворизовање метода природних наука.

Не ретко сусрећемо се и са поделом на квантитативне и квалитативне методе. Ова подела нам се чини недовољно основаном. Наиме, нема „празних квантитета" – нема мало или много ничега, већ је увек у питању количина, величина нечега – неког квалитета. Такође, свим методама се настоји да се постигне извесна квалитативна и квантитативна одређеност извесне појаве. Истина је да су неке методе више конципиране и усмерене ка утврђивању квантитета, па преко њега и квалитета (на пример статистичка метода) али је, са изузетком математике, свуда на почетку утврђивање квалитета и његових јединица [6]

Кроз сва претходна разматрања третирали смо и питање *односа научне теорије и научног метода*. То питање у ствари треба раздвојити на два. на питање односа научне теорије о предмету науке и метода и на питање односа научне теорије о методу и метода научног истраживања.

У тражењу одговора на ова питања најједноставније је поновити већ познато: између научне теорије и научног метода (научних метода науке) постоји однос интеракције и међузависности. Али да би се такав одговор објаснио и аргументовао треба прво јасно одредити шта је теорија односно научна теорија о предмету науке, а шта теорија односно научна теорија о методу.

Условно речено, свако људско сазнање је претежно непосредно искуствено и стечено непосредним додиром чула и стварности или је претежно теоријско до кога се дошло промишљањем.

Наравно, те две врсте сазнања никада нису потпуно одвојене.

Стварност, друштвена пракса, стални је предмет теорије и њен стални верификатор. Теорија је систематизовано мисаоно сазнање о пракси – сазнање до кога се долази мишљењем.

У литератури се оперише углавном са три основна значења термина односно појма теорија:

а) теорија је свако, дакле и ненаучно, мисаоно сазнање о некој врсти појава и процеса. Услов је да ове појаве и процеси буду сродни (треба да чине одређену врсту) како би могли да буду предмет теорије. Појам теорије подразумева одређен степен општости теоријског;

б) теорија значи и објашњење одређене врсте појава и процеса. Теоријско објашњење у овом случају подразумева основаност на научним принципима, законима и хипотезама;

в) у најдиректнијем и најужем значењу научна теорија значи проверен хипотетички став закона или хипотезу примењену на читаву област или врсту појава у циљу њиховог сазнања.

Основни саставни делови развијене теорије су: 1) предмет – врсте појава и процеса на које се теорија односи; 2) основни појмови (категорије) којима се теорија служи; 3) основни принципи, постулати и ставови теорије; 4) научни закони који се односе на предмет научне теорије; 5) известан број хипотеза; 6) теореме као изведене и проверене научне поставке.

Научна теорија је систем научних поставки – ставова и судова о одређеној врсти појава. Њу чине општи и посебни научни ставови, а могу се открити и извесни индивидуални ставови, преко којих теорија остварује везу са конкретним реалитетима на које се односи.

Научна теорија се може сматрати највишим обликом и крајњим резултатом свих сазнајних процеса.

Научна теорија о методу је дакле највиша синтеза сазнања стечених о методу кроз разне облике мишљења, доказивања и оповргавања и теоријску и практичну проверу. Тиме је однос теорије о методу и метода одређен.

Остаје питање *односа теорије о предмету науке и метода* [7] Овде се може говорити о најмање два слоја односа. Први слој односа произлази из чињенице да научне теорије нису дате, као и да у саставу једне науке не постоји само једна теорија и да су обим, предмет и место сваке од теорија другачији у поретку теорија односно у глобалној, генералној теорији о предмету науке. Други слој је да свака теорија настаје на неки начин односно на неке начине, те да се увек може посматрати повратна спрега између основа и начина настанка теорије и саме теорије.

Разноврсност теорија подразумева и могућност настанка теорија на разне начине. Тако се помињу следећи начини извођења теорија: (1) аналитичко-дедуктивни, (2) емпиријско-аналитичко-генерализаторски; (3) емпиријско-индуктивни; (4) хипотетичко-дедуктивни; (5) сложени начин. На понуђени преглед начина и извођења теорија можемо ставити бар две опаске. Прво, не може се ни један од наведених начина сматрати једноставним, те се начин означен са 5) не може назвати сложеним већ евентуално комбинованим. Друга опаска се тиче могућности проширивања листе начина. Овде су, у основи начина, побројане општенаучне методе, али не све. Изостављене су метода моделовања, статистичка метода и аксиоматска метода. Можда се, уз доста добре воље, статистичка и аксиоматска метода могу сматрати укљученим у емпиријско-аналитичко-генерализаторски начин односно подведена под аналитичко-дедуктивни начин. Међутим, извођење теорија моделовањем, поготову модалним експериментом, не може се подвести ни под један од наведених начина.

На основу изложеног о првом слоју питања можемо да формулишемо поуздан одговор: *својства предмета теорије и својства теорије захтевају одређен начин извођења теорије* тј. примена адекватног начина извођења теорије битан је услов обезбеђивања одређених својстава теорије.[8]

У вези са другим слојем питања може се тврдити да *сазнања теорије и сазнања о теорији јесу битан услов сазнања и о методу и о његовим развоју*. Ово се тиче колико метода истраживања предмета науке, толико и метода истраживања теорије. Наиме, наука и научна теорија могу да буду предмет истраживања, што подразумева одговарајуће методе односно одговарајућу примену метода.

Саставни део овог питања је и однос између метода истраживања и начина настајања теорије о методама истраживања метода. То су у ствари методе истраживања и методе извођења методолошких теорија. У суштини, све што важи за однос метода и теорије, тачније научног метода и научне теорије важи, сходно томе, и за питање односа методолошких теорија и метода њиховог истраживања.

5. ПОЈАМ, БИТНА СВОЈСТВА И КЛАСИФИКАЦИЈА НАУЧНИХ ИСТРАЖИВАЊА

У претходним излагањима много пута смо употребили реч истраживање и научно истраживање. Претпоставку да је њено значење општепознато демантује њено често замењивање речју испитивање. Неодговорност у том погледу иде тако далеко да и научници говоре о испитивању материјала, испитивању мотора, испитивању инсеката, испитивању бубрега и сл. Јасно је да мртве ствари и бића

без свести не можемо да испитујемо зато што испитивање подразумева свесно и смислено постављање питања и такође свесно и смислено давање одговора на њих. Насупрот томе истраживати се могу све ствари, све појаве и процеси одговарајућим методама.

Научно истраживање се може дефинисати као *сложен организован, систематски, сврсисходан процес стицања научног сазнања о строго дефинисаном предмету истраживања верификованом важећом научном процедуром, односно одговорном применом научних метода.*

Истраживање је сложена целина – систем мисаоно-физичких, стваралачких, рутинских и оперативно-техничких, интелектуалних и мануелних процеса и радњи. Оно је, истовремено, истински најопштији начин истинитог научног сазнавања друштвене праксе и свих облика реалности и сама друштвена реалност и пракса.

Битна својства сваког истраживања су следећа: 1) свако истраживање је нужно сазнавање новог о предмету и методу наука чак и када се поново утврђује старо сазнање тиме се сазнаје о ваљаности постојећег сазнања; 2) систематично је и само је функционалан сврсисходан систем; 3) оно је организован процес, јасно предметно и циљно усмерен; 4) истраживање је сложена и унутар себе структурирана смислена, конзистентна делатност интелектуалних и физичких чинилаца; 5) оно је функционалан систем веза и односа научно-истраживачке делатности и друштвене реалности и праксе.[9]

Мишљење је битна свеповезујућа компонента сваког, а поготову научног истраживања [10] Неопходна својства таквог научног, истраживачког мишљења су: (1) потпуно одређена предметност; (2) научна основаност; (3) логичност и смисленост; (4) критичност; (5) конзистентност и кохерентност; (6) продорност; (7) реалистичност; (8) целовитост и (9) систематичност.

Подразумева се да оно мора да буде стваралачко, надахнуто и да неизбежно корелира са интуицијом, али није јој подређено

С обзиром на мноштво истраживања у истраживачкој пракси јављају се разне врсте и типови истраживања. То даље омогућава формирање разних критеријума класификовања и разне класификације. Најчешће коришћене и најоснованије класификације (са становишта политикологије) изгледа да су.

1. По критеријуму општости;

(1) истраживања која својим предметом обухватају целину политичког процеса и целину простора и времена у којима се политички процеси и појаве одигравају. Називамо их општим, али их у савременој истраживачкој пракси готово нема;

(2) посебна истраживања захватала би само један сегмент политичких процеса и појава а односио би се и само на један сегмент простора и времена;

(3) појединачна истраживања која би обухватала само једну компоненту политичког процеса или само једну политичку појаву у строго одређеној јединици времена и простора.

Наравно постоје и друге сложеније класификације истраживања по општости. Тако једна од њих познаје седам нивоа општости: 1) ниво светског, укупног, људског „политичког друштва"; 2) ниво „регионалног људског-политичког друштава"; 3) ниво „посебних људских друштава"; 4) ниво „ширих јединица посебних људских-политичких друштава"; 5) ниво „основних политичких јединица"; 6) ниво „основних политичких група" и 7) ниво индивидуалног – појединца.

По општости је интересантна и следећа класификација истраживања: (1) општа тотална; (2) општа глобална, (3) општа генерална; (4) посебна потпуна; (5) посебна непотпуна, (6) посебна парцијална-делимична, (7) индивидуална-појединачна.

У класификацији по општости запажа се недовољна артикулисаност критеријума и недоследност у примени. По правилу користе се одредбе критеријума као што су обухват предмета, распрострањеност (просторна одредба) и трајање (временска одредба) и њихове комбинације.

2. По критеријуму својства предмета:

Према критеријуму (поткритеријуму) природе предмета разликују се:

(1) емпиријска истраживања – она која се баве сазнавањем друштвене и политичке стварности на основу искуствених, чулних података; (2) теоријска истраживања која се заснивају на мишљењу о већ постојећим научним сазнањима исказаним на неки начин, у неком облику. Међутим, чисто емпиријских и чисто теоријских истраживања нема због повезаности и међузависности теорије и праксе. Зато је оправдано формирати следећу класификацију.

(1) претежно теоријска (теоријско-емпиријска)
(2) претежно емпиријска (емпиријско-теоријска)
(3) комплексна (уједначено учешће теоријског и емпиријског)

Ова се класификација односи како на истраживање предмета тако и на истраживање метода наука.

3. Масовност политичких појава послужила је као критеријум разликовања:

(1) масовних истраживања чији су предмет масовне појаве (на пример политичко расположење) и (2) немасовних истраживања (чији су предмет посебне и појединачне политичке појаве, са мањим бројем учесника и мањом распрострањеношћу у простору и времену).

4. По критеријуму времена обухвата једне појаве, разликујемо:

(1) лонгитудинална – обухватају више временских интервала једне појаве или процеса од (2) трансверзалних, која се бави пресеком појава процеса у једном временском одсечку. Њима треба додати и (3) панел истраживања која се баве или слојевима или истим питањима у разним временским интервалима истог предмета истраживања на истим или сличним узорцима.

5. По критеријумима припадности науци односно научним дисциплинама могу се констатовати:

(1) мултидисциплинарна – предмет истраживања спада у више дисциплина које припадају двема или већем броју наука;

(2) интердисциплинарна-предмет истраживања спада у више дисциплина једне науке,

(3) интрадисциплинарна истраживања – предмет истраживања припада једној дисциплини једне науке,

6. Актуелност предмета као критеријум упућује нас на суд да постоје три типа истраживања:

(1) Реконструктивна – истраживања чији предмет чине прошли догађаји. Резултати истраживања треба да омогуће научну мисаону или, у неким наукама, материјалну реконструкцију збивања у прошлости. Она се могу бавити даљом или ближом прошлошћу, и могу да буду битан основ за понашање и активност у актуелној и будућој ситуацији и за мишљење о њима. У томе и лежи велика опасност од грешака. Суђење и закључивање о будућности само на основу прошлости, макар она била и најближа, може да доведе до крупних заблуда зато што свако ново време, осим компонената старог, садржи и мноштво компонената новог, оног чега није било у претходном времену. У политичким наукама у сваком новом времену јављају се бар нови интереси, нова схватања и нова воља људи, као и нови људи уз нестанак неких људи из претходног доба. Реконструктивна истраживања су неопходна, али за прогностику у политичким наукама су недовољна.

(2) Други тип истраживања су актуелна истраживања. Актуелност истраживања се може схватити на два начина: прво, као актуелност предмета истраживања независно од времена када се предметни процес – појава одиграла; друго, предмет истраживања је процес – појава која се одиграва истовремено са спровођењем истраживања. Под актуелним истраживањем подразумевамо управо она истраживања чији је предмет савремена појава или процес, дакле, онај који је део савременог текућег живота. Ова су истраживања веома значајна како за решавање текућих друштвених и научних проблема, тако и за прогнозе о развоју друштвених и политичких процеса.

(3) Пројективна истраживања су у суштини прогностичка. Предмет њиховог истраживања је даља или ближа будућност. Ово су за политичке науке најважнија и истовремено најређа и најтежа истраживања. Процеси управљања друштвом, управљања општим интересима подразумевају одређен степен изграђености реалистичне развојне пројекције и довољно знања о битним тенденцијама како би се на њих могло утицати и усклађивати могућности, потребе и захтеви стварности.

У истраживачкој пракси сусрећу се и комбиновања чији је предмет истовремено прошлост, садашњост и будућност. Ова истраживања су веома корисна у сваком смислу, али их је веома тешко коректно извести. Уобичајена комбинација у којима је предмет истраживања фактичка прошлост, а закључци се односе на будућност, нису по правилу, довољно продуктивна.

7. По односу субјекта и објекта према предмету истраживања као критеријуму класификације, разликујемо:

(1) ентроспективна и (2) интроспективна истраживања.

У ентроспективним истраживањима јасно се разликује објект – предмет истраживања и субјект – истраживач који истражује одређени предмет истраживања. Насупрот томе у интроспективним истраживањима субјект и објект истраживања су интегрисани, тј. субјект истраживања је истовремено и сопствени предмет истраживања јер истражује самог себе.

Литература до сада није разликовала једну специфичну комбинацију ова два типа истраживања. Таква комбинована истраживања била би она у којима се истраживач – посебан субјект користи самопосматрањем других субјеката који евидентирају податке о себи.

Ово нам је довољно упозорење да све класификације у друштвеним и политичким наукама примамо критички и условно.

8. Циљеви и сврха истраживања су веома важни критеријуми посредством којих се изражава захтев за одређеним научним нивоом сазнања која ће бити стечена истраживањем и очекивање одређене употребљивости.

8.1. По сврси, истраживања делимо на:

(1) хеуристичка, која су усмерена на стицање потпуно нових сазнања о дотад непознатим димензијама, формама, структурама, својствима и односима предмета истраживања;

(2) верификаторна, која су усмерена на проверу постојећег научног сазнања. Ова су истраживања веома значајна јер се помоћу резултата ових истраживања утврђује ваљаност и вредност признатих и важећих научних сазнања. Тиме је формиран основ за селективан однос у употреби научних сазнања у научне и ненаучне сврхе, као и за селективан однос у избору предмета истраживања. Садржаји верификованих научних сазнања полазишта су у истраживачком раду и истовремено, нису истински предмети истраживања;

8.2. Научни циљеви научног истраживања упућују нас на следећу класификацију:

(1) *оријентациона истраживања*, чији се научни циљ може одредити као изграђивање научних основа за израду пројекта истраживања који има претежно хеуристичке карактеристике, а о чијем предмету нема довољно сазнања у теоријском научном фонду и у резултатима до тада изведених сродних истраживања. Задатак оријентационог истраживања је да својим резултатима оријентише, усмери истраживања како у постављању пројекта тако и у реализацији истраживања;

(2) *дескриптивна истраживања* чији је научни циљ да научно опишу један процес или појаву. У литератури наилазимо на тврдње да се оваквим истраживањима постиже само опис форме, спољашњости појаве односно процеса. Међутим, то није тачно. У дескриптивним истраживањима могуће је описивати и узроке, последице, односе, садржаје и својства појава и процеса и њихових делова и чинилаца. Наиме, дескриптивна истраживања нису инкопатибилна са аналогијом, анализом и компарацијом;

(3) *класификаторска истраживања* имају за научни циљ да изврше класификацију или типологизацију предмета истраживања. Ово је већ знатно већи и сложенији циљ зато што захтева утврђивање битних обележја предмета и на основу њих утврђивање његовог места у одређеном поретку. Такође, типологизација подразумева утврђивање одлика репрезентативних типова одређених појава или процеса односно њихових делова, својстава, односа итд. Класификација и типологизација могу подразумевати и утврђивање одређених стандарда и критеријума одређених појава и процеса, а подразумевају и почетне облике мерења;

(4) *иноваторско-хеуристичка* усмерена су својим научним циљем на откривање непознатих, до тада ранијим истраживањем неоткривених чинилаца, својстава и односа предмета или момената и етапа његових промена и облика испољавања. По правилу, теорија и ранија истраживања указали су на могућност и вероватноћу постојања квалитативних и квантитативних својстава и односа предмета истраживања. То је основа да се у једном истраживању определи за откриће као научни циљ истраживања;

(5) експликативна истраживања, чији је научни циљ научно објашњење. Она настоје да објасне појаву или процес, а то значи да предмет њиховог истраживања могу да буду узрочно-последични односи, правилности и закони настанка, развоја и престанка, међузависности одређених кретања, квалитета и квантитета, итд. У таквим истраживањима међузависност предмета и научног циља истраживања знатно је већа него што је то у другим типовима истраживања;

(6) прогностичка истраживања, чији се научни циљ може одредити као научно предвиђање кретања и развоја појава и процеса у ближој или даљој будућности. У тим истраживањима међузависност предмета и циља је веома велика. Може се оправдано тврдити да су њихов општи предмет истраживања тенденције изражене или прикривене у било којој појави или процесу који се јавља као посебан односно конкретан предмет одређеног истраживања.[11]

И ова је класификација само условна. То се можда најбоље види из чињеница да сва истраживања садрже у себи компоненте открића, као и да сва истраживања садрже опис појава и својеврсну повезаност прошлог, садашњег и будућег. Зато се може говорити само о претежности научног циља у једном истраживању.

9. Функција истраживања у развоју науке или улога научног истраживања у науци такође је незаобилазан критеријум класификације. Најчешће се помињу следеће врсте истраживања.

(1) *фундаментална истраживања* која су усмерена на основна, битна научна сазнања која се тичу развоја науке и, у првом реду, научне теорије. То су може се рећи „чиста научна истраживања" По правилу, научни циљ ових истраживања је научно објашњење А и када је у питању неки нижи научни циљ, он ипак тежи ка научном објашњењу,

(2) *примењена истраживања* настоје да научна сазнања научне теорије односно обједињено и систематизовано сазнање фундаменталних истраживања обраде тако да утврде могућности њихове практичне примене. Резултати ових истраживања су општа правила примене фундаменталних научних сазнања, модели, прототипови, пројекције и слично, као и принципијелна решења Ова истраживања су фактички основ практиковања научног сазнања;

(3) *развојна истраживања*, практична решења примењених истраживања даље развијају и усавршавају. Она се граниче са иновацијама опредмећених и коришћених техничких и других решења у пракси,

(4) као посебан тип истраживања у политичким наукама, јављају се *акциона истраживања*. Ова истраживања не морају да имају научну функцију, па ни научни циљ Она су директно подређена захтеву решавања конкретног политичког актуелног проблема на основу изграђених научних сазнања. Понекад се тешко могу разликовати акциона од стручних истраживања.

Оправдано је размотрити питање ваљаности ове класификације и критеријума на коме је заснована. За истраживања у друштвеним и политичким наукама веома је тешко утврдити строге разлике између фундаменталних, примењених и развојних истраживања У, на пример, техничким наукама, то је једноставније, јер се може јасно разликовати усавршавање конструкције једне већ постојеће машине од принципа и модела из којих је настала и од научних закона механике, термо-динамике итд. Ипак, у друштвеним и политиколошким истраживањима такође се могу строго разликовати акциона истраживања (која имају сличан или исти статус као развојна) од свих других истраживања.

10. Неизбежан је и критеријум сложености истраживања. Уобичајено је да се помињу следеће врсте истраживања:

(1) по критеријуму обухвата материје, могу се констатовати постојања:
а) генералних и б) детаљистичких истраживања,

(2) по броју метода примењених у сакупљању података.
а) полиметодска и б) монометодска,

(3) по сложености пројеката истраживања као:
а) једноставна, са само једним јединственим пројектом,
б) са једним сложеним пројектом и више потпројеката,
в) са генералним пројектом у оквиру кога постоји више посебних пројеката и, у оквиру њих, потпројеката;

(4) компаративна истраживања се сматрају веома сложеним истраживањима због неопходности да се идентификују предмети поређења, критеријуми и поступци поређења

(5) панел истраживања као истраживања обухватају више слојева и могу више пута да се понове у разним временима, на истом или истоврсном узорку истраживања истог предмета и применом истих метода

11. На крају поменимо и неизбежни критеријум трајања истраживања. Најчешће се помињу:

(1) блиц истраживања која трају веома кратко, од једног дана до највише неколико недеља;
(2) краткорочна, која трају до три месеца;
(3) средњорочна, која трају више од 6 месеци до око годину дана;
(4) дугорочна, која трају дуже од једне године;
(5) перманентна истраживања су веома ретка, а у ствари су то вишекратно понављана истраживања истог предмета (најчешће глобалног) па су по томе веома слична панел односно лонгитудиналним истраживањима. Таква би могла да буду истраживања избора [12]

За истраживања у друштвеним и политичким наукама важно је напоменути да су, поред осталог, она увек и одређени друштвени политички однос.

ФУСНОТЕ.

[1] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* Научна књига, Београд, 1974., стр 1

[2] Коен, Морис и Нејгел, Ернест: *Увод у логику и научни метод,* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1979., стр. 213: „Ми задржавамо термин „наука" за знање које је опште и систематично, то јест оно у чијим се оквирима сви специфични ставови дедукују из малог броја општих принципа", О дефиницији науке, види: Нејгел, Ернест: *Структура науке,* Нолит, Београд, 1974 , стр. 1 и 421, Гуд и Скат: *Методе истраживања у педагогији, психологији и социологији,* Отокар Кершовани, Ријека, 1967, стр. 24, 149 и 288, Милић, Војин: *Социолошки метод,* Нолит, Београд, 1978, стр. 25, 255; Ђурић, Михаило: *Проблеми социолошког метода,* Савремена школа, Београд, 1962, стр. 16–31 И други аутори су дефинисали науку.

[3] Нејгел, Ернест. *Наведено дело,* стр 3–12, Шешић, Богдан: *Основи логике,* Научна књига, Београд, 1973, стр 303–353, 357, 399, 402,

[4] Зајечарановић, Глигорије. *Основи методологије науке,* стр 17–19, 39–42 Указује да се и метод разно дефинише. Види и Печујлић, Мирослав. *Методологија друштвених наука,* стр 9, 11,

[5] До ове структуре садржаја научног метода и метода истраживања дошли су аутори анализом исказа разних научника који су писали о методу и истраживањем примењених метода у истраживачкој пракси. Како свако научно дело мора бити логично, и метод истраживања мора бити постулиран на правилима одређене логике. Отуда логички део метода. У свако ново истраживање се улази уз проучавање претходног научног сазнања и са одређених концептуалних полазишта, научно методолошких приступа. То садржи други, епистемолошки део метода. У складу са својствима предмета истраживања и поменутим схватањима и сазнањима, изграђују се и користе одређене (одговарајуће) техникe које садрже инструменте и поступке. Милосављевић, Славомир – Радосављевић, Иван. *Репетиторијум из методологије друштвених истраживања,* Институт за политичке студије, Београд, 1988, стр. 13; Михаиловић, Добривоје: *Методологија научних истраживања,* ФОН, Београд, 1999, стр. 42; Пешић, Михаило: *Увод у социологију,* стр. 18-19;

[6] Наведену класификацију користе. Шешић, Богдан у својим делима. (1) *Општа методологија* и (2) *Основи методологије друштвених наука,* као и Турудија, Симо: *Теорија и методологија интердисциплинарних студија,* Велвет, Београд, 1995, стр. 302–303. Међутим, има и других класификација (на пр. Лукић, Зајечарановић, Ђурић, Гуд и Скат, Нејгел, Звонаревић, итд.) Класификација метода на експерименталне и дескриптивне, итд. у суштини нема посебног смисла, као ни подела на филозофске и научне. Фактички се ради о доказивању и оповргавању у току којег се користе све основне и посебне и уопште све методе, зависно од карактеристика предмета. Интересантно је да се неки познати аутори уздржавају од експлицитног класификовања метода.

[7] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр. 291–298, Милић, Војин. *Социолошки метод,* стр. 25–28, Ђурић, Михаило: *Проблеми социолошког метода,* стр. 50–51;

[8] Мертон, Роберт. *О теоријској социологији,* Центар друштвених делатности ССОХ, Загреб, 1979, стр. 5–76, 153–183;

[9] Ђиљи, Ђан Антонио (Giagli, Gian Antonio). *Како се истражује,* Школска књига, Загреб, 1974, стр. 12. истраживање је а) спознајна делатност анализе и расуђивања, б) које се збива у пракси, в) на једном стварном и практичном и стварном проблему, г) предходи одређеном захвату у стварности.

Интересантна је дефиниција истраживања Џона Дјуиа (John Dewey): *Логика, теорија истраживања,* Нолит, Београд, 1962, стр. 150 „Истраживање је контролисана и усмеравана трансформација неодређене ситуације у ситуацију која је тако одређена у својим унутрашњим одликама и релацијама да претвара елементе првобитне ситуације у јединствену целину." Ово је инструменталистичка дефиниција. Нама ближа дефиниција научног истраживања је она коју даје Мирослав Печујлић. *Методологија друштвених наука,* стр. 8: „Истражити једну појаву значи проучавање социјалних и историјских процеса, чинилаца који су довели до њеног настанка, значи разјаснити њену природу, суштинске особености, њене битне односе са другим социјалним чиниоцима, улогу коју има у друштвеној целини у којој је произведена. Истраживање је духовна репродукција, слика тог стварања, тог произвођења појаве и њене функције."

Наравно, ова дефиниција је са свипе великим захтевима да би се по њој равнало свако појединo истраживање. Међутим, када је у питању општи појам истраживања, она је потпуно применљива. Истраживање су дефинисали и многи други аутори, међу којима и Ђурић, Милић, Шешић, Звонаревић, Новосел, Милосављевић, Радосављевић итд.

[10] Петронијевић, Бранислав. *Основи логике,* стр. 26–30; Шешић, Богдан. *Основи логике,* стр. 21, Са становиштем о улози научног мишљења у истраживању слажу се сви аутори.

[11] О циљевима истраживања види више код. Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* Милосављевић, Славомир. *Истраживање политичких појава,* Радосављевић, Иван: *Хипотетичко-дедуктивна метода у истраживању политичких појава,* И у овој књизи се посебно говори о циљевима истраживања у делу о пројектовању истраживања.

[12] Преглед класификација истраживања настао је увидом у истраживачку праксу и главна дела из области методологије у нас. Већи део текста о класификацији истраживања изложен је још у првом издању „Репетиторијума", потом у књизи „Истраживање политичких појава" и у другом издању „Репетиторијума" Како у току 23 (двадесет три) године није било замерки, аутори изложен систем класификација сматрају ваљаним, иако не споре да су могуће и друге класификације.

6.СПЕЦИФИЧНОСТИ ИСТРАЖИВАЊА У ПОЛИТИКОЛОГИЈИ. ИСТРАЖИВАЊЕ КАО ДРУШТВЕНИ И ПОЛИТИЧКИ ОДНОС

Истраживање је вишеструко и вишестрано друштвени однос посебног значаја–нарочито у друштву у коме се одиграва, а често и знатно шире. Стога се може говорити о интерним и екстерним, о посредним и о непосредним друштвеним односима истраживања. У истраживањима друштвених, а посебно политичких појава, то је нарочито изражено.

Проблематику својстава истраживања као друштвеног односа можемо разматрати на релацијама.

а) истраживање–друга, претходна и следећа истраживања,

б) истраживање–друштвена реалност,

в) односи унутар истраживања.

Друштвени однос истраживањем остварује се непосредним односима истраживања као система са друштвом у коме се одиграва. Осим тога, унутар истраживања остварују се друштвени односи између учесника у истраживању, иако не исти, не на исти начин и не у истим улогама. Посредни, али често много значајнији и трајнији односи, успостављају се између ранијих, већ спроведених и актуелних истраживања, затим између актуелног и истраживања која следе и између актуелног истраживања и друштвене средине, посредством опредељења за истраживање и остварених и примењених резултата, односно друштвених последица изазваних резултатима и применом резултата истраживања.

Зачињање друштвеног односа на релацији *истраживање – друштво започиње оценом истраживача да одређено научно или друштвено питање, по својим својствима, треба и може да буде истражено, или када наручилац оцени да му је неопходно истраживање дотичног питања.*

Ова фаза односа може се назвати *фазом критичког односа* према научном сазнању или према друштвеној реалности (или према обома, што је најчешћи случај) и успостављања односа екстерне сарадње, што води споразуму о преузимању истраживања између наручиоца и истраживача.[1] Могућно је да ово буде и фаза сукоба. У политичким наукама, зависно од ситуације конкретних земаља, истраживање бива или, с једне стране, подржавано и подстицано, или, с друге, отежано и онемогућавано

Прву фазу екстерних односа назвали смо критичком зато што је у политичком процесу већ само указивање на потребу истраживања једне појаве политички став да у тој области треба даље развијати успешнију политичку активност. Анализом свих досадашњих истраживања политичких појава у нас доћи ћемо до, углавном, три типа критичког односа наручиоца. прво, политички став да се не зна шта се и колико збива, те то треба истраживати; друго, процеси су повољни, али неравномерни и без предвиђене или жељене динамике, те треба истражити шта доводи до неравномерности и успоравања да би се то отклонило;

треће, постоје изразите тешкоће и сметње, чести су неуспеси, па то треба истражити зато да би се утврдили узроци и објаснила ситуација.

Критички однос истраживача, осим ових има и неке друге карактеристике критичког односа, заснованог на научном приступу. Уз претходне три ситуације, јављају се углавном још и следеће. прво, све иде добро, али нема научно верификованог објашњења „зашто" и прогностичког става „докле", те би то требало добро истражити; друго, текући процеси нису изоловани и не изазивају само једноврсне и једносмерне последице, те би требало истражити њихове везе и односе с другим, на пример, већ прошлим, или сада актуелним или могућим будућим процесима.

Наручилац и истраживач, углавном, најлакше успостављају критички однос сарадње у третману актуелних проблема, значајних за најшире схваћену политичку праксу. Овај однос је утолико једноставније остварити, уколико је већа интерперсонална интеграција политичких и научно-истраживачких улога и функција.[2] Но, то истовремено доводи и до веће концентрације истраживања у областима у којима је остварен већи степен поменуте интеграције.

Однос сарадње се знатно теже постиже у области истраживања прошлог и будућег. Наручиоци су, по правилу, спремни да сарађују и подржавају истраживања оних делова и сегмената, углавном, не много давне прошлости (мада има изузетака) који су по њих или објективно афирмативни или се могу одређеним третманом интерпретирати као афирмативни. Слични су проблеми и у вези са потенцијалним и латентним, односно с могућим. С обзиром да су пројекције будућности делимично изведене из тенденција, али и веома опредељене вредносним системом, идеологијом и њиховом интерпретацијом, активна текућа политика, по правилу има двојан став: први – изражава потребу и захтев за истраживањима која ће дати реалистичну прогнозу развоја процеса у алтернативним условима, други – тешко прихвата, не прихвата или бар ускраћује најширој јавности увид у све закључке који нису сасвим или приближно подударни са њеним интерпретацијама.

Већ у првој критичкој фази друштвених односа на релацији истраживање–друштво долази до сложених односа сарадње и сукоба, или тачније до односа јединства и супротности наручиоца, политичке реалности и истраживања као структуре. Из овог односа произлазе неке значајне предности и недостаци.

Остварена сарадња чини могућности сазнања путем истраживања ванредно великим стога што, када за то постоји интерес носилаца политичке моћи и власти, доступност извора података знатно расте, а могућности њиховог искоришћавања се мултипликују. Потребна средства, када су довољна, дозвољавају и одговарајућу екипу сарадника, адекватна техничка средства, итд., што све омогућава знатно потпунија и истинитија научна сазнања

У том истом односу крије се и једна ванредно велика опасност: да истраживање превише буде изложено дејству оперативне, текуће политике, да буде један њен облик и, тако, њој подређено. Тиме истраживање губи научну вредност и нужну објективну компоненту истинитости, те не доприноси ни науци ни политици. Истраживања политичких појава су у функцији политике утолико више уколико су строже научно изведена и сазнања добијена посредством њих истинитија.

У неким случајевима истраживања политичких појава су само облик метода политичког деловања. Таква истраживања су конципирана и усмерена на уношење одређеног става у свест истраживане популације, на изграђивање, учвршћивање и активирање одређених ставова и подстицање и усмеравање одређеног понашања. Но, то нису права научна истраживања већ једно од средстава политичког деловања на свест и као такве их треба третирати. Оваква истраживања није увек лако препознати, поготову ако су их припремали експерти (по правилу тим експерата, чије језгро чине: политиколог–експерт за одређену политичку проблематику; социолог–експерт за популацију којој се обраћа; психолог–експерт за питање интернализације порука, уз учешће стручњака из других одговарајућих области, понекад техничких или из области природних наука). Тешкоће препознавања таквих истраживања су у томе што поруке уопште не морају бити експлицитно изражене ни у једном делу истраживања. Истраживање у целини може бити наизглед постављено сасвим коректно и објективно, без сугестивних питања, сугестивних илустрација, без непосредно иницирајућих манифестација, а да ипак у подсвест унесе стимулишући фактор за постављање усмерених питања или опажања према одређеној политичкој ситуацији. Истраживање може бити обавештење, сугестија или упутство субјектима обухваћеним истраживањем.

Тешкоће препознавања оваквих истраживања проистичу и из чињенице да сам процес истраживања не мора бити усмерен и коришћен за истраживања политичког ефекта, већ да политички ефекат настане као резултат истраживања.[3]

Изложене могућности употребе истраживања у оперативно политичке сврхе управо указују на неопходност строгог разликовања научних истраживања политичких појава од метода политичког деловања истраживањем, мада се управо ови методи могу заснивати и користити с ослонцем на истинска научна истраживања политичких појава.

Друга фаза екстерних односа јавља се на две битне глобалне релације: прво, на релацији политички субјекти–посебно носиоци политичке моћи и власт, с једне, и истраживање (као колективни субјект), с друге стране: друго, на релацији истраживање (као колективни субјект), с једне и истраживана популација, с друге стране.

Ова фаза се може сматрати, са становишта односа, најсложенијом и најосетљивијом.

Размотримо прво карактеристике односа који се могу јавити или се јављају на релацији: носиоци политичке моћи и власт, с једне, и истраживање, с друге стране.

Политичка структура (назовимо је тако с циљем скраћивања назива) може се у процесу истраживања јавити у више разноврсних улога:

а) у улози покровитеља који подржава истраживање и отклања евентуалне ненаучне екстерне тешкоће на иницијативу истраживача, без другог мешања у сам процес. Ово је најпожељнија улога, а однос има све карактеристике узајамности, равноправне, функционалне сарадње,

б) у улози покровитеља, који позитивно делује на отклањање екстерних тешкоћа, али се знатно укључује и утиче на концепцију и реализацију

истраживања. Када се ради о акционим истраживањима и када се то чини на компетентан начин и преко одговарајућих личности (нпр: преко личности у којима је извршена интеграција научних и политичких улога и функција, носилаца изборних политичких и стручно-политичких функција-високих стручњака за одређену област, итд), овакав облик интензивне сарадње може да буде и користан. Ипак, у таквим односима увек прети опасност од пренаглашености практично-политичког и одређене подређености научног политичком. У најнеповољнијим варијантама, то може добити облике и карактеристике апсолутне супремације политичког над научним, чији је најоштрији вид изражавања злоупотреба присуства научног.

И овде се може говорити о односу равноправне функционалне сарадње као позитивног полуодноса, али и о злоупотреби научног кроз апсолутну доминацију на основама моћи и власти, као о супротном полу;

в) у улози неутралног наручиоца, при чему неутралност треба схватити сасвим условно, као преузимање обавеза наручиоца да финансијски омогући истраживање без других обавеза и надлежности, као и задржавање права да резултате истраживања користи у своје сврхе када и како нађе за сходно. При том, може се наручилац јавити било као искључиви, монополни корисник резултата истраживања у чијој је компетенцији и одобравање или ускраћивање одобрења коришћења резултата истраживања у научне сврхе од стране истраживача (укључујући и истраживање), било да је задржао искључива права у погледу практичног коришћења резултата истраживања.

Однос пословне коректности, када је стваран, може бити најповољнији за научну, а нарочито за методолошку димензију истраживања. Објективно постојеће тешкоће у области истраживања политичких појава, када политичка структура не доприноси посебно њиховом отклањању, захтевају одговарајућа решења у методима истраживања, што обогаћује методологију. Међутим, примери из животне праксе (на пример рад и деловање разних обавештајних и других сличних служби, истраживање у ванредним и ратним околностима), указују на опасности од привида неутралног односа наручиоца према истраживању. Неоспорно је да изванредна опасност лежи у монополисању права на коришћење резултата истраживања. Губљење сваког увида и контроле над понашањем наручиоца у коришћењу резултата истраживања омогућава злоупотребе које могу бити у потпуности антихумане,

г) у улози наручиоца-извођача, када је политичка структура иницијатор, финансијер, организатор и извођач истраживања. Овде се могу јавити две ситуације: прва, одговарајуће истраживачке институције које су саставни део официјелног механизма политичке структуре преузимају задатке истраживања реализујући их самостално. Између таквих компетентних институција и осталих делова политичке структуре успостављају се слични односи као и између истраживања уопште и политичке структуре. Друга је ситуација када одређени део политичке структуре (на пример један орган политичке организације или државе) непосредно организује и реализује истраживање. У таквој ситуацији по правилу се формирају мешовите екипе, тимови, на чијем се челу налазе носиоци политичких функција, а у тимовима у различитим улогама учествују научни рад-

ници компетентни за предмет истаживања. Истраживање је тада непосредна делатност политичке структуре, а укључени научници се јављају у две основне улоге:

* или као чланови политичке структуре који своју научно-истраживачку способност активирају у процесу вршења друштвено-политичке улоге,

* или као унајмљени стручњаци саветодавних и извршилачких компетенција.

Питање оваквих истраживања није у нас довољно проучено. Очигледно је да описани односи имају многобројне предности, али и многобројне опасности а превага једних или других зависи умногоме од битних својстава друштва, друштвених односа и политичке структуре.[4] Општи развој указује на реални пораст броја таквих истраживања.

д) у улози супротстављеног истраживању, било његовом извођењу, било коришћењу његових резултата. То је однос сукоба између истраживања и политичке структуре који није увек могуће, а није увек ни упутно избећи. Објективно научно сазнање је увек у функцији истинског прогреса, те је у апсолутном сукобу са свим репресивним и конзервативним политичким структурама, односно са њиховим деловима таквих карактеристика.

Однос сукоба не мора бити у сваком случају отворено манифестован, већ може имати и привид интензивне сарадње чији је резултат континуиран низ стварних сметњи.

У неким случајевима однос отвореног сукоба и облик његовог решавања је унапред познат. На пример, унапред може бити познато која ће истраживања забранити или силом онемогућити власти одређених друштвених карактеристика. Таква се ситуација разрешава једним од три начина.

– први, коришћењем метода који не захтевају кретања по забрањеној територији (истраживањем на даљину), што је најчешћи случај у међународним политичким односима;

– други, истраживањем под привидом дозвољеног, тј. уношењем у дозвољено истраживање и инструменте сакупљања података који се односе на недозвољени предмет истраживања тзв. „прикривеним истраживањима" или, још чешће, индиректним истраживањима;

– трећи, илегалним истраживањима о којима политичка структура није обавештена.

Наравно, постоји и могућност одустајања од истраживања. Али, то је принудна могућност остваривања политичке моћи и власти над науком, научним истраживањем, а не могућност истраживања. Спречавање истраживања коришћењем политичке моћи ипак се не може априорно осудити. Истраживања политичких појава усмерена на остваривање политичке манипулације, на онемогућавање интереса прогреса и сл. сигурно се не могу сматрати таквим да их треба омогућавати. Стога, начелно залагање за слободу политиколошких истраживања, ни у ком случају, не може бити апсолутизирано, већ схваћено само у оквирима вредносних одредаба остваривања човекове среће у демократији.

Мноштво сложених проблема јавља се и на *релацији истраживање-истраживана популација*. Поред општепознатих проблема који се јављају у свим друштвеним истраживањима, због њиховог својства да се баве човековом личношћу, овде се јављају и специфични проблеми односа произашлих из својстава политичког.

За највећи део основне популације, а може се рећи и популације у целини, истраживања политичких појава изазивају неколико основних осећања на којима се даље формира став тј. однос према истраживању. То су: страх, неповерење, резервисаност, равнодушност, дужности, надања и претерана очекивања. Зависно од карактеристика друштва и политичке традиције и културе, ова осећања се јављају код мањег или већег броја грађана, што је условљено њиховим личним и пренетим искуством, као и вредновањем политике у основној средини у актуелној ситуацији.[5]

Две су основне друштвене структуре од посебног интереса за ова разматрања и то у двема ситуацијама које значе супротне поларитете.

Прва је политичка структура. За њу, по правилу, важи оцена да је релативно затворена, недоступна и да не прихвата да буде предмет истраживања или извор података. Што је виши ниво те структуре, то је она мање доступна. Овај став је углавном тачан, а објашњења се крећу углавном у два правца.

– прво, карактеристике функција стављају политичку структуру високог и највишег нивоа у ситуацију пренаглашене заузетости, изузетно велике покретљивости, изложености различитим могућностима физичког и другог напада, послови које обављају веома су осетљиви и често имају карактер тајне, итд. што све чини објективну препреку истраживању тих структура;[6]

– друго, те структуре одржавају своју моћ, положај, утицај, итд., на поверењу маса, односно партијског чланства и грађана, али и на међусобном поверењу у првом реду позитивном односу виших у структури. Део тог поверења има своје оправдање у извесном ритуалу, мистици, процедури и недоступности неким активностима и личностима из политичке структуре. Отуда веома велика осетљивост и осећање угрожености приликом сваког излагања посматрању или испитивању (а да не говоримо о експерименту) изван уобичајених оквира текуће политичке ситуације и обичаја.

Несумњиво, само једно од ова два објашњења није довољно ни за једну структуру. У одређеној сразмери присутне су црте и једног и другог својства, за сваку политичку структуру и сваки њен ниво, различито.

Додали бисмо и треће објашњење. Политичка структура као значајан чинилац истраживања политичких појава првенствено је заинтересована за сазнања у функцији сопствене делатности, а не за сазнања о себи. Стога, и када то није циљ истраживања, она схвата истраживање себе као неугодну и непотребну политичку контролу, која јој може послужити, али је може и угрозити. Зато се најчешће формира однос одбијања сарадње који се манифестује као:

– директно одбијање комуникације,

– избегавање, онемогућавање комуникације без директног одбијања изговарањем заузетошћу, заказивањем времена општења у терминима који су непри-

хватљиви са становишта рокова и организације истраживања, одређивањем замене за себе, итд.;

– формални пристанак на сарадњу, уз стварно одбијање сарадње понашањем које онемогућава добијање потребних података;

– формални пристанак уз високи степен испољавања ревности, али само уз делимично омогућавање остваривања увида у податке.

Однос одбијања сарадње није редак ни код популације коју не убрајамо у политичку структуру Три основна страха су узрок томе:

– страх од могућих политичких последица који се граничи са страхом од примене монопола насиља на конкретну личност или средину,

– страх од некомпетентности и губљења угледа, моралне димензије статуса у датој друштвеној средини,

– страх од бесмислености целог истраживачког подухвата, па, отуда и сопственог учешћа и сарадње у њему.

Сви наведени облици односа одбијања сарадње наведени у вези са политичком структуром важе и овде, с тим да су им форме испољавања сагласне могућностима популације изложене истраживању.

Односи сарадње јављају се, за обе структуре, у три основна облика:

– сарадња као израз политичке и грађанске дисциплине, што се може сматрати недовољно ангажованом сарадњом Наиме, то је сарадња изазвана осећањем обавезе, коректна, у границама захтева наручиоца истраживања, и истраживача, али без сопствене иницијативе и додатног доприноса. У истраживању садржаја, а посебно суштина политичких појава, оваква сарадња је у знатној мери ограничавајући чинилац резултата истраживања;

– сарадња као опредељење да се пружи сваки могући допринос у прогресивном остваривању политичких процеса. Овакав однос назвали бисмо *ангажованом* сарадњом. Настојање да се компетентно стави на располагање низ података, да се укаже на несагледане могућности, да се искрено и отворено реагује, највише доприноси истинитом научном сазнању и његовој друштвеној и политичкој употребљивости;

– сарадња изазвана превеликим очекивањима било у правцу разрешавања проблема, било у правцу остваривања утицаја, могла би бити названа *преангажованом* сарадњом. Она се испољава као настојање истраживане популације да натури одређене податке као једино компетентне, независно од захтева истраживања, и да унапред наметне њихово значење и тумачење. Оваква сарадња не може се сматрати некорисном, али представља велике проблеме за истраживање и његову објективност, нарочито када је реч о политичкој структури која у неким случајевима сопствени коментар података схвата као инструкцију и обавезан закључак за истраживача

Друштвени и политички односи остварују се и у фази саопштавања, оцене и коришћења резултата истраживања.

Ту се јављају три основна типа односа:

– однос подршке и учешћа,

– однос сарадње и критике,

– однос одбијања и сукоба

Изложени односи се испољавају у различитим варијацијама, почев од апологетске подршке до крајње негације. Сматрајући обавезним за научно и друштвено-политичко понашање одређени степен критичности и објективности, апологетске садржаје не сматрамо научним, те њих искључујемо из ове класификације.

Однос подршке и учешћа манифестује се у истраживању оријентацијом резултата на ангажовано разрешавање актуелне политичке проблематике, при чему може доћи и до слабијег ангажовања на разрешавању научних проблема у вези с том појавом. Са стране политичке структуре тај однос се испољава политичком афирмацијом истраживања (које може да добије разне облике друштвеног признања), омогућавањем настављања овог или сличног истраживања, непосредним суделовањем у формирању закључака истраживања и непосредним коришћењем истраживања. За сва акционо-оперативна и развојна истраживања овакав однос треба сматрати изузетно повољним.

Однос сарадње и критике је знатно блажа варијанта претходног. У њему превага није дата политичко-оперативном над научним, а политичка структура не учествује у формирању извештаја о резултатима истраживања и научним закључцима Резултати истраживања се користе у погодном облику, а у припреми резултата за коришћење у политичкој пракси сарађују уз објективан и критички међусобни однос истраживачи и политичке структуре.

Трећа ситуација подразумева одсуство сарадње и добре воље, тежњу обеју страна ка дисквалификацији, обезвређивању и онемогућавању. У истраживању се то манифестује као једнострано, пристрасно и неаргументовано критизерство свега постојећег коме је истраживање само формално-друштвени оквир и изговор. Политичка структура, то изражава у облику идеолошког и политичког проскрибовања, забране објављивања резултата, затим онемогућавања даљег бављења истраживањима, чак и применом физичких репресалија.

Службеност политичког и политичких односа не дозвољава формирање универзалног критеријума и захтева посебно разматрање и процену сваке конкретне ситуације.

ФУСНОТЕ:

[1] Гавранов, Велибор и Стојковић, Момир. *Међународни односи и спољна политика Југославије,* Савремена администрација, Београд 1972, стр 10–12 Иблер, Владимир: *Међународни односи,* Напријед, Загреб, 1946–71, стр 36–39 Ови аутори разматрају опште научно-методолошке проблеме истраживања.

[2] Кецмановић, Ненад. *Политика у критичком огледалу,* Истраживачко – издавачки центар ССО Србије, Београд, 1986, стр. 201–234.

Већ сама анализа праксе односа власти, политичких партија и истраживача односно истраживања јасно квалификује ситуацију

[3] У том смислу интересантно је специфично искуство и концепт „методе социолошке интервенције" Алена Турена. Види. *Социологија друштвених покрета,* Радничка штампа, Београд, 1983, стр. 205–296 И сами аутори имају лична искуства о инструменталном односу политиколошких истраживања и практиковања политике.

[4] О могућим улогама и понашањима „политичке машинерије" види код Р.Мертона: *О теоријској социологији,* стр.139–199.

[5] Милић, Војин. *Социолошки метод* (1. издање) Нолит, Београд, 1965, стр. 321–324 и 380 говори о истраживању као друштвеном односу и каже. „Свако активно сакупљање података о човеку и друштву претвара се у одређеној мери у одређени друштвени однос (који је доста сложен. Природа друштвених односа који се успостављају приликом сакупљања података зависе од улоге коју тражени подаци имају у животу појединаца, друштвених група и организација."

[6] Фон Бајме, Клаус: *Савремене политичке теорије,* стр. 259 наводи истраживачка искуства са недоступношћу врхова елита.

7. ОПШТИ ОДНОСНО ТИПСКИ ПРЕДМЕТ ПОЛИТИКОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Одређење политичких појава, процеса и односа као предмета истраживања условљено је могућностима довољног одређења политичких појава уопште, у теорији и реалности. Основна тешкоћа се јавља у садржини појма политичке науке. Предмет истраживања су све појаве које су и предмет политичких наука. Али и појам политичке науке је веома сложен. он не говори о једној политичкој науци, већ о политичким наукама као структури која се може различито димензионирати и структуирати. Тако и сада имамо више верзија садржине предмета политичких наука. Чини се да је после претходног разматрања потребно прихватити становиште да предмет истраживања политичких појава треба дефинисати имајући у виду досадашња одређења предмета политичких наука и политике, али не следећи их стриктно. Стога изгледа оправдано заложити се за истраживање *форме, изгледа, облика садржине и суштине политике односно политичких појава у прошлости, садашњости и будућности, њиховог настанка, мењања и развоја, њиховог просторног и садржајног ширења и, преласка из једног квалитета у други, како у сфери реалног, тако и у сфери идеалног, како унутар једне земље, тако и у оквиру светског глобалног друштва.*

Тако се долази до начелног става да се не поставља питање могућности идентификације и дефинисања политичких појава. *Сваки заједнички интерес,* односно интерес већег броја субјеката, *унутар којег се јављају разлике у правцу, смеру, интензитету или методима и времену (редоследу) остваривања – те је неопходна акција усаглашавања, споразумевања, договарања или притиска, принуде, насиља – добија димензије и карактеристике политичке појаве.* Али, иако се не поставља као нерешиво или тешко решиво питање идентификације, (чијем решавању знатно доприноси критеријум претежности), питање избора политичких појава као предмета истраживања остаје отворено.

У вези с тим, као претходно, поставља се питање: могу ли се уопште политичке појаве истраживати као интрадисциплинарне (монодисциплинарне) када се не говори о политичкој науци, већ о политичким наукама? И, ако се прихвати становиште да је интрадисциплинарно истраживање политичких појава могуће, да ли је нужно ближе одредити којој дисциплини (односно делу) политичких наука предметна појава припада? Какве захтеве поставља чињеница да је (ако је) потребно ближе одредити припадност појаве дисциплини политичких наука у погледу примене метода истраживања?

На ова значајна теоријска питања могуће је, са различитих становишта, дати различите одговоре У овом часу сматрамо могућим задовољити се следећим општим ставовима. Политичке појаве, с обзиром да се ради о друштвеним појавама, могу се истраживати како интердисциплинарно, тако и интрадисциплинарно. И не само то! Могућно је да се истражују не само истовременим третирањем у оквирима више дисциплина исте науке (нпр, друштвених и психолошких наука). Неке политичке појаве, по правилу, морају се истовремено истраживати укључујући како друге дисциплине друштвених наука, тако и психолошке и природне науке (на

пример, истраживање рата)[1]. Но, могуће је код сваке од тих појава интрадисциплинарно истраживати политиколошки аспект.

Дисциплине политичких наука, бар до сада у нас, нису довољно одређено и довољно образложено дате. Штавише, нема ни опште сагласности да ли је реч о научним дисциплинама или о појединим областима, подручјима, деловима политичких наука. На пример, може ли се посебно говорити о војној науци (или о науци о ратним вештинама), о науци о безбедности, науци о праву, науци о информисању односно о комуникологији, науци о међународним односима, науци о социјалној политици, о унутрашњој политици, итд ? Неке од поменутих одавно су се конституисале и у науци наилазимо не само на посебно изграђену научну теорију већ и на, у одређеној мери, постављен посебан метод и посебну методологију Друге тек почињу то да чине.

Размотримо ли суштину сваке од поменутих наука, односно научних дисциплина, констатоваћемо да је у суштини сваке од њих оно заједничко–управљање заједничким интересима влашћу и рационалном организацијом уз ослонац на монопол насиља. Битни чиниоци њихове садржине јављају се као заједнички, али су, сваки понаособ, различит облик остваривања суштине и садржине политичког, уз јаче или слабије наглашавање одређених чинилаца структуре и функција, димензија и редоследа у појавном, реалном свету. Стога није неопходно у сваком случају наглашавати припадност одређеној дисциплини, односно делу политичких наука. Јасно је да неке појаве превасходно спадају у правну материју (на пример: правне норме и примена правних норми), али је, такође, могуће истраживати те појаве и са општеполитичког становишта (на пример: правне норме као конкретизацију политичких програмских норми или као посебну форму политичких ставова, а примену правних норми као остваривање одређене политике). Када се такве појаве (облици испољавања политичког) истражују са нагласком на различитом од осталих појавних облика политике и политичког, може се и целисходно је то нагласити.[2]

У погледу метода научног истраживања то не изазива веће последице. Општа правила метода научног истраживања, као и посебна правила метода истраживања друштвених и специјализована правила метода научног истраживања политичких појава биће апликативно коришћена.

Дефинисаност и квалификованост одређених појава као општеполитичких, па тиме и као предмета политикологије (општеполитиколошких) или ужих појавних облика политике (посебно политиколошких) није првенствен ни битан критеријум у опредељењу за њихово истраживање. Битан критеријум је значај појаве у два смисла: прво, њен значај као предмета истраживања са становишта потреба и доприноса научном политиколошком сазнању, његовом проширивању и продубљивању и друго, са становишта потреба и доприноса у сфери политике као друштвене реалности

Критеријуми значаја овде су различити Ипак, као битне критеријуме значаја можемо узети:

а) распострањеност појаве у три смисла:

– просторна, територијална распострањеност,

– друштвена распострањеност, подразумевајући тиме број појединаца, група, слојева, итд обухваћених појавом;

– предметно-садржајна распострањеност,

б) трајност појаве, мерена временским јединицама;

в) актуелност појаве, просторна, временска и предметно-садржајна:

– просторна, да ли се одиграва близу или далеко, имајући у виду реалност тих појава у савременим политичким процесима;

– временска. нова, савремено активна;

г) интензитет и облик *деловања и испољавања појаве;*

д) развојна фаза појаве (латентна, потенцијална, зачета, развијена у даљем развоју, стагнирајућа, у опадању, одумирућа, итд.);

ђ) носиоци појаве;

е) локација и концентрисаност појаве на одређеним просторима и у одређеним друштвеним и временским целинама (густина појаве);

ж) оригиналност појаве (сличност или недостатак сличности са неким другим појавама) у целини или детаљима.

Осим ових, постоје и други критеријуми, међу којима је неопходно уважавати:

а) друштвено-политичку ситуацију и расположење политичких субјеката према истраживању одређених појава;

б) доступност појава истраживању и

в) претходна изученост појаве.

Ова три критеријума нису пледирање за одустајање од истраживања појава у односу на које се поменути критеријуми покажу као негативни, већ да се, у складу са њима, одаберe приступ и поступак.

Полазећи од датих дефиниција и класификација, могуће је формирати један типски мисаони модел предмета истраживања. Свим политичким појавама је заједничко да су то друштвене појаве у којима активну улогу имају људи и које се тичу најнепосреднијих интереса, а тиме и потреба људи. Свест и понашање људи су битни чиниоци процеса, у коме људи учествују и као друштвена и као природна бића.

Логика изграђивања модела истраживања је следећа:

А) Политички процеси – политичке појаве се јављају и остварују у одређеним *условима,* тачније у одређеној *ситуацији.* Они су условљени претходним, узроковани су, њихови токови су оквирно детерминисани. За сваки политички процес, појаву, неопходно је постојање нужних и довољних услова који се, иако врло разноврсни, конституишу у покретача и делујуће спољне чиниоце (факторе) процеса.

Све услове можемо поделити на:

а) природне, у које убрајамо сва својства (квантитативна и квалитативна) простора, климе, флоре, фауне, итд. као и сва природна својства човека, односно људи,

б) психичке, у које убрајамо све чиниоце психичке конституције и психичких процеса људи,

в) друштвене у које убрајамо:

– општедруштвене, којима се обухватају у првом реду карактеристике социјалне структуре (нације, класе, слојеви, итд.),

– друштвено-економске, којима се у првом реду сматрају облици производње, својине и односи у процесима производње, промета и расподеле;

– друштвено-политичке, у које се нужно укључују облици и дистрибуција моћи и власти, политичке организације, политичке институције и политичка идеологија,

– друштвена свест, која подразумева културно стваралаштво, образовање, систем вредности, традицију, религију, итд..

Разумљиво је да се свака од ових ставки може даље разудити Тако се може говорити о финансијским, техничким, организационим условима итд Даља разрада је увек конкретно питање детерминисано врстом и предметом конкретног истраживања

Битно је да се услови не могу схватити као статични, као дато стање, већ само као констатација о почетној ситуацији Такође, услови се не могу схватити само као скуп чинилаца који делују, већ и као скуп чинилаца на које се делује. Даље, за коришћење појма услова као сегмента модела предмета истраживања нужно је схватити услове као скуп различитих чинилаца који се налазе у односима:

а) позитивне или негативне сагласности са констатованим стањем односно ситуацијом;

б) позитивне или негативне несагласности које се испољавају као супротност или као противуречност – што и узрокује кретање појаве.

Ови се односи не јављају само између чинилаца услова, већ и унутар одређених чинилаца, што узрокује промену и самих чинилаца. Политички процес, полазећи од одређених услова, мења током сопственог остваривања, разрешавајући одређене супротности и противуречности и саме услове.

Б) Битни, нужни чиниоци политичког процеса су *учесници у политичком процесу.* У свим друштвеним појавама основни покретачи и стваоци тих појава јесу људи. У политичким процесима и појавама они заједно и у међусобним односима, кроз сукобе и сарадњу, остварују своје интересе у одређеном степену или бивају лишени могућности остваривања својих интереса.

Учесницима у политичком процесу сматрамо све људе који непосредно или посредно учествују у процесу и којих се он тиче. У тим процесима људи се не јављају само као појединци, већ и као стихијне, спонтане или организоване целине (маса, покрет, организација, институција), различитих су положаја, имају разнолике улоге, места, различити су по својим спољашњим и унутрашњим обележјима. Независно од улога које имају, сви учесници у политичком процесу су субјекти који се свесно и вољно односе и понашају у политичком процесу – у границама субјективних опредељења, моћи и домета свести и реалних околности. Политичко понашање је увек субјективна интерпретација оцене односа реалних могућности и циљева, као израза интереса

Две су основне улоге у којима се субјекти-учесници у политичком процесу налазе. прво, у улози сарадника, друго, у улози противника. Овој се дихотомији може приговорити да је веома грубо поједностављена Приговор је несумњиво тачан, ако се превиди да је реч о поларним тачкама односа улога према конкретном циљу

Познате су и друге класификације учесника у политичком процесу међу којима је најпознатија она Жана Мејноа. Међутим, са становишта улога у политичком процесу, основна класификација унутар једног система истосмерно оријентисаних учесника (опредељених „за" или „против") била би:

– *акционо језгро,* нуклеус процеса, вољни или невољни, укључени непосредно у политички процес и усмерени на одређено понашање у реалној политичкој ситуацији;

– *активисти,* свесно политички опредељени и натпросечно политички ангажовани учесници у остваривању одређене политике,

– *следбеници,* који подржавају одређену политику или само изражавају наклоност према њој,

– *корисници,* они који су обухваћени последицама односно резултатима политичких процеса.

У литератури се могу наћи и поделе на политичке субјекте и објекте, манипулаторе и манипулисане, вође и вођене. Ове класификације имају основа у неким реалним димензијама и сегментима политичке стварности. С изузетком вођа и вођених, не може се сматрати да су то класификације којима би требало признати вредност општих. Осим тога не може се ни проблему учесника приступити објективно-научно ако се усвоји становиште монополизма и статичности. Као и код услова, и овде треба имати на уму да се ради о једној сложеној структури променљивих улога, места и положаја у процесу.

О промишљању субјеката оправдано је концентрисати пажњу на улогу и својства интересних група као субјеката политичког процеса, на њихове одлике група за притисак (укључујући и „вето-групе") и њихове структуре (улогу „акционог" и „идејног вође") Изузетно важан, незаобилазан скуп субјеката политичког процеса су политичке странке (покрети, партије) и њихова структура и својства. Ове и друге групе субјеката отварају питање елита (политичке, научне, уметничке, војне, образовне, економске) у улогама субјеката политичког процеса.

Модел предмета истраживања захтева да се и овде констатују, опишу, објасне: разлике, супротности, противуречности како између, тако и унутар положаја, улога и места субјеката-учесника у политичким процесима.

В) *Мотиви, интереси и циљеви* су несумњиви суштински покретачи сваког политичког процеса, односно сваког учесника политичког процеса. Мотиви су непосредно изражене потребе од којих су неке основне, биолошко-физиолошке, те делују снагом природне стихије. Друге су друштвене – и уколико је друштво развијеније, утолико су друштвене потребе развијеније и јаче, а задовољавање биолошких потреба све је изразитије и јаче повезано са задовољавањем друштвених потреба, мада се, у коначном, њихов хијерархијски однос никада сасвим не губи.

Клакхон набраја: (1) потребе за храном и другим егзистенцијалним добрима; (2) потребе зе сигурношћу; (3) потребе за припадањем, (4) потребе за афирмацијом.

Интерес се, као посебан друштвени феномен управо и изводи из структуираности и динамичности, променљивости потреба, као и из различитости индивидуалних и групних, односно колективних интерпретација потреба.

Интерес је, најкраће речено, оно што је заједничко у већем броју разноврсних и различитих потреба једног индивидуума или једног колективитета људског друштва. Претежан део његове структуре чине артикулисане потребе релативно стабилног садржаја и суштине, а он сам може бити: спонтан или организован, стваран или потенцијалан, артикулисан или неартикулисан, истински или лажан.

Интерес се може односити на различите сфере, подручја, предмете људског живота. Политички интерес увек се односи на активност координације, усмеравања, управљања другим активностима. Стога је тај политички интерес увек изведен, увек интерес зе вршење посредовања и арбитраже између разних интереса.

Циљ можемо одредити као рационално дефинисан и артикулисан интерес у датом времену и на датом простору за чије остварење се развија одговарајућа политичка активност, користе политичка средства а у датој ситуацији и тенденцијама ситуације, постоји и вероватноћа да ће тај интерес бити остварен, односно очуван.

Друго, циљ у политичком процесу је сложена, у суштини сагласна, конзистентна, кохерентна, континуирана и синхронизована структура појединачних, посебних циљева. Међу њима у основи, постоји функционална међузависност.

Општи и историјски политички циљеви, и када су формулисани као правда, слобода, једнакост, хуманост, итд. имају нужну основну структуру и карактеристике циља. Ту се подразумева: а) оно што је остварено и виђење будућег; б) спознато, артикулисано и наслућено, в) реалистичко предвиђање и недовољно уобличена стваралачка машта и имагинација, г) делом рационална стварност, делом рационално сагледива будућност, делом спонтана мутација.

Политички циљеви се могу класификовати по многобројним критеријумима као што су:

а) Критеријуми општости. Овде подразумевамо општост у два смисла: прво у смислу обухватања интереса и потреба, њиховог садржаја; друго, у смислу обухватања друштва. Према овом критеријуму разликујемо: опште, посебне и појединачне циљеве. Појединачни циљеви су чиниоци структуре посебних циљева, а посебни су чиниоци структуре општих.

б) Критеријум усмерености–може се такође посматрати у два смисла:

– прво, са становишта основних оријентационих вредности, идеологије, и тада се може говорити о прогресивним-регресивним, револуционарним-контрареволуционарним итд циљевима.

– друго може се о њима говорити на општији начин, са становишта њихове усмерености према стварном предмету акције и ситуације и тада имамо. (а) позитивну-конструктивну усмереност (изграђивање нечег); (б) негативну-деструктивну (рушење нечег), (в) неутралну (која не значи ни конструкцију ни деструкцију) Циљеви по својој усмерености никада нису чисти, никада нису ван једин-

ства супротности, противречности и преласка из једног у друго, и никада нису ван вредносног система.

в) Критеријум временске удаљености може се користити на различите начине.

За нас су од општег значаја чланови класификације. (а) историјски циљеви–они који су оствариви у историјској перспективи и подразумевају историјски прелом у друштву; (б) дугорочни чије је остварење кроз дужи рок сагледиво; (в) средњерочни; (г) краткорочни и (д) тренутни циљеви.

Критеријум времена може се користити не само са становишта потребног времена за остварење циља, већ и са становишта утицаја остварења циља у временском периоду који иза тога следи.

г) Критеријум значаја је ванредно сложен, стога што је то променљиво својство. Значајност циља се утврђује на основу његовог доприноса (доприноса његовог остварења) задовољавању интереса и потреба. Чланови класификације били би: (а) стратегијски; (б) тактички; (в) оперативни. Неопходно је приликом утврђивања значаја циља имати у виду значај акције и носилаца, јер у великој мери опредељују значај циља.

д) Према носиоцима социјалне основе циљеви могу бити различити, на пример: општељудски, државни, класни, партијски, итд. Ова се класификација успоставља према реалној ситуацији. Међутим, овде се морају имати у виду још и критеријуми обухваћености, целокупности састава одређеног носиоца акције. На пример: циљ може бити општекласни (циљ свих припадника класе), затим већине или мањине класе, одређеног сегмента класе итд.

ђ) Критеријум сложености – садржаја изведен је из једноставне истине да нема једноставних и једнозначних позитивистичких циљева. Са становишта истраживања политичке активности-акције потребно је имати у виду следеће чланове: (а) циљ укупне акције (основни циљ); (б) етапни циљеви (подциљеви); (в) инструментални циљеви.

е) Критеријум истиности циља је заснован на садржају – суштини официјелно декларативног циља, затим интерпретацијама појединих носилаца интереса и акције и стварних захтева и очекивања у погледу остварења циља.

Постоји још једна димензија истинитости циља. То је њихова реалистичност, могућност остваривања. Стога када класификујемо циљеве као истините, полуистините или неистините, морамо то чинити истовремено и на следећи начин. реалистични (вероватни), евентуално могући, нереални, утопистички, немогући.

С обзиром да се понекад циљевима манипулише, истиност циљева се и са тог становишта мора утврђивати Квалификација употребом термина: обмана, манипулација и сл , могућа је, али и опасна осим када су резултат и начин остваривања резултата акције довољно познати.

ж) Критеријум слободе избора подразумева постојање следећих чланова класификације. (а) слободно одабран политички циљ (у постојећој нормалној ситуацији носилац акције од много могућих одабира један или више циљева акције), (б) наметнут циљ (ситуација је условила, наметнула потребу за

одређеним решењем иако није било носилаца акције супротног опредељења); (в) дириговaн циљ (акција носилаца супротног опредељења није оставила простор за избор, већ је дириговала циљ. (То је најчешће када је садржина циља акције конзервирање постојећег стања, односно ограничавање, заустављање или успоравање појединих процеса које су својом акцијом покренули супротно опредељени субјекти).

Г) *Политичке активности,* политичке делатности, су оне којима људи, политички субјекти, учесници политичких процеса остварују своје интересе и циљеве. То су свесне, циљне, сврсисходне, на данашњем нивоу развоја претежно организоване делатности. Оне имају своју форму (која може бити и само испољени привид), своје облике неодвојиве од садржаја и од суштине активности. Стога је, приликом истраживања, корисно дефинисати форме, облике, садржину и суштину сваке од делатности политичке активности. Ово је неопходно утолико пре што су управо у овом сегменту предмета истраживања јасно испољене разлике, супротности и противуречности између форме, облика, садржаја и суштине делатности које чини укупну политичку активност, али и унутар њих.

Све делатности нису ни једнако сталне, ни једнако садржајне. Неке од њих се непрекидно систематски понављају и нужне су за остваривање интереса политичком активношћу, саставни су део природе политичке активности. Такве сталне, систематске, трајне, свесне, рационалне делатности називамо функцијама. Њихови носиоци-вршиоци у различитим периодима могу бити различити субјекти, који се временом мењају, при чему функције и надаље остају. Осим функција, у делатности, као уже целине, убрајамо и разне радње, чинове, поступке и операције.

У политичком процесу јављају се основне, опште и оперативне функције. Основне функције су основа свих осталих функција у политичком процесу, а опште функције налазимо у свим облицима и садржајима политичких процеса. Основне и опште функције реализују се у практиковању политике кроз вршење оперативних функција.

Међу основне функције сврставамо: (1) идентификацију интереса, циљева субјеката, ситуације; (2) вредновање интереса, циљева, субјеката, ситуације; (3) остваривање интереса и циљева.

Опште функције су: (1) интеграција политичких снага ради остваривања интереса и циљева; (2) усмеравање процеса и (3) заштите одређених интереса и субјеката.

Од многих оперативних функција изгледа да су најважније и најчешће: (1) инспиративна; (2) артикулациона; (3) мобилизациона, (4) организациона; (5) информативно-комуникациона; (6) селекциона; (7) идеолошка, (8) васпитно-образовна, (9) развојна.

Међу овим функцијама постоје веома јаке међузависности и прожетости, што долази до израза у политичкој пракси.

Садржај делатности може се схватити на више начина, али најчешћа су два: први, које функције, радње, чинове итд., делатности садрже, о чему овде не треба детаљније расправљати, други, које предмете, садржине људског живота обухвата, што је од битног интереса.

Може се рећи да политичка активност захвата све области друштвеног живота у којима је за остваривање интереса неопходна сагласност, пристанак или бар непротивљење више субјеката. Евидентно је да су то области:

– привреда у целини,
– друштвене организације,
– друштвена заштита и безбедност,
– друштвени и лични стандард,
– образовање у свим облицима,
– културно-уметничко стваралаштво,
– одмор, рекреација и спорт,
– забава, итд.

У свим тим областима она остварује своје делатности као: нормирање – изграђивање правила понашања, настојање да се та правила у довољној мери примене и расподелу позитивних и негативних последица примене утврђених правила. Све се то одвија као екстерна и као интерна политичка делатност.

Екстерна политичка делатност, у овом случају, схваћена је као делатност која се остварује изван непосредних токова политичког процеса, у „неполитичким" процесима које политички процес усмерава.

Интерном политичком делатношћу означавамо делатност унутар политичког процеса, делатности чијим се непосредним активирањем остварује политички процес и његово дејство на остале „неполитичке" процесе.

Може се сматрати да се политичке делатности и функције остварују кроз више целовитих комплекса (условно их називимо подсистемима) и кроз неколико фаза, односно етапа.

Основним подсистемима делатности могу се сматрати:

а) подсистем информисања, који је и сам сложена дијалектичка структура екстерног и интерног информисања, у чијим се оквирима врши прикупљање, класификовање, обрада, вредновање, селекција, дистрибуирање, чување и коришћење података, информација и агитационо-пропагандних порука;

б) подсистем одлучивања, који чине: иницијатива, припрема одлуке, опредељење за једну алтернативу од више могућности (има случајева и усвајања паралелних или резервних алтернатива), остваривање одлуке, надзор над остваривањем одлуке и оцена остваривања одлуке;

в) подсистем организовања, у коме се остварује функционално дејство субјеката, метода, средстава, простора и времена, с једне, услова ситуације, с друге и циљева, с треће стране. Може се рећи да је ово подсистем мултипликације акционе моћи, поделе положаја, места и улоге субјеката;

г) подсистем комуницирања, којим се успостављају линије, средства, садржаји и облици општења, просторно и временски систематизовани;

д) вредносни (идејно-политички, идеолошки) подсистем, којим се успостављају везе општих и општеполитичких оријентационих вредности и интерпретације тих вредности у конкретном политичком процесу, као и везе између важећег опште-политичког система вредности и посебног система вредности конкретног политичког процеса.

Етапе остваривања делатности су.

(1) етапа откривања, идентификације, артикулације и избора проблема који ће се разрешавати политичком акцијом и активношћу;

(2) етапа планирања политичке акције и активности у којој се утврђују и разрађују циљеви и начини остваривања циљева односно давања одговора на питање: ко, шта, када, где, како и зашто.;

(3) етапа планирања политичке акције–активности у оквиру које су евидентне фазе: а) конкретне припреме и отпочињање акције, активности информативно-пропагандном и организационом активношћу; б) фаза ескалације ширењем акције и активности обогаћивањем садржаја, облика и метода; в) фаза кулминације и, на крају г) фаза смиривања акције.

(4) етапа анализа и оцена резултата акције–активности и коришћења ефеката акције, активности

Треба имати у виду да се ове етапе прожимају, те да се у оквиру политичке активности истовремено остварује више акција и да се оне настављају једна на другу.

Д) *Методи и средства активности* су нужне карактеристике друштвених активитета свесних бића. Стога се и делатности политичких субјеката у конкретном политичком процесу одвијају коришћењем одговарајућих метода и средстава С обзиром на осетљивост питања метода остваривања политичких делатности (у даљем тексту: „метода политичког рада"), остајући и даље на плану општег, потребно је задржати се на том питању.

Метод политичког рада (активности, делатности), често је помињан појам у дневном општењу у друштвено-политичком животу. О њему се говори у разним ситуацијама и различитим поводима. То је један од главних разлога што се појмом метод обухватају различити садржаји и значења Понекад се под методом подразумевају облици активности, понекад средства која се у активности користе, а понекад укупан начин остваривања активности Начин и метод по основном појмовном садржају, истог су значења и не треба их мешати са облицима и средствима политичке активности.

Метод рада-активности стога морамо одредити користећи следеће чиниоце дефиниције:

Прво, метод рада је сложена целина три основна дела разноврсна по својој природи, али међусобно нужно повезана, и у коначној инстанци, међусобно сагласна. То су идејно-идеолошки део, који чине, у првом реду, системи оријентационих вредности и норми носилаца политичке активности; потом следи сазнајни део, који обухвата основни категоријални појмовни систем, спознате законе и законитости природног и друштвеног кретања као и сазнања и обавештења о политици и конкретној ситуацији; и, на крају, ту спадају субјекти и сва средства и поступци који се користе за остваривање одређеног политичког циља.

Друго, метод је увек нужно стварно понашање носилаца акције које се у стварности може опазити и које изазива стварне последице по постојећу ситуацију.

Треће, метод је нужно рационално и функционално повезан са циљем, он је, у начелима и по мери сагласан са циљем у највећој могућој мери Метод је, према томе, сврсисходан.

Четврто, метод нужно прожима целокупну структуру, све фазе и етапе политичке активности политичке праксе.

Према томе, *метод рада* односно политичке активности, можемо дефинисати као целину идеја, вредности, сазнања, обавештења и средстава у понашању носиоца (носилаца) активности, међусобно функционално и сврсисходно повезаних и у пракси примењених сагласно циљу и ситуацији у којој се активност остварује.

Иако метод чини целину засновану на сагласности са циљем активности и акције, као и на унутрашњој сагласности делова који сачињавају метод, та сагласност није апсолутна и не испољава се у сваком тренутку. Напротив, може се испољавати и као несагласност, супротност, чак противуречност између појединих делова метода (на пример, између појединих вредности и појединих средстава), као и између метода примењених у појединим фазама активности-акције. Природа и карактер активности и акције, као и њихових појединих чинилаца, одређују могућност избора и коришћења метода у остваривању циља.

Метод политичке активности као систем сагласних (квалитативно и квантитативно) делања, функција и средстава усмерених на остварење циља акције, има нужно следеће основне компоненте.

(1) Сарадња–као усаглашено делање више појединачних и посебних субјеката у сврху постизања циља као заједничког Притом, садржина, облици и методи сарадње и учешће у сарадњи могу бити веома разнолики за различите субјекте учеснике

Сарадња може бити компонента метода интерног карактера–на пример, унутар одређене организације, или екстерног карактера–на пример сарадња између више организација.

Могуће је говорити и о различитом интензитету сарадње, почев од садејстава па до пружања благе моралне вербалне подршке Такође је могуће говорити и о различитом трајању, облицима, итд. сарадње.

(2) Сукоб-борба–као активност супротстављања наметању интереса и воље насупрот интересима и вољи других и уз њихово противљење.

Ове две основне компоненте се остварују кроз.

(а) Усаглашавање интереса и ставова слободним договарањем и споразумевањем уз узајамно поштовање интереса и циљева и на основу аргумената. При том, може се полазити од истих и различитих идеала;

(б) Придобијање, које се остварује обавештавањем, објашњавањем, убеђивањем, критиком, итд.;

(в) Компромис, као одређена мера одустајања од сопствених хтења (по правилу, привременог) и прихватања интереса партнера условљавањем да се и партнер на исти начин понаша, тј да у приближно истој мери одустане од својих интереса и хтења прихватајући наше. Интереси и хтења око којих се постиже компромис по правилу су приближно истог значаја за укупни интерес актера.

Међутим, увек треба имати у виду да је компромис резултат ситуације који не дозвољава другачије понашање, као и да је најчешће компромис или изражавање стварне премоћи једног од партнера, или када равнотежа постоји, у функцији остваривања премоћи једног од партнера.

(г) Принуду, која се остварује индиректним и директним притисцима различитих врста и другим средствима интересне и политичке борбе;

(д) Насиљем, које се остварује директном применом апарата и средстава монопола насиља или већег насиља као израза веће моћи. Насиље и принуду тешко је квалификовати као сагласне слободи и демократији, али је на садашњем нивоу развоја друштва, међународних односа и сукоба интереса њихова употреба непожељно честа. У прилог овом ставу говоре сви токови историје и савремени политички процеси.

Ови чиниоци две основне компоненте метода политичке активности само се изузетно јављају у чистом облику. Знатно чешће се јављају као комбиноване и у истовременој употреби. При том, могуће је да у интерним активностима преовлађује један чинилац (на пример, усаглашавање), а у екстерним други (на пример, принуда).

Може се утврдити да трећи и четврти чинилац метода ни у екстерним ни у интерним активностима не може да се јави и опстане сам, већ првенствено у комбинацији са придобијањем, нарочито са објашњавањем и убеђивањем.

У пракси се често сусрећемо са класификацијама метода на хумане и нехумане, демократске и недемократске, насилне и ненасилне итд. Класификација метода је могућа по мноштву обележја, али су фундаментална обележја добровољност и свесност опредељења учесника у политичкој активности.

Са становишта метода, опредељења и понашања изазивају се и обезбеђују применом различитих *средстава*. Та средства су многобројна и разноврсна, тако да их је тешко све набројати и описати.

Но, главна су:

(1) материјално-техничка средства и

(2) средства деловања на свест и психу.

Ова подела не треба да буде схваћена као апсолутно ригорозна. Напротив, ова средства су међусобно веома повезана и имају, по правилу, комбиновано дејство.

У материјално-техничка средства убрајамо.

– Средства организационе природе у која спадају:

а) организација (успостављање организационих целина);

б) институције-друштвене, друштвено-политичке и политичке;

в) установе;

г) норме: прописи, обичаји, морал итд.

Ова два последња чиниоца су, по правилу, повезана и у саставу претходних.

– Средства физичког дејства су сва она којима се делује на стварање посебних физичких погодности, односно на ограничавање и онемогућавање. Ова средства нису само средства у техничком смислу речи. Напротив, она су спој актера одговарајућих особина, организационих и специјалних техничких средстава.

– Техничко-финансијска средства су битан услов сваке активности. Уз субјекте активности, техничко-финансијска средства су пресудна. У њих убрајамо:

– Техничка средства, од којих нека имају универзални карактер, и специјална средства која се не могу шире користити. Сва техничка средства поделили смо на :

– оруђа,

– грађевинске објекте,

– техничке уређаје и

– опрему.

Сва набројана средства могу се користити у оквиру метода сарадње и у оквиру метода сукоба и борбе. Сва ова средства, по правилу, користе се комбиновано, заједно са средствима деловања на свест и психу људи.

Најчешћа и најефикаснија средства деловања на свест су:

(а) образовање различитих нивоа, садржаја, облика и различитом образовном методиком. Од пригодне вербалне наставе до осмишљеног практичног рада, политичке активности, од редовне школске наставе до перманентног идејно-политичког образовања, непрекидно је жив процес утицања на свест;

(б) информисања путем различитих средстава информисања јавног и другог карактера. Тим путем се дају многобројни подаци и обавештења која се конституишу у основ за заузимање ставова,

(в) агитација и пропаганда усмерених општења, плаката, фотографија, средстава јавног информисања итд. при чему је нарочито важно повезивање већ постојећих сазнања, веровања, вредности и стварног искуства са садржајем, вредностима и циљевима поруке. Формирање одговарајућих парола које се лако прихватају без објашњења, крилатица које лепо звуче и које се памте, а истовремено у великој мери изражавају суштину жеља или очекивања, ванредно су значајан инструмент деловања. Гласине су у том смислу веома ефикасно и опасно оружје. Непотпуне истине, на први поглед врло вероватне, узбуђујуће, тајновите, речене у „поверењу", веома се тешко сузбијају, а извори им се тешко идентификују. Једино стварно ефикасан начин борбе против негативног дејства гласина, пропаганде итд. је довољно образовање, довољно изграђен систем идејно-политичких вредности и правовремено, истинито, потпуно јавно информисање и комуницирање.

(Ђ) *Последице и резултати* нужно произилазе из политичке делатности. Они су, у коначном и њен смисао.

Укупност последица по потребе и интересе, по могућност њиховог схватања и задовољавања, може се сматрати резултатом политичке активности. Међутим, део тих последица је планиран, очекиван, означен као циљ. У смеру њиховог остваривања се деловало, те је изазван рационалним, систематским, организованим понашањем. Тај део последица може се сматрати позитивним основним резултатом.

Поред планираних и плански изазваних последица, јављају се и непланиране и неочекиване последице активности. Неке од њих побољшавају услове и могућности задовољавања потреба и интереса који су били предмет политичке акције, друге на то не делују непосредно, а треће делују супротно од усмерености циља. Дакле, могли

бисмо рећи: основни резултати су последице изазване свесном политичком активношћу у процесу и смеру остваривања циља. То је одређени нужни степен остварења циља акције. Паралелни резултати су они који нису у оквирима циља, који не значе његово непосредно остварење, али који су повезани са задовољавањем потреба и интереса у вези са којима је вођена акција. Они су, по правилу, сагласни са основним циљем.

Уз ове последице–резултате – могу се јавити и неочекиване негативне последице по остваривање потреба и интереса носилаца акције.

Резултати акције могу се посматрати и као укупни, фазни и парцијални. Укупни резултат је резултанта последица изазваних политичком акцијом. Фазни (етапни) резултат је резултанта последица изазваних одређеном фазом (етапом) акције. Парцијални резултат је такође сложена категорија. То је скуп-резултанта последица изазваних политичком акцијом у једном њеном сегменту или чиниоцу – било да се ради о сегменту социјалног састава, садржаја рада, облика, метода, итд., зависно од циља акције.

Неопходно је истраживати резултате као спољашње – друштвене и унутрашње, унутар система акције. У том смислу, спољашњи резултати акције су последице циљно изазване акцијом у друштвеној средини, у укупној ситуацији у којој је акција вођена. То су новонастале могућности за задовољавање потреба и интереса одређеног акционо-политичког субјекта (на пример, једне организације) у датом друштву. Унутрашњи резултати – то су последице које су изазване акцијом у својствима самог акционо-политичког субјекта (на пример, у својствима једне организације, унутар ње).

Из досадашњег излагања можемо извући извесне критеријуме за класификацију резултата акција. Треба увек имати у виду да је основ свих критеријума однос између циљева и резултата

Најважнији критеријуми за класификацију резултата били би, у том случају:

а) Степен остваривања циља

(а) позитивни резултати
- максимални
- оптимални
- минимални

(б) негативни резултати
– незадовољавајући
– несагласни циљу
– супротни циљу

б) Непосредност веза са циљем

(а) непосредни основни резултати
(б) паралелни резултати
(в) независни резултати

в) Обухватност садржине циља акције

(1)
(а) укупни резултати
(б) фазни резултати
(в) парцијални резултати

(2)
(а) суштински
(б) формални

(2)
(а) стварни (реални)
(б) привидни

г) Друштвена средина у којој делују резултати акције:

(а) спољни (друштвени) резултати;
(б) унутрашњи (унутар акционо-политичког субјекта);

д) Домет (значајност) акције:

(а) битни (фундаментални)
(б) значајни
(в) споредни
(г) безначајни
(д) инструментални

(а) историјски
(б) стратегијски
(в) тактички
(г) оперативни

Могуће су и друге класификације. Но, битно је знати да је основни критеријум однос циља и последица изазваних акцијом.

Критеријум односа циља и резултата акције има још један нужан суштински моменат. То је однос циља и истинских потреба и интереса због којих се акција води. Основна је претпоставка да је циљ артикулисан и декларисан, спознат истински скуп међусобно повезаних и у основи, сагласних потреба и интереса. Но, понекад, циљ може бити и погрешно одређен. Стога, када се истражују резултати, истражују се у ствари последице изазване акцијом у вези са могућношћу задовољавања потреба и интереса. А то подразумева истраживање узајамне сагласности 1) потреба и интереса 2) циља и 3) последица изазваних акцијом.

Ово је важно имати у виду због тога што циљеви, а тиме и резултати могу бити:

а) конструкција (изграђивање) новог квалитета;

б) деструкција (разарање) постојећег квалитета;

в) конзервација (одржавање) постојећег квалитета, при чему су најчешће присутне комбинације сва три момента. Тада је нужно установљавати претежност да би се резултат могао квалификовати.

Са становишта квалификовања резултата по степену остварења циљева нужно је утврђивати однос утрошка енергије и средстава према степену остварења циља. Зависно од карактера, значаја и садржине циља целисходно је утрошити и одређена средства на његово остварење. Може се сматрати да је постигнут резултат максималан када су све стварне битне компоненте његовог садржаја остварене уз минимални утрошак акционе енергије, минимално ангажовање снага, материјалних средстава, итд. Међутим, ако је резултат „Пирова победа", ако је постигнут коришћењем

средстава која се не могу више надокнадити, заменити или је њихово коришћење довело до негативних последица у другим сферама активности, резултат се чак може квалификовати незадовољавајућим и када је циљ остварен.

Резултати акције истражују се из два основна разлога :

(а) да би се проценила, односно спознала ситуација акционо-политичког субјекта после акције;

(б) да би се планирале и водиле адекватне акције у наступајућем периоду

Истраживање резултата акције стога увек подразумева истраживање унутрашњих и спољашњих резултата. Унутрашњи резултати служе као подстицај за селективан однос према циљевима, методама и средствима као и према последицама. По правилу, на основу тих резултата врше се измене у организацији, односно у подсистемима информисања, одлучивања, организовања, комуницирања, итд.

Основне критеријуме вредновања резултата смо већ одредили: то је степен остварења потреба и интереса, степен остварења циљева и, најзад, сразмера утрошених средстава и постигнутих резултата. Међутим, ово нису довољни критеријуми. Неопходно је утврдити и вредновати подручје и садржај активности, као и социјалну средину у којој је резултат остварен.

Димензиониран простором и временом, одређен тако да се у сваком датом сегменту подразумевају и истражују односи истоветности-сагласности-јединства, разлике, супротности и противуречности, овде дати модел предмета истраживања политичких појава сматрамо универзалним оквиром политичких наука. Он је, такође, апликативан и у друштвеним наукама, па, уз одговарајући третман, и у другим наукама.

Погодан је и за исказивање формализованим вештачким језиком и за квантитативно математички третман, мада се тиме не би много добило Међутим, употреба рачунара би подигла вредност модела

ФУСНОТЕ.

[1] Ратковић, Радослав. *Основи политичких наука,* Београд, 1985, Институт за политичке студије, стр 79–110. Види и. Милошевић, Новак: *Метод методологије ратне вештине,* Београд, 1990, Центар високих војних школа „Маршал Тито", Институт за стратегијска истраживања, 33–35 Животић, Радомир и Јововић, Божидар. *Језик и стил ратне вештине,* Београд, 1990, Центар високих војних школа „Маршал Тито", Центар за стратегијска истраживања, стр 1–5 и 22–30.

[2] Овај део рада заснован је првенствено на књигама С Милосављевића. *Политичка акција, Истраживање политичких појава, Омладина у политичком процесу,* С. Милосављевић и М. Пешић: *Омладина и политичка акција,* С Милосављевић и И. Радосављевића: *„Репетиторијум"* I и II издање, на делима Н Пашића, Р Ратковића, многобројним истраживањима аутора која су већ помињана и личном искуству стеченом учешћем у политичким процесима у разним улогама.

Политиколошка и социолошка дела најважнијих иностраних аутора колико су због познатих околности санкција УН и рата била доступна, такође су сазнајна основа овог дела.

III
ОСНОВНИ И ОПШТЕНАУЧНИ МЕТОДИ У ПОЛИТИЧКОЈ НАУЦИ

1. ОСНОВНИ ПРОЦЕСИ НАУЧНОГ МИШЉЕЊА У ПОЛИТИЧКОЈ НАУЦИ

1.1. ПРОЦЕС МИШЉЕЊА И ЛОГИЧКО МИШЉЕЊЕ

У претходној глави овог рада већ смо разматрали неке битне одредбе људског мишљења уопште и научног мишљења. У овом делу рада у првом реду обрађујемо одлике логичког мишљења, које је битна компонента свих мишљења у логици, методологији и науци уопште.

Логичко мишљење је оно које тежи истиниτом сазнању и одвија се по правилима одређеног система логике.

У политикологији, а то значи у научном сазнању о предмету и методу науке о политици, тежи се научном мишљењу које је неизбежно логично. Научно логичко мишљење је пре свега *предметно*. Оно се односи на одређени предмет који може да буде друштвени реалитет (материјални, замишљени итд.) који постоји у неком облику или је могуће да постоји у садашњости или будућности, односно који је постојао или је могао да постоји у прошлости.

Мишљење је сложен процес стицања научног сазнања чија су три битна својства:

1. *развојности*, што значи да се непрекидно мења полазећи од нижих крећући се ка вишим нивоима. Ово се остварује на два основна начина. Први је обогаћивање предметног садржаја мишљења, а други умножавање облика и модалитета мишљења. Развој мишљења се кретао од мишљења као непосредног саставног дела практичне делатности до осамостаљивања мишљења.[1] Осамостаљено мишљење постепено се развило у теоријско мишљење које накнадно промишља остварену делатност или јој претходи.

2. *креативности*, стваралачка моћ која се остварује анализом и критиком актуелне и прошле праксе и замишља нову праксу откривајући могућност њене ближе и даље перспективе. То мишљење постаје све више прогностичко и све стваралачкије, све моћније у мењању постојеће и стварању нове праксе.

3. *систематичности*, без које мишљење не би било креативно. Оно је све способније да разлучује успешно од неуспешног, корисно од некорисног итд. и да врши селекцију, разврставање и вредновање праксе и сопствениих својстава.

Наведена својства дају нам могућности да изведемо дефиницију људског мишљења која гласи:

Мишљење је стваралачко-активно схватање објективне стварности, природне, друштвене, биолошке и психичко – мисаоне [2]

Ова дефиниција казује да је мишљење активно-активан однос према објектима (предметима) мишљења и да се не може поистоветити са одсликавањем објеката или са непосредним сагледавањем (контемплацијом) предмета.

Мишљење се одиграва кроз разликовање објеката, својстава, делова, целина итд , схватање односа на основу тога, поређење сличних и различитих особина предмета и кроз сједињавање различитог у јединствено Дакле, мишљење се претежно одиграва кроз анализу и синтезу, односно применом аналитичко-синтетичких облика и метода

Мишљење је логично ако је логички засновано и логички вредно мишљење,[3] тј. ако се мисли по утврђеним логичким процедурама и у важећим логичким облицима о логички могућим и логички реалним предметима мишљења, полазећи од логички ваљаних постулата мишљења.

На основу претходне одредбе може се констатовати да је мишљење о и у методологији и о методама политикологије логички засновано и логички вредно, да испуњава услове логичности

Прво, оно је предметно Њен предмет, политика схваћена у најширем смислу као компонента актуелне, прошле и будуће људске праксе, реалне, замишљене и замисливе, релативно је одређен. Такође, тај предмет је могуће сазнавати и мислити на разне начине, па је о њему могуће и логички мислити Дакле, начини научног стицања сазнања и научног мишљења о политици јављају се као предмет научног мишљења.

Друго, научно мишљење о методологији и о методама политикологије одиграва се по процедури и формама логике и по логичким правилима Тако се ово мишљење креће од опажања (схваћено шире него што је значење перцепције), преко представљања, до мишљења, посредством знакова, симбола и речи, језика, информација и комуникација. Оно се одиграва у формама појма, става, суда и закључака и уз уважавање закона истинитог мишљења. Мишљење је стално ангажовано на дефинисању, констатовању, доказивању и оповргавању замисли и сазнајних чињеница.

Да би се потпуније схватила изложена логичка основа методологије и метода политикологије треба посебно размотрити сваки од поменутих сегмената

1.2. ИМЕНОВАЊЕ, ОЗНАЧАВАЊЕ И ЗНАЧЕЊЕ

На одређеном нивоу развоја људског друштва и људске праксе, без одговарајућег међусобног комуницирања и информисања није било могуће успешно обављати праксу То је било нарочито очигледно у сегментима деловања и живљења који су захтевали извесне облике заједништва, истовременог деловања више појединаца, извесне редоследе и синхронизацију поступака и радњи. Ова потреба је основни стимуланс изградње система знакова, означавања и значења.[4]

Првобитни знаци били су *сигнали*[5] То су природне материјалне ствари–појаве које су указивале на друге предмете који су већ били, одигравају се или ће се одиграватиТако су облаци били знак да ће падати киша, грмљавина и севање да ударају громови, итд. Основни облици испољавања ових знакова–сигнала били су визуелни, аудитивни и тактилни, ређе мешовити Сигнали су били непосредно материјално повезани са својим узрочником, а схватање њиховог

значења било је јединствено и непосредно. Карактеристично је да је њихово основно значење било интерсубјективно схватљиво и јединствено.

Битна је карактеристика сигнала да су многи од њих настали у време које се означава као доба интуитивног представљања пре настанка појмова и мишљења, као и у време простог емпиријског мишљења, само на основу чулних контаката, а да су и до данас задржали своје примарно значење.

На потребама праксе, а нарочито на потребама међусобног општења настали су вештачки знаци – симболи Њихове битне одредбе су, (1) да су их створили људи, па су стога нужно конвенционални, (2) да се људи њима служе да би означили неки предмет – дакле, употребљавају их у међусобном информисању и општењу уместо тих предмета; (3) користе их да би се обавестили о неком предмету односно о туђем искуству о одређеном предмету.

То нас упућује на закључак да знак може бити било који друштвено-реални предмет ма које врсте Даље знак има интерсубјективну улогу јер је носилац значења које може бити субјективно и објективно, односно интерсубјективно.

Битан услов да један предмет буде знак другог предмета је његово значење. Први предмет–знак мора својим значењем да указује на други предмет. Дакле, знак мора да буде *знак нечега*

Други битан услов је да предмет мора бити знак за ***некога***, за неко свесно биће које схвата и разуме значење знака. Не улазећи у спорове о свести и комуникацији животиња, стојимо на становишту да се у политикологији и њеној методологији искључиво посматра свесно људско биће, човек, који једини ствара политичке процесе, појаве и односе и у њима учествује.

Због тога су за политикологију од посебног значаја вештачки знаци–симболи и речи

Симболи су вештачки знаци који немају или не морају да имају никакву непосредну природну везу са предметом који означавају[6] Они се придају одређеним предметима друштвеном људском конвенцијом (обичајем или договором) којим се утврђује и њихово значење.

Речи су такође специјални симболи. Њихова специфичност се изражава кроз два момента: прво, њихова основа је у ономатопејском говору; друго, речи су основни чиниоци сваког природног језика и тиме су у основи свих вештачких језика. Речи су на садашњем нивоу развоја повезане са појмовима и појмовним мишљењем.

Појам симбола у политикологији и политичкој пракси обухвата и нешто другачије значење него у другим специјалним наукама Под симболима се подразумевају и ознаке за извесне целине (државна или партијска застава) или одређена својства, акциона и програмска усмерења итд. Посебно је питање односа маскота и симбола.

Симболи, речи и језички изрази имају значајну улогу у дефинисању. Они су, по правилу, предмет дефинисања, оно што се дефинише (definiens). Њихово је значење мање или више непознато, па се оно објашњава одређивањем на основу других симбола, речи и језичких израза чије је значење познато (definiens).

Симбола има више врста, али се најчешће класификују по предметној области и по гносеолошкој функцији.

По предметној области разликују се четири врсте симбола.
(1) специфични ванјезички симболи;
(2) уметнички симболи,
(3) симболи обичних језика и
(4) симболи научних језика.

По гносеолошкој функцији постоје:
(1) дескриптивни (описни);
(2) експликативни (објашњавајући);
(3) инструментални симболи.

Систем симбола чине обичан или научан језик.

Знак, симбол, реч настаје процесом именовања и означавања.

Именовање је приписивање имена објектима, док је *означавање* приписивање знака и значења објекту.

Нема знака, симбола, речи, језичког израза без значења. Оно мора имати довољан степен одређености и комуникабилности и мора бити смислено. Без тога нема значења, а без значења нема знака.

Значење је према сагласним ставовима филозофа, логичара и методолога: такав сложени психички процес у коме *одређени предмет* (З) *преко одређеног појма* (П) *указује субјекту* (С) *на одређени предмет* (О). Као што се из дефиниције види у значењу је битан сазнајни моменат о објекту преко појма означеног са (П).[7] У томе учествују сва битна својства садржаја свести. Први је свест или значење о самом знаку, симболу и речи, а други је свест или сазнање да знак, симбол, реч указује на неки други предмет, појаву, процес, радњу, својство.[8]

За појам значења неки аутори (Шешић Б , Марковић М.; итд.) предлажу одређење довођењем у везу четири односно шест појмова:

1. З=знак предмета којим се означава други предмет;
2. С=субјект који мисли, тј. субјект за кога је знак,
3. П=појам посредством кога се одиграва сазнајни процес;
4. О=објекат који се означава неким знаком (З);
5. abc=одредбе предмета који се означава,
6. mpq=димензије значења.[9]

Судећи по предложеној дефиницији постоји објект (О) који се означава и о којем постоје појам или представа односно одређено сазнање (макар и као хипотетички став) те који има своје одредбе. Њему се приписује одређени знак чије је значење по садржају и димензијама лимитирано сазнањем о означеном објекту.

Да би се процес означавања успешно остварио, неопходне су менталне диспозиције за употребу знака и схватања значења. Услов томе је да предмет означавања буде појмљен.

Означавање изгледа да врши две функције:

(1) оно указује на које објекте се знак може применити тј. које објекте денотира,

(2) оно указује и која својства објеката дати знак описује, тј. конотира.

У том смислу можемо *денотацију* одредити као примењивање знака на дати објекат, а *конотацију* као описивање својства извесне врсте објеката. На основу тога може се одредити да ли се један конкретан, појединачан објекат може сврставати у одређену врсту, односно може ли се именовати одређеним именом.

Симбол треба да има објективно значење, а могуће је и његово субјективно значење.

Под објективним значењем подразумева се оно што се замишља и означава помоћу симбола – дакле, битне одредбе и својства означеног објекта. Ово значење је интерсубјективно и комукабилно. Субјективним значењем сматра се значење лишено интерсубјективности, самим тим и комуникабилности.

Неки аутори наводе и друге врсте значења, односно компоненте целине значења. Тако Михајло Марковић наводи: 1. ментално значење; 2. предметно; 3. језичко и практично значење, а помиње и емпиријско значење везујући га за првобитне језичке симболе и опште појмовно значење које везује за настанак и улогу појма.[10]

1.3. ЈЕЗИК И НАУЧНИ ЈЕЗИК

Језик различити аутори дефинишу на разне начине, али преовлађују схватања да је језик систем симбола, речи и језичких израза; да је људска творевина и чинилац људског развоја; да је израз сазнања и развијености праксе одређеног друштва; да је инструмент изражавања и конституисања мисли у процесу мишљења и да је битан основ друштвеног информисања и општења.[11]

Такође, постоји општа сагласност да је језик променљив и развојан те да свако друштво, у одређеној фази свог развоја, на нивоу који је достигло, има сопствени језик. То, наравно не значи да нема континуитета у развоју језика. Промене у структури, функцијама, односима и производима (материјалним и нематеријалним) делују на језик у бар четири смера. Прво, неке речи и језички изрази се губе јер ишчезавају објекти на које су се односили. Међутим, речи и изрази могу дуже трајати од објекта који су означавали, поготово у науци, традицији и религији. Друго, неке речи мењају своје значење, трансформишу се у прилагођавању новој ситуацији људског друштва. Треће, настају нове речи и језички изрази што одговара новим творевинама друштва. Четврто, јављају се нови начини употребе језика примерени насталим ситуацијама – у новим контекстима. Неке речи и језички изрази трајно остају. То су, по правилу, фундаменталне речи и језички изрази [12]

Основну структуру сваког језика чине речи и језички изрази. Речи су елементарни чиниоци језика, а језички изрази смислени и значењски спојеви речи. Ови спојеви у неким случајевима могу бити механички.[13]

За структуру речи може се рећи да је чине гласови, слогови итд чиме се ми не бавимо, као што се не бавимо ни другим питањима језичке синтаксе. Међутим, *логичку структуру* речи чине термин и појам. Термин је спољни израз речи, начин исказивања. Појам је садржај и значење речи и њено ограничење. Однос између термина и појмова је однос условљености У једном насталом језику не могу се за исказивање појмова користити било који, већ само одређени, комуникабилни и конвенционално уређени термини.[14]

Битно својство језика је његова разумљивост, његова способност да изрази мисли, значења, схватања о објектима праксе. Без одговарајуће уређености, уобичајености односа термина, појмова и значења, без одређене конвенционалности језик губи то својство Интерсубјективност, као нужна компонента разумљивости језика се не може обезбедити без уређености, уобичајености и конвенционалности, било да је до њих дошло спонтано било да су настали намером, свесним акцијама.

Мада су термини, појмови и значење језика углавном одређени, језик пати од непрецизности која отежава њихово разумевање и слаби разумљивост.

Три су битна извора тешкоћа за разумљивост и комуникабилност језика:

– синонимност језика

– хомонимност језика

– улога контекста у значењу.[15]

Неспорно је да у друштвеној реалности (прошлој и садашњој, а као могућој и у будућој) постоји много више разноврсних објеката него речи у језику. У идеалној ситуацији сваки објекат био би означен сопственим термином и појмом. Међутим, то би захтевало мноштво термина који би фактички онемогућили комуникацију. Стога се у језику јављају ситуације у којима се за исти појам користе разни термини у мање – више истом значењу (синоними). У језику сваког народа постоји посебан термин тог језика за исказивање истог појма. Па и у одређеним крајевима настањеним истим народом и нацијом, постоје посебни, другачији термини и језички изрази од уобичајних у другим крајевима. У сваком језику постоје и бројни хомоними тј случајеви у којима се истим термином изражавају разни појмови. Ту се јављају две варијанте. У првој термин означава појмове који међу собом немају никакву суштинску везу нпр. срп–месечев срп, односно срп као алат за жетву; коса као алат за кошење и као мноштво длака израслих на глави човека, град као велико насељено место, као атмосферска појава (врста падавине), као мера јачине пића, итд.

У другој варијанти ради се о појмовима који имају сродност и под одређеним условима могу се подвести под исти појам, али истовремено имају и битне разлике које их диференцирају. Такав је, на пример, појам демократије.

Ако контекст означимо као „целокупност података који су претпостављени у једном процесу комуникације" – целокупност услова, под којима се једна комуникација обавља и ако језички контекст схватамо као скуп свих оних реченица једног комуникативног процеса које су релевантне за дати симбол[16] постаје јасно да прецизност појма – термина или језичког израза зависи од знања о ситуацији у којој се употребљава

Наведени разлози за непрецизност језика доводе до могућности да се јаве четири основне ситуације у коришћењу језика:

– да се исто мисли у истим терминима и појмовима;

– да се исто мисли уз употребу разних термина;

– да се различито мисли уз употребу истих термина;

– да се различито мисли уз употребу разних термина и појмова.[17]

У науци је уобичајено да се прави разлика између природног и вештачког језика, између обичног језика и језика науке, између објект-језика и метајезика.

Природни језик је онај који је настао спонтано, током развоја друштва, његове праксе и његовог знања Одређење обичног језика кореспондира са одређењем природног језика То је језик у свакодневној употреби обичних субјеката, здраворазумски језик. Овим језицима је упућено много критика због недовољне одређености, непрецизности, дисфункционалности. Ма како биле основане, те критике често губе из вида да су извесне вишезначности, хомонимности, синонимности и метафоричности тих језика управо стимуланс развоја језика и обогаћивања његовог развоја. Креативно-прогностичка црта тих језика садржана је управо у критикованим својствима. Такође, превиђа се да су ти језици у основи свих других који не би могли бити разумљиви без ослонца на ове језике. Управо ти језици су одиграли битну улогу у досадашњем развоју друштва Ови језици нису произвољни већ су уређени одређеним правилима и одредбама значења као и упутствима за служење њима. И на крају, упркос општости појмова, ови језици садрже високу способност конкретног изражавања, описивања и дефинисања.[18]

Научни језик се разликује од обичног по степену одређености појмова, термина и значења Он је прецизнији, јаснији и за научнике комуникабилнији. Међутим, не треба превидети ни чињеницу да се у оквиру одређених професионалних и других друштвених група развијају посебни језици, односно језичке варијанте. За наша разматрања потребно је констатовати посебност политичког језика (језика политике) који се приметно разликује од природног, обичног језика. Тај и друге језике истог типа зваћемо стручним – професионалним језицима.

Језик науке састављен је од следећих основних чинилаца:

(1) фраза–основних граматичких израза који имају одређена значења

Основне фразе су:

* имена – чија су значења предмети,
* придеви – чија су значења својства предмета;
* функтори – отворене фразе;
* везници.

(2) основних језичких израза – у ужем смислу;[19]

(3) реченица – језичких исказа логичких ставова.

Вештачки језици су, по правилу, симболички језици. Можемо констатовати две варијанте таквих језика. Прва, коју су развиле науке за своје сврхе у тежњи за што прецизнијим изражавањима. Уместо речи користе се вештачки симболи који могу означити било шта и који се не могу схватити без доброг познавања контекста. Тако, на пример, слово *а* у математици може означити било који број,

у исказивању редоследа почетак низа, итд. Друга варијанта су језици машина, на пример рачунара.

Вештачким језицима се приписују многа позитивна својства, у првом реду једнозначност и прецизност језичког израза као и његова сажетост. Једном формулом се може исказати један аксиом или један научни закон. У математици, физици и неким другим природним наукама вештачки формализовани језици играју веома позитивну улогу. Исто је и при њиховом коришћењу у употреби машина. Али, чак ни ту није у потпуности прекинута веза са обичним, природним језиком.

У друштвеним наукама, а то значи и у политикологији, вештачки, симболички језици су се показали мање подобним него у природним наукама. Обиље разноврсности појава и њихових манифестација не дозвољава формализацију као у областима које карактерише номотетичка униформност. То је разлог што је и политички језик и језик политикологије много ближи и кореспондентнији обичном језику. Разумљиво је да се политички језик и језик политикологије разликују по томе што овај други има све карактеристике научног језика.

Према предмету на који се језик односи праве се разлике између објект-језика и метајезика. Сматра се да је *објекш-језик* онај који се бави предметима (објектима) друштвене реалности. Тај језик може да буде како природан, обичан тако и научан језик укључујући симболичке, формализоване језике. Он се односи на све предмете људског мишљења, осим на сам језик. *Метајезик* се одређује као језик о језику и сматра се језиком вишег реда, другостепеним језиком.

Својства метајезика су према Б.Шешићу.

(1) предмет (објект)-језик је предмет мишљења мета-језика;

(2) метатеорија и метајезик нису беспредметни већ је њихов предмет теорија односно језик;

(3) метатеорија и метајезик ослањају се на основно мишљење и основни језик; метајезик може садржати, као свој део, предметни (објект)-језик.

Сходно томе речи и језички изрази могу се јавити као средство и као предмет мишљења и језика. На пример, реч „политика", у језичком изразу (у реченици): „Политика је реална појава друштвене стварности" је средство мишљења и језика јер се политика као реална друштвена појава, преко појма и термина, јавља као предмет мишљења. Међутим, у реченици: „Политика је реч од осам слова", реч „политика" је предмет мишљења.

Као што се речи јављају као средства и предмети мишљења, исто тако се као средство и предмет мишљења јављају и језички изрази, реченице, и друге целине језика, па и језици у целини.

У људском друштву језик се превасходно реализује кроз *информисање и комуницирање* (обавештавање и међусобно општење) људи.[20] Тиме нисмо ни превидели ни занемарили формативне и исказне функције језика у мишљењу, али се његова права улога остварује тек у људској пракси чији је неодвојиви део

Мада се људи свакодневно обавештавају (информишу) и међусобно опште (комуницирају), не постоји пуна сагласност око одређења појма информације. Прво, реч информација употребљава се у процесуалном (информисање) и у

статичком смислу (информација у својству обавештавања које неко емитује односно неко прима).

Нема спора да се информација (схваћена у процесуалном смислу) нужно састоји од бар једног свесног субјекта који емитује или прима поруке. Ово становиште омогућило је да се у вези са емитовањем заузме становиште да је информација могућа.

(1) између човека и човека (један субјект емитује поруку, а други је прима);

(2) између човека и машине (човек емитује поруку, а машина је прима);

(3) између машине и човека (машина емитује поруку, а човек је прима).[21]

Ово владајуће становиште не изгледа нам довољно аргументовано, нарочито не у политичкој пракси и политикологији. Присетимо се дефиниције сигнала који су природни предмети (звук, дим итд.) и који за једног или више субјеката имају значење. Шта се дешава са машинама које емитују поруку (обавештење)? Оне извршавају одређену техничку радњу на коју ју је субјекат програмирао када се употреби на одговарајући начин. Машине не образују поруке, јер за поруку је потребна свест која у поруку уграђује значење, а ту свест машина нема. Она само технички преноси поруку субјекта који ју је уградио у машину другом субјекту, који је машину употребио. Машина такође не прима поруке, већ човек у њу те поруке уноси, а машина их, без свести о њима, када се употреби, технички преноси. Дакле, машина је у сличној позицији као произвођач сигнала, с том разликом што функционише у складу са људском вољом. Сходно томе о „исказу" (информацији) коју емитује или прима машина треба мислити и говорити као о жаргону одређеног круга људи.

Комуникација је општење, размена порука између најмање два свесна субјекта.[22] У првом моменту први субјект је творац и емитант (или само емитант) поруке, а други прималац. Однос између њих се остварује поруком која има свој садржај, значење, смисао и форму и која је комуникабилна тј. разумљива примаоцу поруке. Она мора да буде и довољно подстицајна да би произвела одговор примаоца. У наредној етапи прималац поруке преузима улогу емитента одговора, а првобитан емитент је у позицији примаоца поруке.

Као што се види, *комуникација је двостран и двосмеран процес,* док је информација једносмеран.

Облици порука могу бити разноврсни и у разним функцијама. У политичком и медијском говору треба разликовати низ обавештења која улазе у систем обавештења од поруке. Могуће је рећати податке тако да формирају смислена обавештења, а да порука–суштина обавештења не буде експлицирана. Уосталом, евидентан је проблем односа придатог значења емитованој поруци и значења примљене поруке. Упркос инсистирању на интерсубјективности, управо зато што постоје разни приступи, обавештења и нарочито поруке од стране емитента и примаоца, значења емитованог и значења примљеног не морају да буду иста.

Сматра се да је битна одредба комуникације успешност, што се постиже преко прецизне, разумљиве и јасне информације. Међутим, тешкоће оствари-

вања ваљане комуникације су многобројне и њихови извори су не само језички већ и ментални, интелектуални (образовани и културни) итд. У циљу обезбеђивања успешности комуникације, Б.Шешић предлаже осам, а М.Марковић девет правила. *Суштина тих правила* своди се на што виши степен *одређености појмова,* термина и језичких израза и њихову што *доследнију примену* у једном језичком систему или теорији, у *избегавању терминолошких сукоба и уважавању контекста*.[23]

1.4. ЛОГИЧКЕ ВАРИЈАБЛЕ И КОНСТАНТЕ

Анализом језичких израза и исказа открићемо да неке речи имају варијабилност значења, тј да се упркос њиховом општем појмовном одређењу, које се не губи, ипак јављају њихови варијетети. Такве речи и језичке изразе називамо *варијабле*.[24] Истовремено запажамо да се у језичким исказима и изразима јављају и речи које имају стално значење и које називамо константе. То су по правилу речи које повезују варијабле у смислену целину и које су садржане у логичким функцијама.

Варијабле, по правилу, за свој предмет имају објективне, друштвено-реално-постојеће објекте (као прошле, актуелне или могуће будуће) стварне или идеалне. Константе за свој предмет немају такве реалитете, већ у најбољем случају, указују на одређене релације.

У савременој логици и методологији разматрају се две врсте варијабли.

(1) варијабле појмова; (2) варијабле ставова.[25]

У варијабле појмова спадају општи појмови (мада сви појмови, и кад су посебни и кад су појединачни садрже известан степен општости) односно појмови класа итд. Њихов садржај се може мењати спецификацијом или конкретизацијом. На пример, такав општи (класни) појам је демократија. А демократија, као предмет мишљења и исказа може да буде класична, робовласничка, парламентарна, вишестраначка итд.

Варијабле ставова (ставне или пропозиционалне варијабле) су класе исказа, исказни ставови чији је садржај променљив.

У оквирима варијабла ставова разликујемо *независне и зависне варијабле*. Већина аутора сматра да је појам варијабла тј. променљива преузет из математике, што је могуће.[26]

Међутим, историја људског искуства, мишљења (и представљања) и говора старији су од математике. То дозвољава претпоставку да је варијабилност општих појмова, речи и општих исказа морала бити запажена. Наиме, ако је ток људског сазнања текао од опажања, преко представљања и мишљења, од конкретног ка апстрактном, онда су моменти варијабилности уграђивани у опште појмове преко појединачних. Уопште узев, оправдано је поставити питање да ли је заиста реч о варијабилности значења општих појмова–речи и општих ставова, или је само реч о њиховој садржајности и облику.

Извесна повезаност и сличност са математиком огледа се управо у схватању односа независне и зависне варијабле у коме вредност независне делује на вредност зависне. Обележавање варијабли врши се малим латинским словима:

* варијабле појмова: x, y, z, итд.

* варијабле ставова (ставова варијабилног значења, првенствено у симболичкој логици): p, q, r.

Појмови-варијабле су општи, односно класни појмови. Њихова општа значења се конкретизују и тиме мењају не губећи се. На пример, општи појам „држава" не губи се када се конкретизује на САД, Велика Британија итд., или када се спецификује као монархија – република или федерација – конфедерација итд.

У конкретном мишљењу, свака појмовна варијабла има своју појмовну вредност. Вредности варијабли виших појмова такође могу бити варијабле, али нижег реда. То се, на пример, јасно види из односа следећих појмова: професија (или занимање) као општи појам, студент као садржај општег појма сада у својству варијабле, чији се садржај може мењати даљом спецификацијом или конкретизацијом: студент – филозофије, економије, политикологије или студент-бруцош, студент-апсолвент итд.

Сложенија је ситуација са варијаблама ставова – пропозиционалним тј. ставним променљивим. Ове варијабле су класе исказа унутар којих су, по правилу повезане појмовне варијабле, а које се и саме могу јавити у разним модалитетима повезивања, односно спојева.

Варијабле ставова, ставне тј. пропозиционалне варијабле имају значајну улогу у основама симболичке логике – у рачуну ставова или у рачуну исказа.

Позната су три модела спојева варијабли. Први модел подразумева низ варијабли, али најмање две. Ако их има више од две, прва је независна од свих следећих, друга је зависна од прве – али независна од свих следећих, трећа је зависна од прве и друге – али независна од свих следећих итд. Последња варијабла у низу зависна је од свих претходних.

Други је модел каузалних спојева. Овим спојевима се изражавају узрочно последични односи, при чему је узрок независна варијабла, а последица је зависна. Мада је овде реч о потпуно одређеном узрочно-последичном односу, изгледа да је могуће и нешто еластичније схватање које би дозволило и један модел или подваријанту овог модела: модел спојева условљености и међуусловљености.

Трећи је модел временски одређених серија. И он је мада на другим основама, заснован на претхођењу и следовању. Тако је прва варијабла независна од следујућих, друга је зависна од прве али независна од следећих, итд. Последња је зависна од свих претходних.[27]

Ови модели спојева варијабли углавном се примењују и у научним истраживањима уз одређено прилагођавање које подразумева одређивање одговарајућих улога варијабли у хипотезама.[28]

Константе су више привлачиле пажњу филозофа и логичара у непосредној обради него варијабле (које су повезивали са хипотезама, предметним мишљењем и објект-језиком). За разлику од њих, методолози, посебно методолози специјално друштвених наука више пажње посвећивали су варијаблама. Ова оријентација је разумљива већ из схватања да су константе најап-

стрaктније категорије савремене логике уз дефиницију да су то појмови сталних значења, и из њихове улоге у исказима ставова и улоге у вештачким језицима [29]

О предметности и предметном значењу константи у логици су евидентна неслагања. Како нема беспредметног мишљења, тако ни константе не могу бити беспредметне Константе, као речи које врше функцију логичких веза, означавају опште, реално могуће односе догађаја и чињеница. Њихова предметна значења су пре свега елементи структуре самих чињеница – општи типови односа међу самим чињеницама. Ако су реченице бесмислене или лажне, употребљене константе и њихови симболи немају никакво предметно значење. Дакле, њихово предметно значење везано је са истинитошћу реченице.

Узрок проблема у схватању константи и логичких константи је у томе што оне спадају у најапстрактније категорије савремене логике. Многи логичари их сматрају априорним конвенцијама, функцијама, непотпуним симболима итд. јер оне не садрже непосредно објективно искуство, а могу се дефинисати појмовима који не садрже искуствене елементе. Међутим, појмови константи постају разумљиви тек кад се доведу у везу са појмовима заснованим на искуству. Обично се сматра да постоје три врсте константи у симболичкој логици.

Прво, то су *индивидуалне константе* у које се убрајају симболи или појмови који означавају јединке (ствари или лица) Обележавају се са a, b, c... У индивидуалне константе тако спадају лична имена (Петар, Павле...) и имена градова (нпр. Београд, Ниш...) река, планина и друга особна имена.

Друго, то су речи, симболи и појмови који означавају *сталне логичке везе* (и, или, ако – онда, итд).

Треће, то су *предикатске константе,* појмови – термини којима се исказују стална својства или особине неких предмета. Они се обележавају са f, g, h,...

У мишљењу и језику, посебно у научном, формирају се комбинације индивидуалних варијабли (x, y, z) и предикатских константи и на тај начин се образују предикатски искази или предикатски ставови којима се исказује да један објект (индивидуална варијабла) има одређена својства-особине. На пример: „Држава је политичка творевина" исказује се знацима xf (x је ознака за индивидуалну варијаблу „држава", а f ознака да је то „политичка творевина").

Међутим, и индивидуалне константе имају одређена својства. Стога се претпоставља да су оправдана повезивања и индивидуалних константи са предикатским, чиме би се на на пример, могло исказати да је „Ниш велики град" (af).

Када логичким константама повежемо ставне промељиве-пропозиционалне, варијабле ставова, добијамо основне логичке (исказне) функције.

1.5 ЛОГИЧКЕ ИСКАЗНЕ ФУНКЦИЈЕ

Основне логичке исказне функције базиране су на логичким константама и оне исказују сталне основне релације. Када се логичким константама повежу ставне варијабле, настају основне логичке функције. Логичари наводе седам

таквих функција, мада је било покушаја да се сведу на једну једину функцију. Резултати овог покушаја, мада је био успешан, нису опстали у пракси због компликованости употребе.

Логичке функције су следеће:[30]

(1) *негација*, која је једина једночлана функција. Ова функција, која значи не-пе, non-re а обележава се „$\bar{p}$" или „~ p", исказује у реченици објективне супротности између експлицитно поменутог објекта, који у датој ситуацији или вези није реално дат и имплицираног реално датог објекта који остаје мање или више неодређен. Негација се јавља у дескриптивним реченицама а уколико је применљива у њима се може јављати и у експликативним и инструменталним реченицама. На пример, ако је истинит исказ „Човек је смртан", њему супротан исказ „Човек није смртан" је неистинит

(2) *конјункција*, која говори о истовременом постојању две различите појаве. Она настаје када се два проста исказа (две сталне променљиве) повежу логичком константом „ı", а обележава се знаком „∧". Тиме се добија сложени исказ, који ће бити истинит само ако су оба саставна исказа истинита. На пример, ако је први исказ „У току су избори за народне посланике", а други „У току су избори за председника Републике", конјункцијом би добили сложени исказ „У току су избори за народне посланике и за председника Републике", који је истинит само уколико су оба исказа тачна. Може се рећи и да ова логичка исказна функција изражава и прожимање супротности.

(3) *алтернација,* коју означавамо са „p V q", значи неискључујуће „или" по истинитости. Да би она била истинита бар један од два става који се чине мора да буде истинит, али је могуће да и оба става буду истинита. На пример, ако је први став „Ове године ће бити избори за председника Републике", а други „Ове године ће бити избори за народне посланике", алтернацијом би могли добити сложени исказ „Ове године ће бити избори за председника Републике или избори за народне посланике". Овај сложени исказ је истинит ако је истинит бар један од исказа који га чине, али и ако су оба истинита. У обичном говору реч или се употребљава у троструком значењу:

– *алтернација*, која значи да је бар један од конституената сложеног става истинит,

– *комплементарност*, што значи да су сви ставови конституената сложеног става истинити,

– *узајамно искључење*, што значи да је само један конституент истинит, а други мора бити лажан Ово треће, ексклузивно становиште, за разлику од претходна два инклузивна, противуречи дефиницији неискључујућег или,

(4) *дисјункција*, значи искључујућу супротност по истинитости – тако да бар један од два става мора бити лажан Дисјункција се обележава са p/q – а однос се изражава са p или q

У ствари, значење дисјункције идентично је са трећом варијантом употребе „или" у обичном говору.

(5) *инкомпатибилност* – несношљивост и по истинитости и по лажности Став q је просто противуречан са ставом p и обележава се са „p ↔ q". На пример: „Петар је члан партије N или није члан партије N".

Треба запазити да у алтернацији, дисјункцији и инкомпатибилности логички контекст или има повезујућу улогу конституената сложеног става, али у разним значењима. Ово нам даје за право да се упитамо у ком смислу се тумачи стално значење логичких константи.

(6) *имплицација* је логички спој ставова којим се изражава могуће условљавање супротности. Њу означавамо са „J", а читамо „Ако p .. онда q". Имплицирана веза је потенцијално дата форма (структура) условљавања, која је у неким случајевима и реално дата у структури самих чињеница. На пример: „Ако на изборе није изашао довољан број бирача прописан законом, онда ни један кандидат није изабран".

(7) *еквиваленција* изражава истиносну једнакост тј. да су два става идентична по вредности – ако су оба истинита или су оба лажна. Обележава се са „p ≡ q", а чита „p је еквивалентно са q".

Логичке функције су само основни спојеви два става, при чему њихова истинитост зависи од истинитости ставова у датим спојевима. Логичке варијабле и логичке константе основни су елементи логичких функција и логичког рачуна ставова, као и формула којима се служи логички рачун.[31]

Логичке функције могу имати следеће истиносне вредности (у двовалентној логици):

1. *Негација.*

а) ако је позитиван став истинит његова негација је погрешна

б) ако је негација једног става истинита, онда је негација погрешна

в) двострука негација једнака је афирмацији

2. *Конјункција.*

а) конјункција је истинита једино ако су оба њена елементарна става истинита

б) ако је макар један члан погрешан, цела је конјункција погрешна тј. искључено је да један став буде погрешан

3. *Алтернација*

а) алтернација је истинита ако је бар један од њених елементарних ставова истинит

б) ако су оба основна става погрешна, алтернација је погрешна

4. *Дисјункција*

а) бар један од елементарних ставова мора бити погрешан

б) искључено је да оба елементарна става буду истинита, а у том случају дисјункција је погрешна

5. *Инкомпатибилност*

а) елементарни ставови морају да буду супротни по својој вредности. један истинит а други погрешан

б) искључено је да оба елементарна става буду једнака по вредности: инкомпатибилност је тада погрешна

6. *Имплицација.*

а) импликација је истинита било да је импликанс (p) погрешан, било да је импликат (q) истинит

б) импликација је погрешна једино ако је импликанс (p) истинит, а импликат (q) погрешан

7. *Еквиваленција*

а) еквиваленција је истинита ако су оба елемента става истинита или лажна

б) еквиваленција је погрешна ако је један став истинит а други погрешан

На основу тих принципа, односно вредности логичких функција формирају се таблице истина.[32]

Логичке функције имају веома велики значај у мишљењу и формулисању ставова и судова и њиховом исказивању. Њихова улога велика је и у политичком језику – говору, мада се највише преферира импликација.

1 6. ПРАВИЛА ИСТИНИТОГ МИШЉЕЊА И ЛОГИЧКЕ ВАЛЕНЦИЈЕ

1.6.1 **Правила истинитог мишљења**

О правилима истинитог мишљења не може се мериторно расправљати без претходног, макар дескриптивног, одређења појма истине. Ово тим пре што је истина од античког доба до данас била предмет разматрања многих великана људске мисли, првенствено филозофа. Тако се сусрећемо са одредбама истине које су дали Платон, Аристотел, антички емпиричари – софисти, итд.

Лајбниц, као верни представник грађанске филозофије, дао је основе за разматрање проблема истине у његовој сложености, ширини и дубини. Филозофски правци који се јављају од њега па надаље развили су разне теорије о истини (рационалистичке, емпиристичке, метафизичко-теолошке, трансценденталноидеалистичке, аксиолошке, ејдетско-идеалистичке, идеалистичко-апсолутистичке, гносеолошко-релативистичке, прагматичке, семантичке, реалистичке, вулгарно-материјалистичке, конкретно дијалектичке и друге) које су са разних полазишта и на разне начине покушале да одреде појам истине и да то аргументују. Истина је заиста првенствено филозофски проблем, али као такав, он није предмет наших разматрања. Истина је и проблем логике и методологије, али је она ту предмет разматрања у смислу могућности сазнавања истине мишљењем и научним истраживањем. Без претензија да дамо коначну и перфектну дефиницију истине, да решавамо и да разрешимо постојеће филозофске и друге спорове око тога, задовољићемо се да формулишемо једну радну дефиницију са становишта методологије. Она би могла да гласи. *истина је људско сазнање о предметима мишљења и научног истраживања које објективно схвата и разуме те предмете какви они заиста јесу.* Разумљиво је да се овој дефиницији могу ставити разни

приговори и у вези с њом се могу поставити многа питања. Ипак њу оправдавају бар следећи аргументи. (1) људско сазнање, мишљење и научно истраживање су саставни део људске праксе, (2) истина је садржај и квалитет свести људи и она постоји само за њих и њихов је производ, (3) истина је објективна, дакле интерсубјективна; (4) до ње се долази искуством и мишљењем, односно праксом, (5) истинитост мишљења и сазнања може се на разне начине проверавати.

Наведени (и други, овде ненаведени) аргументи упућују нас на становиште да је на основу досадашњег научног сазнања, знања логике и методологије, могуће поставити одређена правила о процедурама мишљења која људе воде сазнању истине. У овом случају ми првенствено имамо у виду научну истину

Логика је у том смислу формулисала основне законе истинитог мишљења, схватајући их као објективни категоријални однос који чини суштину одређене групе предмета или појава (њихова настајања, дешавања, постојања, развитак); општи нужан став који је објективан у односу на одређену област предмета или појава, тј. став који важи за сваки предмет, односно појаву те области. Сваки закон је мисаони израз, у облику става, одређеног објективно категоријалног односа

Закони истинитог мишљења су, са објективне стране, *објективни категоријални односи који чине суштину логичких процеса и облика мишљења као истинитог схватања предмета*, а са субјективно сазнајне стране, *закони мишљења су основни општи ставови који су објективни у односу на целокупну област истинитог мишљења*.

Две су основне врсте закона истинитог мишљења.

прво, закони основних одлика истинитог мишљења, који су општији и

друго, закони истинитог замишљања предмета који су посебнији.

А. Закони основних одлика истинитог мишљења

Закони основних одлика истинитог мишљења, који се баве његовим својствима су:

- закон предметности,
- закон садржајности,
- закон одређености,
- закон логичке заснованости,
- закон логичке повезаности и
- закон релативне сталности и развојности.

У свом делу Основи логике Б.Шешић овако одређује основне ставове закона основних одлика истинитог мишљења:

(1) *Закон предметности истинитог мишљења*

Први услов који стварно испуњава и мора да испуни истинито мишљење, јесте предметност мишљења. Сваки истинит појам, суд, став и закључак, као и свака истинита теорија, пре свега су управљени на предмет и они схватају објективно свој

предмет, тј. они су предметни у овом двоструком смислу. Управо ово је смисао закона о предметности истинитог мишљења који се може изразити ставом:

Истинито мишљење је предметно у двоструком смислу прво, што је управљено на предмет о коме се мисли и, друго, што тај предмет објективно замишља онаквим какав он стварно јесте.

Универзална тачност овог закона доказује се, најпре, указивањем на предметну управљеност сваког истинитог мишљења и на непостојање апсолутно беспредметног мишљења.

(2) Закон садржајности истинитог мишљења

Да би мишљење било истинито оно мора не само уопште бити предметно него оно мора схватити предмет онаквим какав он јесте, што ће бити случај само уколико *логички садржај појма, суда и закључка одговара своме предмету*. Да би било истинито мишљење, дакле, мора бити садржајно у наведеном смислу. Уколико садржај једног појма или суда не одговара предмету, тај појам и суд су погрешни.

Мишљење, да би било истинито мора бити не само садржајно уопште него мора бити садржајно у вишем смислу – у смислу адекватности логичког садржаја мишљења садржају предмета. Управо ово је смисао закона садржајности мишљења који се може изразити ставом:

Истинито мишљење је садржајно у том смислу што је садржај истинитог мишљења садржајно адекватан садржају предмета мишљења у двоструком смислу: прво, што свако мишљење мора имати ма какав садржај, тј. оно не може бити чисто формално и, друго, што је садржај истинитог мишљења адекватан садржају предмета мишљења. Само ова садржајна адекватност значи конкретност и свестраност мишљења и то тако да уколико је садржај мишљења адекватнији садржају предмета утолико је мишљење истинитије.

(3) Закон одређености истинитог мишљења

Свако мишљење, чак и појам, суд, закључак и став уопште, по свом логичком садржају је одређено у том смислу што значи одређени предмет или неку његову страну, као и одређено његово схватање.

Потпуно неодређено мишљење, на пример, појам или став који не би значио ништа одређено, био би не само теоријски и практично безвредан, него уопште не би представљао прави појам и прави став, јер ови увек представљају замисао одређених предмета, па и сами морају бити одређени по свом логичком садржају

Међутим, истинито мишљење је одређено и у једном другом смислу, наиме у смислу степена извесности сазнања или логичко сазнајног модалитета судова, закона и ставова уопште. Тај модалитет се креће од мање или веће могућности или вероватноће, преко извесности и стварности до аподиктичности и нужности.

Проблематичност, вероватноћа, асерторичност и аподиктичност су категорије и степени одређености субјективно сазнајне извесности објективне истинитости сазнања. Тако је ова одређеност код ставова „XY ће дипломирати са средњом оценом 10" – проблематична, код става „Сутра ће изаћи сунце" извесна, а код ставова „7 + 5 = 12" – та одређеност је нужна.

Закон одређености истинитог мишљења изражава управо ову одређеност мишљења у двоструком смислу и она се може формулисати ставом:

„Истинито мишљење је одређено у двоструком смислу: прво, по свом садржајно предметном значењу и друго, по степену своје сазнајне извесности и објективне истинитости"

Објективну основу закона одређености мишљења чини одређеност саме објективне стварности као основног предмета мишљења. Одређеност логичког садржаја мишљења условљена је, бар у њеној последњој онтолошкој основи, одређеношћу самих предмета мишљења.

(4) Закон основаности истинитог мишљења

Извесно мишљење може бити садржајно и одређено па да ипак не буде истинито. На пример, ставови „Сада је година 1972", „На Марсу постоје жива бића развијенија од људи", садржајни су и потпуно одређени по своме смислу, али је ипак први од ових ставова погрешан, а истинитост осталих је у најмању руку проблематична.

Да би извесно мишљење, појам, суд, став, били истинити и да би били прихваћени и признати као истинити, они морају бити основани. Бити основан значи, пре свега за један став, или теорију, или учење, бити *заснован на извесним разлозима* а не само произвољно донет и изнет. Разлози који служе као основа истинитости мишљења су било чињенице непосредног искуства, било чињенице утврђене друштвеном праксом и научним методама или научном техником или праксом друштвеног рада, и, најзад, истините основне поставке, сазнања, аксиоми, као и доказане истините теорије и учења.

Суштина заснивања, образлагања и доказивања истинитости мишљења састоји се у практично-сазнајном поступку којим се јасно увиђа садржајна адекватност мишљења предмету односно објективној стварности као предмету сазнања.

У ствари, постоје три основна облика и ступња заснивања истинитог мишљења, а то су:

(1) *Образлагање, које се састоји у навођењу извесних разлога за тачност одређеног мишљења.* Образложеност је први ступањ заснованости мишљења,. Свако мишљење да би било признато за истинито мора бити образложено. Овај став, у облику принципа довољног разлога истинитог мишљења, увео је у логику Лајбниц. Тај се став може изразити следећом формулацијом:

„Свако мишљење да би било признато за истинито мора бити образложено, то јест оно мора бити засновано на разлозима чињеница или истинитих теоријских поставки"

(2) *Други, виши степен заснованости мишљења јесте доказаност мишљења која се састоји у строгом, научно-методском образложењу одређеног мишљења,* на пример, методама индукције, дедукције, хипотетичке дедукције итд.

Принципу разлога класичне логике мора се додати принцип овог, вишег облика заснованости истинитог мишљења, а то је принцип доказаности истинитог мишљења. Тај принцип се може изразити ставом:

„Истинито мишљење мора бити доказано и доказиво одговарајућим научним методама извођења истинитих ставова на основу претходних сазнања".

Само научно сазнање, саме науке, већим делом се састоје од доказивања истинитости својих поставки, теорија и учења, а другим делом од излагања резултата тих доказивања.

(3) Међутим, теоријско доказивање није највиши облик доказивања истинитости мишљења. *Највиши облик заснивања истинитости мишљења јесте онај облик који наше сазнање, наше мишљење, непосредно везује са његовим предметом, тј. са објективном стварношћу. То је људска пракса* као „практична чулна делатност", као производна делатност, као делатност научних експеримената и као друштвена делатност уопште.

Пракса има највишу сазнајну вредност по томе што она „има достојанство стварности" (Лењин), насупрот чистој теорији која није непосредно везана за стварност своје предметне области. Практична делатност, међутим, управо зато што је непосредно везана за стварност, јесте основни извор истинитог сазнања, највиши критеријум истинитости сазнања и највиши облик заснивања и проверавања истинитог мишљења.

Проверености и проверљивост у пракси као практичној друштвеној делатности је најсигурнији начин заснивања истинитости мишљења.

У ствари само праксом, у најширем смислу речи, укључујући поред друштвене, физичке, математичке конструкције и моделе и друге облике, као и целокупну практичну делатност људи, од најпростијег чулног опажања до најсложеније праксе стварања историје, могуће је доказати адекватност садржаја мишљења самим предметима односно објективној стварности, тј. могуће је доказати објективну истинитост мишљења.

На основу свега реченог сам закон заснованости истинитог мишљења можемо формулисати следећим општим ставом.

„Истинито мишљење јесте и мора бити образложено, доказано и у пракси проверено"

Овако схваћен закон заснованости истинитог мишљења садржи у себи принципе образложености и доказаности истинитости мишљења као делове интегралног закона заснованости истинитог мишљења.

(5) Закон логичке повезаности истинитог мишљења

Логичка повезаност истинитог мишљења испољава се у три основна облика: прво, као *проста повезаност* мисли, као повезаност појмова и судова једних са другима; друго, као *логичка доследност* или логички складна повезаност мисли једних са другима и, треће, као *систематичност мишљења*, тј као сазнајна потпуна, срећена и логички доследна мисаона слика или систем ставова о одређеној области предмета сазнања.

1. Лако је показати да је *сваки појам и сваки суд непосредно повезан са више других појмова односно судова,* а посредно и са свима појмовима и судовима односне области сазнања а, у крајњој линији, и са целокупним људским сазнањима. Тако је појам „број" повезан са појмовима „квантитет", „величина", „класа", „нула" и „следовање". Суд „Човек је живо биће" повезан је са судовима „Човек врши размену материје", „Човеково тело се састоји од беланчевина", „Човек се креће, ради, производи" итд. Штавише и појмови и судови о најпростијим предметима, на пример, о простим квалитетима осета, повезани су са другим појмовима и судовима који се тичу физичке и друге основе или генезе осета.

Разлог повезаности мисли једних са другима крије се у повезаности самих чињеница и страна једног предмета као и повезаности једног предмета са другим предметима.

2. *Виши облик логичке повезаности истинитог мишљења јесте логичка доследност,* која се не састоји у простој вези једних мисли са другим мислима, него у слагању једне мисли, појма или става, са другим поставкама у оквиру исте теорије или истог учења, чак и једне науке у целини.

Доследност мишљења у ширем смислу речи значи склад или кохерентност појмова, судова и поставки уопште у оквиру једне целовите теорије или учења.

У ужем смислу логичка доследност значи слагање свих посебних и споредних поставки са основним принципима одређеног учења или, у крајњој линији са основним принципима извесног логичког система.

Овако схваћеној логичкој доследности мора се приговорити да је једнострана и преуска а у односу на схватање променљиве и развојне објективне стварности и самог сазнања, и погрешна.

Стварна дијалектичка логика схвата логичку доследност мишљења као верност мишљења самим предметима мишљења и, у ужем смислу, као склад појмова, судова, поставки теорија и учења са основним законима дијалектичког мишљења.

Са овог становишта схватање објективне стварности, ствари-процеса, као и самих појмова, у њиховом развоју, као противречних, логичких стварно је доследно, док је њихово схватање као статичких и уопште непротивречних, реално недоследно Са овог становишта и сама елементарна логика, и њене аксиоме, су логички недоследне објективној стварности и стварном сазнању на његовом савременом ступњу развоја

Стварна, виша логичка доследност мишљења састоји се у складу мишљења са самим предметима мишљења, па и са променом мишљења у вези са променом предмета мишљења.

3. *Највиши облик логичке повезаности мишљења јесте систематичност мишљења,* коју чини логичка повезаност и доследност свих појмова и поставки једног обимнијег учења. Одлика систематичности јесте срећеност, подела и класификација принципа, поставки, теорија и учења у складу са основним концепцијама и принципима сазнања одређене области предмета.

Треба посебно истаћи да сама систематичност још никако не гарантује објективну истинитост мишљења.

Да би систематичност била одлика истинитог мишљења та систематичност мора одговарати одређености самих предмета оне области на коју се то мишљење односи, без обзира на субјективно мисаоне методолошке факторе, који у свакој систематизацији сазнања играју знатну улогу.

Сам закон логичке повезаности истинитог мишљења може се изразити ставом:

„Истинито мишљење је логички повезано, објективно доследно и систематско"

Истицањем објективне доследности и објекту одговарајуће систематичности избегава се погрешка спекулативне доследности и спекулативне математичности идеалистичких учења.

(6) Закон сталности и развојности истинитог мишљења

Најједноставнија анализа нашег сазнања, наших појмова, поставки, теорија и учења, с обзиром на њихову сталност и променљивост, открива нам да постоје релативно трајна и непроменљива сазнања, какви су основни математички ставови, на пример ставови таблице множења, обрасци површина и запремина геометријских тела, и др.

Насупрот овој непроменљивости чињеница је да се и математичка сазнања, чак и она основна, на пример, појмови броја и функције, као и појмови простора, мењају и данас и да се и даље развијају. Тако су откривени појмови нове врсте бројева, на пример, комплексни бројеви, рационални и ирационални бројеви, геометрије вишедимензионалних простора итд

И саме логичке теорије, не само теорије појма, суда и закључка, него и теорије логичких аксиома, мењале су се од Аристотела до данас, па ће се и даље мењати Уопште узев и логика се показала, као што Енгелс утврђује, као историјска и развојна наука, а не као систем вечитих истина.

У погледу развојности природно научних појмова и учења, њу не треба посебно истицати. Међутим, и у овим наукама, уколико се ради о развоју а не о радикалној измени сазнања, стари појмови и учења се не одбацују потпуно, него

се проширују и продубљују. Они се претварају у нове, више садржајније и рационалније теорије у којима је сачувана рационалност старих појмова и учења. Тако је појам атома у савременој физици битно измењен – још се стално развија али и у квантној физици поред појма атома, као система покретних честица, сачуван је и првобитни појам атома као дискретно материјалне честице.

Из основе нова сазнања јављају се у свим наукама, уколико се откривају нове области предмета или дубље суштине већ познатих појава. Нова сазнања нарочито се јављају у друштвеним наукама у вези са развојем самог друштва.

Уопште узев људско сазнање се мења, прво, зато што се једнострана ограничена и површнија сазнања проширују и продубљују и, друго, зато што се и уколико се мењају сами предмети сазнања, што је нарочито случај код друштвених наука (јер се друштво и сам човек стално развијају).

Уколико се предмети извесних наука не мењају, њихова сазнања су релативно сталнија, јер се она мењају само из првог од наведених узрока. Чињеница једностраности и непотпуности свих наших појмова, теорија и учења, разуме се у различитој мери код разних наука и потреба њиховог сталног употпуњавања и продубљивања указује на само релативну константност и сталну развојност људског сазнања и људског мишљења.

Сам закон сталности и развојности истинитог мишљења може се изразити ставом:

„Истинито мишљење је релативно стално и стално развојно. Оно је релативно стално уколико је његов предмет константан и уколико само мишљење, сам појам, поставка, теорија, за извесно време, остаје непромењена. Оно је развојно, прво, уколико се само мишљење развија и, друго, уколико се сами предмети мишљења развијају"

Б. Закони истинитог замишљања предмета

Као што сам назив казује, а што је у уводу учења о законима мишљења показано, овде су у питању закони не директно посебних особина истинитог мишљења, *него закони начина и облика истинитог замишљања предмета.* То нису, по својој одређености и природи нити чисто онтолошки нити чисто гносеолошки закони, него су то гносеолошки закони објективно предметног замишљања предмета засновани на законима самих објективних ствари-процеса.

Да су у питању специфични закони мишљења, али не чисто субјективног мишљења, него мишљења као схватања објективних ствари, смисаоно и терминолошки истичемо тиме што ове законе схватамо као законе истинитог замишљања предмета, замишљајући под предметом не само објективне ствари и процесе, независне од мишљења, него управо замишљене делове објективне стварности, тј. саме посебне ствари-процесе онакве каквим их истинито мишљење замишља

Специфичан мисаони, а не онтолошки карактер ових закона испољава се и у употреби специфично мисаоних категорија какве су нејединство, неидентитет, непротивречност итд, које се као негативне одредбе јављају само у мишљењу те

имају само индирективно-предметно значење. Међутим, у теорији закона истинитог замишљања предмета ове категорије су неопходне, јер оне изражавају извесне специфично-мисаоне, али суштинске одредбе субјективно-мисаоног схватања, објективних ствари

Разуме се да општи закони стварности, какви су дијалектички закони свеопште повезаности, промене и развоја свих појава на основу унутрашњих противречности и кроз јединство и борбу супротности и овде, у законитости мишљења, долазе до израза, али – наглашавамо – до свог специфично мисаоног израза.

Пре него што приступимо излагању самих закона истинитог замишљања предмета неопходно је нагласити да је овде учињен покушај новог, систематског, дијалектички јединственог схватања свих закона истинитог мишљења, насупрот свој досадашњој раздвојености елементарно логичких и опште дијалектичких закона, као и насупрот њиховом еклектичком спајању. У овом покушају су први пут, на известан начин и у извесном облику, стари елементарно-логички принципи просте идентичности, просте противречности и непротивречности уздигнути на виши степен дијалектичке законитости у којој су они добили место које одговара њиховој рационалности, док су њихове нерационалне стране и претензије, које су им даване у традиционалној логици, негиране.

Треба истаћи и то да је учење о логичкој законитости мишљења, које се овде излаже, још увек релативно испод све сложености савременог научног сазнања. Тако да у њему делује још комплекснија законитост мишљења. Откриће и формулација ове законитости представља даљи, виши задатак логике за чије остварење су овде дате само полазне поставке.

(1) Општи закон истинитог замишљања предмета

Поред посебних закона истинитог мишљења, какви су закон идентитета, закон противречности итд., у истинитом мишљењу свакако делује и један општи закон истинитог замишљања предмета, који се може формулисати ставом:

„Истинито мишљење замишља предмете онаквим какви они објективно јесу или, краће, истинито мишљење је објективно"

Између објективности и истинитости постоји управна сразмера што се може изразити принципом: „Уколико је мишљење објективније утолико је оно истинитије и обрнуто" – што је разумљиво, јер је објективност битна одлика истинитог мишљења.

Замислити предмете онаквим какви они јесу, приписати предмету особине које он објективно поседује, или процесу начине како се он стварно одвија, то значи истинито мислити. Још је Аристотел тачно тврдио да истинито замишљати ствари значи тврдити за оно што је спојено да је спојено а за оно што је раздвојено да је раздвојено, што, поред свих других врста одређености, истиче општи закон истинитог замишљања предмета.

(2) Посебни закони истинитог замишљања предмета

Питање који су основни посебни закони истинитог замишљања предмета, као и питање њиховог броја и система, данас је у логици потпуно отворено. Полазећи од основности предметних категоријалних односа сматрамо да су ти закони следећи:

I. Закони јединства
II. Закони идентитета
III. Закони разноврсности
IV. Закони супротности
V Закони противречности и непротивречности
VI Закони сталности и развојности предмета мишљења.

Сви наведени закони тичу се истинитог замишљања предмета, тј. они дефинишу предмете истинитог мишљења, а тек тиме и саме облике и начине истинитог мишљења.

(I) Закони јединства

С обзиром на чињеницу да су разликовање и сједињавање, практично-мисаона анализа и синтеза, две основне радње људске праксе и људскога мишљења, те да полазну тачку у нашем сазнању чини схватање различитости и јединства појава објективне стварности, закон јединства разноврсног је основни закон истинитог замишљања предмета.

Да би уопште једна сложена појава могла бити предмет мишљења, она се мора схватити као јединство разноврсних чинилаца или страна, разуме се, у истинитом мишљењу на основу схватања објективне повезаности тих чинилаца у самом предмету, а не искључиво на основу јединства саме свести.

С обзиром на врсту веза чинилаца њиховог јединства у предмету, наиме да ли је у питању сложена дијалектичка веза разноврсних чинилаца или само веза истих елемената, разликујемо опште дијалектичко јединство разноврсних чинилаца и његов крајње упрошћени вид и случај, тј. просто јединство.

1) Општи закон јединства предмета

Овај закон изражава комплексно јединство разноврсних чинилаца предмета и он се може изразити ставом:

„Сваки реалан сложен предмет јесте јединство или комплекс разноврсних и супротних, а у току свога мењања, и противречних чинилаца односно евиденција развоја или процеса", или симболички (А)=А (абц ..).

Јединство овде значи комплексност сложених предмета и појава, тј. дијалектичко а не само релативно статичко него и променљиво и развојно функционално јединство разних фактора и одлика предмета.

2) Принцип простог јединства

Веома упрошћени облик јединства разноврсних предметних чинилаца јесте онај облик у коме се јединство тих чинилаца своди на просту механичку, спољашњу везу било разноврсних било истоврсних релативно статичких елемената.

Сам принцип простог јединства може се изразити ставом:

„Сваки предмет сложен од релативно статичких и међусобно независних чинилаца чини просто јединство"; или симболички (А)=А(/а/б/ц/.).

Таква проста јединства представљају сви прави конгломерати, на пример, гомила камења, случајан скуп људи, скуп бројева (2, 5, 7, итд.), или других количина без међусобне везе чланова, итд

II. Закони идентитета

Једна од фундаменталних чињеница нашег сазнања, наиме, да ми бескрајно сложену објективну стварност не можемо друкчије сазнавати до схватањем у њој појединих релативно издвојених и релативно константних појава, као „једних", довела је још код Парменида елејског до јасне концепције категорије и принципа просте идентичности изражене ставовима „Биће је једно" и „Биће је (само) биће", као и у ставу „Само биће јесте а небића нема". Овај принцип уздигли су елејски метафизичари до апсолутног онтолошког принципа целокупне стварности и апсолутног гносеолошког принципа целокупног истинитог мишљења. Ово је, разуме се, погрешно и то представља једну од основних онтолошких и логичких илузија људског сазнања

Сам Аристотел сматрао је категорију и аксиом простог идентитета, који он није експлицитe дефинисао, за основну истину о бићу тврдећи „да је све једно или из једних састављено".

Околности да су се, без обзира на извесне покушаје потцењивања и одбацивања као ништавних категорија, принципи идентитета одржали у логици до данас, доказује да се у њима крије извесно рационално језгро, које садржи елемент објективне истине о свету и о сазнању.

С друге стране, за дијалектичко мишљење је увек била јасна једностраност и ограниченост категорије просте идентичности, изражене формулом А=А или ставом „Свака ствар је идентична самој себи".

Хегелово апстрактно дијалектичко превазилажење категорије простог идентитета категоријом апстрактно дијалектичког „идентитета и неидентитета" решава проблем идентичности само на апстрактно дијалектички начин.

Савремени степен развоја дијалектичког мишљења захтевао је још у Енгелсово доба критичко превазилажење идентитета у старом метафизичком смислу, чију необјективност у односу на природне, анорганске и органске предмете је Енгелс успешно доказао. Међутим, нов, виши, дијалектички принцип идентитета није до данас експлицитe постављен, мада је он у пракси сазнања одавно у употреби.

Основне тешкоће у концепцији појма и закона тога вишег идентитета састоје се: 1. у крутом придржавању елементарно-логичког појма идентитета као *простог једног и истог,* што је неминовно спречавало адекватно схватање дијалектички сложених и развојних предмета и 2. у уверењу да напуштање елементарно логичког појма идентитета („просто једно") нужно значи одбацивање категорије и закона идентичности уопште, дакле и оног несумњиво рационалног у њима.

У ствари, свака релативно издвојена, свака посебна ствар-процес представља онај виши идентитет који ограничено и једнострано елементарно логичко мишљење потпуно негира. Тај виши дијалектички идентитет није ништа друго до свака посебна ствар-процес као комплексна једност различитих, супротних па и противречних чинилаца, уколико се та ствар мења и развија.

У ствари, постоје две основне категорије и два закона идентитета, нераздвојно међусобно повезана, а то су: категорија и закон општег идентитета и категорија и закон посебног идентитета.

1. Закон општег идентитета

Раније изложена схватања више категорије идентитета морају се утврдити у облику закона општег идентитета, који се може изразити ставовима.

„Сваки сложен јединствен и индивидуалан предмет јесте једно различитих, супротних, а у фази промене предмета, и противречних његових чинилаца"

„У својој потпуности и целини сваки индивидуалан, ма колико комплексан предмет, јесте комплексно идентичан и један у смислу једности многог, разноврсног и променљивог", или симболички

A = A (abc . mpq)

Такву идентичност представља свака индивидуална ствар-процес, сваки индивидуалан „комплекс процеса од кога се састоји свет" (Енгелс), као на пример, одређени атом H, одређени молекул H_2O, одређени организам једног зеца или жабе као и човека, чак и једна одређена река, једно одређено друштво у одређеној фази свога развоја итд. Ни у једном једином тренутку ови предмети нису просто једни и исти. Али у целини то је један исти организам, то је један исти живот, то је једна иста река, једно исто друштво итд.

2) Принцип простог идентитета

Овај принцип се односи управо на наведену просту идентичну категоријалну предметну одредбу и он се може изразити ставом.

„У крајње упрошћеном виду сваки индивидуалан предмет јесте просто једно", или симболички A=A.

Изразом „у крајње упрошћеном виду" указујемо на то да је просто идентичан само *целосни* аспект иначе сложеног предмета. У ствари, у објективној стварности не постоје апсолутно просте ствари. Међутим, у практичној делатности и у сазнању од битне важности је управо целосни аспект просто једног предмета, на пример, једног човека, једног коња итд.

Једностраност и погрешност овог простог идентитета, у примени на сложене и развојне предмете, огледа се у чињеници превиђања сложености и развојности таквих предмета. И управо по томе прост идентитет (просто једно) представља апстрактну идентичност.

Однос између општег, конкретно-дијалектичког идентитета и простог, елементарно-логичког идентитета јесте однос између општег, потпуног категоријалног предметног односа и његовог посебног граничног вида.

Конкретизацијом апстрактног појма просте идентичности добија се (у мишљењу) општа конкретна идентичност, а апстракцијом саме категорије једности из конкретне идентичности добија се проста идентичност.

3) Основни прототипови и модели категорије идентитета

Анализом људског сазнања откривамо ове основне појмове идентитета:

(I) Појам *простог идентитета* налазимо у Парменидовом појму битка као „једног" и у Аристотеловом појму форме и бивствујућег као оног што је „једно као такво". Моделе овог прототипног појма налазимо и у простој афирмацији и простој негацији (просто „јесте", просто „није"), у простоти првих супстанција, у простоти односно у *једности* истине јер „истина је једна".

Појам простог идентитета се обично формулише и изражава ставом: AA.

(II) Аристотел је, признајући реалност емпиријског света мноштва, морао решавати проблем односа између „једног" и „многог". Решавајући тај проблем, са становишта просте идентичности форме, Аристотел је дошао и до другог основног прототипног појма идентитета. Тај појам могли бисмо назвати појмом *просто сложеног идентитета.* Код самог Аристотела налазимо овај појам у ставу: „Све што јесте јесте једно или мноштво, а мноштво се опет састоји од једности" (Мет. Б, 4 1001 б 5).

Појам овог идентитета може се, по Б. Петронијевићу, изразити формулом: A=a+б+ц+...

(III) Да Анаксагорин и Хераклитов појам битка не одговарају наведеним Аристотеловим појмовним идентитетима јасно је из саме Аристотелове критике Анаксагорина принципа „Све је у свему" и Хераклитових принципа „једности битка и небитка" и свеопште променљивости: „Све протиче".

Говорећи савременим језиком, Аристотел је сматрао погрешним и чак апсурдним наведене принципе из тог основног разлога што они садрже појмовне моделе неускладиве с прототипом простог идентитета, који је Аристотел сматрао за фундаменталну одредбу свега реалног, како постојећег тако и истинитог мишљења. Одређи се овог појма значи усвојити принципијелно друкчији прототипни појам идентитета а са овим и други тип реалне и логичке законитости односно други логички систем. Управо то је учинио Хегел фундирањем свог појма „конкретног идентитета" који није просто идентична одредба, тј није прост идентитет, него је дијалектички идентитет који укључује у себи и неидентитет или, како сам Хегел прецизира: то је појам *„идентитета и неидентитета"*. По овом прототипу идентитета Хегел је схватио сваку позицију као идентитет позиције и негације, бивање као идентитет нечег (Etwas) и ничег (Nichts) итд. Овај појам крије се у основи сваке Хегелове дијалектичке концепције, сваког појма његове филозофије, као и његова схватања дијалектичког развоја идеје кроз негацију негације.

Овај појам идентитета морамо означити као *апстрактни дијалектички идентитет*. Апстрактност овог појма идентитета је јасна из саме чињенице што тај појам представља идентификацију два апстрактна појма: појма просте афирмације (простор „бити") и просте негације (простог „не бити") – појмова који су сами довољно апстрактни.

Хегел је, међутим, у својој филозофији све појмове третирао по моделу прототипног појма апстрактне идентичности.

4) Основни облици и модели конкретног дијалектичког идентитета

Енгелс је критиковао и одбацио „старо апстрактно формално становиште идентитета" и његов основни појам, тј. „апстрактни идентитет", као и принцип „идентитета у старом метафизичком смислу" и у формулацији „a=a". Главни аргумент ове критике чини тврђење да у реалности не постоји идентичност као таква, будући да је и у анорганској а поготову органској природи сваки реалитет, нпр. свака ћелија, свака биљка, свака животиња, *„у сваком тренутку идентична самој себи, али и различита од саме себе"*. (Ибид).

Савременим научним језиком говорећи, Енгелс је одбацивао апстрактни идентитет зато што су нова научна схватања, нарочито у физици и у биологији, показала да модели тог прототипа идентитета нигде у реалности не постоје, изузимајући свет апстрактних објеката, какви су неки математички објекти.

Још је значајнија чињеница да је Енгелс потпуно јасно конципирао појам стварног „конкретног идентитета" тврдећи да је, насупрот придржавања старог, застарелог схватања, тј. апстрактног идентитета, „новија природна наука ипак до у појединости доказала чињеницу да *истинити конкретни идентитет укључује у себи различитост, промену"*.

Лењинов основни принцип дијалектичке анализе, изражен ставом *„раздвајање онога што је једно и сазнање његових противречних делова"*, представља превазилажење појма апстрактног елементарног простог идентитета. Лењин у овом

правцу иде до краја конституишући не само појам јединства него и идентитета супротности у смислу „признања (открића) противречних, *међусобно искључујућих*, тенденција у свим појавама и процесима природе (и духа и друштва)".

Тако су Енгелс и Лењин потпуно јасно конципирали нови прототипни појам идентитета који морамо, насупрот Хегеловом апстрактном дијалектичком појму, означити као *конкретни дијалектички идентитет*

5) Извесни нови погледи на проблематику прототипова и модела идентитета

Насупрот историјској стагнацији у схватању категорије идентитета, која је трајала не само вековима него чак и два миленијума, а захваљујући богатству развитка савремене науке, посебно природних наука и кибернетике, као и логике, та проблематика нам данас изгледа отворена у правцу решавања ових основних питања: (а) Како формулисати принцип дијалектичког идентитета? (б) Који су прототипни облици овог идентитета? (в) Који су основни односи ових облика идентитета? (г) Који су модели ових прототипова идентитета у савременом научном сазнању? (д) Отворена су и питања једног целовитог схватања свих прототипних појмова идентитета, укључујући и прост идентитет, као и питање система основних ставова којима се изражавају односно дефинишу ови појмови идентитета. (ђ) Посебно је питање примене ових облика идентитета у разним областима научног сазнања, на пример у схватању основних појмова аритметике и геометрије као и физичких објеката, нарочито микрообјеката.

Питање места и улоге идентитета у разним логичким системима логике и разним врстама логичких рачуна такође заслужује пуну пажњу.

На овом месту можемо само назначити правце решавања неких поменутих питања.

Ако уведемо овај основни симболички речник термина релевантних за одредбу појма идентитета, и то. (1) A, B = предмет, ствар-процес односно систем ових; (2) a, b, c = мисаоно-предметне одредбе квантитета, квалитета или стања A, B,; (3) /a/ = проста идентичност односно једност „a"; (4) (abc ...) = комплексни идентитет различитих одредаба; (a – b – c) = супротних одредаба; (ab...) – = дијалектичких односно комлексних динамичких одредаба; (5) = било која релација идентичности, (6) = динамичка промена система, – онда лако можемо дефинисати следеће основне прототипове појмова идентитета формулишући њима одговарајуће принципе идентитета:

1. A A/a/ *Принцип простог идентитета*
2. A A(/a/b .) *Принцип простог комплексног идентитета*
3. A Aab *Принцип дијалектичког идентитета разлике*
4. A A(a-b-) *Принцип дијалектичког идентитета супротности*
5. A A(ab...) *Принцип дијалектичког идентитета противречности*
6. A A(ab...) (mp...) *Принцип идентитета стабилног комплексног динамичког система*
7. A A(ab...) -> B(mp...) *Принцип идентитета развојног комплексног динамичког система*

Принципи 1 и 2. су елементарно логички. То су основни ставови класичне елементарне логике. Моделе оваквог, тј. простог идентитета представљају сви прости појмови, нпр. замисли просте афирмације или просте негације, простог квалитета или простог квантитета, просте истине или уопште просте, „оштре" одредбе, на пример, оштре одредбе једне тачке.

Класично физикални појмови „елементарна тачка", „једно место" у простору, „један моменат" у времену, „материјална тачка", „тачке масе" итд. представљају моделе прототипа простог идентитета у смислу Аристотелове категорије „једног као таквог".

Принципи 3 , 4. и 5. дефинишу појмове дијалектичког идентитета. Њихове моделе представљају појмови и предмети међусобно условљених и повезаних одредаба, на пример: исто – различито, једно – друго, атракција – репулсија, јединство појединачног – посебног – општег, сва јединства и борбе супротности разних облика и степена, закључно са дијалектичком противречношћу у областима органске, друштвене и психичке реалности, на пример, јединство и борба класа, јединство и перцепција појма итд.

Ако упоредимо појам простог идентитета, дефинисаног ставом 1, са појмом комплексног динамичког развојног система, под 7, уочавамо битне моменте у развоју самог појма идентитета од Парменида и Аристотела до данас.

Овде не можемо улазити у епистемолошки значајну анализу научних сазнања и развитка његових логика, на пример логике савремене физике, управо с обзиром на развој схватања категорије идентитета. Могли бисмо једино указати на сложен дијалектички однос између појмова прототипова и њихових модела уопште па и категорије идентитета. Тај однос можемо дефинисати овим основним ставовима:

а) Генетички узев у сазнању су полазни извесни посебни појмови, тј. појмови модела и сами модели, док се прототипни појмови добијају генерализацијом појмова модела. Тако се у основи прототипа простог идентитета свакако крију извесни модели односно посебни појмови као што је, код Аристотела, „ово биће", „овај човек" итд.

б) Једном конструисани прототипни појмови служе, у даљем сазнајном процесу, за конструкцију модела путем специјализације модела прототипа. На пример, механичко „тело", класични појам „атома", „материјална тачка", као и „математичка тачка" итд. несумњиво су конструисане помоћу или на основу прототипног појма простог идентитета односно општег појма „једног".

ц) Суочавањем појмова прототипова са њиховим моделима нужно се мењају и развијају и сами основни појмови, тј. појмови прототипови. Тако су нова сазнања, нарочито у области природних наука, нови појмови физичког објекта, нарочито атома и микрообјеката, као стања система, јасно показали да ови појмови и реални модели никако не одговарају прототипном појму простог идентитета. Зато се генерализацијом ових нових појмова морају конципирати нови прототипни појмови идентитета, што је и покушано у овом саопштењу

III Закони различитости

Насупрот категоријалном низу јединства и идентичности стоји категоријални низ различитости, супротности и противречности, које категорије су предмет одговарајућих закона истинитог замишљања предмета.

Учење о законима мишљења, које овде излажемо, креће се управо по овим категоријалним правцима. Не из неких чисто теоријских већ из практично-методолошких разлога прегледности, јасноће излагања, као и из разлога избегавања такве оригиналности која би се теже схватила и теже прихватила са гледишта досадашњих логичких теорија аксиома, које су, без обзира на своју једностраност и ограниченост, дубоко усађене у свест људи.

Разуме се да ова једностраност концепције и излагања закона мишљења нипошто не значи да су ове концепције недијалектичке. Напротив, категорије јединства и идентичности су схваћене као јединства и идентичности различитог, супротног и противречног, а категорије различитости, супротности и противречности су схваћене у неразлучној вези са својим дијалектичким противтиповима, наиме са јединством и идентичношћу, из чега је очигледан дијалектички карактер изложеног схватања закона мишљења.

Закони различитости предмета односе се на предметне категоријалне односе различитости јединствених и идентичних предмета.

1) Општи закон различитости

Овим законом се утврђује чињеница различитости свих јединствених и идентичних сложених предмета.

Општи закон различитости може се изразити ставом:

„Сваки јединствен и опште идентичан предмет садржи различите чиниоце".

Овај закон је супротан законима јединства и идентичности, јер насупрот јединству и идентичности различитог, овај закон утврђује различитост јединственог и идентичног.

Закон различитости било јединственог било идентичног јесте полазни став дијалектичке анализе, насупрот начелима јединства и идентитета, који представљају принципе дијалектичке синтезе.

Наведеним општим законом различитости јединственог и идентичног руководимо се у сазнању састава свих сложених предмета.

2) Принцип просте различитости

Овај принцип изражава спољашњу просту различитост предмета и предметних одредаба. Он се може изразити ставом:

„Сваки прост предмет и проста одредба, као и сложен индивидуалан предмет, разликује се на прост начин од сваког другог таквог предмета или одредбе"

Тако се овај липов лист разликује од оног листа, ова оловка се разликује од оне, овај човек се разликује од оног итд.

Ови закони се односе на предметне категоријалне релације супротности било јединствених било идентичних предмета Директно насупрот елементарно-логичком мишљењу овде се утврђује да у јединственим па чак и у идентичним предметима, постоје супротне одредбе.

Објективно онтолошку основу ових закона чине општи дијалектички закони јединства и борбе супротности.

Како релације супротности могу бити углавном опште дијалектичке и просте, тј. гранично посебне, те се ово изражава и у одговарајућим законима супротности.

1) Општи закон супротности

Овај закон се може формулисати следећим ставом:

„Сваки јединствен и опште идентичан развојан предмет садржи супротне одредбе које се међусобно условљавају и прелазе једне у друге"

Такве супротности се налазе у свим стварима-процесима, укључујући и облике и процесе стварног мишљења. Такве супротности су, на пример, супротности опште-посебно, атракција-репулсија, наслеђивање-прилагођавање, апстрактно-конкретно и сл. Такве супротности су супротности позитивног језгра и негативног електиричног набоја љуске у атому, супротност производње и потрошње у јединственом процесу људске производне делатности итд. Такве супротности налазимо и код појмова и судова као супротности општег и посебног, на пример у суду „Иван је човек" постоји јединство супротности општег појма (човек) и посебног појма (Иван).

Специјалан, граничан случај опште супротности представља проста супротност. Та супротност је предмет принципа просте супротности.

2) Принцип просте супротности

Овај принцип може се изразити ставом:

„Сваке две просте, квалитативно или квантитативно битно или максимално различите одредбе, су просто супротне", симболички а б = а – б

Такве одредбе су, на пример, црно-бело, горе-доле, меко-тврдо, мушко-женско, добро-зло, велико-мало, плус-минус, и сл.

Просте супротности су (ван једног предмета), као и одредбе просте афирмације и просте негације, постојања и непостојања, дељивости и недељивости, успеха и неуспеха на испиту (положио-пао) и сл.

У историји и теорији логике принцип непротивречности у смислу апсолутног искључивања постојања и непостојања једног и истог, као и тврђења и одрицања једног и истог, у истом смислу и у исти мах, стално је истицан и још увек се истиче као основни закон истинитог мишљења

„Немогуће је да је једно исто бити и не бити"

„Искључено је да један исти предикат једновремено и у истом смислу припада а и не припада једном истом субјекту".

„Немогуће је да један човек сматра да једно исто у исти мах јесте а и да није"

Насупрот принципу непротивречности у историји и у теорији логике до данас, а данас више него икада раније истицан је с правом као основни закон целокупне стварности и мишљења управо закон противречности. Хегел је овај закон схватио управо као основни закон истинитог дијалектичког мишљења.

Закон противречности у хегеловским формулацијама „Све су ствари противречне" и „А=А и non А" очигледно представља праву супротност и противречност наведеном закону непротивречности

У сукобу ова два закона се и састоји основни, најдубљи проблем логике, специјално теорије логичких аксиома: за или против логике непротивречности, за или против логике противречности, за класичну аристотеловску логику непротивречности а против дијалектичке логике или обрнуто? – тако се, на неправилан метафизички начин, постављао овај проблем. За усвајање принципа непротивречности истиче се као главни разлог чињеница да непридржавање овог принципа води неодређености, конфузији и заблуди у мишљењу. Као главни разлог за усвајање закона противречности истичу се следеће чињенице: прво, да је принцип непротивречности једностран и да онемогућава сазнање променљивих и развојних ствари и, друго, да је управо закон противречности онај закон на основу кога се може схватити променљива и развојна стварност и исто тако истинито сазнање.

Насупрот једностраним прихватањима неког од ова два принципа или покушајима њиховог еклектичког спајања, овде се чини покушај њиховог дијалектичког схватања, чија се суштина састоји у следећем:

1. у тачној одредби предметног значења елементарне логичке противречности и непротивречности;

2. у прихватању рационалног дела принципа непротивречности и у негацији његовог карактера као свеопштег закона стварности и мишљења;

3. у конкретизацији Хегеловог закона апстрактно дијалектичке противречности, чиме се тај закон ослобађа своје ирационалне стране и

4 у разликовању општег и посебног закона противречности као и општег и посебног закона непротивречности.

У потпуном складу са концепцијом осталих закона истинитог замишљања предмета овде је остварено једно ново и истинитије схватање закона противречности и непротивречности мишљења–у оквиру јединствене логичке концепције и одговарајуће логичке теорије.

Суштина ове концепције се састоји у утврђивању општег закона противречности и општег закона непротивречности и у схватању елементарног логичког принципа противречности као посебног облика општег закона противречности, а принципа непротивречности као посебног облика општег закона непротивречности.

1) Закон противречности

Предмет ових закона су категоријалне одредбе које у основи могу бити двојаке, опште и посебне или просте релације противречности.

Општи закон противречности односи се на општи облик противречности двеју предметних одредаба, тј. такав њихов однос у коме се те одредбе, у оквиру једне појаве, међусобно не само искључују него и усвајају, чак и дијалектички идентификују и прелазе једна у другу. То је, у ствари, дијалектичка противречност и закон опште противречности утврђује, као што се Лењин изразио, начин „како противречности могу бити и како бивају (како постају) идентичне".

(1) *Закон опште противречности* Закон опште противречности може се изразити ставом:

„Сваки развојан предмет, свака ствар-процес, укључујући и процесе и облике мишљења, садржи међусобно повезане, условљене и прелазне противречне чиниоце"

Једино овај закон објашњава на рационалан начин промену и развој како стварности ван мишљења тако и самог мишљења и сазнања уопште.

Општу противречност, као унутрашњу суштину кретања, процеса и развоја, налазимо у свима стварима-процесима, у свима развојним предметима.

(2) *Принцип просте противречности* Закон просте противречности посебан је облик закона опште противречности. То је онај облик тога закона који се односи само на просто међусобно искључивање двеју простих одредаба у оквиру једног предмета (на пример, међусобно искључивање бића и небића, постојања и непостојања, афирмације и негације и сл. – у оквиру једног предмета) ово је елементарно-логичка и, како је ми називамо проста противречност. Сам принцип просте противречности може се формулисати ставом.

„Сваке две просте, различите или супротне, одредбе у оквиру једног идентичног предмета или идентичне одредбе су просто противречне, тј. оне се међусобно просто искључују".

Нужно је истаћи општи карактер овог посебног принципа, наиме да се две просте одредбе потпуно искључују не само у оквиру једне просте одредбе него и у оквиру опште или дијалектички јединствене као и опште идентичног предмета. Тим пре се две просте одредбе морају искључивати у оквиру једног простог

предмета или просте одредбе, што изражава принцип просте противречности у ужем смислу Тај принцип може се изразити ставом:

„Сваке две просте одредбе су у оквиру једног простог предмета или просте одредбе, просто противречне".

Тако су простост и сложеност, дељивост и недељивост, афирмација и негација, просто „јесте" и просто „није", постојање и непостојање, биће и небиће, црн-бео, положио-пао, итд. – просто противречне особине, одредбе или својства.

Уопште узев, сваке две просте, некомплексне, просто идентичне, просто једне и статичке одредбе су просто противречне у оквиру јединственог, а тим пре у оквиру идентичног предмета.

2) Закони непротивречности

Законима противречности одговарају и нераздвојно су са њима повезани закони непротивречности. Предмет ових закона су категоријалне релације непротивречности и то опште непротивречности и просте непротивречности.

(1) *Закон опште непротивречности*, којим се утврђује општа непротивречност свих релативно статичких реалних и мисаоних јединстава и идентитета.

Опште непротивречности су они предмети који не садрже општу (дијалектичку) противречност, тј. они у којима нема чинилаца који се међусобно не само искључују него који и прелазе један у други.

Сам закон опште непротивречности може се изразити ставом.

„Ниједан релативно статичан јединствен и идентичан предмет није опште противречан"

(2) *Принцип просте непротивречности,* кога је елементарна логика схватала на разне начине и проглашавала га не само за основни логички него и за основни онтолошки закон целокупне стварности Предмет овог закона јесте проста непротивречност свих реалних и истинитих мисаоних јединстава и идентитета.

Принцип просте непротивречности може се изразити ставом:

„Ниједан јединствен нити идентичан предмет или предметна одредба не садржи просту противречност"

Основу овог става чини истина да просте противречне одредбе тј такве одредбе које се међусобно само искључују, не могу чинити некакав јединствен нити идентичан предмет.

Проста противречност не постоји ни у једном опште или посебно јединственом предмету, као ни у једном просто јединственом и просто идентичном предмету или таквој одредби. Заправо, проста противречност постоји само у погрешном мишљењу. Јер, проста противречност представља метафизичку иден-

тификацију двеју простих одредби које се апсолутно међусобно искључују у оквиру једног предмета.

3) Закон искључења трећег

Закон искључења трећег или средњег је директна последица принципа елементарно логичке противречности и непротивречности, јер закон искључења трећег представља важење принципа просте противречности двеју простих одредаба у оквиру једне просте одредбе, која је просто идентична Тако једна ствар јесте А или не-А само ако су А и не-А просто противречни тј ако се просто искључују. Другим речима закон искључења трећег важи само за елементарно логичку, просту идентичност, просто противречну и просто непротивречну *двојну* предметну одређеност.

Сам закон искључења трећег односи се на двојну могућност предметне одредбе из чега следи искључење могућности треће одредбе. У стварности међутим и закон искључења трећег представља просто идентичну једну одредбу предмета или једност реалне одредбе. Тако, ако је „постојање" проста одредба и ако тој одредби „непостојање" просто противречи, онда важи став искључења трећег, наиме: „Свака ствар или постоји или не постоји, треће или средње је искључено".

Закон искључења трећег се може формулисати у његовој конкретној или у његовој апстрактној елементарно-логичкој форми, као и у односу на појмове или на ставове

Конкретан елементарно логички закон искључења трећег може се изразити ставом:

„Свака ствар, односно предмет или предметна одредба јесте једна или друга, треће је искључено"

Тако сваки цео број јесте или прост или сложен, лабуд је или бео или црн, Хитлер је жив или мртав и сл.

Насупрот овоме принцип апстрактног елементарног логичког искључења трећег тиче се апстрактне просте противречности између једне одредбе и њене апстрактне негације на пример. постојање – непостојање, биће-небиће, јесте-није, да-не, А-nonA. Овај принцип може се изразити ставом:

„Свака ствар односно предмет или предметна одредба јесте једно или неједно, треће је искључено „или симболички „Х је А или не А, треће је искључено"

Тако је број паран или није паран, цвет орхидеје је бео или није бео, кандидат је један испит или положио или га није положио итд

У односу на судове принцип искључења трећег може се формулисати ставом:

„Од два просто противречна суда могуће је да први буде истинит а други лажан или да први буде лажан а други истинит, треће је искључено (тј. искључено је да оба буду истинита или да оба буду лажна)"

Међутим, закон искључења трећег баш зато што важи само за двојну елементарно-логичку предметну одређеност никако не може бити општи закон мишљења. Напротив, објективно важење овог закона ограничено је на случајеве елементарно логичке, што ће рећи просто идентичне и просто непротивречне предметне одређености. Зато се насупрот закону искључења трећег, као закону крајње упрошћене просте двојне предметне одређености, мора постулирати и један шири дијалектички закон неискључења трећег.

4) Закон неискључења трећег

Предмет овог закона јесте свака дијалектичка, комплексна, противречна и развојна предметна одређеност.

Наиме, постоји у теоријско-научном и у пракси свакодневног мишљења читав низ научних, математичких, физичких, логичких, али и реалних чињеница и ситуација у којима став искључења трећег не важи. Тако, у моменту улажења воза у станицу није истина да је воз у станици или да је воз ван станице; или у току полагања испита није истина нити да је кандидат положио испит, нити да није положио, на питање„ Да ли ће МН дипломирати у року?" можемо да поред два одговора: „Сигурно ће дипломирати" и „Сигурно неће дипломирати", дамо и одговоре: „Вероватно ће дипломирати" и „Можда ће дипломирати", итд.

У свим наведеним случајевима не постоји само двојна могућност – дакле треће није искључено. Напротив, у свим тровалентним и поливалентним логикама важи управо принцип укључења трећег (поред „истине" и „лажности", имамо још и „могућност", односно „вероватноћу", различитог степена).

Али не само логистички нити спорадично за овај или онај посебан случај, него и принципијелно, мора се тврдити да за све предмете дијалектички сложене, међусобно прожете одредбе, прелазне и развојне, макар била у питању само биполарна дијалектичка одређеност, принцип искључења трећег не важи.

Зато се, за дијалектички пандан, закону искључења трећег мора поставити закон неискључења трећег, који се може формулисати ставом:

„Ниједна комплексна ствар – процес или таква одредба није само једно или друго него је и једно и друго"

Из наведеног става нужно следи да је свака комплексна ствар или комплексна одредба у исти мах, поред једног или другог, и треће и четврто итд. већ према степену сложености конкретног предмета.

Лако је увидети да закон укључења трећег, у основи, није ништа друго до један од израза дијалектичког закона јединства различитог или супротног или противречног. Међутим, закон укључења трећег не односи се само на комплексну него и на поливалентну елементарно логичку предметну одређеност. Такву одређеност представља, на пример, скуп разних потпуно различитих, међусобно одвојених, могућности исхода једног испита: „положио", „одустао", „одложио испит", „пао", којима се може одговорити на питање „Какав ће бити исход испи-

та", насупрот шеми закона искључења трећег (или положио, или пао, треће је искључено), која је свакако у овом случају погрешна.

VI. Закони развојности и сталности

Ови закони, као логички закони, имају своју онтолошку основу у општим дијалектичким законима апсолутне развојности и релативне сталности свих појава објективне стварности. Као закони истинитог замишљања предмета ови закони се односе на предметне категоријалне одредбе променљивости и стварности предмета мишљења.

Само истинито мишљење одликује се променљивошћу и релативном сталношћу, као што је то утврђено једним од закона о основним особинама истинитог мишљења. Поред овог закона, међутим, постоје и закони истинитог замишљања развојности и сталности самих предмета мишљења.

У складу са раније утврђеним појмовима предмета и са законима њиховог истинитог замишљања разликујемо један основни општи и један посебни облик променљивости предмета као и један општи и посебни облик сталности предмета, као и одговарајуће опште и посебне законе променљивости и сталности предмета истинитог мишљења.

1) Закони развојности предмета

Ови закони се односе на основне предметне одредбе променљивости и развојности. Полазећи од принципа да се предмети могу мењати само на основу противречности а да постоји општа дијалектичка и посебна, проста или елементарно логичка противречност разликујемо општи закон развојности и закон просте променљивости предмета мишљења.

(1) *Општи закон развојности предмета.* Овим законом се утврђује дијалектичка развојност свих предмета који представљају замисли ствари-процеса. Сваки такав предмет као комплексно јединство и комплексни идентитет развија се на основу унутрашњих противречности у други предмет веће или мање сложености.

Сам општи закон развојности може се изразити ставом:

„Сваки развојан предмет, као замисао ствари-процеса, развија се на основу унутрашњих противречних чинилаца у други развојни предмет, овај у трећи итд.".

Под развојем се овде разуме квалитативни скок или дијалектички прелаз из једне у другу предметну одређеност или, тачније из једне сложене предметне одредбе у другу предметну одредбу. Овакав развој врши се у свима реалним стварима-процесима природне, друштвене и мисаоне стварности. Нуклеарни процеси, промене у анорганском и органском свету, као и у људском друштву, извршене на основу унутрашњих противречних чинилаца или тенденција развоја, довољно су познате и илустроване у раније наведеним примерима.

И развој предмета живог, конкретног мишљења непосредно везаних за објективну стварност и практичну делатност врши се сходно општем закону развојности, тј на основу унутрашњих противречности које се у вези са новом праксом – са чулним искуствима уопште, са научним експериментима и са друштвеном делатношћу свих врста јављају у старим појмовима, теоријама и учењима. Управо на овај начин развијени су нови појмови материје, масе, енергије, као и њихових облика кретања. Стари појмови непроменљивог атома, константне масе, материјалне тачке и континуираних кретања и преноса енергије, какве је замишљала класична физика, нису просто нетачни и просто одбачени него су, на основу нове праксе, даље развијени у нове појмове, сложеног и динамичког атома, у појам масе зависне од брзине, у појам квантума дејства, у појам фотона, појам дискретног преношења енергије итд.

Посебно треба истаћи чињеницу да у теоријским наукама, нарочито у математици и у теоријској физици, улогу праксе све више играју тзв. мисаони експерименти, тј. имагинације или замисли реалних предмета и реалних дешавања.

(2) *Закон просте промене.* У области апстрактног мишљења врше се промене предмета мишљења и на прост начин, тј. простом негацијом извесних одредаба предмета и замишљањем других или друкчијих предмета. Суштину ове промене чини проста противречност, што и утврђује закон просте промене који се може изразити ставом:

„Сваки прост предмет или проста предметна одредба мења се у другу на основу просте противречности".

Тако се на основу просте негације и сваког позитивног појма простог предмета или просте одредбе, простом негацијом њихова садржаја добијају њима одговарајући негативни појмови. Тако се негацијом појмова „просто једно", „просто биће", „проста позиција", „чисто добро", „просто ово", „просто бело", итд. добијају негативни појмови „неједно", „небиће", „негација", „не добро", „не ово", „небело" итд.

Али и сложени појмови се могу мењати простом негацијом извесних њихових одредаба. Тако се одредба „целина" као појма „цео број" просто негира те се добија појам „разломка". За овакве промене предмета мишљења треба рећи да се у њиховој основи крије и одређена практична делатност и да се у таквим променама ради и о сложеним, дијалектичким променама предмета мишљења.

Да се овде не ради само о празној игри апстрактног мишљења најбољи је доказ врло важна улога коју играју негативни појмови, не само у обичном него и у научном мишљењу и сазнању. Појмови неидентитета, непротивречности, непроменљивости итд. су неопходни у логици, нарочито у учењу о логичким законима мишљења.

Разуме се да се у предметном садржајном мишљењу негативним појмовима увек замишљају одређене, реално различите или супротне одредбе од оних које се замишљају позитивним појмовима. Тако се под „неидентитетом" замишља

конкретна различитост, под „неједним" замишља се реално друго, под „небелим" замишљају се разни други бројни квалитети – плаво, зелено, жуто, црно итд

Међутим, негативни појмови негативне предметне одредбе стално се употребљавају и дубоко су укорењени у људском мишљењу. Узрок томе се крије не само у простој практичности овог начина мишљења него у заснованости овог начина мишљења у хетеролошком принципу мишљења по категоријалној релацији „да" – „не", „јесте" – „није", који је дубоко усађен у начин људског не само мишљења него и делања.

(2) Закон сталности предмета

Чињеница је да постоји, макар само релативна сталност свих одређених ствари и предмета укључујући процесе и облике а нарочито и предмете мишљења. Та сталност је једна од битних особина сталности уопште, поред промене и развојности. Та сталност је предмет закона константности предмета мишљења.

Као и развојност тако и сталност може, у основи, бити двојака: општа сталност тј. сталност комплекса ствари-процеса и сталност простих предмета и простих предметних одредаба.

1) *Општи закон сталности*. Овим законом се утврђује општи сложени облик сталности свих комплексних ствари-процеса. Тај се закон може изразити ставом:

„Свака одређена ствар-процес је по свом идентитету и јединству релативно непроменљива."

Овим законом се утврђује чињеница да не само прости него и дијалектични комплексни и развојни идентитет представља само релативну променљивост. Тако је свака, индивидуална и општа идентична ствар-процес релативно сталан. Релативно стални су не само овај камен, овај сто, ова столица, ова зграда, итд. него су релативно сталне и много променљиве ствари-процеси, какве су сваки индивидуални атом, сваки индивидуални организам, овај човек, овај цвет итд.

Са овог становишта су релативно стални и сами процеси, уколико се обављају у истим облицима. Тако су чак и врло сложене радње људи и функционисање машина, на пример, рад мотора, сталним одређеним особинама, по снази, брзини кретања итд. Разуме се да је степен сталности ствари-процеса, по свом трајању код разних предмета веома различит.

2) *Закон просте сталности*. Овај закон се односи на сталност просто идентичних, тј. просто једних предмета и одредаба и он се може изразити ставом:

„Сваки прост предмет или проста одредба је, као идентично једно, сталан".

Оваква сталност постоји код само извесних предмета мишљења и она је код апстрактних просто идентичних предмета равна непроменљивости. Тако су појмови „просто једно", „просто биће", „просто да", „просто не" и сл. по свом просто идентичном значењу непроменљиви.

Најзад, у односу на све изложене законе истинитог мишљења нужно је рећи следеће:

1. Ти закони, без обзира на њихову знатну диференцираност у изложеном учењу, ипак представљају само најопштије логичке генерализације целокупног људског сазнања;

2. Иако такви ови закони нису формални у старом смислу речи него су то најопштији и најосновнији закони предметног садржајног истинитог мишљења;

3. Ови закони су, у ствари, основне истине целокупног људског сазнања које, као суштинске категорије, прожимају целокупно истинско сазнање; и

4. Само познавање ових закона још не обезбеђује сазнање посебних конкретних истина, али огрешење о ове основне законе нужно представља погрешку или заблуду.

На крају напомињемо да је законе мишљења, које смо изложили правилније називати *принципима*, тј. основним ставовима сазнајно вредног мишљења, уместо уобичајеног термина „закон".33

У најдубљем уверењу да смо исправно поступили што смо читаоцима ове књиге омогућили да у претежно изворном облику упознају ово значајно излагање проф. др Богдана Шешића (уз мања скраћења и поједностављења која не мењају његову суштину и смисао) сматрамо се обавезним да дамо још два опаске:

(1) Одајући дужно поштовање Б. Шешићу, морају се поново преиспитати неки од наведених примера – нарочито са становишта њихове кореспондентности са друштвеним и политичким наукама;

(2) Предложени закони – принципи тек се морају проучити и критичком обрадом уподобити за примену у политикологији и политиколошкој методологији.

1.6.2. Логичке вредности (валенције)

У науци постоји више усмерења и система логике. Један од битних основа поделе су модалитети истине, (као облици постојања) и валенције истине које изражавају суштину логике тиме што садрже извесне битне особине логичких аксиома и логичке аксиоматике као суштине логичког система.

На основу логичких валенција (које дефинишемо као сазнајне вредности ставова и судова сазнања), разликујемо двовалентну, тровалентну и поливалентне логике.

Класична логика, када је у питању истинитост сазнања, разликује само две сазнајне вредности ставова – истину и погрешку – између којих и изван којих не постоји никаква трећа вредност сазнања. Ова суштинска особеност класичне двовалентне логике просте истине или просте погрешке (заблуде) изражена је и у елементарно логичким законима мишљења. Према њој сваки став је или само истинит или само лажан, а на свако питање се мора одговорити или апсолутним „да" или апсолутним „не"

Међутим, већ и најједноставнији примери практичног мишљења показују да сазнајна вредност многих ставова о сложеној и променљивој предметној одређености не може да се третира ни као некаква искључиво проста истина, нити као проста погрешка, тј. заблуда (на пример, човек није просто „здрав" или просто „болестан", време није просто само „лепо" или само „ружно", а таква ситуација је још очитија када су у питању судови о процесима, односима, будућим догађајима и појавама у настајању, итд.)

Несумњиво је, дакле да ако се прихвати становиште да сазнајна вредност ставова не мора бити чиста истина или чиста погрешка, већ да има ставова чија је сазнајна вредност неодређена или неизвесна, односно чија сазнајна вредност може бити делимична истина или делимична заблуда (у различитим степенима), класична двовалентна логика, као једнострана и ограничена мора бити замењена неком другом логиком која допушта већи број сазнајних вредности. Стога су у логику уведени прво тровалентни, а потом и поливалентни вредносни системи.

За наша даља разматрања посебно је значајна мултивалентна логика вероватноће, схваћена као основа логика, по којој је основна логичка валенција сазнања управо вероватноћа (Rajhenbah и други). Сви ставови о емпиријској стварности су, по овом схватању, само у мањем или већем степену вероватни, али никада потпуно вероватни, односно истинити. Основни разлог за овакав приступ јесте схватање да постоје искази за које се не може тврдити ни да су истинити ни да су лажни (на пример, да ће сутра бити лепо време, или да ће једна одређена партија победити на предстојећим изборима, да ће се неки догађај десити у одређено време, на одређеном месту и на одређен начин, итд) Наравно, поставља се питање каква је њихова сазнајна вредност, која је њихова валенција? По пробабилистичком схватању одговор на то питање је у томе што овакве исказе не можемо сматрати судовима или тврђењима (који би морали бити истинити или лажни), већ их треба третирати као вероватне поставке, односно као тзв. „позите" [34] Термин „позит" има значење опкладе на одређени исход некаквог дешавања, који никада није известан, већ само у одређеној мери вероватан Самим тим ни исказ о том исходу не може бити ни истинит ни лажан, него само вероватан. А сама категорија вероватноће има „фиктивно значење", јер она је релативна учесталост низа или серије догађаја и ставова у овој серији, а не индивидуалног догађања

Изградња овакве мултивалентне логике вероватноће представља покушај конституисања континуиране вредносне скале, уместо класичног схватања постојања само две валенције (истине и заблуде). Вредност ставова о предметима сазнања (догађајима, појавама, процесима) који се односе на непознату прошлост, на оно што се још није догодило или, уопште, на оно што је још несазнато, увек се изражава само различитим степенима вероватноће. Према овом схватању класична двовалентна логика је само посебан, идеализован случај логике вероватноће, извесност и истина су само специјалан случај вероватноће (максимална вероватноћа), док се погрешка и заблуда идентификују са минималном вероватноћом

Не оспоравајући допринос који логика вероватноће пружа у односу на двовалентну логику, нужно се намеће једно суштинско питање, које има и теоријско-логички и практични значај. да ли је овакво схватање вредности сазнања, које истину своди на идеализовани и нереални случај вероватноће, заиста и оправдано? Одговор на то питање је вишеслојан и може се формулисати кроз следеће ставове.

– Неспорно је да има сазнања за која не можемо тврдити да су потпуно извесна, односно потпуно истинита, него су само у одређеном степену вероватна (какав је случај, на пример, са статистичким сазнањима). Међутим, исто тако је чињеница да нису сва сазнања таква, већ да постоје и ставови чија је тачност несумњива (рецимо, неки принципи елементарне логике у односу на извесне предметне одредбе, одређени математички ставови, основни дијалектички принципи, неки ставови у физици, итд.). Дакле, постоје како извесни, тако и вероватни ставови.

– Из претходног следи и одговор на питање: да ли усвајање вероватноће, као основне валенције сазнања негира постојање извесности и истине? У тражењу одговора на то питање мора се, прво, констатовати да апсолутизација логике вероватноће полази од једне у суштини погрешне претпоставке да се целокупно дешавање у стварности одвија по моделу бацања коцке – то је серија сингуларних случајева, без икакве међусобне повезаности. Уколико би то заиста било тачно, онда не би били могући не само истинити ставови о индивидуалном догађању, већ би и вероватноћа индивидуалног случаја била само фиктивна, била би то „чиста" вероватноћа „лишена објективног значења" (Рајхенбах). Очито је да се поистовећивање целокупног дешавања у стварности са скупом чистих случајности, са тврдњом да се читав свет састоји, заправо, од хаоса осета или скупова чисто сингуларних догађаја без икакве међусобне повезаности и деловања неких општих правилности и законитости, може сматрати произвољним и неоснованим, а у суштини и противречним чињеницама праксе људског сазнања (не може се сматрати да је кретање планета у сунчевом систему случајност и скуп хаотичних појединачних догађања, или да су одређена биолошка стања, хемијске реакције, дешавања у природи и друштву само појединачни, случајни и међусобно неповезани случајеви).

– Исто тако, полазна премиса логике вероватноће, по којој се истина третира апстрактно и елементарно логички као проста и чиста извесност, као апсолутна тачност сазнања, као чиста и апсолутна истина и као једини квалитет истинитости, у суштини је погрешна. А управо на таквом схватању, уз чињеницу да сазнања о стварности и нарочито о догађајима-појавама-процесима у настајању и о будућим догађајима заиста нису и не могу да буду никакве апсолутне истине, заступници пробабилистичке логике граде свој став којим се негира истина као реална гносеолошка валенција и она се у потпуности покушава заменити категоријом вероватноће.

– Најзад, ако се прихвати овакво становиште, по коме се истина схвата као проста, чиста и апсолутна извесност, а вероватноћа као чиста и проста вероватноћа, онда није могуће повезати истину и вероватноћу То и сам Рајхенбах

изражава ставовима да „ми морамо тврдити да извесност не излази из вероватноће", да се „вероватноћа ... употребљава као замена за истину, док је истина непозната".[35] Тиме се сфера истинитог сазнања ограничава на оно што се већ догодило и што је познато, а сфера вероватноће на оно што се још није десило и што је непознато. Додуше, он покушава да тзв „аксиомом нормализације" одреди однос логике истине и вероватноће и да извесност тако третира као „специјалан случај вероватноће" (као максималну вероватноћу). Оцењујући овај покушај замене валенције истине валенцијом вероватноће, Б. Шешић сматра да чак и када би се „истина и вероватноћа схватиле не апстрактно (какве су ове категорије као заиста неспојиве)", већ као конкретне, ипак остају на снази следећи приговори против ове замене: „а) чињеница да постоје потпуно извесна сазнања говори против свођења истине на вероватноћу и против утапања логике истине у логику вероватноће; б) једино ако се истина идеализује, као и појам законитости, онда излази да су сва наша сазнања стварности само вероватна, ако се истина, међутим, схвати као конкретна, онда се већина наших сазнања мора сматрати за извесно истинита, разуме се за релативно истинита, в) чиста вероватноћа, лишена сваког момента и степена истинитости јесте фикција; проблем односа између истинитости и вероватноће мора се друкчије решити, а не утапањем истине у вероватноћу.[36]

Својеврстан покушај решавања проблема односа између истине и вероватноће учинио је Рудолф Карнап, као најистакнутији представник тзв. логицистичког схватања проблема врсте и броја валенција. Он полази од семантичког разликовања става о предмету (на пример: „Предмет О је тврд") који припада тзв. објект-језику и става о истинитости става о предмету (на пример. „Зна се да је предмет О тврд"), који припада тзв. метајезику и који може да се још прецизније изрази ставом „Субјект Х у одређеном тренутку Т зна да је предмет О тврд". То значи да ће један субјект атрибут истинитости придати једном исказу само онда ако је у могућности да том исказу, на основу извршене верификације придода предикате „зна се да је истинито", или „утврђено је као истинито" или „верификовано је" За наведени исказ Карнап је сматрао да је, чак и онда када није верификован ни као истинит ни као лажан, „ипак или истинит или лажан, без обзира да ли неко то зна или не". Тиме он усваја принцип тзв. „емпиристичког апсолутизма". Карнап такође сматра да термин „верификован" у свом строгом значењу није применљив на исказе о стварним (тј. физичким) предметима, јер искази о њима никада не могу бити утврђени као потпуно истинити (не могу бити строго верификовани) јер будућа искуства могу да открију нове чињенице које се неће слагати са њима. Стога такав став може да буде само мање или више потврђен нашим досадашњим искуством (конфирмисан).

Иначе, Карнап је у тражењу одговора на питање односа истине и вероватноће засновао сопствену индуктивну логику као логику вероватноће. Он је сматрао да замена категорије истине (и њој одговарајуће логике) категоријом вероватноће на начин како је то учинио Рајхенбах почива на одсуству нужне дистинкције између појма „истинито", на једној и појмова „сазнато као истинито", „апсолутно извесно" и „потпуно верификовано" на другој страни. Управо ови

други појмови, које није могуће применити у сазнању реалности, морају се заменити појмом вероватноће са континуираном скалом вредности. А вредности вероватноће су „из основа различите од вредности истине" и поред тога што индуктивна логика коју је засновао Карнап уводи континуиране скале вредности „она као и дедуктивна логика, остаје двовалента", то је нужно јер сазнајна вредност хипотетичког исказа о ма ком степену вероватноће мора бити или истинита или лажна, а не може имати неку средњу међувредност. Дакле, по Карнапу је то двовалентна логика, јер и дедуктивна и индуктивна логика јесу логике истине и погрешке (заблуде). Очигледно је да се и овом логиком појмови и категорије истине и вероватноће потпуно раздвајају.

Уочавајући и критички оцењујући предности и недостатке наведених схватања односа вероватноће и извесности и тражећи решење проблема врсте и броја валенције Б Шешић поставља неколико веома значајних питања: Да ли вероватноћа може бити валенција сазнања иста као и истина, па чак и изнад ње? У каквом су односу разни модалитети логике? Да ли се и ти модалитети могу или морају сматрати за посебне валенције? [37] Настојећи да одговори на ова и бројна друга питања која из њих проистичу он прво одређује појмове и термине „валенција" и „модалитет", па под *валенцијом* подразумева основне вредности сазнања и број тих вредности од чега зависи и валентност дате логике (тако логика која признаје само две валенције – истину и погрешку – јесте двовалентна, она која поред њих уводи и трећу вредност – „могућно", „независно" или „вероватно" је тровалентна, а она која усваја н-валенција је н-валентна), а под модалитетом се разуме основни облик истинитости или лажности сазнања (тј. онај облик у коме „постоји" један став или сви облици у којима се јављају истинитост и погрешност сазнања). [38] Основни методски принцип којим се Б. Шешић руководи у трагању за стварним односом између валентности логике и модалитета сазнања чију истинитост та логика претреса, јесте полажење од конкретног материјала сазнања (тј. од ставова и судова) и њихове анализе с обзиром на сазнајну вредност и на модалитет истинитости и погрешности. Тако он долази до следећих основних ставова:

(1) Несумњиво је да постоје ставови који су по својој сазнајној вредности *неодређени* (за које нисмо у стању да наведемо одговарајуће аргументе за или против њих, па није могуће ни одлучити се да ли су они више или пре истинити или лажни). Њихова неодређеност потиче, пре свега, отуд што они још увек немају своје одређене предмете, а потом други разлог њихове неодређености је субјективне природе и крије се у нашем непознавању одређености предмета или у непознавању разлога извесне поставке.

(2) Постоје ставови за које се могу навести извесни разлози, али који нису довољни да потврде, али ни да негирају њихову истинитост или погрешност. Сазнајна вредност таквих ставова је *могућа истинитост* или *могућа погрешност*. Овакав карактер могућности могу имати сва сазнања за која не постоје довољни разлози да се тврди њихова истинитост или погрешност, а не само хипотетичка сазнања о будућим догађајима (укључујући и будућу људску делатност и будућа сазнања).

(3) Они ставови за које се може навести више и „јачих" разлога „за" него „против", тј код којих је могућност већа од немогућности су *вероватни* Према оваквој одредби чини се да би вероватноћа увек морала бити већа од 1/2 и да се не може говорити о мањим степенима вероватноће, али Шешић тврди да то није тачно и да се тиме не одричу опште усвојене квантитативне мере вероватноће између 0 и 1. Он сматра да су сва статистичка сазнања само више или мање тачна, па тиме и само више или мање вероватна, да се то нарочито односи на вероватноћу појединачног случаја која није само фиктивна, него је и реална, али никада није апсолутна.

(4) Још већу сазнајну вредност имају она сазнања за која имамо толико одговарајућих разлога (аргумената) да их можемо сматрати *извесним*. Таква су сва чињенична сазнања (сазнања заснована на чињеничким судовима важећим у одређено време и на одређеном простору, као што су ставови „Београд је највећи град у Србији", „Котор је приморски град", „Земља је већа од Месеца", итд.). Наравно, то не одриче могућност постојања низа сазнања која су на садашњем ступњу свог развоја само вероватна.

(5) Најзад постоје и сазнања чија је истинитост неизменљива и *нужна* у смислу да она неминовно произлазе из датих претпоставки (на пример, ставови какви су: „Права је најкраће растојање између две тачке у равни", „Свака коначна целина је већа од сваког свог дела", итд.).

На основу свега овога Б. Шешић изводи општи закључак да постоји једна неодређена или неутрална одредба вредности сазнања и четири одређене позитивне валенције сазнања (могућно, вероватно, извесно и нужно сазнање). Ове четири категорије позитивне вредности сазнања су, заправо четири основна облика (модуса) истинитог сазнања. „Могућност, вероватноћа, извесност и нужност, као одредбе вредности сазнања", тврди Б. Шешић, „не могу бити ништа друго до одредбе истине: могућно сазнање значи могућно истинито сазнање, вероватно сазнање значи вероватно истинито сазнање, извесно сазнање значи извесно истинито сазнање и нужно сазнање значи нужно истинито сазнање. Да је то заиста тако, нужно излази отуда што не може бити правог сазнања без његовог битног карактера, а то је истинитост".

На тај начин су према Шешићу решени кључни проблеми, односно тешкоће учења о валенцијама логике и модалитета истине: избегнута је грешка одвајања посебних категорија валенције сазнања ван категорија истинитости и лажности, одређен је стварни однос између могућности, вероватноће, извесности и нужности истинитог сазнања, а избегнута је и грешка конституисања посебних логика ван логике истине. Међутим, ту се поставља и питање да ли су наведена четири облика истинитог сазнања и једини модалитети сазнања? Шешићев одговор је да су то само основне вредности стварног позитивног сазнања, а да се у стварности људи стално боре за позитивна сазнања бавећи се и многим ставовима и хипотезама које су само, мање или више, погрешне поставке, што значи да ставови могућне истинитости у себе укључују и могућну погрешност. А уколико се у току провере утврди да има више и јачих аргумената „против" неке поставке него „за" њу, онда она садржи вероватну погрешност или заблуду Ако

у прилог истинитости неке поставке не можемо да наведемо никакве аргументе, јер чињенице говоре против њене претпостављене истинитости онда таква поставка представља извесну заблуду, тј. извесну погрешку. И најзад, постоје и такве поставке које су проста негација нужних истина и такви ставови су нужне погрешке и заблуде На основу свега изложеног Б. Шешић сматра да у стварном сазнању постоји следећа скала гносеолошких вредности: могућа истинитост, вероватна истинитост, извесна истинитост, нужна истинитост, могућа погрешност, вероватна погрешност, извесна погрешност и нужна погрешност, а ако се њима дода и категорија неодређености, онда се добија деветовалентна логика као логика стварног сазнања. Ова логика све вредносне категорије (валенције) схвата као међусобно повезане и прелазне једна у другу, при чему се тај прелаз врши у два основна правца – од могућих у вероватне, извесне и нужне истине (што се остварује изградњом аксиоматских дедуктивних система) и од извесних и стварних заблуда и погрешака ка мањим (вероватним или само могућим) погрешкама.

Имајући у виду све изнете ставове Б. Шешић сматра да је отворено питање да ли у једној науци постоји систем поптуних основних и нужних истина (јер није лако и једноставно утврдити који су принципи или закони основни, а који извесни, који су принципи општи, а који посебни, који су независни, а који зависни), а „дијалектичка логика је још увек пред отвореним проблемом основаности и ранга принципа и закона, као и пред проблемом њихове потпуности".[39]

Са становишта политичких појава и процеса и научног сазнања о њима проблем вероватноће се веома изражено јавља и као проблем односа вероватноће прошлог, као проблем вероватноће поновљеног прошлог, па и као проблем вероватноће настанка новог Ту и јесте основна додирна тачка проблема вероватноће са проблемом прогностике (предвиђања) политичких појава и процеса.

Највеће проблеме и у вероватноћи и у прогностици стварају вредности, интерпретације вредности, системи вредности и њихове оријентационо-усмеравајуће улоге Наиме, саме вредности и норме, које су прави предмет вредносних и нормативних ставова и судова, нису објективне чињенице, већ су изрази субјективних схватања, наклоности, жеља и укуса. Вредности постоје само у релацији субјект-објект, тј. у односима људских друштвених бића и природне и друштвене реалности, а њихови носиоци нису ни сами чисти објекти, ни сами чисти субјекти, него јединство реалних ствари-појава-процеса и људских субјеката у њиховом доживљавању и изградњи људске стварности.[40]

Са становишта истраживања политичких појава и процеса можемо констатовати да постоји један стандардни и релативно ограничен број термина којима се исказују одређене вредности, али се њихова стварна значења мењају па, у складу са тиме, и оне мењају места у хијерархији вредности Те промене је веома тешко мерити, посебно егзактним и конвенционалним мерилима, па се нужно мора прибегавати тзв интуитивном мерењу (оценама и проценама) и управо зато што постоје веома разуђене и веома посредоване форме овакве кореспонденције. Хипотетичко-дедуктивна метода у конституисању одговарајућих основа за таква мерења има посебну улогу

ФУСНОТЕ.

[1] Шешић, Богдан. *Основи логике,* Научна књига, Београд.1983, стр 21–26
Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* Научна књига, Београд, 1974, стр 9
Марковић, Михаило: *Дијалектичка теорија значења,* Бигз, Генес-с штампа, Просвета, ЦКС, Београд, 1994, стр 2, 83, 84, 428–437
Радосављевић, Иван. *Хипотетичко дедуктивна метода у истраживању политике,* Дечије новине, –СО Горњи Милановац, 1996 , стр. 55
Михајловић, Добривоје. *Методологија научног истраживања,* Факултет организационих наука, Београд, стр 53
Ристић, Живан. *О истраживању, методу и знању,* Институт за педагошка истраживања, Београд, 1955, стр. 17–26

[2] Шешић, Богдан. *Основи логике,* стр 19–20

[3] Шешић, Богдан. *Основи логике,* стр 15

[4] Шешић, Богдан. *Основи методологије,* стр. 15–17

[5] Марковић, Михаило: *Дијалектичка теорија значења* стр. 243–247
Шешић, Богдан. *Основи логике,* стр 29–30
Шешић, Богдан: *Основи методологије друштвених наука,* стр 17

[6] Шешић, Богдан. *Основи логике,* стр 29, каже: „код вештачких знакова или симбола не мора бити и обично нема никакве реалне везе, односно структуралне сличности између знака, тј симбола или речи и означеног предмета".

[7] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр.16
Шешић, Богдан. *Основи логике,* стр 28–29

[8] Исто

[9] Марковић М. *Дијалектичка теорија значења,* стр 343–352

[10] Марковић М: Исто, стр 141–146, 419–443, 478–479, 493–501
Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр.24–28

[11] Марковић М . *Дијалектичка теорија значења,* стр 42–43, 45–48

[12] Шешић, Богдан: *Основи логике,* стр 31–33

[13] Марковић М . *Дијалектичка теорија значења,* стр 255–260

[14] Ристић, Живан. *О истраживању, методу и знању,* стр 46–48

[15] Марковић М . *Дијалектичка теорија значења,* стр 447–457, 491, 498

[16] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр 18–24

[17] Шешић, Богдан. *Основа логике,* стр 27–28, 39–40, 45–46

[18] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр 24

[19] Марковић М.. *Дијалектичка теорија значења,* стр 420–422, 432, 438

[20] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр.25
Шешић, Богдан. *Основи логике,* стр. 44

[21] Шешић, Богдан. *Основи логике,* стр. 45
Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр 26–27
Марковић М . *Дијалектичка теорија значења,* стр 511

[22] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр.65–66
Шешић, Богдан: *Основи логике,* стр.295–296
Ристић Ж : *О истраживању, методу и знању,* стр. 311–314
Милосављевић, Славомир. *Концептуални модел перманентног образовања, РТВ новинара,* РТВ Београд, 1982, стр 78–83

[23] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр.65–66
Шешић, Богдан: *Основи логике,* стр 295–296
Марковић М . *Дијалектичка теорија значења,* стр. 511–530

[24] Шешић, Богдан. *Основи логике,* стр 295–296

[25] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр 65–66

[26] Ристић Ж.: *О истраживању, методу и знању,* стр. 311–314
Нејгел, Ернест. *Структура науке,* стр. 411–419

[27] Марковић М . *Дијалектичка теорија значења,* стр. 360–364

[28] Шешић, Богдан. *Основи логике,* стр. 296–300
Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр 66

[29] Шешић, Богдан. *Основи логике,* стр 296

[30] Исто, стр 296–302
[31] 24. Шешић, Богдан. *Основи логике,* стр. 296–300
Ристић Ж.: *О истраживању, методу и знању,* стр. 70–71

[32] Шешић, Богдан. *Основи логике,* стр 300–308

[33] Шешић, Богдан. *Основи логике,* стр 91–131

[34] Reichenbach, H. *Theory of Probability,* University of Columbia Press, 1949, стр. 72

[35] Исто, стр. 367

[36] Шешић, Богдан. *Логика,* Научна књига, 1971 г. стр. 542

[37] Шешић, Богдан. *Логика,* стр. 544

[38] Исто, стр. 550

[39] Шешић, Богдан. *Логика,* стр. 544–555

[40] „Вриједности су . . . дјело човјеково, резултат рада на мијењању природе и ван човјека и у човјеку. Али објекат, стварност природна и друштвена, нема у том процесу само улогу пасивне грађе . . већ често може бити ако не пресудна, а оно одредничка . . . снага и чинилац. Тачније речено, однос стваралачког и стварности, у крајњој линији однос вриједности и стварности, не може се одредити по једном јединственом калупу, већ разне вриједности, односно разна добра показују и различите ступње зависности од стварности".

(Вуко Павићевић: *Однос вриједности и стварности у њемачкој идеалистичкој филозофији,* Култура, Београд, 1958, стр. 123)

2. ОСНОВНИ ОБЛИЦИ НАУЧНОГ МИШЉЕЊА У ПОЛИТИЧКОЈ НАУЦИ

2.1. ПОЈАМ: ДЕФИНИЦИЈА, УЛОГА И КЛАСИФИКАЦИЈА ПРОЦЕДУРА И УЛОГА ДЕФИНИСАЊА

2.1 1. **Дефиниција појма**

У логици и науци постоји готово општа сагласност да се логичко и научно мишљење нужно одиграва кроз битне *логичке форме мишљења: појам, став, суд и закључак.* Научна сазнања се конституишу у научне теорије које садрже аксиоме, постулате, теореме, научне законе и хипотезе, при чему је основни, универзални постулат доказивање, односно оповргавање.

Сва логичка правила о појму и његовом образовању, о ставу, суду и закључку, о научним законима и теоријама, као и о доказивању и о оповргавању важе и у политикологији сходно њеном предмету. Ипак треба имати у виду да се у политичким процесима и односима норме логике, понекад, пригодно и пристрасно инструментално схватају како у процесима дефинисања (нпр. негативна дефиниција), тако и у процесима суђења, закључивања, а нарочито доказивања и оповргавања. Како је *логичност мишљења* битан чинилац истинитог научног сазнања, познавање и способност примене форми логичког мишљења битни су услови ваљаног политиколошког сазнања.

Појам се налази у основи људског мишљења. Најопштије речено, *појам* је замисао једног предмета или врсте предмета или одредби предмета. До појма се долази поимањем и схватањем. Њиме се остварује прелаз од интуитивног ка стварно сазнајном, интелектуалном мишљењу које одликују структуралност општег и објективног, интерсубјективност и комуникабилност. Његов значај у мишљењу и људском саобраћају је заиста неоспорив.[1] То су били довољни разлози да се развије учење о појму. Па ипак, упркос теорији и пракси, општој и научној, упркос развоју логике сва питања у вези са појмом нису разрешена и постоје извесне несугласице око дефиниције, места и улоге појма, око садржаја и обима појма, итд.

Не доводећи у питање улогу и место појма у научном мишљењу, ми се овде нећемо упуштати у постојеће спорове, већ ћемо изложити само оно што у методологији политикологије има неизбежну и неоспориву улогу.

Формална логика се исцрпно и са пуном озбиљношћу бавила дефинисањем појма. Бранислав Петронијевић дефинише појам следећим исказом: „појам је замисао оног што је опште у множини појединачних представа односно представљених објеката исте врсте"[2] У настанку појма битну улогу има психички

супстрат појма преко кога се, помоћу слика имагинације, психичком активношћу формира појам. О томе постоје четири теорије:

(1) теорија репрезентације,

(2) теорија асоцијације;

(3) теорија аперцепције и

(4) теорија негације, која се међу формалним логичарима сматра врло продуктивном.

Као што се види са неким тешко решивим проблемима схватања и дефинисања појма сусрела се још формална логика. Главни проблеми у вези са појмом су:

1) Први проблем је однос повезаности речи, појма и предмета. Део проблема разрешава се тако што се схвата да се реч и појам разликују тиме што је реч говорна представа или опажај, а појам је мисао. То отвара проблем језика (говора) и мишљења који се на садашњем нивоу развоја, решава на два начина: а) ставом да су мишљење и говор различити; б) ставом да мишљење и говор нису различити.

2) Други проблем је однос између појма и представе. У вези с њим постоје три становишта. Прво, појам јесте представа; друго, појам није представа и треће, појам није представа, али настаје из представе.

3) Трећи проблем је однос појма према субјекту и према објекту. Ту су супротстављени ставови. а) појмови су идентични предмету објективне стварности; б) појмови су адекватне замисли субјекта о објективним предметима (друштвене стварности)

4) Четврти проблем је однос конкретности и апстрактности у појму (појма) о чему такође постоје различита становишта, али ни једно не може да порекне специфичност општости појма. Логичка апстрактност појма може се решавати схватањем а) о удаљености појма од његовог предмета; б) о издвојености појма од предмета; ц) о непотпуној и недовољној садржајности појма, д) о непотпуности одраза појма као мисли у односу на онај предмет који се одражава

5) Пети проблем је однос појединачног и општег код појма. Овај проблем је више филозофски и идеолошки него методолошки јер се он у научно-истраживачкој пракси решава апстраховањем и конкретизацијом.

И логичка конкретност појма може се решавати схватањем: а) блискости појма и предмета који се замишља; б) повезаности која је у појму изражена; в) садржајности појма којом се схвата садржај предмета; г) адекватности и потпуности логичког садржаја појма, структури и садржају предмета.

6) Шести проблем је однос својстава непроменљивости и развојности појма, који је решаван у оквиру закона истинитог замишљања предмета.

Ови и други проблеми у вези с појмом довели су Ц.Ст. Мила и Ердмана до тога да негирају постојање појма као посебног основног облика мишљења.

Порекло и настанак појма треба тражити у људској чулној пракси и мишљењу којим је човек вршио анализу и синтезу, апстракцију и генерализацију.

За схаватање генезе појма нужно је схаватити разлику између појавних, спољашњих, случајних, појединачних и пролазних чинилаца предмета, са једне,

од битних, суштинских, нужних, општих и релативно константних одредаба предмета сазнања, са друге стране.

Образовати појам о једном предмету значи, заправо, схватити *суштинске одредбе* тога предмета, јер *појам и јесте целовита замисао одређеног предмета помоћу замишљања његових битних одлика*.

Шешић сматра да тај „Битан квалитативан скок у генези појма представља управо (1) ово мисаоно издвајање, апстраховање одредбе разлике од безброј других одредаба предмета и (2) мисаоно уопштавање из масе појединачних датих разлика ... скок у генези појма састоји се (1) у скоку од чулног ка мисаоном тј. у мисаоном схватању чулног, (2) у скоку од појединачног ка општем тј. у појмовном схватању појединачног и (3) у скоку од психичких слика ка функцијама мишљења тј. преласку од просте чулне свести ка логичкој свести мишљења.[3]

Наравно, једном образовани појам не остаје увек исти. Наше сазнање се развија и све дубље продире у суштину ствари, а упоредо се мењају и развијају наши појмови. Неке њихове карактеристике бивају искључене уколико се дође до закључка да не одговарају битним и нужним особинама дате врсте предмета. Са друге стране, појмови бивају проширени и усавршени укључивањем раније непознатих карактеристика за које се на датом ступњу развоја науке сматра да су суштинске. На тај начин усавршавање једног појма повећава и наше могућности практичног деловања.

Значајно је схватити да појам није некакав пасиван одраз суштине предмета у човековом мозгу и мишљењу, већ је до њега могуће доћи активним мишљењем, намерном пажњом, вољним напором, аперцепцијом, схватањем односа целине и дела, општег и посебног и нарочито разликовањем појавних од суштинских страна и одредаба предмета сазнања.

Сваки појам има садржај и обим.

Садржај појма, као субјективне замисли објективне ствари, могу бити само мисли о битним чиниоцима, својствима и одредбама предмета појма. Дакле, садржај појма чине мисаоне одредбе, замисли које одређују дати појам разликујући га од свих других појмова. Или, другачије речено, садржај појма чини целокупност карактеристика које одговарају суштинским односима самих предмета.[4] Пошто постоје појмови једноставнијих и сложених предмета, садржај појма сложеног предмета чини систем мисаоних предметних одредаба. Стога по садржају не могу постојати два потпуно иста појма.

Обим појма чине сви појмови предмета на који се дати појам односи.[5] Или, другачије, речено, обим појма је скуп појединачних случајева на које се један појам односи.

Док се у одређивању појма садржаја појма и појма обима појма не јављају значајније разлике, у схватању односа између садржаја и обима појма евидентан је сукоб између заступника формалне логике и дијалектичара-материјалиста. Дијалектичари-материјалисти приоритет дају садржају појма и сматрају да уколико је обим појма већи, утолико је и садржај појма богатији. Аргументи су им једноставни: што је обим једног појма већи, то он обухвата више нижих појмова са њиховим садржајима, па је и његов садржај богатији.[6]

Насупрот њима, заступници формалне логике истичу да раст обима појма води сиромашењу његовог садржаја, јер што обим појма обухвата више једноставнијих, конкретнијих појмова то је апстрактнији и општији па обухвата само заједничка – општа својства, а изоставља посебна и појединачна. Тиме се садржај појма осиромашује [7] Не упуштајући се у арбитрирање између поменутих ставова због тога што они зависе и од схватања многих других одредаба, нарочито премиса слободни смо да приметимо да је тачно да општији појам непосредно исказује све мање својстава, али то не значи и да нужно не подразумева одређена својства предмета на која се односи. Такође, из потпуно празних најопштијих категоријалних појмова не могу се изводити други појмови са својим садржајем.

Појмови се односе на предмете разне сложености. Стога је и њихов језички израз (реч, симбол) различите сложености. Он може бити само једна реч, али може бити и систем речи. Реч, симбол или систем речи – симбола када му је појмовно значење одређено у науци се назива *термин*.

У основи, појмови су системи судова. Истовремено они су и саставни делови судова. У сваком суду учествују бар два појма. По својим битним својствима, појам је субјективно – објективан. Његова *субјективност* пре свега извире из чињенице да је појам творевина људског мишљења дакле субјективне активности. Његов субјективизам налази се у његовом мисаоном облику (форми), у томе што се замишља само као мисаоно јединство одредаба, што само делимично одражава предмете (ствар, појаву, процес, однос, својство) и што се појмом предмета замишљају као непроменљиви.

Објективност појма је у објективно истинитом садржају којим се изражава адекватан садржај предмета објективне стварности.

Појам је статичан и динамичан

Статичност појма произлази из тога што је он извесно релативно стално јединство својих одредаба.

Динамичност појма има основу у процесу мишљења и схватања предмета, у новом сазнању у садржају старог појма које води његовом претварању у нови.

Сваки појам повезан је са другим појмовима и стога је веза, однос и прелаз у друге појмове.

Шешић Б. истичући да је „... сваки појам конкретно дијалектичко јединство различитих, општих, посебних и појединачних, као и супротних, у моменту његовог преласка у други појам и противуречних предметно-мисаоних одредаба о одређеном предмету у одређеној мери" наглашава предност дијалектичког схватања појма. Он тврди „... сваки појам, уколико је објективно истинит, мора бити стваралачки мисаони одраз дијалектичког јединства разноврсности чинилаца предмета који се њиме замишља." Наглашеним давањем апсолутне предности материјалистичко-дијалектичком приступу, Шешић овде некритички фаворизује застарели појам *„одраз-а"* и превиђа предмете будућности. Наиме, прогностички појмови који замишљају будућност не могу да буду „одраз" стварности. Како у свакој политици бива доминантна оријентација према ближој и даљој будућности, то је битно за политикологе да појмове не схвате као „одразе" већ као „сазнање" и као стваралачко прогностичко промишљање. Замисли на садашњем нивоу развоја све више претходе, а све мање „одражавају".

2.1.2. Врсте појмова

Не постоји једна опште прихваћена класификација појмова заснована на опште усвојеним критеријумима.

У формалној логици Б. Петронијевића наводе се четири пара – осам врста појмова.

1. апстрактни	2. конкретни
3. колективни	4. неколективни
5. корелативни	6. некорелативни
7. релативни	8. апсолутни.

Слично је и у других аутора.[8]

Шешић Б. покушава да успостави класификациони систем појмова по јасно дефинисаним критеријумима, упозоравајући да је тај систем тек у изградњи.[9]

Као битне критеријуме класификације у овом систему утврђује: 1. предмет појма; 2. логички садржај појма; 3. улогу у процесу сазнања. Као што се види, обим појма не прихвата као критеријум класификације.

(1) По критеријуму предмета појма разликујемо:

А) *Појмове ствари-процеса* којима се ствари – процеси замишљају као релативно константни, можемо разврстати на.

а) индивидуалне; б) колективне; в) класне; г) комплексне.

Индивидуални појмови односе се на појединачне ствари – процесе; колективни на извесне сродне скупове; класни су општи појмови којима се замишља скуп чланова или ма који члан истоврсних ствари (човек, куће, партија, итд.); комплексни, замисли комплексних ствари сложених од више елемената, ствари и процеса (организам, друштво, итд.)

Б) *Квалитативни појмови* – замисли квалитета – својства предмета (бео, добар...).То су основни појмови сазнања ствари, а речи којим се исказују припадају придевима.

В) *Квантитативни појмови* – замисли квантитативних одредаба предмета (много, мало, ништа, једно...) и појмови нумеричког квантитета.

Г) *Релациони појмови* – замисли односа предмета и ма којих предметних одредаба (сличан, исти, узрок...) и замисли веза (и, или, не, ако-онда) и функционални појмови (генетички појмови кретања, промене...).

Д) *Појмови диспозиције* – замисли одређених склоности или подобности бића или ствари да испоље одређена својства у одређеним условима (сналажљив, пажљив, растворљив, запаљив...).

(2) По логичком садржају разликују се:

А) *Општи, посебни и појединачни појмови,* којима се изражава обим чини неодређено велики број предмета једне врсте (на пр. човек, дрво, књига ...). Појединачни појам је онај који се односи на један појединачни предмет (на пр. „Сунце", „Земља", „Италија", „Београд" ...)

Б) *Колективни и индивидуални појмови,* који се, такође, тичу обима појма Разлика између обичног општег појма и колективног појма је у томе што је колективни појам замисао колективног предмета, тј скупа код кога су сви индивидуални предмети који га чине ближе повезани у целину одређене врсте. Замисао те целокупности предмета је колективни појам (на пр. „чопор", „шљивак", „чета", итд.)

В) *Интуициони и постулациони појмови,* који се разликују с обзиром на однос према опажању и мишљењу Интуициони појмови су они чије је потпуно значење дато неким обсервабилним предметом (на пр. емпиријски појам „црвено"). Постулациони појмови су они чије значење је одређено основним постулатима неке научне теорије (на пр. „електрон", „атом", итд.).

Г) *Корелативни и посебни појмови.* Корелативни појмови су замисли међусобно логички условљених релација, тј. два међусобно повезана појма тако да логички један појам условљава други појам (на пр. лево – десно, горе – доле, пре – после, присталице – противници, итд.). Посебни појмови су замисли релатино издвојених предмета (на пр. „град", „село", „јабука" ...).

Д) *Дијалективчки поларизовани појмови* су они који чине једну дијалектичку категорију, која садржи те појмове као своје суштинске одредбе (на пример: „идентитет – разлика", „нужност – случајност", „узрок – последица", „једно – много" ...). Неполаризовани су они који не чине једну категорију или, ако је чине, у њој нису дијалектички повезани (на пример: случајност и слобода, узрок и много, итд).

Ђ) *Категоријални и изведени појмови* Категоријални појмови су замисли основних врста предмета из којих се изводе остале врсте појмова. У науци о политици такви би појмови, осим појма политике, били и политичка моћ, политичка власт, политички субјект, политички процес, политички однос, итд. Међутим, у односу на неке категоријалне појмове друштвених наука (нпр. друштво, друштвени процес, друштвени однос, итд.) они су изведени

Категорије се сматрају основним и најопштијим појмовима, а њихова дефиниција може да гласи: категорије су мисаони изрази основних и битних страна субјективне стварности

Значај категорија види се и по томе што су још од Платона чињени покушаји да се формирају прегледи категорија. Најпознатије су. *Платонова* „Метафизичка табла категорија"; *Аристотелов* „Онтолошко-граматички систем категорија", Кантов систем, Хегелове тријаде, систем материјалиста и најновији Шешићев „нацрт конкертног дијалектичког система основних категорија".[10]

(3) По гносеолошкој функцији разликују се:

А) *Класификаторски појмови,* којима се предмет и његове одредбе класификују у родове, врсте и подврсте (на пример: „биће – животиња – човек – белац", или: „боја – црвено – жуто – плаво ...").

Б) *Компаративни појмови,* којима се схватају односи сличности, различитости, и супротности, као и реда и степена предмета или њихових одредби (на пример: „исти – сличан – различит – супротан"; „једнако – мање – више"; „добар – бољи – најбољи", итд)

В) *Типолошки појмови* су замисли типичних особина неког скупа предмета или класе предмета (ствари, бића, појава, процеса, итд.). Тако се говори о типичном понашању, типичним појавама, типовима насеља, типовима владавина, типовима изборног система, итд. Кључни проблем у схватању и употреби ових појмова, упркос учесталости у свакодневном комуницирању, јесте у ваљаном утврђивању тог „типичног" и „типа", јер они изискују међусобну повезаност неке посебне карактеристике са општошћу одређеног система. Дакле, „типично" не треба схватати као нешто чисто опште, идеално, без икакаве везе са посебним, нити као нешто чисто посебно, лишено сваке везе са општим. *Реално типично* је посебно својство којим се одликује нешо опште (низ, скуп, класа). Типично је заједничко својство низа предмета, али такво својство које се у посебним и индивидуалним предметима испољава на посебан и индивидуалан начин.

Г) *Функцијско-законски појмови* су замисли о суштинским везама и односима предмета, односно предметних одредаба. Најважнији од ових појмова су функционално-каузални и функционално генетички појмови (на пример: „настајање", „нестајање", „кретање", „развој", „узрок", „разлог", „последица", „акција", „реакција", итд.).

2.1.3. **Међусобни односи појмова**

Већ смо указали да се појмови налазе у разноврсним међусобним везама и односима

Могући су односи појмова истих и појмова разних категорија.

А) *Односи појмова исте категорије* могу бити. односи једнакости, односи надређености и подређености и односи приређености или координације.

(1) *Односи једнакости* појмова подразумевају да два појма имају исти садржај и исти обим. Могућа су два случаја. Први, појмови су еквивалентни ако им је садржај релативно исти, али сваки од њих више наглашава друге одредбе; други, појмови су идентични, а разликују се само по имену.

(2) *Односи надређености-подређености* постоје између општијег појма и посебнијег појма кад општији, виши појам обухвата нижи, посебнији. Природни однос надређености – подређености постоји када они чине једну категорију, а изражава се постојећи однос општег, посебног. Вештачки се јавља у вештачким класификацијама.

(3) *Односи приређености или координације* могу се схватити као односи који се тичу искључиво обима појма, али је тачније схватити их као односе обима и садржаја. Наиме, ако су два појма различита по садржају а иста по обиму, координирани свом вишем – родовском појму, не ради се само о обиму већ и о садржају.

Постоји пет посебних врста координације појмова.

а) *однос дисјунктивне координације* (два појма истог рода – али различитих врста),

б) *однос корелативне координације* – узајамне условљености (владалац-поданик);

в) *однос контигентне координације* (појмови истог рода се међусобно додирују);

г) *однос контрарне координације* – однос крајње разлике појмова истог рода,

д) *однос интерферентне координације* – два појма се међусобно делимично поклапају (председник партије–члан партије у односу на „политички активан")

Односи супротности код појмова јављају се, према формалнологичком учењу у облицима: (1) контрарна опозиција као супротност две крајње врсте истог рода, па су то координарни појмови; (2) контрадикторна опозиција – узајамно укључујућа супротност позитивног и негативног појма истог родовског појма (правичан-неправичан). Материјалисти дијалектричари у критици изложених схватања тврде да нема апсолутне разлике, супротности и противуречности и предлажу динамичну градацију.

Б) *Односи појмова разних категорија* јављају се у два основна облика односа: (1) однос узајамне зависности некоординираних појмова – у коме се два несродна појма узајамно одређују („време" – „кретање", „простор" – „положај", „опозиција" – „влада"); (2) однос диспаратности – однос два неупоредива појма.

Овако опширно излагање о врстама појмова било је неопходно због тога што се у политичкој пракси, политичком говору и политикологији сусрећемо често са свим, овде поменутим, врстама појмовма.

2.1.4. **Дефиниција и дефинисање**

У науци, а и у свакодневном саобраћају нужно се, на разне начине, утврђују значења термина и појмова. Потребе и тежње научног језика и научног мишљења за прецизношћу и једнозначношћу, решавају се дефинисањем и редефинисањем појмова и термина.[11] Неки аутори чак сматрају да се битан део процеса научног сазнања одиграва дефинисањем и редефинисањем

Дефиниција се може дефинисати на више начина, нпр Б Петронијевић је дефинише: „Најкраћа дефиниција дефиниције је одредба једног појма ... опширнија дефиниција дефиниције гласи: дефиниција је суд у коме је изражен садржај једног појма".[12] Михајло Марковић сматра. „Дефиниција је, дакле, исказ о значењу једног језичког симбола"[13], а исцрпна дефиниција дефиниције гласила би :„дефиниција је сваки онај исказ људског језика у коме се значење једног језичког симбола објашњава помоћу скупа других језичких симбола". Шешић Б. у својој „Општој методологији" такође даје више одређења дефиниције: „Под дефиницијом се разуме тачно мисаоно одређење садржаја једног појма..."; „Стварна дефиниција одредба значења речи на основу одредбе појма којим се замишља одређени предмет".[14] Ристић Ж. сматра: „Под дефиницијом се подразумева исказ о значењу једног језичког израза (Исказ је декларативна реченица о којој се може мислити као о истинитој или лажној). Дефинисати неки израз значи изричито одредити значење тог израза помоћу других језичких израза."[15] Не само да дефиницију дефинишу и други аутори, већ и овде поменути у другим делима формулишу и друге дефиниције.

О проблемима дефинисања појма дефиниције расправља и Б. Шешић који, прво, каже да се под дефиницијом разуме тачно мисаоно одређивање садржаја једног појма, насупрот класификацији, као одредби обима појма. Оваквом схватању дефиниције он, даље, приговара да је формалистичко, непотпуно и једнострано, јер се ограничава само на појмове, не узима у обзир предметну основу појма и дефиницију везује само за садржај, а не и за обим појма.

Због тога, сматра Шешић, „дијалектичка одредба дефиниције мора поћи (1) од схватања јединства предмета као објективне основе и појма као субјективне замисли предмета и (2) од схватања јединства садржаја и обима појма и од схватања јединства речи (термина, симбола), као ознаке појма, односно предмета и самог појма и предмета".

Имајући све ово у виду најприхватљивије изгледа Шешићево одређење, по коме *„стварна дефиниција је одредба значења речи на основу одредбе појма којим се замишља одређени предмет"*

Сходно томе *„дефинисање је тачно мисаоно схватање предмета помоћу појмова – судова којима се схвата одређени предмет, његов појам и термин којима се тај предмет и тај појам означавају"*.

Анализа приказаних и других дефиниција даје нам могућност да закључимо:

1) дефиниција садржи значења појма и термина;

2) она је предметна у двоструком смислу: она говори о термину и појму и о предмету који се термином означава,

3) по својој форми она је исказ и номинална је;

4) по мисаоном садржају она је став или суд;

5) по структури сачињена је од *дефиниенса* и *дефиниендума*, тј. од онога чиме се дефинише и од онога шта се дефинише;

6) свака дефиниција има одређену сазнајну вредност.

Процедура дефинисања подразумева тачно схватање предмета, појма и термина мишљењем о њима, по правилима (законима) истинитог мишљења. У ствари то је процес доношења основаних, разлозима поткрепљених међусобно повезаних и условљених судова о предмету дефинисања Само ваљаном процедуром дефинисања може се формирати ваљана дефиниција.

Да би једна дефиниција била ваљана, она треба да испуњава следеће:

(1) дефиниција треба да буде позитивна и исказана у облику тврдње. Негативна дефиниција није могућа. Негацијом се само остварује диференцирање од других предмета и појмова, али се не утврђују битна својства предмета дефиниције;

(2) дефиниција треба да буде предметна и садржајна. Без предмета дефинисање није могуће, а без садржаја није могуће одредити и исказати битне одредбе и одлике предмета;

(3) свестрана, што захтева обухватање целине предмета у њиховим разним аспектима и непристрасност у приступу,

(4) суштинска, што значи да садржи битне одредбе и својства на основу којих се предмет дефинисања може идентификовати;

(5) сложена и развојна, јер су предмети дефинисања сложени и развојни те ту сложеност и развојност треба изразити;

(6) еквивалентна – сразмерна, што значи да не сме да буде преширока (да не обухвата материју изван свог предмета) и да не буде преуска (да извесни битни чиниоци предмета не остану необухваћени);

(7) акуратна, дакле да садржи само битне и нужне чиниоце, одредбе које су и основне, а не изведене;

(8) материјалисти дијалектичари постављају и посебан захтев да дефиниција буде дијалектична. Међутим, ако дефиниција испуни претходних седам захтева она је ваљана.

Током дефинисања се могу поткрасти, а не ретко се и дешавају, разне грешке. Те грешке су, у ствари, одступања од напред наведених правила што даје неодговарајуће дефиниције. Такве су: (1) негативне; (2) формалистичке, несадржајне и беспредметне, (3) једностране, несвестране; (4) несуштинске, засноване на небитним разлозима; (5) претерано уопштене и статичке дефиниције процеса; (6) несразмерне и нееквивалентне, што је релативно чест случај; (7) неакуратне – што је понекад неизбежно; (8) циркуларне – чији су облици таутологија и диалела.

Разумљиво је да богатство и разноврсност људске праксе и сазнања захтевају и омогућују и разноврсне дефиниције.

Најчешће су у употреби и најчешће су предмети разматрања следеће дефиниције.

1) *номиналне*, које се баве одредбама речи. У такве дефиниције свакакво спадају етимолошке и дефиниције симбола научних језика.

2) *реалне*, које се тичу одредби ствари и њихових својстава.

Други пар дефиниција чине:

1) *дескриптивне* – којима се описују појавни моменти предмета;

2) *експликативне* – суштинске, којима се одређују битне одредбе предмета.

У дефиницијама политикологије разлике између ових дефиниција нису оштре, већ су све мање или више односно претежно или дескриптивне или експликативне.

У оквиру експликативних дефиниција две су подврсте од посебне важности:

1) *Карактеристична дефиниција* која се формира одредбом најближег рода и специфичном разликом. На пример: „демократија је облик владавине народа". Карактеристична дефиниција није увек могућа, нарочито не када су у питању најопштији категоријални појмови. Тако неки аутори постављају питање да ли је уопште могуће дефинисати политику. Међутим, с обзиром да је политикологија само једна од друштвених наука, а политика само једна од друштвених појава, могуће је изградити одговарајуће карактеристичне дефиниције са ослонцем на социологију.

2) *Генетичке дефиниције* којима се изражавају генеза и развој. На пример. „феудализам је друштвени систем који је настао из робовласничког друштвеног система".

Осим поменутих, постоје и друге врсте дефиниција. Тако можемо разликовати *експлицитне* дефиниције које су формулисаним исказом непосредно саопштене од *имплицитних* које се могу подразумевати или *наслућивати из постојећих исказа*. Честе су и *семантичке* дефиниције у којима се јављају definiens и definiendum, као и остензивне – показне дефиниције („то је Х"), али не у науци.

У науци се, посебно у истраживањима, уз предметне дефиниције (које се формирају на основу замишљених својстава одређеног предмета) јављају и *операционалне* дефиниције [16] Назив операционалних дефиниција потиче од поступка дефинисања помоћу одређених операција, нарочито мерења. У савременој истраживачкој пракси под операционалним дефиницијама подразумевају се посебно прецизна одређења значења која ће се у датом пројекту истраживања користити само у прецизираном значењу и само у односу на одређени предмет.

И *стваралачке – синтетичке* дефиниције, засноване на другим дефиницијама честе су у науци. Слично је и са *постулативним* дефиницијама којима се дефинишу постулати односно полазишта одређене теорије или парадигме.

Постоје и друге врсте дефиниција као што су *провизорне, радне, допунске, помоћне*, итд. чија је функција да помогну у научном сазнању и формирању дефиниција вишег нивоа.

У дефинисању се наилази на многе тешкоће. Три су групе најважнијих тешкоћа. Прву групу чине семантичке тешкоће. Оне се јављају због тога што у разним језицима, укључујући и језике наука, сусрећемо исте термине, али не и са потпуно истим, па чак и различитим значењима. Шта више, у оквиру исте науке и научне дисциплине могу исказивати разна значења.

У политикологији овим тешкоћама доприноси и идеологија.

Такође, сусрећемо се и са разним терминима релативно истог појмовног значења.

У ту групу тешкоћа спада и релативна неодређеност врсте предмета.

Другу групу чине логичко – синтактичке тешкоће, а трећу сазнајно-операционалне. Тако се најопштији и најиндивидуалнији појмови не могу дефинисати карактеристичном дефиницијом. Веома је тешко изразити сву сложеност врло сложених предмета, а врло просте предмете веома је тешко дефинисати.

Веома променљиве предмете готово је немогуће ваљано дефинисати.

Улога дефиниција и дефинисања у научном сазнању је незаменљива. Дефинисање и дефиниције су почетни чиниоци научног сазнања. Током процеса развоја научног сазнања непрестано се дефинишу и редефинишу појмови. Дефиниције омогућавају класификовање и изградњу класификационих система. И на крају, дефиниције нису само почетни облик и фаза научног сазнања, већ су и њен резултат – облик манифестације сазнања.[17]

2.2. ИСКАЗ, СТАВ И СУД

2.2.1 **Исказ**

Исказ је незаобилазан облик језичког и симболичког изражавања мисли – ставова, судова и закључака. У том смислу исказ је универзалан облик и средство људског обавештавања и саобраћања у оквирима постојећих језичких система.

Битне одредбе исказа су, у складу са реченим: 1 исказ је смислени скуп речи и (или) симбола; 2. он може бити истинит или лажан; 3. по сазнајној вредности може имати својства става, суда или закључка; 4. најчешћа форма исказа је реченица [18]

Да би се једна комбинација речи, симбола или речи и симбола могла сматрати исказом, она мора да буде *предметна,* да се односи на било који стварни или идеални предмет Битно својство исказа је одређен степен његове комуникабилности

Структуру исказа чине термини и појмови и веза између њих, значење исказа, облик исказа, истинитост исказа и њен смисао. Бесмислена комбинација речи и (или) симбола, лишена предметности и значења, не може се сматрати исказом

Исказе можемо разликовати по више критеријума. Тако разликујемо исказе по степену истинитости у распону од истинитих до погрешних: по смислености – сасвим одређеног смисла до неодређеног смисла. Искази неодређеног смисла су они чије предметно значење се у актуелном времену не може ни потврдити ни негирати

Разноврсност предмета и садржаја исказа подразумевају и разне начине утврђивања смислености исказа али су два начина доминантна. Први је утврђивање смислености, истинитости и значења исказа о одређеним предметним областима наука, методама тих наука Други је поступак утврђивања логичности исказа.

Облици у којима се искази јављају такође су разноврсни. По форми исказ може бити тврдња, одрицање, питање и наредба.

Искази се разликују и по сложености. Тако се исказ може састојати само из једне речи (нпр. „пиши', „узми", „додај", „хајде", „добро", „гласај" итд.), више речи („приступи странци", „прихвати кандидатуру" итд.), или из више реченица („Победићемо на изборима и обезбедити демократију", итд.).

Искази такође могу бити комбинација само речи (као у напред поменутим примерима) комбинација само симбола (2+2=4) или комбинација речи и симбола („Јасно је да су 2+2=4")

Јасно је да се искази јављају у усменом облику (говору) и у писаном тексту. Међутим, остаје питање у којим случајевима се друге првенствено уметничке творевине могу сматрати исказом. На пример, да ли је једна уметничка слика исказ. На ова питања тек треба тражити ваљане одговоре. Наиме, у политичкој пракси и уметничка дела музике (нпр. химне), ликовне уметности (кипови, слике) итд. садрже одређене поруке Да ли се тада могу сматрати исказима? Наиме, одређене ликовне творевине као што су саобраћајни знаци и сл., могу се подвести под стандардизоване исказе. То наравно, нису уметничка дела, али одређени амблеми то могу бити Да ли амблем – уметничко дело односно копија уметничког дела, као знак политичке странке на реверу капута може да буде стандардизовани исказ: ја сам члан странке „Х"

Исказе можемо разликовати и по припадности језичким системима. За нас су најважнија разликовања: (1) искази научних и (2) искази обичних говорних;

разговорних језика; затим разликовање исказа, (1) предмет – језика и (2) формализованих језика. Ово разликовање је важно због стандардизованости и одређености исказа који су у научном и симболичким формализованим језицима знатно већи Дефиниције и формуле су пример за то.

2.2.2. Став

Став се схвата на више начина и становишта о ставу и његовом месту у логици и науци су диференцирана. Ипак, у постојећим логикама (логичким системима) преовлађује гледиште по коме се у структури мишљења став мора разликовати од исказа, суда и пропозиционалне или ставне функције.

Основне тешкоће у дефинисању става и његовом разумевању проистичу из најмање три основа: (1) став је, по језичкој форми, исказ одређеног садржаја и облика; (2) став је по форми, структури и предметности веома сличан суду; штавише у дефиницијама се сусрећу одредбе које тврде да је суд својеврстан став. (3) термин „став" се у обичном, политичком, па и научном језику користи у ужем и ширем значењу. У ужем значењу термином „став" означава се став у складу са важећом дефиницијом а у ширем термином „став" означавају се судови, закључци, поставке теорије, премисе, итд. Употреба термина „став" веома је раширена и у многим случајевима њиме се означава појам „становиште".

Шешић Б дефинише став као „смисаони исказ постулиране одређене сазнајне вредности" [19] Ако је став исказ који претпоставља истинитост или лажност и садржи одређену логичку валенцију оправдано је упитати се да ли је то заиста неодређена сазнајна вредност. Ако кажемо да ће „странка Х победити на одређеним изборима" имамо претпостављену, али и одређену сазнајну вредност (вероватну–а вероватноћа је степен у поливалентној скали логичких валенција) У том смислу „сваки исказ којим се нешто тврди, одриче, допушта, претпоставља као истинито, или као лажно или вероватно јесте став" Овом дефиницијом, ако јој се још дода и предметна одређеност – што је за став неспорно, или се губи граница између става и суда или нису могући судови о будућности. Наиме, став не садржи довољан и нужан разлог – доказ, аргумент – који би га поткрепио, те стога није суд У том случају можда је неопходан одређен резултат верификације, односно да се на скали валенције достигне степен извесности да би став постао суд.

Задржавамо се само на указивању на проблеме разграничавања става и суда без тежњи да понудимо ваљано решење. На то нас обавезују и врсте ставова који се помињу у литератури

Већ у Шешићевој „Општој методологији"[20] помињу се научни ставови – основни – базни, општи, универзални, егзистенцијални итд

И Марковић М. у књизи „Дијалектичка теорија значења"[21] помиње ставове: егзистенцијалне, молекуларне, протоколне, емпиријске, елементарне итд. Он

став дефинише одредбом: „... став је комуникабилна веза појмова" при чему мисли на разноврсне везе карактеристичне за релационе ставове.

За нас су битна схватања научних ставова или тачније, ставова науке, посебно ставова научних закона. За њих се, чак и када су хипотетички, не може тврдити да они немају одређену, већ само претпостављену вредност. То указује на чињеницу да границе између става и суда нису тврде и да је појам сазнајне вредности еластичан, тј. да осим у екстремним тачкама (истинито – лажно) није потпуно ограничен скалом валенција.

У истраживањима политике нужно ћемо се сусрести са мноштвом разврноврсних ставова, разноврсне предметности, основаности и проверљивости, као и различитих функција и функционалности. Тако ћемо бити у прилици да формирамо став о ставовима који, када буде верификован, мења статус и претвара се у суд или закључак.

2.2.3. **Суд**

У логици и науци уопште суду је приписивана значајнија улога од става и он је потпуније и доследније обрађиван. Штавише, има становишта да је суд основни облик логичког и научног мишљења, а да појам и став не постоје самостално.

Дефиниције суда су различите по форми, али је око битне одредбе суда постигнута основна сагласност. Марковић М. дефинише суд у оквиру излагања о ставу: „Нешто се може тврдити као могуће, мање или више вероватно, нужно немогуће; међутим, у сваком случају тврдњом се појмови повезују на такав начин да та веза може бити истинита или лажна. Оваква посебна врста ставова је суд.

Суд је према томе комуникабилна веза појмова којом се нешто тврди и која може бити истинита или лажна". [22]

Оваква дефиниција не задовољава у потпуности. Узмимо реченицу (став): „Љубав је највеће добро", коју Шешић Б. наводи као пример става. Овде имамо „комуникабилну везу појмова", њоме се „нешто тврди" и она „може бити истинита или лажна". Штавише може се аргументовано доказивати и оспоравати.

Нешто је прихватљивија дефиниција Ристића Ж. мада је дескриптивна: „Али, о неким реченицама се може мислити и говорити као о истинитим или лажним. Такве реченице називају се исказима. Свака реченица има смисао. За означавање смисла реченице о којој се може мислити као о истинитој или лажној, у логици се користи израз – суд... Суд је смисао реченице.. Само смисао реченице који има истиносну вредност сматрамо судом" [23]

Последња реченица овог исказа је тачна, ако под смислом овде разумемо тврдњу.

Није битно да ли ми можемо о неким реченицама (исказима) мислити да су они истинити или лажни, већ је битно да предметни исказ садржи тврдњу да је нешто у некој мери истинито или лажно. Ми о напред цитираном ставу можемо мислити да је истинит или лажан, можемо га подврћи верификацији, али он због тога неће постати суд.

Дефиницијом суда бавила се и формална логика. Тако Петронијевић Б. каже: „Дефиниција суда гласи: суд је спој појмова у коме се појам који сачињава предмет придаје или одриче појму или појмовима који сачињавају субјект."[24]

Овде је несумњиво битно да се нешто нечему придаје или одриче, тј. да постоји тврдња да нешто јесте (истинито) или да нешто није (лажно). Дакле, мада не и експлицитно битан чинилац садржаја „споја појмова" је одређена логичка истиносна вредност.

Разматрајући „учење о суду" у књизи „Основи логике" Шешић Б. дефинише суд: „Логички суд јесте став одређеног предметног смисла и одређене сазнајне вредности ... Логички суд јесте језички исказ замисли одређених предметних релација ... који има одређену сазнајну вредност тј. који је истинит или погрешан или вероватан" и наводи пример: „Човек је друштвено биће"; „Можда ће научници открити узроке рата" итд. И даље каже: „Да ли један предметни исказ представља став или суд, то зависи од тога да ли је тим исказом одређена сазнајна вредност или није. Категоричка тврдња и одрицање су типични судови, јер искази којима се нешто тврди или одриче укључују у себе моменат логичке валенције."[25]

На основу изложених и других познатих дефиниција и анализе наведених примера можемо да констатујемо:

(1) суд је исказ;
(2) суд је специјалан став;
(3) суд је предметан и смислен,
(4) суд је спој појмова, предиката и субјекта;
(5) суд је категорично афирмативан или категорички негативан,
(6) суд јасно изражава валенцију, тј. степен одређене сазнајне вредности.

Управо степен одређености и степен сазнајне вредности је критеријум за разликовање суда (као специјалног става) од става уопште – који је неодређене сазнајне вредности.

Верујући да смо наведеним одредбама и критеријумима омогућили ваљано схватање и разумевање суда, указујемо да суд не може бити произвољан и неоснован, да мора бити поткрепљен аргументима и да може бити изложен верификацији. Сви судови нису подједнако подобни за проверу због карактеристика њиховог предмета, порекла и других разлога.

Суд има своју одређену *структуру*. У логици су се дуго проучавали само тзв. предикативни судови у којима се тврди да неки поједини предмет (или врста предмета) поседује одређено својство (на пример: „Човек је смртан", „Избори су демократски", „Месец није планета", итд.). Структура оваквих судова може се изразити формулом „С је П", а чине је три саставна чиниоца. (1) предмет о коме се говори („омома" или „субјект" суда), (2) оно што се о том предмету говори (исказује, тврди, одриче, својство које му се придаје) у суду („рема" или „предикат" суда) и (3) веза између субјекта и предиката у суду („копула"). Актом суђења овде се истовремено обим појма субјекта подводи под обим појма предиката (који је општији), са садржај појма предиката се укључује у садржај појма субјекта (као једно од његових својстава).

Друга структура суда изоставља копулу као сувишну, па суд гласи „Киша пада", „НН агитује", „ХУ гласа", итд.

Трећа структура суда изоставља и субјекат и копулу, а задржава само предикат, или, што је ређе, изоставља предикат и копулу, а задржава само субјекат. Тако се добијају тзв. безлични судови (имперсоналије, имперсономије), као што су, на пример: „Грми!", „Дува!", „Веје!", „Ватра!", „Отров!", итд.

Поред предикативних судова, постоје и они који се не могу изразити односом појединачног и општег (субјекта и предиката), већ се њима исказују различите временске релације (раније, касније, пре, после, истовремено), просторне релације (лево, десно, изнад, испод, јужно, северно), односи условљености и узрочности и друге релације између појмова. Формула којом се изражава структура ових судова је „Појмови А, Б... налазе се у односу Р".

Судова има више врста. Одмах се запажа да судови могу бити психолошки и логички, истинити и неистинити, прости, сложени итд. Међутим, они се могу систематски класификовати по *предмету*, по *логичком садржају и по сложености*.

2.2.3.1 Судови по предмету

Предмет суда могу бити: стварни предмети чија је егзистенција објективна, могући предмети чија је егзистенција могућа и друштвене материјалне, економске, моралне, идејне, политичке и друге вредности.

По критеријуму предмета суда уобичајено се разликују:

(1) *Атрибутивни судови*, који за предмет имају постојање самих ствари и њихових особина и код којих, предикат исказује својство субјекта. Ови судови могу бити:

а) *атрибутивни квалитативни*, који се баве квалитетима (на пример: „Човек је смртан", „Овај изборни систем је демократски";

б) *атрибутивни квантитативни*, који се баве количинама, величинама и сл. (на пример: „Гласала је већина бирача", „Број бирачких места је довољан");

в) *атрибутивни мерни судови*, који се такође баве квантитетима израженим о неким мерним јединицама (на пример: „петар је висок 180 цм", „Кандидат НН добио је 2.000 гласова");

г) *атрибутивни суд о стању* (на пример. „Цена нафте је у порасту", „Расположење бирачког тела је стабилно");

(2) *Релациони судови*, чији су предмет основне врсте односа (релација). У ове судове спадају.

а) *суд о квалитативним односима*, као што су: боље-лошије, прихватљивије-неприхватљивије, јасније-нејасније, итд. (на пример: „Већински изборни систем је праведнији од пропорционалног", „Изборни програм кандидата Х је бољи од изборног програма кандидата У");

б) *суд о квантитативним односима* (на пример. „Пет је веће од три", „За кандидата Х је гласало више бирача него за кандидата У");

в) *временски релациони судови*, који се тичу временских редоследа (на пример: „Нацисти су најпре напали Југославију, а потом СССР", „Гласачки листићи се пребројавају после затварања бирачких места");

г) *просторни релациони судови* (на пример. „Лампа је на столу", „Концентрација симпатизера странке Х је већа на југу него на северу земље");

д) *суд о узрочним односима* (на пример. „Појава А је узрок појаве Б", „Неиспуњење изборних обећања узрок је неповерења бирача у странку Х";

ђ) *суд о функционалној зависности* (на пример: „Цена робе је функција понуде и потражње")

е) *компаративни судови*, који изражавају идентичност, подударност, сличност и различитост предмета (на пример: „Изборни програми странке Х и странке У су веома слични").

(3) *Процесни судови*, чији су предмет неки процеси, дешавања, радње и сл. (на пример: „Радници штрајкују", „Избори су у току").

(4) *Судови именовања*, чији је предмет давање имена, назива или знака (на пример. „Ово је оловка", „Председнички кандидат странке Х зове се НН".

(5) *Чињенички судови*, чији су предмет фактичке чињенице и практичне или научно-теоријске истине (на пример: „Седиште Скупштине Србије је у Београду", „Права је најкраће растојање између две тачке у равни").

(6) *Вредносни судови*, чији су предмет неке теоријске или практичне, друштвене, сазнајне, економске, моралне, естетске, политичке или друге вредности (на пример: „Искреност је ретка врлина", „Поштење је неопходна особина за политичара", „Дирер је најбољи цртач међу сликарима")

(7) *Судови оцене и процене*, који такође имају одређену предметну основу, али у њима субјект који оцењује-процењује има доминантну улогу (на пример, оцене које наставници дају студентима заснивају се на чињеницама знања, али процену ваљаности и вредности знања даје испитивач).

У политичким појавама и процесима, па тиме и у политикологији, вредносни судови и судови оцене и процене имају велику улогу због момента прогностичности и улоге идеологије у политици.

2.2.3.2 Судови по логичком садржају

Логички садржај суда је замисао предмета суда и говори нам о томе шта се замишља (квалитет), у ком обиму се замишља (квантитет) и како се замишља (модалитет) у суду нешто о неком предмету.

(1) *Судови по квалитету* исказују оно што се замишља у суду и изражавају квалитет логичког садржаја суда. Они се јављају као:

а) *Потврдни или афирмативни судови*, у којима се тврди стварно или могуће постојање предмета суда (на пример: „Политичке странке се састоје од чланова и вођства странке", „У демократским системима постоји више политичких странака", „Демократски избори омогућавају изражавање воље бирача");

б) *негативни судови* за свој логички садржај имају одрицање постојања предмета суда, неких његових одредаба, или неких веза предмета односно предметних одредаба (на пример. „Једнопартијски системи нису демократски", „Изборни прописи не одговарају свим странкама подједнако".

У оквиру овог суда постоје три варијанте комплексног афирмативно-негативног суда.

– негација суда, којом се одриче неко тврђење или неки позитиван суд,

– лимитативни суд, којим се афирмише негативни појам или нека негација,

– суд двоструке негације (негације негације), чији се смисао изједначава са индиректном афирмацијом (на пример: „То није неправда"). Овакви судови су веома чести у обичном и политичком говору

в) *Упитни судови*, чији је логички садржај постављање питања о постојању или могућности постојања неког предмета (појаве, процеса, односа, итд.). На пример: „Да ли ће избори бити расписани ове године?". Иако је за постављање ваљаног питања на које се може тражити ваљан одговор неопходно одговарајуће знање, оправдано је поставити питање да ли су упитни судови заиста прави судови. Њима недостаје одређена сазнајна вредност (валенција), коју садржи тек одговор на упит. Стога је исправно схватање да су упитни судови, заправо, само мисаони приступ афирмативним и негативним судовима.

(2) *Судови по квантитету* – чији је логички садржај обим појма субјекта у суду. Ти судови су:

а) *генерални судови* у којима је појам субјекта општи појам те је квантитативно неодређен. На пример: „Човек је политичко биће".

б) *индивидуални судови* – судови чији је субјект индивидуалан појам. На пример. „Горан је члан странке".

в) *универзални судови* – којима је појам субјекта појам рода, класе, скупа појава и чланова множине. На пример: „Све политичке партије се боре за власт". „Сви демократи су политички толерантни."

г) *партикуларни судови* појмом обухватају замисао дела скупа или класе предмета или појава. Они могу изражавати и посебна својства неких чланова скупа. На пример: „Неки чланови странке су неактивни", „Неки потенцијални бирачи не излазе на изборе"

(3) *Судови по модалитету* тичу се врсте и степена нужности везе између одредаба предмета која се замишља у суду. Како та веза може бити проблематична, вероватна, чињенична или нужна, или се она само захтева, то се разликују:

А) *Проблематични судови* су судови у којима се веза између предиката и субјекта предмета замишља као неизвесна независно од тога каква је она стварно. Сви искази који садрже реч *можда* спадају у проблематичне судове. И овде је оправдано поставити питање: да ли су ови судови прави судови или претежу одредбе ставова због степена одређености сазнајне вредности. Јер реч „можда" највише инклинира нултом, неутралном степену на скали валенција. „Можда ће и опозиција гласати за програм привредног развоја наше партије". „Наша странка ће се можда нагло омасовити".

Б) *Вероватан суд* изражава мању или већу вероватноћу постојања или важења неког суда или субјективну вероватноћу доношења неког суда. Такви су

сви судови на основу непотпуних и несигурних података, укључујући и прогностичке судове и статистичке законе.

В) *Асерторичан суд* је суд о појединачној чињеници чије постојање није нужно, па ни њено замишљање није нужно на основу коришћених примера.

На пример. „Постоји пет врста тешке воде", „Ова табла је црна" Ту се отвара питање схватања нужности и односа са фактичким. Наиме, поставља се питање за која постојања и која замишљања се у овом случају везује нужност.

Г) *Аподиктичан суд* је замишљање предмета нужног постојања ствари, квалитета, квантитета и односа. На пример. „Целокупна стварност је материјална", „Политика је управљање општим интересима".

Д) *Нормативан суд* својим садржајем одређује неки захтев, прописује норму понашања и слично. На пример: „Влада мора да полаже рачуне парламенту", „Народни посланици морају да буду активнији од других чланова странака".[26]

2.2.3.3. Судови по сложености

Ако се као критеријум разликовања судова узме сложеност њихове структуре, односно организационо-формална страна у којој је изражен логички садржај суда, онда се сви судови могу поделити на просте судове, сложене судове и спојеве судова.

(1) *Прости судови* за свој предмет имају једну основну везу предмета или предметних одредби. Они садрже само један субјекат и предикат, а код безличних судова предмет им је само једна одредба. Прости судови се не могу поделити на више саставних делова тако да се добију смислене везе појмова.

Традиционална логика је, полазећи од квалитета и квантитета, разликовала универзално-афирмативни, универзално-негативни, партикуларно-афирмативни и партикуларно-негативни елементарни суд, а њихови односи у закључивању схематски су представљени тзв. „логичким квадратом".

Узимајући, поред квалитета и квантитета, у обзир и модалитет суда, Б. Шешић разликује следеће врсте простих судова.

а) проблематичан универзални афирмативан суд („Можда ће сви студенти положити испит")

б) проблематичан партикуларан афирмативан суд („Можда ће неки студенти положити испит")

в) проблематичан индивидуалан афирмативан суд (Можда ће студент XY положити испит")

г) проблематични универзални – партикуларни – индивидуални негативни судови,

д) вероватни универзални – партикуларни – индивидуални афирмативни и негативни судови;

ђ) асерторични универзални – партикуларни – индивидуални афирмативни и негативни судови;

е) аподиктични универзални – партикуларни – индивидуални афирмативни и негативни судови,

ж) нормативни универзални – партикуларни – индивидуални афирмативни и негативни суд

Још једну класификацију даје М. Марковић, који идући од једноставније ка сложенијој структури разликује следеће врсте простих судова.

а) безлични судови

б) егзистенцијални судови

в) судови именовања

г) предикативни судови

д) релациони судови

(2) *Сложени судови*, чији предмет чини више основних објективних веза било предмета било предметних одредаба, па њихов логички садржај чини више простих судова, односно више субјеката или више предиката.

Основне врсте сложених судова су:

а) копулативни суд, је број више судова који имају исти предикат, а различите субјекте („C_1, C_2, C_3 је П", „Петар, Јован, Драган... су студенти ФПН".

б) конјунктиван суд, који има исти субјекат, а различите предикате („С је $П_1$, $П_2$, $П_3$", „Петар је храбар, леп, поштен...")

в) дивизиван суд, је спој више простих судова чији су предикати врсте појма субјекта, па се он може разделити на њих („С је делом $П_1$, делом $П_2$, делом $П_3$ ..", „Ово предавање је делом занимљиво, делом разумљиво, делом монотоно и досадно")

г) дисјунктиван суд, кога чини више простих судова чији се предикати међусобно искључују у оквиру истог субјекта („С је или $П_1$, или $П_2$ или $П_3$", „Кандидат је или положио испит, или није положио испит, или је одустао")

(3) *Спојеви судова* разликују се према врсти везе оних простих судова који чине сложени суд. Разликују се прости и сложени спојеви судова.

А) *Прости спојеви* судова су они који се састоје од два суда и садрже само једну њихову релацију. Према врсти везе у споју судова постоје следеће врсте ових судова:

а) *конјункција*, као спој два суда чији предмет је јединство бар две различите или супротне појаве или јединство истих таквих чинилаца појава. Њен логички садржај је повезаност два суда везницима „и", „а" или „али". Постоје.

– конјункција јединства и слагања („Студент је учио и положио испит")

– конјункција разлике („Наставници предају, а студенти уче") и

– конјункција супротности („Студент је учио, али није савладао градиво").

Поред ових двочланих постоје и вишечлане конјункције, чији су предмет трочлана и вишечлана јединства појава или њихових одредаба.

б) *дисјункција*, као спој судова чији је предмет двочлана или вишечлана могућност предмета или суда (на пример „Студент је приступио или није приступио испиту", „Студент XY је положио или није положио, или је одложио испит").

в) *контрадикција* је спој судова чији су предмети или одредбе предмета противречни („Опозициона странка X победом на изборима постаје владајућа странка")

г) *имплликација*, чији је предмет условљеност једних предмета (појава, процеса, односа) другим, а логички садржај јој је условљавање једног става (као последице) другим ставом (као разлогом). Она се изражава симболима „Ако...онда", „Како...то", итд. На пример: „Ако студент добро савлада градиво, онда ће положити испит"

Импликација је, као спој судова, основа *хипотетичког суда* који изражава однос једног суда као разлога и другога, као последице.

Б) *Сложени спојеви судова* састоје се од више простих судова и садрже више различитих основних веза (конјункције, дисјункције, контрадикције и импликације).

Са становишта потреба истраживања и у складу са функцијама које у истраживању врше, изложеној класификацији би се могле придодати и неке друге врсте судова као што су: *аналитички и синтетички, дескриптивни, експликативни, прогностички, дијагностички и реконструктивни итд.*

Међутим то би нарушило систематичност класификације. Ипак, у истраживачкој пракси овде поменути судови се могу користити.

При суђењу (логичком доношењу логичког суда) јављају се три основне врсте тешкоћа: психолошке, што није наш предмет проучавања; логичке и језичке. Додали бисмо њима и епистемолошке.

Прво питање се односи на предмет суда код опажања и мишљења.

Друго питање је везано за структуру суда.

Треће питање је везано за проблеме и персоналија.

За наша разматрања и развој политикологије није препоручљиво упуштати се у решавање проблема који се тичу искључиво логике и мета-логике. За методологију политикологије битна су сазнања о могућности примене сазнања о судовима у истраживању предмета политикологије, ње као науке и њених научних дисциплина. А у тој области постоје само тешкоће адаптације општих одредаба и правила логике. Те тешкоће се отклањају проучавањем одговарајуће теорије и праксе употребе судова, као и експериментисањем са применама одређених процедура доношења суда и функционалношћу примене одређених врста судова.

2.3 ЗАКЉУЧИВАЊЕ И ЗАКЉУЧАК

Закључивање и закључак су предмет разматрања логичара и филозофа још од античких времена. Значај закључивања по научно сазнање је у чињеници да ни у једном сложеном предмету (процесу, ствари, односу итд.) није могуће мислити без закључивања као процеса односно облика мишљења и закључка као његовог резултата. Како су сви политички процеси и све политичке појаве веома сложене, то су закључивање и закључак битни чиниоци политиколошког сазнања.

Закључивање је непосредно повезано и условљено процесима и облицима логичког суђења и преко њих са појмовима.

Као што има више дефиниција суда, тако се јављају и многе дефиниције закључивања. Међутим, постоји минимум сагласности, бар у следећем:

– закључивање је сложен облик мишљења,

– оно је схватање сложених односа више предмета или више њихових одредаба,

– то је посебно схватање предметних односа преко једног или више познатих односа изражених судом;

– закључивање је извођење судова једних из других;

– то је логичко следовање једних судова из других;

– суд (судови) из којег (којих) се изводи други суд су премисе, разлози, а изведени суд је закључак (conclusio).

На основу ових одредаба могуће је формирати ваљану дефиницију која би гласила: *закључивање је сложен процес извођења новог ваљаног суда из једног или више претходно постојећих судова њиховим довођењем у одговарајући однос и посредним схватањем предметних односа два или више предмета* [27]

Закључак је новоизведени суд из претходног суда (претходних судова) и назива се *conclusio*

Предмет закључака је однос најмање три предмета или три предметне одредбе. По томе се закључак разликује од суда који је однос двају страна.

Ако се обрати пажња на цитиране дефиниције закључивања и закључака, запазиће се велико шаренило коришћених термина. Ипак, значајно је да Шешић, за разлику од других тврди да се закључак може извести из судова и ставова, као суд и као став, а не само из судова и као суд. Ако су Шешићеве и Марковићеве тврдње тачне, онда дефиниција Ж. Ристића која закључивање изричито везује за одређену сазнајну вредност не одговара. Наиме, ставови су постулиране сазнајне вредности.

Као основни логички проблеми закључивања јављају се:

а) проблем предметне основе закључивања;

б) проблем логичког садржаја и логичког смисла суда и закључка;

в) проблем суштине разних врста закључивања и класификације закључка и

г) проблем постојања и разликовања основних форми закључивања.

Не улазећи подробније у разматрање сваке од наведених проблемских области неопходно је указати на следеће неспорне моменте.

Прво, предмет мишљења уопште, па сагласно томе и његових основних логичких облика (појма, суда, закључка) јесте објективна стварност, односно укупност свих ствари, појава, процеса и односа у тој стварности. Наравно, под објективном стварношћу подразумевају се сви природни, друштвени и психички предмети (а међу њима и замишљени предмети).

Логички садржај закључивања чине саме мисли – појмови, ставови и судови – дакле, оно што се њима замишља, а то увек има објективно постојећу предметну основу. Закључак се овде јавља као израз односа два или више предмета, или најмање три предметне одредбе и то у њиховој индиректној релацији.

Сходно томе и само закључивање је стварно дијалектичко јединство мисли и предмета, а не нека проста и непосредна контемплација објективне стварности или неко мисаоно оперисање и манипулисање некаквим „чистим" мислима.

Непосредни предмет закључивања увек је дијалектичко јединство разних односа – јединство општег, посебног и појединачног, или ма којих комплекса релација (идентичности, сличности, различитости, итд.).

Суштина закључивања састоји се, заправо, у два основна односа од којих се први тиче обима (обухватање ниже класе вишом класом), а други садржаја појмова (припадање једне ствари – појаве – процеса – односа њеној врсти, а са њом и вишој класи предмета).

У ствари, у процесу закључивања увек су присутна три основна суштинска чиниоца:

(А) предмет закључивања, на који се оно као мисаони процес односи, тј. који се закључивањем схвата; тај предмет чине објективна својства самих ствари – појава – процеса (укључујући и мисаоне) или њихових предметних одредаба – дакле, комплекси или системи предмета, њихових својстава, одредаба или релација,

(Б) сам мисаони процес закључивања који се састоји у мисаоном схватању предмета закључивања и чију суштину чини извођење новог суда (закључка) из већ познатих судова или суда (премиса);

(В) принципи, аксиоми или закони на основу којих се врши закључивање, односно изводи закључак.

Према томе да ли закључак изводимо из једне или више премиса разликујемо: 1. директно (непосредно) закључивање на основу једне премисе; 2. индиректно (посредно) закључивање из више премиса [28] У посредном закључивању обавезно постоји посредујући члан тзв. средњи члан *terminus medius*. Б Петронијевић наводи пет врста непосредног закључивања.

– по субалтренацији подразумева се закључивање од универзалног ка партикуларном и обрнуто;

– по опозицији, где се истинитост или лажност изводе из истинитости или лажности њему супротног суда;

– по конверзији где појам предиката постаје субјектом;

– по еквиполенцији, и где се предикат датог суда замењује контрарно супротним предикатом,

– по контрапозицији, која подразумева извођење суда еквиполенцијом па затим следи његово обртање. [29]

Постоје три основне врсте посредног закључивања: традуктивно, индуктивно и дедуктивно

(1) *Традуктивно* закључивање има за свој предмет извесне односе – у првом реду односе идентичности и неидентичности, једнакости и неједнакости, сличности и различитости, итд. Ове се преносе на основу односа датих у премисама с једног премета и његових одредаба на друге предмете и њихове одредбе. Скраћено речено, то је закључивање мисаоним преношењем односа једнакости, сличности, разлика. На пример.

а=б	Милан је сличан Павлу
б=ц	*Павле је сличан Петру*
а=ц	Милан је сличан Петру[30]

(2) *Индуктивно* закључивање из више посебних појединачних ставова изводи општи став (закључак). Према томе, прави предмет индуктивног закључивања су везе више посебних одредаба с општом одредбом. На пример:

1. Партија X је већином гласова на првим изборима освојила власт;
2. Партија Y је већином гласова на наредним изборима освојила власт;
3 Партија N је већином гласова на N изборима освојила власт.

Партије освајају власт на изборима већином гласова (у овом систему)

Индуктивни закључци у политикологији и политичкој пракси имају велики значај нарочито у прогнозирању резултата избора и откривању воље народа

(3) *Дедуктивно* закључивање за предмет има везе опште одредбе са посебном, па и индивидуалном. Из општег става се изводи посебан став. На пример:

1. све планете у Сунчевом систему круже око Сунца;
2. Марс је планета ;

Марс кружи око Сунца

Ова врста закључка значајна је како за политикологију, тако и за политичку праксу. Међутим, треба напоменути да се у друштвеним, а поготову политичким процесима сусрећемо са релативном униформношћу, а велику улогу имају статистички закони. Због тога су домети дедуктивног закључивања о појединачном веома ограничени.

Силогизам је врста дедуктивног закључка. Његову структуру чине три појма: *terminus major, terminus medius i terminus minor*, тј. први виши појам, средњи (најважнији) и трећи који је закључак. Средњим појмом (судом) се повезују први и трећи појам. Силогизам је закључак о односу класа предмета или њихових одредаба.

Силогизам, зависно од премиса, може да буде категоричан, дисјунктиван и хипотетичан. У обичном и научном мишљењу битну улогу имају три основна облика (модуса) хипотетичког силогизма:

(1) ***Дедуктивни модус ponendo ponens*** у коме се на основу разлога изводи последица.На пример:

1. Ако је студент систематски учио, он је потпуно савладао градиво
2. *Студент XY је систематички учио*

Студент XY је потпуно савладао градиво

(2) *Модус tollendo tollens* у коме се закључује на основу непостојања последица о непостојању разлога. На пример:

1. Ако је студент XY систематски учио он је у потпуности савладао испитно градиво
2. *Студент XY није у потпуности савладао градиво*

Студент XY није систематски учио

(3) *Редукциони модус ponendo ponens* у коме се из постојања последица закључује о постојању разлога. На пример.

1. Ако је студент XY систематски учио он је у потпуности савладао градиво.
2. *Студент XY је потпуно савладао испитно градиво*

Студент XY је систематски учио [31]

Напред изложени модуси су важна правила три основна облика закључивања а играју значајну улогу у истраживању, постављању хипотеза, верификацији, итд.

Закључци се могу класификовати на више начина, али је довољно применити критеријум предмета закључка. По том критеријуму имамо:

1) *Квалитативни* закључак чији су предмет ствари и њихове особине. Закључак чине квалитативни судови.

На пример:

- Сви грађани једне земље имају грађанска права.
- *XY је грађанин одређене земље.*

XY има грађанска права.

2) *Процесуални* закључак се односи на међусобно повезане процесе. На пример.

Недостатак политичких слобода изазива незадовољство.

Ширење политичких слобода сузбија незадовољство.

Довољним политичким слободама отклања се незадовољство.

3) *Релациони* закључак се бави посредним односима предмета или њихових одредаба. Њега чине појмови односа и релационих судова. На пример:

а>б	Марија је мајка Светланина
б>в	*Снежана је сестра Светланина*
а>в	Снежана је ћерка Маријина

Релациони закључци се не могу сматрати силогистичким. Силогистички закључак своди се на схватање припадања једних класа другим класама, па се процесуални закључци не могу сврставати у силогистичке.

Суштину свих врста сазнања закључивањем чине прелази и везе од извесних познатих предмета или одредаба садржаних у премисама ка сазнању оних предмета који нису непосредно дати. При том се остварује мисаони скок од познатог на непознато, чиме се врши мисаона реконструкција предмета мање, више или потпуно тачна.

2 4. НАУЧНО МИШЉЕЊЕ И ТЕОРИЈА

2.4 1. **Наука: појам, структура и класификација**

О науци смо основне одредбе саопштили већ у претходном делу настојећи да изложимо разлоге за схватање методологије као науке и методологије политичких наука као саставног дела, с једне стране методологије а с друге политикологије, као и при дефинисању науке о политици као науке. У овом делу излагања акценат је на науци као облику знања и стицања знања за коју М. Марковић каже. „Све стварно знање, тј. све објективно проверено знање садржи наука и не постоји ни један други облик стицања знања који је у принципу супериоран у

односу на научни метод" [32] С тог полазишта нас у првом реду интересују логичке основе и структура науке као система релативно трајних чинилаца и основа.

Дилема која је у међународном научном естаблишменту била актуелна, а коју Ж. Ристић наводи као сукоб схватања науке као „система знања о стварности", као „организовано знање", с једне, и Поперове негације тог схватања, с друге стране, у југословенској науци, поготову савременој не јавља се. И сам Ристић каже да би „... наука могла да буде схваћена истовремено као систем знања о стварности стечених објективним поступком, који се стално развија, и као специфична форма човекове делатности трагања за истином и новим знањима о стварности, делатности која се користи особитим поступком – научном методом".[33] Науку слично схвата и Д. Михаиловић, тврдећи да: „науку чини широк дијапазон објективног и методолошки изведеног знања чији је циљ да дође до објективне истине о стварности. Та знања су систематизована и аргументована доказима и чињеницама и до њих се дошло применом научних метода истраживања. Научно сазнање није утврђено једном за свагда већ је подвргнуто сталном преиспитивању и критичкој анализи. Оно подразумева скуп утврђених научних чињеница, појмова, закона и теорија о објективној стварности друштвених и природних појава "[34]

И. Милић, В. сматра да „... наука није само актуелно настојање са наведеним циљем, него и стање које је резултат претходних успешних напора..."[35]

Основни гносеолошки постулат је, према Милићу, „да стварност постоји независно од истраживања и његових субјективних ставова".[36]

Према до сада изложеној листи дефиниција наука је схватана као некакво јединство концентрисаног знања (објективног и провереног) и делатности на стицању истог таквог новог знања. Ако је најопштији гносеолошки постулат који смо навели истинит, а он је истинит уколико научно сазнање не интервенише у постојећу стварност и не мења је, и ако је заиста најопштији, оправдано је упитати се откуд и сада спорови око самог појма науке, око класификација наука, итд.

Изгледа нам да је оправдано о претходним питањима понудити бар следеће одговоре:

(1) Део друштвене стварности, ако се под њом подразумевају природно окружење, извесна природност човека, друштвене околности на одређеном нивоу развоја, постоји заиста *независно* од науке, али део није независан од науке у правом смислу речи, јер наука на њега делује посредно или непосредно. И наука је део друштвене стварности

(2) Постојећа стварност независна од науке веома је разноврсна и сложена, разнородне природе. Стога се о науци као о јединству може само условно говорити на основу чинилаца битних за сваку науку. М. Марковић тако тврди да „све оно што претендује да буде наука мора садржати *бар* неке од следећих елемената:

(а) Језик, тј. систем симбола којим се једна наука служи да би означила како објекте проучавања, тако и саме операције истраживања.

(б) Искуствене чињенице с једног подручја, тј. исказе интерсубјективног карактера који су добијени вишеструким посматрањем, експериментисањем и мерењем појединачних објективних појава.

(в) Ставове којима се утврђују извесне опште структуре и релације (ту спадају и научни закони, формуле, идеалне шеме и типови).

(г) Методолошка правила која регулишу и усмеравају процес истраживања (ту спадају и најопштији конститутивни *принципи* научног сазнавања и *посебна правила* анализе, доказивања, проверавања итд. и конкретна *техничка упутства*).

(д) Искази који формулишу норме практичне делатности на једном одређеном подручју (такви су, на пример, морални искази које налазимо у нормативној етици, или норме уметничке делатности које садржи етика, или многи искази техничких и медицинских наука који прописују начин терапије обољења или начин конструкције техничких објеката).

(ђ) Филозофске претпоставке једне одређене концепције науке: концепције њеног предмета, метода, сврхе и места у систему наука и људског живота уопште, мерила за селекцију актуелних проблема, итд. Ове претпоставке су троjаке: то су, прво, онтолошке претпоставке којима се одређује подручје објеката за које се сматра да реално постоје, затим *епистемолошке* претпоставке којима се оцењује улога и значај појединих врста инструмената сазнања и одређује једна одређена концепција истине, и најзад – *епистемолошке* претпоставке којима се врши један одређени избор хијерархије вредности. То су не само сазнајне вредности, као објективност, плодност, практична применљивост, прецизност, егзактност итд. него и опште хумане вредности од којих зависи оцена вредности науке уопште и оцена практичних импликација једне посебне науке.

(е) Одређен начин организације чињеница, хипотеза, закона, норми. Та организација може бити врло лабава и ограничити се само на класификовање чињеничног материјала а теорија у неколико слабо повезаних подручја, или може бити строга до те мере да целокупно знање с једног подручја буде систематизовано у оквиру једног аксиоматског система.

(ж) Најзад, свака наука носи у себи сопствену историју. Макар не била експлицитно изложена, она је ту, јер наука има кумулативан карактер: успех истраживања зависи од тога у којој мери су узети у обзир не само већ постигнути резултати, већ и негативна искуства протеклог развоја. Од тога до ког степена и коју врсту од свих ових елемената је једна наука у једном моменту укључила у себе, зависи, прво, којој врсти науке она припада, и, друго, у којој мери је она конституисана".[37]

Формулација „бар неке од елемената", све елементе тј. чиниоце науке, ставља у исти ред, уместо истицања оних без којих наука не може то бити. И даље, филозофски аспект се ту пренаглашава. У суштини истраживачка пракса и теорија науке конституишу своје сопствене оријентације и критеријуме на основу укупности научног искуства и праксе, не тражећи полазишта у филозофији, нити тежећи да њој допринесу. Што ове творевине научне праксе и њени резултати могу бити изграђени или уграђени у филозофију науке или филозофије уопште, независно је од намере научника

Изложени ставови М. Марковића су веома инспиративни за елаборацију појма науке. Несумњиво је у праву када тврди да *наука мора имати свој пред-*

мет и метод, када тврди плуралитет наука и метода (и методологија) и када указује на структуралност науке. Излагањем заједничких одредби науке он пре потврђује становишта В. Милића о најопштијем гносеолошком постулату „стварност постоји независно од истраживања и његових субјективних ставова" и становишта да су „ ... логичко-епистемолошка начела свих теоријских (да ли и свих наука) јединствена" а да су разлике „последица различитог предмета којим се баве поједине науке, као и врло различити ступњеви развијености".

Међутим, за потребе идентификовања предмета науке (наука) плодније су дефиниције, односно ставови М. Марковића дати у даљем тексту. „Наука је објашњавање и предвиђање и постављање хипотеза које далеко превазилазе границе практичне интелигенције. Наука је и креирање теорија које из основа мењају наше појмове о простору и времену, материји, животу, човеку, које су често, у моменту кад су створене, биле велики лет маште у непознато, без довољно потврде о познатим чињеницама и без директне везе с праксом и техником. Наука је оперисање симболичким структурама које задовољавају естетске критеријуме и које се могу упоређивати с неким делом савременог сликарства, вајарства и музике" [38]

Предмет науке је, према томе, прошлост, садашњост и будућност – стварност најшире схваћена и састављена од природног, друштвеног и психичког – духовног, од појава и процеса и односа у којима се налазе.

Стимулативно је становиште М. Марковића да предмет науке нису појаве и процеси стварности, већ проблеми који се у њима јављају. Ово оригинално схватање с правом указује на битне функције науке. Међутим, оно поставља бар два питања. (1) Откуд и чији су то проблеми који су предмет науке? (2) Како наука зна за њихово постојање? Ма колико уважавали напор аутора да ближе осветли специфичност предмета науке, не можемо избећи утисак да је то становиште редукционистичко, те да *предмет науке* чини укупност прошле, актуелне и будуће стварности чији су саставни делови: извори, основи, услови, чиниоци, својства проблема и могућности и начини њиховог решавања, као и последице свега тога.

А сама наука је веома различита од здраворазумског сазнања, јер она првенствено сазнаје релативно сталне битне чиниоце и односе, опште који прожимају разне предмете стварности. У том смислу она је апстрактна, општа, објективна, прецизна, систематична.[39] Она је проверива и развојна, циљно и сврсисходно усмерена, па је, уз друге предмете и сама себи предмет.

Научно сазнање, које је чинилац и димензија науке, *стиче се и проверава по посебним процедурама научног метода* – који је и сам предмет науке (методологије) и предмет сталне провере.

Задаци науке су: да открива суштинске, непосредно неопазиве чиниоце и односе, да их описује, класификује и систематизује, да открива научне законе о њима, да их објашњава, да о њима поставља ваљане хипотезе и формира плодне теорије, те да омогућава релативно поуздане прогнозе. То од науке захтева извесна *неопходна својства* као што су објективност, прецизност, систематичност, проверивост, критичност, методичност, као и релативну сталност, релативну

променљивост и развојност, потврђеност и доказаност, интерсубјективност и комуникабилност.

Разумљиво је да свака наука, било да је реч о науци уопште или свакој од посебних и специјалних наука, има свој нужни састав. О томе је у претходном излагању већ било речи у наведеном цитату М. Марковића. Међутим, по стандардима логике, ако науку дефинишемо као „систем учења, теорија, теорема, принципа и основних појмова о одређеној области предмета или појава које се истражују одређеним научним методама, а ослањају се на извесне праксом утврђене чињенице",[40] *структуру науке чине*:

(1) *основни појмови*, који су, у почетним фазама развоја науке претпостављени, недефинисани и непротумачени, али који се објашњавају и дефинишу развојем теоријских основа науке. Становиште да се они не дефинишу потпуно треба схватити као аспект развојности и релативне променљивости науке;

(2) *основни ставови* у облицима принципа или аксиома. Разлика између аксиома и принципа је релативна, а ти се ставови схватају као бар на изглед евидентни тако да их не треба доказивати. Међутим, због парадокса доказивања, као и због питања о пореклу и начину настанка тих ставова, о томе ће доцније бити више речи;

(3) *теореме* – као системи ставова који се изводе из принципа и аксиома, односно из једноставнијих ставова;

(4) *научне теорије* које су системи више појмова, ставова и теорема о одређеној врсти предмета или појава. С обзиром на разлике у схватању разних одредби и класификација теорија, ово ће бити ближе разматрано у даљем тексту;

(5) *научно учење* састоји се из више научних теорија разног степена развијености и повезаности о предмету и предметној области.

И, на крају, наука која се јавља као систем који унутар себе, по правилу, функционално и систематски повезује и организује све чиниоце напред побројане о јединственој научној области појава и процеса прошле, садашње и будуће стварности, конституисан јединственом методологијом.

Овој структури, слично М. Марковићу, Супек додаје и посматране емпиријске податке или чињенице. Он каже: „... Науку можемо замислити као цјелину, од које се на једној страни налазе теорије и опће законитости, а на другој страни проматрани (емпирички) подаци или чињенице... повезивање обију страна проводи се по неким *правилима кореспонденције,* помоћу којих ми дефинирамо теоријске творбе или конструкције на основу проматраних података" [41]

Ако се наука схвата као сталан процес истраживања, доказивања и оповргавања, можемо сматрати да су подаци саставни део аргументације и емпиријске основе научног закључивања. Ово становиште Ивана Супека веома је важно због тога што подсећа на улогу емпиријских истраживања, емпиријских података и индукције у науци која се неретко превиђа пренаглашавањем улоге принципа, аксиома и дедукције.

С обзиром на фактичко постојање многих наука, неопходно је класификовати их по основним и препознатљивим специфичностима. Већ је уобичајено да се према својствима предмета наука разликују тзв. природне и друштвене науке.

Но та класификација, ма како била уобичајена, пренебрегава веома важне специфичности унутар ових великих група наука. Тако унутар природних наука можемо разликовати науке чији је предмет истраживања општи, затим оне чији је предмет истраживања живи свет и оне чији је предмет истраживања неживи свет. Несумњиво би у опште науке спадале физика и хемија јер се њихова сазнања на одређени начин односе и на живи и на неживи свет; биологија свакако спада у науке чији је предмет живи, а геологија и астрономија у науке које се баве неживим светом.

Специфичност групе друштвених наука је у томе што је предмет њиховог бављења човек односно друштво, на које се нужно односе и закони природних наука. Човек је, бизарно је понављати, и природно и друштвено биће. Свака од друштвених наука разматра одређени аспект људског и друштвеног, а тај аспект је понекад веома тешко одредити. Томе у прилог говоре разматрања М. Марковића о предмету социологије у књизи „Филозофски основи науке". Ипак, то је једнострано разматрање које превиђа да се поједине друштвене науке, ма колико се међусобно додиривале и преклапале, ипак баве одређеном врстом друштвених појава и процеса који су манифестни и непосредно препознатљиви. Такве су, на пример, правне, политичке, економске, педагошко-андрагошке, историјске и друге науке. То што се у неким периодима постављало питање да ли су друштвене науке уопште могуће као науке и што се и сада повремено обнављају питања да ли је историја наука, не треба да ствара непотребну пометњу. Битно својство науке је и њено стално преиспитивање На садашњем нивоу развоја социологија успешно одређује свој предмет и разграничава се са другим наукама. Исти је случај са политикологијом и другим друштвеним наукама.

Могући су и други критеријуми класификација, односно дихотомија. На пример, разликовање наука у почетној фази настанка, наука у одмаклој фази конституисања и зрелих, конституисаних наука. Мерило би било. теоријска заснованост – тачније изграђеност, способност објашњавања, степен верификованости и прогностичност. Међутим, остаје озбиљно питање да ли сва поменута мерила подједнако важе за све науке?

Чињеница је да не постоји једна општа прихваћена класификација наука, као и да су евидентна извесна слагања истакнутих научника са делом или целином класификације коју даје М. Марковић. Овде ћемо њу изложити. „Питање предмета и метода се различито поставља за различите групе наука. Стога треба објаснити постојеће дистинкције између фундаменталних и примењених наука, општих и специјалних, фактичких и нормативних, теоријских и историјских, и дескриптивних, експликативних и инструменталних наука".[42]

(1) а) *Фундаменталне науке* су, по овој концепцији, науке чији резултати служе као полазне премисе за извођење основних ставова примењених наука. Такве науке су логика, математика, теоријска физика, општа хемија, општа биологија, итд

б) *Примењене науке* се баве практичним проблемима, садрже објашњење непосредних искуствених појава и упутства за овладавање њима, а ослањају се на прикупљање и класификовање података;

(2) а) *Опште науке* су оне које се односе на опште одредбе предмета и метода једне науке као целине;

б) *Специјалне науке* су оне које се односе на посебне, специјалне сегменте једне науке као целине

(3) а) *Нормативне науке* су науке чији је предмет првенствено и претежно о томе каква би стварност требало да буде или како треба да делујемо да она буде таква

б) *Фактичке науке* истражују каква стварност заиста јесте.

(4) а) *Теоријске науке* су оне чији је циљ сазнање структуре оног што је дато и утврђивање закона, општих и константних односа.

б) *Историјске науке* настоје да мисаоно што потпуније реконструишу конкретне појединачне појаве.

(5) а) *Дескриптивне науке* имају првенствено или искључиво за циљ да опишу одређене врсте појава (географија, етнографија, историографија);

б) *Експликативне науке* имају за циљ да опишу и објасне класе појава.

в) *Инструменталне науке* се баве изграђивањем инструмената сазнања, као на пример математика и логика.[43]

Ма колико прихваћена ова класификација (ако се као целина тако може назвати) има евидентне слабости. Питање односа фундаменталности и инструменталности, нормативности и фактичности, итд не могу се сматрати потпуно и вањано разрешеним На пример, како се може одрицати историјским наукама тежња за научним објашњењем и откривањем правилности, када свака савремена историјска студија историјске догађаје смешта у одговарајући друштвени контекст и настоји да објасни узрочно – последичне везе и да да карактеристике читавих историјских епоха?

Такође, тешко је доказати да инструменталне и истовремено фундаменталне науке нису примењене (појам примене је И. Радосављевић у својој студији *Хипотетичко дедуктивна метода у истраживању политичких појава* веома јасно обрадио). Такође, теоријске науке се, бар према датом образложењу, могу сматрати и фактичким, итд.

Сва ова питања постављамо имајући у виду однос ове класификације с једне и политикологије и методологије с друге стране, као и схватање општих и специјалних наука.

Појам *опште науке,* на начин на који је образложен враћа нас на питања о социологији и њеном предмету. Ако бисмо социологију, према овде датом одређењу, схватили као општу науку о друштву – која, по ближем одређењу свих истакнутих социолога – истражује опште чиниоце и законе кретања друштва – све друге друштвене науке би биле само њене специјалне науке.

Међутим, није тако Овде је изостало разликовање науке као целине предмета и метода сазнања о једној појави – процесу друштвене стварности, која је једно многог и различитог па и супротног и противречног, али унутар себе нужно и релативно стабилно повезаног, с једне и релативно целовитих делова те сложене целине који су и сами сложени, са друге стране То је разликовање између једне науке као целовитог система и њених дисциплина као релативно

посебних подсистема. Основне поставке науке, основне дефиниције, појмови, ставови, теорије важе за укупност предмета и метода науке и за сва њена научна истраживања. Њене научне дисциплине истражују или одређене сегменте или одређене аспекте укупног предмета и метода који имају својства ужих, специфицираних целина Свака од ових дисциплина има сопствену посебну теорију (или скуп теорија) и фонд научног сазнања о специфицираном предмету истраживања у оквирима предмета науке. Узмимо и ми за пример педагогију. Општа педагогија је, у ствари, и педагошка наука. Педагогија и андрагогија су две дисциплине педагогије, као што су то и специјалне педагогије. Или узмимо политикологију. Она се бави укупношћу политике као друштвене појаве – процеса – структуре – односа – система – итд. Међународна политика, спољна политика, унутрашња политика, социјална политика, итд. само су сегменти политике и могу се конституисати као научне дисциплине, али не и као „специјалне науке", односно то би било нецелисходно и неосновано.

2.4.2. **Аксиоми, постулати и научни закони**

2.4.2.1 Аксиоми и постулати

Аксиоми и постулати битне су компоненте теорије. Општост теорије и њена улога, као и неки начини настанка имплицирају ово становиште. Аксиоми су, по дефиницији, основне истине научних система које су откривене као основне логичке истине одавно постојећег људског сазнања. Да би одређена поставка имала статус аксиома мора испуњавати три услова тј. правила:

1. *правило конзистентности*: „Све аксиоме једног аксиомског система морају чинити јединствен тј. логички кохерентан систем."

2 *правило комплетности*: „Систем аксиома Ах мора бит комплетан тј. на основу тог система морају бити изводиве и проверљиве све теореме датог Ах."

3 *правило независности аксиома*: „Аксиоме једног аксиомског система Ах морају бити независне у том смислу што ни једна од њих не сме бити изводљива из других и отуд као аксиома излишна."

Аксиоми су општи ставови, општи основни садржајни принципи сазнања одређених предметних области [44]

Основни тзв. „примитивни појмови" сваког аксиоматизованог научног система, па и теорије као система, имплицитно су дефинисани аксиомима Они су саставни делови сваког таквог система, а помоћу њих налазимо извесне ставове, теорије и учења. Аксиоми се јављају и у форми принципа и научних закона, а у основи су општенаучне аксиоматске методе.

Може се рећи да су аксиоми у основама постулата, основних полазних ставова и становишта теорија или других процеса научног сазнања.

У развоју логике искристалисала су се углавном три основна приступа проблему природе и порекла аксиома:

(1) *Рационалистички*, према коме су аксиоми *принципи који су проистекли из разума или из мишљења*: они су *нужни општеважећи принципи који не могу потицати из чулног (емпиријског) искуства.*

(2) *Емпиристички*, према коме су *аксиоми ставови стечени на основу* емпиријског искуства уз помоћ апстракције и индукције.

(3) *Аксиоми су произведени ставови* било на основу емпиријског искуства, било на основу разума, као моћи чисто мисаоног сазнања. Овај приступ афирмише субјективно стваралачку страну аксиома као чиниоца сазнања.

Не упуштајући се у подробнију анализу и критичко промишљање наведених основних приступа и различитих варијетета тумачења порекла и природе аксиома унутар сваког од њих, као њихове заједничке недостатке можемо издвојити њихово погрешно и једнострано схватање односа између општег (апстрактног-мисаоног) и посебног-појединачног (чулног) и самих аксиома – било као чисто мисаоно-општих (разумско-формалних), било као чисто опажајно-посебних (чулно-емпиријских) ставова. *Аксиоми,* дакле, *нису ни чист производ чистог мишљења независног од емпиријског искуства* (такво мишљење и такви сазнајни принципи не постоје, а овакав приступ није у стању да објасни важење аксиома за објективну стварност), *нити су само плод чулно-емпиријског искуства,* апстракције из сазнања чулне стварности (на овај начин се не може објаснити нужност и општост важења аксиомских ставова)

Због свега изнетог очигледно је да се решавању проблема аксиомских ставова мора приступити на начин који омогућава тачно и правилно схватање односа (а) општег, посебног и појединачног, (б) разумско-мисаоног и чулно-практично-емпиријског и (в) основног и изведеног – како одражајног, тако и стваралачко-мисаоног. То нам омогућава критички приступ решавању проблема аксиома, чија полазишта чине ставови да *аксиоми нису неки чисто рационални ставови, некакве мисаоне фикције* (јер се и ти такви најапстрактинији ставови стварају у вези са чулним чиниоцима сазнања и односе се, непосредно или посредно, на емпиријску стварност), *али и да они нису ни некакви чисто емпиријски ставови изведени из простог опажања, без активности мишљења.* Дакле:

– аксиом је основни принципски став о објективној одређености извесних предмета сазнања,

– аксиом је најосновнији и најсуштинскији принцип сазнања извесне области предмета, који се не може дедуковати, док се из њега дедукцијом изводе сви ставови одређеног научног система;

– аксиом је принцип сазнања зато што се њиме схвата нека суштинска одредба предмета, зато што изражава опште својство или суштину предмета;

– аксиом је основни општи став који изводимо непосредном генерализацијом из једног посебног става, чији је предмет општа, суштинска одредба одређене врсте предмета;

– суштина сазнања аксиома је у директној индукцији општег из посебног, тј. у непосредној генерализацији посебног става,

– да би се дошло до аксиома као основног законског општег става неопходно је схватити суштинско опште у посебном а то је могућно само стваралачким мисаоним одражавањем општег у посебном, суштинског у појавном

Најопштије речено, под *премисом* се подразумевају ставови из којих се изводи нови став. У дедукцији кључно место заузима тзв. *велика премиса*, као општи став – који садржи тзв. terminus maior – из кога се директно (код непосредне дедукције) или уз помоћ још једног или више ставова изводи нови став (закључак), који је, по правилу, нижег степена општости у односу на велику премису.

Принципијелно узев, у улози велике премисе могу се наћи следећи ставови:

– аксиоми, са свим њиховим карактеристикама о којима је било речи у претходним разматрањима (тако се као премисе могу јавити аксиоми дедуктивне методе о јединству општег, посебног и појединачног, затим, основни принцип реалне дијалектичке методе, итд.);

– постулати, односно ставови претпостављене истинитости (на пример, основни марксистички ставови о одређујућем деловању друштвене основе на друштвену надградњу, о класној условљености друштвених појава, итд.);

– остали општи ставови, правилности дешавања, норме, емпиријске генерализације и сл.

Са становишта истраживања политичких појава, с обзиром на њихове кључне карактеристике и специфичности, у улози премиса могу се, наравно са различитим степенима извесности закључивања, јавити:

– *основне методолошке парадигме*, односно основни модели и принципи реалне дијалектичке методе (принцип дијалектичке анализе, принцип и модел дијалектичке супротности и дијалектичке противречности, принцип јединства и борбе општег, посебног и појединачног, принцип јединства и борбе садржаја и форме, принцип дијалектичког прелаза, дијалектички принцип и модели даљег и дубљег сазнања у кретању сазнања од познате стране ка непознатој, од појавног аспекта ка суштини, од сазнања коегзистенције ка откривању узрочне везе појава), основна логичка правила, критеријуми и мерила дати у оквирима општих метода и основних посебних метода;

– *основни ставови проистекли из теоријске примене наведених парадигми*, принципи и правила (постулати који, на основу проучавања историјског развоја људског друштва утврђују одређене законитости, правилности и карактеристике тог развоја; ставови који пројектују основне циљеве и правце преображаја и развоја људског друштва; правила, критеријуми и мерила теорије – већ остареног научног сазнања – одређене науке-научне дисциплине, итд.;

– *постулати, тј. ставови чија је истинитост претпостављена или дата по дефиницији* у оквиру одређених наука или научних дисциплина, односно одређених теоријских праваца (као што су, рецимо, већ наведени ставови марксистичке теорије, или, на пример, ставови који се односе на појам политике – да је она усмерена на освајање и вршење власти, да је она интересна делатност, да је она цилъно-рационална, итд.); из ових ставова је могуће дедуковати, али само ставове хипотетичког важења и то под условом да се доследно уважавају услови важења премиса;

– *законитости и разне правилности дешавања у друштву* и сфери политике;

– *остали општи ставови који су* емпиријски доказани поучавањем политичке праксе;

– *општи ставови који нису* емпиријски или теоријски доказани, него имају претежно идеолошки или вредносни карактер; појединачни судови, ставови и оцене из којих није могуће дедуковати са одговарајућим степеном истинитости, а ни изводити довољно основане хипотетичке ставове.

За примену дедукције у истраживању политичких појава изузетно је значајно утврдити одређена ограничења везана за области и услове важења премиса. То, пре свега, значи вођење рачуна о следећим моментима:

– о временском важењу премиса – тј. за трајање појаве у одређеном временском континууму, односно за њено остајање у облику и својствима како их премиса третира,

– појмовном важењу премисе – тј. обима појма који је ставом-премисом обухваћен, како се дедукција не би протезала изван оквира појма-стварида-догађаја-процеса-појаве одређеног премисом;

– субјективним условима важења премисе (на пример, политичка свест, воља, мотивисаност, интересна повезаност, организованост одређених политичких снага, социопсихолошке особености одређених социјалних или политичких групација, систем оријентационих вредности, идеолошка опредељења, итд.), који се могу мењати у односу на време у које је премиса формулисана,

– објективним условима важења премисе (на пример, степен економске, културне, образоване развијености, однос снага у друштву, итд.);

– уважавање става о дијалектичности;

– присуству корективних критеријума приликом закључивања (довођење дедуктивних закључака у везу са суштинским ставовима одређене теорије и са емпиријским ставовима до којих се каснијим истраживањима буде долазило).

Врло је значајно да сви наведени моменти буду кумулативно (тј. истовремено и са истим степеном уважавања) примењивани и поштовани.

2 4.2.2. Научни закони

У пракси људског и друштвеног живота сусрећемо се са правилностима односа одређених појава, процеса, својстава, итд., са узрочностима и условљеностима. Неке од тих правилности су одређеније, стално се понављају, неке се веома често понављају и мање су одређене, а неке се понављају често („по правилу") и мање су одређене. Такве *одређене правилности које се константно или релативно константно понављају називамо законима*. Законе разликујемо по областима у којима делују на природне законе (са највишим степеном одређености и понављања), психичке и друштвене законе (са најнижим степеном одређености и понављања).

М. Марковић предлаже следећу типологију друштвених закона:

„1. Закони који описују слепе друштвене силе (нпр. закони *laises-faire* тржишне привреде).

2. Закони који су резултат свесне људске интеракције (нпр. закони тржишта у једној делимично планској привреди);

3. Закони који су имплицитни у општим нормама и правилима једне елите економске и политичке моћи". [45]

Јасно је да у политичкој сфери делују друштвени закони и да је тенденција да, ако усвојимо предложену типологију више делују закони означени са 2 и 3.

Научни закони су, у суштини научна сазнања, систематизована, проверена, доказана или потврђена и језички или симболички исказана у категоричној форми.[46]

Две групе услова за прихватљивост научног закона предвиђа Марковић М.:

(1) теоријска форма закона мора бити изражена једним смисленим индикативним синтетичким исказом „п" који има номолошку форму;

(2) исказ „п" мора бити објашњен и верификован тј. „п" мора бити фактички истинит исказ.

Битно је констатовати да ни један посебан природни и научни закон није безуслован. *Сваки закон,* природни или научни *важи само у одређеним условима и односи се само на одређену врсту појава.*

Научни закони настају тако што се њихова објективна суштинска релација (предмет на који се закон односи) сазнајним процесом открива, па се изводи његова субјективна замисао и на крају се језички или симболички формулише као исказ о замисли предмета односно о предмету. Пошто је научни закон општи став проверен или теоријски изведен, сама процедура откриħа научних закона реалних предмета је сложена и састоји се из више фаза. Она почиње утврђивањем више сличних појава које имају заједничка својства која се потом анализирају. На основу анализе постављају се хипотезе о битним, општим везама које се проверавају, па се на основу добијених резултата формулише општи тј. законски став. Најкраће речено, до научног закона стиже се ваљаним научним истраживањима.

Научни закони класификују се по разним критеријумима, што значи да их има више врста. Класификације и схватања научних закона повезане су са логичким системима и оријентацијама.

Ристић Ж. ослањајући се на Е. Нејгела, наводи три врсте научних закона: 1. врста закона који изражавају непроменљиви поредак или својства; 2. врста закона који изражавају непроменљиве статистичке односе – статистичке законе; 3. врста закона који изражавају постојање односа функционалне зависности."[47]

Представник формалне логике Петронијевић Б. наводи осам парова (шеснаест) закона:

(1) закон коегзистенције и секвенције;
(2) закон феноменалан и каузалан;
(3) закон дескриптиван и експликативан;
(4) закон квалитативан и квантитативан;
(5) закон емпиријски и рационалан,
(6) закон апроксимативан и прецизан;
(7) закон нормалан и граничан и
(8) закон индивидуалан и колективан.

Већ по називима закона може се закључити шта је предмет и садржај ових закона и која су им основна својства.[48]

Шешић Б. упозорава на последице разлика у схватањима апсолутно детерминистичког и пробабилистичког схватања закона, и предлаже класификације закона по:

а) по предмету;
б) по гносеолошкој функцији и
в) по важењу.

По предмету постоје три основне врсте закона:

а) закони везе;
б) структурни закони и
в) закони скупа, а постоје и мешовити закони.

По гносеолошкој функцији разликујемо:

а) дескриптивне, и б) експликативне законе.

По важењу постоје:

а) строги, и б) вероватни закони.[49]

Као посебно питање јавља се питање друштвено-историјских закона, њиховог схватања, дефинисања, структуре, важења итд. чиме се опширније баве Шешић Б., Марковић М. и други.

Сазнајна улога научних закона састоји се у сазнању општих и битних својстава одређених врста појава, у научном објашњењу појава и њиховом откриħу, као и у предвиђању. Са научно-истраживачког становишта, закони се сматрају битним компонентама теорије.

2 4 3. **Научна теорија**

Теорија се може дефинисати на више начина. У најширем значењу теоријом се сматра свако апстрактно мишљење. Уже значење се односи на научну теорију тј. теорију одређене науке или теорију научне дисциплине, односно теорију у оквиру њих која се односи на предмет – део предмета те науке или научне дисциплине.

Најкраће речено, *научна теорија је систем предметних, смислених исказа о општим одредбама или односима предмета науке или њених делова.*[50]

Несагласан са понуђеним схватањем научне теорије је Б. Петронијевић који каже: „1. У најужем свом значењу теорија значи хипотезу примењену на читаву једну област феномена у циљу да се ти феномени или групишу или опишу или објасне." „2. У ширем смислу свом теорија значи и објашњење једне читаве области феномена (или и замишљених објеката) на основу једног утврђеног односно доказаног принципа (или из више таквих принципа који се међусобно допуњују)." „3. У најширем смислу своме теорија се поклапа са појмом чистог сазнања, коме се као пракса стављају насупрот примењено сазнање и акције стварног живота."[51]

Несумњиво је да је научна теорија много сложенија научна интелектуална творевина него што је хипотеза или скуп хипотеза и него што је објашњење или „чисто сазнање". Управо то је разлог што су се научници, дајући разне дефиниције, трудили да констатовањем структуре дефиниције теорије ближе одреде

њено истинско значење. Тако Нејгел, правећи разлику између тзв „експерименталних" и „теоријских" закона ове друге изједначава са теоријама, па даље тврди: „ сматрајући да се тешко могу порицати да претпоставке које називамо „теоријама" чине системе објашњења и предвиђања који су много општији од система чије се премисе одређују као „експериментални закони". „Да бисмо теорије могли анализирати, биће корисно да разликујемо у њима три компоненте.

1. апстрактни рачун, који представља логички систем система објашњења и који „имплиците дефинише" основне појмове система;

2. скуп правила која апстрактном рачуну приписује известан емпиријски садржај тиме што га повезује с посматрањем и експериментом и

3. интерпретацију или модел апстрактног рачуна, који представља „месо" тог система на тај начин што га повезује са познатим појмовима и представама "[52]

И Марковић М. даје одредбе структуре научне теорије. Он каже: „То су пре свега:

1. семантичка правила;
2 ближе одредбе теорије;
3. основне теоријске претпоставке;
4. метод и техника истраживања."[53]

Детаљнија анализа дефиниција теорија, њихове структуре, места и улоге у процесу научног сазнања, начина њиховог настанка и њихових својстава, омогућава нам констатовање бар следећег: наведени искази о теорији засновани су првенствено на сазнањима о теоријама природних наука, у које политикологија не спада. Друго, они су првенствено тежили њиховој филозофској логичкој обради, што је сасвим разумљиво, али што отежава схватање извесних методолошких аспеката теорије.

Прво, теорија је веома сложена интелектуална творевина апстрактног научног мишљења. *Друго,* њу чини систем постојећих сазнања и претпостављених, односно могућих сазнања о предмету или делу предмета науке, па и о методу науке. *Треће,* саставни делови теорије су: научни принципи и аксиоми, научни закони, научни појмови, ставови, судови и закључци, научне теореме, научне хипотезе и научни разлози.[54] Разумљиво је да се теорије разликују по предмету и облику, по степену изграђености , по степену верификованости, итд. *Четврто,* теорије се могу исказати језички или симболички или језички симболички. Језички се исказују као логичан, смислен систем исказа, а симболички као систем међусобно повезаних и сагласних симбола. У политикологији теорије се исказују првенствено као систем језичких исказа односно речи и реченица. *Пето,* осим када је реч о метатеоријама, научне теорије у политикологији за свој предмет имају политичке процесе и појаве, дакле политичку прошлост, актуелност и будућност. *Шесто,* научне теорије ни када су најсмелије и најоригиналније никада нису произвољне и случајне, већ су ослоњене и стимулиране већ постојећим научним знањем.

Научне теорије, да би то биле и да би као такве опстале, морају имати бар следећа *својства.*

– одређен степен истинитости;
– унутрашњу систематичност и неопходан степен кохерентности;
– одређен степен општости,

– проверљивост,
– комуникабилност и
– развојност

Пет је најчешћих *начина научног извођења научних теорија*

(1) аналитичко – дедуктивни;
(2) емпиријско – аналитички генерализаторски,
(3) емпиријско – индуктивни,
(4) хипотетичко – дедуктивни,
(5) сложени (комбиновани).[55]

Теорије у политикологији, која се сврстава у тзв. искуствене науке, првенствено настају емпиријско – аналитичко генерализаторским начином, али и хипотетички – дедуктивним и сложеним (комбинованим) начином.

У *класификацији теорија* користи се више критеријума, али њих пет има предности. Први је *критеријум предмета.* Њега можемо схватити и примењивати на више начина. По њему можемо разликовати теорије разних наука (теорије физике, математике, политике.), али и теорије унутар одређених наука (нпр. теорије политичких система, теорије политичког понашања, теорије политичког груписања и организовања).

Према *сазнајном пореклу* имамо теорије чији су називи побројани у напред наведеним начинима (аналитичко-дедуктивне, емпиријско-аналитичко генерализаторске итд), као и разликовање теорија теоријских наука и теорија емпиријских наука, мада се ова подела може подвести и под критеријум предмета.

По *општости* разликујемо најопштије теорије (то су по правилу филозофске), опште (теорије извесних сродних група наука) и посебне теорије.

Мертон је увео и појам теорија средњег обима које би спадале у емпиријско-индуктивне, генерализаторске теорије.

Према *строгости* теорије разликујемо теорије које се могу потврдити (емпиријске индуктивне, вероватне) и оне чија се истинитост може доказати (дедуктивне).

За сваку научну теорију битна је њена сазнајна моћ, која је утолико већа уколико се више одредаба, својстава, релација њоме може објаснити или уколико се више разноврсних хипотеза може потврдити. С тим у вези је и научна плодност теорије.

Сазнајна улога научних теорија може се схватити као сазнајна и као практична.

Сазнајна улога остварује се као научно сазнање одређених врста појава, њихово научно објашњење и предвиђање и нарочито проширивањем научног сазнања. У том смислу од изванредног значаја је улога теорије у научном сазнању и истраживању – од концептуализације, преко дефинисања предмета истраживања и постављања хипотетичког оквира до тумачења и схватања резултата истраживања.

Практична улога теорије изражава се у апстраховању сазнања теорије, у подобности теоријског сазнања да се аплицирањем и адаптирањем приреди за решавање свакодневних потреба људског живота у разним областима укључујући и политику

2.4.4 **Научно објашњење**

Готово сви савремени методолози се слажу да је у гносеологији и методологији научно објашњење битан и главни циљ науке [56] Према становишту филозофа и методолога науке научно објашњење је одговор на питање „зашто" – зашто се нека појава, својство, итд. јавља. Мада је питање „зашто" наизглед једнозначно, Нејгел Е. указује на могућу вишезначност појма „зашто" и, зависно од придодатог значења појма „зашто", наводи десет варијанти могућих интерпретација тог питања и одговора на то питање [57] То је и један од разлога што се јављају разлике у схватању научног објашњења. Тако Шешић, Б. сматра да се „научно објашњење идентификује са откривањем узрока појава које су предмет научног истраживања. На овај начин научно објашњење се разликује и одваја од научног посматрања и описивања предмета сазнања за које методе се сматра да дају одговор само на питање. „Какво је нешто?"[58] Насупрот томе Марковић, М. стоји на становишту да се научно објашњење не може идентификовати са откривањем узрока јер би се онда научно објашњење сводило на узрочно објашњење, ако би се оно заснивало на научном закону [59]

Појам научног објашњења може се схватити у ширем и ужем смислу. У ширем смислу научно објашњење подразумева сваки облик и врсту научног сазнања о предмету које говори о томе шта је тај предмет, какав је и који је. Ипак, у савременој науци већина аутора схвата научно објашњење у ужем смислу и одређује га као „исправно логички аргумент чије су премисе искази о генерализацијама, општим правилностима, значајним условима, а чији закључак изражава чињеницу, појаву која се објашњава" [60] или једноставније: „Научно објаснити једну појаву значи показати да је она настала нужно из неког претходног чињеничног стања"[61] или „... сазнати *садржај* и *структуру*, као и *функцију* и *понашање*, укључујући *узроке* и *начин настанка, промене и развоја или нестанка* те појаве. [62]

Наведене дефиниције и схватања научног објашњења упућују на предмет, структуру и процедуру научног објашњења.

Предмет научног објашњења могу бити појединачне појаве, научни закони и научне теорије [63]

Општа структура научног објашњења састоји се из три основна елемента. Према Марковићу, то су. „(1) опис појаве коју треба објаснити (explanandum), (2) констатације једне или више чињеница које претходе појави коју треба објаснити, (3) формулације трајне и нужне везе између две групе појава, тако да из друге следи прва. (2) и (3) заједно чине explanans."

Логичка структура објашњења има форму модус ponens-a за објашњење помоћу закона – по Хемпеловом моделу:

Ако А онда Б

Према томе Б [64]

Са овом одредбом основне структуре се мање више слажу и други, али су евидентне и извесне модификације Тако Ристић наводи следеће три компоненте: „... (1) један или више научних закона – искази о општим правилностима (z1, z2, ... , zn), (2) скупа исказа о условима у којима настаје појава коју би требало објаснити – исказа о почетним условима (n1, n2, ..., nn) и (3) искази о појави коју би требало објаснити" такође позивајући се на Хемпела [65]

Ристићево становиште, мада ублажено додатком „исказима о општим правилностима", изгледа нам још увек престрого зато што се и схватање појединачних импликационих веза између појава (појаве која се истражује са другим појавама) може прихватати као научно објашњење. Наиме, научно објашњење је, по основној логичкој структури *однос између explananduma и explanansa*, а explanandum може да буде неки предмет – реална ствар, процес или догађај, неки квалитет или квантитет, итд. *Explanans* може да буде класа исказа ставова, дакле искази закона, теорија, хипотеза – па и емпиријских генерализација.

У том смислу Шешић наводи три могуће ситуације: „(1) Најелементарније научно објашњење се може састојати у схватању појединачног на основу појединачног ...; (2) Научно објашњење се може састојати у схватању појединачног и посебног на основу општег ..., (3) Научно објашњење се може састојати у схватању општег на основу појединачног ..[66] Ове Шешићеве ставове поткрепљују и примери које Нејгел наводи у „Структури науке".

Као *основно средство научног објашњавања* сматрају се закони и теорије, што је повезано са схватањем детерминистичког карактера научног објашњења. Међутим, ово становиште отвара питања схватања детерминизма и научних закона, посебно у друштвеним, па и у неким природним наукама, на пример у биологији.

Нејгел с правом констатује постојање различитих облика научног објашњења у разним наукама и то илуструје кроз десет демонстрираних примера, које смо већ помињали Полазећи од тога, *Нејгел даје своју класификацију модела научних објашњења* према карактеристикама веза између explananduma и explanansa, у којој разликујемо:

(1) *Дедуктивна објашњења*, претежно у природним наукама која имају форму дедуктивног закључивања у коме је explanandum научна последица премиса. Премисе изражавају довољан, али не увек и нужан услов explananduma. У дедуктивном моделу важна је улога општих закона. Међутим, унутар тог модела постоје разлике, тако да неки модалитети постављају захтеве за допунским условима.

(2) *Објашњења по вероватноћи,* која за премисе користи неку статистичку претпоставку о извесној класи елемената, док је explanandum сингуларан исказ о појединачном члану те класе Нејгел напомиње да објашњења по вероватноћи неки научници сматрају само као „успутне станице до дедуктивног идеала", па да то и нису посебне врсте објашњења

(3) *Функцинална или телеолошка објашњења* која се користе првенствено у биологији и проучавању људског понашања. Та објашњења се заснивају на схватању једне или више функција коју нека јединка има у стварању одређених карактеристика система којем припада или се описује инструментална улога извесне акције у остваривању неког циља. Постоје два случаја функционалног објашњења: (1) за неки посебан чин, стање или догађај који се дешава у одређено време; (2) за неку одлику која је присутна у свим системима извесне врсте.

Постоји разлика између телеолошких објашњења у биологији и у друштвеним наукама. У друштву постоје свесни људски циљеви и планови, па их телео-

лошка објашњења узимају у обзир приликом објашњавања људског понашања. Приговор да се тиме у објашњење уводи утицај будућности не стоји, зато што људи поступају у складу са садашњом свешћу, интересима и тежњама – према будућности.

(4) *Генетичка објашњења* описују начин на који се предмет објашњења развио из нечег што му је претходило. Оно се састоји у навођењу главних етапа кроз који је неки систем прошао. Премисе објашњења садрже одабране, битне, каузалне релевантне исказе о одабраним догађајима релевантним за развој система, као и опште претпоставке о узрочним везама између догађаја. Поменуте претпоставке могу бити и закони развоја за које постоји независно индуктивно сведочанство

Премисе често исказују неке нужне услове под одређеним околностима, али не исказују довољне услове.

Овај модел објашњења Нејгел сврстава у објашњење по вероватноћи и указује да је спорно да ли је то самостална врста објашњења.[67]

Мада Нејгелово дело „Структура науке" квалификује као фундаментално и ванредно значајно за изучавање ове проблематике, *М. Марковић критикује ову класификацију* због тога што не разликује дедуктивно од узрочног објашњења, чиме су помешани критеријуми и нуди своју класификацију. Он прво разликује *дедуктивно* и *индуктивно објашњење*, а потом, према односу explanansa и explananduma („ ... законитој вези explanansa") разликује:

(1) *узрочно објашњење* – оно у којем однос између скупа претходних појава А објашњење појаве Б задовољава следеће услове:

(а) А претходи Б .

(б) А производи Б ...

(в) А је нужан услов Б, тј. у одсуству А појава Б се не би десила, или не би била таква каква је.

(г) А је довољан услов (или део довољног услова) Б, тј. кад је (заједно с другим условима) А дато, појава Б се мора десити.

(2) *Генетичко објашњење* – настанак појаве која се објашњава доводи се у везу (закониту?) са претходним фазама процеса који је довео до ње.

(3) *Функционално објашњење* – се заснива на нужној корелацији две врсте појава као законитој вези, али изостаје делатна веза. Према томе, иако слично узрочном, функционално објашњење то није.

(4) *Телеолошко објашњење* је применљиво искључиво у друштвеним наукама. Оно људско понашање повезује са сврхама и циљевима. Критика да однос људске сврхе и понашања није законит, не може се прихватити јер „неке сврхе, циљеви и апстракције стоје у општем и инваријантном односу према одређеном типу делатности. Таква телеолошка објашњења помоћу психолошких закона с добрим разлозима имају своје место у друштвеним законима и историји."[68]

Разлика између ове две класификације је евидентна и изражава се, прво, у томе што М. Марковић, с правом, разликује метод којим неко научно објашњење настаје као критеријум класификације од типа (модела) објашњења према односу explananduma и explanansa као критеријума. Друго, опет с правом, М.Марковић

раздваја функционално од телеолошког објашњења имајући у виду разлику између биолошких функција и свесног људског делања, између сврха и циља.

Шешић Богдан такође даје сопствене класификације научних објашњења.

I Према *критеријуму логичке форме,* разликујемо:

(1) *Индуктивно објашњење,*

(2) *Индуктивно статистичко*, explanansom обухвата један општи статистички став; став који се објашњава је појединачан а сазнајна вредност објашњења је вероватна.

(3) *Дедуктивно-номолошко научно објашњење* које је засновано на општем, строгом, нестатистичком закону. Explanans тог објашњења мора садржати бар један строги општи закон.

(4) *Дедуктивно статистичко објашњење* у explanansu садржи бар један статистички закон, а explanandum чини општи статистички став. Процедура извођења је дедуктивна.

(5) *Потенцијално објашњење* је оно код кога је explanans скуп ставова на основу кога (из кога) се објашњава један чињенички став.

Ова логичка класификација сагласна је са класификацијом М. Марковића, само је развијенија. Ипак, назив „потенцијално објашњење" отвара питање да ли је то објашњење или је можда неки прелазан облик ка објашњењу. По садржини објашњења рекло би се да је то сродно индуктивном објашњењу.

II. Према *степену истинитости* Шешић разликује:

(1) *истиниту* у које убраја *вероватна, могућа истиниту, стварно* истинита и *нужно* истинита објашњења;

(2) привидно истинита објашњења и

(3) лажна или погрешна објашњења.

Привидно истинита објашњења су, у ствари, заблуда односно лажна-погрешна објашњења, па није сасвим јасно зашто су одређена као посебан члан класификације. Тачно је да су она овако посебно акцептирана и да је њихово релативно често јављање у фазама развоја науке довољан подстицај да се она посебно нагласи.

III. По критеријуму *природе веза* између explananduma и explananse, разликују се:

(1) *Функционална научна објашњења* „чију предметну везу чине било које просте импликационе и функционалне зависности" Ова објашњења преовлађују у теоријским наукама, нарочито у логици и математици

(2) *Каузална, узрочна објашњења* – чији је предмет „узрочна веза између појава, процеса или догађаја. У explanansu је бар један став општи или посебан закон узрочности." Сва објашњења реалних појава, укључујући и друштвене, узрочна су

(3) *Мотивациона* објашњења су објашњења „дешавања и делатности у области биолошких, психичких и друштвених појава. Тако се понашање и делатност појединог човека, као и групе људи, па и целог друштва, објашњава на основу осећања потреба, жеља и циљева као мотива одређених активности."

Узрочно и мотивационо (каузално и телеолошко) објашњење се не могу апсолутно раздвојити зато што мотиви делују као узроци делања – понашања.[69]

Не улазећи дубље у критику изложених класификација научног објашњења, јер поред ових постоје и друге, сматрамо се обавезним да укажемо на евидентна слагања и разлике међу њима, од којих су најзначајнији:

- прво, јасно разликовање критеријума класификације,
- друго, јасно схватање да сви модели, типови научног објашњења нису подједнако подесни за све науке, као и да се извесни модели који се примењују и у природним и у друштвеним наукама, примењују на специфичан начин.

Са становишта потреба методологије, метода и истраживања у политикологији (политичким наукама) посебно су важна разматрања о функционалним телеолошким и статистичким објашњењима. Од посебног је значаја дистинкција између научних објашњења друштвеног понашања и делања у односу на збивања у биолошком свету. Разликовања телеолошких и функционалних, односно мотивационих и унутармотивационих понашања, осим што су неопходна, веома су и подстицајна. Наиме, показује се потреба да се, бар у политиколошким истраживањима разликују научна објашњења нагонских, инстиктивних понашања људи, група, друштава, од вољних, циљних, свесних понашања односно разликовање понашања и делања, као и разликовање циља и сврхе. Циљ је битно свесно, вољно, артикулисано одређење активности и акција људи. То је битна карактеристика политике и политичких субјеката.

Веома важним сматрамо и указивање на мотиве и циљеве као узроке. Ово сложено питање узрока и детерминизма не можемо овом приликом детаљније да обрадимо, па упућујемо на подстицајна разматрања М. Марковића и других.

За научна објашњења у политикологији, у мери у којој су она могућа, предности имају телеолошка, функционална и статистичка (по вероватноћи) научна објашњења, док су најмање могућа строга дедуктивна објашњења са логички научним explanandumom.

Више аутора је напомињало да не постоје строго утврђена мерила адекватности научног објашњења. Међутим, *услови* које је неопходно испунити да би се обезбедила одговарајућа адекватност могли би бити:

(1) Ставови explicanduma морају да буду истинити или бар вероватни;

(2) Ставови explanansa такође морају бити истините или бар вероватне научне хипотезе, теорије или закони. Међутим, оправдано је овде уврстити и одговарајуће статистичке, емпиријске генерализације.

(3) Између ставова explananduma и explanansa мора да постоји ваљана логичка веза логичке импликације и реалне импликације, или веза општег и посебног или нека функционална веза.

(4) Ако су предмети реални мора постојати реална веза између explananduma и explanansa или ако су предмети идеални, онда мисаона веза.

(5) Логичка форма, модел научног објашњења мора да одговара типу предмета explananduma.[70]

Научно објашњење у себе укључује све поступке и методе стицања и проверавања сазнања. Ипак, и поред тога, не могу се достићи апсолутна објашњења, осим у затвореном, аксиоматизованом и формализованом систему сазнања у коме се могу оформити једном за свагда дата објашњења. Друштвене

и политичке науке нису такви системи нити унутар њих такви системи постоје, те ми и не трагамо за апсолутним већ само за адекватним научним објашњењима која су кореспондентна са научном истином.

Ипак, научна објашњења проширују, продубљују, стимулирају и чине основанијим, поузданијим и објективнијим научна сазнања.

Научна објашњења у друштвеним наукама, па тиме и у политичким, суочавају се са специфичним, рекли бисмо, тешким и сложеним проблемима. Научно објашњење је повезано са научном прогнозном. Оно је снажан основ научног предвиђања, пожељан, али не и нужан. О њему ћемо више рећи у делу који буде обрађивао циљеве научног истраживања.

Разматрања о научном објашњењу оправдано је допунити кратким осврtом на научно предвиђање.

2.4.5. Научно предвиђање

Научно предвиђање је највиши ниво науног сазнања и врхунски научни циљ истраживања. Заправо, три су главна задатка сваке научне теорије: (1) да свестрано и тачно опише свој предмет, тј. појаве и процесе које истражује; (2) да тај предмет темељно и свестрано објасни и (3) да што тачније предвиди промену и развитак појава и процеса које истражује. Зато Б. Шешић и тврди да се *„мерило сазнајне моћи и сазнајне вредности научне теорије испољава у тачности описа, у темељности објашњења и степену тачности и врсти научног предвиђања"*.

Основно питање логичке теорије научног предвиђања је питање: како, на који начин и у којим мисаоним процесима се може предвидети будући исход неког природног, друштвено-историјског или сазнајног процеса?

Два су најчешћа, у основи погрешна, одговора на ова питања:

А) Са једне стране, *некритички рационалистички детерминизам* говори о томе да људско сазнање садржи апсолутно истините опште законе на основу којих је могуће предвидети све непознате догађаје, укључујући и оне који се још нису догодили (дакле, будуће догађаје). Према таквим схватањима треба имати само почетна стања једног дешавања и његову општу формулу (општи закон), па се са сигурношћу може предвидети ма које даље стање, кретање, развој, па и коначни исход тог дешавања – појаве – процеса.

Б) Са друге стране, за *логички емпиристички агностицизам* (заступан у разним варијантама од Хјума па до Рајхенбаха) карактеристично је порицање могућности научног предвиђања у било ком виду – било дедукцијом, било индукцијом, било а приори, било а постериори. Оно што се индукцијом и рачуном вероватноће може утврдити о будућности (било о серији догађаја, било о индивидуалном догађају) није никакво знање, него је само практично позитирање, тј. постављање хипотетичких ставова о будућем догађају. Вредност тих ставова није никада истина него је потенција, а предвиђање има само смисао клађења, а не сазнања будућности.

Не улазећи овде у детаљну анализу ових потпуно опречних ставова о могућностима научног предвиђања (између којих се налази низ других тумачења

и схватања), можемо констатовати да су се и рационалистичка вера и емпиристичко неверовање у могућност научног предвиђања доказали као погрешни. То, наравно, не значи да у њима нема и истине, али шта је, и колико има тачности у наведеним схватањима, као и које су стварне могућности и методе научног предвиђања, најбоље се може утврдити анализом конкретних облика научних предвиђања

(а) Као најпростији облик научног предвиђања се може издвојити тзв. *научна импликација* у којој се, на основу знања појединачне чињенице, предвиђа нека друга појединачна чињеница. То је, заправо, хипотетички спој два става, облика „Ако је а, онда је б", а суштина оваквог предвиђања је да се на основу једне познате чињенице (тј. истинитости става о њој), нужно изводи став који је првим ставом имплициран. Ова импликација се заснива на низу од раније познатих појединачних следовања или се може извести из неког општег става.

(б) Већ се у описаној импликацији назире зачетак сложенијег облика научног предвиђања, а то је тзв. *дедуктивно предвиђање*. Оно се састоји у научном предвиђању поједине чињенице, догађаја – појаве-процеса или неке њихове особине или својства на основу познавања општег закона који важи за целу класу или за цео скуп појава. Дакле, овде се ради о предвиђању посебног или појединачног на основу знања општег става (закона) и чињеница које су у складу са њиме, а хипотетички став који се односи на непознати догађај-појаву-процес (или уопште на непознату чињеницу) у овом случају проистиче из општег става као његова логична последица.

(в) *Индуктивно предвиђање* се сматра главним обликом сазнања будућих догађаја и под њиме се подразумева сваки индуктивни закључак којим се на основу низа познатих прошлих случајева закључује о непознатим случајевима, односно о будућим догађајима. Анализа овог облика предвиђања показује постојање три његове основне врсте.

– прва је она у којој се на основу познавања извесног броја случајева једног дешавања (н) или констатације једне особине-својства код већег броја (n) чланова одређене класе догађаја-појава закључује да ту особину има и наредни члан те класе (n+1),

– друга је она врста индуктивног предвиђања код кога се на основу извесног већег броја (n) познатог дешавања или констатовања једне особине-својства код већег броја (n) предмета или појава једне класе закључује да ће исто то бити случај и код наредних дешавања, тј. код више наредних појава те класе. У ову врсту индуктивног предвиђања спада и тзв. статистичка индукција чија је улога да се, због немогућности тачног предвиђања појединачних случајева (догађања-појава), омогући бар приближно предвиђање будућих појава исте врсте или серије будућих догађаја и то на основу просечне одредбе скупа таквих појава у прошлости и садашњости. Дакле, смисао овог предвиђања чини став да ће се оно што се дешавало и што се дешава на један одређени начин у већем броју познатих ранијих и актуелних случајева догодити и тако и у предстојећим случајевима. Наравно, у коришћењу овакве врсте предвиђања, које се у суштини заснива на принципу униформности дешавања у природи и у друштву, неопходно је

при прогнозирању реалних догађаја узети у обзир и корективне чиниоце (као што су растуће или опадајуће тенденције развоја појаве-процеса, деловање различитих споредних и индиректних утицаја који у правилу ремете униформност одређеног дешавања и чињеница да се предвиђање реалних друштвених збивања састоји из комбинације разних облика индуктивног и дедуктивног закључивања),

– трећа врста индуктивног предвиђања је она у којој се на основу извесног већег броја (н) дешавања или већег броја утврђених чињеница, особина и својстава одређене групе предмета (догађаја-појава-процеса) закључује да ће исто то бити случај и код свих осталих појава те групе или класе предмета. У овом случају ради се о тзв. бескрајној индукцији.

(г) *Индуктивно-дедуктивно предвиђање*, као посебан облик научне прогностике заснива се на већ констатованој чињеници да се у основи дедукције налази, заправо, индуктивни методски поступак, па је и цела метода индуктивно дедуктивна. Суштину ове констатације чини став да се до општих правила (принципа, законитости, закона) долази тако да се прво емпиријским путем код више појединачних случајева утврди истоветно дешавање или постојање одређене истоветне особине или својства, па се онда, на основу тога, констатује одређена правилност која се потом дедуктивно примењује на сазнавање других посебних и појединачних случајева (непознатог или будућег дешавања).

(д) Последњи облик научне прогностике јесте тзв. дијалектичко-дедуктивно предвиђање чију суштину чини разрешавање или превазилажење противречности између неког ранијег сазнања (раније утврђене правилности, законитости или закона) и новооткривених чињеница. Наравно, ово не значи оспоравање дијалектичности у претходно приказаним облицима предвиђања, већ само истицање најизразитијег вида дијалектичности садржаног у овом облику прогнозе (противречност и њено превазилажење). Сазнајни процес научног предвиђања се овде састоји у постављању научне хипотезе о неоткривеним предметима или њиховим одредбама, о будућим догађајима у стварности (укључујући у то и будућа сазнања).

Констатујући да научно предвиђање увек полази од извесних знања чињеница и закона на основу којих се праве хипотезе о сазнању нових чињеница или закона, Б. Шешић сматра да су *основне тешкоће научног предвиђања* следеће:

(а) Свако предвиђање полази од извесног, али увек непотпуног броја чињеница или од оних чињеница које су у мање-више посредној вези са појавом-процесима које треба предвидети.

(б) За научна предвиђања није довољна проста датост одређених чињеница већ је нужна њихова анализа и њихово одређено тумачење. Дакле, мора се наћи одговор на питање. шта дате чињенице значе у комплексу појава-процеса који се истражује и који, уколико су непознати, треба предвидети? Основна тешкоћа је у томе што дате чињенице могу имати веома различита значења, па тиме и допуштају многа различита, па и супротна тумачења. У непосредној вези са проблемом тумачења датих чињеница је и питање постављања највероватније

хипотезе о неоткривеним предметима и догађајима-појавама-процесима који се још нису десили. За решавање тог проблема користе се принципи вероватноће хипотезе, методе индуктивног утврђивања узрока, процене кохерентности постављених хипотеза утврђеним сазнањем или логичким принципима, итд. Битно за научно предвиђање јесте схватање везе између датих чињеница и хипотетичке теорије, односно схватања чињеница у светлости претпостављене теорије или закона. Та веза се схвата и индуктивним и дедуктивним путем, али је битно да, ако се ради о сазнању стварности, само пракса као сазнање чињеница, коначно одлучује о вредности постављене хипотезе.

(в) И онда када се дате чињенице протумаче у светлу одређене теорије или њене интерпретације, остаје отворено питање степена основаности дате хипотезе. у ком смислу, на који начин и са којом тачношћу можемо поставити одређену хипотезу? Одговор на ова питања Б. Шешић даје на следећи начин.

– сваку основану хипотезу у прогностици доносимо као став могуће истинитости (који на основу одређених разлога проистиче из познатих чињеница и закона),

– хипотеза научног предвиђања поставља се како индуктивно, тако и дедуктивно, а и као проста импликација извесних чињеница.

Имајући у виду све наведено могу се разликовати следећи *основни типови научних предвиђања* и њима одговарајуће тачности:

(1) Научно предвиђање у виду непотпуне класичне индукције која се ослања на довољан број суштинских облика или битних случајева једне групе појава-процеса, у којој се испољава принцип њихове униформности и чији је, с тога, закључак, и као хипотеза научног предвиђања потпуно известан.

(2) Индуктивно-дедуктивни тип научног предвиђања, који уколико се ослања на тачне опште законе и тачно проучене познате чињенице – такође омогућава тачно предвиђање.

(3) Статистичко-индуктивно предвиђање је трећи тип предвиђања веома сложених догађаја, чије узрочне везе нису познате. Оно има извесност која се изражава степеном вероватноће у смислу степена могућности и истине. Основну претпоставку вероватноће и у овом случају чини извесна униформност (једнообразност) са одређеном границом учесталости израженом бројем између 0 и 1, а степен вероватноће односи се непосредно само на целу серију или сектор серије догађаја, а не на појединачни случај. Због својих особина ово предвиђање је изузетно корисно, па и незаменљиво код сазнања масовних појава.[71]

У сваком случају као посебно значајне чиниоце за научну прогностику друштвених и политичких појава и процеса можемо истаћи следеће:

– да се она може сматрати утолико поузданијом уколико је предмет прогнозе ближи, а поузданост опада уколико се прогнозира временски удаљенија појава-процес,

– да успешност предвиђања у великој мери зависи од способности научника (дијагностичара-прогностичара) да што правилније идентификује битно исте, односно битно сличне одредбе процеса-догађаја-појаве у постојећем искуству и у настајућој појави-процесу који је предмет прогнозе,

– уколико је фонд сазнања-знања обухваћен HD-методом већи, потпунији и продубљеније обрађен, утолико је и метода продорнија за практичне политиколошке прогнозе и у инструменталном политичком деловању.

2 5. НАУЧНО ДОКАЗИВАЊЕ И ОПОВРГАВАЊЕ

Доказивање и оповргавање је, као и аналогија, саставни део сваког мишљења којим се долази до истинитог или вероватног сазнања о предмету мишљења. Субјект који мисли о предмету мишљења мора да одреди претпоставку о предмету и да формира ваљане разлоге који потврђују да је претпоставка о предмету истинита.

Основни облик логичког мишљења у коме се остварује процес доказивања је закључивање у свакодневном и у научном сазнању. Процес доказивања је врхунски процес у који су укључене све основне аналитичке и синтетичке методе истраживања и мишљења. Због тога се у логици доказивање и оповргавање сматра најсложенијом и најопштијом основном методом.[72]

Доказивање се најчешће дефинише као *извођење истинитости једног става на основу истинитости неког другог става или других ставова за које се зна да су истинити или бар вероватно истинити.*

Оповргавање је доказивање неистинитости тезе директним или индиректним путем.

У дефинисању доказивања и оповргавања евидентне су извесне дилеме. Прво, да ли је доказивање и оповргавање метода и ако јесте да ли је то једна метода? Исти аутори у неким случајевима говоре о поступку а у неким о методама доказивања и оповргавања. Чињеница је да се у том процесу могу наћи многе битне одредбе методе, као и битне одредбе поступка као саставног дела методе. Тако су строге норме о поступању у спровођењу доказивања – оповргавања и утврђивање структуре тока битна обележја метода. Она се сматра и битном методом провере истинитости одређених ставова посредством истинитости других ставова.

Не може се оспорити да су доказивање и оповргавање карактеристичне по строго утврђеној процедури и структури.

Прихватимо ли да је овде реч о методу, остаје питање да ли је то једна или су у питању две методе. Основна структура и процедурална правила су иста, а и основни општи предмет (истинитост става) и основни мисаони поступак (доказивање) су у суштини исти. Битна је разлика само у усмерености процедуре. У првом случају се доказује истинитост става усмерен на доказе да је став истинит. Супротно томе у другом случају се доказивање истинитости става усмерава на доказе да став није истинит односно да је лажан.

У оквирима двовалентне логике изложен став је ваљан. Међутим, у вишевалентним логикама доказивање води тврдњи о степену истинитости, а оповргавање о вероватној неистинитости, односно лажности.

Политичка пракса и политиколошка истраживања по правилу оперишу са претежном и делимичном вероватношћу и истинитошћу

Изложена својства доказивања и оповргавања имају још једну важну одредбу: доказани став истовремено значи да су сви супротни ставови о предмету доказивања оповргнути. Оповргнут став о предмету не значи да је било који супротан став доказан

Наведени аргументни говоре у прилог закључку да се ради о једној сложеној синтетичкој методи чија сложеност и синтетичност произлазе из њене структуре, обједињавања основних метода и извођења једног става о истинитости на основу истинитости других ставова

Друга дилема је да ли је процедура доказивања искључиво теоријско проверавање? Ово питање је веома значајно јер се оправдано поставља питање како се проверавају (оповргавају) хипотезе у емпиријским истраживањима које располажу емпиријским подацима. Исто тако постављају се питања о провери резултата истраживања о друштву и политици и о основаности њихове науке.

На потребу потпунијег и аргументованијег образложења става о доказивању и оповргавању као битног облика теоријске провере указује и став да се оно одиграва не само у научном већ и у свакодневном мишљењу које се веома тешко може сматрати претежно теоријским.

Међу дефиницијама налази се и исказ да је доказивање – оповргавање „логичко-теоријско образложење одређене поставке".

Ако у процесу провере (доказивања и оповргавања) хипотеза у једном емпиријском истраживању имамо у виду да су ставови о индикаторима, који су засновани на емпиријским подацима, теоријске творевине настале током пројектовања истраживања и научном обрадом података, аргументи става хипотезе, тврдња о теоријској провери постаје прихватљива.

2.5 1. **Процедура доказивања**

Структуру процеса доказивања чине.

(1) *Теза* – став који се доказује,

(2) *Аргументи или разлози* – ставови на основу којих се теза доказује и

(3) *Аргументација* или *демонстрација доказа* која се врши кроз

– навођење – излагање аргумената;

– мисаони логички процес у коме се у однос стављају теза и аргументи, тј. у коме се из ставова разлога изводи став тезе.

Доказивање се...

А) Став тезе

а) Став тезе мора да буде предметно одређен, јасно и прецизно исказан и по могућности једнозначан;

б) У току доказивања став тезе не сме се мењати како не би дошло до грешке;

в) Став тезе мора да има одређени смисао и значај за сазнање (научно сазнање) Ти услови су испуњени ако став тезе чине хипотезе о предмету истраживања; ако имају основу у ранијем научном сазнању или ако нова теза отклања противречности или недостатке старе теорије.

Општи услов је да теза буде проверљива

Б) Ставови аргумената морају да буду:

а) одређени по значењу, јасни, сазнајно вредни и довољно вероватни, односно истинити;

б) независни и различити од ставова тезе, али у потребном односу;

В) Демонстрација – излагање аргумената и логичко мишљење о њима и на основу њих мора да буде што строжије и у одређеном систему логике.[73]

Неке истине се, међутим доказују у сваком систему логике и имају исте карактеристике и важења независно од система логике

У доказивању важи правило да се емпиријски ставови не могу и не морају потпуно строго доказати јер они имају „достојанство" реалне истине. За аксиоме теорије важе ставови да они не подлежу проверавању у оквиру истог система јер су то најосновнији ставови. Ако се прихвати Аристотелова дефиниција аксиома, овај став је исправан. Међутим, ако се аксиоми схватају као производ научног сазнања, као суштински научни закон, онда се и аксиом може проверити посредством емпиријских и теоријских истраживања. Парадигматске промене и тзв. научне револуције управо су засноване на овим принципима.

2 5.2 **Врсте доказа**

Аргументи – разлози битан су чинилац доказивања. Они се разликују по доказној снази, значају и начину извођења. Међу доказима може постојати хијерархија те се може утврдити постојање главног разлога („nervus probandi"). Међутим, има ситуација у којима се разлози међусобно разликују по доказној моћи и значају, или се „главни разлог" у смислу једног исказа којим се теза доказује не може утврдити То је углавном случај са емпиријским истраживањима у којима доказ о истинитости тезе (генералне хипотезе) чини систематизован скуп проверених посебних односа појединачних хипотеза.

Ова ситуација отвара питање обогаћивања стандардне класификације доказа и појмом „емпиријских" доказа [74]

Уобичајена класификација доказа познаје следеће врсте доказа:

А) аналитичке доказе до којих се долази кроз две процедуре:

а) анализом ставова аргумената (Декартов аналитички доказ) Може да буде изведен и из аксиома и научних закона. Таквим дедуктивним доказом доказују се научне теореме,

б) анализом ставова тезе Ова подврста доказа назива се „Антички аналитички доказ" и често се користи у расправама.

У политици и политичкој науци наилази се на обе подврсте, а има случајева у којима се оне комбинују,

Б) синтетичке доказе који настају синтезом ставова разлога;

В) индуктивне доказе – до којих се долази индукцијом на основу ставова разлога, и

Г) дедуктивне доказе који се дедукују из става тезе или става разлога;

Д) директне доказе који се изводе непосредно из истинитости става – ставова разлога;

Ђ) индиректне доказе који произлазе из нестабилности става антитезе. Индиректни докази су могући, по схватању представника дијалектичке логике, само у двовалентној логици.

На овом ставу се вреди задржати Наиме, већ смо констатовали да оповргавањем једне тезе антитеза још није доказана зато што и теза и антитеза могу да буду погрешне. Тиме ни доказ о неистинитости антитезе још није доказ о истинитости тезе, осим у случају да су теза и антитеза поларне дихотомије истог основног садржаја и значаја, али супротне усмерености. Мада су такве ситуације ретке, на њих се у политичкој пракси и науци може наићи. Довољно је проучити изборне токове и њихова истраживања, па то утврдити.

У класификацији се не помињу квалитативни и квантитативни докази, што би, с обзиром на развој рачунара и тежњи за квантитативним проверама статистичко-математичким поступцима, било корисно отворити као питање.

Битна својства ваљаних доказа су: прво, да се заиста односе на тезу, на став и предлог који се доказује, друго, да је доказ довољан; треће, да је довољно одређен, јасно исказан и прецизан и, посебно да је истинит или довољно вероватан.[75]

2.5.3. **Погрешке у доказивању**

Сложеност процедура доказивања и разноврсност доказа доводе до случајних, а понекад и намерних грешака То су два типа грешака: (1) грешке разлога и (2) грешке демонстрације разлога.[76]

Најчешће *погрешке разлога* су:

А) неодређеност и конфузност разлога што се јавља у виду:

а) неодређености и непрецизности исказа који може да буде вишесмислен или непотпун или језички – граматички некоректан;

б) у исказу се могу налазити неодређени појмови, синоними и хомоними или други нејасно дефинисани појмови чије се право значење не може ваљано утврдити ни из контекста; место појма у конструкцији исказа такође може да буде узрок нејасности и непрецизности,

Б) једностраност разлога који се може односити на став тезе – предмет доказивања и тачно тврдити о споредном, али изоставити суштинске одредбе;

В) разлог може да буде слаб, односно недовољан;

Г) разлог може да буде погрешан, па је и доказ на основу таквог разлога погрешан.

Погрешке демострације су у суштини погрешно схватање веза између ставова тезе и ставова разлога – ненамерно или намерно. То су углавном следеће погрешке.

А) „pars pro toto" – погрешка уопштавања у којој се део третира као целина;

Б) „non sequitur" – закључак не следи, односно нема одговарајуће везе између разлога и тезе;

В) „petitio principii" који се манифестује као погрешка захтева разлога или као „circulus vitiosus" – ситуација погрешног круга односно одсуство разлога;

Г) измене и замена теза у оквиру чега се јављају „паралелогизми" и „софизми";

Д) промашај у предмету доказивања – када процес доказивања одступа од правог предмета доказивања.

Све побројане грешке у доказивању, а нарочито погрешке демонстрација налазимо у политичкој комуникацији па и у политичкој науци тј. теорији политике, нарочито у делима која су једнострано критички оријентисана.

2.5.4. **Оповргавање**

Основна правила о својствима тезе (антитезе), аргумента и поступака су иста у оповргавању као и у доказивању. Суштинска одредба оповргавања и основна разлика у основу на доказивање је у томе што је *оповргавање доказивање неистинитости тезе* (директно оповргавање), односно *доказивање истинитости антитезе* (индиректно оповргавање).[77] У вези с оповргавањем и доказивањем од интереса је концепција К. Попера о оповрглљивости која истовремено изражава и став о истинитости научних сазнања у друштвеним наукама. [78] Попер сматра да у тим наукама нема научног сазнања које једном доказано (односно конфирмирано) као истинито (вероватно) има својство трајног. Напротив, оно се увек изнова подвргава покушајима оповргавања и има статус истинитог (вероватног) све док не буде оповргнуто. Према том схватању оповргавање је само облик доказивања истинитости (вероватности) јер истинито је само оно што није оповргнуто. Неуспех оповргавања је доказ истинитости.

У оповргавању, осим директног доказивања лажности тезе имамо једну посебну подврсту индиректног доказивања неистинитости тезе која се служи тзв. „апагошким" доказом. То је, у суштини, поступак којим се теза квалификује као апсурдна (reductio ab absurdum). Евидентан је у систему двовалентне логике.

Све што смо до сада изложили о доказивању и оповргавању односи се првенствено на чињеничне ставове, судове и закључке. Подручје вредносног захтева разматрања још неких питања.

2.5.5. **Проверљивост вредносних судова**

У логици и науци уопште постоје два дијаметрално супротна становишта о проверљивости – дакле о могућности доказивања и оповргавања вредносних судова.

Прво становиште људске – друштвене вредности схвата као нешто потпуно субјективно, нешто што се не може објективизирати, па није подложно доказивању, оповргавању, мерењу, оцењивању, итд. То је у суштини аксиолошко становиште које се може назвати становиштем субјективног аксиологизма. Оно превиђа две битне чињенице: прво, вредности нису потпуно независне од друштвене стварности јер у њој настају, постоје и делују. Наиме, људи су и друштвена бића, а како су они творци и корисници вредности у друштвеном односу и општењу, то су и саме вредности чињенице друштвене стварности манифестоване у разним формама (од норме прописа до правила понашања

оформљених моралом или традицијом), друго, вредности нису строго индивидуалне већ су по правилу објективне индивидуалне интерпретације групних и колективних вредности. У противном се не би могло објаснити како то да многи појединачни субјекти уважавају исте вредности и одређена понашања, ствари, исказе итд. сматрају добрим или рђавим, лепим или ружним. Истина је да се могу констатовати знатна одступања и варирања вредности појединаца у односу на „општељудске", „општеприхваћене", „националне" и друге вредности, али је то доказ да се нека својства вредности могу истраживати, дакле доказивати и оповргавати

Супротно претходном је становиште тзв. „објективног аксиологизма" По њему вредности су објективне, оне се могу објективно проценити, а вредносне чињенице се могу просуђивати исто као и емпиријске чињенице. Као и претходно и ово становиште је превише једнострано јер се не могу чињенице реалности као што су нпр. материјалне творевине или људска понашања третирати потпуно исто као вредносни судови. Учешће субјективног и објективног у чињеничним и вредносним судовима није исто.

Када се разматрају вредносни судови неопходно је разликовати судове о вредностима и судове засноване на вредностима.

Вредности се не могу сматрати ни чисто субјективним, ни чисто објективним, већ специфичним јединством природне и друштвене реалности у релацијама субјект-објект-субјект и субјект-субјект. Степени зависности те духовне-емотивне творевине која се назива вредношћу од другог облика друштвене реалности различити су и условљени њиховом улогом у друштвеној егзистенцији.[79]

Супротност поларизованих гледишта покушава да превазиђе становиште критичког аксиолошког реализма који се сажето може изложити:

(1) вредности и норме су специфична јединства субјективних и објективних чинилаца стварности;

(2) вредности и норме су мање-више заједнички и групни;

(3) вредности и норме не само да потичу из објективне друштвене основе, већ су и њени чиниоци, и изазивају несугласице.

Дакле, оне подлежу истраживању, доказивању и оповргавању.

У политичкој пракси и науци вредности и норме су стални и битан предмет истраживања. Истражују се њихови садржаји, облици, порекло, носиоци, систематизација, односи, распрострањеност, итд. и све што може да буде предмет доказивања и оповргавања

У том смислу јављају се две врсте доказа:

а) чињенични – факти о распростирању, итд.

б) вредносни – постуларни у одређеним системима вредности хијерархијски организованим и с позивањема на њих.

Већи проблеми се јављају у сукобу система вредности у којима исти искази о вредности (нпр. слобода) имају разне садржине и значења.

ФУСНОТЕ.

[1] Ђурић, Михаило. *Проблеми социолошког метода,* Савремена школа, Београд, 1962, стр. 79

[2] Петронијевић, Бранислав. *Основи логике,* Штампарија „Давидовић", Павловића и др., Београд, 1932 , стр 30

Шешић, Богдан: *Основи логике,* Научна књига, Београд.1983, стр. 132. „Најопштије речено појам замисао неког предмета ... мисаони садржај речи, термина"....

стр 134. „Уопште узев појам је форма мишљења"

стр. 137. „... него је он облик нарочито активног схватања разних предмета мишљења."

[3] Шешић, Богдан. *Основи логике,* стр.136

[4] Шешић, Богдан: *Основи логике,* стр 144

Петронијевић, Бранислав: *Основи логике,* стр. 36 „Под садржајем једног појма разумеју се његове ознаке (тј. скуп свих његових ознака)." Шешић не прихвата ову дефиницију садржаја појма сматрајући да мисаоне одредбе нису никакве ознаке.

[5] Ристић, Живан. *О истраживању, методу и знању,* Институт за педагошка истраживања, Београд, 1995, стр. 53. „... а под обимом појма замисао скупа објеката који имају та својства или односе."

[6] Шешић, Богдан. *Основи логике,* стр. 148–149

[7] Петронијевић, Бранислав. *Основи логике,* стр 38

[8] Петронијевић, Бранислав: *Основи логике,* стр. 42

[9] Ристић, Живан. *О истраживању, методу и знању,* стр 53–54. разликује *поделу по обиму.* (1) класа која не садржи ни један члан, (2) појединачни – класа која садржи само један члан, (3) општи – више чланова. *Поделу по садржају.* (1) конкретни, (2) позитивни, (3) негативни, а наводи да постоје и друге врсте садржаја појмова.

Шешић, Богдан. *Основи логике,* стр. 159–175

[10] Шешић, Богдан. *Основи логике,* стр. 172

[11] Ђурић, Михаило: *Проблеми социолошког метода,* стр. 82. дефиницију сматра методом. „За први тип анализе, који се много више руководи теоријским разлозима него потребама истраживања, уобичајен је метод дефиниције." Дефиницију сматра и незаменљивим аналитичким средством.

[12] Петронијевић, Бранислав. *Основи логике,* стр. 133

[13] Марковић, Михаило. *Диалектичка теорија значења,* Бигз, Генес-с штампа, Просвета, ЦКС, Београд, 1994, стр 428-437, нарочито 445–447

[14] Шешић, Богдан. *Општа методологија,* Научна књига, Београд, 1971 , стр.126

[15] Ристић Живан: *О истраживању, методу и знању,* стр. 59

[16] Ђурић, Михаило. *Проблеми социолошког метода,* стр. 82, 89

[17] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* Научна књига, Београд, 1974, стр. 49
Шешић, Богдан. *Општа методологија,* стр. 136
Шешић, Богдан. *Основи логике,* стр. 49

[18] Ристић Живан: *О истраживању, методу и знању,* стр 63
Шешић, Богдан: *Основи логике,* стр. 193: „Под исказом разумемо сваку комбинацију говорних знакова, тј. речи или симбола, којима се исказује било која мисао. Исказ није апсолутно произвољна комбинација речи него је исказ само она комбинација речи или симбола којом се изражава извесна мисао"
Шешић, Богдан: *Основи методологије друштвених наука,* стр. 58

[19] Шешић, Богдан: *Основи логике,* стр.193
Шешић, Богдан: *Основи методологије друштвених наука,* стр. 58, 59: и овде даје сличну дефиницију: „Став јесте смисаони исказ постулиране одређене вредности", али и „Уопште узев, сваки смисаони исказ претпоставља истинитост или лажност или логичке валенције, уопште јесте став"

[20] Шешић, Богдан: *Општа методологија,* стр. 324–328

[21] Марковић, Михаило. *Дијалектичка теорија значења,* стр. 313–316, 109–110, 123–124, 195
И Шешић и Марковић расправљају о верификацији ставова без намере да поставе системску класификацију ставова.

[22] Марковић, Михаило: *Дијалектичка теорија значења,* стр. 316

[23] Ристић Живан. *О истраживању, методу и знању,* стр. 63

[24] Петронијевић, Бранислав. *Основи логике,* стр 53

[25] Шешић, Богдан: *Основи логике,* стр. 193 У књизи „Основи методологије друштвених наука" Шешић дефинише суд на исти начин: „Логички суд јесте одређеног предметног смисла и одређене сазнајне вредности"... „ако је, међутим, тим исказом потпуно одређена сазнајна вредност, тј. истинитост, лажност или степен вероватноће, онда такав исказ представља суд".

[26] Овде изложена класификација судова је преузета класификацијом Б. Шешића у књизи. *„Основи методологије друштвених наука".* Има и других класификација. Тако Ж. Ристић у делу: *„О истраживању, методу и знању"* на странама 64–69 излаже своју класификацију исказа коју поистовећује са судовима. Он разликује: (1) вредносне и сазнајне исказе; (2) аналитичке (логичке) и синтетичке (чињеничне), (4) појединачне, посебне и универзалне (5) исказе по квантитету и квалитету; (6) модалне и не модалне исказе, (7) просте и сложене исказе. У сложене исказе укључује логичке функције
И Бранислав Петронијевић у књизи *„Основи логике"* стр. 68–77, после излагања Аристотелове, Теофрастове и Кантове класификације, уз опаску да нема опште признате класификације, предлаже своју класификацију судова.
1 прости судови и 2 сложени судови.

Прости судови се деле на судове по.
(1) квантитету субјекта на а) универзалне, б) партикуларне, ц) сингуларне, д) генералне;
(2) квалитету копуле на а) афирмативне, б) негативне и ц) лимитативне;
(3) садржини предиката на а) егзистенцијалне, б) есенцијалне и ц) релационе;
(4) комбиноване врсте простог логичког суда у које спадају: универзално-афирмативни, партикуларно-афирмативни, и партикуларно негативан.
У сложене судове спадају: копулативан, коњунктиван, дисјунктиван и хипотетички.
Посебно као просте судове помиње категоричан и аподиктичан.
Разликује *психолошке* од *логичких* судова. У психолошке сврстава асерторичан и проблематичан, а у *нарочите врсте судова* убраја. аналитичан, синтетичан, и имперсонални, док су специјални судови контрадикторни, контрарни и корелативни.

[27] Петронијевић, Бранислав. *Основи логике,* стр. 87 овако дефинише закључивање: „Дефиниција закључивања (односно закључка) гласи: закључивање је извођење једног суда из једног или више других судова. Суд или судови из којих се изводи један суд представљају разлоге из којих као последица следује изведени суд. Закључивање је, према томе, продужено суђење на које је примењен став разлога.
Ристић Живан. *О истраживању, методу и знању,* стр. 94 каже: „Под закључивањем се подразумева успостављање таквог односа међу исказима посредством којег се, на основу познате (или претпостављене) истиносне вредности неког или неких исказа процењује истинитосна вредност неког другог израза. " „Закључивање се може схватити и као процес извођења једног исказа или суда из других – једног или већег броја исказа (односно судова)".
Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр. 63: „Логичко закључивање је најсложенији и најважнији облик логичког мишљења. Логичко закључивање се састоји из извођења новог става из полазних ставова или судова".
Марковић, Михаило. *Дијалектичка теорија значења,* стр. 316, тврди: „Наиме, закључак је низ ставова који има то својство да из једног или више претходних ставова (премиса) нужно следи последњи члан у низу (закључака)"
Ово становиште М. Марковића искључује могућности индуктивног закључивања јер у њему закључак следи из премиса – али не нужно.

[28] Шешић, Богдан. *Основи логике,* стр. 87–88
Петронијевић, Бранислав: *Основи логике,* стр. 88–96

[29] Петронијевић, Бранислав. *Основи логике,* стр. 88–96

[30] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр. 63 Указујемо на потребу уочавања проблема истинитости закључка применом традуктивног закључивања. У политици сличности форме не морају да исказују и сличности садржине и суштине.

[31] Навођени примери преузети су од Б. Шешића из *„Основи методологије друштвених наука",* стр 62

[32] Марковић, Михаило. *Филозофски основи науке,* Београд, 1981, стр. 62

[33] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр. 17–18

[34] Михаиловић, Добривоје. *Методологије научних истраживања,* Факултет оргнизационих наука, Београд, 1995, стр. 15

[35] Милић, Војин. *Социолошки метод,* Нолит, Београд, 1978 , стр. 256

[36] Исто, стр. 261

[37] Марковић, Михаило. *Филозофски основи науке,* стр. 16–17

[38] Исто, стр. 14 и 59

[39] Ђурић, Михаило: *Проблем социолошких метода,* стр. 17–18
Нејгел, Ернест: *Структура науке,* Нолит, Београд, 1974., стр. 1–12

[40] Шешић, Богдан. *Општа методологија,* стр. 288

[41] Супек, Иван: *Испитивање јавног мнијења,* Напријед, Загреб, 1968, стр. 13

[42] Марковић, Михаило: *Филозофски основи науке,* стр. 14–15

[43] Исто, стр. 17–18

[44] Шешић, Богдан. *Логика,* Научна књига, Београд, 1971, стр. 432–440
Марковић, Михаило: *Формализам у савременој логици,* Култура, Београд, 1957,
Коеп, Moris – Nejger, Ernest. *Увод у логику и научни метод,* стр. 152–155

[45] Марковић, Михаило. *Филозофски основи науке,* стр. 545, 711–740

[46] Петронијевић, Бранислав. *Основи логике,* стр. 196: „Дефиниција закона гласи: закон је став у коме је изражена стална веза између двају чињеница (између два објекта, две особине, између једног објекта и једне особине) "

Шешић, Богдан. *Општа методологија,* стр. 278 сматра, да је закон „Потврђен општи хипотетички став који се односи на извесну множину или класу појава" „Сваки закон (је) дијалектичко јединство које чине три битне стране или чиниоци закона. 1. предметна основа закона који чини неку општу и суштинску релацију ствари процеса или њихових одредби.. 2. општи логички став, тј. замисао предметне основе закона.. 3. језички израз прве две основне стране закона. "

Nejgel Ernest: *Структура наука,* стр. 41–94, разматра логички карактер закона првенствено у природним наукама.

[47] Ристић Живан. *О истраживању, методу и знању,* стр. 149 набраја врсте научних закона: (а) врста закона који изражавају нерпоменљиви поредак у зависности између догађаја или својстава (где спадају узрочни и развојни закони), (б) врста закона који изражавају непроменљиве статистичке односе (или односе вероватноће) – статистички закони, (ц) врста закона који изражавају постојање односа функционалне зависности (у математичком значењу речи функција и неке друге врсте закона).

[48] Петронијевић, Бранислав. *Основи логике,* стр. 107

[46] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр. 279–284. *У законе везе* по Шешићу спадају: функционализам и функционално генетички, каузалитети, процеса, промена, кретања и развоја. *У законе скупова*: закони класа и статистички. Шешић додаје и четврти критеријум класификације – *општости важења* и ту разликује: универзалне, опште, посебне и специјалне законе.

[50] Ристић Живан. *О истраживању, методу и знању,* стр. 150–151, изводи четири дефиниције разних аутора. Наведене дефиниције су у основи сагласне са овде предложеном

[51] Петронијевић, Бранислав. *Основи логике,* стр.236–237

[52] Nejgel, Ernest: *Структура науке,* стр. 70–71, 80

[53] Марковић, Михаило: *Филозофски основи науке,* стр. 505

[54] Шешић, Богдан. *Основи методологије,* стр. 292

[55] Исто, стр. 293
Mertan, Robert. *О теоријској социологији,* Центар друштвених делатности Социјалистичке омладине Хрватске, Загреб, 1979, стр.44
Петронијевић, Бранислав. *Општа методологија,* стр. 107

[56] Милић, Војин. *Социолошки метод,* стр. 322
Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр. 304
Печујлић, Мирослав: *Методологија друштвених наука,* Савремена администрација, Београ, 1989, стр. 7
Nejgel, Ernest: *Структура науке,* стр. 13
И други истакнути методолози се слично односе према научном објашњењу.

[57] Nejgel, Ernest. *Структура науке,* стр. 14–18

[58] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр.304

[59] Марковић, Михаило. *Филозофски основи науке,* стр.524

[60] Ристић Живан: *О истраживању, методу и знању,* стр. 127

[61] Марковић, Михаило. *Филозофски основи науке,* стр. 521

[62] Шешић, Богдан. *Општа методологија,* стр. 293

[63] Милић, Војин. *Социолошки метод,* стр. 321, каже: „Појединo научно објашњење може се односити на (1) неки општи став (искуствено уопштавање, закон или теорију) и (2) на појединачне појаве одређене врсте.

Nejgel, Ernest. *Структура науке,* стр. 13, „ објашњења се могу дати за појединачне појаве, за процесе који се понављају или за непроменљиве и за статистичке законитости".

[64] Марковић, Михаило: *Филозофски основи науке,* стр. 251

[65] Ристић Живан: *О истраживању, методу и знању,* стр. 127

[66] Шешић, Богдан. *Општа методологија,* стр. 294

[67] Nejgel, Ernest: *Структура науке,* стр. 18–24

[68] Марковић, Михаило: *Филозофски основи науке,* стр. 523–525

[69] Шешић, Богдан. *Општа методологија,* стр.295–297

[70] Шешић, Богдан. *Општа методологија,* стр. 297
Шешић, Богдан: *Основи методологије друштвених наука,* стр. 307–310

[71] Шешић, *Богдан Логика,* стр. 652–671
Милић, Војин. *Социолошки метод,* стр. 325–325

[72] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр. 261–270, Општа методологија, стр. 137, 151, 221–223, 244–250, 145–146
Зајечарановић, Глигорије: наведено дело, стр. 115–128
Nejgel, Ernest: наведено дело, стр. 1–24, 36–39

[73] Зајечарановић, Глигорије: наведено дело, стр 124 поставља и следеће захтеве у процедури доказивања. доказивање мора да буде у складу са правилима закључивања, у целом процесу доказивања морају да се користе истинити ставови – укључујући и ставове тезе. Ово је контрадикторно. Ако се зна да су ставови тезе истинити, доказивање је непотребно.

[74] Петронијевић, Бранислав. наведено дело, стр. 151–160, наводи осам врста доказа: 1) емпиричан, 2) рационалан, 3) синтетичан, 4) аналитичан, 5) директан, 6) индиректан, 7) субјективан и 8) објективан

[75] Koen, Moris – Nejgel, Ernest: наведено дело. стр. 411–415, 416–420

[76] Петронијевић, Бранислав: наведено дело, стр. 160 наводи ове две врсте грешака у доказивању: 1) паралогизам и 2) софизме.

[77] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр. 263, Општа методологија, стр. 145–146
Зајечарановић, Глигорије: наведено дело, стр. 124–128

[78] Poper, Karl, наведено дело, стр. 73, 118, 296–301

[79] Koen, Moris – Nejgel, Ernest. наведено дело. стр. 358–381, Nortrop, F.S.C , наведено дело, стр. 269–288, 322–373
Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр. 270–274

3. ОСНОВНЕ МЕТОДЕ НАУЧНОГ МИШЉЕЊА И ИСТРАЖИВАЊА У ПОЛИТИЧКОЈ НАУЦИ

У истраживањима природе, друштва и политике, у природним, друштвеним и политичким наукама (политичкој науци – науци о политици) користе се разноврсне методе. Оне се могу класификовати и класификују се применом разних критеријума. Један од критеријума је њихово место и улога у научном сазнању односно њихова основност и општост Критеријум основности и општости омогућава нам да констатујемо постојање *основних* метода које се истовремено могу сматрати и *општим*.

Основне методе су саставни део сваког логичког мишљења и у основи су свих метода научног сазнавања и истраживања. Њихова основност чини их општим. Самим тим што су основне методе у основи сваког логичког мишљења, сваког облика смисленог мишљења и сазнања, укључујући и научно, оне су и опште методе.

У основне методе се убрајају анализа и синтеза, апстракција (апстраховање) и конкретизација; специјализација и генерализација; дедукција и индукција. Неки аутори у ове методе убрајају и доказивање и оповргавање.[1]

Недоследности се могу запазити и у приписивању својстава и назива овим методама. Још увек, чак код истих аутора, оне се час називају основним посебним методама, час методским поступцима, час облицима мишљења. Ни односи међу њима нису до краја расправљени. Тако се једном говори о свакој методи као о посебној, други пут о једној (аналитичко-синтетичкој) методи која има више методских поступака (поменуте друге основне методе), трећи пут о више метода које чине поларизовани методски поступци (на пример аналитичко-синтетичка метода; метода апстракције – конкретизације; дедуктивно-индуктивне методе итд.).[2]

Назив основне методе научно је основан, логички конзистентан и одговара истинском положају и улози ових метода у сазнању уопште и научном сазнању. Додатак „посебне", који би могао изражавати њихову посебност у односу на друге методе и на методске поступке, као и у међусобном односу, у овом случају, у супротности је са њиховом битном одредбом да су, тиме што су основне, нужно и опште.

Основне методе се не могу одређивати само као „методски поступци" зато што имају све битне чиниоце и битна својства метода. Оне имају своју логичку и научну основу, структуру, предмет, норме и процедуру. Поступак је само део једног (методског-техничког) дела метода и првенствено се односи на извршавање одређених радњи у току истраживања. До исказа да се ради о методским поступцима доводи непрецизност у изражавању, али и разлике у концептуалном приступу и схватању ових метода. Ако се све ове методе сматрају једном целовитом основном методом, нпр. аналитичко-синтетичком, онда се све основне методе, посебно узете, могу посматрати као њени методски поступци. Основ за то су

међусобни односи и карактеристике основних метода Наиме, јасно се разликују основне методе које су својим поступцима блиске анализи (апстракција, спецификација, дедукција) и оне које су блиске синтези (конкретизација, генерализација, индукција). Истовремено изразита је њихова узајамна прожетост и међусобна условљеност. У прилог томе иду и схватања да су неке од поменутих метода у ствари „подметоде" или методски поступци других. Типичан пример за то је став да је индукција поступак генерализације Не улазећи сада дубље у расправу о односу индукције и генерализације, индукција је у методолошком смислу почетна, полазна, па, према томе, најосновнија метода сазнања, која омогућује индуктивну генерализацију Будући да се за генерализацију, али и за процес мишљења везује и поимање које се не квалификује као метода, односи између појединих основних метода су значајни за њихово одређење.

Додатне тешкоће схватању основних метода уноси и чињеница да се став, суд и закључак односно образовање појмова, судова и закључивање схватају као основни облици мишљења. Како је дефинисање у научном образовању појмова битан поступак, чак научна процедура којом се формира систем судова о битним одредбама предмета појма и да су основне врсте закључивања индуктивно и дедуктивно закључивање, стално се обнавља питање разликовања индукције и дедукције као облика мишљења односно процедура закључивања, с једне стране, од индукције и дедукције као метода сазнања и научног сазнања.

Доказивање (и оповргавање) не сматрамо методом сазнања. Наиме, несумњива је посебност доказивања – оповргавања као процедуре откривања истинитости ставова, судова и закључака, али се не може превидети да се до ставова, судова и закључака долази процесом мишљења, односно основним методама као што су анализа итд.

Доказивање и оповргавање баве се истинитошћу ставова, судова, закључака (предметних итд), али не и појмова, док се основне методе баве као својим предметима и стварима, појмовима, ставовима и закључцима. То је битан разлог да доказивање и оповргавање не уврстимо у ред основних метода нарочито не научних метода, већ да их третирамо као нарочито значајан (за научно сазнање можда најзначајнији) методски поступак. Основано је становиште да је доказивање (и оповргавање) процедура која прожима све па и основне методе, поготову методе научног сазнања.

У основне методе сазнања нису уврштене аналогија (која се сматра исто толико основном као и анализа) и компарација. Међутим, аналогија и компарација реалне ствари, појма, суда или закључка, подразумевају већ у неком степену оформљене појмове, ставове, закључке који се могу стављати у међусобни однос. Истина, сматра се да се аналогија и компарација јављају већ у моменту опажања предмета и мишљења јер се непознато сазнаје помоћу познатог – а то значи и утврђивањем идентичности (истости), сличности и разлика опаженог предмета мишљења и познатих предмета мишљења. Али, то су само почетни, најпростији и најнижи нивои аналогије и компарације који се не односе на појмове, ставове и закључке Компарација ће због своје важности бити посебно обрађена кроз компаративну методу

Сагласно напред изложеном, у *основне методе научног сазнања* и научног истраживања убрајамо.

– анализу;
– синтезу;
– апстракцију (апстраховање);
– конкретизацију;
– спецификацију;
– генерализацију;
– дедукцију;
– индукцију.

Све овде наведене методе имају нека *заједничка својства и чиниоце,* међу којима су најважнији:

(1) предмет који се овим методама истражује је сложена целина односно чине га односи између делова и целина, општег и посебног;

(2) ове методе су у основи свих метода научног сазнања и по томе су основне и најопштије,

(3) оне се налазе у међузависности и прожетости високог степена;

(4) њиховом употребом се стиче научно сазнање о чињеницама стварности, њиховим одликама, као и о појмовима, ставовима, судовима и закључцима;

(5) сваки од ових метода има своје норме и регулисане процедуре. Оне омогућавају примену ових метода у теоријским и емпиријским истраживањима, у истраживањима природе и друштва;

(6) природа и својства предмета истраживања захтевају специфичну примену ових метода, а оне показују високи степен адаптабилности односно употребљивости,

(7) све ове методе немају исти статус у процесу истраживања. Неке се чешће јављају као почетне, неке као завршне.[3] У политичким, и уопште у друштвеним наукама, ретко када се примењује само једна од основних метода, а најчешће се користе све методе. Готово да нема случаја у политиколошким истраживањима у којима се у истом истраживању не употребљавају анализа, синтеза, апстракција, специјализација, дедукција, индукција и генерализација.

У методолошким истраживањима све основне методе се употребљавају у једном истом истраживању.

8) Све ове методе имају веома велики гносеолошки значај. Међутим, све оне не омогућавају исти степен истинитости сазнања Неке од њих (индукција) претежно омогућавају стицање вероватног сазнања, а неке (дедукција) претежно извесног или нужног сазнања.

Гносеолошка функција основних метода остварује се у свим фазама истраживања и у свим врстама истраживања.

Основне методе научног сазнања могу се одредити према разним критеријумима. Уобичајени критеријуми су.

– својства предмета истраживања;
– својства примене у истраживањима;
– припадност методолошким односно логичким правцима.

1) Према *својствима предмета истраживања* можемо разликовати (а) *експерименталне* и (б) *неексперименталне* методе. Експерименталне методе су оне које се могу употребити у истраживању предмета који су подобни за истраживање експеримента. У њих свакако спадају методе којима се може остварити непосредан физички контакт са предметом – реалном ствари. То су анализа и синтеза, апстракција и конкретизација и индукција, па у одређеном смислу и специјализација, али не дедукција и генерализација које бисмо могли сматрати неекспериментални методама.

2) Према *својствима примене у истраживању* може се говорити о (а) *аналитичким* и (б) *синтетичким методама.*[4] У аналитичке спадају методе у чијој је основи анализа. То су, уз анализу, још и апстраховање (апстракција) спецификација и дедукција. Синтетичке методе методолошко-теоријског сазнања су конкретизација, генерализација и индукција у чијој основи је синтеза.

3) По *припадности логичким и методолошким правцима* у нас је било уобичајено разликовање формално-логичких и дијалектичких метода.[5] Савремена методологија, не запостављајући разлике које произлазе из припадности одређеним логичким системима и методолошким правцима, мора да уважи стварна кретања у овој области.

Наиме, савремена логика и методологија се оријентишу на истраживања у којима предметност, одређеност, разлика, развој итд. нису оспорене, а неки се спорови око праосноове (дух или материја) превазилазе у конкретним истраживањима.

Предложене класификације основних метода су, због својстава предмета класификовања, само условне.[6]

3.1. АНАЛИТИЧКЕ ОСНОВНЕ МЕТОДЕ

3.1.1. **Метода анализе**

Суштински *анализа је растављање предмета истраживања на његове саставне делове, односно на чиниоце структуре, функција, веза и односа на одређеном простору у одређеном времену.* Растављање може да буде физичко, али може да буде и духовно-мисаоно, па и комбиновано. У смислу научног истраживања нема чисто физичких растављања (дееба) предмета истраживања, већ је то увек истовремено и мисаоно растављање.

Општи предмет анализе је увек сложена целина. Та целина не може имати мање од два дела која су међусобно повезана и налазе се у међусобним односима. Целина и делови имају своју просторну и временску одредбу, своје квалитативне и квантитативне одредбе и својства, свој састав, своје спољашње и унутрашње односе и везе, кретања, промене, свој развој итд. Сложеност општег предмета анализе („сложена целина") омогућава да се предмет истражује као целина или да се истражује само једно његово својство, један његов део, један

или скуп односа, у једном моменту (одређеном одсечку времена) или у више временских јединица, на само једном одређеном простору или на свим просторима на којима се јавља итд.

Према *предмету истраживања,* тачније према обухвату предмета истраживања, може се говорити о потпуној и о парцијалној односно секвенцијалној анализи.[7]

Потпуна или тоталнa анализа подразумева свестрану анализу свих чинилаца предмета, његових својстава, интерних и екстерних односа и функција у укупном времену трајања и укупној распрострањености тог предмета. По правилу такви су предмети веома ретки и релативно их је тешко одредити. Нарочито их је тешко временски и просторно одредити и још теже обухватити анализом. Предмети потпуне (тоталне) анализе углавном су делови природне, друштвене, односно политичке стварности. Такав предмет би могли бити избори за одређену скупштину, једна политичка странка и слично. Али избори за скупштину или друге изборне органе власти уопште не би се могли обухватити једном анализом.

Потпуна анализа једног појма, једног става, суда или закључка, такође, би тешко била могућа, јер је веома тешко обухватити временске и просторне одредбе. Због тога се у пракси истраживања временске и просторне одредбе утврђују по одређеним критеријумима који дозвољавају да се у тако утврђеним временским и просторним одредбама може предмет схватити као целина. На пример, тоталној анализи се може подврћи политика прве или друге Југославије. Иако се тиме не обухвата Југославија као тоталитет, као потпуна целина (Југославија укупно) ово су посебне целине по више битних одредаба. Питање утврђивања и схватања односно дефинисања целине и сада је отворено због општости појма. Ако се целина схвата као „свако сложено једно" онда се у оквиру сваке науке и научне дисциплине конвенцијом утврђују критеријуми за одређивање целине и на основу њих оно што се сматра целинама. Тако једна временска целина у политичким наукама може да буде један период омеђен одређеним својствима; у просторном смислу целина може да буде територија омеђена дефинисаним границама итд. Ово се односи на све друштвене чињенице, на укупну друштвену реалност, као предмет истраживања. Све то важи углавном и за појам, став, суд и закључак као предмет анализе.

Парцијална или секвенцијална анализа обухвата само део, аспект, својство, одредбу, временску или просторну јединицу неке целине која се сама може посматрати као ужа и несамостална целина. На пример, такав део целине могла би бити предизборна активност која је у суштини само део изборне активности и избора и само се повезано са њима може схватити, а истовремено се може дефинисати и као условна целина.

Уопште узев, могуће су следеће парцијалне анализе по критеријуму предмета истраживања [8]

(1) Анализа садржаја, којом се сазнаје (научно) садржина једне појаве. Ова анализа се може схватити. ако јој се да шире одређење, и као потпуна јер се њоме може допрети до суштинских одредаба предмета. Међутим, ма колика ширина и могућа дубина сазнања се придавала овој анализи, остаје чињеница да она не обухвата форму предмета, а истинска одредба суштине није могућа без сазнања форме;

(2) Структурална анализа или анализа састава предмета којом научно сазнајемо чиниоце структуре односно чиниоце састава предмета.

Између анализе структуре и анализе састава има разлика које произлазе из схватања структуре. У свакодневном лаичком језику структура се изједначава са саставом предмета. То је погрешно *Структура* је релативно стабилна и она обезбеђује постојање и трајање једног предмета у одређеном временском периоду при чему очувава његове битне одредбе и својства који га чине управо тим предметом. Дакле, структуру чине битни чиниоци без којих тај предмет није онај који је, већ неки други. *Састав* је шири појам и обухвата све чиниоце предмета од којих су неки небитни, некарактеристични, па понекад и случајни и сувишни. На пример, анализа структуре једне политичке странке нужно обухвата постојање статута и програма, вођства и чланства; без тога нема једне политичке странке. Анализа састава, која је исцрпнија, обухватала би сваки организациони облик и сваку јединицу, класе, слојеве и друге групе чланова, што није услов постојања странке, али је мање или више важно за постојање и карактеристике странке.

(3) Функционална анализа којом се сазнаје активност, односи (везе и међузависност) унутар предмета истраживања. Могуће је конципирати анализу и тако да обухвата и односе предмета и окружења, „функције" и „дисфункције".

(4) Компаративна анализа којом се сазнају одређене сличности и разлике чинилаца предмета истраживања (или између два и више предмета), сличност и разлике активности, функција, веза и односа, кретања, промена и развоја У компаративној анализи може се запазити специфичност процедуре у њеном остваривању, која је везана за откривање и дефинисање компарабила Има случајева у којима су компарабиле формулисане већ приликом одређења предмета истраживања, али се јављају и случајеви у којима се током анализе откривају потребне компарабиле и потом ближе дефинишу. Треба напоменути да компаративна анализа може обухватати само квалитативне или само квантитативне одредбе предмета или и једне и друге, као и да компаративна анализа може у себи да садржи или да следи претходне резултате већ извршених анализа других врста.

(5) Генетичка анализа којом се сазнаје настанак и развој предмета истраживања, што подразумева кретање и промене квантитета и квалитета у времену и простору;

(6) Каузална анализа којом се сазнају одређене правилности и законитости односно закони постојања одређеног предмета истраживања. Има схватања да је каузална анализа само специјалан случај структурално-функционалне анализе.

(7) Структурално-функционална анализа се чак сматра најпотпунијом анализом која може да замени све остале анализе. Њоме се откривају структура и функције предмета и односи између њих, што је довољно сазнање. Међутим, ово становиште се тешко може бранити као методолошки исправно Наиме, приликом истраживања предмет истраживања дефинише се што је могуће прецизније и потпуније. Ако предмет изричито не захтева обухват кретања и промене или сличности и разлике, оне не морају и по правилу неће бити обухваћене анализом.

(8) Факторска анализа за предмет сазнања има битне делујуће, детерминирајуће чиниоце Могло би се рећи да се факторска анализа може сматрати специјалним случајем узрочно-последичне односно каузалне анализе.

По критеријуму предмета може се листа анализа проширити (на пример релациона анализа, итд), али за тим нема потребе јер су све најважније врсте анализе већ поменуте.

Анализа по својим *битним својствима* може да буде дескриптивна или експликативна.

Дескриптивна анализа описује предмет тиме што набраја чиниоце, својства, итд о којима је стечено сазнање Она је репродуктивна, јер даје сазнања о већ постојећем успостављањем одговарајуће евиденције. Битно обележје дескриптивне анализе је несхватање унутрашње међузависности и условљености и недовољности сазнања да се предмет истраживања објасни.

Експликативна анализа доприноси дубљем схватању предмета, његовом објашњењу и сазнању правилности и законитости. За разлику од дескриптивне анализе, као почетног граничног случаја експликативне анализе, ова је продуктивна захваљујући субјективној активности стваралачког мишљења у коме је постојеће констатовано само као основ за стваралаштво, за сазнање другог и друкчијег могућег у целини која је предмет истраживања. У политиколошким анализама, нарочито у оним којима је предмет анализе политички процес, политички систем или политичка организација, уз констатације о својствима постојећег и његовој повезаности, по правилу се креативним мишљењем откривају и други могући чиниоци, други квалитети и квантитети, као и односи који из тога могу да проистекну.

Процедура примене анализе у улози основне методе захтева:

(1) општу и операционалну идентификацију сложене целине као предмета истраживања. Ово се подразумева, али се на право значење тога треба подсетити. У друштвеним и политичким наукама предмети који се подвргавају анализи често су чињенице друштвене односно политичке стварности (као што су политичка понашања, политички ставови, политичке организације итд). Није довољно рећи да ће се анализирати избори, већ је неопходно изборе као предмет истраживања дефинисати и посебно одредити о чему ће се баш том конкретном анализом стицати сазнања: о укупном изборном процесу, о односима, о учесницима, о активностима, резултатима итд.

(2) избор радњи и средстава којима ће се анализа остварити у складу са изборном концептуалних полазишта;

(3) мисаоно и (или) физичко растављање предмета анализе,

(4) констатовање чинилаца предмета анализе (чинилаца структуре и састава, функција, веза и односа у времену и простору;

(5) констатовање односа између чинилаца,

(6) квалификацију и евидентирање сазнатог и конституисање сазнања на основу претходног.

Сложеност, развојност, идентичност и противречност, применом наведене процедуре, не само што нису више препрека већ су доступни продуктивни основи научног сазнања анализом

Мада смо већ говорили о продуктивној анализи; поставља се питање њеног стварног научног доприноса Основаност питања налази се у чињеници да је анализа метода истраживања постојеће целине о којој већ постоји одређено сазнање о општем. Овим питањем се не може довести у сумњу научна продуктивност. Прво, има случајева у хеуристичким истраживањима да се у анализу уђе полазећи од дефиниције која се на основу резултата мења или напушта. Чак и кад то није случај, разним врстама анализе стиче се продубљено и поуздано сазнање, поготову када се анализа јавља и као експериментална метода.[9]

3.1.2. Метода апстракције

У схватању апстракције могу се констатовати знатне разлике. Оне се испољавају прво, у схватању апстракције као сазнајног процеса; друго, у схватању њеног односа са првенствено конкретизацијом, али и са другим основним методама; треће, у схватању основа и поступака апстраховања.

Схватања о апстракцији као сазнајном процесу отварају бар следеће дилеме: прво, да ли је апстракција само један од мноштва процеса сазнања међу којима неки нису ни довољно одређени или је то метода, методски поступак или један од облика мишљења? Проучавање апстракција води следећим закључцима: *апстракција је један од основних метода* научног сазнања у систему тих метода. Њен *општи предмет* је јасно одређен. опште у посебном довољне одређености да се може издвојити и истражити као издвојена целина и посебно у општем, опет као могућа издвојена целина. У стварности политике и у науци о политици, па и у друштвеним наукама у целини, ситуације погодне за апстракцију (апстраховање) честе су Заиста је не само могуће већ и неопходно апстраховање општег из посебних становишта, општих уверења и опредељења из посебних, општих својстава понашања из посебних. Довољно је подврћи истраживању само политички плурализам, па добити довољно уверљиве доказе за ово. Исто је и са издвајањем посебног из општег.[10]

Становиште о издвајању појединачног из општег и општег из појединачног мора се примити с критичком резервом Наиме, конкретно појединачно, друштвено реално, не може се добити издвајањем, мада се, рецимо, у хемији извесним поступцима фактички хемијско-физичким апстраховањем могу добити и поједини састојци једињења. Међутим, у овом случају се пре ради о анализи, о дељењу једне целине на састојке (делове) него о апстракцији И ситуација са издвајањем општег из појединачног отвара питање о граници између индукције, поимања и генерализације с једне стране и апстракције (апстраховање општег или посебног из појединачног).

Предмет апстракције (истраживања методом апстракције – апстраховањем) су појмови, ставови, судови, закључци и други целовитији и ширі системи исказа мишљења и схватања као што су разне писане и друге творевине, као и политичке и друштвене реалности. По правилу примењује се мисаона апстракција (мисаоно апстраховање) [11]

Основна научна метода апстракције има утврђени методски поступак – *апстраховање* У друштвеним и политичким наукама поступак апстраховања је мисаони поступак, који је усмерен на предмет (опште и посебно) и који се одвија по одређеним правилима. Овај поступак следи анализу предмета и открива у анализом добијеним деловима предмета одредбе, својства, садржаје, облике, моменте итд. одређеног степена општости односно посебности. Наравно, ове општости не морају да буду ни универзалне, ни апсолутне већ се могу ограничавати на групу предмета, делова, својстава итд. и (или) на одређене просторне и временске јединице.[12]

Методе, по дефиницији, имају технички део, тј. своје инструменте и поступке. Поступак апстракције (апстраховање) већ смо описали. И мада је то мисаони поступак, он уопште не мора „а приори" да искључује и одређена помагала – инструменте разних облика почев од једноставног евиденционог листића до сложенијих техничких средстава. Познате су и неке методе које немају своје инструменте, а ипак су методе. То је, на пример, метода студије случаја, која се сматра оперативном методом, а метода је само по концепцији и нормама поступања у њеној примени. Сагласно томе, апстракција се оправдано може сматрати основном методом која је саставни део система основних метода и подсистема аналитичких основних метода.

Аналитичност апстракције произлази из њене заснованости на анализи која јој претходи и на поступку апстраховања – издвајања из (условне) целина. Издвајање у бити садржи поделу на оно што се издваја и оно из чега, односно од чега се издваја.[13]

Основност апстракције у методолошком смислу садржана је у начину настајања појмова, ставова, судова и закључака. Наиме, сви појмови су, а нарочито категоријални, апстракције у нужној мери. Ако су судови релације појмова, а закључци релације ставова односно судова, онда се не може оспоравати методска основност апстракције у научном мишљењу. У тој основности је и њена општост.

Апстракција се у логици и методологији по правилу разматра повезано (у пару), са конкретизацијом, при чему се истичу две тврдње. Прво, да апстракција и конкретизација чине једну основну методу (апстрактно-конкретизујућу), са два супротна методска поступка: апстракцијом и конкретизацијом. Друга тврдња је, више имплицирана него експлицитно исказана, да се апстракција и конкретизација прожимају и претпостављају

Нема сумње да су апстракција и конкретизација повезане и да се могу посматрати у пару Међутим, није нужно да се апстракција не посматра одвојено као једна а конкретизација као друга метода. Она је довољно целовита; предмет, циљ и поступак јој се јасно разликују од предмета, циља и поступка конкретизације, а конкретизација јој је не претходи нужно, нити јој нужно следи.

Међутим, може се поставити питање није ли у апстракцији (апстраховању) општег из више посебних предмета, појмова итд. садржана извесна генерализација, односно није ли садржана и извесна конкретизација у апстраховању посебног из општег? Не може се порећи да апстракција (апстраховање) као издвајање општег од посебног (уз занемаривање посебног) несумњиво јесте анали-

тички поступак. Али је тешко оспоравати да се при том могу запазити и извесне одлике синтетизирања приликом утврђивања тог општег – апстрактног. У том смислу се може отворити и питање да ли се апстракција и конкретизација прожимају и претпостављају. Ако се нешто конкретизује, оправдана је претпоставка да му је апстракција претходила. Али, апстраховање не мора да претходи конкретизацији управо зато што се друштвена стварност састоји из много појединачног конкретног и појмови, судови и закључци се прво формирају о том појединачном-конкретном, па се апстраховањем претварају у опште појмове и ставове (категоријалне појмове и аксиоматске ставове). Тек доцније, у процесима сложенијег научног мишљења, јаче се изражава међусобна повезаност апстракције и конкретизације. Међутим, та повезаност не укида њихове посебности.

Апстракција као метода, тиме што издваја *општа* или *посебна* својства, ствара основне услове за образовање појмова, за генерализацију и заснивање и примену општенаучне методе моделовања.

3.1.3. **Методе специјализације**

Специјализацију такође убрајамо у аналитичке основне методе. И њој су у основи поступци анализе односно *сазнавања посебног и појединачног у општем* при чему је опште схваћено као целина састављена од чланова који су сви међусобно повезани извесним заједничким својствима, али су међу њима задржане евидентне разлике на основу којих се може идентификовати њихова посебност у одређеном поретку. У основи специјализације налази се метода апстракције. Најопштији појам или став који је предмет рашчлањавања је апстрактан, тј. до њега се дошло апстраховањем; чланови су такође апстракција посебног од (из) општег.

Има схватања да је специјализација, заснована на аналитичко-синтетичкој и апстрактно-конкретизационој методи, те да подразумева: а) конкретизацију општег у посебно, б) апстракцију посебног из општег, в) анализу стварно општег.

Сматра се да је *специјализација схватање посебног у општем преко посебног*, а као *облици специјализације* наводе се класификација и дихотомија.[14]

Научноистраживачка пракса упућује нас на закључак да специфицирана заиста јесте заснована на поступцима растављања, раздвајања, деобе једне целине (једног општег) на његове делове и да је то сазнање делова посредством целине, али и сазнање целине помоћу делова. Као и код анализе и у специјализацији чланови се сазнају преко целине деобом на чланове, а целина и чланови (узев појединачно) преко свих, односно осталих чланова. Битна разлика специјализације према анализи и апстракцији јесте сврставање – разврставање чланова према одређеном принципу у основан поредак.

Разврставање – сврставање у одређени поредак, као специфичност спецификације, не дозвољава нам да у спецификацију уврстимо, поред класификације (и дихотомије) и дедукцију, мада и она спада у основне аналитичке методе.

Дедукција није подела ни разврставање већ је њен битан поступак много сложенији: то је извођење новог суда или закључака из премиса, већ постојећих судова или закључака.

Предмет специјализације су појмови, ставови, судови, закључци и друге мисаоне творевине, али у одређеним случајевима у друштвеним и политичким наукама, предмети специјализације могу бити и физички предмети, ствари и људи. И у том случају мисаона спецификација има доминантну улогу и место.

С обзиром да специјализација има два своја облика, може се констатовати да она има строго разрађена правила мисаоне процедуре као поступака и инструмената у разним облицима, укључујући и физичке.

Спецификација је веома често примењивана метода у научним истраживањима у свим његовим фазама. Она је веома често примењивана не само у друштвеним и политичким наукама већ и у практиковању друштвеног живота и политике. Могло би се чак рећи да се целокупни политички процес одвија уз стално разврставање и сврставање по разним основама.

3.1.3.1. Класификација

Класификација је специјализација предмета појма или става тако што се класа или један општи појам или став (тачније појам, став, суд или закључак или неки друштвени реалитет) рашчлањава и разврстава по одређеном критеријуму. Сагласно томе класификација је систематска доследна и потпуна подела по *општости* и *сложености* предмета класификације.

У истраживачкој пракси има ситуација у којима се класификација не врши само поделом општег већ толико сазнатог да се на основу постојећег сазнања може утврдити критеријум – принцип поделе и вршити рашчлањавање, него се класификација врши сажимањем односно на основу сазнања појединих чланова од њих се формира поредак, тј. класификација.[15]

Не улазећи у расправе између логичара – дијалектичке провенијенције са онима формално-логичке оријентације, можемо да утврдимо да свака класификација мора да удовољи извесним захтевима да би уопште могла да буде прихваћена као класификација и да би била употребљива, научно и практично.

Прво, свака класификација је *предметна*. Предметност се не односи само на целину, општост, која се рашчлањује (или се кроз класификацију формира), већ и на сваки члан класификације. „Ништа" није могуће позитивно замислити, па га није могуће ни рашчланити. „Ништа" такође нема чланове који би се могли сврстати у одређени поредак, па се класификација не може оформити ни сажимањем – међусобним повезивањем чланова. На примеру бирача односно грађана са активним и пасивним правом гласа то се може видети веома једноставно. Појам „бирача" можемо, као општи, поделити на бираче који гласају за странку „X" и „Y", странку „Z" итд. или уопште не гласају. Оне који не гласају не можемо разврстати по критеријумима негласање односно гласање.

Дакле, предметност (предмет класификације са својим својствима) услов је за формирање применљивог принципа – критеријума класификације.

Друго, свака класификација је *систематска,* извршена (вршена) по ваљано утврђеном критеријуму – принципу који омогућава да сви чланови класификације чине један смислени функционални поредак

Треће, свака класификација је *вишечлана* (има више од два члана). У протривном она је само дихотомија. Истина, дихотомија се схвата и као двочлана класификација, али се дихотомијом не могу непосредно изразити сви потребни прелази и односи између чланова већ само њихове поларности.

Четврто, сви чланови класификације морају имати једно *заједничко својство или одредбу* по којој улазе у обим и садржај појма који има улогу општег класног појма, става итд. Међутим, у друштвеним и политичким наукама то заједничко својство може да буде, „ближе" и „даље", тј. степен непосредности не мора да буде исти. У већ наведеном примеру помињали смо једно општије и даље својство – то је да су сви које обухватамо класификацијом „бирачи". Друго, уже и ближе својство је активност гласања. Сви су активно изразили свој однос према изборима на тај начин што су гласали или су апстинирали из разних разлога. Активност гласања може се још уже схватити: као непосредно извршење радње гласања, чиме би се искључила група оних који чин гласања нису извршили. У том случају бисмо могли да сматрамо појам (групу бирача) као општи. То би се могло решавати на један од два начина. Први, да се за општи појам прихвати појам „бирачи који су гласали"; други, да се прво примени дихотомија – подела на оне бираче који јесу и оне који нису гласали при чему би општи појам био бирачи, а критеријум понашање у процедури гласања (чин гласања). Тек потом, када се добије група „бирачи који су гласали", може се овај појам прихватити као општи, па да се њиховом деобом изврши класификација. Наведени пример илуструје само једноставније случајеве.

Пето, класификација мора да изрази *прелазе чланова из једних у друге* и њихове међусобне удаљености и удаљености од општег појма, иако су обухваћени његовим обимом и садржајем. Ово је захтев коме је често веома тешко удовољити због велике сложености и разноврсности друштвених и политичких појмова, што се види из примера класификације бирача.

Класификација се може односити на *суштину, садржај, форму, квалитет, квантитет, простор, време, односе итд. или на више одредаба одједном.* То нас упућује на закључак да се може говорити о једноставним и сложеним класификацијама, једнослојним и вишеслојним, једностепеним и вишестепеним класификацијама које се јављају у истраживачкој пракси. Класификација, нарочито квантитативна, може се сматрати једним од почетних облика мерења.

С обзиром на веома велики гносеолошки значај класификације (који је у основи типологије, а јавља се понекад и као научни циљ), она се мора вршити по одређеним правилима.[16]

Чиниоци тих правила садржани су већ у захтевима према класификацији, па се ова правила могу сматрати научно и практично основаним.

Битна правила класификације су:

(1) предметност и одређеност предмета класификације по критеријумима облика и садржаја појма и додатним критеријумима зависним од својстава предмета;

(2) јединственост класификације, што значи да су сви чланови класификације идентификовани по истом критеријуму (принципу) и по истом поступку, да сви садрже исто основно битно обележје које је битна одредба основног појма, односно скупине која се разврстава;

(3) релативна посебност сваког члана класификације с тим да посебности буду истог реда и исте врсте, тј. да те посебности члану класификације не одузимају основна својства која су карактеристична за све чланове;

(4) критеријум класификације и њена примена морају да обезбеде потпуност поделе односно обухват свих чланова – делова који чине целину на коју се класификација примењује;

(5) између чланова изражавањем њихових разлика треба да буде обезбеђена што приближнија (ако није могуће иста) удаљеност од општег појма (целине) и међусобно.

Два последња правила (4 и 5) у истраживачкој пракси веома је тешко испунити у потпуности. Због тога се она схвата и примењује као тежња, настојање итд. зависно од фактичких могућности.

На крају, оправдано је упитати се поново о томе да ли класификација даје ново сазнање, да ли је експликативна или је само понављање и приказивање већ постојећег сазнања, само дескриптивна метода (облик и поступак специјализације); и друго питање, има ли класификација своју посебну процедуру?

Ако се класификација схвати као једноставна деоба појма по одређеном, унапред познатом принципу, она се може сматрати репродуктивном. Међутим, ако се класификација реализује по наведеним правилима и у складу са изложеним захтевима, чак и када се ради о познатом појму или појави, продуктивна је. Њоме се сазнају односи чланова међусобно и са целином, дистанце и редоследи односно почеци, а откривају се принципи, односно могући ваљани критеријуми за раздеобе или сажимање.

Раздеобе и сажимање, правила, принципи и њихова примена указују на посебност процедуре класификације као методе.

3.1 3.2. Дихотомија

Посебан облик спецификације и истовремено класификације јесте дихотомија. То је веома раширен методски облик у свакодневном говору и предмет-језику у коме позитивне одредбе у исказима веома често бивају супротстављене негативним одредбама. Дихотомија је раширена и у „политичком говору-језику" нарочито у фазама политичких акција у којима један од носилаца политичког утицаја (најчешће политички покрети, странке и политичке вође) тек артикулише интересе и циљеве и свој однос према политичкој ситуацији.

Неспорно је да је дихотомија истовремено облик специјализације и облик класификације. Међутим, погрешно је схватање да је дихотомија једноставно двочлана класификација, тј. да је једина разлика између класификације и дихотомије у броју чланова. Превиђа се да је, по дефиницији, класификација деоба, рашчлањавање једног у коме сваки члан има и нешто битно по чему је члан тог једног.

Класична, формално-логичка дихотомија то не захтева Штавише, она се састоји из једног позитивно одређеног члана којим се тврди да нешто јесте (верник) и једног члана који садржи негативну одредбу (не-верник) Овога, према правилима класификације, ни у једној класификацији не би могло да буде ако се доследно спроведе један принцип поделе или сажимања

Логичари, па и методолози дијалектичке методолошке оријентације уочили су недостатке и тешкоће који произлазе из члана дихотомије који садржи негативну одредбу. Исказ да нешто није не говори о томе што јесте, па је у много чему мањкав Отуда критика формално-логичке дихотомије и захтев да оба члана буду искључиво формулисана позитивним одредбама.

У истраживачкој пракси и практикованом језику и говору захтев за дихотомијом од два члана са позитивним одредбама показао се као непрактичан, неекономичан, а у извесним случајевима и немогућ. Ако се прихвати дихотомија у којој су оба члана позитивно одређена, доспева се у једну од две следеће ситуације: прва, дихотомија је недовољна и тражи да пређе у класификацију; и друга, не може се исказати битна одредба, суштина односа у предмету дихотомије. У прилог томе јасно говори следећи типичан пример. Претпоставимо да желимо да дихотомијом изразимо страначку припадност. Добићемо, ако би критеријум (принцип) био чланство у странци, дихотомију: (1) припадници странака, (2) неукључени у странке (у говорном жаргону „партијци" и „ванпартијци"). Чак и када бисмо и у овом случају прибегли класификацији, могли бисмо да добијемо низ чланова са позитивним одредбама (припадници-чланови партије, странке X, Y, Z.), али би потпуно сазнање о припадности партијама – странкама имали тек када бисмо утврдили колико је грађана са пуним политичким правима и могућностима ван чланства у било којој странци.

Ово указује на много сложеније односе између дихотомије и класификације него што то на први поглед изгледа Може се оправдано сматрати да је у пракси истраживања у друштвеним и политичким наукама неизбежна и дихотомија са чланом који садржи негативну одредбу. У неким случајевима дихотомија претходи класификацији. а) чланови странака и б) они који нису чланови ниједне странке – па потом А) чланови странака (x, y, z) Када дихотомија не претходи, она се кроз свој члан са негативном одредбом јавља у последњем, односно после последњег члана класификације формиране по свим правилима. На пример: А) чланови странака x, y, z... и, па на крају Б) они који нису чланови ниједне странке.

Приказани односи између класификације и дихотомије у истраживачкој пракси разрешавани су прагматично формирањем двеју основних врста класификација. 1) дивизије, која удовољава свим стандардним захтевима и правилима класификације и код које сваки члан изражава карактеристике целине и 2) партиципације, негативним одговором који, дакле, не мора да изражава карактеристике целине. Осим тога, ни истраживачка, ни друштвена, ни политичка пракса се нису одрекле употребе дихотомије са једним позитивно одређеним чланом, као ни дихотомија са два позитивна одређена члана.

3 1 4. Дедукција као основна метода научног сазнања

У стандардној литератури која обрађује питања логике, дедукција је схватана и разматрана као облик закључивања, првенствено силогистичког. Исказани ставови децидирано су сагласни у тврдњи да се дедукцијом аналитички мисаоно-логички из премиса – већ формираних закључака по утврђеној процедури изводе нови закључци. Једино су овако изведени закључци апсолутно (нужно) истинити јер су аналитички Битан услов њихове истинитости је строги поступак у складу са правилима, док истинитост премиса није битан услов истинитости закључка. Временом, развојем дијалектичке логике, формирало се становиште да је истинитост премиса битан услов истинитости закључака, као што је то и строго придржавање процедуре закључивања.[17]

За разлику од индукције, као синтетичког и генерализаторског методолошког поступка стицања општих сазнања из и на основу посебних и појединачних сазнања, дедукција је *аналитички и специјализаторски методски поступак, којим се из и на основу општег законског сазнања стичу посебна сазнања и то са неупоредиво већим степеном извесности и поузданости.*

Изузетно велики број различитих дефиниција, схватања и тумачења дедукције може се, уз неопходна сажимања и поједностављења, сврстати у две основне групе: прву од њих чине формално-елементарно логичка, а другу дијалектичка схватања дедукције

Са становишта класичне формалне логике, која узима у обзир само логичку форму мишљења, а не и његов предметни смисао и значење, дедукција се *поистовећује са дедуктивним обликом закључивања.* Дакле, према овом схватању, чисто мисаоно-логичким путем се, из општих законских ставова (судова, премиса) изводе нови, мање општи-посебни и појединачни ставови (закључци). Већ у овој својој одредби дедукције формална логика исказује своје једностраности и противречи чак и својим основним логичким принципима. Наиме, (а) и поред тога што дедукцију она дефинише само као форму мишљења, у сваком појединачном случају она се позива на реалне, конкретне садржинске одредбе, тј. на реалне предмете и (б) она, схватајући дедуктивно закључивање као извођење посебног и појединачног става из општег, хтела то или не, мора *да призна, или бар да претпоставі, постојање дијалектичке повезаности општег, посебног, и појединачног.*[18]

Насупрот томе, а имајући у виду чињеницу да је логичку форму мишљења *могуће као методу одредити само на основу схватања предмета,*[19] стварна дијалектичка логика превазилази једностраности и погрешке формалног приступа и *дедуктивну методу дефинише као начин сазнавања посебног и појединачног предмета* (чиниоца, димензије, аспекта, одредбе) *на основу знања* (познавања) *о општем предмету* (тј о општим својствима одређене класе или врсте предмета), односно, у логичком смислу, као *аналитичко извођење* новог става или суда из једног, или више датих судова као премиса дедуктивног закључка, уз схватање реално-објективно и смисаоно-логички нужне везе (јединства, разлике, супротности) општег са посебним и појединачним

Ако прихватимо дијалектичко поимање научног сазнања, које полази од истине као општег циља сазнања и нераскидиве везе предмета и метода као конститутивних чинилаца сваке науке, онда је јасно да је пут долажења до истине (метод) предметан, а да се исправност методе показује и доказује само у тражењу и налажењу истине о предмету – дакле, у његовој примени на конкретне предмете, а не само у утврђивању и практиковању „голе" форме.

У зависности од тога да ли се схвата непосредна или посредна веза између општег (предмета, својства, одредбе) и посебног – појединачног и сама дедукција може бити двојака:

(1) *непосредна,* чији предмет чине јединства различитих, супротних и противречних одредаба или веза, дата једним судом из кога се непосредно може извести други суд и

(2) *посредна,* чији предмет чини јединство три или више предмета – предметних одредаба, од којих је однос двају предмета-предметних одредаба, као познат, дат у премисама, док се трећи однос закључује посредством прва два.

Очигледно је, дакле, да је *дедукција,* заправо, *анализа и специјализација већ схваћеног општег у схватање посебног и појединачног, или, пак, извођење посебних и појединачних истина на основу знања о општим истинама – законима.*

У погледу сазнајних могућности дедуктивне методе и њене примењивости у друштвено-научном сазнању мишљења су веома подељена, па и противречна. Са једне стране, дедукција се сматра једином поузданом методом сазнања, а у прилог томе се најчешће наводе следећи аргументи: да ако се зна општа истина или закон неких предмета (појава, процеса), онда је могуће, на основу истинског закључивања са апсолутном сигурношћу сазнати и посебну или појединачну истину (тзв. моћ целине над њеним деловима, односно општег над посебним и појединачним), затим она, као специјализација општих ставова у посебне и појединачне ставове, омогућава строгу систематичност и класификацију научног сазнања итд. С друге стране, дедукцији се одриче било каква сазнајна могућност, сматра се да она, пошто је аналитичко извођење једног става из другог става, не даје никакво право сазнање, да се њоме не сазнаје ништа ново сем оног што већ садржи општи став, да је она излишна и стерилна као метода сазнања, да представља само кретање у кругу и понављање онога што смо већ раније знали итд.

Наравно, на многе од приговора који се стављају дедуктивној методи одговори су могући и нужни са већ раније саопштених дијалектичких становишта о односима на релацијама опште-посебно-појединачно и могу се, на најједноставнији начин систематизовати у неколико следећих ставова:

Истина је да опште (предмет, појам, став) у себи садржи посебно (чинилац предмета, посебан појам, посебан став), али је, исто тако тачно, да то опште не садржи то посебно (или појединачно) у потпуности, у целини, без остатака. Дакле, свако посебно или појединачно само неким делом, само неком својом страном, аспектом, димензијом, улази у састав општег, док другим делом излази ван тог општег. *Стога је и оправдано упитати да ли то посебно или појединачно, заиста, спада у одређено опште.* Дедукција нам одговара на то питање, јер успева, бар делимично да утврди одређену нову истину о том посебном или појединачном.

Такође, нарочито у савременој логици, присутно је настојање да се разликовање између индукције и дедукције заснује на односу између премиса и закључака: ако се из истинитих премиса изводи истинит закључак, или ако се из вероватних премиса изводе закључци истог степена вероватноће на коме су и премисе – онда је закључивање дедуктивно, веза између премиса и закључака назива се импликацијом и она је логичка нужност, међутим, ако се из истинитих премиса изводе само вероватни закључци, односно, ако се из вероватних премиса изводе закључци нижег степена вероватноће од онога на коме су премисе, онда је закључивање индуктивно, а везе премисе и закључака су релације вероватноће.[20]

Поред оваквих тумачења односа између индукције и дедукције један број логичара указује на велику блискост ових методских поступака. Тако Коен и Нејгел истичу да се савршена (потпуна) индукција не супротставља дедукцији, да је она „пример дедуктивне аргументације", да ни у „једном значењу у коме може да се схвати индукција није начин расуђивања који је супротан дедукцији", те да права супротност није између индуктивног и дедуктивног закључивања већ „између процеса закључивања који воде нужним закључцима и процесима закључивања који воде вероватним закључцима".[21] Џон Дјуи такође сматра да није могуће правити неку оштру разлику и „подвојеност између ‚индукције', као скупа операција помоћу којих се стварају ‚егзистенцијална уопштења' и дедукције, као операција које се односе на релације универзалних пропозиција у расуђивању".[22]

Реални, конкретно-дијалектички приступ схватању и тумачењу односа између индукције и дедукције као своја основна полазишта има. (а) дијалектичко јединство општег, посебног и појединачног – које је и основни предмет оба ова метода и (б) дијалектичко јединство целовитог научно-сазнајног процеса, у коме се сви посебни методи-методски поступци јављају као дијалектички чиниоци и моменти. Са тог становишта се индукција и дедукција суштински схватају као међусобно нужно повезани методски принципи, који се узајамно преплићу, допуњавају и условљавају и чине, заправо, својеврсно дијалектичко јединство – јединствену *индуктивно-дедуктивну,* основну посебну методу сазнања.[23]

У прилог ставу да индукција и дедукција чине сложено јединство могу се навести следећи аргументи до којих долазимо анализом и разрадом ове наше полазне тврдње.

(1) Индукција и дедукција имају исти – заједнички основни предмет сазнања, а то је дијалектичко јединство општег, посебног и појединачног: не може се индукцијом сазнати нешто (предмет – појава – догађај – процес) као чисто опште из посебног и појединачног, нити се дедукцијом може сазнати нешто чисто посебно-појединачно, независно од општег. Напротив, обема овим методама, тј. методским поступцима сазнају се структуре, чиниоци, делови, аспекти, димензије, својства, функције и сл., као и везе и односи општег, посебног и појединачног, односно њихово дијалектичко јединство.

(2) Индукција и дедукција се међусобно разликују по својим посебним предметима и посебним циљевима. посебан предмет индукције је сазнање општег

(или, бар, општијег) на основу знања посебног и појединачног, док је посебан предмет и циљ дедукције сазнања посебног и појединачног на основу знања општег

(3) Индукција је, по правилу, почетни, док је дедукција завршни процес у сазнању одређеног предмета: сазнање започиње сазнањем (сагледавањем, опажањем, констатовањем) појединачног, чак и случајног, као и посебног, а завршава се дедуктивним сазнањем (објашњавањем, доказивањем, прогнозирањем) посебног и појединачног на основу сазнања општег (принципског, законитог).

(4) Кретање мишљења код индукције и дедукције је на истом правцу, али у супротним смеровима: мисаони процес код индукције креће се од појединачног, преко посебног, ка општем, док се процес сазнања код дедукције креће смером од општег према посебном и појединачном

(5) Индукција и дедукција су немогуће једна без друге јер њихов предмет чине разна и различита јединства појединачних, посебних и општих својстава – одредаба предмета (ствари – појава – процеса): опште у његовим посебним и појединачним чиниоцима и моментима је предмет индукције, док је посебно-појединачно опште-предмет дедукције

(6) Индукција и дедукција су међусобно повезане и условљене и тиме што у току научно-сазнајног процеса непрекидно прелазе једна у другу. људско сазнање-знање стално прелази из појединачних и посебних сазнања-знања у општа, као и обрнуто – из општих у посебна и појединачна сазнања. У том дијалектичком процесу индуктивни закључци служе као премисе дедуктивног закључивања, а дедуктивно сазнање – као премиса индукције.

(7) Индуктивно-дедуктивна метода у себи садржи дијалектички-поларизоване методе – поступке индукције и дедукције: индукција је синтеза и генерализација појединачног и посебног, а дедукција је анализа и специјализација општег.

(8) Најзад, индукција и дедукција налазе се у основи одређених општенаучних метода и њихова применљивост се исказује управо кроз то.[24]

Наведени однос дијалектичког јединства индукције и дедукције постоји још јасније у примени основних принципа конкретне дијалектичке методе и дијалектичких метода у процесу конституисања основе хипотетичко-дедуктивне методе.

Имајући у виду да се у поглављу о закључивању опширније разматрало о дедуктивном закључивању и правећи разлику између методе и облика мишљења овде треба расправити бар следећа питања:

(а) Да ли се дедукција може сматрати основном методом иако постоје развијена теорија и одговарајућа аргументација о дедукцији као облику закључивања у оквиру схватања закључивања као облика мишљења?

(б) Ако дедукција није искључиво облик закључивања, да ли је она методски поступак или је метода?

(в) Да ли се о дедукцији може говорити као о посебној основној методи или се мора сматрати обликом специјализације?

(г) Какво су место и улога дедукције као основне методе (ако је она то) у истраживањима – посебно у друштвеним и политичким наукама и како се она примењује у пракси истраживања?

Задовољавајући одговори на претходна питања услов су за ваљан, научно заснован одговор на питање о дедукцији као основној научној методи у систему основних метода стицања научног сазнања

Не може се оспоравати да се дедукцијом (дедуковањем) стиче (научно) сазнање о предмету истраживања Неспорно је да се то сазнање не стиче о премиси односно премисама, већ на основу њих. Може да буде било који предмет у вези са којим постоји довољно ваљано сазнање да се могу оформити премисе. У премисама мора да буде садржано одговарајуће (по облику и садржају) сазнање директно и индиректно, тако да премисе могу да буду ваљан основ за извођење новог става – закључка, дакле новог сазнања (научног) о предмету.

Научно сазнање о предмету стиче се посредством (кроз) два облика дедукције – кроз непосредну и посредну дедукцију. За оба облика, тј. за дедукцију у целини, јединствен је поступак извођења, мада су основи и ток извођења различити. У директној дедукцији став-премиса мора да буде општи и научно и логички основанији (на пример, аксиоматизован, законски став итд.) од става који се изводи, па је извођење аналитичније. У посредној индукцији при извођењу става из двеју премиса, имамо осим аналитичке (анализе) и извесне моменте и активности догађања у вези и међусобне односе три става, што се може сматрати и синтетичким одликама.

Дедукција, према изложеном, има свој предмет, своје облике, своју концептуалну одређеност и нормиран поступак, па имамо довољно основа да је сматрамо методом. Чињеница је да дедукција и облик мишљења не искључују својства метода управо зато што метода у себе – у свој мисаони поступак – нужно укључује мишљење у неком облику

Сагласно изложеном, дедукција се не може третирати само као методски поступак. Она сама, као што смо видели, и има своје методске првенствено мисаоне поступке, који се међусобно разликују и који се разликују од свих поступака својствених другим помињаним аналитичким основним методама, тј. методама које су засноване на анализи.

Дедукцијом се не специјализују већ дати, оформљени ставови односно закључци, мада непосредна дедукција наводи на ову помисао. Наиме, дедуковање не подразумева једноставно даљу обраду већ датог става (ставова) утврђењем њихове специјалности – посебних одлика по којима се међусобно разликују и по којима се разликују од општег предмета, већ се изводи нови став – нови закључак који садржи нова сазнања о предмету истраживања која могу да буду само имплицирана премисама. У закључивању дедукцијом долазимо у ситуацију да арбитрирамо о односу премиса и новог става – закључка и да је, када је реч о дедуктивном закључивању, опште становиште да „аналитички закључак нужно следи" Али, оно нужно следи само на основу мисаоне арбитраже да управо тај став-закључак заиста нужно следи – и да, на основу довољних и нужних разлога – баш тај и такав став – закључак има својства истинитог мишљења о предмету

То су довољни разлози да се *дедукција сматра основном аналитичком методом, али истовремено прелазом од аналитичких ка синтетичким методама.*

Доказе у прилог овој тврдњи дају одредбе дедукције и индукције и њихових могућности

Схватање да је сваки строги аналитички закључак дедукован, те да је: а) строго имплициран својим премисама (мада по таблицама истине истинит закључак је могућ иако једна премиса није истинита); б) да се закључак односи на случајеве обухваћене премисама (што отвара питање о случајевима обухваћеним лажним премисама); в) строго следи из својих премиса (да ли из лажне) и г) који је нужно истинит. По нашем схватању *ваљана је само она дедукција која омогућује истинит закључак истинитошћу премиса* (што подразумева да се оне односе на предмет и да су заиста истините) *и ваљаношћу процедуре и њене премисе*. Ту би свакако спадали сви ставови који се изводе из законских ставова, силогистички и аналитички ставови у аксиоматизованим теоријама изведени из аксиома и постулата. И аналитички закључци непосредном логичком импликацијом би се могли уврстити у претходну групу.

На дедукцији се заснива аксиоматизација којом се конституише релативно мало општих основних ставова (аксиома и постулата) из којих се, као основних, изводе сви други ставови научне теорије.

Дедукција омогућава строго теоријско извођење сваког става теорије укључујући и теореме и хипотезе теорије. Становиште да дедукција води само ставовима чија је истинитост нужна не би дозвољавало извођење хипотезе. Ако је истинитост хипотезе нужна, онда то није више хипотеза већ истинито сазнање. У истраживачкој пракси познато је више врста дедукованих хипотеза, а хипотезе су и саставни део научне теорије. Због тога је тврдњу о „нужној" истинитости потребно релативизовати.

Могућности теоријске и логичке проверљивости ставова теорије у оквиру парадигме теорије, саме теорије или у мета-теорији, као и систематичност сазнања које је засновано аксиоматски, такође обезбеђује дедукција. Ипак, треба бити опрезан према апсолутизацијама.

3.2. СИНТЕТИЧКЕ ОСНОВНЕ МЕТОДЕ

На почетку разматрања основних научних метода открили смо да је могуће разматрати групу аналитичких и групу синтетичких основних научних метода. Под синтетичким (синтетизујућим) основним методама подразумевамо оне које се заснивају на синтези, те чији су методски поступци разни облици примене синтезе односно поступака спајања, припајања, повезивања, обједињавања итд.

3.2.1 **Синтеза као основна научна метода**

По дефиницији, синтеза је спајање више чинилаца у једну целину. Као основна метода научних сазнања, *синтеза је схватање – сазнање сложених целина преко њихових појединачних и посебних делова, њиховим спајањем, тј.*

њиховим стављањем у разне могуће односе и везе. Две су типичне ситуације. Прва, када констатујемо много разног појединачног, при чему ово појединачно разно, које може да буде и супротно и противречно, спајамо у нову целину. Тако, на основу сазнања о појединачном, о њиховим функцијама, односима и везама, о њиховим квалитетима и квантитетима, образујемо нову, до тада непостојећу целину и о њој стичемо научна сазнања. У другој ситуацији једна целина је подвргнута анализи којом су сазнати њени делови, односи и везе између њих. Ове делове је могуће поново спојити у целину која је претходно постојала, а могуће је, на основу сазнања о деловима, те делове ставити у другачије односе и везе, нека њихова својства унеколико изменити или унети и нове чиниоце и тако добити измењену или потпуно нову целину. У овој (другој) ситуацији анализа предмета истраживања претходи синтези.

У оба случаја *предмет истраживања схваћа се – сазнаје као сложено јединство које има сопствене одредбе*. Наравно, степен тог јединства је различит и синтеза се остварује разним поступцима којима се у већој или мањој мери очувавају или укидају посебности делова односно изражавања њихових посебности.

Синтеза може да буде продуктивна, што је јасно из описа прве ситуације и репродуктивна, што се види из описа друге ситуације.[25]

Продуктивна синтеза је истовремено и експликативна и генетичка, јер показује настанак одређене целине и омогућава сазнање о правилности и законитости у настајању и постојању те целине. Репродуктивна синтеза је, по правилу, претежно дескриптивна. И када се поново саставља целина која је претходно растављена анализом на делове, стиче се и ново сазнање о могућностима потпуно исте или измењене репродукције предметне целине.

Предмет синтезе могу бити појмови, ставови, судови, закључци, друштвени и природни реалитети, али не у истој мери и на исти начин. Уопште узев, да би се неки чиниоци могли спојити у одређене целине, неопходно је да имају одговарајућа својства. Не може свако појединачно да постане непосредно део било које сложеније и општије целине, већ само одређене, одговарајуће.

Синтеза може да буде мисаона и физичка. У том смислу она има својства експерименталне методе, јер се њоме производе мисаоне и физичке творевине, чиме су фактички демонстриране могућности синтезе.

У политичким наукама синтеза се претежно користи у мисаоном облику, али се у одређеним случајевима може користити и као мисаоно-физичка синтеза (приликом формирања одређених експерименталних организационих облика, процедура извршавања радњи, комуникација итд.).

Између синтезе и анализе постоје изразите везе, али их не треба преналашавати. Синтези и анализи заједнички је општи предмет: то су сложени статички и динамички предмети мисаоног и физичког света. Заснована на друштвеној пракси односно на практичној чулној делатности и мишљењу синтеза је циљно усмерена на сазнање сложених целина преко њихових делова.[26]

Тешко су прихватљиве тврдње да се анализа и синтеза узајамно претпостављају, прелазе једна у другу и да су једна у другој садржане. Ове тврдње

опстају само ако се претпостави да је све што се синтезом образује у једну сложену целину претходно растављено неком анализом, односно да је све што се може подврћи анализи претходно настало неком синтезом. Када је реч о мишљењу и творевинама духовне природе, па и друштвених реалитета, ово би се могло прихватити за период прапочетка. Међутим, ако се синтеза и анализа схвате као основне методе о којима постоји научна свест, које су оформљење и које се свесно примењују у научном сазнању, претходни ставови су бар преналашени.

Међутим, евидентно је да су синтеза и анализа супротне по кретању мишљења и поступцима (спајање према раздвајању) као и према садржају сазнања (синтеза открива јединство, целине, а анализа разноврсности веза, односа и делова).

3 2 2. **Конкретизација као основна научна метода**

Класична формална логика не познаје конкретизацију као методу. Тек савремена логика и методологија покрећу и разматрају својства, место и улогу конкретизације у процесу научног сазнања [27]

Предмет конкретизације, генерално узев јесте однос општег, посебног и појединачног полазећи од општијег. Истовремено њоме се сазнају и односи апстрактног и конкретног.

Научни поступак конкретизације се састоји у констатовању апстрактног појма, па потом додавањима једне или више ознака, приближавање тог апстрактног конкретном, дакле, појму који је ближи или најближи појму који најнепосредније означава конкретни реалитет

Оправдано је поставити питање да ли је конкретизација само мисаона и да ли се она искључиво бави појмовима. Основа овог питања је у чињеници да се сви предмети стварности јављају у конкретном виду и као појединачни, а да су само појмови, судови, закључци – уопште узев творевине људског духа – апстрактни. Дакле, стварно апстрактно није могуће, те ако је битна одредба конкретизације додавање ознака апстрактном, она је мисаона. Међутим, овом се питању може приступити и другачије уважавајући искуства истраживачке праксе. Истраживачка пракса и методологија могу поставити питање до које границе може да иде конкретизација? Може ли неки реалан друштвени предмет, који се јавља као појединачан и конкретан, бити и даље конкретизован? Овакво питање добија у смислу када се имају у виду апстрактне замисли појединих предмета који се претварају у реалне прототипове и који се даље усавршавају добијајући током времена свој коначан реалан облик, квалитет, квантитет итд. С обзиром да се конкретизација схвата као процес чија временска ограничења нису утврђена, о њој је, у смислу претходног става, могуће мислити и као о експерименталној методи. У друштвеним и политичким наукама често се сусрећу апстрактне замисли које се одређеном процедуром конкретизују у друштвене реалности. Разне замисли друштвених односа, институција, понашања итд. добар су пример за кретање од апстрактне и често недовољно одређене и нејасне замисли преко концепције, модела, до примене модела у стварности и деловања на стварност да се усагласи са моделом. Разни програмски, планski и нормативни акти и њихова примена евидентне су чињенице друштвене стварности.

Два питања, међутим, не дозвољавају да се у овом случају сада заузме чврст став. Прво, да ли конкретизација подразумева и мењање ознака, напуштање једних и њихову замену другим? Где у изложеном процесу почиње и престаје процес стицања знања, посебно научног, а одакле почиње друштвена пракса?

Могући су следећи одговори. Конкретизација је поступак додавања, мењање датог. Већ само приближавање апстрактног конкретном је мењање обима и садржаја појма, мењање степена апстрактности. Сагласно томе може се прихватити став да конкретизација дозвољава мењање ознака у мери у којој оно доприноси адекватнијем приближавању апстрактног конкретном. Друго, експериментално истраживање, нарочито ако је у примени прави експеримент, подразумева практично (и физичко) деловање на предмет истраживања, на модел, прототип, или, у друштвеним наукама примену одређених норми предузимањем разних мера. Друштвена пракса је истовремено и предмет, и извор, и примена, и провера укупног, па и научног сазнања. У том смислу разграничења су условна, па се може сматрати да границу постављамо предузимањем научног истраживања.

Изнети аргументи говоре у прилог досадашњем схватању конкретизације и њеном прихватању као основне научне методе чијим се поступком додавања адекватних ознака апстрактно конкретизује, при чему конкретизација тече као мисаона (до одређеног нивоа – степена) и као физичка процедура. Она се тиме схвата и као метода која има и својства експерименталне.

Иако су у овим разматрањима изнети аргументи у прилог схватању конкретизације као основне научне и експерименталне методе, питање конкретизације и даље је отворено. Биће потребно извршити одговарајућа методолошка и логичка истраживања да би се претходни ставови потврдили или оповргли како би се дошло до поузданог сазнања о конкретизацији као научној методи.

3 2.3. **Генерализација као основна научна метода**

Генерализација је синтетичка основна научна метода којом се *сазнаје опште на основу појединачног.* Поређењем метода конкретизације и генерализације можемо констатовати да се истовременим поступком (синтетичким) могу засновати разни предмети. Док се конкретизацијом сазнаје посебно, појединачно и конкретно, *генерализацијом се, на основу појединачног и конкретног сазнаје опште* [28] У литератури се наилази на схватање да се генерализацијом формирају општи ставови на основу појединачних, тј. да се генерализација остварује уопштавањем ставова.[29] Отуда и становишта да је генерализација мисаони прелаз од сазнања појединачних и посебних својстава одређене групе предмета ка сазнању њихових општих одредаба. Опште одредбе предмета, мада су садржане у сваком поједином члану групе предмета, нису садржане исто – у истој мери, са идентичним својствима, итд. На пример, сваки метал или минерал има одређену

тврдоћу, али се те њихове тврдоће по групама и појединачно разликују. Исто је и у друштвеним и политичким наукама. Тако сваки грађанин било које државе има одређена грађанска права и дужности, али она су, иако су опште својство положаја и односа грађана и државе (или тачније држављанина и држава) различита од државе до државе, а могу да буду различита и у оквиру исте државе. Слично је и са вишестраначким политичким системом, са политичким странкама итд. у којима постоје извесне одредбе које омогућавају да се о њима мисли као вишестраначким системима односно странкама уопште, мада међу њима, појединачно узев, могу да постоје знатне и значајне разлике. Њихова фактичка својства не могу се „уопштити", не може се од њих формирати јединствено својство исте квалитативно-квантитативне одредбе, али се може сазнати њихово постојање у сваком или у одређеном броју случајева и то сазнање се може генерализати, тј. уопштити као сазнање које се односи на целу групу.

Поступак генерализације је, дакле, мисаоно уопштавање, а не и физичко обједињавање.[30] То је битна разлика између генерализације као основне научне методе и претходно одређених синтетичких (синтетизирајућих) основних научних метода. Генерализација се не може сматрати експерименталном методом. Она је теоријска метода јер се њоме сазнају општи појмови, научни закони, теорије, па и читаве науке.

Две су методске основе генерализације: а) поимање и б) индукција.

Поимањем се из посебних одредаба предмета изводи појам предмета. Оправдано је задржати се овде на извођењу појма. У разматрању дедукције констатовано је да је њен методски поступак извођење из општег става односно ставова новог става. Разлике у мисаоном поступку могу се утврдити у њиховој аналитичности (за дедукцију) и њиховој синтетичности. Поимање у генерализацији приликом извођења појма врши својеврсну синтезу – спајање, повезивање и стављање у одређене односе разних одредаба једног одређеног предмета који се појмом замишља и термином исказује. Дубље сагледавање поимања, нарочито када се из посебних појмова формирају општи односно општији појмови, отвара питања односа апстракције и генерализације. С обзиром да сваки појам мора да буде и апстрактан, правило је да се, са растом општости појма, овај удаљава од реалитета на који се односи. Међутим, општи појам не мора да прекине (и не кида) сваку везу са реалитетом, већ само са конкретним непосредно појавним реалитетом.

Очигледно је да је у поимању – дакле у генерализацији – садржана и апстракција, али она није доминантна, јер поимање није засновано првенствено и непосредно на анализи већ на синтези.

Генерализација на основу индукције подразумева извођење општих ставова из посебних и појединачних. И овде се постављају питања:

а) да ли је реч о ставовима, и б) да ли је реч о закључивању.

Научна истраживања, по правилу, не воде формирању ставова схваћених као исказа неодређених логичких вредности. Проверавање хипотеза води образовању судова (који имају одређену, логичку вредност) или закључака одређеног садржаја и сазнајне вредности. Неки од ових закључака су индуктивни, а неки дедуктивни.

Дакле, по дефиницији, не ради се о ставовима већ о судовима и закључцима који се само условно, из разлога економисања, могу означити као ставови.

Генерализација је по поступку и смеру кретања мишљења супротна специјализацији. Њихова повезаност је у поларности процеса мишљења специјализације у односу на генерализацију, али се оне нужно не претпостављају и, као методе, не претходе једна другој и не прожимају се, осим ако се схвате као делови целовитог система аналитичко-синтетичког метода као основног научног метода.

Питање може ли се генерализација схватити као метода, поставља се на исти начин као и код већ обрађених метода. Она има предмет, поступке, па и одговарајуће инструменте (обрасце који се могу употребити у истраживању) што даје основа да се прихвати као метода која има своје посебности. Генерализација је, по распрострањености примене у научноистраживачком раду најопштија основна метода и истовремено је, заједно са индукцијом, основа и битан структурни чинилац општенаучне статистичке методе.

3.2.4. Индукција као основна научна метода

О својствима, научно сазнајним могућностима и значају индукције постоје многе несагласности и недоумице. Индукција је означавана као облик закључивања, методски поступак, облик основне генерализације, метод итд. Придавана јој је улога најосновније и најопштије методе, односно сазнајног поступка који је у основи целокупног сазнања, а одрицана јој је и свака поузданост сазнања.

Истраживачка пракса указује на следеће чињенице:

1. Индукција је основна научна метода која једина омогућава непосредно сазнање о емпиријском, реално-конкретном и разноврсном, конституисаном у појединачне целине. Увидом у одредбе појединачних целина, често елементарних, она омогућава образовање појмова, ставова, судова о њима.[31]

2. Изворни ставови индукције, у оквирима датих поредака, основ су за извођење генерализације односно општих и најопштијих ставова, укључујући и аксиоме, законске ставове, премисе итд.

3. Ставови индукције, засновани на непосредном чулном искуству, односно на сазнајном искуству друштвене (друштвено-историјске) и научно истраживачке праксе, омогућавају поуздано научно сазнање које може бити како партикуларно тако и универзално, како вероватне тако и нужне истинитости, односно апсолутне поузданости у одређеном времену и простору.

4. Индукција је прелазна метода од аналитичких ка синтетичким методама. У формирању ставова индукције о појединачном садржани су и аналитички и синтетички моменти мишљења. Као прелазна претежно синтетичка метода она је услов и претходи дедукцији и омогућава, својом неаналитичношћу и систематичношћу, сазнања која није могуће стећи другим методама.

5. Индукција има обележје експерименталне методе захваљујући својим емпиријски заснованим квантитативним нумеричким датама које је, као и генерализацију, чине основом опште научне статистичке и хипотетичко-дедуктивне методе.

6. Мада има ставова да је генерализација најопштија метода, најчешће примењивана у научном сазнању и у сазнању уопште, мирно се може тврдити да индукција није ништа ређе коришћена. Штавише, у свим почетним фазама мишљења имамо индукцију. Потпуно одвајање поимања од индукције је вештачко и губи из вида основне одредбе мишљења и формирања ставова, судова и закључака.

7 И у теоријском мишљењу индукција има веома значајну улогу. Ставови теорије се приликом истраживања прво морају констатовати односно евидентирати. Констатовани они индукују ставове о себи, о својој форми, садржају, предмету који обрађују, на основу чега се даље врше селекција, класификација или уопштавање апстракцијом или генерализацијом, односно укључује се у даљи поступак.[32]

Не упуштајући се у садржину и критичко анализирање бројних различитих дефиниција индукције, које се срећу у постојећој научној и стручној литератури и које у први план, углавном једнострано, истичу поједине њене карактеристике, димензије, стране, чиниоце и својства, задржаћемо се на два њена најраспрострањенија значења.

Према формално-логичком схватању индукција се своди на њену формално-мисаону страну и одређује се као извођење општег става из више посебних ставова.[33] Дакле, према овом тумачењу, индукција је, у најбољем случају, само врста или облик мишљења – закључивања, односно само мисаоно-логички садржај закључивања од појединачног и посебног на опште.

Међутим, са становишта стварне дијалектичке логике, у претходној одредби индукције остаје отворено једно изузетно значајно, може се рећи и кључно питање: с обзиром на чињеницу да сазнање мора бити предметно, *шта чини предметну основу индукције*?

У трагању за одговором на ово питање конкретна дијалектичка логика индукцију одређује и као облик *предметног мишљења* и као *методски поступак сазнања објективне стварности (реалног света), чије је основно обележје схватање општег, јединственог или неког заједничког својства код више предмета или појава (или код више одредаба, момената, аспеката или страна унутар једног сложеног предмета – појаве – процеса), у низу њихових посебних момената, изражених појединачним или посебним ставовима из којих се изводи одређени општи (или општији) став – суд – закључак о предмету сазнања.* Када откријемо више појединачних или посебних момената или својстава, карактеристичних за предмет, врсту или класу предмета, онда индукцијом изводимо општи суд (односно закључујемо) о целом предмету, или о готово или потпуно целој врсти или класи предмета. Дакле, индуктивним путем сазнајемо предмет, врсту предмета или класу предмета у целини.

Свет у целини, стварност, а посебно људско друштво, као његов најсложенији и најдинамичнији део, састоји се од мноштва разног (разноврсног и различитог) појединачног. Стога одређивање места и улоге индукције у процесу формирања искуствене основе хипотетичко-дедуктивне методе сазнања, која своју значајну примену има и управо у истраживању друштвених и политичких појава-процеса-

односа (реалитета), представља важан задатак, који подразумева претходно разматрање методолошке функције индукције уопште. Одговоре на бројна питања у том погледу морамо потражити прво у самој *логици и методологији, као посебној логичкој дисциплини* (у мери у којој она то, наравно, јесте) чији је задатак да проучава и развија логичке оквире научног сазнања и истраживачке начине, средства и поступке које одређена наука примењује и користи у својим истраживањима и помоћу којих настоји да дође до нових сазнања.[34] Са тог становишта неопходно је, прво, размотрити тзв. *логички проблем индукције*, од чијег правилног разумевања зависи и схватање природе индуктивне методе, њене улоге, значења и значаја у процесу стицања научног сазнања и сазнајне вредности индукције уопште.

Логички проблем индукције, у својој основи, представља, прво, трагање за одговором (или, боље речено, одговорима) на *питање тзв. оправдања индукције.* Стога се, на самом почетку, морамо упитати шта је то оправдање индукције, шта оно, заправо, значи? Посредан одговор на ово питање један од добрих зналаца ове проблематике, који се у својим истраживањима посебно бавио индукцијом – *др Драгољуб Мићуновић – даје на следећи начин*. „Ако се запитамо како знамо оно што тврдимо да знамо, на који начин процењујемо оно што процењујемо, зашто верујемо у оно што верујемо, – и покушамо да на то одговоримо, ми у том случају покушавамо да оправдамо своју тврдњу, своју процену и своје веровање. Уколико је наш одговор задовољавајући, и оправдање ће бити задовољавајуће. Одговор је задовољавајући *уколико су наведени разлози убедљиви и прихватљиви по себи.* Оправдање треба да *демонстрира слагање оног што се оправдава са оним принципима на основу којих се оправдава.*[35] У савременој логици и методологији постоје веома различита схватања о проблему оправдања индукције, која, уз све опасности које једна оваква, у великој мери поједностављена класификација са собом носи, можемо сврстати у следеће четири групе.

(1) Оправдање индукције је могуће и врши се било искуственим генерализацијама, било дедуктивним начелима, интуитивним или прагматичним принципима и постулатима итд.

(2) Оправдање индукције није могуће зато што се никаквом логичком или рационалном методом не може оправдати закључивање о непознатим догађајима на основу познатих догађаја.

(3) Проблем индукције је „псеудопроблем" који настаје из појмовне конфузије у којој није јасно ни шта је индукција, шта је њена природа, нити шта је смисао и природа оправдања индукције, дакле, оправдање индукције није ни потребно, пошто се може отклонити разрешењем саме појмовне збрке.

(4) Проблем индукције је више психолошке него ли логичке природе, па зато за њега треба тражити, пре свега, психолошка, а не логичка објашњења.[36]

Очигледно да је на чувено Хјумово питање о могућности веродостојног индуктивног закључка („шта је природа оне еволуције која нам потврђује извесно реално постојање и материјалну чињеницу изван присутног сведочанства наших чула или ван података нашег памћења?"), одговор тражен на веома различите, чак и међусобно искључујуће, начине – али да је проблем индук-

тивног сазнања (односно, како је и на основу чега могућно знањем садашњих и датих података донети закључак о ономе што није дато) изазивао и изазива несумњиву пажњу великог броја научника различитих оријентација, а његово задовољавајуће решење у савременој логици и методологији се још увек тражи.[37]

Не упуштајући се у детаљну анализу свих ових становишта (којима је иначе, у највећем броју случајева, заједничко да се баве првенствено индукцијом само као обликом мишљења и закључивања), што иначе и није наш задатак, сматрамо за корисно да истакнемо неколико *покушаја оправдања индукције*

Прву групу чине покушаји *оправдања индукције генерализацијама из искуства* и састоје се у томе *да се индуктивним путем долази до општих принципа на основу којих се изводе све касније индукције*. На овај начин се, заправо, индукција индуктивно заснива, а општи принципи утврђују униформност појава, која нам омогућава да на основу ограниченог броја случајева закључујемо о целини, јер, с обзиром на то да је принцип универзалан, непознати делови морају имати исте особине као и познати. Основни *приговор* таквом схватању оправдања индукције јесте њена тзв. *циркуларност (општи принципи, добијени* индуктивно, морају претпоставити неки још општији принцип индукције, на основу кога су добијени), док присталице индуктивног оправдања индукције инсистирају на томе да привид циркуларности настаје само из брзоплете примене критеријума примењивих на дедукцију.

Другу групу чине покушаји тзв. *априорне одбране индукције и заснивају се на тежњи да се оправдање за индукцију пружи реконструкцијом индуктивних закључака, тако да се они учине дедуктивно ваљаним*. Дакле, ради се о својеврсном дедуктивном оправдавању индукције које се врши, углавном, на два начина. Према првом, индукција и дедукција се узајамно оправдавају: индукција врши „скок", поставља један „општи став" (који није резултат индуктивног закључивања, па се не мора оправдавати неким другим индуктивним принципом), а онда се он дедуктивно доказује у свим појединачним случајевима. Други начин подразумева *увођење (постављање) врховних, темељних индуктивних принципа или постулата, чије је доказивање и оправдање непотребно*, а све индукције изведене на основу таквог темељног принципа су ваљане. Као најчешћи „кандидати" за улогу тих постулата су: *принцип да је будућност слична прошлости* (Хјум), *општи принципи узрочности* (Џ. С. Мил), *принцип просторно-временске хомогености* (такође Мил) и *принцип ограничене независне разноликости*, који обезбеђује да се атрибути појединачности скупљају у коначан број група (Џ. М. Кејнс). Приговори овим начинима оправдања индукције су бројни и изузетно озбиљни. Најпре, ако би се индуктивни закључци заснивали на неком „врховном индуктивном принципу", наше сазнање би било ограничено само на непосредну датост, а закључци би нам говорили само оно што, заправо, већ знамо. А потом, помоћу „темељног априорног принципа" не може се ништа поуздано рећи о тзв. емпиријским чињеницама – пошто се из формалног принципа не може добити садржајни. И најзад, *проблем је како се уопште може сазнати да су ти највиши постулати истинити*. С обзиром на то да је позивање на индукцију (због циркуларности) искључено и како принципи сами не могу бити аналитички – ако треба да послуже жељеној сврси – изгледа да уопште нема излаза.

Трећу групу чине покушаји тзв. *интуитивног оправдања индукције* и они се заснивају на недостацима индуктивног и дедуктивног оправдавања и тражењу једног новог начина, који би заменио и индукцију и дедукцију, а то је интуиција. И овај покушај оправдавања индукције испољава се, углавном, у два облика. Према првом, принцип индукције се *проглашава интуитивном тврдњом*, а према другом се *сваки појединачни случај индуктивног закључивања објашњава као интуитивни* акт.

Четврту групу чине покушаји да се индукција *оправда психолошки – као навика* којом су људи обдарени и која чини основу веровања да ће се догађаји у будућности дешавати на исти начин као и већ познати догађаји из прошлости. Дакле, нема потребе да се трага за принципима који би омогућили индуктивно закључивање, већ је довољно понашање по навици и веровање у резултате таквог понашања.

Пету групу покушаја оправдања индукције чине тзв. *прагматичне одбране*. Оне се заснивају на ставу да је успешна примена индукције у пракси (како у свакодневном животу, тако и у научном сазнању) довољан аргумент да би се она и оправдала. *Оправдање индукције састоји се у томе што она, заправо, представља најбоље средство, најбоље оруђе делања за које знамо*.[38]

Очигледно је да ниједна од понуђених варијанти одговора на питање оправдања индукције није успела да се, адекватном аргументацијом и убедљивошћу, наметне као ваљано и општеприхваћено решење тзв. логичког проблема индукције. Међутим, ова констатација не би смела да нас одвуче на позиције крајњег скептицизма, зачетог Хјумовим питањем и аргументацијом, а најоштрије израженог *Кацовом тврдњом о ‚правом тражењу времена'*. Напротив, наш основни приступ проблематици научног сазнања као дијалектичког сложеног процеса у коме сваки од његових чинилаца (делова, аспеката, димензија, момената) има одређену улогу, функције, значења и значај, намеће нам обавезу тражења нових и нових путева у даљем разматрању проблема индукције. Ово утолико пре што је неоспорно да је *уопштавање нужна потреба и пракса како ‚свакодневног' (обичног, здраворазумског), тако и научног сазнања, а да је индукција неопходан, па често и једини могући пут сазнавања – увек када знамо или можемо знати само поједине чиниоце, стране, аспекте, димензије или одредбе појаве, односно када морамо поћи од делова, од посебних чинилаца или од појединачних момената неког општег или сложеног предмета сазнања*.[39]

Због тога, у даљем разматрању проблема индукције и њених сазнајних могућности, треба поћи, пре свега, *од њене природе као методе, односно методског поступка сазнања*. Наиме, најједноставније речено, *индукција је сазнавање општег посредством низа посебних и појединачних чинилаца, делова, аспеката и одредаба тог општег. Она је синтеза посебних и (или) појединачних ставова у један општи став*.

Стога у нашем даљем истраживању морамо размотрити, бар у основним цртама, *стварну дијалектичку везу на релацијама појединачно – посебно – опште*. То је, за наше потребе, најпогодније учинити преко сагледавања и анализе разврставања предмета сазнања према њиховом обиму. Наиме, према овом критеријуму постоје *две врсте предмета појединачни и општи* (у различитом степену).

Појединачан (индивидуални) *предмет* је онај који представља једносну целину, а није дат у више појединачних (индивидуалних) егземплара. То су, заправо, индивидуални предмети сваке врсте – свака појединачна ствар, појава, стање, процес, однос, квалитет, квантитет итд – који се може изразити категоријалном одредбом „ово", или појединачним, личним индивидуалним односом или ставом (на пример: „моја политичка припадност у овом моменту", „мој однос према одређеној личности" итд.).

Општи предмет је онај чије су одредбе – садржај, облик, запремина, квалитет итд. – заједничке код више индивидуалних предмета-појава, али не у формално-логичком смислу простог идентитета (као некаква апсолутна, посебна општост, ван и независна од појединачних ствари – као опште биће, на пример, „апсолутна демократија уопште" или „апсолутна слобода уопште" и сл.), већ *опште као једно код многога као заједничка – једносна особина – одредба код већег броја – множине – мноштва појединачних предмета* (на пример, свака политичка партија има свој програм, своје чланство, своју унутрашњу организацију, своју стратегију и тактику политичког деловања, али свим политичким партијама заједничко својство је настојање – борба да се оствари политички утицај – моћ – власт, односно да се реализују одређени политички интереси и циљеви). Наравно, такво „опште" садржи се у посебном и појединачном, који су, у ствари, садржајно богатији од општег, а *само одређени њихов део чини оно што је опште.*[40]

Претходно изнета тврдња захтева да се размотре два основна, међусобно супротна, па и противречна становишта о односу опште – посебно – појединачно. Наиме, према класичном елементарно-формално-логичком схватању опште је целина у којој се садрже посебно и појединачно, као њени делови. *То формално-логичко ‚опште' је замисао мноштва једноврсних предмета на основу битних општих ознака, које се схватају као чисто опште.* С друге стране, према *дијалектичком схватању, опште је само део који се садржи у посебном и појединачном* (или, како је то Ленин изразио: Опште постоји само у појединачном и кроз појединачно, а свако појединачно, овако или онако, опште).

Решење ове противречности захтева претходно разликовање *две врсте општег*

(1) *Општег као једно у многом, као истоврсно, заједничка одредба мноштва појединачних предмета.* Ово и овакво ‚опште' садржи се у посебном и појединачном – оно а) *не постоји као посебан предмет у стварности,* већ само као чинилац мноштва појединачног; б) *оно не садржи у себи посебно и појединачно, већ се то опште садржи у многим појединачним предметима и в) оно само приближно и делимично обухвата појединачне предмете, само њихове опште ознаке.*

(2) *Опште као једно многога, као целина једноврсних предмета, дата у појмовима рода или класе схваћених као скуп или јединство реалних предмета.* У овом и оваквом „општем" садржи се мноштво појединачног – то је стварна дијалектичка целина многих појединачних предмета, која обухвата све поједине предмете одређене врсте-рода-класе и „оваплоћује у себи богатство посебног, индивидуалног, издвојеног."

Наравно, из овога следи да опште као део и опште као целина нису међусобно потпуно одвојени и супротстављени. Напротив, опште као целина могуће је само у вези са општим као делом. Или, како то Б. Шешић тврди: *„Однос између две наведене категорије општег исти је као и однос између целине и дела: целина је увек целина својих делова, а део је увек део целине.*[41]

Вратимо се сада могућностима *примене методског поступка индукције у научном (посебно друштвено-научном) сазнању.* Неспорно је да субјективну основу сазнања мноштва појединачних предмета у стварности чини нужност њиховог схватања као јединственог сложеног предмета и његовог одређивања јединственим општим појмом, односно општим законом. Тако, на пример, *општи појам ‚политика' је сазнајно средство које нам омогућава да уз помоћ њега сазнамо мноштво чинилаца политичких појава – процеса* (њихове индивидуалне и колективне учеснике, услове у којима се одвијају, мотиве, мотивације, интересе и циљеве, предмете политичког деловања, активности, средства и инструменте политичког деловања, ефекте итд.), макар само у неким њиховим општим одликама. Наравно, питање је има ли ово наше тумачење своју реалну основу у објективним својствима предмета? Ако пођемо од *принципа свеопште одређености целокупне материјалне стварности и дешавања у њој,* долазимо до става да наше схватање мноштва појединачних предмета као дијалектички сложеног јединства заиста мора имати своју објективну основу.

Сваки сложени предмет сазнања представља *јединство разноврсности,* разних чинилаца, страна, аспеката, димензија, делова, момената: *А да би разноврсни предмети, односно њихови чиниоци, могли имати неко јединство они морају бити у некаквој вези и морају имати неке заједничке одлике – које, заправо, чини однос опште – део.*

Већ раније смо истакли да стварни дијалектички однос појединачно – посебно – опште и веза целина – део чине основу дијалектички сложеног сазнајног процеса у коме индукција представља један од битних момената. Ако је тачно да опште постоји само у посебном и кроз њега, као и да је свако посебно увек (овако или онако) опште, *онда се чини неспорним да је могућно и сазнање општег посредством посебног и појединачног, сазнање целине посредством делова – дакле, индуктивним путем.* Међутим, анализа научних сазнања нам казује да, за разлику од дедукције (која, уколико су њени основни принципи и правила тачно примењени даје поуздане резултате), *индукција, поред више или мање вероватних закључака, даје често и сасвим погрешне резултате.* Где су узроци овакве појаве? Откуда извиру овакве тешкоће индукције? Према постојећим сазнањима они се крију како у описаном *реално постојећем јединству појединачног, посебног и општег,* тако у *субјективним чиниоцима људског сазнања и могу се свести на следеће*

– прво, и поред тога што посебно у себи садржи опште, у њему постоји само део (страна, моменат, аспект) општег, а *не његова целина, отуда ни закључивање које полази од делова никад не може у потпуности обухватити целину;*

– друго, настојање индукције да, на основу појединачног и посебног схвати опште, на основу делова – целину, са собом увек, поред чинилаца дијалектичког,

носи и потенцијалну опасност формално-логичког елементаризма и механицизма. Наиме, *индукција, нужно, део и појединачно – посебно увек посматра и претпоставља као елементе, као последње, даље нерастављиве делове појаве, иако су они и сами, заправо, увек сложене и унутрашње противречне целине.* Ако се из и на основу таквих, упрошћено схваћених, елемената покуша схватити опште и целина, поготову уколико је *опште* – чије је сазнање циљ индукције – *сложеније и разноврсније*, утолико је већа опасност да сазнање индуктивним путем буде неизвесније, мање тачно и мање поуздано.[42]

Управо из ових разлога се најчешће сматра да је индукција, као метода сазнања, *поуздана само или претежно за сазнање коначног општег, односно оних општих предмета који се састоје из одређеног коначног броја чинилаца или таквог општег чиниоца који припада одређеном коначном броју разноврсних предмета.*

С обзиром на то да је степен извесности и поузданости индуктивног закључивања, па тиме и сазнајна вредност читавог методског поступка индукције, различит код разних врста индукције, неопходно је да се, бар у основним назнакама, упознамо са сваком од њих.

(А) *Потпуна индукција* је методски поступак којим се стиче сазнање о предмету који има ограничен и коначан број особина (димензија, својстава, аспеката, делова, чинилаца) или о групи (класи, роду, низу) предмета која се састоји од коначног броја чланова – при чему су све особине предмета или сви чланови групе предмета познати и појединачно упознати. На тај начин имамо могућност да сазнамо величину једне групе предмета, да изразимо велики број појединачних података о особинама – манифестацијама предмета на скраћен начин, а закључак изведен индуктивним путем о таквом предмету, или групи предмета, је потпуно известан. Дакле, потпуном индукцијом из свих коначних сазнатих података о особинама једног предмета или о коначном броју чланова групе предмета долази се до „несумњиво објективне истине".

(Б) *Непотпуна индукција* подразумева ситуацију да се сазнање о предмету стиче на основу познавања само *извесног*, мањег или већег, броја особина предмета, или само извесног броја чланова, или случајева многобројне серије (низа, класе) предмета (појава, процеса). Основни појмови ове индукције су „општа класа" – предмета, појава, догађаја, процеса (или тзв. „популација") и „посебна егземпларна класа" (која се одликује само одређеним својством), а њен општи предмет су тзв. „масовне појаве" (тј. појаве чији је број појединачних манифестација веома велики, које су шире распрострањене у простору и времену, итд.) различитих врста. Непотпуна индукција се, уз извесне корекције Карнапове теорије о врстама индукције[43] може поделити на:

а) Директну (непосредну) непотпуну индукцију, код које се закључивање врши од извесног броја појединачних случајева-егземплара на целину класе – популације и која даје релативно општи вероватан закључак;

б) Предикативну или типичну непотпуну индукцију, код које се закључује од једног познатог дела класе, на други, непознати део предмета или појава неке класе, или од једног познатог дела популације, на други, непознати део исте популације;

в) Индуктивно закључивање по аналогији, код кога се општи или општији закључак о предмету изводи на основу сличности која постоји између чланова једне класе појава или међу деловима те класе;

г) Универзалну непотпуну индукцију, која се изводи од извесног (непотпуног) броја појединачних случајева, из непотпуног броја премиса о члановима неке неограничене или универзалне класе, формирањем универзалног хипотетичког закључка – хипотезе о свим члановима те класе, целој класи или целој популацији.

За разлику од поузданости закључивања код потпуне индукције, карактеристика непотпуне индукције, а нарочито тзв. индукције простог набрајања, јесте несигурност њеног универзалног закључка. Чак и онда када је број познатих случајева (предмета или одредаба предмета) изузетно велики, индуктивни закључак није довољно поуздан: откривање једног јединог негативног случаја (егземплара), независно од броја позитивних случајева, изазива обарање индуктивног закључка, а степен извесности и поузданости закључка се смањује када се закључује на основу мањег броја случајева, који се просто набрајају.

Међутим, иако је неспорно да непотпуна индукција не омогућава сигуран и поуздан универзални закључак, то не мора значити да помоћу ње не можемо добити релативно општи, поуздан и истинит (у одређеном степену) закључак. Напротив, уопште узев, за постизање одређеног степена поузданости методског поступка непотпуне индукције важе следећа основна правила:

– уколико је већи број података на којима се заснива непотпуна индукција и уколико су они разноврснији по временским, просторним и другим одредбама, утолико је закључак непотпуне индукције основанији и поузданији;

– уколико се индукција више ослања на битне одлике предмета, или на битне случајеве догађања, уколико се премисе индукције тичу битнијих својстава предмета који се сазнају, утолико је тачније и сигурније сазнање које се стиче непотпуном индукцијом;

– уколико се међу мноштвом позитивних случајева, позитивних премиса индукције појави само један негативан случај, само једна тзв. „негативна инстанца", она обара и поништава истинитост универзалног закључка;

– без обзира на то колики је број појединачних случајева, појединачних премиса које се користе за индуктивно закључивање, закључак непотпуне индукције никада не може бити потпуно поуздан и истинит, већ је увек у одређеном степену вероватан.[44]

(В) *Методе индуктивног истраживања узрока* представљају посебан облик индукције који је успешно формулисао још Џ. С. Мил, а са становишта савремене логике и методологије могу се свести на четири основна модела индуктивног истраживања узрочности:

(а) *Метода слагања* састоји се у томе да се више комплекса појава слажу присуством двеју појава, које следе једна другу, па се онда, на основу тога, може закључити да је прва појава узрок, а друга појава последица или ефекат дејства. Овај, иначе веома сложен, методски поступак истраживања састоји се у томе да се:

– анализира група сложених појава с обзиром на њихове исте и различите чланове,

– одбаце сви они парови међу којима нема одређене сталне везе,

– изводи индуктивни закључак о узрочној вези између оних појава које се јављају повезане у више комплекса појава који се слажу једино присуством овог пара појава.

Ваљаност резултата добивених оваквим закључивањем зависи од тога у којој су мери савладане тешкоће и једностраности самог методског поступка међу којима се посебно истичу следеће:

– са једне стране неопходно је, а са друге је неосновано, па често и немогуће, искључити све остале чиниоце комплекса појава осим „жељеног" пара појава;

– веома је тешко из комплекса појава издвојити једну појаву („узрок") и њен супротни узрочни пол („последицу", односно „ефекат"),

– тешко је, такође, разликовати „узрок" појаве од „услова" појаве, па често долази до замене у којој се услов сматра узроком;

– највећа тешкоћа је у томе што се методом слагања неоспорно, као чињеница, утврђује само временско следовање и коегзистенција пара појава, а да се узрочно-последични однос може само, мање или више оправдано и вероватно, претпоставити;

– најзад, ограниченост и тешкоћа ове методе је и сама њена индуктивност: податак да се у више случајева јавља повезаност одређеног пара појава још увек не значи и да је та веза општа, нужна и узрочна.

(б) *Метода слагања и разлике* састоји се у утврђивању чињенице да се више група сложених појава слажу присуством и одсуством парова једних те истих појава, па се из тога закључује да су те појаве, које се заједно јављају и заједно одсуствују у разним групама појава, узајамно узрочно повезане.

(в) *Метода корелативних варијација* је, заправо, посебна врста метода слагања и састоји се у утврђивању да се више група појава слажу присуством једне подгрупе појава у различитим, међусобно одговарајућим варијацијама обе појаве те подгрупе. Дакле, ова метода утврђује још и зависне измене оних појава чијим се присуством слаже више група сложених појава

(г) *Метода остатка* полази од тога да ако се код случајева исте комплексне појаве знају узроци свих њених чинилаца, осим код једног пара чинилаца, односно појава, онда је претходни од ових чинилаца, односно претходна појава узрок управо овог последњег преосталог чиниоца, односно појаве

Не улазећи у све објективне и субјективно-сазнајне тешкоће и ограничења у коришћењу наведених модела индуктивног истраживања узрочности, можемо, као несумњиво, истаћи да се они налазе у основи савремених логичко-сазнајних процеса истраживања вишеструке узрочности, *односно дијалектичке мултиваријантне анализе друштвених појава, без чије примене није могуће продрети у суштину, у сложене везе слагања, супротности и противречности дејства чинилаца* друштвених, а посебно политичких појава.[45]

Имајући у виду све претходно изнето о суштини, врстама, предностима и недостацима индуктивног методског поступка сазнања, његовим ограничењима

и могућностима постизања истинитог сазнања овим путем, у стручној литератури може се наћи, у основи тачна, тврдња да је индуктивни закључак о општем на основу сазнања посебних и појединачних података могућ под следећим основним условима.

(1) Ако је извесно опште особина коначног и потпуно познатног броја предмета или одредаба предмета.

(2) Индуктивно сазнање неограниченог општег могуће је ако то опште чине мало различити чиниоци или ако се, без обзира на разлике, могу обухватити једним принципом.

(3) Индуктивни закључак о неограниченом општем могућ је и онда када известан број посебних страна изражава у суштини то опште, односно када су оне одредбе на којима се заснива индуктивни закључак суштинске одредбе предмета или класе предмета.[46]

Међутим, не умањујући значај наведених тврдњи, морамо констатовати да свођење сазнајних могућности индукције само у наведене оквире, недовољно има у виду бар следеће:

– појединачно и конкретно јесте битна одредба света, целокупне стварности;

– поступност и развојност сазнања управо подразумевају кретање од појединачног ка посебном и општем;

– све ново се, на одређени начин, налази у старом и све што је историјско (а друштво-друштвено и политика-политичко то, свакако, јесу) јесте и временски и просторно ограничено – дакле, у том смислу увек се ради о коначним величинама,

– и саме дефиниције настају тако што се непознато – недовољно познато одређује познатим (односно познатијим).

Стога можемо слободно рећи да се *индукција налази у основи сваког људског сазнања из простог разлога што је предмет сазнања пракса, а и само сазнање је својеврсна пракса*

За политичке и друштвене науке које веома уважавају временску и просторну одређеност од већег су значаја и примењивости парцијалне индукције. Закључци се у таквој индукцији формирају само за незнатни део класе – популације на основу сазнатог дела или броја чланова предметне класе.

О универзалној и парцијалној индукцији не би се могло исправно мислити ако се не би имали у виду предмет науке, односно предмет сазнања и ако се не би размотрило питање о неограничено великим класама, чији број чланова није коначан. У вези с тим треба указати на чињеницу да је, бар према садашњим сазнањима, одређеност временом и простором све класе и популације, ма како био велики број њихових чланова, начелно дефинисала као ограничене. То, дакле, значи да су у политичким наукама односно у истраживању политичких и друштвених реалитета универзалне индукције ретке. То такође значи да питање односа индукције и аксиома, законских и најопштијих теоријских ставова остаје отворено. Наиме, сасвим је сигурно да оне не настају једноставном једностепеном, а поготово не парцијалном индукцијом. Можда је могуће тражити решење у индукцији из више посебног које је настало парцијалном индукцијом.

Статистичка индукција је најважнија врста са становишта научног истраживања. Мада је дефинисана као подврста непосредне непотпуне индукције, њена улога у научном сазнању и посебности њених својстава захтевају да се она разматра као врста индукције

Статистичком индукцијом стиче се сазнање о квантитативним одредбама одређених квалитета преко нумеричких дата. То јој повећава прецизност и јача сазнајну моћ и продорност. Нумеричке дате као изрази квантитативних одредаба упућују на уређене поретке изворних индуктивних ставова који исказују вероватну учесталост и распрострањеност неког својства, одредбе или односа у неком скупу, класи или популацији. Тиме је омогућено откривање вероватноће просечне општости која изражава извесне (статистичке) правилности и законе дешавања; степен вероватноће тих дешавања и њиховог одступања од правилности и законитости. На основу принципа релативне униформности и једнообразности у друштву, а тиме и у политици, статистичка индукција има значајну прогностичку моћ Иако већина индуктивних закључака није апсолутно поуздана, емпиријском индукцијом стечено сазнање, потврђено праксом и (или) научним експериментом може да буде и најчешће јесте у високом степену вероватно, готово извесно.

Променљивост предмета истраживања и сазнања о њима, променљивост услова егзистенције предмета и сазнања, као и само релативна униформност и једнообразност чине неоснованим захтеве и критеријуме за апсолутном основаношћу и извесности индуктивног сазнања емпирије. Просечна статистичка општост – вероватноћа просечне општости – која је својеврсна синтеза емпиријског, логичког, математичког, али и методолошко-теоријског сазнања, довољно је оправдање индукције као основне научне методе.

ФУСНОТЕ.

[1] Нема сагласности око класификације метода као основних и општих

Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* Научна књига, Београд, 1974

Шешић, Богдан. *Општа методологија,* Научна књига, Београд, 1971 , наведене методе сматра основним посебним, односно посебним

Зајечарановић, Глигорије. *Основи методологије науке,* Научна књига, стр 75–131 наведене методе сматра посебним методама, а уз њих наводи и дефиницију, класификацију, доказивање и оповргавање, историјску и логичку методу.

Петронијевић, Бранислав. *Основи логике,* Штампарија „Давидовић", Павловића и др , Београд, 1932, стр 120, наводи. „постоји следећих осам општих метода сазнања односно научног испитивања. анализа, синтеза, посматрање, експериментисање, индукција, дедукција, аналогија и хипотеза".

Очигледно је да ове разлике проистичу из схватања и дефинисања метода, као и из схватања и дефинисања основности и општости, мишљења, сазнања, научног сазнања и истраживања.

[2] Шешић, Богдан. *Општа методологија,* стр 46 – 175
Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр. 69 – 101.

[3] Нортроп, Ф С Ц.: *Логика природних и друштвених наука,* Цетиње, 1968, Обод, стр. 40 и 41

[4] Зајечарановић, наведено дело, такође разликује аналитичке и синтетичке методе, иако не истиче изричито тај критеријум и ће формира класе аналитичких и синтетичких метода.

[5] Тако их разликују Шешић и Зајечарановић у напред наведеним делима

[6] Питањима основних метода нису се посебно бавили ни неки оснивачи методологије друштвених наука у нас као што су В. Милић, М. Печујлић, Лукић итд. Развијајући посебне и специјалне методологије, изгледа да су основне методе сматрали првенствено предметом логике. Постоји став да је општа методологија – па и методологија у целини – неодвојива од логике, да је то дисциплина логике.

[7] Потребно је правити разлику између анализе одређеног предмета као јединства целине, структуре, система итд. и анализе података до којих се дошло истраживањем.
Марковић, Михаило: *Филозофски основи науке,* САНУ, Београд, 1981, стр. 580 – 581.

[8] Шешић, Богдан. наведена дела, стр. 46 – 58, и 69 – 82.
Зајечарановић, наведено дело, стр 79 наводи као критеријуме класификовања анализа. по гносеолошкој функцији (дескриптивна и експликативна), сложености (елементарна, каузална, функционална); циљу (структурална, генетичка, компаративна), конкретности (материјалне-идеалне), објективно-субјективне, емпиријске-логичке, објекту (предмета, значење знака, појмовне конструкције); предметног подручја (економска, социолошка итд.), филозофска заснованост (дијалектичка, феноменолошка, сематичка итд.)
Наведени критеријуми класификовања прихватљиви су, што се не може изричито тврдити и за њихову примену.

[9] Петронијевић, Б. наведено дело, стр 131 – 132 анализу сматра дескриптивном методом као и посматрање, експеримент, дефиницију и класификацију Она спада и у методе сазнања у настајању, а не у методу готовог сазнања. Види и стр 171
О анализи види Гуд и Скат (Good-Scates), *Методе истраживања у педагогији, психологији и социологији* Ријека, 1967, стр. 46, 252, 274, 536,
Благоев, Борислав. *Статистика за студенте правних факултета* Београд, 1969, Научна књига, 75 и друге.

[10] Зајечарановић Глигорије сматра да у вези с апстракцијом „.. постоји извесна двосмисленост Пре свега може се подразумевати одвајање, односно издвајање истог, заједничког, сличног и општег и његово задржавање у процесу сазнања. То је оно што се назива издвајање нечега другиг смисао је одвајање односно издвајање различитог, посебног, специфичног или индивидуалног и његово занемаривање апстраховање од нечег.: *Основи методологије науке.*
Шешић, Б сматра да се може апстраховати и појединачно из сложеног појединачног (нпр. појам) *Општа методологија,* стр 67

[11] Издвајање је нарочито примењено у конституисању научних закона и теорија. Штавише, ступањ апстракције се узима као критеријум, нивоа теорије Види. Бајме, Клаус фон, наведено дело

[12] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр 82 – 84
Шешић, Богдан. *Општа методологија,* Научна књига, Београд, 1971, стр 65 – 67.
Шешић, Богдан. *Основи логике,* Научна књига, Београд 1983, стр. 137 – 141
У општој методологији Шешић говори о методама генерализације и специјализације („Б. Методе генерализације и специјализације", и „Методски поступци апстракције и конкретизације"), а у Основама методологије друштвених наука о методама апстракције и конкретизације („Б. Методе апстракције и конкретизације") Овде је већ пређен пут од схватања апстраховања (апстракције) као начина мишљења до њеног схватања као основне методе научног сазнања односно научног истраживања.
Петронијевић, Б., наведено дело, не помиње апстраховање (апстракцију) као методу, али је наводи, заједно са генерализацијом као поступак формирања појма, стр. 37.

[13] Максимовић, Иван. *Метод политичке економије,* у књизи Печујлић Мирослав, *Методологија друштвених наука,* Београд, 1989. Савремена администрација, стр. 333.

[14] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр 58 – 89
Шешић, Богдан. *Општа методологија,* стр. 73.

[15] Зајечарановић, наведено дело, стр 112–115. Класификацију повезује са дефиницијом. Он сматра да се класификација може дефинисати као „одређивање места неког појма у систему појмова..." „као сређивање појмова о неком подручју ствари или појава". Она се"врши од општег према посебном до појединачног " „а тек потом се те чињенице .. класификују, групишу " Зајечарановић разликује природне и вештачке, емпиријско-индуктивне и рационално-дедуктивне класификације
Петронијевић, Бранислав. *Основи логике,* стр 141 Класификацију третира као методу готовог сазнања и дефинише је. „класификација је *разредба* (раздела) једног појма. Док се наиме дефиниција једног појма односи на садржај једног појма класификација се односи на његов обим, стога опширнија дефиниција гласи: класификација је суд у коме обим једног појма дели на обиме нижих појмова који су садржани у њему, тј. суд класификације представља дивизиван суд који се односи на обим појма." „ класификацијом одређујемо место једног појма у систему појмова посматраних у њиховом обиму"

[16] Ивановић, Бранислав. *Теорија класификације,* Београд, 1977, Институт за економику индустрије, стр 11–69, види и.
Петронијевић, Б., наведено дело, стр 140–150
Милић, Војин, наведено дело, стр 600–609 и 629.
Gud, Viljem – Het Pol. *Методи социјалног истраживања,* Београд, 1966, Вук Караџић, стр. 305–311
Koen, Moris – Nejgel, Ernest, *Увод у логику и научни метод,* Београд, 1979, Завод за уџбенике и наставна средства, стр 242–261

[17] Шешић, Богдан. *Општа методологија,* стр 110–123, *Основи методологије друштвених наука,* стр 98–100

Зајечарановић, Г. наведено дело, стр. 100–105
Gud, Viljem – Het, Pol, наведено дело, стр. 58
Петронијевић, Б., наведено дело, стр. 221–224

[18] Koen, Nejgel. *Увод у логику и научни метод,* стр 35, предлажу да се „дедукцијом" или „демонстрацијом" означи онај поступак који само утврђује импликацију или нужну везу између премисе и њеног закључка, без обзира на истинитост или лажност једног или другог.

[19] Марковић, Михаило: *Формализам у савременој логици,* стр 33–35.

[20] Jean Nicol. *Le probleme logique de l'induction,* Felix Alcon, Париз, 1924, стр. 13.

[21] Koen, M. i Nejgel, E.: *Увод у логику и научни метод,* стр 287–292

[22] Djui, Džon. *Логичка – теорија истраживања,* Нолит, Београд, 1963, стр. 436.

[23] Енгелс, Фридрих. *Дијалектика природе,* Култура, Београд, 1951, стр 234.

[24] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр. 99–100

[25] Петронијевић, Б., наведено дело, стр 173–176, даје синтези двоструки смисао, она је или објективни или субјективни процес. Четири су врсте синтезе као субјективног процеса: 1) дескриптивна, 2) експликативна, 3) репродуктивна; 4) продуктивна. Као објекиван процес синтеза се јавља у две врсте 1) репродуктивна и 2) продуктивна.
Види. Зајечарановић, Т., наведено дело, стр 81, 82–86
Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр. 78–82, *Општа методологија,* стр. 58–65.

[26] У научној литератури користе се појмови „научне синтезе", „синтезе искуства", „синтезе сазнања" итд. Ове изразе у датој форми не можемо прихватити. Наиме, таква једноставна синтеза није могућа. Не може се запоставити селективност у научном процесу, те је можда оправдано говорити о селективној синтези.

[27] Види. Шешић, Богдан, наведено дело, стр 67–70 и 84–85
Зајечарановић, Г., наведено дело, стр. 88

[28] Петронијевић, Б., наведено дело, стр. 37, генерализацију сматра процесом издвајања сличног и по томе супротног апстракцији. С њим повезује и процес детерминације који у многоме подсећа на појам конкретизације.

[29] Nejgel, Ernest, *Структура науке,* Београд, 1974, Нолит, стр 447

[30] О генерализацији као мисаоном поступку види.
Лекић, Ђорђе. *Методологија педагошког истраживања и стваралаштва,* Београд, 1980, Завод за уџбенике и наставна средства, стр. 39 и 82
Мужић, Владимир. *Методологија педагошких истраживања,* Сарајево, 1968, Завод за уџбенике, стр 11, 26, 60, 93, 125, 267, 596.

О генерализацији као методи види.

Шешић, Богдан: *Општа методологија,* стр 68–71, *Основи методологије друштвених наука,* стр. 98–10085 и 86

Зајечарановић, Г., наведено дело стр. 91.

[31] Овде се непосредно сазнање о емпиријским, реално конкретним чињеницама не схвата у смислу Нортропових „чистих чињеница". Види Нортроп, наведено дело, стр. 50–60.

Ни схватање Нортропа о индукцији као простом навођењу чињеница није прихватљиво. Наводе се подаци као искуствена научна основа до које се долази одговарајућом процедуром, а не чињенице стварности.

[32] Многи, чак већина логичара и методолога, а поготово теоретичара ово не прихватају као индуктивни већ као дедуктивни процес. Међутим, ако стоји правило да се дедукцијом не могу изводити општији, виши ставови од ставова премисе, онда се поменута процедура може схватити само као индуктивна.

[33] Марковић, Михаило: *Формализам у савременој логици,* стр 84.

[34] Милић, Војин: *Социолошки метод,* стр. 15–16.

[35] Мићуновић, Драгољуб. *Логика и социологија, Индуктивно закључивање у социологији, Филозофске студије, Филозофско друштво Србије,* Београд, 1971, стр. 30.

[36] Исто, стр. 28–29.

[37] Max Black: Индукција, у књизи А. Н. Приор. *Историја логике,* Напријед, Загреб, 1970, стр 207.

[38] Rajhenbah, Hans: *Рађање научне филозофије,* Нолит, Београд, 1964, стр. 247.

[39] Шешић, Богдан. *Логика,* стр. 424–427.

[40] Шешић, Богдан: *Основи методологије друштвених наука,* стр. 32.

[41] Исто, стр. 33

[42] Марковић, Михаило. *Формализам у савременој логици,* стр. 84.

[43] Carnap, Rudolf: *Logical foundations of probability,* 1950, і Carnap R. The aim of inductive logic – зборник *Logic, Methodology and Philosophy of Sience,* Standford, Calif, 1962.

[44] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр 90–97.

Петронијевић, Б., наведено дело, стр. 188–191 разликује четири врсте индукције: 1) индукцију простог набрајања, 2) каузалну, 3) потпуну, 4) непотпуну, али посебно третира и математику.

[45] Шешић, Богдан, *Основи методологије друштвених наука,* стр. 245–254

Зајечарановић, Г., наведено дело. стр 96–98 разликује: 1) потпуну индукцију, 2) непотпуну – и у оквиру ње а) директну и б) инверзну, 3) предиктивну, 4) аналошку, 5) универзалну и б) каузалну.

[46] Шешић, Богдан. *Логика,* стр. 424–427

У науци постоје покушаји одрицања сваке вредности индукцији и пренаглашавању вредности дедукције У томе је ексцесни пример став Карла Попера који је оригиналан по методи оповргавања. Види: Poper, Karl. *Логика научног открића,* Београд, 1973, Нолит, стр. 61–81, 290–293.

4. ОПШТЕНАУЧНЕ МЕТОДЕ

У методолошкој и у научној литератури у најширем смислу појам општенаучних метода веома се ретко користи. Штавише, аутори дела из области посебних и специјалних методологија најчешће не класификују методе по општости [1] Отуда се намеће више питања. Прво, да ли је разликовање метода по општости научно коректно, односно да ли је општост употребе ваљан принцип класификације? Друго, какав је однос општенаучних метода са основним и другим методама? И треће, какав је међусобни однос општенаучних метода? Уз ова три, могућна су и друга питања, али се она не односе подједнако на све општенаучне методе, па ћемо их обрадити у оквиру метода на које се односе.

Појмови и схватања општег, посебног и појединачног широко су распрострањени у свим областима сазнања. Општост се као принцип класификовања употребљава у свим наукама и научним дисциплинама, а карактеристичан је и за лаичко, свакодневно, здраворазумско мишљење. Начелно се општости као принципу класификације не може приговорити, али је оправдано питање постоје ли заиста општенаучне методе и да ли су то управо ове које смо овде обрадили? По дефиницији и примењеном критеријуму класификације *општенаучним методама овде се сматрају оне методе које се, као целине, користе или се могу користити за стицање научног сазнања у свим наукама и свим научним дисциплинама.* Не може се оспорити да се овде обрађене методе, ако прихватимо да се оне заиста могу сматрати методама, могу користити у научним истраживањима у свим наукама и научним дисциплинама. Да ли је то довољна одредба? Наиме, може се констатовати да се не могу све општенаучне методе подједнако употребити у свим истраживањима, да се неке могу применити сасвим самостално, а да се друге међусобно повезују и подразумевају истовременост употребе, да се неке у неким наукама могу користити само изузетно и уз велике тешкоће итд.

Сврсисходност, што подразумева и могућност примене метода у свим научним областима, свим наукама и свим научним дисциплинама јесте битан критеријум за сврставање одређених метода у општенаучне. Ипак, остаје отворено питање да ли општенаучне методе треба да буду подједнако подобне за примену у свим истраживањима. На пример, да ли би по томе аксиоматска метода могла да буде сврстана у општенаучне? Ако се има у виду целина процеса истраживања, укључујући све фазе од избора и артикулисања проблема и предмета истраживања па до закључивања на основу резултата истраживања и практиковања сазнања стеченог истраживањем, све методе означене као општенаучне могу се применити, али не подједнако у свим фазама. Највећа су одступања у фази прикупљања података. Због тога се методе прикупљања података, мада се неке од њих могу користити у било ком истраживању за прикупљање података, не сматрају општенаучним.

Општенаучне методе су концептуално и епистемолошки дефинисане и по својим одредбама се разликују од свих осталих метода. Основу општенаучних метода чине тзв. основне методе. Мада ниједна општенаучна метода не може да се одрекне ниједне основне методе, ипак су неке од њих битни чиниоци основе. Тако су за статистичку методу битни чиниоци основе индукција и генерализација, за методу моделовања битни су аналогија, анализа, апстракција, синтеза и генерализација итд. Између општенаучних метода постоје односи сагласности и међузависности, мање или више условљене предметом и врстом истраживања. Тако се статистичка метода и метода моделовања по правилу јављају истовремено и повезано у готово свим истраживањима у којима се користе. Хипотетичко-дедуктивна метода се јавља као претходна и садржана у свим осталим општенаучним методама итд. Повезаност и међузависност општенаучних метода видљивија је у тзв. емпиријским истраживањима, али је евидентна и у теоријским. Најмање изразито је учешће аксиоматске методе у истраживањима (нарочито емпиријским) али, ако се има у виду да, приликом пројектовања истраживања, обраде података и закључивања на основу података и резултата истраживања, полази од парадигме и теоријског система, односно од аксиома предметне науке и методологије, и да су сви резултати, чак и када мењају већ постојеће теоријске поставке, у оквирима тог система, не може се порећи учешће аксиоматске методе. Њена улога у истраживању, у развоју науке и методологије као њеног нужног аутентичног дела, нарочито је јасна ако су резултати истраживања основа или ток непосредног конституисања научних закона или аксиома.

Ипак, у сваком научном истраживању једна од општенаучних метода је доминантна, примарна, детерминирајућа, друга може да буде истовремена (паралелна), а остале се подразумевају као делотворне у складу са врстом истраживања и својствима предмета истраживања. Тако је у тзв. емпиријским истраживањима најчешће доминантна општенаучна статистичка метода у чијој је примени неизбежна хипотетичко-дедуктивна, а паралелна истовремена метода моделовања.

Ова и друга, с њима повезана и специфична питања биће адекватно размотрена приликом обраде појединих општенаучних метода.

Имајући у виду претходно изнете ставове у општенаучне методе можемо сврстати: хипотетичко-дедуктивну методу, статистичку методу, методу моделовања, аксиоматску методу, аналитичко-дедуктивну и компаративну методу.

4 1 ХИПОТЕТИЧКО-ДЕДУКТИВНА МЕТОДА

Разматрању хипотетичко-дедуктивне методе као опште научне методе може се приступити тек ако се и када се мериторно одговори на неколико претходних питања. Међу њима су, свакако, најважнија: (1) може ли се и с којим аргументима, хипотетичко дедуктивна метода схватити као општенаучна метода; (2) које су сазнајне основе хипотетичко дедуктивне методе, (3) шта чини основну структуру хипотетичко дедуктивне методе, (4) каква је и колика њена употребљивост

у науци и научним истраживањима и које је њено место у методологији у систему метода; (5) које су њене одлике у примени у политиколошким научним истраживањима. У трагању за ваљаним одговорима на постављена питања наилазимо на многе тешкоће које можемо сврстати у две групе: прву чине очевидна и привидна њена својства, а другу врло низак степен њене обрађености у методологији друштвених и политичких наука. Колико је познато, најисцрпније истраживање ове методе у методологији политичких наука обавио је Иван Радосављевић.[2] Такође, питања произлазе из њене сличности са аксиоматском и аналитичко-дедуктивном општенаучном методом, извесним инстистирањем на њеном дедуктивном карактеру с ослонцем на аксиоме и на оперисање упрошћеним моделом дедуктивног закључивања.[3]

Хипотетичко-дедуктивна метода је искуствена метода чија је сазнајна, а нарочито научно-сазнајна основа укупно друштвено и научно искуство. Поменуто искуство ова метода не схвата једноставно, већ као сложену целину разноврсног, супротног и противречног појединачног, групног, колективног и генералног друштвеног искуства. Она то искуство не своди на чулно, емпиријско искуство, већ га схвата као целину у којој се прожимају опажено, мисаоно (рационално) и духовно. Оно није искуство једног времена или једног простора, већ је то искуство много пута, на многим просторима, у разним временима и од многих субјеката (појединачних, групних и колективних) стицано, селекционирано и проверавано. То искуство има својства општег, провереног и проверљивог искуства. Истовремено, оно није, као оформљено сазнање, једном заувек дато, већ је промењиво и развојно. Искуство и сазнање – поготову научно сазнање – изведено из њега је нужно критичко.

Управо у карактеристикама овог искуства које се односи на прошлу и актуелну стварност, али чија инструменталност и оријентисаност акцептира и будућу људску стварност, основа су њене хипотетичности.

Битне чиниоце релативно стабилне структуре хипотетичко-дедуктивне методе чине: А) *њен предмет* који се односи на укупну друштвену стварност (природно окружење и природне појаве и процесе, укључујући и природност човека), друштвене процесе, појаве и односе (материјални, психички, културни и духовни) у свим етапама њиховог настанка, развоја и престанка; Б) *појмови, ставови, судови и закључци* који у њој настају; В) *процедуре* којима се метода остварује; Г) *аксиоматизовани ставови* односно аксиоми који су производ методе.

Полазиште хипотетичке методе није да су аксиоми настали на неки волшебан начин, да су то очигледне, евидентне и непроверљиве истине, већ метода подразумева да аксиоми настају процесом сталне и систематске провере искуственог и теоријског друштвеног сазнања, да и они важе, мењају се и престају да важе и да се замењују новим аксиомима. Хипотетичко-дедуктивна метода је управо метода научног проверавања и изградње аксиома. Ова метода не прихвата произвољност аксиома, већ чврсто инсистира на њиховој општости, основности и верификовању истинитости дуготрајним и веома сложеним људским искуством – укупном и посебно научном и друштвеном праксом.

Описујући структуру методе нисмо поменули њен техничко-инструментални део. Разлог за то је што она нема своје посебне технике и инструменте. Мада искуствена и по томе и емпиријска, она нема методе, технике и поступке прикупљања емпријских података, већ то постиже постојећим методама прикупљања података. Она је мисаона, рационална метода.

Неспорно је да у оквиру појединих наука – научних дисциплина не постоје конституисани аксиомски ставови о свим предметима сазнања који чине садржај те науке. То је поготово случај са новим појавама, односно са појавама и процесима у настанку и развоју. С обзиром на чињеницу да је таквих појава – процеса у области политике, као општег предмета политичких наука, веома много, за нас је изузетно значајно питање: како настају аксиомски ставови за њих, дакле, за оно за шта их нема? Или: како се, аксиоматизацијом и стандардизацијом искуства, формира постулациона основа ХД методе?

Основно полазиште и у овом случају представља објективна стварност, друштвена реалност и практична људска делатност у њој – људска друштвена пракса и њено сазнавање, а сам поступак се одвија на следећи начин:

(1) почетни корак у формирању постулационе основе хипотетичко-дедуктивне методе на основу искуства јесте евидентирање разноврсних и различитих, случајних или намерних, искустава стечених комуницирањем према истим предметима друштвене реалности. Ова искуства – комуникације о истом предмету се, потом, понављају у оквирима простора и времена (на многим местима у разним временима), међусобно се критички упоређују, чиме се даје могућност констатовања истог – истоветности суштине и садржаја, сличног и различитог (у различитом степену) о том предмету;

(2) следи, на основу претходног поступка, успостављање сазнања о правилностима деловања појаве, процеса, односно искуства о њој, у истим или сличним условима и евентуално конституисање теоријске дефиниције те правилности (као следујућег у низу, типског, модалног, просечног, најчешћег, најраспрострањенијег и сл.), чиме она добија статус критеријума, норме, мерила, оријентације у поступању у вези са датим предметом;

(3) по сазнању правилности и његовом дефинисању следи критичко упоређивање (компарација) са разним важећим знањима, уверењима, као и са парадигмама сазнања и теорија и основним поставкама унутар њих;

(4) потом следи укључивање – уклапање – смештање теоријски и практично утврђених правилности у одређени сазнајни систем (постојећи или новоформиран). Паралелно с тим тече формирање обичаја понашања – стереотипа – на основу утврђених правилности у догађању, оформљавање уверења о исправности уобичајеног понашања – уверења – веровања,

(5) најзад, на основу потврђивања утврђене правилности у временском континуитету и фреквенцији (учесталости) догађаја – понављања, њој се придаје одређено аксиоматско важење („увек ако") – дакле, она стиче статус аксиоматског става.

Овај поједностављено изложени поступак показује одвијање сложеног практично-мисаоног процеса у коме се индивидуална, колективна и друштвена

искуства деривирају, типизирају, стандардизују и аксиоматизују – чиме се формира постулациона основа хипотетичко-дедуктивне методе. Основни ставови те постулационе основе, који се јављају као премисе дедуктивног закључивања, заправо су синтеза типологизираних, генерализованих и апстрахованих појединачних, групних и друштвених искустава којима су придате карактеристике правилности, законитости и аксиоматичности, а њихова хипотетичност се заснива на ограничености важења искустава на којима су постулати – премисе израђивани. Овако формирани аксиомски ставови – постулати подложни су даљој (практичној и теоријској) провери и вредновању

Изложена процедура, указујући на нужност искуствене основе и њену улогу у верификацији људског сазнања и научног сазнања посебно, заснована је на аналитичко-дедуктивном поступку.

Да би се дошло до основних принципа, принципских ставова неопходно је опште односно научно мишљење. Неопходно је да се научни субјект полазећи од емпиријских података (тј. осета и појединачних опажања) апстраховањем уздигне изнад тог основног емпиријско-чињеничког сазнања. Научни закони, који у хипотетичко-дедуктивној методи имају улогу битних тачака ослонца у стицању и примени научних сазнања, чак и кад су најстрожи (као што је то у неким природним наукама), првенствено су својеврсне апстракције и идеализације, а тек потом и као такви, они су генерализације, тј општи научни-законски ставови, односно закони.[4]

Да би се емпиријско-искуствена основа хипотетичко-дедуктивне методе и њена аналитичко-дедуктивна процедура исправно схватила неопходно је објаснити њено схватање опажања. Наиме, емпиристичко свођење опажања на искључиво примитивно чисто чулно опажање је, осим када је можда у питању прачовек, илузија или заблуда. У сваком савременом опажању, део његове структуре је и претходно искуствено сазнање и мишљење. У савременом опажању остало је мало могућности да се опажа „нешто", а претежно се опажа „то" Друго, друштвена стварност се састоји од мноштва реалитета који се чулима не могу непосредно опазити Веровања, норме, ставови, идеје итд не опажају се непосредно чулима. Један субјект има једну оформљену идеју. Како је она рационално-мисаона творевина, он је не може чулима опазити, већ је може мислити и емоционално доживљавати. Да би други са њом могли да контактирају, треба је представити неким обликом исказа (усмено – вербално, писмено, сликом, музиком итд.) Други са њом успостављају однос првенствено нечулно, мишљењем, поимањем, разумевањем, схватањем, замишљањем представљене идеје. Истина, чула при том нису искључена (ми чујемо, видимо, опипавамо, миришемо итд.) – опажамо знаке и симболе којима је идеја исказана, али саму идеју тиме још не опажамо. Тек схватањем значења и смисла разумемо и схватамо саму идеју – и то непотпуно – због посредованог опажања. Наиме, о друштвеним реалитетима који се не могу опазити ни на који начин не може се научно мислити, о њима се не може оформити интерсубјективно сазнање и евентуално сазнање о њима се не може интерсубјективно проверавати. Тако долазимо до две врсте опажања. чулног и „нечулног" опажања, увек имајући у виду да се она одигравају у оквирима важећих „парадигми друштвене свести".

Овакво схватање омогућава формирање операционалне, али онтолошки засноване, класификације опажања по критеријуму улоге чула и свести у опажању. На основу тог критеријума можемо разликовати:

а) чисто чулно опажање (изворно чулна, без предходног имена, ознаке и значења и изван „парадигматског система");

б) чулна опажања у „парадигматском систему", са формираним именима и значењима предмета;

в) чулна опажања у систему науке и „парадигми" науке,

г) психичка опажања,

д) рационално-духовна опажања (опажања идеја, уверења, веровања итд.).

Сва побројана опажања могу бити изворна и посредована, као и једноставна и сложена, вишеслојна. Томе још треба додати и принципе униформности и једнообразности који су друштвено релативни

На овај начин смо објаснили однос између искуствене основе и аналитичко-дедуктивног поступка хипотетичко-дедуктивне методе.

У свим општенаучним методама које се примењују у политикологији постоје извесне стандардизоване процедуре њихове примене Да ли је могуће извести шему стандардне процедуре примене и употребе ХД методе у политичким наукама?

Уз све неопходне резерве може се закључити да би ова шема процедуре, према досадашњим истраживањима ХД методе, неизбежно садржала седам основних сегмената, односно фаза и то према следећем редоследу.

(1) Прва фаза је констатовање парадигматских и основних поставки методе, што подразумева.

а) дефинисање парадигми науке, логике и методолошког правца у оквиру кога се истраживање спроводи;

б) дефинисање основних поставки и категорија о предмету истраживања одређене науке (у првом реду закона и законитости, теорија, аксиома, постулата, а потом и теоријски заснованих и научних хипотеза и теорема) и

в) правилно разумевање значења тих поставки и схватање односа између њих (пре свега, односа сагласности, несагласности, коегзистенције, међусобног искључивања, итд.);

(2) Друга фаза се остварује идентификацијом аргумената и утврђивањем ваљаности аргумената у прилог и (или) против поставки које су претходно констатоване. Ово подразумева и конституисање хијерархијског поретка важења аргумената сагласно њиховом значењу и значају.

(3) Трећа фаза захтева констатовање односа ХД методе према предмету и теорији науке (у нашем случају политичких наука). Овај захтев подразумева констатовање општих и посебних сазнања о предмету – било да су она научна и систематизована као теорија, било да се ради о сазнањима радно-истраживачког карактера, било да је реч напросто о искуственим сазнањима. Даље, то подразумева и конкретније и прецизније одређење према предмету истраживања, схватајући то као процедуру идентификације тог предмета. Битна грешка која се при томе може јавити је „подразумевање" садржине и дефиниције предмета, што води неодређеностима које могу да створе велике проблеме у наредним фазама.

(4) Четврта фаза примене подразумева утврђивање захтева и поступање по захтевима ХД методе у процесу пројектовања истраживања.

(5) У петој фази се констатују хатеви ХД методе према другим методама које се примењују у истраживању предмета науке, односно конкретног предмета истраживања. Опште правило је да се све методе, технике, поступци и инструменти морају ускладити са захтевима ХД методе, тј да се морају уприподобити захтевима сазнавања генералисаног искуства и искуства које ће тек бити генерализовано.

(6) Шеста фаза директно проистиче из претходне и подразумева одређивање процедуралних поступака у примени, употреби и коришћењу инструмената.

(7) Најзад, седма фаза процедуре јесте практиковање сазнања, односно његова употреба у изграђивању теорије и методологије и у политичкој, друштвеној и животној пракси.

На основу изнетог јасно је да су специфичности примене ХД методе у истраживању политичких појава и процеса бар четвороструке:

а) специфичности које проистичу из самих својстава предмета истраживања (политике и политичких појава и процеса),

б) специфичности које проистичу из основних средстава саме ХД методе, а повезано са својствима предмета истраживања,

в) специфичности које проистичу из својстава духа времена (времена схваћеног као друштвено време – које обележавају стања, догађања и развој у области економије, политике, културе, идеологије, система вредности, стандарда понашања, итд);

г) специфичности које проистичу из развијености истраживачке праксе – из сфере тероије, науке, методологије – и истраживачко искуство конституисано као општа и посебна правила и норме.

Заправо, суштина специфичности ХД методе је у непрекидном сучељавању постојећег сазнања са критичким преиспитивањем и проверавањем тог сазнања, при чему се ставови и упутства ХД методе јављају и у функцији изграђивања, промена и развоја и ње саме.

Већ из напред изложеног јасно произлази да је хипотетичко-дедуктивна метода широко, и, рекли бисмо, неизбежно применљива у свим сферама научног сазнања, на свим његовим нивоима[5], у оквирима свих теоријско-методолошких праваца. Применљивост хипотетичко-дедуктивне методе огледа се, прво, у односима са другим општенаучним методама. Уопште узев, то је однос кооперације и прожимања, али посебних односа.Тако хипотетичко-дедуктивна метода има знатну улогу у формирању и верификацији аксиома, што је битан основ аксиоматске методе, као и посредовања између аксиоматске методе и њене примене у истраживачкој пракси. Истовремено и сама се ослања на аксиоме и правила аксиоматске методе

Са аналитичко-дедуктивном методом веома је слична, али је више оријентисана на конституисање искуствене основе и њено почетно и повратно коришћење. Може се рећи да аналитичко-дедуктивна метода има ослонац у искуственој основи хипотетичко-дедуктивне методе, а она се служи аналитичко-дедуктивним поступцима аналитичко-дедуктивне методе. Неки аутори (међу њима и Маркс) изједначују хипотетичко-дедуктивну и аналитичко-дедуктивну методу.

Статистичка и метода моделовања, које се широко користе у свим наукама, своју основу имају у хипотетичко-дедуктивној методи, а посредством њих и хипотетичко-дедуктивна метода се примењује у истраживачкој пракси.

Однос између хипотетичко дедуктивне и основних (посебних) метода једноставнији је од односа са другим општенаучним методама. Основне (посебне) методе су у основи хипотетичке методе, тј. оне су методи њеног конституисања и примене, али је и ова метода истовремено и критика, подстицај и начин развијања и изграђивања, доградивања и повезивања основних метода. На то указују њене карактеристике аналитичности и синтетичности, апстрахованости и конкретијабилности, њен генерализаторски и специјализаторски карактер и њена индуктивност и дедуктивност.

На основу претходног излагања можемо извести следеће битне закључке о хипотетичко-дедуктивној методи:

(1) Питање општенаучних метода у научним истраживањима уопште, у друштвено-научним истраживањима посебно и нарочито у политиколошким истраживањима одређено је, првенствено, њиховим предметом истраживања и применљивошћу (продуктивношћу) метода.

Из анализа види се да су, и поред заједничког назива, неке од ових метода општијег карактера и својстава (условно речено „општенаучније"), да имају уравнотеженији степен применљивости и продорности у свим наукама, док су друге мање опште, тј. применљивије су у неким научним областима и посебним наукама, односно научним дисциплинама.

Уопште узев, може се констатовати да хипотетичко-дедуктивна метода има виши степен применљивости у свим наукама, него што је то случај са осталим методама које, по уобичајеним класификацијама, спадају у општенаучне методе.

(2) Хипотетичко-дедуктивна метода, с обзиром на то да нема своје посебне технике, инструменте и поступке, већ да је чине генерално конституисане норме и процедуре које у себе укључују друге методе и технике истраживања, има нижи степен непосредности у примени и употреби него што је то случај са неким другим општенаучним методама, у првом реду са статистичком методом, која има своје непосредне технике и инструменте у виду посебних статистичких поступака и формула, али која се јавља, слободније речено, као једна од фаза укупне процедуре хипотетичко-дедуктивне методе или као једна од њених чинилаца.

(3) Хипотетичко-дедуктивна метода је најсложенија општенаучна метода због изразито наглашеног захтева за интеграцијом систематског и систематичног емпиријског и теоријског сазнања, односно њиховог сталног извођења једног из другог и превођења једног у друго у континуитету (када се једна појава – процес претвара у другу уз промене у квантитетима и квалитетима). Њена сложеност је наглашено изражена и кроз захтеве за истовременим коришћењем свих познатих метода којима се успоставља веза између стварности и духа, односно интегрише емпиријско и теоријско, па и друго духовно сазнање. При томе се мора имати у виду дијалектички однос између теорије и емпирије, између теоријског и емпи-

ријског сазнања, односно чињеница да теоријско није настало и не настаје независно од емпиријског, већ напротив, да се у основи теоријског увек налазе емпиријски проверена и стално проверавана искуства из којих су настали и настају аксиоми и теорије (и то сви чиниоци теорије у развојном смислу). Овде се, код примене хипотетичко-дедуктивне методе, фактички остварују стварна веза и однос узајамног деловања теорије, метода и емпирије, емпирија се ту непрекидно јавља као извор и предмет сазнања, као предмет теорије и као практиковање у улози провере и мењања теорије.

(4) Хипотетичко-дедуктивна метода је у политичким наукама, као и у свим осталим друштвеним наукама, због своје недовољне обрађености, била углавном спонтано примењивана, што је произлазило из захтева, карактеристика и својстава политике као предмета истраживања. Управо карактеристике фактицитета, намера, ваљаности, интереса, циљева, моћи итд.; који чине битне компоненте и реалности и идеологије и теорије политике и дугорочности битних политичких појава и процеса, њихових садржаја, облика и процедура, наметали су повезаност емпиријско-теоријских захвата.

Хипотетичко-дедуктивна метода, као уређен методолошко-методски систем, управо се јавља као непосредно најпродуктивнија општенаучна метода у истраживању политичких појава и процеса, која не искључује, већ напротив подразумева и захтева употребу и коришћење и осталих метода, њихових правила, норми, поступака и процедура.

(5) Применљивост хипотетичко-дедуктивне методе у истраживању политичких појава-процеса одређена је схватањима израде пројекта истраживања као строго одређене истраживачке процедуре. Наиме, продуктивност и применљивост ХД-методе, условљена је, при сваком конкретном пројектовању политиколошког истраживања, претходним конституисањем, реконституисањем и иновирањем система норми, категорија и дефиниција, актуелизирањем постулата и поступака закључивања, као битне методолошко-методске основе ваљаности истраживачких резултата. То иновирање проистиче из захтева саме хипотетичко-дедуктивне методе за сталним осавремењавањем у складу са развојношћу предмета истраживања и научног сазнања.

(6) Специфична карактеристика хипотетичко-дедуктивне методе је да искључиво рачуна са ваљано заснованим почетним хипотезама у процесу сазнања. Основ тих хипотеза су вишестрано, вишеструко и вишевременски проверена искуства, која само у неким случајевима имају карактеристике примарних искустава, док се најчешће ради о деривираним искуствима. Отуда, осим о сазнањима прошлости, хипотетичко-дедуктивна метода подразумева и сва сазнања стечена у истраживањима уз примену ове методе као хипотетичка. То је и један од кључних разлога да се у истраживањима у којима се примењује ХД-метода рачуна са полазним и завршним хипотезама које могу имати карактеристике научних хипотеза. Штавише, може се сматрати да је и у већину тзв. радних хипотеза уграђено мноштво чинилаца и својстава тзв. научних хипотеза.

Анализе изведене у овом раду показале су да остаје отворено питање тзв. „илузорних хипотеза" и да оно може бити предмет евентуалних даљих истраживања.

(7) Примена хипотетичко-дедуктивне методе подразумева строгу процедуру како у процесу пројектовања истраживања, тако и у изради извештаја о истраживању, а посебно у изради извештаја о резултатима истраживања. То значи да се мора доследно поштовати захтев за успостављање структурално-функционалних веза и односа у логичко-садржајном и методско-инструменталном смислу између свих делова пројекта истраживања и извештаја о резултатима истраживања.

Поменута строга процедуралност и уређеност у пројектовању и саопштавању резултата истраживања нужна је ради разграничења између методе научног истраживања и њеног предмета истраживања (тј. предмета на који се она примењује) који је и сам сложен и чији садржај и форме испољавања често нису ваљано дефинисани и разграничени. На то нас посебно упућују ситуације са таквим фундаменталним појмовима, односно категоријама теоријског и методолошког карактера у политичким наукама, као што су политички интерес и моћ.

(8) Са становишта политичких наука оправдано се поставља питање да ли се хипотетичко-дедуктивна метода може сматрати првенствено или бар претежно дијагностичком методом, или је она превасходно прогностичка метода сазнања?

Са једне стране, по начину свог настанка и развоја, конституисања основних постулата и процедура примене, стиче се, на први поглед, утисак да је реч о првенствено дијагностичкој методи, са свим битним особеностима и својствима историјске методе. Али, с друге стране, по пракси примене, употребе и коришћења ове методе у научном сазнању, а поготову по могућностима и ефектима њеног практиковања у политичким наукама, може се закључити да је ХД-метода превасходно прогностичка метода.

Очито је да покушај одређења хипотетичко-дедуктивне методе поменутим категоријама отвара низ фундаменталних методолошких питања, од којих као кључно-суштинско можемо издвојити следеће. Како сазнати будућност на основу сазнања прошлости?

У трагању за одговором на ово питање било је неопходно избећи искључивост и актуелност третирати као стални процес прелаза (прелажења) из прошлости у будућности. С обзиром на то да ХД-метода инсистира на искуствима прошлости и садашњости, она, заправо, антиципира будућност кроз актуелност и разне удаљености од прошлости и актуелности у којима су се већ испољиле одређене тенденције, а које су прошлост и актуелност већ квалификовале и вредновале.

Исто тако сви модели понашања, мишљења итд., конституисани као одређена правила, норме, узори и сл., у себи садрже и прогнозу њихове примене у пракси. Истовремено, захтеви дијагностичког поступка у овој методи подразумевају и научно сазнање о тенденцијама, што је нужни саставни део и основ предвиђања. Из тога проистиче и изразито прогностички карактер ХД-методе.

Прогностичке могућности ХД-методе су управо у њеној концепцији о процесуалности, континуитету и сукцесији и схватању развоја као континуитета дисконтинуитета који се одигравају у прошлости и садашњости и који ће се, у

одређеним садржинама и формама, одигравати и у будућности. Захтев за процедуром идентификације, као битно правило ове методе, омогућава њену продуктивну продорност.

Уопште узев, може се закључити да је ХД-метода наглашено дијагностичка, али и изразито прогностичка метода сазнања.

(9) Назив хипотетичко-дедуктивне методе само делимично изражава њену суштину. У основи ове методе јесте вишестрано, вишеструко и вишевременски проверено људско искуство конституисано делом у облику аксиома, категорија, трајно важећих постулата, норми, научних законитости и закона, уверења, веровања итд. Нека од тих сазнања имају трајно важење (до данас нису оповргнута), нека од њих су дугорочно важећа, а нека имају краткотрајнија важења оперативног и инструменталног карактера. У том смислу хипотетичко-дедуктивна метода је строго емпиријска метода, значи индуктивна и генерализаторска, дакле синтетичка метода сазнања.

Међутим, неуједначност временског и просторног важења (важење принципа развојности и променљивости) не дозвољава апсолутизацију сазнања стечених овом методом, иако нека од њих имају карактеристике универзалног важења. Отуда и основ за придавање хипотетичности важења сазнањима стеченим хипотетичко-дедуктивном методом.

Дедуктивност ове методе не подразумева хипотетичност већ иманентну аналитичност, уз строго извођење нужног закључка. Међутим, кроз овакву одредбу дедуктивности (односно кроз приписивање дедуктивности овој методи) индиректно се изражава признање једног дуго времена оспораваног правила, по коме, у принципу, постоји строга (или бар веома јака) међузависност између ваљаности постулата и ваљаности (адекватности, истинитости и поузданости) закључака.

У политичким наукама, и поред признавања важења принципа међузависности ваљаности постулата и ваљаности закључака, због изражене вољности у мишљењу и понашању које карактерише политичке процесе, можемо констатовати да је важење овог принципа знатно ублажено.

(10) Примена хипотетичко-дедуктивне методе подразумева дефинисање односа према парадигмама одређених наука, односно, у овом случају, према парадигмама у политичким наукама. То захтева и дефинисање односа према одређеним логичким системима повезаним са одређеним парадигмама или уграђеним у њих.

Општост и генерална ваљаност ХД-методе проистиче из њене способности и њених захтева да се изведу заједничке компоненте више парадигми, односно више логичких система и да се обрадом прилагоде могућностима примене ове методе у разним парадигматским и логичким системима, са приближним, односно сличним резултатима. Ово је могуће зато што по својим постулатима хипотетичко-дедуктивна метода чини нужни саставни основ сазнања на којима настају парадигматски и логички системи.

(11) Разни методолошки правци засновани су на разноврсним и различитим полазиштима (погледима на свет и могућностима његовог научног сазнања).

Најчешће разлике и спорови јављају се око предмета, око основних категорија и око процедура сазнања, као и око односа метода истраживања у природним и друштвеним наукама.

Хипотетичко-дедуктивна метода омогућава својом применом разрешавање ових спорова без еклектике, односно без вештачких спајања која би изазвала даље неспоразуме. Она уважава да се друштво не може потпуно истоветно, на исте начине и истим средствима, истраживати као нежива природа, па ни као жива природа, али не прихвата ни ставове о потпуној одвојености логичких основа и процедура стицања научног сазнања – знања о њима. Такође, она не истиче у први план примат чињеничког над вредносним, поготову не у политичким наукама, али и не запоставља вредносно као чинилац свесних, подсвесних и других понашања људи. Она, исто тако, не негира ни номиналистички став да се конкретан живот и конкретна понашања, осећања и сл. људи јављају искључиво код појединачних, конкретних људи, као и да се све организације, институције и групе састоје од појединачних конкретних људи. Али, такође, хипотетичко-дедуктивна метода не посматра појединца као изоловану јединку и подразумева извесне заједнице, колективитете, организације и сл. као могуће колективне субјекте који се конституишу и функционишу управо као субјективитети кроз мноштво специфичних унутрашњих односа и веза (функционалних и дисфункционалних), као и кроз мноштво односа са окружењем.

Овој методи није стран ни приступ који се ослања на спољни надражај, акцију и реакцију, али исто тако њоме се не могу оспоравати ни унутрашњи природни, психички и друштвени подстицаји, укључујући и унутрашње противречности.

Зато се основано може тврдити да су сви методолошки правци, свесно или несвесно у мањој или већој мери, онда када су пренаглашавали и онда када су потцењивали улогу и моћ науке у људском развоју, увек – мање или више – полазили од основних поставки хипотетичко-дедуктивне методе и примењивали их.

То је један од битних разлога што ова метода у методолошкој, па и у теоријској литератури није дубље и подробније обрађивана. Наиме, разумљиво је да је сваки теоријски правац првенствено обрађивао методу коју је могао одредити као првенствено своју.

С обзиром на то да се у политици изражавају готово све основне потребе артикулисане као интереси и циљеви људи као појединаца, њихових заједница, група, организација итд. неизбежно је, следећи методолошки процес међузависности предмета истраживања и метода истраживања, да се ова метода јави као најосновнија општенаучна метода у истраживању политичких наука. А то, даље, подразумева не само примену до сада познатих метода прикупљања и обраде података и метода закључивања, већ и њихово даље развијање, као и конституисање нових метода. Од посебног значаја, при томе, јесте развијање историјске и компаративне методе, а нарочито компарабила у оквиру ове методе.

Даља методолошка истраживања у том погледу су не само корисна већ и неопходна.

4.2. СТАТИСТИЧКА ОПШТЕНАУЧНА МЕТОДА

Као метода уопште, а као општенаучна посебно, статистичка метода је релативно нова. О њој се у првом реду говори као о грани математике односно примењене математике. У научној литератури позната су дела из области математичке статистике. Осим ових, раширена су и схватања о статистикама посебних наука и научних дисциплина. Тако се помињу друштвена статистика, педагошка, економска итд. По овим становиштима статистика би била грана математике примењена у истраживачкој и другој пракси, која омогућава откривање чинилаца стварности који имају и свој квантитативни израз у облику нумеричких дата посредством којих се могу сазнавати квантитативна својства, односи, кретања итд. чинилаца манифестованих појава њихових делова и елемената.

Наведеним схватањима може се приговорити да занемарују чињеницу да се све одиграва, егзистира итд. у времену и у простору. Већ ово временско-просторно одређење указује на неопходност да се сваки квалитет нумерички одреди макар приближно нумеричким датама распростирања и трајања. Даље, не уважава се довољно да свака нумеричка дата исказује квантитет сасвим одређеног квалитета, а не јавља се, у друштвеним и политичким наукама, као „празна". И трећи недостатак тога схватања је што запоставља међузависност предмета и метода истраживања и ако га наслућује у именовању „друштвена статистика", „педагошка статистика" итд.

Нема сумње да се могу констатовати следеће чињенице:

(1) Статистика односно статистичка метода, односи се на истраживање масовних појава које се састоје из мноштва јединица, мноштва појединачног;

(2) Сазнање, закључци статистике – статистичке методе изграђују се као индуктивни закључци, тј. као закључци који се изводе из више (мноштва) премиса, ако се сваки став о сваком појединачном члану сматра премисом. Математичка индукција је, за разлику од ове, директно заснована на извођењу из једног члана, тј. примерка.

(3) Генерализација до које се долази статистиком – статистичком методом је индуктивна, заснована на статистичкој индукцији, законима вероватноће и статистичким законима, те су тако стечена сазнања углавном вероватна.

(4) У свим наукама и научним дисциплинама статистика – статистичка метода је примењива, мада су разлике у примени евидентне.

Очигледно је да се статистика у науци и научним истраживањима не примењује без одговарајућих прилагођавања науци односно научној дисциплини, што подразумева прилагођавање предмету, парадигми, методолошкој концепцији итд. А то, даље, значи да ова општенаучна метода има своју општу и адаптивну логичку основу, свој епистемолошки садржај који обухвата општесазнајне одредбе математике, посебне сазнајне одредбе статистике као гране математике, затим одредбе науке и предмета науке и одредбе теорије методологије

наука (опште методологије) и методологије предметне науке (посебне методологије). Такође, поступци статистике не јављају се сасвим самостално, већ повезани са методом прикупљања и обраде података и условљени су својствима података.

Због свега изложеног сматрамо да је методолошки исправније у овом случају мислити о *општенаучној статистичкој методи којом се опште сазнаје преко појединачног и посебног,* него прихватити одредбу о статистици као грани математике (што је предмет математичке науке) или о посебним статистикама појединих наука, чиме се запоставља њена општенаучност.[6]

4.2.1. Основне етапе примене општенаучне статистичке методе

Већ смо утврдили да се статистичка општенаучна метода користи у истраживањима масовних појава, односно масовних чинилаца стварности. Међутим, неопходно је имати на уму да се она мора користити и у теоријским истраживањима. Осим мишљења које се не исказује и не евидентира, сва научна сазнања су исказана у разним облицима исказа (ставова, судова, закључака) и сваки од њих је, независно од садржаја, појединачан факт специфичне друштвене стварности. По правилу, они су садржани у разноврсним документима, који су, сваки за себе, појединачни. Отуда ни тзв. теоријска истраживања не могу да избегну статистичку методу.

1) *Идентификација статистичке масе*

Први чин примене статистичке општенаучне методе, у складу са њеним правилима и процедуром примене, јесте идентификација статистичке масе.[7] С обзиром да је предмет истраживања који се истражује овом методом масован, то га чини мноштво разноврсних јединица. Све јединице које могу спадати у предмет истраживања и које су обухваћене појмом предмета истраживања, чине *статистичку масу.* Узмимо да истражујемо изборе за посланике у скупштини. Статистичку масу чиниће сви могући актери у овим изборима. Појам актера је овде шири од појма бирача или гласача и од појма грађанина са активним и пасивним бирачким правом. Тек прецизно одређење предмета истраживања даје нам чиниоце неопходне за ваљану конкретну одредбу статистичке масе.

Идентификација статистичке масе подразумева:

- јасно дефинисање својстава која једну јединицу стварности одређују као јединицу предметне статистичке масе;
- откривање и утврђивање извора података о статичкој маси и процедуру коришћења и вредновања извора и њиховог садржаја;
- откривање броја и распореда статистичке масе.

У неким случајевима постоји задовољавајућа евиденција о статистичкој маси, али је та евиденција само изузетно довољно тачна. Чак ни бирачки спискови и евиденције грађана код власти итд. не гарантују апсолутну потпуност и тачност.

Два се основна питања јављају у вези са избором података о статистичкој маси. Прво, доступност сазнања о постојећим изворима и доступност извора. Друго, број извора са истом врстом података и њихове карактеристике. С обзиром на фактичко стање извора података о статистичкој маси, може се слободно рећи да се у друштвеним и политиколошким истраживањима сазнања о статистичкој маси често стичу посебним претходним истраживањима.

Када је статистичка маса идентификована, може се, на основу увида у њену бројност и битна својства предмета и сврхе истраживања, определити за истраживање ***пописом,*** тј обухватом свих јединица статистичке масе или помоћу ***узорка*** (узорака), тј. одређеног броја јединица статистичке масе при чему су и број јединица и обухваћене јединице одређени по ваљаном критеријуму.

2) *Израда узорака*

Треба напоменути да обим (величина) статистичке масе није ни једини ни пресудан критеријум за опредељивање према попису односно узорку. На пример, попис становништва је неопходан ако се жели сазнање о битним одредбама становништва које ће послужити за проверу ваљаности ранијих прогноза и планова и за израду нових. Међутим, у многим случајевима попис, тј. обухватање свих јединица, је неекономичан. Тада се прибегава формирању репрезентативних група одређене величине по утврђеном критеријуму које довољно поуздано манифестују битна типична својстава целе масе у складу са потребама предмета истраживања и са његовим циљевима.[8]

Економичност и репрезентативност узорка (узорака) су два истовремена, али тешко ускладива циља. *Економичност* подразумева што мањи утрошак средстава и рада у постизању одговарајућег квалитета и обима сазнања. *Репрезентативност* захтева заступљеност јединица у узорку која ће квалитативно и сразмерно представљати статистичку масу. Отуда се репрезентативност може у политиколошким истраживањима схватити као статистичка и као друштвена.[9] Статистичка репрезентативност изражава квантитативна својства и односе. Међутим, свака просечност, укључујући и статистичку, подразумева извесна огрубљавања и поједностављења. Тако у узорку који је статистички репрезентативан, може да буде изгубљена друштвена репрезентативност.[10] На пример, битни носиоци политичке и уопште друштвене моћи, у односу на укупну масу, веома су малобројни. Политичке вође са доминантном позицијом у одлучивању и усмеравању политичких процеса још су малобројнији. Ниједан узорак који се прави уз уважавање принципа „једнаких шанси свих јединица за улазак у узорак" не обезбеђује одговарајуће учешће носилаца политичке моћи у узорку. Због тога се ови проблеми морају посебно решавати.

У принципу постоје два поларизована типа узорка: прво, узорак (узорци) који се конструишу методом случајног избора и друго, намерни узорак. Између ова два типа постоји читав низ разних узорака, али је најчешћи веома употребљив тзв. стратификовани узорак. Узорак који се формира методом случајног избора сматра се статистички најрепрезентативнијим. Ако се овим узорком обухвата 10% статистичке масе (популације), тврди се да се могу добити резултати који су по вредности једнаки резултатима које можемо добити пописом. Образложење овог става је засновано на довољној величини узорка (довољно великом броју јединица обухваћених узорком) и на једнаким шансама сваке јединице статистичке масе (популације) да уђе у узорак, чиме се обезбеђује његова репрезентативност.

Поступак формирања узорка по случајном избору веома је строг и не сме се мешати са произвољношћу. Основни моменти овог поступка су: *прво,* утврђивање евиденције статистичке масе; *друго,* утврђивање тзв. „корака" при издвајању јединица из масе и уврштавању у узорак; *треће,* избор броја од кога се започиње пребројавање односно избор јединица за узорак.

У пракси постоје разне службене или неслужбене евиденције субјеката и извора података, али се у неким случајевима морају формирати оригиналне евиденције. Ипак, у свим случајевима се прво утврде својства евиденције, њена доступност и подобност. Када се то утврди, сагласно одабраној величини узорка, тј. броју јединица које ће бити обухваћене узорком, приступа се одређивању корака.

Корак је размак, раздаљина између сваке претходне и сваке следујуће јединице статистичке масе коју уносимо у узорак. На пример, ако је узорак десетопостотни, кораком се обезбеђује да сваки десети члан из евиденције (сваки десети са списка) буде обухваћен узорком. Дакле, разлика између два члана је 9 (девет) јединица.

Репрезентативност узорка заснована је на концепту релативне униформности и једнообразности у одређеном времену и простору. Исто тако, већа је вероватноћа да ће узорак бити репрезентативнији ако обухвата више разноврсних јединица са разних простора. С обзиром да распоред јединица разних карактеристика није једнакомеран, а то поготову не мора да буде у евиденцији, посебно се утврђује почетни (стартни) број од кога се почиње са пребројавањем и избором јединица.

Почетни (стартни) број од кога се почиње примена корака за формирање узорка методом случајног избора утврђује се такође случајно, чак насумице. Претпоставимо ли да располажемо евиденцијом у облику књиге, отворићемо књигу без унапред утврђене странице и не гледајући спустити оловку на неки од редних бројева на отвореној страници. Одбројавањем од тако утврђеног почетног (полазног) броја по утврђеном кораку добијамо узорак методом случајног избора.

Супротан описаном је тзв. *намеран узорак.* То је узорак чија је величина (број јединица) унапред утврђена по одређеном критеријуму, затим су утврђене квоте (број јединица одређених карактеристика) и, на крају, и саме јединице могу да буду намерно изабране. Схватање да је овакав узорак произвољан и због тога нерепрезентативан, сасвим је погрешно. Намеран узорак је строго теоријско и методолошки заснован и произлази из својстава и захтева предмета, врсте хипотеза и индикатора истраживања. За израду намерног узорка неопходна су знатна проверена претходна сазнања и строги математички прорачуни. Сваки намерни узорак не мора да буде квотни, тј. не мора да буде састављен од квота

које обухватају разне карактеристике јединица. Тако је могуће формирати једноставан узорак, без квота и квотни намеран узорак. Када се формира намеран узорак субјеката који ће бити предмет истраживања, као критеријум користи се њихова претпостављена репрезентативна компетентност односно типичност њихових обележја. Када се формира намеран узорак извора података (нпр. разних докумената) примењује се више критеријума међу којима су њихова садржајност, форма, веродостојност и доступност. Једном речју, битан је критеријум њихова употребљивост.

У принципу, узорак формиран методом случајног избора подеснији је за формирање узорака субјеката, а намеран за формирање узорка неживих извора података. Ипак треба напоменути да су у оба случаја евидентни многи изузеци.

Стратификовани узорак, који је веома често у употреби у друштвеним истраживањима, може се сматрати прелазном мешовитом варијантом. Наиме, када постоје довољна сазнања о саставу статистичке масе, може се, у циљу повећања репрезентативности, определити да сваки карактеристичан део статистичке масе буде пропорционално заступљен у узорку. На пример ако јединица X учествује са 10% у статистичкој маси, она ће и у саставу узорка учествовати са 10%. Свака од ових страта може да буде формирана посебним поступком методе случајног избора.

Постоји више варијаната овог типа узорка. Тако је могућ стратификовани узорак са деформисаним пропорцијама. У том узорку страте које обухватају веома мало јединица статистичке масе, што не обезбеђује довољну основу за закључивање, повећавају се на рачун страта са највише јединица. Тиме се ремети пропорција, па је неопходно ово имати у виду приликом обраде података и закључивања јер су могућности сазнања о квантитетима умањене. Међутим, могуће је ове недостатке отклонити одговарајућим пондерисањем.

Величина узорка не мора да буде увек 10% од статистичке масе. Сматра се да је у случајевима истраживања масовних појава најчешће довољно 3 000 (три хиљаде) јединица, а чести су случајеви у којима је довољно 1.000 (хиљаду), па понекад и само 100 (сто) јединица. Својство предмета и типа истраживања опредељује захтев за одређеним узорком.

Постоје узуси у истраживачкој пракси према којима је за испитивање у којем се користи шест основних обележја, три хиљаде испитаника довољан обухват.

У свим случајевима узорак треба да задовољи захтеве статистичке и друштвене репрезентативности

То отвара нова питања као што су статистичко истраживање квалитативних предмета. Међутим, нека схватања квалитативног и квантитативног и њиховог односа биће размотрена у наредном делу.

3) *Прикупљање података*

Статистичка општенаучна метода не користи искључиво своје инструменте за прикупљање података, нити их посебно развија. Сагласно томе, подаци се прикупљају техникама, инструментима и поступцима метода прикупљања података.

Уобичајено је да се тврди да се статистичком методом прикупљају квантитативни, квалитативни, хронолошки и географски подаци. Чињеница је да општенаучна статистичка метода оперише са свим врстама података који се могу изразити нумеричким датама, односно који могу бити квантитативно изражени.

Истовремено, за сваки квантификовани исказ везује се мерење, тако да се ова општенаучна метода скоро поистовећује са мерењем. Не може се порицати да свако квантификовање, у најширем значењу, подразумева и својства мерења. Али и поред тога мерење као систем не може се поистоветити са општенаучном статистичком методом јер је само један њен део.

Подаци које у оквиру статистичке методе сакупљамо исказују одређена својства (квалитативни) у одређеној количини (квантитативни) у одређеном времену (хронолошки) и на одређеном простору (географски). Не могу се одвојено сакупљати само квантитативни подаци, као што се не могу као самостални, сакупљати ни хронолошки или географски подаци. Квалитативни подаци, подаци о одредбама – својствима увек се морају сакупљати, а са њима су у нераскидивој вези квантитативни, хронолошки и географски подаци. Када се каже „бирач", саопштен је квалитет. Већ у појму „бирач" дата је квантитативна одредба – један бирач. Или, ако је то општи појам, речено је да је то множина носилаца истог одређеног квалитета. Међутим, када кажете 330 бирача има у улици X дана 20. децембра 1994. год., ближе сте одредили количину, временску и просторну локацију квалитета „бирач".

На први поглед питања о подацима који се односе на ставове изгледа сложеније и специфичније. Наиме, искази о ставовима сматрају се квалитативним подацима. Мада се ставови (искази о ставовима) могу на разне начине квантификовати (број садржаја, интензитет, број адресата, број веза са другим ставовима итд.), у обзир се узима само број лица која су дала исказе – саопштила одређене ставове као квантитативан податак односно низ квантитативних података. Отуда и став да се ради о статистичком изражавању квалитативних података. Међутим, оваква поједностављивања у политиколошким истраживањима, осим изузетно, не дају довољно основа аутору за ваљано закључивање.

У суштини, ставови су одређене компоненте човека као целовитог квалитета, квантитативно израженог. Увек истражујемо ставове одређених људи, па их тако треба и схватити. Они су такође квалитети који имају свој квантитативни израз.

4) *Формирање статистичких серија*

До сада обрађени поступци статистичке општенаучне методе у непосредној су функцији пројектовања истраживања и, делом, у једној фази, реализације – спровођења истраживања. Тако је израда узорка саставни део образовања дела нацрта научне замисли који називамо начин истраживања, а опредељење за прикупљање одређених врста података односно одређених података детерминирано је хипотетичким оквирима, тј. карактеристикама хипотеза и одабраних индикатора

Формирање серије података спада у фазу сређивања и обраде података. Суштинска улога формирања серија јесте да се њима статистички опише истраживана појава.

Од прикупљених података могу се образовати две основне врсте серија: статичке и динамичке серије *Статичким серијама* описује се стање и за њих се користе квалитативно-квантитативни и географски (просторни) подаци. Хронолошки подаци се по правилу у образовању ових серија не користе, осим за одређење временског одсечка у коме описивано стање постоји.

Динамичке серије статистички описују кретања, дакле, низ стања у разним временским моментима на само једном одређеном простору или на више њих. Све врсте података могу да буду чиниоци динамичке серије, али су неизбежни квалитативно-квантитативни и хронолошки (временски). Географски (просторни) подаци могу да буду коришћени као чиниоци серије или само као ознака места (простора) на коме се реализује кретање појаве коју описујемо серијом.

Ове две основне врсте серија омогућују нам разне комбинације. Тако је могуће формирати више паралелних серија подесних за компарирање стања на разним просторима у једном или више временских одсечака, итд. у складу са захтевима анализе.

5) *Статистичка анализа*

Статистички подаци сређени у статистичке серије су, заправо, статистички опис одређене масовне појаве. Оне су предмет статистичке анализе која се састоји у утврђивању *структуре дате појаве, њене динамике* (кретања и развоја), *међусобних утицаја чинилаца структуре*, као и структуре и динамике сродних група појава.

У зависности од предмета и задатака разликујемо три основне врсте статистичке анализе: статичку, динамичку и корелациону или регресивну статистичку анализу

Статичка анализа усмерена је првенствено на сазнање структуре истраживане појаве. Њено главно настојање је утврђивање распореда учестаности (дистрибуције фреквенције) појава одређених особина у маси која се истражује. Та дистрибуција исказана је нумеричким вредностима, али не садржи временску одредбу. Ово „ванвременско" (статичко) проучавање структуре појава и дистрибуције појединих својстава унутар предмета истраживања омогућило је повезивање теорије и рачуна вероватноће и статистичке општенаучне методе, као и коришћење методе узорака (о којој је претходно било речи).

Динамичка анализа настоји да сазна кретање и временске варијације својстава, одредаба и чинилаца истраживане појаве, односно предмета истраживања у целости. Та сазнања се стичу израчунавањем секуларне тенденције развитка појаве (познатије под називом „тренд"), периодичних осцилација (тј сезонских и цикличних колебања), итд. Развојне тенденције одређених група појава овде се одређују одговарајућим математичким функцијама у којима је време независно променљива (X), а величина промене појаве изражена је зависно променљивом (Y).

Корелациона анализа утврђује постојање међусобних зависности и битне карактеристике веза између података, односно разних група података о предмету истраживања, или међузависности у развитку две или више група појава. Ова анализа не говори о свим својствима веза, већ само о постојању учесталости веза. Регресиона (регресивна) анализа указује и на узрочно-последичне односе. Корелациона, односно регресиона анализа спадају у најсложеније методске поступке и својеврсна су синтеза статичке и динамичке анализе, која омогућава утврђивање статистичке законитости истраживане масовне скупине појава.

Својства друштвених и политичких појава дају приоритет динамичким серијама и корелационим аналзама. Откриће статистичких правилности и законитости битан је услов ваљаног научног и у политичкој пракси употребљивог сазнања, те је то битан задатак научног истраживања.

Најчешћи поступци статистичке методе су пребројавање, израчунавање процената и израчунавање средње вредности односно мере централне тенденције. *Аритметичка средина* је најчешћи облик израчунавања средње вредности односно „дистрибуције фреквенције". У већини случајева аритметичка средина се израчунава из контигента несређених прикупљених података по обрасцу: $X=(X1+X2+ +Xn)/n=(X)/n$. Међутим, аритметичка средина може се израчунавати из података груписаних по фреквенцији, података груписаних у разреде и помоћу произвољне полазне тачке.

Израчунавање МЕДИЈАНЕ такође спада у поступке израчунавања мере централне тенденције. Медијана је тачка на скали изнад које се и испод које се налази по 50% случајева (података, скорова) и која, дакле, уређени скуп података (серију уређену по растућем или опадајућем редоследу) дели на два једнака дела.

МОД (модус) такође спада у облик израчунавања централне тенденције. То је скор који се највише користи у скали података (вредности која се најчешће јавља у серији података) и може да буде „сиров" и „прави".

Израчунавање мера централне тенденције подразумева и утврђивање мера њихове варијабилности којима се сазнаје какво је одступање података од средње вредности.

Аритметичкој средини највише одговарају израчунавања стандардне и просечне девијације, медијани-кварталне девијације, а моду-тоталног опсега.

Израчунавање стандардне девијације могуће је из негруписаних података (што је најлакше и најчешће), затим из података груписаних по фреквенцији, груписаних у разреде и помоћу произвољне полазне тачке.

У израчунавању варијабилности користи се и израчунавање перцентилног одступања (децилима и перцентилима).

Статистички поступци обухватају и израчунавање стандардних скорова и стандардних корелата као мера поређења. Обично се користе тзв. Z и T скорови.

Z скорови су сирови, претворени у релативно стандардне јединице („сигме растојања") Веома су значајни за израчунавање корелација.

И T скорови формирају се на основу сирових скорова, и најчешће су цели континуирани бројеви са позитивним предзнаком.

Мере корелације су битан чинилац статистичке методе и основ суштинских сазнања о статистичким правилностима и законитостима. Корелација је, по основном значењу, повезаност између променљивих вредности. Њоме се изражава условљеност, позитивне или негативне усмерености.

Вредност корелације утврђује се мерењем коефицијента корелације. Коефицијент корелације је нумеричка вредност којом се означава степен повезаности између две променљиве појаве. Ова вредност се креће од +1 до -1 (што је максимална вредност негативног усмерења корелације).

Корелација се може израчунавати применом више модела. Најчешћа су израчунавања корелација према односу елемената (Пирсонов коефицијент, Ета-коефицијент); затим по рангу елемената (Спирманов кеофицијент корелације); корелација по серијама елемената (бисеријски коефицијент, поинт-серијски коефицијент и С-коефицијент), корелација по везама елемената (коефицијент парцијалне корелације, коефицијент мултипле корелације)

Уз побројане поступке израчунавања корелације треба поменути и Ні квадрат којим се показује вероватност повезаности тј. „квалитативних" података статистичком мером. Ова мера полази од поставке „степена слободе" односно од поставке о „нултој хипотези".[12]

У статистичкој методи битна је улога генерализације. Тако су познате потпуна, непотпуна и вероватна генерализација. У функцији статистичке генерализације познато је више поступака тестирања значајности разлика између статистичких вредности. То су у првом реду.

А) *конфронтирање парова* ради утврђивања значајности разлика а) међу аритметичким срединама и б) међу пропорцијама,

Б) *анализа варијансе* којом се тестира значајност разлике између више аритметичких средина и интерни и екстерни варијабилитет.

Веома важан поступак статистичке методе, нарочито у прогностичким истраживањима, јесте израчунавање стандардне девијације средине узорка и стандардне девијације средине масе, тј. скупа података који се аплицирају на укупну статистичку масу. Стандардна девијација средине узорка израчунава се из фреквенције обележја, из одступања од праве средине узорка и на основу броја јединица узорка по обрасцу. n=(fd2)/n. Стандардна девијација узорка настаје због упрошћавања која настају формирањем узорка, те која онемогућавају да било који узорак потпуно верно одсликава ситуацију статистичке масе.

Стандардна девијација масе има нешто већу вредност од стандардне девијације узорка. Зато је образац за израчунавање стандардне девијације масе нешто друкчији и гласи:

n=(fd2)/(n-1)

Међутим, и када се примене поступци израчунавања стандардне девијације у друштвеним и политиколошким истраживањима, не могу се добити сасвим прецизна и сасвим сигурна сазнања ни о ситуацијама, ни о ставовима и понашањима узорка, ни статистичке масе. Сазнања су само вероватна и изражавају у првом реду глобалне вредности и тенденције.

Неки аутори сматрају посебном фазом примене статистичке методе оцену или суд о правој средини целе скупине на основу средине узорка. Иако је то могуће, ипак се не може порицати да сви поступци статистичке методе у обради података чине јединствену целину и повезани су статистичком анализом.

Детаљније излагање статистичких поступака који се најчешће користе у третману података прикупљених у политиколошким истраживањима биће дато у поглављу које се бави обрадом и анализом података.

6) *Исказивање података*

Исказивање и представљање статистичких података на било који начин и у било ком облику не може се сматрати посебном фазом статистичке општенаучне методе. Наиме, исказивање и представљање статистичких података тече по утврђеном плану прикупљања и обраде података који је саставни део пројекта истраживања. Оно се реализује прво као преглед опште евиденције података, затим као класификација података по одређеном принципу односно принципима, потом као посебно формирање и исказивање серија у складу са предметом и циљевима истраживања итд. Исказивање и представљање података табелама, нарочито табелама са више улаза у којима је извршено укрштање обележја података, основ је статистичке анализе, а у неким случајевима и основ статистичких података.

Основни делови табеле су: наслов табеле, редни број табеле, укупан апсолутни износ (сигма) од којег се израчунавају релативни бројеви, заглавље табеле дато на почетку табеле хоризонтално, претколоне вертикално и поља табеле настале у пресецима редова и колона табеле и суме – збирови података у редовима и колонама.

У табели се често истовремено налазе редови и колоне са исказима у апсолутним и у релативним бројевима.

Табелирање као смисаони, циљни процес подразумева следеће поступке:

(1) Конципирање система табела и сваке табеле посебно. То значи да је свака табела дефинисана по садржају, форми, улози у научном сазнању и односу према другим табелама и начинима исказивања података. По правилу, јављају се три врсте табела: обрадне – чија је улога радна и помоћна, аналитичке, које већ саме по себи представљају одређени степен анализе односно основе за закључивање и илустративне – које вербални исказ (писани или усмени) илуструју или имају својства аргумената.

(2) Израда табела, што подразумева конструисање форме табела, дефинисање њихових основних одредаба и њихово попуњавање, и на крају,

(3) Коришћење табела у научно-сазнајном поступку.

Предност табеларног и графичког *приказивања података* је у уређености и прегледности.

Најчешћи облици графичког представљања су графикони правоугаоних слика, графикони кругова, хистограми фреквенција (дијаграми стубаца), полигони фреквенција, огива фреквенције и Гаусова крива (нормална крива).

Специфичан облик графичког представљања, уз полигон, јесте представљање на координатном систему

Графикони правоугаоних слика и кругова се приписују графичком представљању квалитативних одредаба – атрибута (квалитативних података) и њихових нумеричких израза. На пример квалитативне – атрибутивне одредбе биле би бирач, кандидат, странка итд, а нумерички исказ број који говори о томе колико је бирача, кандидата, странака. Комбинацијом квалитативних (атрибутивних) и квантитативних (нумеричких) одредаба конструишу се поменути графикони.

Хистограм фреквенција који се још назива и графикон стубаца конструисан је за исказивање нумеричких података сређених у разреде. Међутим, схватање да су ово искључиво квантитативни подаци суштински је погрешно. Наиме, не истражују се фреквенције по себи и за себе већ фреквенције неког квалитета у одређеном времену и простору. Ово важи и за сва остала графичка представљања која смо поменули. Једина важна разлика у графичком представљању везана је за карактеристике предмета на који се подаци односе (на статичку односно динамичку одредбу) и на сложеност садржаја који се представља. Графикони (укључујући и хистограме фреквенција) спадају у ред једноставних представљања релативно једноставнијих (мање сложених) садржаја.

7) *Тумачење резултата статистичке анализе и извођење закључака*

Основни задатак општенаучне статистичке методе је извођење директних и индиректних генерализација мањег или већег степена истинитости односно вероватноће. Непосредна генерализација остварује се израчунавањем средње вредности масе на основу узорака или пописа. Посредна генерализација изводи се на основу више узорака, индукцијом.

Статистичком општенаучном методом стичу се научна сазнања на основу извесног броја чланова скупа, низа (серија) појава или догађаја о просечном обележју (учесталости, дистрибуцији итд.) у целој скупини или у дефинисаној маси појава.

Садржаји закључака су одређена стања и тенденције [13]

8) *Извођење правилности и законитости*

Последња фаза у примени општенаучне статистичке методе јесте констатовање одређених правилности и законитости у развоју одређених процеса, појава или њихових делова и својстава. Преко формирања научне хипотезе и рачуна вероватноће формирају се статистички закони који су основа научних закона у оквиру одређене науке.

4.2.2 **Сазнајна улога и ограниченост општенаучне статистичке методе**

Сазнајна улога општенаучне статистичке методе предмет је пажње савремених методолога. Њихови ставови и оцене о могућностима и употребљивости општенаучне статистичке методе све су позитивнији што се манифестује првенствено све ширим и разноврснијим применама у свим областима истраживања.

Гносеолошка улога статистичке методе може се посматрати као непосредна и као посредна, мада је оштро раздвајање неосновано. Међутим, сложеност статистичке методе која је квалификује као сложенију од аналитичко-дедуктивне и аксиоматске, али не и од хипотетичко-дедуктивне методе са којом се прожима, упућује на разликовање непосредне и посредне гносеолошке улоге.

Непосредну сазнајну улогу ова метода остварује кроз:

(1) описивање појава, њихових одредаба, својстава, чинилаца итд. преко квантитативних одређености нумерички изражених;

(2) описивање сукцесивних стања појава односно њихових обележја, чиме исказује промене, тенденције и трендове. Тиме се ствара основа за закључивање о перспективи и омогућава предвиђање;

(3) вршење функција квазиексперимената (*ex post facto* и природног) као и остваривања извесних својстава која је приближавају и омогућују укључивање у прави експеримент. Основе за овај однос са експериментом (са тзв. експерименталном методом) је у томе што:

(а) статистичка метода подразумева чулно-практичну делатност као истраживачки поступак и као предмет емпиријских истраживања;

(б) подразумева теоријску обраду и интерпретацију чулно-практичне делатности.

Статистичка метода се не може идентификовати са експерименталном методом зато што се правим лабораторијским експериментом чулно-практичном делатношћу производе одређене нове ситуације, ствари, својства итд., док се то статистичком методом не чини. У томе је битна разлика. Међутим, статистичка метода није из овога процеса искључена. Напротив, чулно-практичном делатношћу долази се до података о току и резултатима експеримента.

Својства која статистичку методу чине сличном, чак сродном експерименталној, за истраживања у друштвеним и политичким наукама од прворазредног су значаја. Опаска да се статистичком методом могу истраживати само појаве које су се догодиле тачна је само делимично. Наиме, њена способност да описује сукцесивна стања, као и улога у експерименту, указује на њене могућности да истражује и појаве које се одигравају у одређеном процесу, што је битно својство за улогу у објашњењу и предвиђању.

Посредна сазнајна улога општенаучне статистичке методе се само условно тако може означити. Разлог томе је што се она остварује преко статистичке индукције и статистичке генерализације. У основи статистичке методе су, у провом реду индукција и генерализација, па смо је квалификовали као индуктивно-генерализаторску. Ако је то тачно, не може се више говорити о посредној сазнајној улози, већ о сазнајној улози која се остварује уз наглашено учешће конститутивних чинилаца статистичке методе. Ближи увид у остваривање „посредне" сазнајне улоге статистичке методе показаће сву условност поделе на непосредну и посредну улогу.

Први сегмент такве улоге је откривање и утврђивање општости и правилности у саставу, понашању, својствима итд одређених појава. Откривене општости и правилности могу да буду разног домета и значаја, од строго ограничених до статистичких закона. Међутим, квалификацију посредног (у овом случају откривање општости и правилности) добија због тога што се то остварује генерализацијом.

Други сегмент односи се на истраживање и откривање узрока употребом Милових канона[14], мултивалентом анализом (мултиваријантном), факторском анализом итд., али посредством статистичке индукције.

Трећи сегмент односи се на научно објашњење веома сложених и варијабилних појава у којима не можемо да откријемо стабилније законитости, те нам за то служе статистички закони са статистичком индукцијом и генерализацијом.

Четврти сегмент чини научно предвиђање кретања и развоја процеса и појава посредством тренда, статистичких закона, што такође подразумева статистичку индукцију и генерализацију.

Не може се порећи изузетан значај прогностичке моћи статистичке методе, нарочито у области друштвених и политичких наука. Научна предвиђања у овој области су углавном заснована на законима вероватноће и статистичкој методи. Међутим, као општи проблем научног предвиђања у областима за које важе само релативне униформности и једнообразности, јавља се чињеница да се о будућности закључује на основу прошлог чија поновљивост није ничим гарантована.

Општенаучна статистичка метода садржи и друга ограничења и тешкоће у остваривању сазнајне улоге. Међу најевидентније свакако спадају.

Прво, непосредно сазнање тиче се квантитативне одређености и њеног нумеричког израза, а квалитативна одређеност само помоћу квантитативне. Ова формулација наглашава значајну тешкоћу, али не изражава довољно условљености и међузависности квалитативног и квантитативног. Наиме, статистичком методом прикупљају се квалитативни односно квантитативни подаци, а квантитативни се увек односе на квалитативне, односно квалитативни су садржани у квантитативним. Сагласно томе квалитативна одређеност, по правилу, претходи квантитативној. Када се сазнају распрострањеност, трајање, количина итд. увек је то *квантитет нечега*, неког предмета истраживања. У друштвеним и политичким наукама нема „празног квантитета", те се изложена тешкоћа знатно ублажава.

Друга тешкоћа је што се статистичком методом сазнаје опште преко појединачног. Мања су ограничења у сазнавању коначних скупина, већа када се ради о бесконачном. Полазиште да оно што важи за један број примерака класе важи и за целу класу може се сматрати основним ако се има у виду дефиниција класе и њена одређеност, када се имају у виду одредбе релативне униформности и једнообразности и однос прожетости општег, посебног и појединачног којих нема једног изван и независно од другог. Уосталом, статистичком методом се и не сазнаје универзално, апсолутно опште, већ претежно и просечно опште!

Треће ограничење јавља се из захтева за репрезентативношћу узорка и препоруке да се репрезентативан узорак формира методом случајног избора. Већ

смо напред, у разматрању узорка, указали да је потребно задовољити и статистичку и друштвену репрезентативност, као и да метода случајног избора не подразумева произвољан избор, већ избор по строгим правилима. Репрезентативан узорак захтева одређена строга прорачунавања, као и избор адекватног типа узорка који се формира зависно од предмета истраживања, хипотеза и индикатора.

Теже је одговорити на питање откуд знамо да је узорак репрезентативан. Узорак се, као што смо рекли, не формира произвољно, већ по утврђеним принципима и правилима. Он увек репрезентује појаву (процес) која је у пројекту истраживања дефинисани предмет истраживања. Осим тога, изради плана узорка и избору узорка претходи просторно и временско одређивање предмета, хипотеза и индикатора. Овим су већ дати основи и оквири за репрезентативност узорка. И, на крају, долази поступак тестирања узорка који уважава све захтеве временске и просторне распрострањености појаве и битних обележја садржаја и форме. Додајмо томе да је само пројектовање истраживачки процес, те да се узорак не конструише за потпуно непознату појаву. И, о једном предмету истраживања не спроводи се само једно истраживање.

Још сложеније је питање ограничења или чак разграничења општенаучне статистичке методе и мерења у друштвеним и политичким наукама. Има схватања која поистовећују статистику (статистичку методу) са мерењима. Свој став заснивају и оправдавају постулатом да је свака квантификација мерење. То становиште је изражено и класификацијом скала, по којој имамо четири типа скала: номиналну, ординалну, интервалну и рацио скалу. Прва од наведених је само скала именовања која ништа не мери. Несумњиво је да општенаучна статистичка метода у себе укључује и мерење и да су њени поступци директно повезани са мерењима. Међутим, мерење у друштвеним и политичким наукама има специфичан концепт, теоријску основу, поступке и инструменте, па ће оно бити обрађено у посебном одељку.

4.3. ОПШТЕНАУЧНА МЕТОДА МОДЕЛОВАЊА

Моделовање је у суштини саставни део сваког процеса људског мишљења. О свим реалитетима и процесима друштвеног живота људи мисле у одређеним стандардима и с ослонцем на њих. Формирање нових појмова остварује се помоћу стандардних, већ познатих појмова. Ипак, метода моделовања почела је да се афирмише и научно обрађује као општенаучна метода тек однедавно.

Моделовање је рационалан, системски, сложен поступак адекватног представљања битних одредаба процеса, појаве односно друштвених реалитета или њихових замисли као одређене целине. Једноставније, моделовање је процес израде модела.

1) *Општи појам и врсте модела*

Модел је имитација[15], прототип или пројекција неког предмета – дела постојеће, прошле и могуће будуће друштвене реалности. Према томе евидентне су

следеће основне врсте модела. (1) *модели – имитације* којима се представљају реалитети друштвене стварности материјалне или друге природе; (2) *модели – прототипови* којима се представљају, једним примерком, реалитети са свим битним својствима и функцијама, који ће тек бити произведени у, најчешће, материјалној производњи; (3) *пројективни модели* – модели замисли, представљене замисли будућих реалитета.

Модели, дакле, могу да буду идеални и стварни. Међутим, у политичким наукама разликовање само идеалних и стварних модела није довољно. Наиме, друштвене институције, организације, односи, активности итд не могу се произвести као материјални прототип или као материјална имитација. О њима може да се изгради само мање или више основана и тачна замисао која се може исказати на разне начине: вербално – усмено или текстуално, шематски, комбиновано. У одређеним ситуацијима, када се ради о пројективним моделима, може се у стварности организовати, установити одређена институција и слично као експериментална, али, ма колико настојали, она никада није слична оригиналу односно практичној реализацији модела у мери у којој је то случај са прототиповима ствари или са њиховим имитацијама. Због тога сматрамо корисним да се у класификацији модела разликују: *практични*, реални модели; *идеални* модели и *идеализовани* модели имајући у виду да ниједан од овде поменутих типова модела нема у стварности, у друштвеној пракси, идентичан реалитет. Могућ је само одређен степен сличности.

У прилог предложеној класификацији говоре следеће чињенице: могуће је констатовати постојање одређеног политичког система и веома га исцрпно описати, објаснити и представити. Међутим, ни у пракси се на свим просторима на којима постоји тај политички систем он не реализује сасвим исто. Чак су могућа знатнија одступања. Зато је модел таквог система знатно поједностављен. Наиме, релативна униформност и релативна једнообразност не дозвољавају исказивање свих варијација стварног постојања система у пракси представљањем моделом. Са пројективним моделима ствар је још сложенија јер су пројективни модели или предвиђања вероватног или системи нормативних захтева према људима који о њима имају разна сазнања, разна схватања и према њима имају разне односе у пракси.

Специфичност модела и моделовања у друштвеним и политичким наукама је најнепосредније изражена чињеницом да су неки модели истовремено и модели и друштвене чињенице. На пример, општи програми политичких странака су истовремено део друштвене стварности, јер су услов и облик постојања и деловања политичких странака. Истовремено, они су захтев за одређеним политичким понашањем и пројекција политичке будућности. Наравно, модел као инструмент научног истраживања не може се поистоветити са моделима друштвене реалности и друштвене и политичке праксе, али се не може превидети чињеница да су модели праксе и стварности често предмет или производ научних модела, као и да је поступак формирања модела сличан. Битна разлика је само у научној основаности и научној строгости процедура у изради научних модела.[16]

Сагласно изложеном, појмом *практични* или *стварни модели* означавамо моделе чије реалитете можемо идентификовати у пракси. *Идеалним моделима* сматрамо оне чије реалитете не можемо открити у друштвеној стварности, а *идеализованим моделима* сматрамо оне који су делом саставни чиниоци друштвене праксе, а делом норма, захтев, упутства, усмерења праксе. Такви су сви прописи, важећи програми и други слични акти

Идеални модели, који немају никакве додире са реалитетима стварности, готово да не могу постојати. То би могле евентуално да буду извесне артикулисане утопије. Међутим, и ту би се инспирација за њихов настанак могла наћи у друштвеној стварности времена у коме су стварани. То нас упућује на разликовање модела по усмерености. По том критеријуму можемо констатовати моделе представљања стварности онаквом каква јесте (објективистички модели); моделе оправдавања стварности и моделе критике стварности. Такође, евидентно је постојање пасивних и активних модела. Објективистички модели представљања стварности су претежно пасивни. Активни модели су усмерени на мењање стварности и могу да буду претежно конструктивни (да се односе на изграђивање новог или усавршавање постојећег) или претежно деструктивни[17]. Разумљиво је да се тешко могу наћи модели чисте деструкције!

Модели се могу класификовати по много основа. Најчешћи критеријуми класификације су: предмети садржаја модела, сложеност, сврха и циљеви модела, као и основна општа својства модела које смо већ размотрили.

За политичке науке карактеристични су, *по предмету*, модели (1) политичких система, (2) политичких односа, (3) политичких понашања, (4) политичке моћи; (5) политичке власти; (6) политичких организација и покрета; (7) политичких процеса – активности акција; (8) политичког груписања и друштвене и политичке стратификације, (9) политичких интереса, (10) политичке идеологије и оријентационих вредности.

Ови модели се односе како на унутрашње политичку тако и на спољнополитичку односно међународну сферу. И сваки модел односно предмет модела може се даље конкретизовати и спецификовати, али и повезивати и уопштавати.

Моделе у политичким наукама можемо класификовати *по степену сложености* полазећи од чињенице да нема једноставних модела. По правилу, модели у политичким наукама су структуре више модела нижег степена сложености и (или) мањег обима и мање разноврсности садржаја.

Сваки од тих подмодела има одређену посебност у укупном систему целине модела. Узмимо, на пример, модел протеклих избора. Нема сумње да бисмо морали прво конструисати подмодел предизборне ситуације који се и сам састоји од модела изборног система, модела политичког расположења, политичке груписаности, интереса, итд. Затим бисмо морали да формирамо модел предизборних активност итд. – све до модела изборних резултата и њихових ефеката. Несумњиво је да је посебна разрада класификације модела по сложености у политичким наукама за сада нецелисходна.

Служећи се *циљевима и сврхом модела* као критеријумом класификације, можемо констатовати две основне врсте модела. прво, то су научно-истраживачки

модели који се конструишу и користе првенствено, претежно или искључиво ради стицања научног сазнања, друго, то су модели који су на основу научног и стручног сазнања конструисани да би били примењени у политичкој науци или пракси[18]. Такви модели настају у акционим и тзв развојним истраживањима.

Научноистраживачки модели, и ако им је јединствен циљ стицање научног сазнања, могу да буду усклађени са посебним циљевима научног истраживања (опис, класификација – типологизација, откриће, објашњење, прогноза), а могу да буду и у разним улогама у научноистраживачком процесу. Они, прво, могу да буду општи аксиоматски, постулативни, теоријски, парадигматски модели који детерминишу приступ истраживању. Друго, то могу да буду модели који настају као резултат научноистраживачког рада при изради пројекта истраживања. Том приликом настају два међузависна и међусобно прожета модела. Један је теоријски и операционално развијена замисао предмета истраживања, а други је замисао начина остваривања истинитог сазнања о предмету истраживања. Док је први модел теоријски о предмету дотичне науке (наука) и предмету (предметима) истраживања, други је методолошки модел. Оба ова модела можемо назвати концептуалним моделима, јер њима одређујемо своја схватања о предмету истраживања и могућностима његовог научног сазнања.

Треће, то могу да буду модели који су резултат сазнања стеченог истраживањем. Они могу да буду у две основне улоге. Прва је улога верификатора већ постојећег научног сазнања о предмету истраживања, укључујући и допуну, измену или одбацивање тог сазнања (његову реконструкцију или чак реконцептуализацију). Друга улога је формирање постулата и чинилаца или чак целовитих нових научних сазнања. И верификовано и ново научно сазнање може да буде изражено у облику идеалног (најређе), идеализованог или чак практичног модела.[19]

Моделе које смо добили као резултате научног истраживања можемо назвати дефиницијским моделима зато што се они јављају као заокружене целине резултата истраживања које знатно утичу на садржину и обим категоријалних појмова и постулативних и аксиоматских ставова.

Још два критеријума су важна за разликовање модела у друштвеним наукама. То су еластичност, односно отвореност и статичност, односно динамичност модела. У техничким наукама могуће је моделовати довршене, затворене системе чије је постојање и функционисање потпуно одређено, а сви битни чиниоци релативно трајни и у стабилним односима. И у природним наукама могући су такви модели, нарочито када су они верне копије природних творевина.

Насупрот природним и техничким наукама, друштвене и политичке науке готово да не подносе затворене и довршене моделе. Наиме, друштвени и политички процеси су у сталном току и промене се у тим процесима одигравају у краткотрајним периодима. Због тога је сваки затворен, довршен модел само веома упрошћен и шематизован приказ битних одредаба. То је довољно да се схвати и сазна појава као статична, али не и динамична, као дато стање, али не и као процес.

То је битан разлог да се у истраживању друштвених и политичких процеса и појава тежи конструисању отворених, еластичних модела. Отворени,

еластични модели осим основних одредаба познатог (познатих) односно дефинисаног (дефинисаних) стања, утврђених чинилаца и својстава, у датом времену и на датом простору, садрже и могућности представљања разлика и промена у другим моментима или само на другим просторима. Осим тога, еластични модели су комуникабилни и са другим сродним моделима.

Битна разлика између затворених, довршених и еластичних модела је у томе што су затворени, довршени модели статични, дијагностични чак и када су експликативни, док су еластични, отворени модели прогностични и нужно експликативни. Прогностичност и експликативност произлазе из представљања динамике и варијабилности ситуације и битних одредаба предмета.

Насупрот томе, у друштвеним и политичким наукама статични модели су само условно могући. Они се могу односити само на један одсечак времена, на један моменат процеса или само на један догађај. Статичан модел којим се представља само једно стање у једном одређеном моменту ограничава могућност сазнања само на тај моменат. Велика, али ипак релативна разноврсност и променљивост друштвених и политичких појава, истинитије се и потпуније сазнаје динамичким моделима којима се представља процес као систематски (или само систематизовани) ток разних стања у разним моментима.

Вредност статичких модела је у њиховој ваљаности као аналитичке и полазне основе. Мада они представљају стање у само једном моменту које се може разликовати од стања у свим другим моментима, они садрже и представљају све битне одредбе структура, функција, односа и веза, садржаја и форме, својстава и понашања (активности), што омогућава извесна сазнања о суштини. Истоврсни модели о истом предмету у следујућим временским одсечцима (или у претходећим, ако истраживање обухвата и историју), омогућавају да се предмет истраживања сазна истинитије и развојно, као процес.

Приказане разлике, међутим, не оспоравају нужне заједничке одредбе свих модела. Битно обележје свих модела укључујући и научноистраживачке, јесте релативна статичност изражена кроз структуру модела и предмета моделовања, појмовне апаратуре и симболе којима се модел исказује. Без тога није могуће остварити везу и однос између реалитета (предмета моделовања) и модела, његовог значења, важења и улоге у научном сазнању. Ово се може јасно видети на примеру истраживања избора.[20] Битне структуре одредбе свих избора су: а) место и време избора, б) услови избора; в) кандидати (кандидат); г) гласачи; д) гласање; ђ) утврђивање и проглашавање резултата избора. Сваки од ових чинилаца може се мењати односно разликовати од места до места и из периода у период, али ниједан модел избора не може пренебрегнути ниједан од поменутих чинилаца. Јасно је да се могу о изборима конструисати и затворени и отворени, еластични модели, као и статични и динамични модели.

2) *Израда модела*

Сваки модел се састоји делом из идеалног, делом из реалног, делом из апстрактног, делом из конкретног. Наиме, не може настати модел без одговара-

модели који се конструишу и користе првенствено, претежно или искључиво ради стицања научног сазнања, друго, то су модели који су на основу научног и стручног сазнања конструисани да би били примењени у политичкој науци или пракси[18]. Такви модели настају у акционим и тзв развојним истраживањима.

Научноистраживачки модели, и ако им је јединствен циљ стицање научног сазнања, могу да буду усклађени са посебним циљевима научног истраживања (опис, класификација – типологизација, откриће, објашњење, прогноза), а могу да буду и у разним улогама у научноистраживачком процесу. Они, прво, могу да буду општи аксиоматски, постулативни, теоријски, парадигматски модели који детерминишу приступ истраживању. Друго, то могу да буду модели који настају као резултат научноистраживачког рада при изради пројекта истраживања. Том приликом настају два међузависна и међусобно прожета модела. Један је теоријски и операционално развијена замисао предмета истраживања, а други је замисао начина остваривања истинитог сазнања о предмету истраживања. Док је први модел теоријски о предмету дотичне науке (наука) и предмету (предметима) истраживања, други је методолошки модел. Оба ова модела можемо назвати концептуалним моделима, јер њима одређујемо своја схватања о предмету истраживања и могућностима његовог научног сазнања.

Треће, то могу да буду модели који су резултат сазнања стеченог истраживањем. Они могу да буду у две основне улоге. Прва је улога верификатора већ постојећег научног сазнања о предмету истраживања, укључујући и допуну, измену или одбацивање тог сазнања (његову реконструкцију или чак реконцептуализацију). Друга улога је формирање постулата и чинилаца или чак целовитих нових научних сазнања. И верификовано и ново научно сазнање може да буде изражено у облику идеалног (најређе), идеализованог или чак практичног модела [19]

Моделе које смо добили као резултате научног истраживања можемо назвати дефиницијским моделима зато што се они јављају као заокружене целине резултата истраживања које знатно утичу на садржину и обим категоријалних појмова и постулативних и аксиоматских ставова.

Још два критеријума су важна за разликовање модела у друштвеним наукама. То су еластичност, односно отвореност и статичност, односно динамичност модела. У техничким наукама могуће је моделовати довршене, затворене системе чије је постојање и функционисање потпуно одређено, а сви битни чиниоци релативно трајни и у стабилним односима. И у природним наукама могући су такви модели, нарочито када су они верне копије природних творевина.

Насупрот природним и техничким наукама, друштвене и политичке науке готово да не подносе затворене и довршене моделе. Наиме, друштвени и политички процеси су у сталном току и промене се у тим процесима одигравају у краткотрајним периодима. Због тога је сваки затворен, довршен модел само веома упрошћен и шематизован приказ битних одредаба.То је довољно да се схвати и сазна појава као статична, али не и динамична, као дато стање, али не и као процес.

То је битан разлог да се у истраживању друштвених и политичких процеса и појава тежи конструисању отворених, еластичних модела. Отворени,

еластични модели осим основних одредаба познатог (познатих) односно дефинисаног (дефинисаних) стања, утврђених чинилаца и својстава, у датом времену и на датом простору, садрже и могућности представљања разлика и промена у другим моментима или само на другим просторима. Осим тога, еластични модели су комуникабилни и са другим сродним моделима

Битна разлика између затворених, довршених и еластичних модела је у томе што су затворени, довршени модели статични, дијагностични чак и када су експликативни, док су еластични, отворени модели прогностични и нужно експликативни. Прогностичност и експликативност произлазе из представљања динамике и варијабилности ситуације и битних одредаба предмета.

Насупрот томе, у друштвеним и политичким наукама статични модели су само условно могући. Они се могу односити само на један одсечак времена, на један моменат процеса или само на један догађај. Статичан модел којим се представља само једно стање у једном одређеном моменту ограничава могућност сазнања само на тај моменат. Велика, али ипак релативна разноврсност и променљивост друштвених и политичких појава, истинитије се и потпуније сазнаје динамичким моделима којима се представља процес као систематски (или само систематизовани) ток разних стања у разним моментима.

Вредност статичких модела је у њиховој ваљаности као аналитичке и полазне основе. Мада они представљају стање у само једном моменту које се може разликовати од стања у свим другим моментима, они садрже и представљају све битне одредбе структура, функција, односа и веза, садржаја и форме, својстава и понашања (активности), што омогућава извесна сазнања о суштини. Истоврсни модели о истом предмету у следујућим временским одсечцима (или у претходећим, ако истраживање обухвата и историју), омогућавају да се предмет истраживања сазна истинитије и развојно, као процес.

Приказане разлике, међутим, не оспоравају нужне заједничке одредбе свих модела. Битно обележје свих модела укључујући и научноистраживачке, јесте релативна статичност изражена кроз структуру модела и предмета моделовања, појмовне апаратуре и симболе којима се модел исказује. Без тога није могуће остварити везу и однос између реалитета (предмета моделовања) и модела, његовог значења, важења и улоге у научном сазнању. Ово се може јасно видети на примеру истраживања избора.[20] Битне структуре одредбе свих избора су: а) место и време избора, б) услови избора; в) кандидати (кандидат), г) гласачи; д) гласање; ђ) утврђивање и проглашавање резултата избора. Сваки од ових чинилаца може се мењати односно разликовати од места до места и из периода у период, али ниједан модел избора не може пренебрегнути ниједан од поменутих чинилаца. Јасно је да се могу о изборима конструисати и затворени и отворени, еластични модели, као и статични и динамични модели.

2) *Израда модела*

Сваки модел се састоји делом из идеалног, делом из реалног, делом из апстрактног, делом из конкретног. Наиме, не може настати модел без одговара-

јуће замисли о предмету и без заснованости те замисли и на претходном општем фонду сазнања (укључујући и фонд научног сазнања) и одређеног непосредног личног и научног искуства у разним облицима, разног садржаја и степена ваљаности. И, наравно, без извесног учешћа интуиције.

Идеално у моделу може се схватити као учешће идеје, али и као учешће оријентационих вредности у формирању модела, као и учешће одређених уверења и веровања. Оно се изражава кроз став: „требало би да буде", што је у суштини прогностичко-вредносни став.

Реално у моделу може се схватити само као учешће чињеница друштвене стварности у моделу. Оно се не може свести искључиво на материјалне компоненте стварности, већ на све оно што чини друштвену стварност, укључујући и научно сазнање. И сам модел, макар био и најапстрактнији, постаје део друштвене реалности.

Апстрактно у моделу је све оно што има карактеристике заједничке или само просечне статистичке општости. У формирању научних, научно-истраживачких модела велику улогу, рекло би се, улогу научне основе имају аксиоми, научни закони, категорије, научнотеоријски постулати, теореме итд. који су истовремено и апстракција и апстрактни општи модели. Осим њих у моделу и његовом настанку учествују и друге апстракције нижег реда, као што су уочене парцијалне правилности и слично. Дакле, битан и, рекло би се, почетни чинилац сваког научно заснованог модела јесу апстракције. И сам модел, ако није проста имитација материјалног или материјални прототип, у извесној је мери апстракција јер представља не само једно већ више појединачног и посебног представљајући њихове битне заједничке одредбе.

Модел је истовремено и *конкретизација* најапстрактнијих одредаба, њихово приближавање одређеном постојећем или вероватном или могућем реалитету. Несумњиво је да се у моделима чији су предмети моделовања друштвене реалности, морају садржавати чиниоци тих реалности – бар у облику сазнања о њима. У противном, модел не би могао да буде комуникабилан, а изостанком комуникабилности изостала би битна својства модела

Од врсте и типа модела зависе сразмере учешћа апстрактног и конкретног, идеалног и стварног. У начелу може се рећи да је у материјалним имитацијама и прототиповима веће учешће конкретног и реалног него у другим моделима.

Модели настају у одређеним условима и само у одређеним друштвеним условима имају сврху и улогу. Због тога је ситуација у којој се модел ствара битан чинилац процедуре моделовања.

Сваки модел је свесни производ субјекта који врши избор врсте и типа моделовања, предмет моделовања итд.

Моделом се увек представља известан предмет моделовања, а за моделовање, тј. израду модела користе се извесна средства.[21]

Основни чиниоци моделовања били би, према томе: (1) ситуација односно услови моделовања; (2) субјект моделовања, (3) објект (предмет) моделовања и (4) средства моделовања.

Целовитије приказана *процедура моделовања* текла би овако:

(1) Констатовање потреба и сврсисходности израде модела
(2) Избор предмета моделовања
(3) Избор врсте и типа модела
(4) Избор средстава моделовања и начина исказивања модела
(5) Избор сарадника у изради модела
(6) Пројектовање модела и његова израда
(7) Тестирање модела и интервенције у циљу усавршавања
(8) Представљање и даља употреба модела.

Све ове фазе процедуре израде модела (моделовања) као процедура остваривања општенаучне методе моделовања реализују се по општим правилима пројектовања и спровођења научног истраживања.

3) *Моделни експеримент*

Општенаучна метода моделовања карактеристична је по веома развијеним својствима експерименталне методе. Битна одредба њених експерименталних карактеристика је у томе што су многи модели (у првом реду материјални прототипови) у суштини експеримент по себи. Такође, многи модели су у суштини план експеримента или су производ експерименталне ситуације. Нормативни модели се остварују у реалности и њихово се остваривање прати, те добијају карактеристике „експеримента у природним условима".

Метода моделовања је теоријско-емпиријска метода, а у њеној основи су основне методе типологизације (сваки модел је представљање типичног), апстракција и конкретизација. Ни остале основне методе не остају по страни при моделовању и примени моделног експеримента.

У самом називу „моделни експеримент" садржана је једна противречност. Експеримент је првенствено емпиријска метода. Њоме се, практичним радњама, интервенцијом у унапред планирани процес, производе одређени резултати Међутим, *моделни експеримент може имати два значења.* Он може да буде *а) практичан, емпиријски и б) мисаони, теоријски експеримент* Израз „мисаони експеримент" је противречан управо због тога што су битне одредбе експеримента везане за практично понашање у производњу одређеног резултата. Отуда и веома значајна улога експеримента у методолошким истраживањима.

Моделни експеримент у првом значењу подразумева најмање следеће могућности: (1) замишљени и вербално и на друге начине представљени модел проверава се практичним експериментом. У овом случају модел има својства плана експеримента и аналитичко-мерног инструмента у утврђивању резултата, (2) модел је само означен у најгрубљим цртама па се експериментом или низом међусобно повезаних експеримената или квазиексперимената покушава изградња и развој модела; (3) постоји мисаони модел теоријски заснован и у пракси примењен. Функционисање и ефекти тог функционисања су научно познати. Међутим, јавља се потреба за сазнањима о могућностима измене у самом моделу У тим случајеви-

ма развија се што детаљније структурално – функционални модел у коме се разрађују познате или оправдано претпостављене корелације и међузависности. То значи да се утврђују сваки битан структурни чинилац модела, његово место и односи са другим чиниоцима, његова својства и активности и последице тих активности. На основу проверених и хипотетичких сазнања и на основу њих постављених хипотеза да ће промене у структури, односима, активностима, својствима итд. одређеног чиниоца модела доћи до промене у моделу, функционисању модела и ефектима које изазива, замишљају се и представљају промене и њихове последице. На примеру модела избора то се најјасније види. Један сегмент изборног процеса је предизборна кампања, а у оквиру ње коришћење и деловање медија. Други сегмент је време расписивања избора, трећи је распоред, величина и структурираност изборних јединица, четврти је изборна регулатива итд. Истраживања претходних избора дала су довољно сазнања на основу којих се може формирати веома развијен динамички модел којим ће бити представљени стабилни односи, понашање и тенденција. Већ постоје научна сазнања о односу медија и публике, о предностима и недостацима разних изборних принципа и организација избора итд. Постојећа сазнања дозвољавају нам да мишљењем мењамо поједине одредбе-чиниоце модела изборног процеса и да анализом, индукцијом и дедукцијом (нарочито дедукцијом) долазимо до ваљаних замисли нових ситуација.

У описаном случају ми смо мишљењем експериментисали придајући или одузимајући моделу или деловима модела извесне чиниоце, својства, односе, везе, трајања, распростирања итд. или мењали њихова квалитативна и квантитативна својства. После сваке од извршених измена изводили смо следујући закључак по импликацији („ако је – онда је") ослањајући се на законитости и правилности које могу да буду и само статистичке.

Управо овај момент нам указује на веома *велику блискост и чак прожетост методе моделовања и општенаучне статистичке методе*. Наиме, моделни експерименти незамисливи су без општенаучне статистичке методе исто тако као што су незамисливе статистичке серије, корелације, статистички обрасци без методе моделовања.

Научна продорност и сазнајна моћ моделног експеримента изванредно је велика и у теоријским и у емпиријским истраживањима. Она се заснива на чињеници да се модел може формирати експерименталним путем, „методом покушаја" без постојања било каквог научнотеоријског фонда, при чему би стечена сазнања била основа теоријског фонда у датом случају. Могуће је, такође преузети откривени постојећи модел садржан у природној или друштвеној појави и њега научнотеоријски артикулисати. И, на крају, могуће је формирати замисао – мисаони модел о новом, непостојећем и мисаоно варирати чиниоце тако замишљеног модела односно ситуације у којима се модел замисао могућег реалитета јавља, развија се, делује итд.

Могућност научног сазнања методом моделовања веома је велика и зато што се моделовање, модел и моделни експеримент примењују како фундаменталним, тако и у примењеним и развојним (акционим) истраживањима, у верификаторним и хеуристичким истраживањима. Моделовањем, моделом и моделним експериментом могу се процеси и појаве описивати, типологизовати, откривати, објашњавати и прогнозирати. Штавише, могло би се основано тврдити да ваљана прогноза није могућа без прогностичког модела изведеног моделним експериментом. У томе играју велику улогу квазиексперименти, посебно тзв. метода симулације чије су могућности изузетне и стално се повећавају развојем рачунара. Симулација је у суштини моделни мисаони експеримент.[22]

Битан услов правилног и успешног извођења моделног експеримента је одговарајуће исказивање односно представљање модела. Опште је познато да се модел може исказати односно представити речима (усмено и писано – али је писани облик примеренији), скицама и цртежима, шемама, снимцима (фотографским и филмским), картама, макетама, репрезентативним производима и разним, специјално израђеним симболима односно симболима научног језика. У друштвеним и политичким наукама нису уобичајени, а често нису ни могући облици материјалног представљања. Због тога је битан услов за коришћење моделовања, модела и модалног експеримента формирање стандардних термина и појмова, знакова и симбола научнотеоријског фонда који ће садржати одговарајуће постулативне и аксиоматизоване поставке и правила постављања и коришћења модела и моделног експеримента.

У том смислу битне су две групе правила. *Прву групу* чине правила комуникабилности и реалистичности модела, која обезбеђују што истинитије, што верније и потпуније представљање предмета моделовања модела.

Друга група правила односи се на уважавање ограничености општенаучне методе моделовања, па тиме и моделног експеримента. Основу ограничености чини то што је сваки модел само представљање одређеног прошлог, актуелног или могућег реалитета на основу нашег знања о њему. Та ограничност се изражава као поједностављеност и парцијалност модела и као његово релативно и ограничено важење. У том смислу сваки модел је само облик и средство сазнања вероватне истинитости и претежног важења.

4.4. АКСИОМАТСКА МЕТОДА

Аксиоматска метода спада, по времену свог настанка, у веома старе методе. Она потиче из времена Аристотела, те би се могло претпоставити да у вези с њом нема непознаница ни спорова. Међутим, већ најосновнијим увидом у литературу, макар само ону коју су стварали домаћи аутори, намећу се бар два веома крупна питања. прво, да ли је то уопште самостална метода чије су посебне одредбе у односу на друге методе јасне, друго, ако јесте посебна метода каква је то метода и које место заузима у систему метода, а ако није – да ли је то приступ, поступак или нешто треће?

Прво питање проистиче из два имплицитна става Б. Шешића. У својој „Општој методологији" он каже да се дедуктивна метода сматра основном методом и наставља: „Како ова метода увек у својој примени полази од извесног мањег броја основних ставова или аксиома то се и сама метода назива

аксиоматском".[23] У „Основама методологије друштвених наука" Б. Шешић аксиоматску методу разматра под насловом Ц. АНАЛИТИЧКО-ДЕДУКТИВНА МЕТОДА у оквиру које помиње и хипотетичко-дедуктивну (првенствено у природним наукама) и конкретно-дијалектичку аналитичко-дедуктивну методу.[24] У својим „Основама логике", која је последња објављења, Б. Шешић експлицитно говори о аксиоматској методи[25], а то чине и Г. Зајечарановић[26] и Р. Лукић[27].

Ставови наведених аутора изложени у наведеним и другим делима омогућавају нам да закључимо: (1) *дедуктивна основа метода, принципа и процедура дедуктивног закључивања налазе се у основи аксиоматске методе;* (2) *аксиоматска метода јесте метода која се по својим битним одредбама разликује од других метода и може се, као посебност, идентификовати.*

Пошто смо утврдили да је аксиоматска метода самостална метода (основне методе сазнања уграђене су у све остале методе, па тако и дедукција) остаје нам да одговоримо на питање каква је то метода и где јој је место у систему.

Б. Шешић аксиоматску методу разматра у својим двема књигама у оквиру дела о општенаучним методама[28], а у „Основама логике" у оквиру дела чији је наслов „Основи симболичке логике" Г. Зајачаревић убраја аксиоматску методу у „Основне методе савремене науке"[29], а Лукић, Р. у филозофске методе сазнања права чијом употребом се добијени искази доказују.[30]

Уважавајући напред изложена становишта, можемо закључити да је *аксиоматска метода општенаучна, мисаона, непосредно неемпиријска метода сазнања и научног сазнања, штавише и филозофског сазнања.*

Битно својство предмета аксиоматског метода је надискустеност.

Аксиоматска метода састоји се у „постављању и примени аксиома у дериватицијама рачуна ставова и рачуна предиката" .."(1) у постављању односно у избору аксиома једног логичког или посебног научног (аритметичког) система; (2) у постављању дефиниција које у систему играју улогу основних истина система и аксиома и (3) у извођењу свих других ставова тог система из основних и његових ставова, тј. из аксиома и дефиниција основних логичких ставова" [31]

За нас је од посебног интереса појам постављања аксиома и дефиниција. На питање да ли се под појмом „постављање" подразумева и примена индукције, генерализације и апстраховања упућује нас један опис настанка Еуклидове геометрије и његових аксиома. Указујући на неопходност разликовања временског реда по коме се открива логичка зависност ставова од логичког реда импликације између ставова, Коен и Нејгел тврде да су еуклидовској геометрији претходиле давно познате теореме, а да је допринос Еуклидов „у излагању теорема као једног дела система повезаних истина. Аксиоми су на тај начин стварно били откривени после теорема, иако овим логички претходе."[32] Дакле, теореме се не изводе нужно из аксиома, а аксиоми настају *извођењем* из познатих вишеструко и вишевременски проверених истина нижег реда од аксиома или њиховим *повезивањем* у систем.

Мада смо проблематику аксиома разматрали у претходним деловима ове књиге поново се морамо осврнути на њих. Коен и Нејгел наводе: „Општа је предрасуда претпостављати да су ставови који логички претходе ‚боље познати' или

‚извеснији' од теорема, и да је уопште логички приоритет насталих ставова повезан са њиховом истинитошћу. Аксиоми су просто претпоставке, или хипотезе, које се употребљавају ради систематизовања и, понекад, откривање теорема које имплицирају".[33] Указивање на неопходност разликовања временског редоследа откривања истине (сазнања) од логичког реда импликација је основано и садржајно у односу синтетичких и аналитичких основних метода сазнања, у односу опажања и мишљења, емпиријских истраживања и теоријског сазнања. Сватање и прихватање оваквог указивања допринело би разрешавању многих сукоба између „емпиричара" и „теоретичара" Тиме постаје јаснији и парадокс људског сазнања за који Б. Шешић каже: „Парадокс људског сазнања састоји се у томе што су најстроже засноване оне теорије које су дедуковане из хипотетички прихваћених ставова. Ипак треба истаћи да принципи хипотетичко дедукованих теорија нису ‚слободно изборни' као што тврде логички позитивисти, него ти принципи имају извесну основу у пракси сазнања".[34]

Из изложеног произлазе бар *три битне одредбе* (1) аксиоматска метода је неизбежно повезана са хипотетичко дедуктивном у процесима *постављања* аксиома; (2) аксиоми нису и не могу бити било који дедуковани ставови, већ битни, основни, са нужним степеном истинитости, засновани на резултатима хипотетичко-дедуктивне методе; (3) аксиоматска метода, полазећи од аксиома, гради аксиоматске системе у којима аксиоми имају своју аксиоматску улогу ако задовољавају одређена правила.

Сваки аксиоматски систем има своју *структуру,* односно своје саставне делове. Томе се може приступити на два начина: *први* је констатовање да један аксиомски систем нужно садржи нужне аксиоме, теореме и друге ставове изведене из аксиома односно сагласне са аксиомима, као што су то теорије и хипотезе, *други*, сложенији који наводи: (1) правила формација основних истина система; (2) саме аксиоме одређеног аксиомског система; (3) правила трансформисања ставова и (4) правила аксиоматизације и формализације.

Аксиоматски системи су у основи заснивања читавих научних система, нарочито логике и математике, и неких њихових дисциплина. У научном систему заснованом на аксиоматском систему постоје основни „примитивни појмови" који су имплицитно дефинисани аксиомима система. Такви су појмови, нпр. „предмет", „ствар", „одредба", „став", итд. Напомињемо да у оквиру разних поготову „дескриптивних", „реалних", „емпиријских" наука постоје дефиниције побројаних појмова. У аксиоматском систему могу постојати и неспецификовани симболи, као што је то у математици У логици су то логичке константе.[35]

Правила формације аксиома утврђују елементе једног аксиоматског система. Природа аксиоматског система, нарочито логичког, условљена је бројем основних сазнајних вредности који се признају, логичким константама и њиховим схватањима и вредношћу логичких функција.

Избор (постављање) аксиома зависи од логичког система у оквиру кога се успоставља и од облика и највишег степена стварног људског знања. Познати аксиоми и аксиомски системи откривени су као истине постојећег људског сазнања.

Сваки ваљан аксиомски систем мора да испуни три обавезна правила:

(1) правило *комплетности* које подразумева да на основу тог система морају да буду изводљиве и проверљиве све теореме тог система;

(2) правило *независности аксиома*, које захтева да ниједан аксиом не сме бити изводљив из других аксиома истог система,

(3) правило *конзистентности*, што захтева да сви аксиоми тог аксиоматског система чине логички кохерентан и јединствен систем

Дефиниције основних појмова наведених правила (конзистентности и комплетности) су у функцији обезбеђивања ваљаности аксиоматског система, и оне гласе:

Дефиниција *конзистентности*: (1) аксиомски систем је конзистентан ако је у њему изводљива логичка формула која је таутологија, (2) аксиомски систем је конзистентан ако у њему није могуће истовремено извести две противречне формуле, (3) конзистентан је систем ако има логичке формуле које у том систему нису изводљиве.

Дефиниција *комплетности*. (1) систем је комплетан ако из додавања неког аксиома следи изводљивост ставова који нису логичке истине тог система; (2) комплетан је систем и ако његово проширивање води изводљивости противречних формула, (3) комплетан је и ако проширење система води извођењу произвољних формула.

Док се непротивречност аксиоматског система не може доказати у оквиру истог система, конзистентност појединих логичких формула може се проверавати тзв. методом коначних модела конструкцијом таблица конзистентности.[36]

У изградњи аксиомских система и рачуна ставова има важну улогу деривација ставова применом правила (1) једнообразне замене, (2) замене по дефиницији, (3) деташмана и (4) прикључивања.

Досадашње излагање првенствено се односило и заснивало се на сазнањима о примени аксиоматске методе у областима логике и математике, као и у неким областима физике. Отуда оправдано питање да ли је, како и колико ова општенаучна метода примењива и у друштвеним, посебно политичким наукама.

На основу њеног третирања као општенаучне методе, следи закључак да је она применљива мање – више у свим, па и у друштвеним и политичким наукама. У прилог томе говори став Р. Лукића да је то метода сазнања права, а право је несумњиво друштвена појава сродна политичким, па су и науке које их изучавају друштвене и сродне. Овај начелан и у принципу исправан став није довољан аргумент. Указивање на чињеницу да је овај метод најмање примењиван у друштвеним наукама и да мало долази до изражаја[37] захтева потпунији одговор, утолико пре што се оне убрајају у „дескриптивне", „искуствене", „емпиријске".

Примена аксиоматске методе посредством других општенаучних метода, а нарочито преко статистичке и методе моделовања је евидентно. Непосредна примена повезана је са распрострањеношћу примене генерализације и апстракције, као и са развијеношћу метода верификације, откривања научних закона, научних објашњења и научних (општих) теорија, али и највише са постојањем аксиома. Има ли у друштвеним, а посебно политичким наукама аксиомских ставова довољне стабилности и вероватности који не би били произвољни и не би били тривијални[38]. Нама изгледа да је такве ставове могуће открити, па ћемо неколико таквих ставова предложити, не либећи се могуће тривијалности. Ако је став „људи су смртни" аксиом, ма се он сматрао хипотетичким и недоказивим, а није тривијалан, предлажемо да се размотре ставови: (1) политика је реалитет људског друштва; (2) политика је облик концентрације друштвене моћи и силе; (3) политика је организован хијерархијски систем; (4) политика је процес управљања доминирајућим интересима једног друштва; (5) политика је историјска друштвена појава – процес итд. Нема сумње да је сваки од овде исказаних ставова по једна истина – истинити општи став о политици који је нашао место и опстао у политичкој науци, а потекао је из вишевременског и вишекратно провераваног људског политичког искуства, те стекао статус „надискуственог". С изузетком пр3ог, из кога би се можда могли изводити и остали побројани ставови, остали задовољавају услове да буду чиниоци једног аксиоматског система из кога се могу дедуковати даљи ставови.

С обзиром на чињеницу да је аксиоматска метода „најсавременији облик методе формализације"[39] њена непосредниј примена у друштвеним и политичким наукама зависи од испољавања детерминизма и стандардизације узрочно-последничних односа и односа услова и одигравања процеса у датим условима, посебно у односима и оквирима „нужних" и „довољних" услова, што омогућава откривање научних закона и научних објашњења.[40]

Ипак, и даље стоји чињеница да аксиоматска метода и њена примена у политикологији нису истражени и да се тај задатак тек мора извршити.

4.5. АНАЛИТИЧКО-ДЕДУКТИВНА МЕТОДА

О аналитичко-дедуктивној методи као о самосталној општенаучној методи не говори посебо ниједан аутор осим Богдана Шешића у делу „Основи методологије друштвених наука".[41]

Може се рећи да својим текстом ову методу види на два начина. Први начин виђења изражава кроз наслов поглавља (Ц. АНАЛИТИЧКО-ДЕДУКТИВНА МЕТОДА) у оквиру кога разматра аксиоматску, хипотетичко-дедуктивну и конкретно-дијалектичку, аналитичко-дедуктивну методу. То упућује на став да је аналитичко-дедуктивна метода општенаучна метода коју чине поменуте три методе, али то није поткрепљено ниједним директним исказом. Штавише, све три поменуте методе посматране су као посебне општенаучне методе, при чему је хипотетичко-дедуктивна више везивана за природне, а конкретно-дијалектичка аналитичко-дедуктивна метода за друштвене науке.

У суштини, конкретно-дијалектичка аналитичко-дедуктивна метода је приказ Марксове методе примењене у истраживању економије, посебно робе, тржишта и цена односно закона вредности.

Ова метода је примењена у Марксовом делу „Капитал".

Основна карактеристика те методе је да је дијалектичко-аналитичка и материјалистичка, као и да је то првенствено метода теоријског научног истраживања.

Три су битна момента те методе:

(1) наглашавање моћи апстракције у којој битну улогу има „домишљање";

(2) циљ анализа је откриће закона појава, закона њихове промене, развитка, преласка из једног облика у други, из једног реда веза у други. У томе битну улогу има апстрактно мишљење о подацима емпиријског сазнања. За долажење до категоријалних појмова и закона неопходно је извршити вишеслојне и вишестепене апстракције. Закони до којих се дође на овај начин нису истоветни са чињеничним реалним законима, то су „идеализовани" закони, али, како сматра Лешек Ношак, једино они могу открити „унутрашњи узрок" и битне односе између појава;

(3) законе вишег реда апстракције и општости није потребно ни могуће одвајати од реалних конкретних појава. Као основни сазнајни принцип истиче се да је идејни свет само материјални свет пренет и прерађен у човековој глави, те апстрактни друштвени закони морају и могу бити проверени у конкретној друштвеној стварности. За то је, по Енгелсу, истински пример Марксовог открића борбе класа као великог закона кретања историје провереног на примерима париске комуне

Конкретну дијалектичку аналитичко-дедуктивну методу марксисти сматрају методом објашњења појава на основу општих закона.

Процедура примене ове методе може се најсажетије изразити на следећи начин:

(1) формулисање парадигматских принципа;

(2) констатовање емпиријских чињеница;

(3) вишестепене апстракције емпиријских генералисаних сазнања и њихово повезивање;

(4) откривање апстрактних закона и објашњења;

(5) поновна конкретизација и враћање на праксу.

Анализом основних битних одредаба ове методе долази се до питања није ли то једна од интерпретација примене хипотетичко-дедуктивне методе у истраживању друштвених (у овом случају економских) појава са конкретно-дијалектичких парадигматских полазишта?

На ово се питање без дубљих истраживања не може са сигурношћу одговорити, али је већ сада очигледно:

1) постоје велике сличности између хипотетичко-дедуктивне и ове методе;

2) конкретно-дијалектичка аналитичко-дедуктивна метода је продорна и применљива у истраживању друштвених и политичких појава (врло применљива у политиколошким теоријским истраживањима) чак и када јој парадигматско полазиште није строго конкретно-дијалектичко.

4.6. КОМПАРАТИВНА МЕТОДА

4.6.1 **Општа питања**

О компаративној методи јављају се противречни ставови, што се изражава кроз називе који јој се придају, схватање њеног предмета и циља, могућности и доприноса, све до негирања њеног постојања.

Она се назива упоредном (поредбеном), историјско-компаративном, из њеног назива губи се реч метода и наводи се као упоредно истраживање. Разлике у називима имају своју основу у одређивању компаративне методе. Неспорно је да је компарација – поређење саставни део сваког мишљења. Једноставно, није могуће оформити појам, став, суд без компарације и није без ње могућ ниједан облик закључивања, доказивања или оповргавања. Већ почетак мишљења – опажања као разликовање нечег од осталог – подразумева поређење одредаба и на основу разлика, сличности и идентичности констатовање да „то" јесте „то", подразумева аналогију и поређење. Продуктиван закључак такође је заснован на поређењу. Сазнавање непознатог посредством познатог такође у себе укључује компарацију.

Дакле, неспорно је да је поређење, компарација чинилац процеса мишљења и сазнања, да је то метода сазнања. То је разлог што Б. Шешић[42] компарацију сврстава у основне (основне посебне) методе научног сазнања.

Сложенија питања се отварају када се покушава одређивање компаративне методе као научне, истраживачке методе. Прво питање је да ли је то уопште метода или се може свести на методски поступак? Друго, ако је то метода, каква је и на основу чега се сматра методом? Треће, каква је то метода и какав је њен однос са компаративним истраживањима?

У принципу сваком методом се истражује неки општи предмет или група предмета. *За компаративну методу,* а управо покушавамо да докажемо да се компаративна метода може сматрати научноистраживачком, *евидентан предмет су идентичност, сличност и разлике појава и процеса.* Само упоређивањем два примерка исте појаве, две истородне или разнородне појаве, два процеса у прошлости, садашњости и будућности, на једном или више дефинисаних простора (дефинисаних физички и друштвено, астрономским и друштвеним временом) можемо утврдити да ли су две појаве – процеса идентични, слични односно различити и у чему.

Питање идентичности – неидентичности је мање сложено. Оно се првенствено тиче суштине и квалитета, а може се тицати и садржине, облика и квантитета. Зато треба разликовати тоталну, потпуну идентичност свих чинилаца целине и целина као таквих и парцијалну идентичност која се односи само на одређене делове, чиниоце, својства, односе, промене итд.

Већи су проблеми са *утврђивањем сличности и разлика.* Први проблем је дефинисање сличности и дефинисање разлика. У основи ових дефиниција налази се одсуство идентитета, али овако негативно одређење не решава проблем. Да ли то одсуство идентитета може да значи одсуство извесног чиниоца квалитета,

извесног његовог својства или степена израженості? Да ли се одсуство идентитета односи на одсуство неких суштинских одредаба? Или је реч само о квантитативном, о неједнаким величинама и неједнаким формама?

У друштвеним и политичким наукама постоји мноштво појава чије су суштинске одредбе релативно стабилне, а чиниоци садржаја, форме и обима су различити или чак разноврсни. Чак појавни варијетети могу да буду у разним видовима.

Сусрећемо се и са истим формама чија је садржина и суштина потпуно супротна.

Сличност и различитост зато треба схватати као поларност одсуства идентичности неког чиниоца, својства итд. једног дефинисаног друштвеног реалитета у односу на неко његово претходно или следујуће време или у односу на неки други реалитет. Степен разлике може да буде мањи или већи – све до супротности и може се односити на битне, суштинске одредбе и на небитне одредбе разног степена значаја за карактеристике појаве – процеса. Одсуство суштинских, битних одредаба код једне појаве – процеса који се упоређује говори и о припадности појава разним врстама, о њиховим разним суштинама. Међутим, сличност и разлике могу се тицати и садржине, облика, обима, учесталости испољавања итд. Ако сваку појаву схватамо као јединство чинилаца, структуре, функција, односа и веза у простору и времену, као и да свака од њих има своју суштину, садржину, обим, форму и облике манифестације, те да се свака од њих може третирати као друштвени реалитет који има своје квалитативне и квантитативне одредбе, опште схватање компарације и компаративне методе биће олакшано. Наиме, постаје јасно да су процедура и предмети поређења у мишљењу и сазнању уопште у основи компаративне научноистраживачке методе.

Дефиниција научних, научноистраживачких метода дата је у првом делу ове књиге, те нема потребе да се враћамо на њу. По тој дефиницији, да би се неком начину сазнања признао статус методе научног сазнања, односно научноистраживачке методе, он мора уз општи предмет да има конституисан концепт стицања сазнања, одређене норме и упутства, одређене стандардизоване мисаоне и друге поступке и иструменте.

Компаративна метода такав концепт, упутства и поступке има у складу са општим предметом, о чему је било речи на претходним страницама. *Њен предмет су идентичност* (истост), *сличност и различитост* (разност, разноврсност) *исте појаве у разним временима и на разним просторима одређеним адекватним мерилима, истоврсних или разноврсних појава у дефинисаном простору и времену*

Како се све појаве – процеси састоје од чинилаца структуре, функција, односа и веза, како је свака од њих сложена целина сложених делова са одређеним својствима, активностима и релацијама, како све оне имају своју суштину, садржину, обим, облике и форме манифестације, своје квалитативне и квантитативне, битне и небитне одредбе, то се могу компарирати целине, њихови делови и чиниоци, њихова својства и одредбе.

Столетна искуства са компарацијом и компаративном методом, артикулисана већ код Аристотела[43], изврсна су основа за истраживања ове методе, али и за упадање у велике тешкоће при њеном дефинисању и схватању.

Компаративна метода се, умногоме захваљујући Аристотелу, првенствено схватала као метода упоређивања разних глобалних друштава, а доцније и друштава која припадају разним историјским периодима, односно разним друштвено економским формацијама.

Тврдило се да она постаје метод тек када се врше компарације макропојава[44], али да се она не може сматрати методом када се упоређују микропојаве. Томе у прилог истицан је аргумент да се поређења врше у сваком научном истраживању, те да та поређења (унутар истраживања) не подразумевају постојање и примену компаративне методе. Ово се не може прихватити. Сва поређења која се врше у научном истраживању врше се по истим основним одредбама и истим мисаоним процедурама, било у ком истраживању или у било којој научној области или дисциплини. Управо то нас упућује на схватање компаративне методе као општенаучне.

У прилог сврставању компаративне методе у општенаучне упућује нас и историја њеног настанка. Њен развој и популарност везују се за настанак еволуционистичке Дарвинове теорије, и за Линеову класификацију, дакле за биологију, као и за систем елемената Мендељејева. Преко антрополошких истраживања ова метода се пробила у друштвене науке и поставила питања своје применљивости нарочито у новијим наукама, као што је наука о политици.

Почетну развојну фазу компаративне методе пратиле су изразите слабости. Прва је њена некритичка одредба као историјске и првенствено узрочне методе. Друго, оријентација на то да се концепт еволуције примени на друштвени развој онако како је дат у Дарвина. Треће, покушаји да се методски поступци примењени у биолошким истраживањима преузму и примене у истраживањима друштвених појава и процеса. Четврто, веома слаба и несистемска документација односно искуствена основа истраживања служила је за веома слободне и обухватне закључке. У друштвеним наукама, посебно у политичкој, јавила се још глорификација сопствене или неке друге земље која се проглашавала узором.

Све то оправдава Нејгелову критику схватања и примене компаративне методе, мада се његова претерано негативна становишта не могу прихватити[45]. Његово елоквентно доказивање да се друштвени развој не може схватити просто линеарним и да се на основу произвољно постављених правила и фаза друштвеног развоја не могу изводити закони развоја друштва, поткрепљивани су аргументима о развоју породица, институција, система вредности. Међутим, погрешно је систематску компаративну методу третирати само као методу историје и одбацивати њене могућности у откривању постојања, истости, разлике и сличности садржаја и облика живота друштва у одређеном периоду. Битна је грешка сматрати компаративну методу завршеном и дисквалификовати је због тога што њоме нису објашњени прапочеци људског друштва и његовог развоја.

Нејгелова критика фактички је отворила и питање о схватању компаративне методе као експерименталне односно као најбоље замене за експеримент у

истраживању глобалних друштава. Наиме, глобална друштва на нижем нивоу развоја не морају да буду и неки од претходних ступњева неког другог глобалног друштва с којим се пореди. То је јасно постављено питање о еволуционизму: да ли сва друштва пролазе све нивое развоја по истом редоследу, у истим облицима и с истим садржајима.

На основу схватања о редоследу и ступњевима друштвеног развоја развила су се два дивергентна приступа. Један који сматра да постоје независни развојни ланци одређених друштава, дакле да сва друштва не морају у свом развоју да пређу исти пут на исти начин, и други, назван дифузионизам, који сматра да одређена, најнапреднија друштва својим утицајем изазивају или подстичу развој одређених својстава друштва.[46] Дифузионизам је посебно дошао до изражаја у области политичких наука. Мада се дифузионизму може приговорити пристрасност и склоност ка апологији, као и произвољност при избору центра из кога зраче утицаји, не може се оспорити узајамност деловања друштава и делова друштава, као што се схватању о независним ланцима не могу оспорити тврдње да сва друштва не морају да прођу кроз све манифестне облике, јер се не развијају под истим условима.

Из оба изложена схватања проистиче да се у оба случаја поставља питање непосредне компарације, тј. непосредног упоређивања двају друштава и упоређивања посредством одређеног типа, прототипа или тачније посредством теоријског идеалног или емпиријског изведеног истраживачког модела. У том смислу, Веберови идеални типови и кладивидуални типови, као и структурално-функционални модели могу да буду методски подстицајни и корисни. Дакле, типологија иако неизбежна, као и класификација у току истраживачког рада, мада се сматра неуспешном да обухвати све варијанте појава и релативно непродуктивна због непоузданих критеријума и инклинирања ка „природама", ипак се не могу избећи и без њих се не могу формирати ни аналитички ни историјски модели.

Непосредне компарације само су условно могуће. Наиме, под непосредним компарацијама подразумевамо оне за које су компаративни критеријуми изведени непосредно емпиријским описом и потом теоријско-методском процедуром, током пројектовања истраживања, артикулисани и операционализовани. Компарација посредством модела подразумева постојање изграђеног теоријског односно истраживачког модела (историјско-аналитичког) који већ садржи одређене критеријуме, с тим да се они могу операционализовати и применити. Постојање оваквих научних модела од велике је помоћи у пракси истраживања.

На овај начин поставило се и питање односа упоредних истраживања и компаративне методе. Компаративна метода не примењује се само у компаративним истраживањима, јер она не мора да буде ни једина, ни главна, ни равноправна, већ само једна од метода. Она се примењује у свим истраживањима. Компаративна истраживања су, насупрот томе, само она у којима је конкретизован општи предмет компаративне методе као непосредни предмет истраживања, а компаративна метода је доминантна. Њој су, њеној сврси, циљевима и предмету подређене све друге методе примењене у том истраживању.

4.6.2 Примена компаративне методе у политичким наукама

Сва општа питања о компаративној методи јављају се и у теорији и методологији науке о политици. Тако се постављају питања да ли је ова метода у политичкој науци уопште могућа, шта је њен предмет, шта и како компарирати, на каквим подацима – каквој евиденцији заснивати компарацију итд. У новије време, шездесетих година и надаље, вршена су разноврсна компаративна истраживања са разним приступима, али без претходне и накнадне исцрпне методолошке обраде. Ипак, могу се идентификовати неки основни приступи компаративним истраживањима у које убрајамо:

(1) Дифузионизам, који потенцира једну константу (нпр. парламентаризам, демократију итд.) везујући је за једну земљу од које се шири на друге земље у почетној фази, да би у новије време био оријентисан на редукцију многтва појава на један инваријантни фактор. У најновије време напушта се једнозначност узрочних односа и прихвата концепт више узрока. Компаративна метода се схвата као метода истраживања узрока[47].

(2) Други је концепт тзв. корелационе анализе која даје предност мултиваријантној анализи на основу података о политичком понашању актера који не знају да су посматрани. Основни извори су статистички подаци, затим писани извори обрађени квантитативном анализом садржаја и познати друштвени подаци о политичарима, укључујући и генетске методе с одговарајућим описом, због становишта да оваква истраживања не могу да буду статистички релевантна.

(3) Компаративне студије типа, *area studies* у којима је одређена, просторно дефинисана географска (географско-политичка) целина основа истраживања. Она је рачунала са дисциплинарно-конфигуративним анализама као средњим путем појединачне дескрипције и шематског поређења. На све посебне случајеве примењује се исти узрок, али се све објашњава по својствима специјалних случајева.

У примени ове методе основа је уверење да се могу дефинисати одређене геополитичке целине низом њихових истих и сличних својстава као што су географска, историјска, економска, културна итд. што се показало веома тешким[48]. Чак се дошло до становишта да свака *area* захтева другачије методе. Решење је тражено у истраживању функција и улога и у опредељењу за компарације малих јединица. На ово је нарочито утицало истраживање земаља у развоју.

(4) Компаративна истраживања с оријентацијом на диференцирајуће класификације и типологије, у којима данас превлађује тенденција да се превладају институционални модели и типови нације, владе, тржишта и да се замене моделима политичке ситуације и друштвених покрета[49]. У оквиру ове оријентације користе се и идеални типови (који се тако пореде), реални, тј. просечни типови. Покушаји целовитих типологија (нпр., типова наука о политици) сматрају се неуспешним[50]. Међутим, извесне типологије (нпр., типологије власти и понашање) научно су корисне.

Сви приступи компаративној методи и компаративним истраживањима у политичкој науци истичу следећа суштинска питања:

Прво, шта се може поредити. Одговор на ово питање садржан је фактички у дефиницији политике као друштвеног процеса и појава у схватању поређења, упоредивости и метода. Ако је политика од свог настанка друштвени реалитет, сложен, развојан, манифестан као став, исказ, чин, узрок и последица, онда се у друштвеној пракси могу идентификовати квалитативне и квантитативне одредбе, чиниоци структуре, функције, везе и односа у времену и простору овог реалитета у друштвеној стварности. Све што се у стварности може идентификовати као друштвени реалитет, може се, шта више, мора се поредити са другим да би се бар дошло до сазнања да је то то или да није то. Тиме је опште питање могућности потребе поређења бар у методолошком приступу решено.

Ако је тачно да друштвени реалитети имају своју суштину, садржај, облике и форме манифестације, оправдано је становиште да такве и те одредбе има и политика. Како је то сложен реалитет, битне суштинске одредбе квалитета морају да буду трајне док политика постоји. Садржај, облици и форме манифестације могу да буду разнолике, па и разноврсне, могу се мењати и јављати у разним спрегама. Дакле, политика, политичке појаве и процеси могу се (и морају) упоређивати не само са другим појавама и процесима већ и са самим собом у разним временима и на разним просторима. При том ће се откривати истости, различитости, сличности и супротности

Не улазећи у теоријску расправу о дефиницији политике, настојаћемо да укажемо на одговор о томе шта се може идентификовати као политика и као предмет поређења. На почетку књиге понудили смо типски општи предмет истраживања политикологије. Сваки сегментарни и елементарни чинилац садржан у њему може се поредити као што се могу поредити и целине схваћене (одређене) као процес, систем и као структурално-функционални ентитет. Остаје питање шта је у свему томе суштинска одредба политичког. Закон економичности (закон штедње) у науци захтева да се са што мање фактора објасни што више варијабли. Међутим, илузорно је очекивати да се веома сложене, распрострањене и дуготрајне појаве и процеси дефинишу и објасне сасвим једноставно и укратко. Тако се политика као реалитет и као предмет компаративног истраживања не може свести само на неколико лапидарних исказа.

У суштинској одредби политике несумњиво се налазе основни реалитети и појмови: интерес, као општи и доминантан, групни интерес изведен из потреба артикулисаних на неки начин; власт, као израз моћи да се збивања и понашања људи усмере у складу са циљевима, организација, као ефикасно средство успостављања и одржавања стабилности, разрешавања сукоба и њиховог ублажавања или одлагања, сукоб интереса, односно субјеката интереса, укључујући и противречности, сарадња субјеката у остваривању интереса односно у одбрани интереса; систем оријентационих вредности као путоказ. Јасно је да се сваки од ових категоријалних појмова може разрадити и одредити као предмет истраживања. Управо зато су и данас незамењиви појмови држава, право, грађанин, нација, народ, сила, насиље, политичка странка, политички покрет, политички систем, политичка функција, политичка ситуација итд. Ови појмови не само да се не искључују већ се узајамно, у поретку смислених исказа и објашњавају

Покушаји свођења појма политике на несупстанцијалне појмове или на само неколико основних мисаоних модела као што су (1) интеграција и поредак, (2) модели конфликата, не могу да разреше проблем јер раздвајају целину политичког.

До сада истицане тешкоће у примени компаративне методе потицале су и из њеног опредељења за истраживање првенствено међународних и међудржавних односа и других друштава обухваћених разним државама.[51] Показало се, нарочито при истраживању неразвијених, тј земаља у развоју, да извесни стандардизовани модели и постојеће предрасуде нису продуктивни. Такође, показало се да и унутар развијених друштава, унутар неких држава има многих разлика, као и у одредбама и функционисању истог политичког система.

У истраживачкој пракси и теорији поставила су се питања хронологије, питања граница (разграничења) система, карактеристика и садржаја функције, одређивање arene, културне средине и политичке ситуације и покрета, као и питање динамичког и статичког поређења.

Сва ова питања нису, у постављеном облику, првенствено питања методе.

Компаративна метода примењује се као и друге, у складу са одредбама пројекта истраживања. Предмет, циљеве итд. утврђују одговарајући делови пројекта истраживања. Једини *посебан захтев компаративне методе* који се може са тим довести у везу *јесте да се прецизно утврде компарабиле, тј. оне одредбе које ће се заиста поредити, као и критеријуми поређења.* Схватање да компаративна метода мора увек да обухвати целину услова и ситуација догађаја у принципу је погрешна јер превиђа бар две ствари: прво, да свако појединачно и посебно у себи садржи и собом изражава опште; друго, да захтев за компарацијом целине превиђа посебности наука, научних дисциплина и научних институција. Чак и када се компарирају односно истражују целине, не истражују се сви чиниоци, већ само битни.

Једна од тешкоћа којој се у политиколошким истраживањима придаје велики значај јесу извори и карактеристике података. За истраживања у области историје политике ови су проблеми исти као и за сва истраживања историје. Тешкоће увида и коришћења историјске грађе опште су познати.[52] Међутим, истраживања новијег времена постављају и нове варијанте питања о проблемима обиља и карактеристика грађе (од официјелне до приватне), њеног сређивања, избора и коришћења у земљама разног нивоа развоја. Пледирања за међународно уједначеним статистикама и статистичким центрима корисна су, али статистика је усмерена на неопходну оперативну евиденцију, а не научноистраживачки рад. Базе података међународног карактера опремљене моћним рачунарима могу да буду корисне, али могу да буду и инструмент културне доминације. Осим тога, политика као појава има карактеристику да је само делимично јавна и отворена, да је само делимично доступна. Непосредна емпиријска истраживања су због тога неизбежна.

Оријентацији на емпиријска истраживања упоређиваних политичких појава, нарочито када су предмет компарације разне земље (државе) односно разна глобална друштва, приговара се да не може да разреши три важна проблема: (а) проблеме међународних и међудржавних односа, (б) проблеме финансирања; (в)

језичко-културне проблеме, односно баријере назване проблемом „појмовних" и „језичких" еквивалената.

Први проблем се да разрешавати, у нормалним условима, на четири основна начина. Прво, кроз УН и друге међународне организације; друго, кроз билатералну и мултилатералну сарадњу више земаља; треће, сарадњу одговарајућих институција или друштава; четврто, посебним „монографским" или истраживањима методом „студије случаја" истог предмета и то истом методом, тако да резултати буду кореспондентни и да у другом степену буде могућа компарација ових истраживања.

Финансирање је проблем свих истраживања, а у случају компаративних то је мултипликован проблем који се мора решавати од случаја до случаја, али и систематским кандидовањем научно и практично атрактивних истраживачких питања у земљи и на међународном плану.

Проблеми језичких еквивалената нису само својство ове методе. Прво, развојем цивилизације они опадају. Друго, они се могу решавати дескриптивним дефиницијама и операционализацијом појмова у пројекту и инструментима истраживања уз учешће научника из свих земаља које истраживање обухвата. И четврти начин је већ поменут. То је израда монографија и студија случајева у низу о истом предмету и истим методама. Уосталом, израда специјалних речника за рачунарску обраду података у оквиру анализе (садржаја) докумената нуди одговарајући подстицај.

Компаративна метода, разумљиво, је веома зависна од извора података, систематизованих, довољних и ваљаних података искуственог порекла и личног увида истраживача у истраживану средину. „Кабинетске" компарације и компарације „хотелских соба" без непосредног теренског рада могу се сматрати само формалистичким.

И у политикологији компаративна анализа има задатке да описује, класификује, врши типологизацију, да изводи и обогаћује дефиниције, генерализује, утврђује узрочно-последичне и корелационе односе и да прогнозира. С правом јој се приписују карактеристике експерименталне методе, тј. с правом се сматра квазиекспериментом названим „природни експеримент".[53]

Да би компаративна метода могла да буде прихваћена као узрочно последична, прогностичка и експериментална, *морају да буду испуњени следећи услови*.

(1) морају да буду израђене ваљане дефиниције, хипотезе и модели, теоријски засновани и кореспондентни са манифестним реалитетима. Ово може обавити теорија, или се то може учинити током израде пројекта истраживања. Само изузетно се може обављати и током истраживања – када је „пилот" истраживање или предистраживање немогуће.

(2) пројект истраживања мора да буде одговорно и компетентно урађен и тестиран. Посебан захтев је да се њиме:

а) прецизно утврде компарабиле,

б) дефинише и објасни систем критеријума поређења;

(3) да се строго дефинише систематска хронологија и њена значења,

(4) да се технике, инструменти и поступци усагласе са захтевима предмета и околностима истраживања,

(5) да се изгради строг систем тестирања података и закључака. Наиме, компаративна метода нема своје посебне методе прикупљања података већ користи постојеће и њихове технике. Међутим, компаративна метода формира одређене обрасце, прегледе – листе сличности и различитости компарабила и аргумената по хијерархији вредности;

(6) да изведе строгу процедуру доказивања и оповргавања суштинских и формалних, квалитативних и квантитативних, једновремених и разновремених, исто просторних и разнопросторних сличности и разлика.

Узрочно-последични односи и прогнозе могу бити добијени компаративном методом или компаративним истраживањима само ако су обезбеђени увиди у систематске хронологије – следове низова и њихове корелације са суштинским одредбама предмета. Сазнања о условима, околностима збивања у том случају су неопходна.

Лонгитудинална, односно панел истраживања или, када је то могуће, континуирана истраживања (статистичка и друга), одређених појава дају високу вредност резултатима компаративних истраживања. Неке појаве се и иначе перманентно истражују, на пример, избори за одборнике и посланике.

И југословенска наука је преко Вука Караџића, Валтазара Богишића, Јована Цвијића, Јосифа Панчића итд. учествовала у развоју и примени компаративне методе. У политикологији изведено је неколико успешних компаративних истраживања, као што су то истраживања С. Гроздановића, В. Штамбука, Салех Ибрахим ел Мабрука и других.[54]

ФУСНОТЕ:

[1] О класификацији метода по општости посебно не расправљају:

(1) Милић, Војин: *Социолошки метод,* Нолит, Београд, 1978.

(2) Мужић, Владимир: *Методологија педагошког истраживања,* Завод за издавање уџбеника, Сарајево, 1968.

(3) Лекић, Ђорђе: *Методологија педагошког истраживања,* Завод за издавање уџбеника, 1980.

(4) Печујлић, Мирослав. *Методологија друштвених наука,* Савремена администрација, Београд, 1989.

(5) Ђурић, Михаило: *Проблеми социолошког метода,* Савремена школа, Београд, 1962.

(6) Ристић, Живан: *О истраживању, методу и знању;* Институт за педагошка истраживања, Београд, 1995.

као ни многи други методолози и логичари.

Класификација метода по општости коју овде примењујемо, првенствено је ослоњена на дела Богдана Шешића. *Општа методологија,* Научна књига, Београд, 1971, *Основи методологије друштвених наука,* Научна књига, Београд, 1974, *Основи логике,* 1991, Научна књига, *Логика,* Научна књига, 1975 и друга, као и на књигу Зајечарановић, Глигорија: *Основи методологије и наука,* Научна књига, 1987

[2] Радосављевић, Иван: *Хипотетичко-дедуктивна метода у истраживању политике,* Дечје новине, Горњи Милановац, 1996.

[3] Ристић Живан: *О истраживању, методу и знању,* Институт за педагошка истраживања, Београд, 1995. стр. 223 каже. „.. Х-1 стратегија укључује формулисање хипотезе, дедуковање искуствено проверљивих последица из хипотезе и искуствено утврђивање истиносне вредности дедукованих последица, да би се на основу истинитосних вредности логичких последица закључивало о истиносној вредности саме хипотезе".

[4] Шешић, Богдан. *Логика,* стр. 14–18, 61
Шешић, Богдан: *Човек, смисао и бесмислено,* Рад, Београд, 1977, стр 145.

[5] Марковић, Михаило: *Филозофски основи науке,* САНУ, Београд, 1981, стр. 505.

[6] О статистичкој општенаучној методи види ближе у:
Шешић, Богдан: *Општа методологија,* стр. 28–37 и Шешић, Богдан: *Основи методологије друштвених наука,* стр, 101–111.
Милосављевић, Славомир: *Проблеми метода истраживања кадровских процеса,* 2. Организација и кадрови, Београд, 1983/6

[7] Зајачарановић, Глигорије. наведено дело, стр. 67–68

[8] Шкара – Љубојевић: Основи статистичког метода; у зборнику *Методологија истраживања друштвених појава,* Институт за криминолошка и криминалистичка истраживања, Београд, 1963, стр 264–274.
Петц, Борис: *Основне статистичке методе за нематематичаре,* друго издање, Свеучилишна наклада, Либер, Загреб, 1985.
Шкара – Видојевић, Љубица: *Статистички метод у друштвеним наукама,* Завод за уџбенике, СР Србија, Београд, 1968.
Благоев, Борислав: *Статистика за студенте Правног факултета,* Научна књига, Београд, 1968.
Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр. 103–108.

[9] Петц, Борис. *Основне статистичке методе за нематематичаре,* стр. 267–272.
Балабан, Војислав: *Метод узорка* (у зборнику Методологије истраживања друштвених појава), Институт за криминолоша истраживања, Београд, 1963, стр. 407–447.
Гуд, В. – Хет, Л., наведено дело, стр. 198–218

[10] О друштвеној репрезентативности говоре заступници биографске методе, негирајући апсолутну вредност статистичке репрезентативности. О томе види више у делу о биографској методи у књизи.
Богдановић, Марија: *Методолошке студије,* Београд, Институт за политичке студије, 1993, стр. 121–178
Koen, M – Nejgel, E., наведено дело, стр. 298.

[11] Nejgel, Ernest. *Структура науке*

[12] Благоев, Борислав. *Статистика за студенте Правног факултета,* Научна књига, Београд, 1969, стр 178–183.
Gud i Skat, наведено дело, стр. 675–677.

[13] Мужић, Владимир, наведено дело, даје врло инструктиван преглед и демонстрира примену статистичке методе односно методе статистике у педагошким истраживањима.

[14] Петронијевић, Бранислав и други у вези с тим помињу каузалну индукцију.

[15] Види. Шешић, Богдан: *Општа методологија,* Научна књига, Београд, 1971, стр. 18–27.
Шешић, Богдан: *Основи методологије друштвених наука,* Научна књига, Београд, 1974, стр. 111–123, 183–190.

[16] О процедури израде модела и демонстрацији истраживања модела види Зајачарановић, Г , наведено дело, стр. 65–66.
Милосављавић, С., *Концептуални модел перманентног образовања* РТВ новинара, РТВ Београд, Београд, 1982.

[17] Такав је модел разрадио Филиповић, Драгомир: *Перманентно образовање – Глобална стратегија и модели,* Приведна штампа, Београд, 1980.
О мотивима модела види Зајечарановић, Глигорије, наведено дело, стр. 65–66. Он наводи материјалне и идеалне моделе (у оквиру којих модел представљања и моделе знакова), затим супстанцијалне, структуралне и функционалне.

[18] Типски модел предмета истраживања у политичкој науци приказан у делу о пројектовању истраживања је модел примењен у политичкој науци.

[19] Такви су СФ истраживачки модели у *Основама методологије друштвених наука* Шешића, Б. стр 184–190.

[20] Модел тзв. „Марковљевих ланаца" и истраживања Гудмена А L. *Statistical Methods for Analysing* Processes of Change.
Богдановић, Марија: *Квантитативни приступ у социологији,* Београд, 1981, (Службени лист СФРЈ) стр. 85–133.

Богдановић Марија: *Методолошке студије,* Београд, 1994, Институт за политичке студије, стр. 38–48.

[21] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* н. д. стр. 119–120

[22] Александар, Георг: Квантитативни и квалитативни приступи анализи садржаја у књизи: Новосел Павле: *Политичка знаност – Методе,* Напријед, Загреб, 1964–1971 од 584 – даље.

[23] Шешић, Богдан: *Општа методологија,* стр. 27.

[24] Шешић, Богдан: *Основи методологије друштвених наука,* стр. 122.
[25] Шешић, Богдан. *Основи логике,* стр. 315.

[26] Зајечарановић, Глигорије. *Основи методологије науке,* стр. 49.

[27] Лукић, Д. Радомир: *Методологија права,* стр. 59

[28] Шешић, Богдан разматра аксиоматску методу у оквиру општенаучних метода у књигама: *Општа методологија,* на стр. 37–45 у оквиру главе „Основне опште методе сазнања", а у *Основи методологије друштвених наука* стр. 101–125 у оквиру главе „Опште научне методе".
[29] Зајечарановић, Глигорије, стр. 39. и 49.

[30] Лукић, Д. Радомир: *Методологија права,* стр. 46 и 59.

[31] Шешић, Богдан: *Основи логике,* стр. 315.

[32] Koen, Morris i Nejgel, Ernest: *Увод у логику и научни метод,* стр. 154–155.
[33] Исто, стр 155.

[34] Шешић, Богдан: *Основи методологије друштвених наука,* стр. 296.

[35] Шешић, Богдан: *Општа методологија,* стр. 38.
Зајечарановић, Глигорије: *Основи методологије науке,* 51.

[36] Шешић, Богдан. *Основи логике,* стр. 315–317.
Зајечарановић, Глигорије: *Основи методологије и наука,* стр. 51–52, поменута правила назива и критеријумима односно принципима.

[37] Зајечарановић, Глигорије: *Основи методологије и наука,* стр. 516.

[38] Радосављевић, Иван: *Хипотетичко дедуктивни метод у истраживању политике,* стр. 98, анализирао је аксиоматске ставове у политици и политичкој теорији у СФРЈ до 1987. год изнете у магистарској тези Србобрана Бранковића „Место дедуктивне методе у савременој марксистичкој политичкој науци у СФРЈ" (1988) и показао битне проблеме постављања аксиомских ставова и неодрживост неких од њих односно њиховог укидања политичком праксом. То указује на њихову зависност од развоја праксе.

[39] Зајечарановић, Глигорије: *Основи методологије и наука,* стр. 56.

[40] Марковић, Михаило. *Филозофски основи науке САНУ,* Београд, 1981, стр. 516–520

[41] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр 122–127.

[42] Шешић, Богдан: *Основи методологије друштвених наука,* стр. 140–141.
[43] Милић, Војин: *Социолошки метод,* Нолит, Београд, 1978, стр. 743.

[44] Исто, стр. 757.

[45] Koen Moris – Nejgel Ernest. *Увод у логику и научни метод,* стр. 352–354.

[46] Милић, Војин: *Социолошки метод,* стр. 756–757.
Von Bayme, Klaus: *Сувремене политичке теорије,* Стварност, Загреб, 1974, стр. 122.
[47] Von Bayme, Klaus: *Сувремене политичке теорије,* стр. 129.

[48] Duwerger, Moris: *Methodes de la science politique,* Париз, 1959, стр. 326.

[49] G. A. Almond-O J. S. Coleman: *The politics od Developing Areas,* Princeton, 1960, стр. 17.

[50] Friedrish J. Karl: *Politic als Prozess der Gemeinschafts bildung,* Koln/Opladen, 1970, стр. 50–60.

[51] Станојчић, Илија: Компаративно-историјски метод, у зборнику *Методологија истраживања друштвених појава,* Институт за криминалистичка и криминолошка истраживања, Београд, 1962, стр. 105–123.

[52] Грос, Марија. *Историјска знаност,* Загреб, ЦХЛ 1980, стр. 241–253, 353–367.

[53] Милић, Војин. *Социолошки метод,* стр. 761.

[54] Kruskab C. Sethi, Станислав Гроздановић, Јакоб, Манкиду, Владимир Штамбук: *Workers self-managment and developing conntries:* Comparative Analysis and Recent Developments Internacional Center for Public Enterprisse in Developing Countries, Љубљана, 1981.

Салех ел Мабрук: *Компаративни метод у истраживању народног управљања у Либијској Монархији и социјалистичког самоуправљања у СФР Југославији,* Београд, ФПН, 1992.

IV
ОСНОВНИ ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРАВЦИ У ПОЛИТИКОЛОШКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА

1. ОСНОВНИ МЕТОДОЛОШКИ ПРАВЦИ

У оквирима овог дела књиге разматрамо само основне поставке најважнијих и најутицајнијих методолошко-теоријских праваца у научном истраживању (теоријском и емпиријском) друштвених и политичких појава и процеса (друштвених реалитета) који и данас, мање или више, у разним облицима и на разне начине, утичу на научну делатност и сазнање.

У ове методолошке-теоријске правце убрајамо:

(1) позитивизам, са њему сродним структурализмом, функционализмом и бихевиоризмом,

(2) дијалектичку оријентацију која обухвата класичне дијалектичаре, идеалистичке и конкретне (марксистичке) дијалектичаре, и

(3) аксиолошки правац, подразумевајући ту Дилтајев приступ и оријентацију Макса Вебера.

Методолошко-теоријски правци су системи међусобно повезаних гледишта о предметима и методама научног сазнања, научних објашњења и прогнозе. У основи методолошких-теоријских праваца налазе се извесне филозофске и опште теоријске концепције, логичке одредбе и разноврсна искуствена сазнања. Сви побројани правци, ма како велике разлике и сноrења била међу њима, имају неколико битних *заједничких одредаба:*

(1) Сви побројани правци теже ка истинитом научном сазнању о друштву и његовој стварности и сви су супротстављени сколастичкој спекулацији која је била апсолутно доминантна од времена класичне Грчке до половине XVIII века.

(2) Сви поменути правци допринели су развоју научног сазнања, методологије и метода. Доприноси им се разликују како по области тако и по степену. Њихове доприносе можемо тематски сврстати у пет група:

а) доприноси концептуализацији и развоју правила израде истраживачких пројеката;

б) доприноси развоју метода, поступака и техника истраживања;

в) доприноси избору извора података и третману података,

г) доприноси схватању и формирању научних закона и научних објашњења, и

д) доприноси равоју појмовне апаратуре.

Битна својства методолошко-теоријски правци испољавају кроз: (1) своја полазишта, (2) нормативне одредбе, (3) појмовно терминолошку апаратуру, (4) преферирање одређених метода, техника поступака и инструмената истраживања и (5) својеврсну идеологију, односно изложеност могућности да буду идеолошки злоупотребљени.[1]

Сви методолошко-теоријски правци су, судећи по међусобним критикама и анализи испољених својстава, уз евидентне доприносе, манифестовали и одређене слабости Заједничко им је да су сви, мање или више: (1) једнострани, што има осно-

ва у њиховом монизму; (2) нетолерантни, па је њихова критика других не ретко пристрасна, а поставке других зато погрешно приказане и тумачене; (3) исти аутори и њихова дела присвајају се или се приписују разним правцима. Из тога произлази да оштре границе између праваца није могуће повући јер су се, нарочито у доцнијим фазама свог развоја, ублажавали и чак прожимали. Можда су за то најилустративнији примери констатације Алтисера да је Маркс био структуралист[2] односно да је, по виђењу В. Илића, користио и развијао функционалну анализу[3], односно, по М. Ђурићу, да је он био функционалист.

1.1. ПОЗИТИВИСТИЧКИ ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРАВАЦ

Разматрањем позитивистичког правца започињемо стога што се он конституисао као директна негација метафизичке, сколастичке спекулације и што је, уз заснивање социологије као науке, веома афирмисао и разрадио методе емпиријског истраживања, као и методе истраживања узрока.

Позитивизам своје корене има још у античким временима, а најчешће га повезују са филозофском оријентацијом емпиризма. Мада један од својих ослонаца има и у емпиризму, позитивизам се никако не може поистоветити са емпиризмом. Много пута навођен аргумент да позитивисти инсистирају на истраживању „друштвених чињеница као ствари" на основу анализе њихових дела, није ваљан. Право значење овог захтева је да о њима треба сазнавати објективну истину поузданим и продорним методама, као што се то чини у природним наукама.[4]

Претходник позитивизма и родоначелник идеја на којима су се изграђивали и позитивизам и марксизам, био је Сен-Симон. Међутим, оснивачем позитивистичког правца и социологије сматра се Огист Конт[5], а у главне представнике позитивистичког правца убрајају се Џон Стјуарт Мил и Емил Диркем. Међутим, не постоји пуна сагласност између методолога да ли је Диркем позитивиста или функционалиста. Тако га Милић В. и Шешић Б. сврставају у значајне представнике позитивистичког, а Печујлић М., Илић В., Фон Бејме, сматрају га зачетником функционализма.[6] Ми његов допринос развоју функционализма – првенствено као методолошког правца, обрађујемо у оквиру дела о функционализму, а у овом поглављу укратко приказујемо његов допринос позитивизму. То је нормално јер је функционализам првенствено поникао из позитивизма.

1.1.1. **Огист Конт**

У свом фундаменталном делу „Курс позитивне филозофије" (укључујући и „Курс позитивне политике") Конт је изложио основне ставове о друштву и његовом научном сазнавању. Имајући у виду да схватања друштва веома утичу на методолошке приступе истраживању, прво излажемо основне ставове Конта о друштву.

(1) Друштво схвата као „друштвени организам" који је сличан (али не и исти) са физиолошким, људским организмом. Ова поставка усмерава на схватања о неопходности реда и поретка и организованости друштва, а то утиче на схватање односа социологије и научног сазнања према друштву.

(2) Друштвена свест и друштво су развојни, а свест, знање је покретач и водич друштвеног развоја. Констатује да је друштво у свом развоју прошло два стадијума развоја: а) *теолошку епоху*, која је била чврст и стабилан поредак у чијој су основи традиционална хијерархија и теолошке догме; б) *метафизичку епоху*, неопходну, али критички разарајућу, и припремну за долазак нове епохе. Ова се епоха завршава француском револуцијом. После метафизичке настаје в) *позитивна епоха*, коју карактеришу ред, разум и прогрес. За прве две епохе карактеристичне су апсолутне сазнајне претензије. у теолошкој епохи све се објашњава теолошким догмама, а у метафизичкој епохи – метафизичким спекулацијама. Позитивна епоха напушта овакве претензије, а људска мисао се ограничава на оне делове стварности који се могу искуствено опажати, дакле посматрати.

Социологија и научно сазнање су у функцији развоја еволуцијом – „редом ка прогресу". То подразумева систематско контролисање прогреса помоћу сазнања објективних чињеница. Ипак, искуствене појаве, дакле и друштвене, подређене су непроменљивим природним законима.

Конт одбацује емпиризам и просто гомилање података. Науку схвата као дужну и способну да схвата законе, а научни закони изражавају само константне односе међу појавама који се јављају као коегзистенција (истовремено постојање) и сукцесија (претходење – след у правилном редоследу). Међутим, он не захтева откривање узрочних чинилаца, дакле не истражује детерминистичке односе. Није дубље развио проблематику сазнавања и формулисања закона, већ је остао на феноменалистичкој дескрипцији.

Сматра да је потребно постојање више наука које су међусобно координиране, али не и њихово спајање. Наука, у складу са позитивним духом (који је реалан и практичан) тежи за поузданим сазнањем. Ово сазнање треба да остварује две улоге. интегративну и организациону. Развој – прогрес схвата као апсолутан и једносмеран, али је морални прогрес битан чинилац укупног прогреса кроз друштвену интеграцију. Неопходно је постићи чврсту друштвену сагласност да би се прогрес могао остваривати разумним реформама. Историјски ток омогућава интервенцију људи, али они својим интервенцијама не могу на њега значајније да утичу

Конт не признаје све науке. Његова класификација наука садржи: математику, астрономију, физику, хемију, биологију и као круну свих наука социологију.

Сферу научног сазнања Конт ограничава на делове стварности која се може посматрати, прогнозирајући да ће растом знања стварност моћи да се посматра све шире.[7] Контовој позитивистичкој теорији о друштву могу се упутити значајне критике, па је она, мада је Конт сматрао савршеном и завршеном, била изложена критици како у оквиру позитивизма, тако и ван њега. Најжешћи критичари били су у оквиру позитивизма Џ. С. Мил и функционалисти, а ван њега аксиолози и дијалектичари.[8]

У сфери методологије основни ставови Конта су:

(1) Начин истраживања треба прилагодити предмету, а треба се угледати на природне науке. Методима истраживања треба се учити у непосредној научној делатности. Логика и методологија су непотребне.

(2) Свака наука развија свој метод, а између метода наука постоје мање или веће разлике. Највеће разлике су између начина проучавања биологије и анорганског света.

(3) Проучавању друштва треба, као и у биологији, приступати у целини, а друштво се схвата као апстрактни тоталитет. Стога су посебне друштвене науке непотребне.

(4) Социологија развија историјски начин проучавања, што је њена главна методолошка особеност (физика развија експеримент, хемија систематско класификовање, биологија упоредни метод). Корисне су уже „историјске серије".

(5) У прикупљању података разликују се посредне и непосредне методе. Када се истражује однос друштва и недруштвених појава, користе се методи других наука (не социолошки), а ти се методи одређују као посредни.

Непосредни методи прикупљања података у социологији су: (а) посматрање; (б) експеримент, (в) упоредна истраживања и (г) историјски метод. Овоме треба додати и испитивање које се помиње као „искази сведока".

Експеримент као метод у социологији нема већу улогу јер је немогуће организовати га непосредно, у научне сврхе. Могући су посредни експерименти који обухватају патолошке појаве.

(6) Сваки научни податак мора да буде интерсубјективно проверљив, па зато самопосматрање нема већу улогу.

(7) Предмети истраживања увек треба да буду колективни. Социологија је наука о човечанству, а не о појединим народима, расама, итд. Она је усмерена на прављење опште *историјске* синтезе, кроз коју приказује стање и развој целог људског друштва. Све појаве се могу посматрати историјски.

(8) Упоредни метод – упоредна истраживања имају велику важност у откривању разлика у развоју и улози споредних чинилаца као што су раса, географски услови, политички чиниоци – поготову у ранијим фазама развоја. Сва друштва морају да пређу исти пут (према схватању универзалног, и једносмерног друштвеног развоја), па треба открити ометајуће чиниоце.

(9) Објашњење се не може извести из биологије, али не сме да противуречи њеним сазнањима.

Потребно је имати у виду да је Конт биологију схватао много шире него што то дозвољавају важеће дефиниције. У њу су, по његовом схватању, укључена сва сазнања о био-психичким својствима човека, па су његова схватања блиска савременим антрополошким схватањима. То објашњава што у његовом класификационом систему наука нема психологије. Међутим, остаје нејасна његова одбојност према математици, вероватноћи и статистици поготову што је по образовању био математичар.

Конт је први писао о социолошком методу. Као оснивачу социологије и аутору текстова о методу, морају му се признати доприноси социологији и методологији. Међутим, недостаци његовог схватања нису могли избећи критици. У том смислу

веома је значајно критичко разматрање позитивизма Б. Шешића у књизи „Основи методологије друштвених наука".[9]

Ради потпуности излагања треба напоменути да је Конт био наклоњен холизму и индукцији, мада им није значајније допринео.

1.1.2. Џон Стјуарт Мил

Џ. С. Мил не потиче из исте средине као Конт, већ из Велике Британије, па је био изложен утицајима друге научне традиције. У своја два главна дела: „Огист Конт и позитивизам" и „Систем логике" изложио је своје најважније ставове о позитивизму и позитивистичком методу.[10]

О Миловом делу постоје несагласности у оценама како савременика тако и данашњих методолога. Сматра се да је покушао да разради Контове поставке, али је у много чему дошло до разлика у поставкама.

Евидентне су разлике између Мила и Конта у схватању друштва. Кључни Милов став у вези с друштвом је да је оно производ узајамних утицаја појединаца који га чине. У њима се налазе и основне покретачке снаге у друштву. Они имају своје циљеве и ради остваривања тих циљева они се повезују. Њихово повезивање (цилно) доводи до настанка друштвених облика.

Друштво се може сазнавати и објаснити само ако се знају психичке особине људи зато што су психички закони основа свих друштвених закона.

Међутим, психичке побуде појединаца не могу се сводити само на интересе појединаца. Постоје у друштву многи чиниоци модификације универзалне људске природе, међу које спадају разлике у облику владавине, обичајима, васпитању, друштвеним привилегијама итд.

Мада означен као изразит номиналист[11], Мил, као што се види, није посматрао појединца изолованог од друштвеног утицаја и изван друштвених механизама. Сагласан је са Контом да се друштво може проучавати као природа, да се могу откривати неминовни друштвени закони и на основу тога предвиђати друштвена кретања. Историјски развој друштва је у напредовању умних способности човека – у његовом очовечењу.

Многобројније су критике Контових методолошких схватања. Мил му замера што не разрађује логичко-епистемолошке критеријуме тачности и ваљаности поступака и података у истраживању, а не изграђује ни одређеније критеријуме истине. Његово је становиште да методологија мора да посвети подједнаку пажњу истраживачким поступцима и истраживању логичке структуре и искуствених услова доказивања. Ово је неопходно јер свако откриће у науци мора да буде доказано и образложено.

Својом критиком Контовог пропуста да обради проблеме индукције због потцењивања логике, Мил први пут покреће спор у вези с улогом методологије. Он сматра да је методологија више од практичног сабирања истраживачког искуства и истиче схватање о методологији као о логичко-епистемолошкој критичкој анализи научне делатности.

Замерајући Конту да запоставља истраживање узрочних односа међу појавама и свођење закона на коегзистенцију и сукцесију, Мил указује на појавне (феноменалне) законе, тј искуствене правилности Он сматра да су прави закони они чија је узрочна основа позната, а само они омогућују сигурније индуктивне закључке. Ослањајући се на опште законе узрочности и униформности, покушао је да онтолошки заснује индуктивни начин проучавања искуствених појава. Међутим, остаје при ставу да се индукцијом могу открити само „емпиријски" закони, али не и узрочни. Становиште о „емпријским законима" је основ за доцније Мертонове законе средњег обима

У настојању да разреши проблем откривања узрочних закона у друштвеним наукама, Мил се оријентише на тзв. инверзни дедуктивни поступак.

Мил придаје велики значај статистици која доприноси откривању „емпиријских закона", као и историјским проучавањима који омогућавају откривање постојања разних друштвених појава и закона који омогућавају проистицање једног глобалног друштва из другог Међутим из социолошких закона могу се извести само сазнања о тенденцијама.

Мил је схватио релативну самосталност појединих подручја друштвеног живота, па је стао на становиште да у друштвеним наукама треба да постоји више посебних наука.

Развио је такође и поставку о дејству разних фактора на друштвене појаве и тражио откривање чврстих корелација фактора који воде сазнавању закона развоја из постојећег у ново.

Колико је био заинтересован за откривање узрока показују његови покушаји да формира науку коју је назвао „Етологија", као и формирање тзв. „Милових канона" тј. метода за истраживање узрока ослањајући се на Беконове таблице присуства и одсуства. За Милове каноне може се рећи да су они основни модели индуктивног истраживања узрочних појава [12] Постоји пет таквих модела – метода: 1) метода слагања, 2) метода разлика, 3) комбинована метода слагања и разлика, 4) метода корелативних варијација и 5) метода остатка.

У недостатку простора, овде ћемо изложити само основна правила ових метода.

1) *метода слагања* састоји се у утврђивању чињенице да се више комплекса појава слажу присуством двеју појава које стално следе једна другу, прва је узрок, друга последица;

Поступак се остварује: а) анализом; б) одбацивањем; в) издвајањем; г) извођењем индуктивног закључка (каузална индукција).

2) *метода слагања и разлика*: „Ако се две групе феномена разликују присуством и одсуством једне исте подгрупе, онда је претходећи феномен ове подгрупе узрок феномену који му у њој следује."

3) *метода корелативних варијација*

„Ако се у једној групи феномена јављају корелативне варијације само у једној подгрупи, онда је претходећи феномен ове подгрупе узрок феномену који му следује."

4) *метода остатка*. „Ако се у једној групи феномена знају узроци у свима подгрупама сем једне, претходећи феномен ове подгрупе биће узрок феномену који му у њој следује."

Проблеми примене ових метода су уопште узев знатни, а у друштвеним и политичким наукама постоје посебно увећане тешкоће због ограничених могућности коришћења експеримента, због карактеристика ових појава, мноштвености узрока и њиховог непосредног и посредног, као и одложеног деловања итд. О томе Шешић Б. веома исцрпно пише у својим: „Основама методологије друштвених наука"[13].

Милови канони су поставили темеље доцнијој мултиваријантној анализи.

Пада у очи да је Мил мање обрађиван у социолошкој и методолошкој литератури друштвених наука од Конта и Диркема.

1.1.3. **Емил Диркем**

Емил Диркем је најмлађи од овде приказаних позитивиста. Између времена његовог стваралаштва и дела Конта и Мила постојала је већ довољна временска и искуствена дистанца у којој су се могле сагледати предности и недостаци позитивизма, позитивистичке теорије и методологије. И поред релативно кратког живота, Диркем спада у веома плодне писце и ствараоце. Веома чврсто опредељен да социологију осамостали од филозофије, али и да је надреди посебним друштвеним наукама као општим, он им је одредио својство емпиристичких и дескриптивних скупљача података за социологију.

Ипак, имајући у виду предмет овог рада, најзначајнија Диркемова дела су: „Правила социолошког метода", „О подели друштвеног рада", „Елементарни облици религијског живота" и „О самоубиствима"[14]. У њима је дао своју целовиту замисао социологије и социолошког метода, мада је у познијим годинама одступио од неких битних поставки социолошког метода

Диркемово становиште о друштву може се у главним цртама изложити у следећих неколико основних ставова.

Друштво је развојно, али друштвени развој није апсолутно нужан већ зависи од два фактора: а) густина становништва, испреплетаности веза и односа, б) раније механичка свест не сме да буде сувише чврста, већ мора да омогућава одступања.

Развој друштва креће се од механичке ка органској солидарности Истовремено, развој доводи и до све веће диференцијације, а то не обезбеђује нужно повећање среће и благостања. Не пролазе сва друштва кроз исте фазе развоја.

Овим ставовима Диркем напушта концепт једносмерног нужног прогреса, али остаје при органицистичкој варијанти схватања друштва, са јасно израженим спиритуалистичким обележјима.

Срж друштва су идеје, етичке вредности, колективне представе и норме. Оне настају спонтано, а предуслов су нормалног живота, јер омогућују споразумевање, сарадњу и сагласност о оправданости одређеног типа друштва. Колективна свест је посебан део друштвене стварности који у себи кристализује колективне облике деловања мишљења и осећања.

Социјализација игра веома важну улогу у друштву. Њен задатак је да васпитањем измени урођену индивидуалистичку и асоцијалну природу људи – појединаца и да их чврсто дисциплинује. Колективна свест је надиндивидуална и принудна према појединцу За колективну и индивидуалну свест важе разни закони, али носиоце колективне свести и њена изворишта није објаснио.

Колективна свест се манифестује у разним колективним формама као што су правни систем, етичка схватања, религијска веровања, политичка схватања, обичаји, уметничка дела, и други облици, али не како их схватају појединци. Ови колективни облици, који имају статус друштвене чињенице, прави су предмет истраживања социологије.

Друштвена принудност обезбеђује се разним облицима друштвених санкција. Међутим, принуда не делује само споља већ и изнутра, тако што је човек тако васпитан (социјализован) да жели да се понаша у складу са друштвеним нормама. На развој друштва одлучујуће делује друштвена морфологија чија је компонента подела рада која води стварању све више улога и кроз то делује на растварање механичке колективне свести.

У друштвеној стварности јављају се „нормалне" и „патолошке" појаве. Нормалне су оне које је једно друштво уобичајено практиковало – дакле просечно. Остало је патолошко. Међутим, разликују се нормално и идеално. Идеално је оно што је рационално утврђено као оптимална норма.

Диркемови методолошки ставови су од посебног значаја за методологију, па ћемо и њих укратко изложити.

(1) Проучавања имају практичну сврху. На основу њих се могу доносити и научно засновани вредносни судови о друштву остајући на подручју теоријско-искуственог проучавања. То је основ за „научну политику" која мора да разликује „нормално" од „патолошког". Практична интуиција доношења одлука ипак има велики значај. Неопходан је механизам друштвеног одабирања који идентификује оно што је друштвено корисно. С обзиром да постоје прелазне друштвене фазе, неопходна су одговарајућа проверавања.

(2) Упоредна истраживања су значајна јер омогућавају проверавање друштвених својстава у друштвима истог или сличног типа.

(3) Друштвене чињенице треба посматрати као ствари – као у природним наукама. Међутим, неке друштвене појаве могу се посматрати само посредно. Ту треба истраживати унутрашње чињенице преко спољашњих – дакле, преко „индикатора".

(4) Помоћу описивања и срећивања опажајних чињеница треба откривати узрочне односе и законе.

(5) Истраживању треба приступити уз уважавање теоријских ставова, али се поставља проблем њиховог операционалног дефинисања. У првим фазама истраживања у план прикупљања података могу да уђу само појаве које се могу непосредно запазити. Операционална дефиниција мора да омогући да се утврди постојање (непостојање) појаве; операционална дефиниција вреди ако испуњава захтеве теоријске адекватности и кореспондентности са друштвеном појавом која се може непосредно посматрати.

(6) Неопходно је што систематичније изворно обавештавање ради отклањања анегдотске и илустративне употребе података. Не одабирати произвољно примере.

(7) Потребно је јасно и операционално дефинисање предмета.

(8) Закључке о појединим врстама појава не изводити на основу проучавања у једном типу друштва.

(9) Статистику треба развијати и користити јер је она систематична, настоји да дефинише предмет, појаве обухвата потпуно или на основу неког систематског начела (ваљан узорак), долази до агрегатских показатеља, који важе за одређене скупове појава и готово потпуно ишчезавају карактеристике појединих индивидуалних случајева.

(10) Основно правило социолошког објашњења захтева да се тражи узрок међу претходним друштвеним чињеницама, а не у стању појединачних свести.

(11) Друштво треба схватити као затворен систем, састављен од ужих целина (породице, удружења, насеља, групе итд). Активни чинилац у том систему су само људи схваћени колективно. Друштвена функција је однос у коме нека друштвена појава задовољава неку друштвену потребу, а њих треба тражити у унутрашњој средини друштва у којој настају све друштвене појаве, па се јавља као главно узрочно поље. Све појаве не морају увек имати неку функцију јер је могу током времена изгубити.

12) Основно начело објашњења друштвених појава треба применити и у проучавању друштвених функција. Функција коју нека појава обавља може истовремено рађати или обнављати неки узрок.

13) Замена за експеримент су упоредна истраживања.

14) За истраживање друштвене узрочности употребљив је само метод заједничких промена. Ако се две врсте појава стално налазе у истим односима и стално се мењају на одређени начин, између њих може да постоји узрочна веза.

Полазна основа у том истраживању је стабилна корелација. Међутим, због сложености појава, могуће је да се јаве „привидне" корелације у случајевима када је у питању заједнички узрок. Неопходно је открити „специфичан узрок" преко кога једна појава утиче на другу.

За утврђивање узрока уз емпиријску основу неопходно је и теоријско објашњење са неког ширег становишта применом проверених теоријских ставова.

15) Упоредним истраживањем треба утврдити ширину важења формулисаног закона – да ли важи за сва друштва трајно, само у једном друштву или само за нека специфична стања.

16) Упоредна истраживања се могу примењивати у једном конкретном друштву, у другим конкретним друштвима истог типа и за истраживање свих друштава о којима постоје изворни подаци.

17) У упоредним истраживањима могућа су статистичко-структурална и генетско-историјска поређења.

18) Узрочна анализа (коју је Диркем разрадио) и функционална анализа међусобно су повезане предметом истраживања, тј. односом узрок функција.

На крају излагања о Диркему још ћемо рећи да је социологију сматрао „упоредном" науком и да је први обрадио сва три битна сегмента социолошког метода:

1) начин стварања искуствене евиденције,

2) објашњавање искуствених утврђених односа,

3) доказивање научних ставова.

1.1.4. Нека заједничка својства и одредбе позитивизма

Сваки теоријско-методолошки односно методолошко-теоријски правац нужно садржи јединствена полазишта (примарне премисе), основне заједничке концепције, норме и кључна методолошка решења које прихватају сви подправци и све варијанте које настају и остају у његовим оквирима. Ово важи и за позитивизам.

Сваки правац је допринео постављању и артикулисању одређених теоријско-методолошких питања и на њих понудио одређене, мање-више ваљане одговоре. Под ваљаним питањем и одговором подразумевамо свако питање и сваки одговор који у време свог настанка доприноси отклањању одређених баријера научном мишљењу и истраживању и отвара му нове хоризонте омогућавајући даљи успешан развој

Оцена и критика сваког методолошког правца мора имати у виду бар два основна критеријума: први, шта је и колико допринео један теоријско-методолошки правац у време свог настанка; други, шта после протека времена и периода развоја науке остаје и даље као трајан допринос теоријско-методолошкој делатности, а шта је превазиђено или нерешено односно погрешно.

Са тог становишта треба посматрати и позитивизам.

Први, трајно вредан допринос позитивизма је раскид са сколастиком. Овај раскид је омогућио да се мисао о људском друштву и његовом истраживању ослободе догми и да се схватају развојно.

Други, трајно вредан допринос је указивање на неопходност истраживања стварности што тражи емпиријска истраживања повезана са теоријским сазнањем.

Трећи, трајни допринос је несумњиво истицање значаја чулно-искуственог сазнања и његове улоге у стицању и проверавању научног сазнања.

Четврти допринос је у инсистирању на уређеним, контролисаним истраживањима која се изводе адекватним методама и омогућавају откривање узрока, структуре и функција појава, као и откривање научних закона и научних објашњења.

Пети допринос позитивизма је указивање на нужност изграђивања категоријално-појмовног система и на неке поступке у томе.

Разумљиво је да у тим великим подухватима настану многи недостаци и грешке. У том смислу занимљива су становишта Шешића Б који указује да:

(1) Основни предмет свих емпиријских наука су емпиријске чињенице, тј. осети, чулни утисци и опажаји, њихови непосредни доживљаји односно сазнања у виду чињеничних судова,

(2) Субјект сазнања према логичком емпиризму сазнаје емпиријске чињенице у *судовима* опажања и у тзв. „протоколарним ставовима",

(3) Емпиријске чињенице схватају се као „емпиријске ствари", па сва сазнања о њима треба засновати на природно-научном сазнању, посебно на језику физике као основном језику свих природних наука.

(4) Теоријске науке, као што су логика и математика, суштински се разликују од емпиријских наука, те по логичком емпиризму, њихов основни предмет сазнања су „атомске чињенице" – прости сингуларни међусобно повезани ставови који се спајају у „молекуларне чињенице"

(5) Покушавају да повежу емпиријско, чисто синтетичко знање са чисто теоријским аналитичким логичко-математичким знањем – нарочито научним експериментима,

(6) Главна одлика и главни циљ научног сазнања је постизање јасних и прецизних, тачних сазнања – насупрот филозофским.

(7) Основне категорије позитивизма су: ствар, чињенице, узрок, чињенички судови, објашњење, опис појаве, позитивистичка метода.[15]

Шешић је оштар критичар позитивистичке методе, а критике се углавном односе на једнострано и редукционистичко схватање предмета друштвених наука, неадекватан третман односа теорије и емпирије, претерано упрошћавање и пренаглашавање потреба формализације језика, прихватање модела простог идентитета и несхватање праве целине, порицање деловања друштвено историјских закона (логички позитивисти) и оштро раздвајање с једне стране „емпиријских чињеница" од „људских одлука" и „вредности".

Морамо напоменути да Шешићева критика настаје у последњој четвртини XX века, да је заснована на становиштима конкретне дијалектике, те да се не односи подједнако ни на све, овде представљене, творце позитивизма.

Још оштрији критичар позитивизма као правца је Печујлић М. који целу концепцију подвргава критици На то јасно указује и наслов другог одељка „Конзервативна мисао – Критика позитивизма" у књизи „Методологија друштвених истраживања". Критика је првенствено усмерена на Диркема као кључног представника позитивизма [16]

Упркос критикама, позитивизам је нашао највећу примену у науци, нарочито англосаксонској, од свих праваца у савременој грађанској филозофији. Оправдано је упитати се шта су прави корени те популарности Марковић М. види три основа ове популарности *Први* се налази у чињеници да је позитивизам од свог почетка антиспекулативан, антиметафизички, да је протест против тврдњи које се не могу проверити Једном речју – израз је филозофије скептицизма, што одговара скептичном духу грађанског друштва.

У супротстављању речима из којих не стоје фактички реалитети („апсолутна идеја, апсолутни дух, и слично") позитивизам развија семантичку методу која се бави испитивањем језичких израза који се употребљавају и њиховом критиком. Из незадовољства стањем у области језика проистекли су покушаји да се ова област, полазећи од основних поставки позитивизма и у складу са њима, уреди. Тако се стало на становиште да постоје две врсте израза који имају значење. То су, прво, дескриптивни изрази који описују неко стварно могуће искуство и, друго, симболи математике и логике који имају значење као форме за систематизацију

Други основ поменуте популарности види се у бар привидној толерантности и ширини и у покушају да се помире идеализам и материјализам.

Трећи основ је у чињеници да је позитивизам заиста отворио низ стварно значајних проблема филозофије, па преко њих и логике и методологије посебно постављајући питање сазнања и улоге и места филозофије. Настојањем да објасне како се стиче сазнање преко потпуно чистих чулних података и како се врши верификација провером личним искуствима, позитивисти су лансирали три начина

формирања дефиниција. То су. формирање имплицитне дефиниције тзв. постулационим методом, одређивање кључног техничког термина у оквиру специјалног језика одређене теорије и на крају дескрипцијом на место објашњења, односно феноменолошким методом.

Тежећи језичком „емпиристичком чистунству" покушано је формирање правила односно услова под којима из чистог искуства настају појмови који се односе на материјалне ствари. Тако је Ејер формирао четири услова. (1) морају да постоје релације сличности између појединих чулних података, (2) сразмерна стабилност контекста у којима се јављају слични чулни подаци, (3) такви чулни подаци треба да се систематски понављају и (4) зависност понављања од кретања посматрача. О'Конор истиче пет услова: (1) манифестовање квалитета у истом просторновременском суседству; (2) чланови такве групе квалитета треба да буду повезани у току извесног минималног времена; (3) они треба да се мењају координирано; (4) физички објекти морају да буду јавни и неутрални, подједнако приступачни свим посматрачима; (5) овакве групе чулних података морају да имају визуелне и тактилне компоненте.

Додајући томе постављања питања узрочности и силе и у вези с тим нужности претхођења узрока последици, може се заиста сложити са ставом о ширини обухвата позитивизма, али и са оценом Марковића М. да су позитивисти и неопозитивисти били успешнији у постављању питања него у налажењу правих одговора[17]. Ово је утолико јасније уколико се анализирају схватања закона као емпиријских генерализација и објашњења на основу њих.

1.2. СТРУКТУРАЛИСТИЧКИ ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП

1.2.1 **Основни ставови**

Појам структуре, који се налази у основи назива „структурализам" веома је стар и употребљавао се у релативно стабилном значењу много пре појаве структурализма[18]. Ипак, од почетка његовог коришћења у друштвеним и посебно, политичким наукама, јављају се тешкоће у прецизнијем и потпунијем одређењу и успостављању дистинкција према појмовима састава, система, целине итд. Неки аутори указују на то да је у почетку „наивни реализам" поистовећивао појам састава и структуре, те да је нешто доцније покушавао да направи разлику тако што је под састав подводио све чиниоце одређене целине, а појмом структура обухватао само битне чиниоце те целине без којих она не би била то што јесте, дакле чиниоце трајнијег постојања, већег значаја и утицаја на основна својства појаве. Ишчезавањем структуре односно њених (битних) чинилаца ишчезавала би или би се трансформисала и сама појава у нешто друго.

Овакво схватање структуре изражавало је два значајна методолошка становишта:

прво, структура је основа извесног трајања појаве (или процеса) и у том смислу има својства статичности,

друго, појму структуре одговарао је одређени друштвени реалитет који се може открити у друштвеној стварности.

У том смислу појам структуре био је погодан за операционално дефинисање и емпиријска и теоријска истраживања.

Настајањем структурализма јављала су се и настојања да се измене својства појма „структура" и да му се придају друга значења. Евидентна су два усмерења. Прво, да појам „структура" престане да буде „емпиријски" односно да се потпуно одвоји од корелата у друштвеној стварности који се непосредно манифестује и који се може емпиријски идентификовати; друго, да се тај појам „десупстанцијализира".

Ова настојања и веома живе расправе шездесетих и седамдесетих година XX века поставили су питање шта је структурализам: теорија, метод или идеологија. Постављено питање је утолико оправданије што је структурална анализа била познатија и, примењивана у пракси истраживања у оквирима разних методолошких праваца и обрађивана у методологијама, мада се она истиче као битна метода структурализма.[19]

Упркос веома жустрим расправама између структуралиста и егзистенцијалиста, дијалектичара и структуралиста итд. структурализам као самосталан методолошки правац није стекао значајнију афирмацију у друштвеним и политичким наукама. У нас га посебно ограничено обрађују у својим приручницима – уџбеницима проф. др Богдан Шешић[20] и проф. др Михаило Пешић[21], док га други или занемарују или га повезују са функционалистичком методолошком оријентацијом. Проф. др М. Печујлић исцрпно приказује марксистички структурализам Алтисера.

Структурализам се, у методолошком смислу, јавио као негација елементаризма. Елементаризам је такође оперисао са појмом структуре, а објашњење је везивао за откривање места елемената у структури као целини. Основни појмови елементаристичког методолошког схватања су структура, елемент и положај и место елемента у структури. Елементи су сматрани најједноставнијим, најосновнијим даље недељивим деловима целине.

Основна поставка елементаризма је да свака целина има своју структуру и да се целина може сазнати структуралном анализом односно анализом структуре и њених делова. Ово је концепт „атомизације" појаве који довољно не разликује посебни квалитет целине од квалитета делова, посебног и појединачног у целини појаве. Структурализам је оспорио „атомизирајући" поступак карактеристичан за позитивистички емпиризам и супротстављао му поставке о структури као основи и целини.

Зачетницима структурализма као теорије и методе, па у извесном смислу и као облика „идеологије науке" (Супек сматра да је структурализам само „епистемолошки став према познавању праве стварности") можемо сматрати *Клод Леви-Строса* и *Мишела Фукоа*. Основне поставке структурализма дате су у њиховим радовима. Оне се могу сажето изложити.

(1) Веома сумњичав однос према друштвеним наукама (посебно филозофији) за које каже да „не постоје саме за себе нити с пуним правом"... „конститутивна несиметричност" повезује их и у исто време „подређује егзактним и природним наукама" које су „позориште сенки". Битна разлика је у томе што физика оперише са симболима ствари, а друштвене науке са симболима ствари које су и саме симболи.

(2) Структурализам настоји да се „пред свешћу открије један други предмет и да се свест наспрам људских појава стави у положај сличан ономе за који су физичке и природне науке пружиле доказ да се једино у њему свест може развијати и делати"

(3) Чињеница структуре је првородна, а структуре су те које преображавањем рађају друге структуре.

(4) Отклањање субјекта је нужност методолошке природе јер је све људско и друштвено двоструко детерминисано. системом који се реорганизује ради измирења свих разлика са спољашњим нужностима и дубоким подземним слојевима духа. У основи је крајња природа „вечно недостижна", а достижни су само неки нивои, њихов однос и избор.

Фундаментални су постојани видови радњи људског духа.

(5) Подручје структуралне анализе укључује: „математичка бивства, природне језике, музичка дела и митове". „Митска анализа" је симетрична и обрнута од статистичке анализе. квантитативну строгост замењује квалитативном тачношћу, али обе могу тежити тачности само уколико располажу мноштвом случајева који испољавају исту тежњу за спонтаним организовањем у времену и простору. Модел је већ у телу.

(6) Савремени човек изгубио је прву и другу природу. Степени и врсте културе се смењују и пред само своје ишчезнуће преносе на најближу врсту оно што им је била суштина и функција. Човек је изложен двема потчињеностима: потчињености живљења и потчињености мишљења.

(7) Сви геноми виртуелно постоје пре појединачних индивидуа, а битан је генетички код. Разлика између животиње и човека је таква да чини занемарљивим разлике између људи.

(8) Разум има самосталну делатност и служи пре свега себи. Никада се видљиви свет не поима директно – око и мозак реконструишу предмет који никада нису опазили. Мисао и свет који је обухвата и којег она обухвата представљају две корелативне појаве исте стварности, али мисао продубљује све већи јаз између интелекта и живота. Симболичка функција нужно се поставља између мишљеног и живљеног света.

(9) Стварне генетичке или специфичне разлике нису толико плод идеално извршених сечења могуће непрекидности, него су непосредно повезани са дисконтинуитетима у генетичком коду који, као и језик уопште, настаје комбиновањем и дистинктивним супротстављењем малог броја чинилаца. Класификација је неизбежно повезана са начелом дисконтинуитета. Иза тог теоријског захтева за начелом дисконтинуитета можемо расправљати о извесној стварности и укључити је у дела природе и у творевине духа.

Основни ставови структурализма упућују нас на закључак да је он у методолошком смислу антиемпиристички и антинатуралистички, мада у основи структуралистичког концепта препознајемо емпиријску заснованост и дијалектичка теоријско-методолошка становишта.

1 2 2 Основне разлике методолошких оријентација унутар структурализма

Оправдано је питање са становишта методологије о јединству методолошко-теоријског приступа структурализма научном сазнавању и истраживању.

Поставили су га, мање више експлицитно научници из области етнологије, социологије, књижевности, семиотике, семантике и други. Проф др Мирослав Печујлић с правом издваја структурализам Алтисера, а Жан Вијеа постављајући питање: метод или методе разликује феноменолошки структурализам, структурализам модела и генетски структурализам.[22]

Алтисерово структуралистичко становиште засновано је на специфичном тумачењу Маркса, посебно „Капитала" и на прихватању становишта структурализма да је структура у основи свега, да је она детерминанта света, те да Марксова излагања о начину друштвене производње, друштвеним формацијама, суперструктури и инфраструктури значе „епистемолошки прекид са претходним концептима о заснивању историје на суштини човека, његовим потребама, стваралаштву, слободи и отуђењу". Тиме, по схватању Алтисера, Маркс заснива нове принципе и нов метод, тако што формулише као постулат дијалектичко-историјски материјализам праксе. Ова пракса има разне специфичности (области) праксе који се обједињују у друштвену целину. Свака од пракси које чине сложену структуру друштва – целине друштвене праксе – има своју аутономију и сопствену веома сложену структуру и законитости сопственог остваривања, своју динамику и логику развоја и битне егзистенцијалне услове.

Ипак све те различите праксе (економска, политичка, идеолошка, научна, образовна, итд.) немају исту улогу, положај и утицај у структури коју чине. Улога и утицај посебних пракси могу да се мењају у оквирима сваког историјског типа друштва. Само економска пракса задржава улогу супердетерминанте. Производне снаге и производни односи који је чине основа су друштвене моћи и детерминирајуће делују на тзв. конкретне детерминанте у појединим историјским периодима. То се реализује „премештањем", али основне детерминанте опстају, те економска структура не губи своју позицију. Премештања омогућавају опстанак, одржање структуре угрожаване напетостима.

Економска ситуација, као језгро друштвене структуре и њена инваријанта има способност самообнављања. обнављања истих основних односа комбинацијом истих основних елемената.

Сви главни чиниоци структуре стављени су у функционалне односе. Самообнављањем владајуће структуре настају унутрашње противуречности и појава тежњи ка самоуништењу, али се оне превладавају и постају саставни део система. Општа противречност између производних снага и производних односа не може да доведе до „примарне револуције" и распада постојеће структуре. До промене структуре доводи спољашња интервенција – сила, власт, држава. Стварна садржина друштвене промене своди се на промену комбинација ограниченог броја елемената.

Изложена схватања Алтисера и Балибара у суштини задржавају Марксову идеју друштвене базе и надградње и повезују се са општом структуралистичком поставком „вечно недостижне" крајње природе „првородности структуре"

Иако превиђа да је детерминирајући чинилац производње и стваралац производних снага и креатор производних односа управо човек, овај правац структуралистичког марксизма или марксистичког структурализма покреће веома значајна методолошко-теоријска питања, која веома сажето наводи Печујлић:

схватање људске праксе у свој њеној сложености, сложених начина преобраћања економских појава у друге, њихових различитих законитости, ритмова и логика, промена у разним типовима друштва и односа детерминанти

Унутар структурализма као методе јављају се, према Жан Вију, три основне тенденције. феноменолошка, моделна и генетска или феноменолошки структурализам, структурализам модела и генетски структурализам

Феноменолошки структурализам у своју основу укључује битна становишта Хусерла и поставке феноменологије. У процесу сазнања уважава искуства проживљеног. Оријентише се на објекте који су захваћени као мисао. Наиме, феноменолошки структурализам оперише са структурама облика. Сазнање се одиграва посредством интуиције истовременим опажањем конкретног и универзалног и схватањем смисла. Опажањем битног долази се до истине преко психолошког догађања, при чему се задржавају општа значења. Мисао поседује објективну димензију, али није изолована од субјеката јер он у њој учествује. Објективност мисли (и стварности) указује субјекту да он схвата смисао. А смисао се утврђује у дијалектичком односу субјективног и објективног.

Ова тенденција полази од претпоставке да се чињенице логички организују на основу свих садржаја, те да је начин распоређивања у складу с тим јасан. Њих не обликује и не распоређује својим притисцима нека спољна сила односно нужност.

Структура се схвата као ванвременска, а смисао, који није темпорално одређен, чита се ејдетском интуицијом.

Ова тенденција очувања у основи је резервисаност према историји, али не и према емпиријском и смислености, према чему, бар декларативно, Л. Строс одржава дистанцу.

Генетски структурализам везује се за становишта марксизма односно за марксистички структурализам о коме је већ било речи. Ова методолошка тенденција усмерава своју пажњу на нужна повезивања која се указују кроз природу ствари – предмета. Нагласак јој је на динамичким и значењским целинама, а конфронтира се са статичким структурализмом. Насупрот становишту Л. Строса, сматра да се до структурног одређења не може доћи без историјског процеса и његовог схватања. Претпоставља логичан однос субјект-објект, истиче везе и односе који упућују на целину, а повезивање елемената структуре остварује помоћу смисла. Смисао је по схватању те тенденције, у времену. У противном односе и улоге синхроних и дијахроних структура не бисмо могли открити.

Историја и етнологија су у „симетричном" односу, при чему се историја схвата као реконструкција (мисаона) прошлости и стога подређена етнологији.

Значајно је становиште да сазнање смисла у повезивању елемената структуре захтева и рефлексије о садржају. Смисао се подвргава преиспитивању у укупности историје. Оно се не врши само увођењем једне значењске структуре у другу, већ праксом укључујући и структуре група и појединаца

Као и у феноменолошком структурализму, претпоставља се да је приступ логици садржаја отворен самим садржајем и да историја то омогућава.

Повезивање историје – времена, смисла и садржаја са односима у схватању структуре знатно је одступање од изворног схватања структурализма и структурне анализе као структуралистичке методе

Структурализам модела (моделни структурализам) је најизворнији. Моделна структура је у основи структурална дефиниција, кретање према предмету науке означеном и научно прихваћеном у језику. Предмет је дефинисан (научним) законом. Ова структура усмерена је на овладавање апстрактном структуром „као таквом", ослањањем на логику објективизације и аксиоматизације. Тежи се постављању структуре као нечег апсолутног на нивоу апстракције, чему се придаје трансцендентална вредност. Сазнање појединачног у модел се не укључује.

Структура – модел се одређује на основу апстрактне мисли, закона и комбинацијом елемената, али ван времена.

Законитост се изражава и обистињује на нивоу међусобних односа апстрактних предмета који, као целина, чине модел. Она се заснива на могућности да аксиоматизира те односе и да их повеже са начелима којима се могу оправдати у оквиру неког састава, а које сами себе узимају као предмет.

Мада не-временска (дакле и не-историјска) сазнања као модели се усмеравају према историји као анализи ситуације. Модел исказује одређени тип привремене објективности, па тиме приступа временском изражавању науке – научног сазнања. Међутим, модел тиме не враћа чињеничну временост предмету који одређује, посебно не у лингвистици (у истраживању феномена).

У основи ове методолошке структуралистичке тенденције је идеја да он прима чињенице „на неком језику" (идеја да се све може сигнирати) и признаје само ту логику. Не признаје логику садржаја која би се могла извести из самог садржаја, не оријентише се на смисао и историји не придаје значајну улогу.

Л. Строс (у „Дивљој мисли") експлицира становиште да структуралистичку методу оправдава и омогућује јој схватање састав подсвесне природе – коју открива лингвистика. Сажето речено, структурална мисао је мисао која не мисли. То је логика поредака и кодова која се не може назрети изван комбинације елемената – који су лишени значења.

Моделни структурализам с правом инсистира на разликовању нивоа појавног и нивоа суштинског, површинског и темељног. Међутим, он или губи из вида или свесно запоставља чињеницу да су мишљења, сазнавање, стварање људских језика и симболичког општења, лингвистика заправо људске свесне активности. Превиђа да нема односа ако нема чинилаца између којих су ти односи, као и да садржаји чинилаца омогућују одређене форме и односе. Најједноставније, елементи структура заиста се могу веома много комбиновати, али у комбинацијама они не омогућују исте односе за све, нити дају истоврсне комбинације. Оно што је могуће и важи за лингвистичке анализе, не важи непосредно и за сложене друштвене структуре и односе. Ипак, знатан део поставки, посебно уз одговарајуће прилагођавање, важи и у политичким наукама. Али – остаје једна тешкоћа. Субјект кога је структурализам истерао кроз врата силовито провађује својим интересом, свешћу и активношћу кроз прозор. То је довољан разлог Анри Лефевру да структурализам одреди као идеологију и да га подвргне оштрој критици.[23]

Између изложених методолошких структуралистичких тенденција постоје знатне разлике које се не могу сматрати само површним. Оне упућују на питање: да ли је могуће говорити о једном структуралистичком методу?

1.2.3 **Структуралистички метод и поступак**

Ако се за полазиште истраживања узме појам структуре, прихвате резултати анализе да је унутар изложених тенденција више подударности него супротности и усвоји становиште да се супротности могу „углобити" у структуру, може се сматрати да су све три тенденције само делови једне те исте методе. У „Дивљој мисли" Л. Строс говори о две етапе структуралистичке анализе

Прва етапа подразумева додир са проживљеном стварношћу и то:

а) посматра се проживљена стварност анализом садашњости или референтне прошлости;

б) уклапају се сазнате чињенице у неку целину значења.

Првој етапи могли бисмо приписати феноменолошки и генетски структурализам.

У другој етапи развија се делатност аналитичког ума и разума, па се изворни тоталитет (структура) уклапа у друге тоталитете (структуре).

Другој етапи може се приписати структурализам модела (моделни структурализам) којим се долази до научног објашњења.

Стојећи на становишту да структурално истраживање тражи особине заједничке већини људских друштава, а оне се могу наћи само на нивоу структуре а не и садржине институција, Хелга Галас указује да разлика између општег и заједничког чини њихов развој [24] У анализи примене структуралистичког метода Л. Строса у чланку „Кулинарски троугао"[25], Хелга Галас открива и наводи шест корака методског поступка: (1) знак који треба интерпретирати разлаже се на своје конститутивне елементе: (2) изградња парадигматског типа. а) дискурсом; б) поређењем варијанти дискурса; в) поређењем различитих дискурса на исту тему. Ово је најтежи део структуралне методе; (3) конструкција модела у коме сви могући изрази парадигматског низа имају своје место. Модел не одговара ниједном емпиричком феномену; (4) објашњење вредности положаја који поседује испитивани емпиријски феномен у оквиру конструисаног модела (као једна од могућих комбинација); (5) не наводи, а (6) последњи корак је хронологија између односа парадигми (парадигматских поставки).

Приказана процедура подразумева употребу хомологија (слагања двеју друштвених институција упоредивих по својој структури), аналогија (једнакост структуре и супстанце садржаја). Хомолошки односи не постоје међу емпиријским датостима, већ само међу структурним моделима.

Структурална (структуралистичка) метода заснива се на поступцима селекције приликом конструкције дискурса из парадигме и распоређивања у синтагму.

Описани поступак примењен је у истраживању митова – и то само једног сегмента – али је инструктиван и може се адаптирати на друге предмете истраживања.

1.2.4 **Структурализам у политиколошким истраживањима**

Митови у политици имају велики значај и стога су неизбежан предмет истраживања у науци о политици.[26] Исто је и са политичким системом. Политика

непосредно има систем структура и основну структуру. Неоспорно је да су основе политике у потребама и интересима друштва односно људи и да се не може у потпуности раздвојити природност, друштвеност и политичност људи и друштвених и политичких целина – група, институција, организација и система. Но, не може се порицати аутономност, делотворност, садржајност, динамичност, смисленост и сврховитост друштвеног и политичког.

Структурализам је отворио питања односа природног, несвесног, објективног и субјективног и подсетио на чињенице узајамне повезаности и условљености.

Политика је друштвени реалитет који карактеришу евидентне емпиријске манифестације. Она је слојевита и могу се разликовати емпиријске и апстрактне структуре разноврсних нивоа.

Политиколошка истраживања не могу се лишити структуралне анализе, али у тим истраживањима структурализам није афирмисан. Структуралистички захтеви за откривањем несвесног и тумачењем свесног несвесним нису у политикологији прихваћени као продуктивни. Наиме, политичко се, упркос свему, не може истраживати на исти начин као мит или као лингвистика, семантика или семиотика. Политика се не може истраживати без вредносног, без појавног и без временског одређења. Субјект – индивидуални, групни и колективни у разним облицима, разних садржина и у разним истовременим односима и интеракцијама, са разним циљевима и настојањима не може се искључити из истраживања и схватања.

Политиколошким истраживањима отуда су ближи феноменолошки и генетски структурализам, али уз одговарајуће адаптације, ни моделни структурализам као вид модалног објашњења не мора се потцењивати.

У структурализму су већ садржане основне идеје функционализма (структура, систем, функција, однос итд.), те се може сматрати да је он карика у релацијама позитивизам-функционализам. То је један од разлога што се у политикологији структурализам утапа у функционализам.

1.3 ФУНКЦИОНАЛИЗАМ

Као и сви теоријско методолошки правци функционализам тежи да на основу релативно мало принципа, постулата и категорија изгради теорију и метод којима ће сазнавати истину о друштву и објаснити друштво. Он, управо због тога, бива једностран пренаглашавајући неке чиниоце и својства друштва док другима не придаје довољно значаја. Битно својство функционализма је вишеструка сложеност: он се може посматрати као општа друштвена теорија (или бар као покушај конституисања такве теорије), као метод истраживања друштвених појава и процеса и као својеврсна идеологија[27]. Сложеност функционализма се изражава и кроз разне тенденције и схватања у оквиру функционализма.

Функционализам је превасходно социолошки теоријско-методолошки правац. То је разлог што су се њиме првенствено бавили филозофи науке и социолози.[28]

По општој оријентацији, основним категоријама (функција, одржање равнотеже, систем итд.), предмету истраживања и циљевима, функционализам се показао привлачним доминантним субјектима политичке праксе и политиколозима од којих су се многи декларисали као припадници других, чак супротних идеолошких оријентација.

Мада се развијао по етапама у којима је достизао изразите успоне и падове функционализам се може оценити као веома раширен и прихваћен у друштвеним наукама. Функционална анализа као репрезентативна одредница функционализма квалификује се у исказима савремених социолога као „један од поступака који одређују специфичност социолошког начина проучавања друштва" за који стоји „оцена о широкој примени ." и „као поступак изразито синтетичког карактера ... као у овом погледу најадекватнији метод".

Има ставова и да функционална анализа пружа знања чија је практична вредност релативно лако уочљива. У том смислу за политикологију и политичку пракеу значајна су и схватања да функционализам, посредством функционалне анализе, омогућава „научно знање о могућностима побољшања функционисања друштвених система или њихових делова, изналажење адекватних и друштвено јефтинијих функционалних замена, као и сазнања о начину отклањања дисфункционалних појава и односа и представља чврсто интегрисани скуп поузданих информација које могу бити занимљиве врло широком кругу различитих интересовања".[29]

Михаило Ђурић прихвата „откриће" Кингсли Девиса да је функционализам „синоним за социолошко проучавање друштвених појава".

Функционализму су се стављали и стављају многи приговори и замерке како у расправама унутар представника функционализма тако и у анализама и расправама аутора – припадника других теоријско-методолошких праваца – првенствено позитивиста и дијалектичара. Занимљиво је да је функционализам потекао управо из позитивизма, као и да неки најистакнутији функционалисти (нпр., Мертон) не одбацују дијалектику.

Основне и најчешће негативне опаске на рачун функционализма могле би се исказати кроз следећу листу:

(1) функционализам није општа друштвена теорија јер не испуњава потребне услове;

(2) он не омогућава откривање друштвених закона и ваљано научно објашњење;

(3) статичан је и конзервативан;

(4) нехуман је,

(5) не омогућава схватање и објашњење друштвеног развоја односно друштвених промена;

(6) парадигма и категоријални систем су му позајмљени из биологије (физиологије),

(7) није оригиналан већ је еклектичан итд.[30]

Свака од наведених опаски значајна је и привлачи пажњу. Ми се њима можемо бавити само у мери у којој оне садрже епистемолошко-методолошку конотацију. Да бисмо то могли, морамо прво изложити основне поставке и својства функционализма, у првом реду функционалне анализе као методе функционализма.

1.3.1 **Настанак и развој функционализма**

Настанку функционализма може се приступити са најмање два становишта: прво, које настанак функционализма повезује са почетком употребе појмова „функција" и „систем" у филозофији и науци, што зачетак функционализма датира у време Платоново и Аристотелово; друго, знатно одређеније, датира почетак функционализма у XIX век и везује га за Спенсера и Диркема. Склони смо да почетак функционализма видимо у XIX веку – када су настали и основи свих осталих најутицајнијих теоријско – методолошких праваца и да његовим родоначелником сматрамо Емила Диркема који је у својим делима „Правила социолошког метода", „Друштвена подела рада", „О религији" итд. понудио основне принципе и постулате за функционалистичку теорију и метод.[31]

Већ су позитивисти одредили однос између природних и друштвених наука тражећи исте методолошке принципе и методска правила за обе групе наука. Спенсер је у том смислу дефинисао појам функције као „однос дела и целине – допринос дела обављању активности ка којој је целина усмерена". Тада долази и до увођења у друштвене науке термина и појмова који су карактеристични за биологију као што су: функција, раст, развој, структура, диференцијација, интеграција итд. Ту је и његово запажање да је истраживања потребно теоријски усмерити, као и да дедуктивне ставове треба проверавати индуктивно и упоредним истраживањем.

Међутим, битан допринос конституисању функционалног приступа даје Диркем развијањем схватања значаја истраживања друштвене узрочности и узрочне анализе. Циљ је откривање детерминистичких основа. Диркемова трагања за „функционалним алтернативама, увођење појма „друштвена чињеница", еволуција од „органистичког" на „метафизички" начин мишљења важан су допринос.

Његово је становиште да су друштвене појаве нематеријалног карактера, те да имају особену онтолошку природу. Као фундаментално методолошко становиште Диркемово може се прихватити да треба посебно истраживати узроке друштвених појава, а посебно њихове функције, као и да могу постојати извесне појаве без фактичких друштвених функција, те да исте друштвене појаве могу вршити више разних функција (истовремено и у разна времена). Диркем оперише појмом „друштвене потребе" одређујући као предмет функционалне анализе везе између друштвених појава и општих потреба друштвеног „организма". Мада се директно не говори о потребама појединца и делова друштва, оне се, бар у истраживању самоубистава, подразумевају. С обзиром да постоји однос између друштвене чињенице и друштвеног циља примена функционалне анализе се јавља као неопходна.

Диркем разликује очите – манифестне и прикривене функције, а проверавање ставова о функционалним односима повезује са упоредним истраживањима друштава одређеног типа, што се вреднује као један од његових најзначајнијих доприноса. У својим каснијим радовима он се оријентише на повезивање функционалног, упоредног и монографског приступа, а примењује метод функционалне анализе. На тај начин покушава да реши проблеме систематског проверавања ставова о функционалним односима преко сужавања оквира истраживања (монографско

проучавање) и посматрања функција појава у односу на друштвену целину у чијем су саставу, уз одређивање друштвеног типа. Тиме се трасира пут ка функционалном објашњењу.

Анализом Диркемовог доприноса заснивању функционализма као методолошког правца долазимо до закључка да његова дела садрже битне основе одвајања функционализма од позитивизма и одредбе трајне и актуелне вредности.

У почетни период развоја функционализма можемо убројати и Бронислава Малиновског[32] и Редклифа Брауна[33], социјалне антропологе. Мада се њихов допринос не може занемарити, он није такав да би битно појачао епистемолошко-методолошке могућности функционализма и функционалне анализе.

Правим оснивачем функционализма, посебно теорије, сматра се ***Талкот Парсонс***. Његова теоријска разматрања обухватају схватање друштва, друштвене структуре и функција, односа и улога у друштву. Модел замисли људског глобалног друштва, као концептуално-теоријски модел, усмерава на одређену методолошку оријентацију у мери у којој предмет истраживања захтева одговарајући метод.[34]

Према ставовима изложеним у фундаменталном делу „Структура социјалне акције" Парсонс схвата људско друштво као сложен систем друштвене акције, у основи хомоген, бесконфликтан и функционалан чија је битна одлика еквилибријум, тј. тежња ка одржавању равнотеже.

Сложеност система изражава се кроз подсистеме: културе, личности, организама и повезани су у систем друштва. Међудејства унутар и између подсистема остварују се кроз четири основне функције: адаптацију, остваривање циљева, одржавање форми егзистенције и интеграцију.

Друштвену структуру чине њене четири основне јединице: вредности, норме делатности и понашања, колективитети (колективни чиниоци) и функције и улоге.

Парсонсов функционализам означава се као макрофункционализам због становишта да друштво као макроструктура детерминише положај и улоге група и појединаца чија је битна одредба саморегулација и акције на одржању система.[35]

У том смислу схвата и дефинише појам друштвене акције. Друштвена акција је мотивисано понашање циљно усмерено према критеријуму погодности (повољности, корисности) по субјекта који бира између могућности – или према очекивањима да одређени циљ буде изабран. Акциона оријентација може да буде когнитивна и катетичка (сазнајна и вредносна). Улоге, које се врше на очекиван начин, повезују се у мрежу већег или мањег доприноса одржавању система и чине систем. Интереси актера су међусобно повезани у општу сагласност преко моралних норми и културних вредности, што је језгро друштвеног система.

Равнотежа друштвеног система одржава се функционисањем два механизма: прво, механизмом друштвене контроле (прописа и санкција); друго, остваривањем социјализације (васпитавање).

Социјални (друштвени) систем је функционално јединство у коме сваки субјект – актер врши позитивну функцију која је допринос одржању постојеће структуре система. Понашање у нескладу с овим је деформација, девијација или патолошки изузетак.

Промене друштва се не третирају већ се разматрају поремећаји унутар социјалног система који се разрешавају адаптацијом и усавршавањем постојећих облика организације.

Систем се одржава тако што успоставља апсолутни приоритет потреба система над појединцем, и консензус заснованом на заједничком систему вредности и нормативном поретку.

Од Парсоновог макрофункционализма разликује се Хомансов „микрофункционализам"[36] Увиђајући запостављеност микрогрупа и појединаца, Хоманс детерминирајућу улогу приписује микрогрупама. Микрогрупе схвата као двоструки систем: као спољни који остварује међудејства између микрогрупе и средине у којој се микрогрупа налази, друго, као унутрашњи, тј. систем узајамних дејстава између чинилаца микрогрупе. Унутар микрогрупе, схваћене као саморегулативни систем битни су чиниоци: активности, осећања, узајамна деловања, норме делања и вредности.

Битна разлика између ова два схватања је у схватању друштвеног система и односа са подсистемима, тј у схватању структура система и аутономија унутар система.

За наше разматрање битан је допринос Т. Парсонса функционалистичком методу.

Парсонс није разрађивао функционалну анализу као метод функционализма нити јој је придавао стратешки значај, већ ју је сматрао заменом за динамичку. Динамичка анализа је требало да води функционалној теорији друштвене промене.

Модел равнотеже, „еквилибријума" на најопштијем плану сматрао је основом за истраживања која ће водити теорији друштвених промена. Међутим, Парсонсов концепт равнотеже на рачун аутономије подсистема и њихових делова подстиче занемаривање узрочних истраживања. Па ипак, према Голднеру,[37] Парсонсова стратегија примене функционалне анализе тражи потпуни састав система и решавање свих појмовних тешкоћа пре подвргавања анализи. Тако се омогућава да се било који проблемски узрок „систематски примјени на све структуре које чине систем". То значи да је Парсонсов приступ функционалној анализи обезбедио велику потенцијалну моћ објашњења. Наиме, она покушава да узме све релевантне чиниоце у обзир, а начелно омогућава упоредна истраживања за проверу поставки у искуственој основи.

Парсонс оперише схватањем „опажљиве равнотеже" која се заснива на унутрашњим и спољним потребама система. Саморегулацију схвата као способност стварања чинилаца да васпоставе поремећену равнотежу.

Највећи методолошки допринос Парсонса је, у суштини, у постављању концептуално-теоријског оквира у афирмисању појмова систем, подсистем, улога, функција, акција, а највише у дефинисању „еквилибријума" као процеса и односа.

У вези с Парсонсовим поставкама било је веома много критика како унутар самог функционализма (Голднер, Бејли) тако и изван њега. Можда је карактеристично становиште Мирослава Печујлића изражено исказом: „класични функционализам је приручник за одржавање status-quo-а".[38]

Михаило Ђурић сврстава Парсонса у представнике функционалистичког формализма коме приписује становиште да друштвени систем треба схватити као празан аналитички оквир који је могуће испунити било каквим искуственим садржајем, насупрот реалистичком схватању система.

1 3 2. Функционализам Р. К. Мертона

Са становишта методологије политикологије најинтересантнији представник зрелог функционализма је Роберт Мертон који се изразито ангажовао на решавању методолошких и методских питања. Његов допринос методологији истраживања у друштвеним наукама уопште, а у социологији и индиректно у политикологији посебно, може се најсажетије изразити следећим констатацијама:

– јасно је дефинисао улогу концептуално-теоријске поставке и потребу за општом теоријом;

– повезао је теорију, њену улогу и начине настајања са емпиријским истраживањима,

– извршио је кодификацију правила функционалне анализе,

– јасно је артикулисао манифестне, латентне функције и функционално неутралне појаве;

– развио је извесне методске поступке и афирмисао упоредни метод (упоредна истраживања) као средство емпиријске провере.

Као битну заслугу Р. Мертона, Ђурић истиче то што је он покушао да на систематски начин покаже у чему се функционализам састоји и што је утврдио да је то одређени начин мишљења или гледања на друштвене појаве, при чему је, пошао од три постулата који се могу сажето изложити на следећи начин. (1) сви стандардни друштвени облици врше извесне позитивне функције за друштвени систем у целини; (2) сваки облик функционалан је за систем у коме се јавља и (3) ниједан од њих не може бити замењен неким другим обликом, да би на крају закључио да ове поставке нису неопходне за заснивање целине. Међутим, Ђурић те поставке сматра неопходним аналитичким полазиштима.[39]

Мертону је прави узор, према сопственој тврдњи, био Е. Диркем, али се опажа и утицај Питирима Сорокина. Заједно са Лазарсфелдом допринео је доминантној позицији функционализма у социологији шездесетих-седамдесетих година

Мертону се приписује еклектичка, и данас савремена неофункционалистичка оријентација. Он је изричит у декларисању потребе науке да се ослобађа идеологије и да се међусобним повезивањем разних теорија и теоријских праваца изгради једна општа социолошка теорија. Ово становиште, које је вредно објективног разматрања и критике, присутно је у његовом схватању „инклузивности" науке односно теорије. Једна теорија је толико инклузивна колико се њеним хипотезама могу додати хипотезе друге теорије.[40]

Експлицитно становиште Мертоново је да се истраживању друштва мора приступити са разрађених теоријских полазишта. Али он не уважава само генералне и дедуктивне теорије већ експлицира значај и начин настанка теорија средњег обима које се налазе „између емпиријских генерализација и генералних теорија.[41] Мада неки методолози социологије овакво Мертоново одређење сматрају неприхватљивим и негативно се односе према теоријама средњег обима у целини (нпр. В. Илић) његов концепт теорија средњег обима је методолошки веома значајан.[42] Истичући индуктивно порекло и основаност теорија средњег обима, Мертон имплицитно поставља питање: шта је истинска основа премиса дедукованих теорија емпиријских наука? Мада се у филозофији науке афирмиршу као битни основи непроверљиви (па и недефинљиви ставови), принципи и аксиоми глобалних теорија и као битни критеријуми верификације, Мертонов концепт указује на то да се научно људско сазнање изграђује индукцијом којом се долази до ваљаних основа уопштавања, формирања генерализација и теорија. У теоријама се налази кумулирано људско научно сазнање, а не произвољне менталне конструкције. Евидентан је селективан, па и пристрасан став према делу стваралаштва и неким стваоцима у филозофији науке

Највећи, трајно вредан Мертонов допринос функционализму је његова израда правила функционалне анализе коју је назвао „Парадигма за функционалну анализу у социологији"[43] Међутим, морамо напоменути да је Мертон у неким исказима изједначавао функционалну анализу са друштвеном (функционалистичком) теоријом, одређивао је као интерпретативну схему која се састоји од метода, теорије и података, али ју је фактички третирао првенствено као методу истраживања, па тек потом и као могућу методу објашњења. Одбијајући телеолошко објашњење као својствено функционалној анализи и његову идентификацију са фунцкионалним објашњењем, Ђурић, М. изричито тврди. „... функционално објашњење по својој природи је каузално објашњење... ", . „једина разлика између функционалног и каузалног објашњења је у томе што оно прво тврди да је појава Б последица појаве А, док ово друго тврди да је појава А узрок појаве Б. Према томе, функционално објашњење је исто тако легитимно као и свако друго каузално објашњење, мада услед неадекватности израза оно увек може навести на помисао да је његов основ у телеолошкој предрасуди.[44] Израду парадигме Мертон сматра уводним и огледним кораком, а „представља само језгро појмова, поступака и закључака у функционалној анализи" „кодификацију појмова и проблема који се намећу нашој тежњи кроз критичко испитивање савременог истраживања и теорије функционалне анализе".

Парадигму чини једанаест ставки, а у свакој од њих су наведени прво појмови, затим захтеви и на крају дилеме. Сажимање исказа у парадигми несумњиво јој наноси штету и осиромашује сазнање о њој, те се не може очекивати ниво изнад површне информативне вредности. Ипак, укажимо на те поставке.

(1) Појаве којима се приписују функције. Захтев – да предмет анализе буду стандардизоване, шематизоване и репетитивне појаве (друштвена улога, институционални образац, друштвени процеси итд.).

Дилема. Шта мора ући у протокол посматрања?

(2) Појмови субјективних диспозиција (мотиви, сврхе). Не мешати појмове субјективних диспозиција са објективним последицама става, веровања или понашања.

Дилема. У којим се типовима анализе опажена мотивација може сматрати за готов податак, а у којима је проблематична?

(3) Појмови објективних последица (функције, дисфункције). Потребно је установити одговарајуће појмовне разлике између позитивних доприноса, мотива и објективних функција. Потребни су канони за успостављање нулте равнотеже скупа последица. Обезбедити појмовне разлике субјективно замишљених циљева са коинцидирајућим и дивергирајућим објективним последицама.

Дилема: Које су последице трансформације латентних у манифестне функције?

(4) Појмови јединица опслужених функцијом. Одредити опсег јединица за које појава има одређене последице (функционалне за „друштво" или неке или дисфункционалне за друге чиниоце)

(5) Појмови функционалних захтева (потребе, предуслови) Утврђивање типа функционалних захтева (универзалних или специфичних) и поступака за валидацију претпоставке о овим захтевима итд

Дилема. Шта је потребно да би се утврдила валидност варијабле као што је „функционални захтев" – када је строго експериментисање неприменљиво?

(6) Појмови механизма преко којих се функције обављају. Потребан конкретан и детаљан приказ друштвених механизама који „оперишу" (подела улога, ритуали, церемонијални обреди итд.).

Дилема: Који је тренутно доступан инвентар друштвених механизама? Који су методолошки проблеми садржани у разликовању друштвених и психолошких механизама?

(7) Појмови функционалних алтернатива (функционалних еквивалената или супституита). Усмерити пажњу на опсег могућих варијација појаве која у испитиваном случају може послужити функционалном захтеву

Дилема: Који су применљиви поступци истраживања најприближнији логици експеримента?

(8) Појмови структуралног контекста (или структуралне ограничености). Утврдити који се елементи друштвеног система не могу елиминисати без последица на остатак тог истог система.

Дилема. Колико дати структурални контекст ограничава обим варирања појава које могу ефикасно да задовоље функционалне захтеве? Постоји ли област у којој под условима које тек треба утврдити, било која из широког обима алтернатива може обављати функцију.

(9) Појмови динамике и промене

Пошто статичност није инхерентна функционалној анализи, преко појма дисфункције, изучавати аналитичким приступом, динамику и промене.

Дилема: Да ли владајући интерес за еквилибријум одвлачи пажњу од феномена дисеквилибријума? Које процедуре омогућују процену акумулације ограничења и стресова у друштвеном систему и које познавање омогућава антиципирање највероватније правце промене?

(10) Проблеми валидације функционалне анализе. Строго утврђивање социолошких поступака анализе који су најближи логици експеримента, систематичан преглед могућности и ограничења компаративне (интеркултурне и интергрупне) анализе.

(11) Проблеми идеолошких импликација функционалне анализе

Функционална анализа није осуђена на идеолошку позицију. Колико друштвена позиција социолога утиче на његову формулацију проблема, претпоставке, појмове и закључке изведене из података?

Дилема. Како открити идеолошке примесе и колико оне потичу из основних усвојених претпоставки Да ли је то повезано са статусом и истраживачком улогом?

Мертон је кроз три одредбе утврдио сврхе парадигме. Прва је да буде „провизорни кодификовани водич" за адекватну и плодну функционалну анализу кроз критичко проучавање постојећих анализа и за формулацију истраживања у функционалној анализи. Друга, да директно води до „постулата" (често прећутних претпоставки) које прожимају функционалну анализу. Треће, „да учини социолога осетљивим не само на уске научне импликације различитих типова функционалне анализе већ и на њене политичке и некад идеолошке импликације. Тачке у којима функционална анализа представља имплицитни политички став, тачке у којима утиче на „друштвену архитектуру" постају проблеми који налазе свој интегрални део у овој парадигми".

За методологију политикологије овај став је веома важан зато што су научна истраживања политике инструмент истинитог сазнања о политици, а та сазнања могу бити инструменти политике која стално делује на „друштвену архитектуру".

Разни аутори су функционалну анализу претежно квалификовали као методу квалитативних истраживања. Из приказане парадигме то не произлази. Питања „у којој мери" и „колико" су питања квантификације и мерења, те се Мертону не може приговорити одбојност према квантитативним оријентацијама. И његова блиска сарадња са Лазарсфелдом говори у том смислу

Захтеви парадигме инсистирају на веома озбиљном теоријско-методолошком раду, на критичком приступу и на методски ваљаној емпиријској провери полазних претпоставки У том смислу су и сугерирања на разликама између функционалне анализе у биологији и социологији, које имају везе са предметом истраживања, поступцима и карактером података истраживања. У том смислу индикативна је и његова демонстрација примене функционалне анализе на истраживање „политичке машинерије".[45]

Мертон указује на неопходност развоја контролисаних истраживања и метода по логици блиских експерименту, на протоколе посматрања итд.

Мада је по свом садржају парадигма „водич" за истраживање, она не искључује научно објашњење, већ га имплицира. Наравно, реч је о функционалном објашњењу, а судећи по улози која се придаје мотивима и сврхама и телеолошком. Телеолошко научно објашњење Ђурић, који је поштовалац Мертона и од познатих методолога у нас најнаклоњенији функционализму, прихвата као ваљано када се ради о свесним – дакле људским бићима. Наиме, потребе и за њих везани циљеви и акције нису ствар будућности већ актуелне садашњости. Приказ Мертоновог функционализма био би непотпун ако се не би саопштиле његове дефиниције неких кључних појмова функционализма.

По његовој дефиницији *„функције* су опажене последице које омогућавају адаптацију или прилагођавање датог система".

„Дисфункције су опажене последице које умањују адаптацију или прилагођавање система."

„Нефункционалне последице које су ирелевантне за систем који се посматра."

„Нулта равнотежа скупа последица" је однос између последица у једном скупу и њихов однос у систему.

„Вишеструке последице" су резултат дејства појаве (објекта) по више других објеката (појава) или разноврсне по својим карактеристикама.

„*Манифестне функције* су оне објективне последице које доприносе адаптацији или прилагођавању система и које су усмераване и препознате од учесника у систему "[46]

„*Латентне функције* су оне које нису ни препознате ни намераване."

Описно или имплицитно дефинисани су сви појмови поменути у насловима одредаба парадигме.

Мада смо овде изложили основне моменте развоја функционализма, неопходно је осврнути се још на новије тенденције у функционализму. Задржаћемо се само на тзв. систематском приступу и неким обележјима неофункционализма.

Језгро функционалистичког становишта је, према Ђурићу: (1) предмет социологије је друштвени систем – глобално друштво; (2) метод социологије – откривање унутрашњих (и спољашњих) веза. У том смислу он каже: „Научно проучавање било које искуствене стварности не можемо предузети никако другачије него на тај начин што ћемо најпре одредити природу и границе система који нас интересује и што ћемо покушати да доведемо у везу поједине појаве с другим појавама и са системом у које су укључене."

1.3.3. **Системски приступ**

У оквирима опште функционалистичке концепције, у циљу супротстављања критикама и с тежњом да се остваре потребна појачања функционализма, настала је системска теоријско-методолошка концепција. Она је, у основи, холистичка оријентација.

Мирослав Печујлић разликује хуманистичку верзију системског приступа од верзије технократског концепта друштва.[47] Хуманистичку верзију он везује за Берталантрија и његову „Општу теорију система: нови приступ јединству науке" и „Теорију отворених система у физици и биологији" из 1950. године, дакле насталу пре Мертонове парадигме. Системску оријентацију као технократску концепцију друштва везује за Лумана.

За *хуманистичку верзију системске концепције*, осим јасног декларисања против злоупотребе система и организације за подређивање и искоришћавање човека и за његово обезвређивање као појединачне, стваралачке и самосвојне личности, карактеристични су следећи принципи.

(1) Посматрање система као целине и као интеракције између делова и целине и делова и делова. Целина се не може схватити само изолованим истраживањем изолованих делова, као што се ни делови не могу схватити без целине и односа са другим деловима. Целина је више него збир делова, а систем је, према Н. Винеру, целина која се састоји из низа повезаних елемената (делова) који се налазе у сталном међусобном утицају (интеракцији). Сваки део је условљен другим деловима и целином, а и он утиче на целину и друге делове. Систем је, тврди Берталанти „комплексност елемената који се налазе у интеракцији". Систем се налази у сталној интеракцији да би прилагођавањем окружењу опстао. Биолошке и друштвене системе карактерише сврховитост. Динамичка равнотежа, тј. промене у систему имају за сврху преживљавање система.

Постоје битни чиниоци заједнички свим подручјима стварности, што омогућава њихово посматрање као система и формулисање и развијање принципа који важе за све системе. Њихово „најопштије својство је сједињење елемената који се сматрају складном целином".

(2) Битна карактеристика система је „организована сложеност" и то је фундаменталан истраживачки проблем. Организована сложеност подразумева одређени поредак, а свет се схвата као организација. Концепти који се заснивају на схватањима организације, целине, директивности, диференцијације несагласни су са становиштима дотадашње науке.

(3) Отвореност система је принцип који доводи у сумњу постојање затворених система, али ипак разликује отворене од затворених система. Отвореним сматра све оне који примају и емитују информације, енергију и материју, а затворени су они који то немају. Друштво, друштвене организације, институције, установе итд. схвата као отворене системе који су у интеракцији унутар себе и са својом средином са којом комуницирају, у чему битну улогу имају информације – информациони процеси и повратна спрега. У том процесу, „драматичној игри", према Винеру, савезник људи је машина која, захваљујући својој способности да сабере податке и да доноси одлуке, „може да ствара локалне зоне организације у свету који, као целина, тежи да се деградира"

(4) Принцип динамичке равнотеже подразумева промене унутар система и система који оспособљавају да се прилагоди окружењу. Битни су, а и важан предмет изучавања, механизми: прилагођавања, као динамички и одржања, који је еквифиналитет

Систем и његов опстанак су и у овом, кибернетском приступу примарни односно најважнији као и у класичној функционалистичкој поставци.

(5) Принцип централизације и хијерархије подразумева да се односи између делова успостављају и одржавају као односи хијерархијског поретка, централизације, доминације и контроле – јер су такви и природни пореци.

(6) Принцип униформности тврди. „Стварност се према модерној концепцији појављује као циновски хијерархијски поредак организованих целина – ентитета, и састоји се у надређености низа нивоа од физичких, хемијских до биолошких и социолошких система. То не значи да се јединство науке састоји у свођењу свих наука на физику и хемију, већ у томе да су основни принципи општи, униформни и да важе за сва подручја реалности .. када подвлачимо опште структуралне изоморфизме који важе за све нивое и подручја, ми истовремено подвлачимо и њихову аутономију, поседовање специфичних закона." На основу изложеног, становиште је да се све творевине могу посматрати као системи – као комплекси елемента у извесном смислу, који су у извесној интеракцији, као и да постоје општи закони система који се примењују на било који систем.

Општа системска теорија је општа наука о целини која инклинира конституисању у логичко-математичку дисциплину – чисто формалну, али применљиву на различите емпиријске науке.

Изложена становишта Берталантија, међутим, ипак нису разрешила однос системског приступа и друштвених наука. Он увиђа да недостаје познавање закона

људског друштва и управљања људским друштвом. То се може превазићи развијањем науке о људском друштву и одговарајуће технике управљања – да би се изашло из хаоса и разарања које прети садашњем свету. Са тог полазишта критикује друштвене науке – посебно бихевиористичке поставке и „конвенционалну психологију због фаворизовања кондиционирања којим се формира програмиран или „роботски човек".

Сличну критику упућује и Парсонсовом концепту.

Ма колико се аутори системског концепта хуманистички декларисали и изражавали своју забринутост за људско друштво и човека, чему се са вредносног и идеолошког становишта не може научно замерати, остају нека објективна обележја системског приступа. Са теоријско-методолошког становишта тешко је открити превазилажење слабости функционалистичког концепта, који и сам оперише појмом „систем". А дефиниције појма систем дозвољавају да се под њега подведе свака целина – дакле све што чини објективну друштвену стварност, што указује на недовољну појмовну одређеност. Становиште о униформности принципа и општости и формалности системске теорије води губљењу разлика у друштвеној стварности, друштвеним појавама и процесима, а управо те разлике су битне одредбе њихове самосвојности. Довољно је упоредити физиолошко функционисање и физиолошке функције код човека са друштвеним функционисањем и друштвеним функцијама човека, па видети све опасности покушаја уједначавања по аналогији.

Са становишта политиколошке методологије не може се избећи запажање да битне њене поставке погодују јачању власти и моћи владалаца и управљача, а да не доприносе ни схватању ни положају појединаца и група поданика.

И даље остаје битна одредба „одржање система" односно „равнотежа", само сада добија и префикс „динамичка" – што се у концепту функционализма подразумевало, а код Мертона (па и његових претходника) експлицирало

Међутим, битан допринос системског приступа су имплikације системске анализе и подстицај да се према достигнутом критички креативно односи не подлежући опијености новим технологијама.

Луманова *‚технократска концепција друштва'* интересантнија је као идеологија и теорија него као методологија. Она, фактички, лансира један уопштенији и апстрактнији системски приступ којим се не решава ниједно методолошко питање, али отвара многа питања.[48] Можда се најбоље тај низ методолошких проблема може изразити кроз његову тврдњу. „За субјекат овде стоји систем, за објекат свест". Наиме, поставља се питање истраживања социјалног система који није конституисан од људи и који је од њих, као целовитих личности, група, организација итд. потпуно независан. И ако је систем конституисан од делања, остаје озбиљно питање ко дела, како дела, зашто дела и ко и како сазнаје делање? Јер – и науку, хтели то ми или не, чине и научници чији је производ научно сазнање. Питање се даље протеже и на то како је могуће изградити методе, технике, инструменте и поступке који ће искључити актере система – људе, а омогућити сазнање без њиховог учешћа?

Политиколошка методологија на то не може ни тражити нити наћи одговор који би се могао потврдити. Теорија и пракса политике то не омогућавају.

Основна Луманова становишта, која се могу довести у везу са методологијом била би.

(1) Свет није предмет истраживања, већ систем (социјални систем) који је у односу са њим. Као окружење система веома је комплексан и прети одржању система.

(2) Комплексност окружења је опасност, веома сложена, којом људи не могу овладати. Зато су принуђени на редукцију. Улогу селективног редуктора остварује систем. Систем је способан да мења своја стања, што му омогућава очување интегритета и одржање у окружењу.

(3) Систем чини више система неједнаких функција и моћи. Постоји доминантна структура у систему која схвата и обезбеђује увиђање вредносног императива. Наука као подсистем у систему има примат.

Друштвени системи независни су од друштвених актера због постојања надљудског императива опстанка друштва.

(4) Светско друштво (а не глобална и појединачна) је нов предмет истраживања. За њега је карактеристична све већа међузависност због умножавања и усложњавања технологије, и информација. Друштвене појаве могу се схватити само са становишта целине, што подразумева једну општу (Луманову) теорију.

(5) Централни проблем је стална опасност по систем и његово самоодржање. Људске акције не решавају противуречности којима је комплексност узрок, па је стога неопходна редукција комплексности.

(6) Потребно је створити „контролисану зону". „Структуре смисла" врше селекцију у оквирима укупног људског потенцијала и пропуштају само она мишљења и делања која не доводе у питање одржавање система. У том смислу треба схватати однос редукције и функционалних еквивалената.

(7) Друштвени системи се разликују и сваки систем има хоризонт сопствених могућности. Свет и садржи само могућности које су виђене са становишта једног система.

(8) Промене су неопходне јер „самопроменљивост укида променљивост". Промене више свој основ немају у економији већ у науци односно у технократској елити.

Изложена становишта Лумана и савремена пракса оправдавају становиште М. Печујлића: „Велики технички системи за производњу капитала постају главна лабораторија, прототип системског приступа, тежња да се управља целином." Али ни овај став не указује на поуздане одговоре у вези с неколико важних питања. Прво, какво је истинско место досадашње (по Луману „традиционалне") науке и научног сазнања? Какво је место и улога политике у условима стално растуће моћи, тј. да ли заиста ишчезавају појаве и појмови власти, владања, државе итд. и схватања политике као једног подсистема без спецификације њених особености? И, што је најважније, какав је однос између концептуалне замисли и реалитета друштва односно да ли је са становишта системског приступа научно објашњење могуће, а ако јесте, који је тип објашњења. узрочно, функционално, статистичко, телеолошко итд.?

1 3.4. **Основне тенденције даљег кретања функционалистичког метода**

Извесне тенденције у развоју функционализма, па и његовог метода, испољене су већ у шездесетим годинама. Њихова оријентација на еклектицизам битно је

усмерена на стварање једне опште теорије друштва односно опште социолошке теорије. Чињеница је да се не може занемарити утицај системског приступа, али је тачно и да се главни ствараоци неофункционализма нису могли одрећи функционалне анализе и мертоновског наслеђа.

Најважнијим протагонистима новог оживљеног функционализма можемо сматрати Пјотра Шћомпку и Александера.

Шћомпка, у почетку своје научне каријере велики поклоник Мертона, око 1986. године, приступа преиспитивању Мертоновог дела, при чему демонстрира своје нове позиције. Он јасно указује да се садржаји Мертоновог научног рада могу користити у будућности. Мертон је, по њему, открио и разумео објективне и латентне обрасце друштвеног живота који су му инхерентни. Они се јављају као несумњиви само после анализе која их чини манифестним. Истраживачка замисао Мертона, која је извршила појмовно уоквиравање функционалне анализе, доцније ће бити третирана као неофункционализам, динамички или емпиријски функционализам, али и као „новокантовство". Дели истраживаче у групу оних који се баве методским питањима и оних који су оријентисани на проблеме приступа. Бављење методским питањима пре формира идеју о томе шта је друштво него што утемељује науку. Мање се пажње поклања питању како се друштво може сазнати него питању: шта је друштво? Онтолошке претпоставке имају примат над епистемолошким. Неопходан је повратак великих теорија и преиспитивање односа индивидуализма и холизма, номинализма и реализма, потенцијалитета, актуалитета итд. Можда битним репрезентативним ставом Шћомпке треба сматрати да савремена теоријска мисао превазилази фрагментарне синтезе и формира „синтезе синтеза" јер се спознаје узајамно постојање и узајамна аутономија индивидуалног и друштвеног. У току је трагање за мултидимензионалном синтетичком теоријом која ће посматрати јединствено друштвено-индивидуално поље. Крајњи елементи овог поља су „друштвени догађаји" – елементарни онтолошки ентитети.[49]

Александер је своја становишта, са другим ауторима, изложио у четворотомном неофункционалистичком делу „Социолошке дилеме"

Као што се види, функционализам је и даље жив и активан, мада у методолошком и методском смислу не наговештава даље веће помаке, али остаје веома употребљив у одређеним контекстима и уз одговарајуће адаптације.

Додајмо овоме још једном и став М. Ђурића формиран још 1962. године. Он сматра да је „функционализам најпоузданији ослонац који, у даљој перспективи, може да обезбеди стварно објашњење свих друштвених наука".

Ово своје схватање Ђурић заснива на уверењу да су конкретно-дијалектички правац и функционализам само два пола у коме марксистичка дијалектика истиче сукоб у друштву – систему, а функционализам хармонију. Спојени, као целина, омогућују истраживање глобалног друштва као целине.

1.4. БИХЕВИОРИСТИЧКИ ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП

Бихевиоризам је методолошки правац настао у овом веку[50], али се нарочито развио после Другог светског рата у првом реду у САД, да би извршио утицај у

свим деловима света. Нешто је спорије продирао у Немачку и Француску, а још спорије и уз велике тешкоће у земље тадашњег реалсоцијализма.

Ова метода настала је као метода психологије[51] да би се развила у социолошку и у методу политичке науке.

1.4.1. Основни ставови и постулати

За концепцију бихевиоризма карактеристично је да се заснива на односу дражи и реакције из кога проистиче понашање. Драж се дефинише као „спољашња објективно постојећа енергија независна од наше свести и нашег опажања". Контролисањем дражи, сматра се, може се контролисати понашање.

Унутар бихевиоризма разликује се *географска средина*, тј. објективно дефинисана спољашња средина, од *бихевиоралне средине* у којој се понашање одвија, а која је одређена опажањем географске средине.

Понашање се схвата као акт. У понашање спадају: (1) мишићне реакције и (2) покрети у простору. Од акта понашања разликује се имплицитно понашање (мишљење).

За овај први период карактеристична је формула С-Р (стимуланс – респонс). Бихевиоризам се није развијао једноставно и праволинијски. У психологији, у којој је настао, први тзв. класични период траје од 1913 – 1930. године и везује се за Вотсона, оснивача бихевиоризма. Он је сматрао да је психологија чисто објективна експериментална грана природне науке, као и да само оно што више посматрача може истовремено да посматра може да буде објективна научна чињеница. То је битан разлог за одбацивање интроспекције и за противљење употреби менталистичких појмова.

Други период развоја одиграва се између 1930. и 1950. године под називом необихевиоризам, када се знатно ублажавају његове претходне строге поставке и када се настоји на изградњи посебног „бихевиористичког" језика. Трећа, најновија фаза започиње од 1950. године и назива се неонеобихевиоризам.

За науку и научна истраживања значајан је необихевиоризам. Он изграђује нову шему науке која садржи: (1) објективно посматрање независне варијабле с једне, (2) зависне варијабле, с друге стране и (3) између њих унутрашње, интервенишуће варијабле. Варијабле морају да буду операционално дефинисане, по емпиристичким критеријумима значења појмова.

Шема (С-Р) прелази у шему (С-О-Р).

Основна правила необихевиоризма могу се сажето исказати као: (1) строго операционално дефинисање, (2) појмови који се односе на унутрашња стања имају статус интервенишућих варијабли, (3) одбацује се „атомистичко", а прихвата „морално" становиште, (4) не употребљавају се „менталистички" појмови, (5) у једноставним видовима формулишу се најопштији закони понашања.

Интроспекција се и даље одбацује.

Теорију треба изградити хипотетичко-дедуктивним путем.

Доцније, око 1948, ставови о интервенишућим варијаблама из 1936. (Е. Толман) допуњавају се и „хипотетичким конструктима".[52]

Предмет и истовремено основна категорија бихевиористичке методе је људско, друштвено и политичко понашање. Њен постулат је у становишту да је

друштвено понашање човека у основи реаговање појединца и група на стимулансе који долазе из друштвене и природне средине. Ово становиште има велики методолошко-концептуални значај. Прво, оно одбацује детерминацију биологизма и сваку другу детерминисаност понашања. Наиме, стимуланс понашања налази се у природном и друштвеном окружењу човека, дакле може да буде и природан и друштвени и истовремено, природно-друштвен. Друго, стимуланс изазива реаговање, али то није аутоматско, искључиво нагонско или интуитивно, већ људско реаговање засновано на искуству, сазнању, мишљењу о сопственој позицији. Треће, ни реаговања ни подстицаји нису типизирани, униквитетни. На исти подстицај могући су разни одговори, а исти одговор може да изазове исти или иста група подстицаја. Дакле, постоји избор реакције. Четврто, одговор је производ социјализације и свести човека, која се развила кроз интеракције са другим људима кроз које се оформио у друштвено биће. Идеје Џорџа Херберта Мода о „преузимању улоге другог" и „заједничким одговорима" упућују на одређена схватања основа унутрашњег друштвеног јединства.

Бихевиоризам је развио и становиште о акцији и реакцији као о плуралистичкој борби за опстанак у којој људи прилагођавају средину до одређеног степена себи, а потом себе прилагођавају средини у којој живе и делају. Идеја Франклина Гидингса о „свести врсте" значајна је са методолошког становишта због тумачења основе истих и сличних реаговања на стимулансе.

За развој методологије још су значајнија становишта и посебно истраживачки рад Исака Томаса и Флоријана Знањецког[53]. Они су пошли од становишта да је друштвено понашање људи производ интеракција индивидуе и друштва, ставова појединаца и друштвених вредности. Тиме је наглашен принцип да се објективно друштвено понашање не може ваљано сазнати без његове субјективне компоненте. Људи имају четири основне жеље: (1) жељу за новим искуством, (2) жељу за саосећањем, (3) жељу за признањем и (4) жељу за сигурношћу. Своје жеље људи задовољавају „дефинисањем ситуације", тј. свесном активношћу усмереном на задовољавање жеља. У том процесу човек као свесно биће модификује и контролише своје примарне жеље, формира правила акције и усмерава правце интереса појединаца и група према одређеним вредностима, а уз запостављање других.

Два су битна методолошка доприноса Знањецког. Прво, што је кроз теорију социјалне акције дефинисао социјалну акцију као најелементарнију аналитичку јединицу друштвене структуре и друштвених збивања. Друго, што је, заједно са Томасом, поставио основе биографске методе која истовремено садржи значајан принцип да се преко исказа субјеката може сазнавати објективна истина, уз истовремено одступање од методско-техничког принципа строгости поступка бихевиористичког истраживања.

Појам мотивације и улоге у методологију истраживања друштва унео је Рајт Милс. Друштвене улоге су, по том схватању, основни чиниоци друштвене структуре. Кроз њих се остварује мотивација као уравнотежење у човеку на физиолошком, емотивном и друштвеном плану. У основи су понашања која се, по правилу, понављају и усмерена су на понашања других људи.

Осим улога, чиниоци друштвене структуре су институције, као скупови више улога и институционални пореци, као скупови сродних институција које изазивају исте последице. Милс познаје (1) сродднички, (2) економски, (3) политички, (4) војнички и (5) религиозни поредак. Четврта компонента структуре глобалног друштва су „сфере друштвеног делања". У свим институционалним порецима постоје четири основне сфере друштвеног делања: сфера симбола; сфера технологије; статусна сфера; и васпитна сфера. Статусна сфера има посебну важност у Милсовим разматрањима јер она пресеца све остале сфере. Ово схватање постаје јасније из његове тврдње да се она састоји из четири главне одредбе. Као и Вебер, Милс разликује: (1) занимање; (2) класну припадност; (3) статус и (4) моћ. Интересантно је да статус поистовећује са угледом, а моћ дефинише као вероватноћу да ће појединац или група, чак и против своје воље, деловати како други појединац или група желе.

Изложени основни теоријски-методолошки постулати веома су утицали и утичу на развој методологије. Истичући друштвеност, могућност избора, свест, интеракцију, мотивацију, улогу, институције и институционални поредак, сфере друштвеног делања, социјалну акцију, стимуланс и реакцију и утврђујући чиниоце процеса настајања сличности људских реакција, „свести врсте", структуре и врсте стимуланса који потичу из окружења човека, механизама реаговања, конститутивних чинилаца социјалне акције итд. бихевиористи су развили употребљиву појмовну основу за систематично схватање и научно истраживање друштва. Можемо се са неким њиховим дефиницијама и гледиштима сложити или не, али остаје чињеница да су њихови методолошки постулати заиста основани на стварности и сазнању о њој и да су добар подстицајан основ развоју метода прикупљања података, посебно испитивања, анализе докумената, квазиексперимената и студије случаја, као и компаративне методе.

Приговор бихевиористима да немају развијен теоријско-методолошки концепт тешко се да бранити. Наиме, њихови модели – старији C (stimulus) – P (respons) и новији C (stimulus) O (organism) P (respons) представљају заокружен систем мишљења.

Наравно бихевиоризам није, као што се види, јединствен, унифициран и статичан концепт, али то нису ни други методолошки-теоријски правци.

У постулатима бихевиориста ипак изненађује једна крупна недоследност. Иако у центар понашања појединаца и група стављају искуство и свест о вредностима и подстицајима, као и о очекиваним последицама, иако веома инсистирају на субјектима, Милс, један од зачетника бихевиоризма, одбацује самопосматрање као методу. Одбацивање самопосматрања, а прихватање аутобиографија и индивидуалних исказа о другима или о догађајима контрадикторно је. Наиме, сваки индивидуални исказ о било чему има и компоненту самопосматрања. Негативан став према самопосматрању може се схватати као противљење свакој произвољности и избегавању неког облика јавне контроле, али и као супротстављање тврдом методолошком ставу аксиолошког правца да се спољашњим посматрањем не могу ваљано научно сазнавати унутарњи процеси код људи. У том смислу је и одбијање од стране Торндајка и Вотсона непосредног разумевања тућег душевног живота.

1.4.2. **Основна правила бихевиористичког методолошког правца**

Бихевиористи су истицали неопходност емпиријских истраживања. Њих сматрају битним изворима научног сазнања, основом теорије и критеријумом провере ваљаности теорије. Они су захтевали квантитативна истраживања и строге квантификације поступака где је то могуће, али су афирмисали и квалитативна истраживања и квалитативне податке. Заступници биографске методе истицали су да никада неће моћи ничим да се замене квалитативна објашњења.

У друштвеним и политичким наукама, на основу истраживачких резултата, могу се давати научна објашњења и научне прогнозе. Бихевиористички концепт се после Другог светског рата и развио у доминантан, одговарајући на практичне захтеве политичке помоћи одређеним земљама и потребама предвиђања последица реализације програма помоћи и политике.

Приписивање антитеоријског опредељења бихевиористима не наилази на потврду у њиховој оријентацији на систематске анализе којима треба заменити дескриптивне, те које се могу тестирати по упутствима теорије.

Предмет истраживања треба да буду феномени који се могу непосредно посматрати, у чему је овај приступ близак са позитивистичким опредељењима. Међутим, схватање „појава које се могу непосредно опажати" је сложено када се има у виду понашање као основни појам којим се оне дефинишу, те је свако једнострано поједностављење, неретко, погрешно.

Оријентација је на примењена истраживања чији резултати доприносе, посредно или непосредно, развоју одређене праксе. Пренаглашавање ове оријентације води у инструментализацију науке и научни практицизам.

Вредности не могу бити истински предмет истраживања овом методом, не могу се научно доказивати ваљаност и правилност вредности и њихова погрешност. Због тога се инсистира да се у истраживањима, нарочито приликом израде критеријума класификовања и анализа уздржи од оцењивања на основу вредности.

Треба одустати од глобалних питања и остати на дисциплинарним истраживањима феномена.

Највећи допринос бихевиориста је у развијању тзв. survey метода (метода истраживања понашања) којима се придају карактеристике егзактности. Ове методе подразумевају настојања да се дође до што истинитијих и прецизнијих података применом свих операција којима се могу прибавити подаци о становништву и његовом понашању. Развијена су правила конструисања узорака и истраживања на основу узорака, што је допринос развоју статистичке методе.

Правила интервјуа, тј. разговора лице у лице (face to face) уређују садржај, форму и процедуру прикупљања искуствених података испитивањем, а развијају се и правила за облике телефонских интервјуа и анкета и поштанских анкета. Основе за разговор и анкетни упитници као инструменти прикупљања података и инструменти анализе докумената предмет су пажње из чега произлазе упутства о њиховој концептуализацији, стратегији, систематизацији, стандардизацији, начину комуницирања при њиховој употреби, начину евидентирања одговора и претварања ненумеричких исказа у нумеричке, као и упутства за сређивање, обраду и анализу тих података, што је подразумевало и разраду правила кодирања и декодирања, шифрирања итд.

Како су се научноистраживачка сазнања базирала на исказима испитаника, морао се решавати проблем компетентности и истинитости исказа. Компетентност се решавала конструисањем адекватних узорака, а истинитост и веродостојност исказа садржајем, обликом и процедуром испитивања и контролним питањима у разним варијантама. Квантитет је схваћен као сложенији појам од квалитета. Захтеви бихевиориста су веома велики и у фази пројектовања истраживања. Инсистирање да се у свакој етапи истраживања јавно саопшти шта се и на који начин истражило у суштини је захтев да истраживање буде планско и системско, као и да буде интерсубјективно проверљиво.

Ригорозна методика бихевиориста остала је и данас један од битних захтева емпиријских истраживања, мада су се у погледу примене јавиле многе тешкоће, недостаци па и претеривања.

1.4.3. **Специфичности бихевиористичког методолошког правца у политикологији**

На однос бихевиоризма и политичке науке снажно су утицала два момента: прво, ситуација настала после Другог светског рата и посебне потребе друштвене и политичке праксе, с једне стране, и карактеристике стваралаца бихевиоризма, с друге стране. Практични проблеми ратне и послератне ситуације (нпр. питања ратне пропаганде и анализе ратних и политичких кретања у којима су велику улогу имали Лазарсфелд, Берелсон итд.), потребе за реорганизацијом управе, програми помоћи итд. фаворизовали су практикабилна истраживања о понашању и посебно политичком понашању људи. С друге стране, многи веома утицајни аутори – ствараоци бихевиоризма у политиколошкој сфери – нису били по основној струци и образовању политиколози већ психолози, социолози, правници, а неки су припадали и струкама изван друштвених наука. Међу њима се налазе и многи емигранти као што су Бендикс (Bendix), Х. Еулу (Eulou), П. Лазарсфелд (Lazarsfeld), Фи. С. Њумен (Newman), итд. Може се констатовати да у политиколошкој сфери бихевиористи пре чине скуп незадовољних стањем политичке науке него једномишљеника о теоријско-методолошкој проблематици.

Бихевиористички правац био је доминантан после Другог светског рата, што се изразило у чињеници да се међу најпризнатије друштвене научнике убрајало чак седам бихевиориста, међу којима су Ласвел (Lasswel), Дал (Dahl), Олмонд (Almond), Ештон (Easton) итд.

У теоријско-методолошкој сфери наглашен утицај извршили су Торндајк (E. L. Thorndik) и Вотсон (J. P. Watson).

Основни појам методолошког теоријског приступа у политикологији, сагласно основном појму и предмету бихевиоризма је *политичко понашање*. Проблеми настају већ у одредбама основног појма. Док је појам „понашање" дефинисан и разумљив, тешкоће настају око одређења „политичког". Извор тешкоћа су контроверзе око схватања политике и њеног појмовног одређења, као и схватања политичке

науке. Бихевиористи сматрају да је политичка наука интердисциплинарна, а неки је уопште не сматрају самосталном науком. Штавише, у неким случајевима се поистовећују политичка социологија и политичка наука, или се приоритет даје политичкој социологији. Отуда се поставља питање да ли је то појам политичке науке или је то појам интердисциплинарног карактера или појам политичке социологије. Овај проблем бихевиоризам није разрешио. Ми га прихватамо као политиколошки појам у складу са раније изложеним становиштем да је политика друштвени реалитет који се може емпиријски и теоријски идентификовати и истраживати, те да је политичка наука посебна наука. Не одричемо при том њену повезаност са другим наукама и тешкоће разграничења са њима, као ни могућност употребе појма политичког понашања у другим наукама и научним дисциплинама.

Методолошко-теоријски узор у истраживању су природне науке, тачније биологија која је мање од других природних наука детерминисана и чији су закони мање крути. Угледом на њу, бихевиористички методи омогућују научно објашњење и прогнозу посредством систематске анализе. У објашњењу и прогнози теорије имају значајну улогу, уколико се могу тестирати.

Недостатке теорије Ештон је решавао повезујући бихевиористички концепт са теоријом система и извео троделну парадигму С – О – Р.

Одбијајући институције као продуктиван појам и средство политиколошких истраживања, јер су оне „згрушано друштво", бихевиоризам их сматра могућим делом предмета истраживања који се може истраживати једино посматрањем понашања унутар њих. Ово је тешко разумљиво и методолошки тешко прихватљиво становиште. Институције су облици организације и део структуре политике и друштва чије је деловање усмерено на друштво и систем у друштву и систему, а не само и превасходно унутар себе. Међутим, тачно је да се о институцији може сазнавати преко исказа појединаца односно посредством њиховог понашања, али се при том морају разликовати улоге појединаца у улогама институције од улога институција. Ово је било у складу са иначе заступаним концептом да се у студијама политичког понашања полази од индивидуе као целине која није под знаком питања и са становиштем бихевиористичких студија политике, у којима је индивидуум емпиријска, а улога теоријска јединица – као што су то и групе, институције, организације, култура или систем. И овде се отвара питање схватања емпиријског, тј. друштвеног реалитета.

Значењу и улози норми се враћа значај упркос негативном ставу према истраживању вредности. Наиме, бихевиористи настоје да открију везе између ставова и понашања, нарочито између идеологије и понашања, религије и понашања итд. Они сматрају да се до одговарајућег научног сазнања може доћи искључиво бихевиористичким методама (survey методама) тј. испитивањима. У том смислу развијају методе самооцене којима се, анализом, може доћи до сазнања о политичкој и класној свести.

Истраживања у политичкој науци захтевају строге дефиниције и контролу, па се прихватају битни захтеви бихевиористичког метода и методике.

1.4.4. **Битне слабости и недостаци бихевиористичког методолошког правца**

Бихевиористичком методолошком правцу упућују се три основне врсте замерки. 1) концептуалне, које се односе на укупност концепције; 2) методска – која се односи на извесна техничка решења за и у примени, 3) практично техничка решења која се јављају у примени правила бихевиоризма.

У прву групу недостатака може се уврстити недоследност, па и некохерентност овог правца. Он је веома непријатељски одређен према дијалектичким правцима, према генералним питањима и теоријама, историјско – нормативном и институционалном приступу, према аксиолошком правцу итд. али не успева да се сасвим ослободи ни онтолошког, ни историјског, ни нормативног. Они су уграђени у прећутну претпоставку о култури и високој сагласности између вербалног понашања и политичког деловања.

Друштвено понашање (и у оквиру њега политичко) је производ интеракције појединца са друштвеном и природном средином, а у истраживањима се појединац извлачи из контекста средине.

Вредности су битан чинилац стимуланса, али је становиште против истраживања вредности и њиховог учешћа у анализи и закључивању децидирано. При том идеологија је увек систем оријентационих и мотивационих вредности, а веза између њих и понашања се истражује.

Институције и институционални пореци су битни делови друштвене структуре, а бихевиористички методолошки концепт је противник институционализма, правног позитивизма итд.

Истиче се способност објашњења и прогнозе, а супротставља се историјским и глобалним димензијама истраживања. Инклинира се статичким и трансферзалним истраживањима.

У групу значајних методских тешкоћа бихевиористичког правца убрајамо: прво, нерешена питања доступности испитаника (нарочито припадника врхова ...) и других битних извора података; друго, поузданост, релевантност и компетентност исказа – одговора испитаника; треће, ваљаност, објективност, комуникабилност постављених питања, четврто, заштита од негативног утицаја рутинског и неодговорног рада (интервјуера и анкетара, аналитичара садржаја докумената итд.); пето, стицање научног сазнања о групама и институцијама посредством појединаца нарочито у политичким организацијама, на политичким скуповима и при политичком одлучивању. Понашање и делање индивидуума изван и у групи веома се разликује и може да буде чак супротно; шесто, раздвајање односа вербалног исказа и чина, као и линије веза: обавештење – став – акција; седмо, како превазићи оријентацију на претежно мерљиве податке и уопште како разрешити однос између квалитативних и квантитативних података, осмо, како отклонити последице негативног психичког односа према друштвеној и политичкој пракси, односно како тај однос кориговати.

У оквиру ових група тешкоћа истичу се и замерке, слабости и недостаци.

(1) пренаглашавање и крутост метода, што је првенствено замерка ригорозним захтевима у техници и процедурама истраживања, посебно емпиријских. Део замерки произлази из недовољног разумевања односа методологије, метода, теорије и

истраживања. Међутим, стоји замерка да примене одређених метода и техника истраживања могу сужавати предмет и умањивати релевантност резултата. Вештачки језик, конструкти и прекомпликовани поступци квантификације и нумерације понекад воде методској мистификацији.

(2) Настојање на „деполитизацији" питања у друштвеним и политичким наукама не може да дâ резултате, као ни настојање да се уздржи од оцењивања односно вредносних садржаја. Насупрот овим захтевима у анализу продиру судови вредности, при чему су доминантне некритички примењиване вредности англосаксонске основе. Тиме се уноси идеолошка компонента.

(3) Преовладава „идеологија емпиријског конзервативизма". Ова замерка у ствари одражава спор око односа емпиријe и теорије, основа теорије, њене верификације и улоге и домета емпиријских истраживања, класификација, типологија и таксономије. У њој је садржано вечито питање о основи и пореклу теорије и њеној зависности од емпиријског истраживања, о односу појединачног, општег и посебног, као и о односу актуелног, прошлог и будућег. Не може се подржати поједностављено становиште о идеји и хипотези као теорији изолованој од друштвене праксе, чији је битан део друштвено знање, као што се не може прихватити ни изолованост праксе од идеје и хипотезе као основане претпоставке.

(4) Приговор да је методска ригорозност довела до губљења контакта са праксом заиста се може сматрати неоснованим. Емпиријска истраживања су несумњиво истраживања праксе, стварности, друштвених реалитета, те су таква истраживања несумњиво заиста најпоузданији контакт, искуствен, са реалношћу. Никакви ригорозни методски поступци, ако су засновани на научно конструисаним и у пракси провереним методским правилима, то не могу изменити. Међутим, даља промишљања на основу резултата истраживања, када произвољности нису ограничене, то могу да остваре.

(5) Поистовећивање реченог и написаног са чињењем, у принципу, може да буде погрешно и када су искази о намераваном истинити. Ипак глобална сагласност између речи и дела постоји. У политичкој пракси и искази о политици су политичко делање. Ипак, мора се правити строга разлика између исказа о прошлом, садашњем и будућем, о односу између исказа и ситуације у којој су дати, као и другим моментима. Као што се не могу једноставно поистоветити искази са чином, тако се не може сасвим ни једноставно негирати веза између исказа и чина. У прилог томе говоре и многа тачна предвиђања изборних резултата заснована на исказима бирача пре избора.

(6) Најзначајнији приговор се можда односи на аверзију бихевиориста према комплексним истраживањима и њиховим синтезама које су најчешће дескриптивно-типологизирајуће, а понекад и чиста спекулација одвојена од методолошког бихевиористичког концепта

Следећа група слабости односи се на практичне моменте примене бихевиористичких метода. Прва и најзначајнија замерка је да су трошкови истраживања несразмерни резултатима и њиховим дометима. Ово је веома значајна слабост, али да би била прихваћена и оправдана, морају се знати постулати и критеријуми ове оцене. У противном, произвољност је могућа карактеристика ове оцене.

Друга замерка изгледа оправданија. Трајност и ваљаност резултата извесних политиколошких истраживања, нарочито оних која се баве питањима задовољства и незадовољства, очекивања и намера, могу бити кратког века и важити само под одређеним условима. Али ни ово не може да буде генералан и неуслован став.[54]

Могуће су и друге критике бихевиористичког методолошког правца, али су оне мањег значаја од изнетих. Упркос овим слабостима, недостацима и тешкоћама примене бихевиористички правац је несумњиво дао три трајна крупна доприноса науци, а посебно методологији

Прво, развио је технике и правила емпиријских истраживања политичких појава које у многоме елиминишу произвољност у формирању научног сазнања;

друго, развио је ваљану методолошку основу за изградњу теорија тзв. средњег домета, односно теорија изведених из емпиријских истраживања;

треће, развојем својих правила и техника омогућио је повезивање и прожимање разних методолошких праваца, чак и оних које је декларативно одбацивао и негирао.

Питање једностраности и свестраност и основних поставки, правила и примене овог методолошког концепта остаје отворено.

1 5. АКСИОЛОШКИ ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРАВАЦ У МЕТОДОЛОГИЈИ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

Аксиолошки методолошко-теоријски приступ у политикологији настао је као противстав позитивизму крајем XIX века, али је своју методолошку артикулацију остварио почетком XX века.

Оснивач овог теоријско-методолошког правца је *Вилхелм Дилтај* делом „Увод у духовне науке" (око 1883 године). Међутим, његово главно дело у коме обрађује полазишта и основне ставове је: „Изградња историјског света у духовним наукама"[55]. Овим делом Дилтај је саопштио филозофску концепцију изградње духовне науке, у којој су следећа три становишта битна за методологију:

(1) предмет духовне науке је дух, као што је предмет природних наука природа;

(2) духовне науке су емпиријске науке;

(3) основна метода свих духовних наука је херменеутика. Упркос придатом значају, херменеутика је још увек теорија разумевања и тумачења.[56]

Дилтајева становишта, осим она о схватању друштва као свесних појединаца у систему психичких повезаности и интерпретација, битној разлици између метода природних и метода друштвених наука, као и о потреби разумевања унутрашњег живота и људских активности које за њих имају значење, у методологији нису оставила јак утисак.

У социологији настало је више теорија индивидулно-психолошког усмерења које су схватале друштво као претежно механички збир појединаца као оне које су изнели Габриел Тард, Вилфред Парето, у неку руку Фројд итд. Међутим, са становишта методологије посебно место заузима *Макс Вебер* који је артикулисао

методу разумевања и изградио методу идеалних типова. Знатан допринос аксиолошког-методолошког правца (метода анализе вредности свести људске друштвено-историјске културне и духовне делатности), нарочито у формулисању предмета, дали су и В. Винделбанд, Н. Рикерт као и В. Шпенглер. Винделбанд је и сам оформио тзв. „идеографску методу" која описује идеје и вредности.

Предмет аксиолошког методолошког правца је област људске свесне, у основи духовне активности – која се одликује свешћу и смисаоношћу. Предмет духовних наука је тоталитет свести – целовите личности и њихове историјске активности.

Битна разлика између предмета духовних и других наука је у томе што су објективне појаве изван сфере вредности предмет природних наука, а предмет духовних наука управо је сфера вредности – идеалних, која важе независно од материјалног света. Предмети духовних наука су индивидуални, а природних општи.[57]

Овако одређени предмет не може се објаснити емпиријски и извести из емпиријског искуства. Нису могући опис и узрочно објашњење, већ је неопходно схватање свесних циљева, смисла и вредности људског поступања. Неопходно је разумевање људске делатности и догађања.

Мада су се проблематиком ове методе бавили и други аутори (нпр. Бродбек), задржаћемо се на Максу Веберу који је формирао теорију методе разумевања и саму методу покушао да примени у истраживању друштвених процеса и понашања.

Главно, синтетичко дело Макса Вебера, у коме су изложени сви његови најважнији ставови је *Привреда и друштво*, у два тома на преко 1220 страна.[58] Очигледно је да је веома тешко истинито, а укратко, изложити битне методолошко-теоријске поставке Вебера. Свесни ризика, управо то ћемо покушати.

Макс Вебер схвата друштво као производ људских активности, интерпретација и намера. Оно је духовна творевина, у основи мрежа психичких интеракција. Покретачке снаге друштва су мотиви, идеје и циљеви људи, а друштвене појаве имају значење за људе.

Друштво је, као и природа, посебна стварност која се битно разликује од природе. Та суштинска разлика произлази из чињенице да је друштво састављено од свесних, делатних бића. Отуда је суштина сваке друштвене појаве понашање појединца са унутрашњим значењем (смислом) за актера, а усмерено на изазивање одговарајућег понашања других људи. Као и друштво и свака друштвена појава је мрежа психичких односа.

Друштвене појаве су јединствене, непоновљиве, јер су културно-историјске. Узроци друштвених кретања су у основи индивидуални лични мотиви и циљеви.

Изложене карактеристике друштва и друштвених појава захтевају, да би се уопште сазнале, да се разумеју, да се у њих унесе, уживи.[59]

1.5.1. Веберово схватање начела избора предмета истраживања

У схватању начела којима се треба руководити приликом одабирања предмета истраживања, Вебер прихвата став *да за то не постоје неки објективни критеријуми и мерила, већ да се једино са вредносног становишта може определити* за то

значајно и на шта, сходно томе, треба усмерити пажњу и истраживачке напоре. Управо *однос неке друштвене појаве према одређеној вредности представља основу за избор предмета истраживања.* Шта више, Вебер сматра да и читаво теоријско уобличавање предмета истраживања у друштвеним наукама зависи од изабраних основних културних вредности и садржаја културе. „... шта постаје предмет истраживања и колико далеко се истраживање протеже у бесконачност узрочних веза, одређују вредносне идеје које владају истраживачем и његовим временом".[60] Оваквим приступом се, заправо, укупно теоријско знање о предмету истраживања подређује практичним интересима – и основним вредностима које важе у једном друштву, односно у једној култури – и остваривању циљева које оне афирмишу, а само научно истраживање се њима руководи.

Вебер, иначе, не верује у објективност вредности и вредносних опредељења, нити у могућност конституисања јединственог објективног, кохерентног и хијерархијски устројеног вредносног система. Напротив, људи своја основна вредносна опредељења изабирају на ирационални начин, а различита вредносна становишта се међусобно непрекидно сукобљавају, без могућности измирења и интеграције. Сходно томе и у науци је нужно определити се за неко од вредносних становишта (такође непомирљиво супротних), па зато не може ни да постоји некаква јединствена и објективна друштвена наука.

Из оваквог Веберовог схватања предмета произлази и други круг методолошких проблема којима се он бавио у својим радовима. Наиме, Вебер се веома много интересовао за то *какав је однос науке према друштвеној пракси и у том контексту посебно какав је однос науке, односно научног сазнања, са једне и друштвених (односно културних) вредности, са друге стране.* Као што смо већ рекли, Вебер је посебно акцентирао, чак једнострано *преnaглашавао практичне циљеве научног сазнања*, па сходно томе, по њему, *друштвене науке могу решавати једино оперативно-техничке задатке, а наука је само инструментално средство човекове практичне делатности.* Постоје два основна разлога због којих он сматра да наука није у стању да значајније утиче на вредносне ставове: прво, *она је заснована и изграђена на одређеном, од научника одабраном, вредносном становишту*, па, сасвим природно, не може да то вредносно становиште суштински и објективно разматра, критикује и оцењује и друго, *ирационалност основних вредносних опредељења и њихов практични значај нужно ограничавају могућности утицаја научног сазнања на вредносне ставове*: „Судбина је једне културне епохе, која је јела са дрвета сазнања, да мора знати да смисао збивања у свету не можемо прочитати ни из најсавршенијег резултата његовог истраживања, већ да морамо бити у стању да тај смисао сами стварамо, да погледи на свет не могу никада бити производ напретка искуственог знања и да се, дакле, највиши идеали, који нас најснажније покрећу, испољавају увек само у борби са другим идеалима, који су другима исто тако свети као што су нама наши". Но, ипак, Вебер ни овде није искључив и не негира било какву могућност утицаја науке на друштвене вредности. Напротив, он сматра да наука треба појмовно да разрађује одабрано вредносно становиште и да тиме објашњава његов прави смисао, затим да она треба да на плану вредности истражује објективне могућности и да процењује реалне трошкове

(материјалне, људске, моралне) остваривања одабраног и усвојеног вредносног опредељења и, најзад, наука може и треба да проналази најрационалнија средства за остваривање одабраног вредносног становишта.

1.5.2. Веберова метода разумевања

Оваквим схватањем друштвених наука као инструментално-техничког средства праксе, која своје кључне одлуке нити мора, нити може рационално да образложе и оправдава, примерена је и темељна категорија Веберовог методолошког концепта, *а то је разумевање* којим је он на специфичан начин настојао да замени или бар допуни детерминистичко *објашњавање друштвених појава*. Наиме, у основи, научно објашњење заснива се на извођењу, образлагању и тумачењу појава нижег степена општости (дакле, посебних и појединачних појава) из и на основу одређених општих теоријских ставова и познавања конкретних почетних услова тих појава. За разлику од тога разумевање представља сасвим другачији приступ остваривању овог истог задатка. Највећи број присталица аксиолошког приступа сматра да општи теоријски ставови не могу да пруже неке значајније могућности за схватање суштине и за објашњавање друштвених или културних појава, већ да наука њих може да сазна и разјасни тако што ће открити смисао и значење који су у њима садржани и који их повезују са ширим друштвеним, тј. културно-историјским целинама. Вебер, међутим, има и овде нешто помирљивији став од оних аксиолога који су одлучно одбацивали сваку вредност узрочног објашњења друштвених појава. Он сматра да разумевање не искључује, па чак ни не замењује откривање узрочних (односно узрочно-последичних) односа, већ да разумевању смисла и значења разних облика друштвених делатности људи треба приписати помоћну, превасходно хеуристичку улогу у процесу њиховог научног објашњавања. Но ипак, разумевање је кључна методолошка категорија, на којој Вебер гради читаву своју социолошку теорију, па је чак и појмовно одређује помоћу ње: „Социологија (у смислу у коме је та врло неодређена реч овде схваћена) треба да значи науку која хоће да тумачећи разуме друштвено делање и тиме узрочно објасни његов ток и његове последице"

У складу са својим изразито номиналистичким приступом (за који је карактеристично да друштво сматра резултатом деловања појединаца који га сачињавају) и њему одговарајућим методолошким индивидуализмом, Вебер сматра да се разумети могу само разни облици смисаоног индивидуалног понашања људи. Тај субјективни смисао састоји се у томе што појединац који се понаша на одређени начин (или више људи заједно) има представу о одређеном циљу таквог свог понашања и о средствима помоћу којих се тај циљ може остварити. Разумевање смисла понашања је у томе да се открије субјективно схваћена релација између циља који се жели постићи и средстава за његово остварење. Сходно томе и у истраживању друштвених појава кључни моменат јесте управо схватање смисла којим се, у разним облицима свог практичног деловања, руководе појединци. Вебер, такође, сматра да се и неки колективни друштвени облици (као што су нпр. држава, разна удружења, акционарска друштва и томе слично) могу сматрати

посебним индивидуалитетима, али су, у социолошком смислу, и ти колективни облици само резултат организације деловања појединаца, који једини могу бити стварни носиоци смисаоно усмереног деловања. Овде свакако треба напоменути да Вебер своје истраживање смисаоног понашања појединаца увек везује за одређене историјске друштвено-културне услове. Најзад, значајно је истаћи да он и појам закона не базира на неким ширим, глобалним или колективним структурама, већ првенствено на утврђеним правилностима у понашању појединаца: „Закони... су посматрањем потврђени типични изгледи друштвеног делања које треба очекивати ако постоје одређени услови, који се могу разумети на основу типичних мотива лица која делају и њиховог типичног схватања смисла властитог делања.[61]

По Веберу научно сазнање разумевањем морало би да задовољи два основна услова: (1) оно мора да буде „каузално адекватно", каквим се сматра разумевање неког редоследа догађаја, уколико се, на основу искуственог уопштавања, може констатовати да постоји одређена вероватноћа да се они заиста и одигравају на тај начин и (2) оно мора да буде „смисаоно адекватно", каквим се сматра оно разумевање неког понашања чији су саставни делови у међусобној смисаоној вези типичној за одређени начин мишљења и осећања уобичајен у одређеној култури и које упућује на оне аспекте друштвене стварности који се могу разумети на основу субјективних значења која људи приписују свом спољашњем понашању. Само уколико су оба ова услова задовољена може се говорити о стварном разумевању неког облика понашања.

У основи метода разумевања налазе се следеће категорије: *понашање, тумачење, разумевање, значење и смисао*. Основна замисао је да се човек, личност – група налазе у људској заједници и у њој развијају своје активности, обављају своје радње и акције, делују. Без схватања његовог одређења друштва, заједнице и делања не може се схватити ни његова замисао и одредба разумевања као метода.

Како сам каже, израз *‚заједница'* треба да значи друштвени однос ако и уколико оријентација друштвеног делања – у поједином случају, или у просеку или у чистом типу – почива на субјективном (афективном или традиционалном) осећању учесника да *припадају једни другима*.

Израз *‚друштво'* треба да значи друштвени однос уколико оријентација друштвеног делања почива на рационално (вредносно или циљно рационално) мотивисаном *компромису* интереса или на исто тако мотивисаном *повезивању* интереса. Типично је да друштво може да почива нарочито, али не само, на рационалном споразуму постигнутом на основу узајамног обећања. Тада се подруштвљено делање у случају рационалности оријентише. а) вредносно – рационално, према веровању у *сопствену обавезу*, б) циљно – рационално, према очекивању да ће *партнер* бити лојалан "[62]

У дефинисању заједнице и друштва, без којих појам и његова основаност не би били схватљиви, кључни термин – појам је друштвено делање. Јер, како се види из одредбе друштва, *споразум* је делање које садржи разумевање и које је њима и оријентисано. Вебер очигледно прави битну разлику између понашања и људског друштвеног делања. Ево шта о томе каже Вебер. „Делање у смислу смисаоно разумљивог оријентисања сопственог понашања за нас постоји стално само као

понашање једног лица или више лица"[63] „Друштвено делање (укључујући уздржавање од радње или трпљења) може бити оријентисано према прошлом, садашњем или будућем очекиваном понашању другим..."[64] Као и свако делање тако и друштвено делање може да буде одређено. (1) *циљно – рационално*. кад се дела у складу са очекивањем понашања предмета спољњег света и других људи, и користећи се тим очекивањем као „условима" или као „средствима" за постизање сопствених циљева којима се рационално тежи; (2) *вредносно – рационално*: кад свесно верује у – етичку, естетску, религиозну или било какву другу – апсолутну вредност одређеног понашања, због тога што је она таква, и независно од успеха; (3) *афективно*, нарочито *емоционално*. кад се дела у складу са актуелним афектима и друштвеним стањем, (4) *традиционално*: кад се дела са устаљеним навикама.

У оквиру друштвеног делања могу се запазити стварне правилности, тј. токови делања који се понављају у типично истом смерном значењу код једних те истих особа које делају, или које се (евентуално и истовремено) јављају код већег броја других особа које делају.[65] Додају ли се овоме схватања о друштвеном односу, солидарности и конфликту, групи и држави, отворености и затворености, власти итд. формирали смо основ који омогућава сагледавање Веберовог схватања заснованости разумевања као метода сазнања. Делање, нарочито друштвено делање у заједници и друштву несумњиво формира лично искуство које није само искуство једног већ и многих других, изграђује сазнања, обичаје, правила, праксу понашања и делања а на основу свега тога могуће је разумевање. Оно се у делању и друштвеном односу већ практикује, па је тиме фундирана и практична могућност за методу разумевања.

За Вебера је разумевање схватање значења одређеног делања ((1) стварно – субјективног, смераног значења, (2) просечног и приближно у датом мноштву случајева од стране оних који делају, (3) идеално-типско (појмовно конструисаног). Објективно тачно значење не постоји, али постоје предмети и појаве без значења. Значење је смисао одређеног делања. С обзиром да способност, да се на основу сопственог делања замисли исто тако туђе делање није претпоставка за разумевање, као што ни потпуна доживљавања туђе ситуације нису апсолутан услов за мисаоно тумачење. Евидентност сазнања о смисаоном делању је тумачење (интерпретација), а разумевање може имати карактер *рационалног* или *интуитивног*. Рационално евидентно је оно што је интелектуално схваћено у датом контексту значења као што су то контексти математичких и логичких исказа, у интуитивном смислу то је потпуно доживљавање туђег делања у емоционалном контексту.

Разумевање може бити: 1) актуелно разумевање смераног значења неке радње – укључујући и неку изјаву; 2) разумевање помоћу објашњења – на основу мотива – када га видимо да се бави неком радњом која је у вези са овим ставом на основу нама разумљивог значења тих радњи. Сви разумљиви контексти значења сматрају се објашњењем стварног тока делања.

Разумевања на основу тумачења могу се односити: а) на појединачне случајеве стварно смераног значења или контекста значења (приликом историјског посматрања), б) просечно и приближно смераног значења или контекста значења (приликом социолошког посматрања масе), в) „идејно типског" значења или контекста значења који наука треба да конструише за *чист* тип (идеалан тип) неке честе појаве.

Тумачење, мада тежи евидентности, остаје само посебно евидентна каузална хипотеза. Разлози за то су. а) нескривени „мотиви" и „потискивања", б) спољне појаве „исте" или „сличне" могу имати сасвим различите основне контексте, в) изложеност људи који делају супротним, међу собом сукобљеним импулсима. Стога је неопходна контрола разумљивог смисаоног тумачења кроз резултат, као и код сваке хипотезе.

У процесу разумевања корисно је „функционално посматрање" којим, спољашним посматрањем, поимамо функције појединих типова индивидуа, али се тиме не може задовољити и треба сазнати: (1) шта је то што *одлучује* о исходу диференцирања индивидуа и (2) шта је то што *наводи* диференцирану индивидуу да се (у просеку) понаша тако да њено понашање служи интересу одржања диференциране групе.

Уз функционално посматрање јавља се и ток функционалног претходног постављања питања. Прво, морамо знати које је делање важно у функционалном одржању једног, у одређеном правцу усмереног, типа друштвеног делања. Друго, потом следе питања како настаје то делање и који га мотиви одређују.

У разумевању одређену улогу играју и закони, који су на основу посматрања утврдили *типичне изгледе* неког тока друштвеног делања који је могуће *очекивати* кад постоје одређене околности, а могу се разумети на основу типичних мотива и типично смераног значења. Тумачење делања има троструки однос са колективним појмовима (који су неизбежни). а) често оперише колективним појмовима да би изградило одговарајућу терминологију, б) мора уважити да колективне творевине јесу представе о нечем што јесте, а делимично о нечем што треба да буде у главама људи, в) користи у практичном предочавању и провизорној оријентацији и у откривању оног друштвеног делања чије је разумевање путем тумачења важно.

Корисни су, али са ограниченим дометима, резултати психолошких експеримената, статистика у истраживању масовних појава и што више поређења историјских појава или појава у свакодневном животу, као и „мисаони експеримент".

Значајну улогу у разумевању има каузално тумачење конкретног делања – што подразумева да су спољашњи ток делања и мотив у свом контексту тачно, истовремено смисаоно *разумљиво* спознати. Ово се односи на типична делања.

Међутим, најпродорнији начин остваривања разумевања је формирање типских, прецизно дефинисаних али релативно празних појмова и конструисање идеалних типова појава односно делања.[66]

1 5.3. **Метод идеалних типова Макса Вебера**

Оваква Веберова схватања могућности објашњавања друштвених појава, у којима он не искључује постојање узрочних односа, али их везује превасходно за индивидуалне историјске узрочности, као и његов став да „закони" (које он управо најчешће и ставља под наводнике) и општа теорија не могу да послуже као основна средства у објашњавању друштвених појава, условили су његово настојање да изнађе нови начин за остваривање овог научног задатка. Ту улогу он је наменио *идеалним типовима*, као особеним средствима за објашњавање друштвених појава. И поред тога што Вебер није успео да доследно разради методу идеалних типова,

нарочито у погледу њене гносеолошке основе и њене стварне улоге у друштвено-научном сазнању, он је у својим радовима покушао да дефинише појам идеалног типа и да на њему заснује општу методу идеалних типова. У том покушају он, прво, прави веома одсечну дистанцу, са једне стране, општих појмова рода или класе, који настају генерализацијама и имају своје потклассе и индивидуалне појмове, и са друге стране, појмова индивидуалних типова, који нису резултат уопштавања посебних и појединачних појмова и немају своје посебне и појединачне појмове.[67] Потом, да би дошао до појма идеалног типа, Вебер износи, прво, његове негативне одредбе, па каже да: (а) идеални тип није опис стварности и стварних друштвених појава (дакле, да у стварности не постоји нека ствар – појава-процес с којом би се он подударао); (б) идеални тип није општи појам рода или класе појава (дакле, он не обухвата нека обележја која би била заједничка некој врсти појава, па се под њега не могу подводити појединачни конкретни случајеви као примери); (в) идеални тип није научна хипотеза (дакле, не треба га сматрати за хипотетички исказ о стварности који би могао бити емпиријски проверен и после такве провере прихваћен) и (г) идеални тип није статистичка средња вредност (дакле, њиме се не утврђује нека просечна вредност извесне величине за неку врсту појава)[68]. Шта онда идеални тип јесте? У настојању да на то питање одговори Вебер тврди да у апстрактним друштвеним наукама користимо „синтетичке конструкције које називамо идеални тип одређене историјске појаве", а да је та конструкција „супстанцијално . . . слична утопији до које се дошло аналитичким акцентирањем извесних елемената стварности". Дакле, позитивне одредбе појма идеалног типа биле би следеће: (а) идеални тип је мисаона конструкција створена једностраним наглашавањем или боље речено, преувеличавањем одређених аспеката стварности и синтезом више чинилаца апстрахованих из конкретних појединачних појава, (б) идеални тип је непротивречна целина замишљених веза и односа, која је „идеална" у чисто логичком смислу; (в) идеални тип је нестваран, он је замишљена слика која се у њеној појмовној чистоти не може пронаћи нигде у објективно постојећој стварности и (г) идеални тип је утопија, дакле он је један гранични појам са којим се конкретне појаве друштвене реалности могу само поредити или у односу на кога се могу мерити да би се објаснила нека њихова заједничка компонента, али које увек, мање или више, одступају од тог граничног појма никада се потпуно не поклапајући са њим.[69]

Иако нам ови чиниоци за дефинисање идеалног типа, како их Вебер набраја, не говоре много о његовој стварној садржини и логичкој структури, ипак се, на основу њих, може утврдити како он замишља поступак конструисања идеалних типова. Он, наиме, у излагању своје концепције није успео доследно да разграничи два основна нивоа научне систематизације, иначе готово општеприхваћена у савременој филозофији наука – са једне стране, ниво дескриптивне анализе и емпиријских уопштавања и, са друге стране, ниво теоријске обраде у хипотетичко-дедуктивним оквирима – па се, стога, и његова замисао идеалног типа јавља у две варијанте. као појмовна конструкција, која треба да омогући и олакша сређивање, дескрипцију и компаративно-историјско проучавање емпиријске грађе и као аналитички инструмент, који треба да омогући научно објашњавање друштвених појава.

У првој варијанти идеални типови су појмови са релативно тачно одређеним просторно-временским индексом и то појмови о ширим историјским целинама састављеним од многобројних конкретних појединачних догађаја; ови појмови обухватају битна заједничка обележја многих појединачних догађаја – појава – процеса који улазе у састав колективних историјских појава, а истовремено указују на непоновљиву индивидуалну особеност тих појмова као историјских целина, па их Вебер не сматра ни појединачним ни општим појмовима, већ идеалним типовима, поготову што они поседују апстрактност, општост и нестварност, као основна обележја идеалнотипских конструкција. Свако ближе истраживање „логичке природе идеалних типова ове врсте показује да њих уопште не можемо разликовати од историјских појмова" и да се „сви Веберови примери идеалнотипских творевина ове врсте не могу схватити никако другачије него као обичне историјске категорије на високом ступњу апстракције".[70]

Друга варијанта значења идеалних типова, коју је и сам Вебер знатно пажљивије разрадио, за наше потребе је још занимљивија, јер нам указује на сам поступак конструкције идеалних типова. Вебер је, наиме, пошао од становишта да научно објашњење, које у суштини значи утврђивање везе између узрока и последице, захтева да се претходно одговори на питање: шта би се догодило када би се истраживана појава одвијала под извесним нестварним, али ипак могућим условима и претпоставкама? Или, како то Вебер каже, „... који би ток попримила нека људска акција када би она била строго рационална, нетакнута заблудама и емоционалним чиниоцима и, даље, ако би она у потпуности и једносмислено била управљена неком појединачном циљу.. "?[71] Или. како би изгледало неко понашање или неки друштвени облик када би њихов основни смисао у потпуности дошао до изражаја?

Најважнији моменат у поступку изградње идеалних типова је у настојању да се нека друштвена делатност замисли на што рационалнији начин. Шта то практично значи? Приликом конструисања одређеног идеалног типа није довољно само апстраховање неких саставних делова одређеног конкретног догађаја (појаве, процеса, понашања), односно занемаривање низа мање значајних и небитних момената и чинилаца, већ је неопходно једнострано наглашавање или преувеличавање једног или више момената и чинилаца, или ако се тако хоће, „уздизање стварног ступња рационалности једне типичне врсте понашања на његов објективно могућ највиши ступањ".[72] Да би човек био у стању да се понаша потпуно рационално у једном одређеном облику делатности, он мора да елиминише из тог понашања све друге мотиве и побуде који не доприносе или ометају остварење постављеног циља и да има у виду искључиво функционалне потребе баш те делатности. Поред тога, он мора да зна све услове релевантне за то понашање, односе одлуке које доноси. Наравно, у стварности се људи никада не понашају потпуно рационално, већ на њихово понашање утиче мањи или већи број квалитативно разнородних мотива, најчешће емоционално-афективне и друштвено-хетерономне природе. Но ипак су у том стварном људском понашању увек присутни одређени рационални чиниоци и моменти, који нам омогућавају да „једностраним наглашавањем једне или више тачака гледишта и синтезом мноштва дифузних, дискретних, више или мање присутних, а каткад и одсутних конкретних индивидуалних појава средњих према

оним једнострано наглашеним у јединствен аналитички појам![73] изградимо релативно једноставне моделе, у којима су ти чиниоци и моменти издигнути на највиши могући степен чистоте. Ти, тако створени, идеални типови су, по Веберу, својеврсне фикције индивидуалног понашања у одређеној делатности у облику у коме је она функционално најрационалнија и као такве оне су веома корисно аналитичко средство за проучавање конкретних облика у којима се та делатност испољава у друштвеној реалности. Овако схваћен идеални тип представља стандард са којим се упоређују конкретна стварна понашања људи и утврђује се у којим правцима и у којој мери та стварна понашања одступају од ове мисаоне конструкције, чиме се, заправо, долази до полазне основе за утврђивање узрока појединих одступања, па тиме и за објашњавање друштвених појава које се истражују.[74] При томе треба истаћи да Вебер сматра да је хеуристичка вредност оваквих идеалнотипских конструкција утолико већа уколико су оне чистије и идеалније, односно уколико више одступају од стварних ситуација. Најзад, када је реч о Веберовом схватању идеалних типова, мора се указати на то да он, иако се није дубље упуштао у разматрање логичке природе научног објашњења друштвених појава помоћу идеалних типова, ипак сматра да ове типолошке функције не могу да буду потпуно произвољне, већ да њихова аналитичка вредност зависи од употребе „номолошког знања" (односно одређених општих, теоријских принципа или научних хипотеза о односима између релевантних појава); они су „конструкције повезаности које нашој фантазији изгледају довољно мотивисане, и такође, објективно могуће, адекватне нашем номолошком знању"[75], при чему он опет остаје недоречен, јер нигде не разматра порекло ни структуру тог „номолошког знања", па не знамо како се до њега долази – да ли је унапред дато, да ли се изводи из искуства, у каквој мери треба да буде поуздано да би се могло употребити итд.

Не упуштајући се овде у сва могућа критичка преиспитивања и оцењивања Веберове методе идеалних типова, можемо се послужити критичким закључком који поводом ње износи Б. Шешић:

„Позитивно, односно рационално у методи идеалних типова је.

а) употреба општих типских појмова у објашњењу појава је дубоко методолошки основана и веома често се и успешно користи у свим наукама;

б) основан је М. Веберов покушај да помоћу методе идеалних типова ако не премости провалију између позитивизма и методе разумевања, као и између методолошког индивидуализма и методолошког холизма, оно бар на неки начин повеже ове данас тако изразито супротне методолошке концепције и

в) на одређен начин појам „идеалног типа" истиче оно што је опште у друштвеним појавама, без чега нема ни научних закона, ни научног објашњења, ни научног предвиђања.

Негативно, односно неуспело у Веберовој теорији је.

а) прво је то што је његова концепција ‚идеалног типа' у основи и у суштини идеалистичка, празно апстрактна, лишена везе са конкретном емпиријском друштвеном стварношћу;

б) у својој теорији М. Вебер није успео да превазиђе поменуте фундаменталне методолошке супротности, него их је на типично еклектички начин повезао тако да

његова теорија методе ‚идеалних типова' представља изразиту идеалистичку-позитивистичку теорију. У тој теорији, односно методи, такође на еклектички начин, су повезане позитивистичка метода чињеничног стања и аксиолошка метода разумевања.

Сви ови недостаци Веберове методе, почев од основног гносеолошког Веберовог становишта, а то је својеврстан логичко-формалистички позитивизам, почивају на немогућем стварном повезивању логичког, тј. теоријско-мисаоног, апстракције, закона, итд., са реалним емпиријским, конкретним. М. Веберу је недостајало управо оно чиме се одликује Марксова теорија, а то је конкретна дијалектичка метода чији смисао и значај ни Макс Вебер није могао или није хтео или није смео да схвати и призна".[76]

Овако засновану Веберову методу идеалних типова покушало је да, са мање или више успеха, развије више његових истомишљеника и следбеника, чија схватања, због карактера овог рада, не можемо ближе да образложимо. Међутим, са становишта савремене теорије модела, можемо рећи да су идеални типови, заправо, апстрактни теоријски модели одређених врста друштвених појава. Суштина саме методе идеалних типова са тог становишта јесте, прво, у аналитичко-синтетичкој апстрактној мисаоној конструкцији појма, „идеални тип" одређене друштвене појаве, потом у примени тако конструисаног појма ‚идеални тип' на одређену појединачну или врсну појаву, односно у суду да та истраживана појава спада у одређени „идеални тип" и да се са њом може поредити и, најзад, у хипотетичко-дедуктивном извођењу закључних судова о својствима појаве која се истражује. „Овај процес је методски узев хипотетичко-дедуктивни, те је метода идеалних типова, у почетној фази своје примене, аналитичко-синтетичка, а у завршној фази хипотетичко-дедуктивна."[77]

1.6. ДИЈАЛЕКТИЧКИ МЕТОДОЛОШКИ ПРАВАЦ

Дијалектички методолошки правац има своје основе још у античкој Грчкој, у дијалектичкој логици противуречности Хераклита. Иако је током XIX и XX века дијалектика играла и данас игра значајну улогу у филозофији, друштвеној и политичкој теорији и методологији и данас су веома живе многе контроверзе и оспоравања.

Дијалектички методолошки правац тешко је схватити као јединствен. Први разлог томе је што се дијалектика није јасно одредила као генерална (општа) друштвена теорија према филозофији, логици и методологији и што су разграничења теорије и праксе и данас предмет неслагања. Други разлог је тај што су творци дијалектичког правца пропустили да посебно обраде дијалектички метод као посебну целину иако су истицали значај и улоге методе. Треће, током развоја дијалектичког схватања света и приступа проучавању и истраживању друштва јавиле су се многе варијанте дијалектичког теоријско-методолошког правца које се међусобно страсно сукобљавају и оспоравају. Најчешће се разматрају следећи теоријско-методолошки сегменти

унутар дијалектичког правца: антички сегмент, сегмент идеалистичке (хегелијанске) оријентације, марксистички (Маркс – Енгелсов) сегмент, Љењинова теоријско-методолошка марксистичка оријентација, ревизионистичка теоријско-методолошка варијанта и најновија варијанта тзв. критичке оријентације (франкфуртска школа) са Адорновом „негативном дијалектиком".[78] Међутим, само је Богдан Шешић у нас развио једну целовиту исцрпну логичко-методолошку дијалектичку концепцију која обухвата основне поставке и принципе дијалектике и дијалектичке логике и основне поставке дијалектичке методологије својим делима.[79] У конституисању дијалектичке логике и методологије знатну и значајну улогу имали су и Михаило Марковић – нарочито делом „Дијалектичка теорија значења", Мирослав Печујлић делом у више издања под насловом „Методологија друштвених наука", Најдан Пашић и Радослав Ратковић који су у својим делима поставили основне дијалектичке моделе и неки други. Иако међународно не много фаворизована, дијалектичка теоријско-методолошка оријентација у другој Југославији дала је својом критичношћу и стварношћу знатан допринос дијалектичком мишљењу, теорији и методологији. Независно од садашње фактичке друштвене ситуације, теоријска мисао о радничком и друштвеном самоуправљању и његова теоријско-емпиријска истраживања дала су снажан подстицај стваралачком у дијалектичкој теорији и методологији.

1.6.1. **Основне поставке античке дијалектике**

Карактеристике дијалектике античког доба су неодређеност, апстрактност и идеализам. Творевине античких дијалектичара нису у целости сачуване, а писане су у стиховима веома нејасним језиком, тако да им је било могуће придавати разна значења.

Настанак дијалектичког начина мишљења везује се за тзв. Елеатску филозофску школу.[80] Оснивачем ове школе сматра се Ксенофан, а у њу се убрајају Парменид, Мелис и Зенон.

Битан моменат дијалектике ова школа је изразила истичући супротност између мишљења и појаве (мишљења и чулног бића): дијалектика је у супротностима између онога што је по себи и бића за неко друго тога што је по себи.

Елеатска школа која доцније прераста у софизам бавећи се суштином и кретањем афирмисала је становиште да је апсолутна суштина једно и са тог становишта оспоравала истинитост настајања и престајања, промене и кретања, итд. Мисао се тако први пут појављује самостално и за себе.

Зенон је најзначајнији припадник Елеатске школе. Њему припада највећа заслуга за доказивање да ништа не постаје и не престаје. То становиште садржано је у исказима да је вечно оно што је једнако са самим собом, чисто садашње и да у то не улази представа о времену. Оно јесте – постојање и престајање нису могући јер када би то постојало оно би постало из ничег или из бића.

Парменид, чија дела се често мешају са Зеноновим, указује на двоструког знања: 1) мишљење истине, 2) мњење. Његово је становиште да казивања и мишљења јесу бића, јер биће јесте, а ништа апсолутно није. Истина јесте, непроизведена и непролазна, она је цела, једног рода, непокретна је и без завршетка.

Без прошлости је и будућности, већ је сада све у исто време. Увођењем појма границе Парменид превазилази збркани појам бесконачности. За систем појавних ствари поставио је два принципа – топло и хладно посредством чијег спајања све постаје. Суштину схвата као суштину мисли, дакле нематеријалистички.

Мелис се разликује од Парменида по схватању суштине коју налази у материји а Једно схвата као безгранично. Ипак, ова разлика престаје у схватању бића као простора који јесте апсолутна граница свега што се иначе исказује и поставља; у њему је све друго укинуто.

Зенон, савременик и ученик Парменидов, разликује се у становиштима од њега утолико што су моменти и супротности више изражени као појмови и као мисли. Разматрајући проблеме настајања, постојања и промене и нестајања, он долази у то време многобоштва да је, као апсолутна истина, моћ, једно, могућ само један Бог.

За Елеаћане и Зенона везује се спекулативно мишљење у исказу да промена уопште не постоји јер чим се претпостави биће то је по себи противуречност, нешто несхватљиво: „јер из једног, из бића одстрањена је одредба негативног, множине".[81]

Права објективна дијалектика је, по Хегеловом схватању, такође битан садржај Зеноновог стваралаштва. Он тражи доказивање у оквирима једног система мишљења. Његов је став: „Оно што је лаж – то не сме се доказивати због тога што је лажно, јер је истинито оно што је њему супротно, већ се то мора показати на њему самом".

Зенонова дијалектика материје није до времена Хегела оповргнута, а у вези с тим Зенон је одрицао истинитост кретања зато што садржи унутрашњу противуречност.

Он истиче четири начина оспоравања кретања: први је аргументација о бесконачној дељивости простора, која онемогућава доспевање до циља пошто су простор и време апсолутно континуирани. Други доказ је тврдња да се спорије тело не може сустићи од стране тела које се креће највећом брзином, а трећи да стрела која лети мирује. Четврти доказ заснива се на кретању једнаких тела једнаком брзином на тркачкој стази, из чега треба да произиђе закључак да је половина времена једнака са два пута толиким временом.

Општи став Елеатске школе могао би се изразити исказом да оно што је истинито само је једно, све остало је неистина, а истина није у појавном које је мноштво. Очигледно, Зенонова дијалектика је метафизичка, ослоњена на апстрактни идентитет.

Хераклит (око 500 год. пре н. е.) је онај стваралац дијалектичар за кога Хегел каже: „... Не постоји ниједан Хераклитов став који ја нисам унео у своју логику".[82]

Његово основно становиште је: Биће је једно, оно што је прво; друго јесте бивање. Дијалектику схвата као а) спољашњу, свестрано размишљање, без рашчлањавања душе саме ствари, б) иманентна дијалектика предмета, која спада у субјективно посматрање, в) објективитет који саму дијалектику схвата ка принцип.

Хераклит је спадао у мрачне мислиоце и чувен је због своје нејасности. Његови искази којим изражава општи принцип, као што су „Биће није ништа више од небиће" или „Биће и ништа су једно исто", тешко се разумеју без исказа да све тече, ништа не постоји и никада ништа не остаје једно те исто.

Он сматра да је истинито бивање као процес, кретање а не биће. Он такође тврди да се супротности налазе на једном истом – као и биће и небиће. Део је нешто различито од целине, а такође је једно исто што је и целина, супстанција је целина и део.

Суштинско се састоји у томе да свако различито, посебно, јесте различито од нечег другог, али не од било којег другог, већ од својег другог. Свако посебно постоји само уколико се његово друго садржи по себи у његовом појму. Субјективност је друго, а друго је објективност.

Својим идејама Хераклит је покушао да дâ природно-филозофски облик и природну форму. Тако је тврдио да је време прва материјална суштина јер оно се састоји у томе што у бићу непосредно није, а у небићу непосредно јесте, у времену постоји само сада. Време је прва форма онога што постаје.

Реална форма процеса код Хераклита је ватра. У процесу се разликују исти моменти као и у кретању. Она је апсолутно укидање постојања, нестајање другог и ње саме. Њоме је изразио и прелажење (у нешто друго).

Чулно опажање, ако је одвојено од ума, од образованог и општег ума није истинито. Па ипак, предметну форму сматра значајном у сазнању.

Изложена схватања дијалектике и њене примене као методе имају општи значај за историју дијалектичке филозофије. У методологију политичких наука улазе само као евентуални општи принципи који се односе на апсолутне суштине и истине, бића и небића, једног и многог, процеса и постојања, противуречности и хармоније итд. Политика је само један од друштвених реалитета и сва апстрактна становишта античке дијалектике имају значаја за методе њеног истраживања само уколико се могу њима примерити.

Значајне одредбе за дијалектичку методологију јављају се у Хераклитовој логици која се супротставља принципима односно аксиомима Аристотелове логике. Аристотеловски аксиоми могу се у најкраћем изразити као.

1) аксиом идентитета којим се тврди да је: а) сваки појам идентичан сам себи; б) сваки став имплицира самог себе;

2) аксиом противуречности (непротивуречности) по коме је немогуће у истом смислу једно исто тврдити и порицати, и

3) аксиом искључења трећег, по коме је сваки суд или истинит или лажан.

Овим аксиомима могао би се придодати принцип довољног разлога.

Као што се види из наведених аксиома, њима се успоставља основ уређене формалне двовалентне логике која познаје само валенције истинитог и лажног, елементарно-логички прост идентитет, просту противуречност, искључење трећег и довољан разлог.

Већ Хераклит не прихвата поставку простог идентитета. Он, насупрот том аксиому, истиче закон идентитета и неидентитета тврдећи да је све једно и не једно. Такође се супротставио и принципу непротивуречности становиштем да „све јесте и није". Тиме је већ била доведена у питање плодотворност двовалентне логике јер се показала неоспорива потреба за прелазима између поларитета као што су истина и погрешка, јесте и није. Сложеност, динамичност, променљивост и развојност друштвених и политичких процеса и појава били су основ схватања противуречности и „аполитичког" схватања света, схватања света као сложеног састављеног из многих делова.

162 **Идеалистички дијалектички правац**

Главни представник овог правца и један од најзначајних стваралаца у филозофији и логици, па преко тога и у методологији уопште и у методологији друштвених наука је Хегел. Он је истински творац развијене основе дијалектичког мишљења. Његова најважнија дела у тој области су „*Феноменологија духа*", „*Наука логике*" и „*Историја филозофије*" (чија је непосредна демонстрација схватања и примене дијалектике).

Са становишта методологије Хегелов допринос је непроцењив у превазилажењу елементаризма, механицизма и формалне двовалентне логике. Битно откриће Хегелове дијалектичке методе је противуречност, дефиниција и улога противуречности. Противуречност је по том схватању битно својство сваког друштвеног реалитета, природног и друштвеног процеса или појаве, мишљења и замисли, знања и сазнања. Она није само спољашња између појединих целина или целовитих делова, већ је унутрашње својство свега. По дефиницији противуречност је борба најјачих супротности које се међусобно искључују и међусобно поништавају, те се сукоб разрешава превазилажењем противуречности. Једном превазиђене противуречности нису заувек превазиђене, већ се током кретања јављају нове противуречности.

Унутрашње противуречности су аутентични самосвојни покретачи сваког кретања, промене и развоја.

Све процесе и појаве Хегел схвата као развојне, а развој се одиграва дијалектички; све се преображава и прелази из једног у друго. С обзиром да се као покретач развоја утврђује унутрашња противуречност, сам развој се одиграва превазилажењем противуречности.

Дијалектичка повезаност је битна одредба односа свих процеса и појава.

Хегелова схватања нуде артикулисан постулат истраживачким приступима тако што он тврди да историја почиње са човеком, а човека сматра његовим делањем. Он не пориче природност човека, али његова природност не припада људској природи, већ природи, људско је само оно што он својим делањем и разумом произведе. Свест се приказује као индивидуалан успон који започиње свешћу на ступњу чулне извесности, расте опажањем и перцепцијом и достиже до разума, до ума, духа, религије и до апсолутног знања.

Појам и идеју сматра битним чиниоцима сазнања и формира тријаду о појму чији су чланови субјективност, објективност и идеја. Појам се развија и ту нема, као у другим случајевима, прелаза (из једног у друго) или рефлексија. Идеју схвата као нешто што садржи у себи сву одређеност. Природа и дух су уопште различити начини приказивања њеног постојања, а филозофија је највиши начин схватања апсолутне идеје.[83]

Метод мишљења и истраживања има веома значајно место. Хегел каже. „Метода може најпре изгледати као прост начин сазнавања, и она има у ствари природу таквог начина. Али начин није само један по себи за себе одређен модалитет бића, већ је као модалитет сазнавања постављен као одређен појмом

и као форма, уколико је она душа сваке објективности и уколико свака иначе одређена истина има своју истину једино у форми "

И даље „ . метода (је) душа и супстанција, па било које нешто јесте схваћено и у његовој истини сазнато само уколико је потпуно потчињено методи; она сама је властита метода сваке ствари, јер њена делатност и јесте појам. То је прави смисао општости; према рефлексивној општости она се узима као метода за све; али према општости идеје она је не само начин сазнавања, начин појма који субјективно зна себе, већ и објективан начин или управо супстанцијалност ствари – тј појмова, уколико се они, пре свега, показују представи и рефлексији као други".[84] „Због тога је метода не само највиша сила или, штавише, једина и апсолутна сила ума, већ такође његов једини и највиши начин, да сам собом у свему нађе и сазна сама себе "[85]

Ова разматрања указују на неопходност знатно ширег схватања метода истраживања као моћног посредника између природног, емпиријског, чулне извесности ума и научног знања. Истовремено ово је захтев за разликовање метода (начина) и теорије, што ни до данас није свима сасвим јасно.

У својој „Науци логике" Хегел се на специфичан начин бави проблемима посматрања (ума који посматра) квалитетом као одређеношћу, квантитетом и квантом, као и мером и пропорцијом. Ма какве се замерке ставиле начину казивања, у њима се налазе ваљани основи за критичко приступање квантитативним методолошким концепцијама и за превазилажење спора „квантитативаца" и „квалитативаца".

Битна је заслуга Хегела што афирмише појам *систем* као облик у коме егзистира истина, истина као научни и логички систем. Али његово схватање да непосредни живот духа има два момента: моменат знања и моменат предметности (која је негативна према значењу), као и да се у делатности остварује субјект – објект однос као однос свести према свету, омогућава да се систем схвати знатно шире.

Упркос томе што се Хегелов дијалектички метод сматра основом марксистичког конкретног дијалектичког метода, њему су упућене многе замерке и критике.

Прво, сматра се да је Хегелов метод идеалистички спекулативан. Основа му је у чистом мишљењу, а све је изведено из појма. Ентитет света је дух, а природа је „отуђена идеја". Иако основана, ову критику такође треба критички прихватити.[86] Наиме, Хегел увиђа посебност човека и битну разлику између људи и свег другог, свет везује за људску делатност, појам, идеју и дух, за његову способност разумног мишљења и делања. У том смислу он разликује природно и људско, па људско везује за свест, идеју, дух и разумно делање. Такав контекст омогућује бар два приступа разматрању идеје и духа. Један који води закључку да је та дијалектика сасвим идеалистична. Други који уважава идеју, разум, дух као битно, одређујуће својство човека и као такве увиђа посредовање ума и сазнања између „природног човека" и „друштвеног човека" у његовој самоделатности и самородности као дијалектичком односу и процесу

Слабост Хегелове дијалектике је по критичарима и њена апстрактност. Своје поставке он не изводи из реалног света, из стварности, те се његова дијалектика може сматрати дијалектиком логичких категорија какве су апсолутна негација и схватање противуречности на тој основи, изражене кроз однос појмова биће – небиће; идентитет – неидентитет; противуречност – непротивуречност; итд. Међутим, и овде треба подсетити да Хегел није порицао предметност и супстанцијалност конкретне стварности и њен однос са умом и истином, већ је имао у виду дијалектички однос кроз посредовање сазнањем. Са становишта методологије његово инсистирање на посредовању и посредованости тек треба истражити.

Једна од најкрупнијих слабости његовог метода је покушај да се сазнајна решења нађу кроз тријаде. Њима он изражава неспособност да се сасвим ослободи средњовековног религијског у свом мишљењу. Најуспелија тријада му је она која тезу сматра почетном ситуацијом, антитезу дијалектичком супротношћу тези и синтезу као дијалектички настало јединство тезе и антитезе. Међутим, синтеза не мора да буде позитивна, она може да буде и потпуна негација. Ово становиште је још доследније изражено у тријади о позицији као почетној, негацији као супротстављеној и противуречној према позицији и негацији негације као превазилажењу односа позиције и њене негације. У веома апстрактном општем негација негације се може схватити као долажење до позитивног, нарочито у процесима мишљења и сазнавања. Међутим, у људској пракси, политикологији и политици негација негације не јавља се као увек могућа, а и када је могућа она не даје у свим случајевима позитивну праксу.

Приписивање метафизичности Хегеловој методи је упућивање на још једну слабост. Нарочито је критиковано његово схватање о природи као отуђеној идеји која је разноврсна и развија се у простору, али се у времену понавља. Но, и овде треба имати у виду стварно значење овог исказа и његово схватање човека, природе и Бога.

За методологију политичких наука од посебне важности су два Хегелова схватања. Прво, да је могуће формирати завршен систем друштвеног развоја чија је круна, највиши степен, држава. Друго, начин мишљења о држави и праву и аналитичко-синтетичко закључивање о њој. У свом делу „Филозофија државе и права" државу сматра као хармоничну, организовану, коначну и завршну етапу друштвеног развоја, као сам ум и разум.

Најважније категорије Хегеловог метода, осим оних садржаних у тријадама су биће и небиће, дијалектичко јединство, промена, прелаз, рефлексија, развој, унутрашња противуречност, супротност, превазилажење, појам, идеја, апсолутан дух и апсолутна идеја, као и држава са становишта методологије политичке науке.

1.6.3. Материјалистички дијалектички правац

Оснивачи материјалистичког дијалектичког правца су Маркс и Енгелс, а знатан допринос његовом развоју и конкретизацији принципа дао је Љењин.

Целовита анализа материјалистичког дијалектичког методолошког правца и његов целовити приказ не постоје осим у делима Б. Шешића. Чак и сами оснивачи и настављачи овог правца нису се потрудили да своју методу разраде и објасне. Отуда знатне разлике у схватању ове методе и њеној примени.

Основна поставка ове методе садржана је у њеном схватању да је основа свега у материји која се јавља у разним облицима и комбинацијама. Људско друштво је

такође специјална комбинација материје, али је оно настало практичном људском делатношћу појединаца, њихових група и организација. Практична људска делатност подразумева њихова специјална својства и способности међу којима су најважнија: истовремена природност и друштвеност, самородност, стваралаштво (рад). Сваки човек је, по том схватању, тоталитет за себе, непоновљив и самосвојан, али и део других тоталитета.

О томе један од истакнутих француских марксиста, Анри Лефевр, каже: „Сматра се да традиционалне методе рефлексивног мишљења морају бити у овом смислу продубљене, одређујући, одлучније него икада, истину и објективност као циљеве ума, дефинише се један дубљи ум: *дијалектички ум*. . . . Шта ново доноси марксистички метод, инспиришући се Хегелом?

1) Он тврди да довољно дубока анализа сваке реалности долази до противречних елемената (на пример, позитивно и негативно, пролетаријат и буржоазија, биће и небиће ..).

2) Марксистички метод, много јасније од претходних методологија, инсистира на једној битној чињеници: реалност, до које се долази анализом и која се успоставља излагањем (синтетичким), увек је једна реалност у *кретању*.

3) Јасније од претходних метода, марксистички метод инсистира на особености (квалитативној) сваке врсте предмета који се проучавају, па чак и сваког предмета. Пошто сваки има свој квалитет, своје разлике, научник треба да постави себи као циљ да дође до властитог закона тога предмета: *до његовог развоја*."

Напушта ли овај метод сваки универзални принцип? Никако, ако је тачно да анализа примењујући се специфично на сваки предмет, примењује исто тако и универзалне истине, као што је ова: „Свуда, увек, у свакој ствари, има противречности." Ове се противречности заиста могу показати као различите једне од других, оригиналне, специфичне, у сваком случају; оне се због тога не везују мање за једну општу теорију, за једну универзалну, дакле рационалну истину."

„Маркс тврди да општа идеја, *метод*, не разрешава од тога да се сваки предмет схвати по себи самом, он просто пружа уму једно вођство, један општи оквир, једну оријентацију у сазнању сваке реалности."[87]

Из изложеног произлазе битне одредбе схватања материјалистичке дијалектике:

(1) У основи укупног развоја и постојања света стоји материја, природа и практична људска делатност укључујући и умне активности, мишљења.

(2) Све ствари у свету су унутар себе повезане и узајамно условљене следећим облицима повезаности:

а) садржајно – материјално, б) просторно – временски, в) функционално, г) каузално – генетички, д) развојно.

Све ове повезаности осим у „крајњој инстанци", не морају се истовремено непосредно манифестовати у истом моменту, јер се ради о унутрашњој повезаности.

(3) Све ствари, појаве, процеси су дијалектички сложена јединства различитих супротних и противуречних чинилаца који су и сами дијалектички сложени,

(4) Садржај сваке идентичности су и различитост и промене (без чега би било немогуће схватити постојање истог уз његово мењање),

(5) Све има свој узрок и последицу, односно узроке и последице;

(6) Људско друштво је самородно;

(7) Све је променљиво и развојно.

Маркс и Енгелс изводе и конституишу најопштије законе друштвено-историјског развоја.

Први је закон противуречности између производних снага и продукционих односа који гласи: „Производне снаге и продукциони однос, тј. садржај и форма сваке друштвене заједнице, морају доћи у противуречност, што раније или касније доводи до промене пре свега основних, а затим и осталих фактора друштва". Овде треба напоменути да је оквир посматрања „свака друштвена заједница", што је веома важно при избору аналитичких јединица.

Закон поделе рада, мада га наводимо као други, има исту вредност као и претходни. Он гласи: „Свака квалитативна нова производна снага доводи до неког новог облика поделе рада" С обзиром да подела рада карактерише целокупан познати историјски развој друштва, овај закон би се могао схватити и шире од овде дате формулације.

Трећи закон, закон борбе класа, гласи: „Историја сваког досадашњег друштва јесте историја борбе класа." Мада му се придаје својство најопштијег, у вези с њим се могу поставити важна питања као што су: шта је са преткласним друштвом. Сматрају ли се она ванисторијским? Наиме, Маркс и Енгелс су германски генс користили као модел бескласног друштва. Затим, шта је са посткласним друштвима чијем се успостављању тежи? И шта са другим друштвеним целинама које немају карактеристике класе, а налазе се у одређеним облицима борбе? На крају, да ли је Лењинова дефиниција класе довољно употребљиво одређење за формулацију закона?

Изложена полазишта основ су принципа дијалектичке методе које је више од других обрадио Лењин у „Филозофским свескама". Основни закон конкретне дијалектичке методе је да треба сазнати КОНКРЕТНУ ОБЈЕКТИВНУ ИСТИНУ о свим предметима – дакле и о конкретним предметима конкретне друштвене стварности. У овом захтеву садржана је битна разлика у односу на Хегелова схватања истине као Једног, целине и апсолута. Истина је и у конкретном, појединачном, а не само у универзалном и општем, што је за емпиријска истраживања од посебног значаја.

Битним принципима дијалектичке методе који полазе од становишта да законитости мишљења произлазе из законитости природне стварности, али да имају и своју аутономију, могу се сматрати:

1) принцип дијалектичког идентитета односно принцип дијалектичке анализе, који све предмете схвата као дијалектички сложене; овај принцип подразумева да сваки предмет сазнања (ствар – догађај – појава – процес – својство – однос) треба мисаоно разложити на његове саставне чиниоце – делове – аспекте – димензије и њихове међусобне везе и односе,

2) принцип дијалектичке супротности и дијалектичке противречности, који значи да све предмете – појаве – процесе треба схватити према моделу дијалектичког јединства супротности и моделу дијалектичке противречности, односно као сложена јединства супротних, а у фази квалитативне промене и дијалектички противречних чинилаца – делова – момената или тенденција кретања и развоја тих појава;

3) принцип дијалектичког јединства и борбе општег, посебног и појединачног,

4) принцип дијалектичког јединства и борбе садржаја и форме;

5) принцип (и) дијалектичких прелаза из једног у друго, који подразумева различите врсте прелаза једних појава, односно њихових чинилаца, својстава и одредби у друге (прелазак квантитета у квалитет и обрнуто, прелазак једних квалитета у други квалитет и сл.);

6) принцип даљег и дубљег сазнања у кретању сазнања од познатих страна ствари – појаве – процеса ка непознатим, од њених спољашњих и појавних аспеката ка њеној суштини, од сазнања коегзистенције ка открићу узрока и од једне врсте веза ка другим врстама веза. Овај сложени дијалектички принцип подразумева бесконачне процесе откривања стално нових страна, аспеката, чинилаца, димензија и односа предмета сазнања, затим бесконачне процесе продубљавања сазнања ствари – појава – процеса од манифестног ка суштинском, од мање дубоке суштине ка дубљој суштини, од коегзистенције ка узрочности и од једног облика међусобних зависности ка другом и другачијем – општијем – облику.

Основна схватања друштва, друштвено историјски-закони и принципи нашли су свој израз у примени метода истраживања и у исказаним методолошким постулатима.

Први Марксов захтев је да истраживање потпуно овлада предметом истраживања. Између теорије и чињеница постоји дијалектичко јединство. Теорије се увек односе на одређену врсту чињенице, а чињенице се утврђују и тумаче са теоријског становишта. Откриће нових чињеница или нових својстава чињеница доводи до противуречности у теорији и теорија се мора мењати, што подразумева да се теорија заснива на чињеницама, а њима проверава. Научно-дијалектичко мишљење креће се од непосредног посматрања ка апстрактном мишљењу, а основу мишљења чини практична људска делатност која је основни и крајњи критеријум предметне истинитости. У истраживањима неопходан је интегралан третман.

Методе истраживања разликују се (могу се разликовати) од метода, интерпретације. Тумачење овог становишта може нас довести до два закључка: прво, методе истраживања схваћене као методе пројектовања, прикупљања, уређивања и обраде података, дакле методе конституисања искуствене основе и „базе података" разликују се и могу се разликовати међу собом и у односу на методе интерпретације – на методе закључивања на основу података и формирања теоријских ставова; друго, могуће је, на основу података прикупљених по једном методолошком концепту, закључивати и изводити теоријске ставове по другом теоријско-методолошком концепту.

Марксова истраживачка пракса, нарочито при изради првог дела „Капитала", као и Лењинова истраживачка пракса, дају обиље доказа о овоме. Маркс је обилато користио статистичке податке, разне извештаје настале на основу непосредног увида („непосредног посматрања") настале за друге сврхе, испитивање итд. Позната је његова анкета из 1880. године која обухвата 101 питање.

Марксу се приписивао негативан став према могућностима употребе експеримента у друштвеним наукама. Ово је погрешно јер се Маркс и сам позивао на експерименте које су други вршили, као и Енгелс, иако то нису били експерименти у научне сврхе. Маркс је порицао могућности правог експеримента који би обухватио глобално друштво или који би се односио на прошле појаве. Уместо експеримента он је истицао „домишљање", апстраховање итд. Може се тврдити да је он посебно развио општенаучну аналитичко-дедуктивну методу, а он и Лењин су посебно допринели развоју употребе статистике и конституисању општенаучне статистичке методе.

Материјалистичка и дијалектичка метода често је примењивала компарацију. Поређења су обухватала разне јединице почев од друштвено-економских формација, преко друштвених заједница разних величина и врста па до поређења појединачног, на истим и разним просторима и у истим и разним астрономским и друштвеним временима. Компарацијама су тражене сличности и разлике разних степена постојећих битних чинилаца (рад, производне снаге, однос, класе итд.), као и чинилаца који су настајали, нестајали или нестали.

У основи приступа и примене компаративне методе било је историјско-материјалистичко схватање које је развој схватало као процес у коме се могу разазнати фазе и етапе настајања под дејством одређених узрока и у одређеним условима, затим фазе и етапе раста у квалитативном и квантитативном смислу, кулминације, опадања и престанка односно преласка у друго. На тај начин постулиране су, иако не методолошки обрађене, одредбе историјско-компаративне односно дијалектичко-компаративне методе. У њеној основи су схватања о противуречности, супротности и разлици, о сличности али не и о истости, која је оптерећивала друге методолошке правце. Основ за овакво схватање и примену компаративне методе налази се у логичким поставкама о дијалектичком идентитету, дијалектичким противуречностима и дијалектичком развоју.

Марксовој, Енгелсовој и Лењиновој методи стављају многе приговоре заступници других методолошких праваца. Проглашавајући је за детерминистичку, нормативистичку, неадекватну истраживачкој савременој пракси и теорији, приписује јој се изнад свега слаба прогностичка моћ.

Не улазећи у све критике задржаћемо се само на основима прогностичких својстава ове методе. Прво, полазишта ове методе уважавају битне одредбе људске праксе и људског живота које имају извесне карактеристике стабилности. Став исказује извесну сталност битних потреба које се морају задовољавати. Друго, искази о производним снагама и односима, треће, искази о свести и сазнању; четврто, искази о борби група, променама и развоју друштва имају основа у сазнању о историјским збивањима и у емпиријски заснованим доказима. Пето, искази о будућности као производу људске праксе говоре о слободи избора а не о строгом детерминизму и шесто, искази о зачецима и тенденцијама новог у крилу постојећег и прошлог говоре о могућностима прогнозе и њеним ограничењима. Строгу детерминацију критичари изводе из исказа о друштвено-економским формацијама у којем стоје тврдње о нужном распаду капиталистичког система и настанку (нужног) комунизма као бескласног друштва. Аргументација за оспоравање слабе прогностичности овога методолошког правца изводи се из распада совјетског реал-социјализма и социјалистичког самоуправљања у Југославији.

У постављању и доказивању тезе у овом случају критичари упадају у методолошку грешку. Прво, метод се не може поистовећивати са теоријом или

политичким и другим практиковањем. Становиште метода да се у старом, у прошлом и постојећем, започиње ново и да оно настаје кроз процес и догађаје који га чине, није ваљано оспорено нити се може научно оспорити. Друго, политички и други догађаји нису аргументи о ваљаности и прогностичкој моћи метода, већ о теоријском и практичном предвиђању за које је коришћена одређена метода – која чак не мора да буде ни коректно примењена – што је уопште чест случај. Чак и када би се прихватила та врста аргументације као прихватљива (што она свакако није) било би лако констатовати методолошке грешке у примени. Довољно је указати на чињенице да разни социјалистички и социјалдемократски покрети и снаге и даље постоје и делују, да постоје још увек многољудне земље (државе) са социјалистичким друштвеним уређењем (Кина, НР Кореја, Монголија, Либија итд.) да је у прошлости и било више привремено успелих рестаурација, да партиципација радника у управљању предузећима јесте варијанта самоуправљања, да тежња ка разним модалитетима политичке и друштвене егалитарности интезивно живи и делује итд. Није, наравно, задатак методологије да полемише са друштвеним стањима, већ да истражи методе којима ће се друштвени процеси и стања истинито сазнавати. У том смислу треба схватити и ове опаске.

Основне категорије ове методе су: тоталитет, узрок, последица, делање, друштвена пракса, материја, процес појава, разлика, супротност, противуречност, кретање, промена, развој, прелаз у друго, класа, класна борба.

Критичари ове методолошке концепције посебно су доводили у питање категорије тоталитета и протувуречности, третирајући их једнострано и изоловано.

Категорије тоталитета, када се разматрају изван дијалектичког односа, опште – посебно – појединачно воде лажном утиску о детерминисаности појединачног општим и о пуној подређености појединачног. Такав утисак појачава и Марксов исказ да се људи рађају у затеченим условима и да нису независни од њих као и да однос производних снага фактички усмерава развој. При том се превиђа да је битан, доминантан субјект производних снага појединачни и колективни човек – тоталитет као појединац и тоталитет као група, класа итд.

Слично је и са схватањем противуречности. Истиче се да противуречност искључује сваку хармонију. Истина је да противуречност не говори о хармонији, али је исто тако јасно да из ставова о класама и класним односима јасно произлазе целине (тоталитети) које су одређена јединства и у којима постоје међусобно зависни, противуречни али и непротивуречни тоталитети.

Јасно је да не може постојати класа ни нека друга целина само на основу унутрашње противуречности, већ и на основу онога што разне чиниоце обједињује у „сложено јединство разног, супротног и противуречног".

Следећи приказ Марксове активности и ставова о методу говоре у прилог резерви према поменутим критикама:

У својим радовима Маркс је, веома често, расправљао о питањима метода и, мада те расправе нису систематизовано изложене на једном месту, иоле пажљивијем истраживачу није тешко да те ставове повеже и изведе закључке о готово свим особеностима метода који је он примењивао. Сам Маркс је, у више наврата, веома јасно и прецизно, своју методу одредио као аналитичку.

Пођимо, прво, од Марксове критике Хегелове дијалектике, критике која је усмерена управо на њено *конструктивистичко* значење (које је, иначе, Маркс назвао спекулативним). Спекулативни карактер те методе, по Марксовим речима, долази до изражаја, пре свега, у њеном идентитету са конструкцијом система, који је, због тога, само феноменологија светског духовног процеса (односно нужни ланац спекулативног кружног тока). Према спекулацији, каже Маркс у једном од својих писама Енгелсу, треба заузети критички став, поготову ако би се она покушала применити на економију. Такав критички став према конструктивизму Хегелове дијалектичке методе условио је да, после тога, од ње није остало готово ништа употребљиво за само истраживање. Зато и не може да зачуди што Маркс често своју методу истраживања радије *назива ‚анализа' него ‚дијалектика'*. Своје систематско истраживање он је први пут назвао анализом и то *‚емпиријском анализома' у Предговору ‚Економско-филозофским рукописима', а о њој говори и у другим својима радовима, нарочито у предговорима и поговорима ‚Капитала', у коме је, како сам каже, употребљавао анализу, нарочито у првим поглављима*. Уосталом, већ и површно читање тих одељака овог његовог најзначајнијег дела показује нам изузетно пажљиво и доследно *спроведен аналитички поступак* (нпр. анализа облика вредности робе). Маркс, такође, *своју методу назива и ‚дијалектика'*, али се овде ради о сасвим другачијем схватању суштине дијалектичке методе него што је то случај код Хегела: „По својој основи мој дијалектички метод не само да се разликује од Хегеловог, него му је директно супротан. За Хегела је процес мишљења, који он под именом идеје претвара чак у самосталан субјект, демијург стварности која сачињава само његову спољашњу појаву. Код мене је идејно, напротив, само материјални свет пренет и прерађен у човековој глави". Очигледно је из овог да је сам Маркс своју методу одредио као дијалектичко-аналитичку и материјалистичку.

Но, да видимо сада да ли и колико та метода одговара савременом схватању аналитичке методе, чија примена карактерише савремену науку.

Као најопштија обележја те савремене аналитичке методе могу се, уз сва ограничења које једно овакво набрајање собом носи, издвојити следећа:

1) *признавање датости* (због чега су веома важни појмови и *термини ‚проблем' и ‚избор'*, посебно у почетној фази истраживања);

2) истицање у први план истраживања, тзв. *‚опажајних чињеница'* и њихових веза и односа и

3) потреба *одређења поља истраживања* и прихватања коригијабилности методе.

Прво од ових обележја налазимо, веома јасно и прецизно, у Марксовом третирању тзв. „природних основа чињеничког стања" стварних индивидуума, њихове делатности и њихових материјалних животних услова, као претпоставке за анализу људске историје. Основна реална чињеница читаве људске историје, по Марксу, јесте само постојање људи као живих бића у одређеној природној средини. Темељни услов људског опстанка јесте „један одређени начин делатности ових индивидуа, један одређени начин испољавања њихових живота, одређени начин живота истих".[88] На основу оваквог поимања начина и услова постојања људских индивидуа он је, у основи, одредио и суштину самог појма „људска индивидуа": „Шта су оне,

то се поклапа са њиховом производњом, како са оним *шта* производе, тако и са оним *како* производе" [89] Ове своје ставове Маркс је употпунио схватањем да се у основи друштвеног живота људи налазе материјалне производне снаге и њихови односи дати у облицима поделе рада и облицима својине, те да је *људска заједница*, заправо, одређена форма система ових чинилаца производње у вези са чијом се применом мења и развија и сама та заједница. Реалну основу те људске заједнице, дакле, чини стварна практична повезаност људи условљена потребама и начином производње материјалног живота. Такве повезаности људи „стално добијају нове и све новије облике и представљају историју". Историја није, дакле, остварење неке објективне идеје или некакве субјективне самосвесности, већ је историја тако схваћеног људског друштва, у основи, развитак производних снага и њима одговарајућих производних односа – развитак начина производње. А развој производње, производних снага, производних и на њима заснованих других друштвених односа је делатност човека са његовим способностима мењања себе и природе. То је како каже Маркс, „делатност човека који тежи својим циљевима". Наравно, ту је реч, превасходно, о укупном човеку, о укупном људском друштву схваћеном као континуитет прошлог, садашњег и будућег: „Историја није друго до следовање појединих генерација, стога, дакле, с једне стране, под сасвим промењеним околностима продужава предату јој делатност, а с друге, са једном потпуно измењеном делатношћу модификује старе околности." Међутим, неспорно је да се ту стално мора имати у виду не само друштвено уопште, већ и конкретно друштво, јер и свако конкретно друштво има своју историју, а такође и сваки конкретни појединац – појединачни човек – који у њој суделује. У овом смислу треба схватити и Марксов захтев да треба студирати стварни процес живота и активности индивидуума сваке епохе.

И друго обележје модерне аналитичке методе лако се може препознати у Марксовом начину истраживања. Већ из претходних примера може се уочити његова склоност ка проучавању емпиријске грађе, а он то потврђује и апострофирајући истраживање опажајних, емпиријских чињеница на више места у „Немачкој идеологији" и „Беди филозофије". Емпиријско истраживање у савременој аналитичкој верзији настоји да допре до услова који омогућују неки предмет (ствар, догађај, појаву, процес) и зато се сама по себи намеће потреба за специфичним приступом истраживању сваког конкретног појединачног предмета. О првом захтеву Маркс изричито говори када, у „Немачкој идеологији", као услов одређеног друштвеног стања наводи производне снаге које, стога, треба стално изучавати у вези са историјом индустрије и размене, тј. како даље каже, треба пратити читаву историју услова који омогућују или спречавају развој производних снага. Међутим, он не мисли да се ради само о утврђивању неких општих услова, већ је реч о сасвим конкретним условима. Његов аналитички смер у истраживању се изразито јасно види када он истиче да је потребно поћи од готових процеса да би се унатраг дошло до њиховог настанка. „Размишљање о облицима људског живота, па, дакле и њихова научна анализа, уопште, удара путем који је супротан стварном развитку. Он почиње *post festum* (накнадно), а отуда од готових резултата процеса развитка." Наравно, ту се поставља и питање на које ће у овом раду морати да се пронађе адекватан одговор: шта је онда са истраживањима која имају прогностички карактер и циљеве? Начелан

одговор на њега може се потражити већ у наведеним Марксовим ставовима: он је у праву када каже да се мора поћи од онога што је већ сазнато, од резултата. Међутим, та сазнатост *не мора* да буде само сазнатост *решења*, него и сазнатост *питања* (тј. проблема). Управо у том смислу, као одговор на постављено питање, може нам помоћи тзв. метода *покушаја и грешака*. постојање две валенције (може, треба, мора, са једне стране и то не може, не треба и не мора тако, са друге стране, а у оквиру тога и то можда може другачије, на другом месту или само „можда може") омогућава нам да полазећи од тога „нешто" и „можда може" и комбиновањем сазнатог и његовим промишљањем „да ли може" и „како може, треба, мора" долазимо до одређених одговора који, заправо, воде прогностици. У томе је управо изузетно велики удео и могућности коришћења хипотетичко-дедуктивне методе.

Но вратимо се поново Марксу и његовом начину истраживања. Он је такође сматрао и да је за изучавање сваког предмета – појаве – процеса неопходно да метода буде примерена предмету истраживања, те је стога и сасвим јасно и разумљиво да је у својим радовима напустио опште појаве „по себи".[90] Ово нарочито долази до изражаја у његовој интерпретацији научне методе политичке економије, када *‚опште' тумачи као извесну апстракцију која изражава нешто заједничко за производњу* (тј. опште услове производње), те служи само томе да се избегне сувишно понављање и да се разликују поједине епохе.[91] Овакав став он износи и у писму Енгелсу (март 1868. год) када иронизира Хегелов појам „општег" тумачећи његово порекло из „нашег саобраћаја" а не као логичку категорију: „Опште је заједничка земља, а посебно (Besondere) посебна својина издвојена из заједничке". Ово је, иначе, у пуној сагласности са његовим ставовима против апстраховања од историјских прилика.

Када је реч о трећем обележју савремене аналитичке методе и присуству његових назнака у Марксовом методолошком приступу треба бити нешто пажљивији и опрезнији, јер је заиста веома тешко наћи њихов непосредни и директни израз у његовим оценама сопствене методе. Можда је најближе истини схватање да је ситуација таква управо због тога што су *сви ови захтеви представљали тек имплицитну потребу његовог истраживања*. Наиме, *начело коригилабилности методе почива на изразито постулационом тумачењу теоријских резултата*, заправо на потпуном усвајању принципа кондиционалног тумачења а Маркс се према том проблему није довољно прецизно одредио (наравно, гледајући са данашњег становишта), тако да у његовим радовима има исказа и „за" и „против" ових захтева, а коначну верификацију својих теоријских поставки препустио је пракси као извору и врхунском критеријуму истинитости сазнања. Ипак, одређени чиниоци овог трећег захтева савремене аналитичке методе присутни су у његовим радовима, што се најбоље може запазити при излагању основних фаза истраживања које су овој методи својствене.

Почетна фаза истраживања аналитичком методом састоји се у полажењу од проблематичне, недиференциране стварне ситауције у којој се „безоблично" налазе квалитети и предмети, а проблем се артикулише избором чинилаца појаве која се жели истражити (предмета истраживања) и њиховом дескрипцијом. И Маркс је управо на тај начин приступио истраживању, сматрајући за полазну тачку

стварно конкретно као јединство многострукости, а не као његово замишљање које се појављује тек као резултат, као продукт синтезе. Затим, он показује да проучавање треба усредсредити на „сиромашне апстракције", а појмове који су примерени дескрипцији тих изабраних предмета назива „једноставне дескрипције".

Друга фаза истраживања састоји се у систематизацији, типологизирању и класификацији искуствене грађе. И њу у значајној мери налазимо у Марксовим редовима, при чему он користи појам тзв. „једноставних категорија", као један од *појмова интуиције* каквим се у почетку истраживања служе и природне и друштвене науке, па зато он свој начин истраживања и упоређује са радом физичара.[92] Иначе, тај појам интуиције у истраживању је доста проблематичан и због дефиниције појма индукције у истраживању само условно одржив, о чему ће још бити речи у овом раду.

У трећој фази истраживања приступа се формулисању теорије, односно постављању закона. У том смислу је и Маркс као циљ своје анализе економских облика поставио „откриће закона појава", првенствено закона њиховог мењања и њиховог развитка, тј. прелаза из једног облика у други, из „једног реда веза у други". Међутим, економске категорије и законе није могуће директно извести из самог емпиријског сазнања, па ни из његове генерализације, већ је овде изузетно значајна улога управо апстрактног мишљења о подацима емпиријског сазнања" „ ... У анализи економских облика не може се послужити ни микроскопом ни хемијским реагенцијама. Њих мора заменити моћ апстраховања".[93] На тај начин, вршећи низ апстракција разног нивоа и степена он је дошао до категоријалних економских појмова и економских закона. Ту свакако треба истаћи да Маркс *методу апстракције сматра за ‚производ мишљења', али то никако није производ појма који мисли изван или изнад опажаја и представа и који сам себе рађа, већ је производ прераде и опажаја и представа у појмове.*[94]

Изузетно значајно питање које се даље поставља јесте питање одређивања *степена предикације* који је теорија могла да обезбеди, а потом и установљавање како би се то могло одразити на изградњу друштвеног модела. У том смислу потребно је размотрити и *схватање појма узрока* и, у нашем примеру, Марксово третирање овог појма. Као што је познато, најстарији и најраспрострањенији начин интерпретације појма узорака, који изражава и највећи степен детерминистичке строгости, јесте рационално схватање узрока и узрочности, односно *некритички рационалистички детерминизам, према коме људско сазнање садржи апсолутно истините опште законе на основу којих се могу научно предвидети сви непознати догађаји, укључујући чак и оне који ће се тек догодити.*

Емпиријски појам *узрока* и узрочности, међутим, означава почетак слабљења детерминизма, а његов крај је нова релација – *условљеност*. Она из темеља мења карактер тзв. дедуктивног формулисања теорије. прво је одбачен узрок (тј. узрочност) као општи природни закон, затим је извршена и његова релативизација као универзалног приниципа унутрашње везе дедуктивног система, да би, најзад, остао присутан само по називу, али са сасвим измењеном суштином.

Посебан допринос савременом развоју материјалистичког дијалектичког правца односно развоју конкретне дијалектичке методе дали су југословенски методолози. Њихов битан допринос састоји се у превазилажењу методолошког

догматизма и искључивости у односу на доприносе других методолошких праваца, у чему предњаче В. Милић, М. Печујлић, С. Гроздановић, Ђ. Шушњић и други, и у даљем развоју методолошког концепта конкретне дијалектичке методе, у чему посебну улогу има Б. Шешић.

Битан допринос развоју конкретне дијалектичке методе састоји се у формирању дијалектичких структурално – функционалних модела. Приступању концептуализацији и конструисању поменутих модела претходи прихватање одредаба и улоге појмова структуре и функције и уважавање њиховог методолошког и практичког значаја. Дијалектичка анализа се зато сматра и структурално функционалном, а структурално – функционална се претпоставља свим другим, недијалектичким анализама.

Почетком осамдесетих година констатује се могућност постојања двеју врста дијалектичких модела. теоријских дијалектичких модела и истраживачких дијалектичких модела. Могуће је постојање три главна типа теоријских модела:

1) спецификовани теоријски модел који изражава битне поставке основне теорије или је усмерен на посебан предмет и циљ истраживања. Он се може изразити формулом T1 (a1.. an) u T2 (b1...bn),

2) екстензионални или продужени модел (додатно Bn+1) који је сложенији од основне теорије и

3) генералисани модел који је уопштавање основне теорије.

Као фундаменталне дијалектичке моделе Б. Шешић наводи: 1) модел дијалектичког јединства; 2) модел дијалектичког идентитета, 3) модел дијалектичке противуречности и 4) модел дијалектичке промене и развоја.

Ово су мисаони модели, али се превођењем на конкретне предмете истраживања и одговарајућом операционализацијом могу, уз доста напора, применити и као истраживачки.

Истраживачки модели имају два основна типа.

1) општи дијалектички структурално – функционални модел,

2) посебан дијалектички структурално – функционалан модел појаве.

Оба истраживачка модела су веома погодна за примену у истраживањима у друштвеним и политичким наукама, па зато овде приказујемо општи дијалектички СФ модел.

Ток израде и примена модела тече овако:

А) Истраживана друштвена појава замишља се по теоријском фундаменталном моделу дијалектичког идентитета;

Б) Дијалектичко-функционалном анализом откривају се скупови ставова о:

а) чиниоцима појаве која се истражује, A1,A2, ,An;

б) о функцијама (активностима) чинилац E1,E2, ,En;

в) о односима (слагања и сукобљавања чинилаца и функција (P1, P2, ., Pn) и

г) о тенденцијама кретања, промена, развоја структуре, функција, стања итд. (T1,T2, ,Tn);

д) закључни ставови

Б. Шешић методу моделовања сматра превасходно дијалектичком методом односно истраживања моделовањем сматра дијалектичким истраживањима. Да би

се формирали ваљани модели неопходан је известан степен јединства између природе самог предмета и мисаоно-теоријских и практичних активности.

За формирање конкретних научних модела потребни су следећи услови:

– постојање примитивних, теоријски неформулисаних, апстрактних ставова;

– постојање посебних модела, модела који се могу дијалектички интерпретирати;

– постојање развијених, строго формализованих језика и могућност употребе адекватних симболичких језика.

Примена ових модела, нарочито теоријских није јаче развијена у нас, нити је била предмет озбиљнијих методолошких разматрања и обрада. Ипак треба напоменути да су истраживачки модели спонтано настајали у истраживачкој пракси, како при пројектовању истраживања тако и у интерпретацији[95] у политиколошкој области.

За материјалистичку-дијалектичку методу, или под другим називом, конкретну дијалектичку методу најчешће се везују одредбе да је:

а) материјалистичка, што је претходним излагањима већ утврђено. Она је објективна мисаоно-дијалектичка анализа стварних појава и односа; субјективна дијалектички условљена дијалектиком стварности,

б) конкретна је јер сазнаје конкретну објективну истину;

в) револуционарна је јер је усмерена на револуционарна практична и духовна остварења и треба да послужи револуционарној борби радничке класе.

Последња одредба уносила је и уноси и данас многе забуне и погрешке у методолошко-теоријском приступу. Наиме, она доприноси поистовећивању метода истраживања, теорије и практичне акције, што је несврсисходно. Научна сазнања о начинима стицања истинитог научног сазнања никада не могу да буду добро само једне класе, нити непосредан инструмент политичке и друге борбе у слободном и демократском друштву. Ствари, наравно, другачије стоје у тоталитаристичким и сличним друштвима у којима је знање или једнострано знање инструмент власти и успостављања тоталитаризма и јавне или прикривене диктатуре.

1.6.4. Франкфуртска школа, критичка теорија и Адорнова негативна дијалектика

Назив Франкфуртска школа или Критичка дијалектичка школа везује се за групу научника коју чине оснивач Хоркхајмер, Мајнхам, Маркузе, Хабермас и Адорно. Ова група научника деловала је интензивно и вршила снажан утицај током шездестих и седамдесетих година, а нарочито око 1968.

Оправдано је поставити питање да ли се Франкфуртска школа уопште може третирати као посебност. Разлике у времену и месту стварања и деловања и у приступу проблематици и закључцима до којих се долазило, тешко да оправдавају њихово посебно јединство. Истина је да је Хоркхајмер формулисао основна полазишта „Критичке теорије", као и да су та полазишта у основном били прихватили сви припадници школе. Она се могу углавном одредити као одустајање од револуције и

насиља у класној и политичкој борби, тражења субјеката покретача и носеће снаге промена изван пролетеријата (Маркузе), истицање свести односно просветитељства и знања као инструмента превазилажења класне доминације. У методолошком смислу важни су ставови Хоркхајмера да теорија праксе група и класа иако су оне повезане с интересом управо тих група и класа, не сме да буде инструмент праксе, што је иначе противуречно становишту о умном превазилажењу лоше праксе. Критичка теорија, полазећи од отуђења у Марксовим економско-филозофским рукописима, тврди да је појединац све више потчињен организацији, науци и технологији.[96] Ово су и полазишта школе. У методолошком смислу, првенствено као прилог концептуализацији, нешто су више дали Адорно и његов ученик Хабермас, мада се први бавио превасходно филозофском проблематиком. У том смислу од интереса је његово дело „Негативна дијалектика".[97] Он остаје на становишту да је дијалектика неопходна, нужна и у функцији слободе. Слобода се схвата као докидање патње и ослобођење од природе. Он тражи моделе слободе као могућност дијалектике: при чему истиче поставке Кантовог практичког ума; модел светског духа, критикујући Хегелова разматрања светског духа и природне историје и трећи модел метафизике, истичући важност, недовољну развијеност и недовољност метафизике.

Три су битне категорије његовог разматрања уз појам „негативне дијалектике". Дијалектика је негативна јер је као и позитивно мишљење негативно, односно да је мишљење супротстављено себи. Њему се не може приписати идентичност са предметом мишљења. Друга битна категорија је ЈАСТВО. Овим тешко одредивим појмом одређује се суштински субјективни однос субјекта који себе схвата као Ја. Трећа је превазилажење и четврта негација у претежно уобичајеном значењу. Адорно помиње две битне методе: „егземпларну" коју ближе не објашњава (али која се може схватити и као метода непосредне комуникације са стварношћу) и „мисаони експеримент", коју фактички демонстрира у свом делу, а која има одредбе моделног експеримента, што се види и у његовим моделима. Хабермас остаје на становишту јединства теорије и праксе у друштвеном животу. Обавеза је, по њему, критичке теорије да 1) промишља основу људског постојања, 2) одговара на практична друштвена питања, 3) унапређује интерес ума за зрелост и аутономију делања и 4) ослобађа од догматизма.

Хегелову дијалектику сматра ваљаном за дугорочне прогнозе и на њу се ослања. Залаже се за проучавање целине (тоталности) и не прихвата садашњу поделу науке.

По њему постоји идентичност ума и интереса, а сазнање схвата као друштвени рад и језичко посредовање а не однос субјект – објект.

Свет би, по Хабермасу, требало уредити по начелима ума што је супротно становишту Николаса Лумена, водеће личности неофункционалистичке концепције (систематског приступа).

Хабермасови значајни методолошки ставови, уз демонстрацију поступка истраживања јавног мњења[98] углавном су.

1) не може се прихватити концепт објективистичког саморазумевања, као ни сцијентистичко схватање (појам) науке,

2) задатак је методологије да обрадом појмова унапређује комуникативне системе делања, разјашњава логику и повезаност истраживања, техничког напретка и пожељне комуникативности,

3) у разумевању и истраживањима друштва херменеутика има кључну улогу, па би требало развити концепт универзалне херменеутике;

4) научна сазнања могу да буду следећих типова:

а) емпиријско-аналитичко, што подразумева искуствену сазнајну основу и њену научну обраду;

б) херменеутичко-разумевајућу, што подразумева уживљавање у ситуацију и њено схватање, разумевање на основу сопственог и општег искуства;

в) критичко-дијалектичко које је средство еманципације,

5) битан предмет истраживања је делање које може да буде инструментално (обухвата научно, техничко и економско) и комуникативно. При том се истиче важност саморефлексије;

6) веома је методолошки значајно његово схватање политике као синтезе знања, компетентности и хтења.

Евидентна је и његова критика Маркса. Хабермас сматра да Маркс не прави довољну разлику између природне науке и критике друштва; теорија сазнања му је нецеловита, синтеза није у логичкој и симболичкој повезаности већ у чињењу, а саморазумевање сопствене праксе сматра инструменталистичким.

Према концептима позитивиста и функционалиста такође је веома критичан.

1.6.5. Нека посебна питања истраживања политичких процеса и појава дијалектичком методом

За политиколошка истраживања, посебно за њихову концептуализацију и појмовно категоријални систем важна су схватања о карактеристикама мишљења, дефиниције одређених појмова и њиховог места у категоријалном систему и становишта о односу теорије и емпирије односно научних истраживања, теорије и праксе политичког живота. У том смислу највише су дали аутори који су припадали оријентацији конкретне дијалектичке методе.

Тај марксистички правац афирмисао је као битне политичке категорије државу, власт, моћ и насиље, али и класни однос, владање и подаништво, хијерархију, друштвени и политички положај, друштвени и економски и политички систем, друштвено-економске формације, улоге, функције и структуру.

Било је неопходно изложити ово теоријско-методолошко становиште да би се указало на неке битне импликације у истраживањима.

Прво, становиште о предметном, а тиме о „супстанцијалном" мишљењу је неоспориво. Истраживање започиње или завршава предметном одређеношћу, процедуром предметног мишљења.

Друго, појам политике, управљања и државе се не изједначава. Иако се и политика и држава схватају као „отуђене", постојање потребе за организованим друштвом и за његовим „управљањем стварима" се не пориче. Организација подразумева одређене механизме и процедуре утврђивања општих (заједничких) интереса, одлучивање о њима, њихово остваривање, надзора над њима. И у претклasном друштву, при опису германског „генса", описује се и овим механизмом. Политику за то треба, у овој теоријско-методолошкој оријентацији, схватати као

функционални скуп радњи и механизама за управљање друштвом посредством државе или без ње.

При истраживању треба разликовати и општи појам револуције (као битне промене друштвеног квалитета) од револуције као облика и средства освајања власти.

На тај начин ће се избећи неке значајне методолошке грешке.

Дијалектички-методолошки правац остаје на становишту јединства теорије и праксе, на заснованости теорије на емпирији и на, у коначном, емпиријској провери теорије – провери у пракси. Стога овај правац инсистира на систематском изграђивању искуствене основе и развијању метода прикупљања и обраде података, као и на развијању метода проучавања искуствене основе и закључивања на основу ње.

Она не проглашава искуствену основу насталу у другим теоријско-методолошким системима за неупотребљиву или неподесну за обраду и изучавање у оквиру ове теоријско-методолошке оријентације.

2. КВАНТИТАТИВНИ КОНЦЕПТ И ОПЕРАЦИОНА ИСТРАЖИВАЊА У ПОЛИТИЧКОЈ НАУЦИ

Међу методолозима друштвених и политичких наука квантитативним методолошким приступом и квантитативним методама највише се бавила Марија Богдановић[99]. Већина осталих или је само критички помињала или је пропуштала да помене квантитативни приступ и квантитативне методе истраживања. За такав однос има више разлога, међу којима међу најважније спадају: 1) велика сложеност, разноврсност и разноликост предмета друштвених наука; 2) релативно низак степен релативне униформности и једнообразности друштвених процеса, чинилаца, веза и односа и њихових улога у друштвеној пракси и развоју; 3) променљивост и непоновљивост друштвених појава; 4) велики захтеви које поставља примена квантитативних метода међу којима су постављање научних закона и изградња симболичког језика и ваљаних модела као услова за примену математичких модела и поступака; 5) развијеност и опремљеност друштвених наука за примену квантитативних метода; 6) оспособљеност методолошког кадра за примену математике и рачунара; 7) аверзија према квантитативном приступу.

Изузетак чине економске науке које имају развијену економску (привредну) математику и статистику, разноврсне економске моделе итд.

За примену квантитативних метода у друштвеним-политичким наукама заиста се морају обезбедити извесни услови, међу које свакако спадају: 1) систем научних закона и, на основу њих (или на основу одговарајућих емпиријских генерализација, принципа, аксиома или теорема) формулисане адекватне теорије; 2) јасно оформљени хипотетички ставови и варијабле у јасно одређеном односу и са индикаторима одређеног значења; 3) утврдити стандардна понашања и односе; 4) утврдити стандардне услове; 5) изградити стандардне појмове и термине, 6) изградити одговарајући симболички језик, 7) обезбедити систем мишљења који омогућава поједностављење—свођење само на основне битне чиниоце и односе.

Све ово је неопходно да би се могли изградити модели подесни за квантитативно исказивање одређених квалитета, што је услов за примену математичких модела и поступака.

Друштвене и политичке науке се сусрећу и са другим тешкоћама. у тим наукама није могуће све квантификовати, а при поједностављивању и свођењу могу се изгубити неки моменти и одредбе појаве, без којих се она знатно мења.

И поред тога у друштвене науке су продирале квантитативне методе посредством квантитативних класификација, статистике и статистичке методе и мерења. Свест о неизбежности математичких метода и модела формирана је у методологији политичких наука релативно рано. Још пре више од двадесет година Павле Новосел пише: „ вриједно је споменути и неке развијеније математичко-статистичке технике које служе провјеравању резултата димензионалне анализе . . . у друштвеним

знаностима темељне димензије појава нису саме по себи јасне. Тако, нпр., не можемо унапријед знати које су димензије феномена утјецаја. да ли је, нпр , његов интензитет нешто битно различито од његова екстензитета (број обухваћених особа). Могуће да је ријеч о истој димензији, тј када расте интензитет утјецаја, паралелно расте и број захваћених особа (екстензитет), али је могуће и да су то самосталне, некорелиране димензије. Потребно је, дакле, те алтернативне теоријске конструкције (моделе) утјецаја провјерити на емпиријском материјалу. Управо тој сврси служе развијене математичке технике „cluster" анализе и „факторске" анализе.

Основна је идеја од којих ове технике полазе, да ће димензије, које се међусобно разликују, самостално варирати у својим емпиријским корелатима или индикаторима . . . „Cluster" анализа, а особито „факторска" анализа уобичајене су технике у савременој психологији. "[100]

И у политиколошкој и у правној сфери има покушаја да се ове методе (или технике по Новоселу) примене. Тако је Обрадовић Т. демонстрирао могућност примене факторске анализе у истраживању опредељења за приступ политичким странкама[101], а направљен је и сличан покушај у праву. Митровић, Д. М. и Станојевић В. Љ. у књизи „Теорија хаоса и правна теорија" демонстрирали су моделовање и рачунарску симулацију у праву.[102] Али ови појединачни покушаји, упркос активностима психолога на популарисању и развоју факторске анализе, нису ништа више од наговештаја о могућем интересовању за ову област методологије.

Квантификација подразумева мерење појава. Мада се у нас сви методолози свих друштвених наука на неки начин баве и проблемима мерења, у методологији политичких наука у нас тек је у последње две деценије за то показано веће интересовање (докторске дисертације на тему мерења Милана Тимотића и Бранке Кнежић).

Разумљиво је да су напори Lazarsfelda, Hayword-a, R. Alkera, Quetzkov-a[103] и других око 1960. године, као и допринос Гуда и Хета, Морена итд. били познати. Штавише, у том правцу јавили су се и у нас извесни резултати као што је књига Николић, Михаила: „Мера и социометрија".[104]

Излагање о ситуацији у односу према примени и владајућој концепцији заступника квантитативних метода, било је неопходно да би се приказала опрезност, па и резервисаност југословенске методологије према апсолутизацијама било ког методолошког правца. У том смислу оправдано је становиште Печујлића, М. и Милића, В.: „Очевидно квантитативна и квалитативна методологија су као две полутке које означавају раздвојену стварност која тек када се споји може да открије у чему је смисао социјалне и индивидуалне егзистенције. Међутим, то спајање није могуће простим калемљењем јер још увек се није дошло до стварне повезаности и комплементарности због тога што је и сама стварност удвојена. Решења у пракси нису још на видику."[105]

Али, видици се свакодневно проширују, поготову ако се упорно и ваљано трага.

Из целокупног претходног излагања јасно се види да битну основу квантитативног истраживања имају: (1) научни закони (и објашњења), (2) симболи и могућности симболичког исказивања, (3) могућност квантификовања, и (4) могућност формирања ваљаних модела, без чега сви ови методи нису могући.

Размотримо зато питања модела у друштвеним и политичким наукама.

2.1. ОПШТА ПИТАЊА МОДЕЛА И МАТЕМАТИЧКИХ МОДЕЛА

Разматрања целисходности и могућности примене квантитативних метода захтева одговор на неколико претходних питања: да ли је могуће у друштвеним, па у оквиру тога, и у политичким наукама користити математичке моделе? Колико је и како могуће коришћење методе моделовања, тј. структурално-функционалних кибернетских и математичких модела? Да ли је и колико могуће извршити типизацију делујућих и других чинилаца („фактора доприноса" и „фактора контигенција"), односно констатовања стабилних оријентационих вредности и стереотипа мишљења и понашања? И, једно морално питање: да ли је развијање метода операционалних истраживања морално прихватљиво, тј. колико је развијање ових метода истовремено развијање манипулације људима? На крају, ако се већ сва та питања постављају, зашто се све то чини кроз разматрање операционалних истраживања?

Оправданост и сложеност питања не може се порицати. Њима се стога мора приступити полазећи од следећих основних становишта: прво, све, па и друштвене и политичке науке су, пре свега, развојни мисаоно-практични процеси. Стога ниједан став, истинит у време када је настао онолико колико је то тадашње укупно научно сазнање дозвољавало, не може се сматрати вечитом и непромењивом истином. Могућности коришћења математике – математичких метода, према томе, условљене су развојем математике и развојем друштвених и политичких наука. Општенаучна статистичка метода се већ дуго употребљава у друштвеним и политичким наукама, а то објективно подразумева и употребу одговарајућих математичких метода. У прогнозирању избора, у мерењу ставова јавног мњења, у утврђивању политичких веза и опредељења, истраживачи већ користе математичке и статистичке методе. У друштвеним и политичким наукама важе одређени закони и правилности, могу се утврђивати узрочно-последични односи, праве се научне прогнозе. Све то говори у прилог ставу, да је питање „да ли је могуће користити математичке методе у друштвеним и политичким наукама" превазиђено и да га треба преформулисати у питање: „како и колико те методе можемо користити".

Очигледно је да су три битна момента детерминисала истинске могућности коришћења тих метода.

Прво је – непоновљиви тоталитет сваког човека и сваког дела његовог живота, као и сваке људске заједнице, што их чини посебно неподесним за примену математичких метода. Човек је рационалан и емотиван, а спреге у којима учествује рацио могу се јавити и јављају се у готово неограниченом броју варијаната. Последица тога је готово неограничен број ситуација у којима се човек налази и понашања којима те спреге манифестује. Па ипак, иако између свих појединаца и људских заједница постоји изразита разлика, између њих постоји и изразита сличност и подударност. И у друштвеним и у политичким наукама то заједничко и слично није нарочито тешко констатовати, као ни оно различито, посебно и лично.

Друго, то је развијеност политичких наука. Научна сазнања о законима и правилностима кретања политичких процеса и политичког понашања људи као посебна савремена научна сазнања релативно су нова и оскудна, али су емпиријски-искуствено много пута доживљавана и проверена, те се могу систематизовати и стандардизовати у областима битног, уобичајеног и најчешћег.

Треће, то су развој и могућност рачунара. Расправа о могућностима коришћења математичких метода у политичким наукама вођена у време када рачунари нису имали савремен степен развијености, с обзиром на огроман број делујућих чинилаца на људско понашање, нужно је давала негативан резултат. Масовност и контрадикторност ових чинилаца, њихова непостојаност и сложеност, условљеност унутрашњим расположењима и спољашњим ситуацијама чинили су немогућим успостављање истовремених потребних односа између њих, а онемогућавали су и само њихово евидентирање, нужно за њихово математичко формализовање. Рачунари својим могућностима, чине то мноштво знатно мање застрашујућим, а могућности варирања њихових веза и односа неупоредиво већим. Дакле, дошли смо до става да све што се може мерити може бити и предмет математичке обраде. Али, могу ли се и како мерити осећања, мотивације, доследност? Или се то само процењује? И шта је са вредностима? Одговор је једноставнији него што се обично мисли. Не мери се све подједнако, истим мерилом, истим поступком и истом прецизношћу. Квантитет нечега се прецизно утврђује, нечега процењује, служећи се одређеним критеријумима и мерилима, нечега оцењује – такође не произвољно иако не егзактно, а нешто се само једноставно тврди. Дакле, различите појаве, различити чиниоци, својства итд. Математичке методе се могу, у принципу, адекватно применити на одговарајућа подручја у политичким наукама. Достигнути научни развој савременог света и наш у том смислу сада пружа врло ограничене могућности, неравномерне, али и с тенденцијом пораста.

Метода моделовања једна је од фундаменталних општенаучних метода у политичким наукама и политичкој пракси. Она се јавља и као општа теорија друштвено-политичких односа, политичког и уставног система, политичке организације итд. и као систем програмских, политичких, правних, самоуправних итд. норми, и као одређени степен остварења у пракси – као „модални експеримент". За политичке науке може се, уз извесна претеривања, тврдити да је сазнајни, епистемолошки систем сагласних модела, идеалних типова разумевања (уживљавања), објашњења, компарација и аналогија повезаних са праксом.

Изучавање бројних истраживања, истраживачких пројеката, коришћених оперативних метода и техника, инструмената и обраде и презентације података, упућује нас на закључак да је у свим остваренim политиколошким пројектима емпиријских истраживања метода моделовања била коришћена – мање или више коректно – чак и када аутори нису експлицитно саопштавали своје опредељење за њено коришћење. Чиме су се руководили у овом часу се не може рећи, али је сигурно да је природа предмета политичких наука таква да захтева примену методе моделовања у свим теоријским емпиријским истраживањима, па чак и у оријентационим.

Два значајна момента поред наведених, одлучујуће доприносе да метода моделовања буде коришћена у свим истраживањима у политичким наукама.

Прво, научним истраживањима, на овом нивоу развоја друштва, нужно се приступа полазећи од већ постојећих научних сазнања концентрисаних у научном фонду, или, ако таквих сазнања нема о конкретном предмету истраживања, полази се од искуствених и других сазнања која су стечена, квалификована и верификована како научном основом уграђеном у образовање истраживача, тако и праксом. И у

ситуацијама у којима је научни фонд о предмету истраживања крајње сиромашан или га готово и нема, постоји сазнање о ширем друштвеном проблему чији је чинилац и конкретан предмет истраживања. Но, неопходно је нагласити да не треба у научном фонду увек тражити експлицитно дату основу за примену методе моделовања. Чешћа је ситуација да је основа садржана у научном фонду, али је треба конституисати остваривањем нужног логичко-сазнајног процеса успостављањем потребних веза између примене парадигме, теорије и опште методе, научног фонда, предмета истраживања и применом основних посебних метода – посебно комбинацијом анализе и синтезе, дедукције и индукције.

Друго, пројект истраживања нужно подразумева и изражава одређени теоријски модел о предмету истраживања. Он је, нужно, конкретизован исказ о логичко-сазнајној материји, везама, односима, токовима мишљења, систему изведеном из научног и искуственог фонда сазнања (и, неизбежно, и из имагинације без које правог истраживања нема) и усмереног на стицање новог сазнања. Тај систем спознатог поменута својства нарочито изражава у деловима пројекта као што су: одређење предмета, хипотезе са индикаторима а и инструментариј истраживања. Полазећи од чињенице да је поглед на свет у одређеној мери конституисан и развијен модел (макар концептуално), тај модел се преноси применом основних посебних метода, у предмет, хипотезе и инструментариј истраживања.

Најчешће комбинације коришћења метода моделовања су: метода моделовања је основна и оквирна, а статистичка метода, са статистичким и математичким поступцима, користи се у складу са потребама методе моделовања; друга честа комбинација, нарочито у дескриптивним истраживањима, јесте равноправна употреба и прожимање методе моделовања и статистичке методе. У оба случаја у основи им је хипотетичко-дедуктивна метода.

У експлораторним оријентационим, а и у знатном броју акционих истраживања, метода моделовања и статистичка метода имају следеће конструкције коришћења: метода моделовања – модел претпостављеног, могућег у нацрту научне замисли; статистичка метода – подаци о стварности; статистичка метода математичке методе – статистички и математички модели у сређивању и обради података; метода моделовања – извођења закључака на основу података као конституисање модела – интерпретација, саопштавање обликованог истраживачког сазнања.

Када се ради о истраживањима вредносних система и идеологије, улоге се нешто мењају. Редослед улога и функција у низу је по правилу следећи: аксиоматска метода – аксиоми о врховним вредностима, метода моделовања – модел система вредности, статистичка метода – подаци о вредностима у реалном животу – модел реално постојећег или постојећих вредносних система.

Овакав методолошки процес нам и дозвољава класификацију и типологију појаве и чинилаца појаве, вредносних и других система и података о њима итд.

Метода моделовања, примењена у једном пројекту емпиријског истраживања у политикологији не подразумева нужно само један модел, нити захтева да тај модел буде стриктно, прецизно и монолитно до краја развијен. Напротив, предмет политичких наука – политичке појаве – дозвољава, а веома често и захтева изграђивање више модела унутар истог пројекта, било да се ради о интра, било интердисциплинарним истраживањима. Што је предмет сложенији, што се више његових аспеката обухвата, то је захтев за формирањем више модела изразитији. Ово је нарочито очигледно у случајевима у којима постоји један генерални пројект и више потпројеката који се баве различитим компонентама предмета истраживања.

Расположиви резултати истраживања праксе коришћења методе моделовања у политичким наукама у нас дозвољавају да се закључи да је у емпиријским истраживањима у овој области доминантно коришћење сложеног модела који је ситуиран, по правилу, на један од следећих начина: прво, глобални модел (модел укупног предмета истраживања); сазнајни оквир је конкретизован „подмоделима" тј. моделима чинилаца предмета, и целисходно је да буде четворостепено развијен: највиши степен – општи модел проблема; следећи нижи, други степен – модел предмета који одговара и генералној хипотези; трећи степен – модели сегментираних чинилаца предмета који одговарају и посебним хипотезама; четврти степен – модели елементарних чинилаца предмета – који одговарају и појединачним хипотезама са индикаторима. У суштини то је један кохерентан и разрађен модел – систем.[106]

Друга ситуација је када је хетерогеност и сложеност предмета таква да је целисходно радити независне моделе који, сваки за себе, могу опстати као посебна и довољна ужа целина, али су те посебне целине повезане логичко-сазнајним процесима и циљевима у ширу целину. Такве ситуације се јављају у готово свим случајевима истраживања процеса одлучивања, зато што предмет захтева посебне моделе за поједине фазе одлучивања и за поједине његове аспекте.

Модели познати у општој методологији (14 типова) одговарају и потребама емпиријских истраживања у области политичких наука, али специфичност природе предмета политичких наука захтева даљи рад на проблематици и типологији модела. Стога је корисно размотрити могућност увођења следећих типова модела:

1) једноставни – сложени
2) статични – динамични
3) затворени – отворени
4) крути – еластични
5) ретроспективни – прогностички
6) вредносни – нормативни – стварни (реалистички)
7) изведени – пројицирани
8) интерни – екстерни.

Статични модели се могу применити на сваки предмет истраживања – укључујући и истраживање развоја, али је њихова употребљивост и функционалност условљена богатством научног фонда сазнањима о предмету истраживања и ограничена природом предмета. На пример, статични модел могућ је као иницијална ситуација за мерење промена у одређеном временском периоду – при чему је реч о тзв реалном моделу. Такође, статични модел има многобројне предности у истраживањима односа официјелне, владајуће или неке друге идеологије према идеологији одређених социјалних средина и целина. Ограниченост могућности оваквих модела је изразита нарочито у лонгитудиналним и генетичким истраживањима, која се ретко могу задовољити дескрипцијом и код којих никако није довољно снимити стање, већ је неопходно пратити процес развоја појаве,

утврђивати узрочно-последичне везе и односе између различитих чинилаца кретања, услова у којима се појава остварује итд.

Динамички модел је стога неопходан. За разлику од статичног, динамички модел предвиђа и омогућује сопствену трансформацију, у складу са тенденцијама уоченим у стварности из које се изводи. Но, могуће је да научни фонд не располаже довољним сазнањима потребним да се модел изведе из реалности, могуће је да је појава нова. У таквим ситуацијама, а оне су, нарочито приликом истраживања плурализма, процеса демократизације политике итд, веома честе, модел је нужно динамичан – он нужно садржи чиниоце времена и простора и промена облика (што је најуочљивије), садржине и суштине (што је најмање очигледно), што изражава како динамичким варијантама чинилаца модела, тако и варијантама релације између њих у времену и простору. Динамички модел, стога, нужно одређује (садржи) граничне тачке квалитета, које дозвољавају да се уоче моменат и својство промене која наступа.

Може се сматрати да је конструкција и реализација и динамичког модела лакша у интерпретацији података и формирању закључака него у другим деловима пројекта емпиријског истраживања. Хипотезе дозвољавају изражавање својстава динамичког модела, поготово ако су појединачне хипотезе довољно детаљне и опремљене индикаторима за различите развојне варијанте, док се у предмету овај модел изражава претежно кроз његово теоријско одређење.

Затворени или потпуни, довршени модел одговара статистичком моделу. Он је, по правилу, развијен тако да су могуће варијације реалне појаве до танчина обухваћене операционалним одређењем предмета, хипотезама и инструментаријом, те се допуне модела не могу вршити у различитим фазама истраживања. Овај модел нужно подразумева.

- прво, да о самој појави постоји веома богат фонд научног сазнања и веома развијен и верификован метод истраживања,
- друго, да истраживање има верификаторни карактер,
- треће, да као научни циљ има научну дескрипцију предмета истраживања;
- четврто, да предмет истраживања буде што једноставнији;
- пето, да предмет истраживања буде дато стање.

Са становишта карактера предмета политичких наука овај модел се не може сматрати нарочито подесним. Међутим, он се може користити нарочито у истраживању односа стварности и нормативно или официјелно вредносно датих структура и корпуса система као што су организовање институционалности и сл.

Отворени модели, насупрот затвореним, подразумевају у току истраживања уграђивање и нових компонената у модел. Они могу бити статички – нарочито када се ради о научној дескрипцији нове непознате појаве у одређеној ситуацији (што је иначе најчешће у емпиријским политиколошким истраживањима у нас), али су динамички модели нужно отворени. Отвореност модела реализује се мање изразито кроз одређење предмета истраживања, знатно више кроз хипотезе, а конкретизује се кроз инструментариј, обраду и интерпретацију података и закључака. Истраживања са научним циљем који подразумева виши степен научног сазнања и чији је карактер хеуристички, захтева отворене моделе. Може се чак утврдити да већи степен хеуристичности захтева и већу отвореност модела.

Крути или чврсти модел одговара, по правилу, статичном и затвореном моделу, али није нужно статичан и затворен. Наиме, под крутим или чврстим моделом подразумевамо модел следећих својстава.

– сви чиниоци или претежан број чинилаца су једнозначни;
– њихова повезаност је таква да губитак једног чиниоца узрокује распад модела;
– модел је применљив само за одређено стање.

По правилу, крути или чврсти модел, веома развијених одређења (управо због једнозначности) не може бити примењен на веома сложене предмете истраживања. Они су, када су истраживања хеуристичког карактера, погоднији за негативне закључке (откривање „шта није") него за позитивне закључке.

Еластични модели су знатно сложенији, иако мање детаљно развијени. Они се, по правилу, користе у истраживању веома сложених друштвених и политичких појава, и то више суштине и садржине тих појава, а мање њихових облика. Стога је могућ и губитак, трансформација или укључивање новог једног или више чинилаца, а да модел ипак функционише. Овакви модели су нужни када се истражују политички односи и, нарочито, када се полази од модела идеалног ка моделу реалног.

У досадашњем излагању временска димензија истраживања, посебно предмета истраживања, чешће је помињана као значајан фактор моделовања. Сматрамо да је димензија времена толико значајна да је потребно усвојити је као критеријум класификације модела. Тако можемо разликовати још три типа модела: ретроспективни, савремени (текући) и прогностички. Ретроспективни модел био би онај који се, полазећи од савремене ситуације, расположивог фонда научног сазнања и података, бави мисаоном реконструкцијом прошлих ситуација. Изгледа да није неопходно наглашавати да је овај тип модела првенствено погодан за истраживање ставова – оцена о протеклим догађајима, знања, меморије и сл. као и за истраживање циљева, планова, програма и сл. који су, такође, и део стварности и садашњости.

Актуелни модели су модели (мисаоне конструкције савременог стања дефинисаног временом и простором) који се тичу савременог збивања, савремене реалности. Као што му и назив каже, прогностички је модел онај чији је предмет замишљања, предвиђена, ближа или даља будућност стварности или једног њеног дела.

Досадашња истраживачка пракса показује да су веома ретки „чисти" модели било ког од ова три типа. Најчешће се јављају комбинације – што нарочито долази до изражаја у интерпретацији, односно у објашњењу и закључивању.

За политиколошка истраживања од значаја је унутрашњи општи садржај предмета модела као критеријума класификације. На основу поменутог критеријума разликујемо: вредносне, нормативне и стварне моделе. Може се оспорити да је ово већ обухваћено типовима идеалних и реалних модела, већ дефинисано као модели посебних врста, и то је тешко оспорити. Али, ипак, овде наведени типови модела су политиколошка конкретизација општих врста модела.

Вредносни модели су они који су непосредно изведени из система вредности, циљева, начела, принципа, итд. То је, фигуративно речено, модел „требања".

Нормативни модели су изведени из правних и других норми, чије је поштовање гарантовано одређеном и утврђеном организованом и систематском санкцијом.

Реални или стварни модели су изведени непосредно из друштвеног односно политичког делања – из политичке реалности. Они при том, не искључују вредносно и нормативно стога што је то специфична компонента политичке реалности и ставова Међутим, модел се у овом случају према вредносном и нормативном не односи као према оријентационом и задатом, као према нечему што „треба" или „мора", већ као према нечему и што „јесте" и што „делује", што је реално – активно.

За политиколошка емпиријска али и теоријска истраживања ова три модела су, чини се, изузетно значајна и веома често коришћена у разноврсним комбинацијама. Није потребно наглашавати да сваки програмски акт садржи вредносно-оријентационе, сваки правно-политички нормативне и сваки систем стварне елементе модела. Ова три предметна модела нужно прожимају сваки од напред поменутих типова модела.

Када се помену изведени и пројицирани модели, на први поглед се добија утисак да се ради о понављању, да је опет реч о ретроспективном моделу, моделу текућег и прогностичком моделу Но, то није тачно. Изведени модели су сви они модели који се заснивају на научном фонду сазнања о прошлости, садашњости и будућности То су модели који су, по закону вероватноће, врло слични реалности на коју се односе.

Насупрот томе, пројицирани модели су лишени такве димензије стварности, они су више производ интуиције, тежњи, очекивања, надања и претпоставки, него производ научног сазнања. Пројицирани модели могу се односити како на будућност, тако и на прошлост и непознату садашњост Мора се нагласити да овај тип модела спада у најмање дефинисане, најмање развијене и најмање прецизне, па стога, и најмање подобне за емпиријска истраживања. Њихова се основа може наћи у програмско-политичким документима као општа начелна одређења будућности или општих историјских циљева, што пре може одговарати филозофији, футуролозима него политиколозима.

Најрањивији и највише подложан оспоравању је критеријум интерности модела – и типови модела који су на основу тог критеријума конструисани. Могуће је, такође, и да њихово именовање није добро извршено. Али, ако је и тако, неоспорно је да се могу опазити модели пројекта, поступака и инструмената, контроле, селекције, класификације, табелирања, исказивања, интерпретације и коришћења података – који су унутрашњи модели организације истраживачког пројекта као кохерентног логичко-сазнајног и акционог система. То су, могло би се рећи, модели структуре и облика пројекта и њихових делова. То смо назвали интерним типом модела. Истовремено, опажамо да пројект емпиријског истраживања нужно садржи и модел појаве – предмета истраживања, дакле, модел нечега што је изван пројекта и независно од њега у стварности, а што је, као предмет пројекта, његова садржина. Моделе појава – предмета истраживања назвали смо екстерним моделима. То су модели садржине.

Разликовање ова два типа модела поставља више питања, међу којима посебан значај придајемо следећем.

– прво, у каквој се спрези са другим типовима модела јављају ова два модела;

– друго, у каквом се односу они међусобно налазе.

И један и други модел могу доћи у спрегу са било којим од поменутих типова модела. Ова два типа модела се увек јављају истовремено, међусобно су зависни, и са другим типовима модела не могу ући у независну спрегу.

Посебно интерни модели – или модели облика – могу постати и екстерни модели (пројект емпиријског политиколошког истраживања – то чак може бити његов модел) док остали екстерни модели (модели садржине) не могу постати интерни модели.

Ако је метода моделовања могућа у облику развијених структурално-функционалних модела, модела структуре, делатности – функција, веза и односа који се конструишу као идеални и реални, апстрактни и конкретни, зашто не би били могући математички модели? Шта је симулација ако не математички модел? Ако је могуће конструисати важеће разлике, супротности и противуречности и исказати их унутар структуре, функција, односа и веза у фазама и етапама процеса, могуће је, у начелу, бар за неке области политичких наука, конструисати „скуп лимитирајућих фактора" као једну од фундаменталних категорија операционих истраживања. Да ли одмах? У политичким наукама, поготово у нас, још нема довољно искуства у томе.[107]

Симулација је у методологији схваћена на више начина, али претежу сагласности да је то: облик квазиекперимента; облик модалног експеримента и изванредан реконструктивни и прогностички инструмент За политику, економију и организацију симулација је од изванредног значаја зато што је у тим областима неопходно планирање – дакле, прогноза и праћење и вредновање – дакле, реконструкција.

Процес симулације уз помоћ рачунара тече, у принципу, овако:

(1) Дефинисање циља и сврхе симулационе студије. проблем који треба решити, границе систем/околина, ниво детаљности.

(2) Идентификација система: Опис компонената система, интерпретација компонената, начин рада, веза са околином, формални приказ система.

(3) Прикупљање података о систему, анализа тих података.

(4) Изградња симулационог модела. Стварање концептуалног модела који адекватно описује систем и омогућава решење задатог проблема.

(5) Изградња симулационог програма. Избор програмског језика или пакета и стварање симулационог програма било писањем програма, било аутоматским генерисањем програма на основу концептуалног модела.

(6) Верификација симулационог програма. Тестирање симулационог програма према поставкама симулационог модела.

(7) Вредновање (валидација) симулационог модела – испитивање да ли симулациони модел адекватно представља стварни систем.

(8) Планирање симулационих експеримената и њихово извођење – према усвојеном плану

(9) Анализа резултата експеримената – статистичка анализа.

(10) Закључци и препоруке.[108]

По правилу, разликују се. (а) детерминистички и (б) стохастички модели.

Јасно је да у политичкој науци предност имају стохастички модели Предлог симулације овим моделима могу бити развноврсне политичке акције, процеси избора, политичког организовања итд.

Формирању математичких модела, а и научнијој и ефикаснијој употреби општенаучне методе моделовања несумњиво мора претходити стрпљив рад на евидентирању, типологизацији и стандардизацији значења стереотипа мишљења и понашања у стандардним ситуацијама. На први поглед то је несавладив задатак. Међутим, у садржајима васпитања и образовања, као и у свакодневној политичкој пракси, дате су стандардне ситуације, модели стандардних ситуација или само њихови идеални типови. Такође, дати су имплицитно или експлицитно и стандардни стимулуси и стандардне реакције, тј. стереотипи понашања. Евидентирањем и стандардизацијом поменутих нужних чинилаца понашања могуће је изградити глобалне, опште и посебне моделе стохастичког типа или идеалне типове политичког понашања, као и типове одступања од стандарда. У том смислу битни су напори у следећим правцима:

а) израда модела система оријентационих друштвено-политичких вредности са модалитетима њихове интерпретације,

б) израда модела система друштвено-политичких интереса и циљева;

в) израда модела друштвено-политичких понашања, деловања, акција и активности.

Ови, интуитивно конструисани модели у политичкој пракси већ постоје и примењују се, изгледа чак успешно, у практиковању политике.

Оспоравање начелних могућности конструисања математичких модела у истраживању политичких појава у условима готово неограничених могућности варирања потребних чинилаца захваљујући електроници односно кибернетици нема много изгледа на успех, нарочито у даљој будућности. Ипак, то још није дефинитиван одговор о могућностима математичких модела.

Остаје такође, отворено питање морално-политичких последица развоја ових модела. По концепту друштвених односа, људи се споразумевају, договарају, рационално и емотивно конституишу своју слободну вољу коришћењем аргумената и остварују је својим активностима. Шта од тога остаје када се поставе одговарајући математички модели релација: стимулус – реакција – став – воља – понашање? Не отвара ли се озбиљан проблем дириговања, манипулације људском политичком свешћу, вољом и понашањем? Несумњиво, таква могућност постоји, као што постоји могућност да се било које људско сазнање окрене против људи. Насупрот томе, јавља се и могућност разумнијег утрошка снага и добара, ваљанијим избором повољних алтернатива, посебно у области друштвено-економског развоја и друштвеног организовања. Ако ће формирање математичких модела допринети порасту општељудске моћи, и када имамо у виду могућности евентуалног јављања девијантних облика и дејстава те моћи, не можемо априори заузети негативан став.

2.2 ПОЈАМ ОПЕРАЦИОНИХ ИСТРАЖИВАЊА

Дефиниција операционих истраживања, сама по себи, даје одговор на питање зашто смо се определили да разматрамо примену математике у истраживању политичких појава. Политика је, по дефиницији, управљање општим интересима, што подразумева и разне облике одлучивања о њима. Операциона истраживања за свој предмет имају управљање системима, тј. припремање, доношење, праћење, спровођење управљачких одлука, укључујући и узајамне везе и односе система и процеса. Политички систем је несумњиво веома сложен систем, састављен од мноштва подсистема и у вези са многим другим системима. Исто је и са осталим најзначајнијим политичким процесима и појавама (субјектима, организацијама, институцијама, итд.). Стога операциона истраживања, чију бит чине математички модели и математичке методе, несумњиво могу, под одређеним условима, политику сматрати својим предметом истраживања.

Операциона истраживања су, поред осталог, успешно примењивана у економским и организационим наукама. Економске науке су несумњиво друштвене науке и то до сада није нико оспоравао. Организационе науке су, у делу у коме изучавају организовање људи, њихово понашање и односе, заиста друштвене науке, ма колико се неко трудио да доказује како су то техничке науке; производни услужни и други системи који нису аутомати превасходно су друштвени системи, ма колико технике било у њих укључено. Дакле, економски и организациони системи, као друштвени веома су слични политичким. Међу њима, упркос великим разликама има и много сличности. Методе успешне у истраживању тих уређених друштвених области заслужују да буду проучени и са становишта њихове примењивости у политикологији.

Проблеми се, у примени у политичким наукама, јављају стога што је релативно мало њених чинилаца који се могу егзактно квантификовати, а велики је број ситуација које се тешко или никако не могу аналитички-математички интерпретирати.

Операциона истраживања треба схватити као скуп математичких метода којима се, по прецизно утврђеном задатку, применом алгоритама (редоследа одређених елементарних логичко-математичких операција) и на одговарајући начин дефинисаног математичког модела, долази до оптималних одлука.

Три су основне фазе рада у операционим истраживањима:

прву фазу чини израда математичког модела предмета истраживања (ситуације, система итд.),

другу фазу чине три потфазе. избор алгоритма, израда и тестирање програма за рачунар; прорачун на основу прикупљених полазних података;

трећа фаза се састоји из верификације решења до кога се дошло у другој фази[109]

Кроз поменуте три фазе долази се до четири типа одлука:

а) детерминистичких, чије је својство да им је вероватноћа једнака јединици, тј. потпуна;

б) пробабилистичких, чије је својство високи степен вероватноће, али су испод јединице;

в) стратегијских, чије је својство да њихова реализација зависи од понашања окружења у коме се систем налази,

г) статистичких које су са најмањим степеном вероватноће у овом редоследу, јер су параметри којима се служимо у њиховом израчунавању величине које су процењене, те у себи могу да садрже грешку.

У истраживању политичких процеса, нарочито процеса конституисања интереса и политичког одлучивања изгледа да пре треба очекивати статистичке и стратегијске одлуке него остале до којих се долази операционим истраживањима.

У примени математичких метода у операционим истраживањима користе се три кључна појма. функција циља или критеријум управљања, скуп ограничења; математички модел. Постоји став „да тројка (F=функција циља, L=лимитирајући фактор, тј. скуп ограничења и M=математички модел) карактерише комплетно одређени управљачки задатак"

Функција циља је да послужи као критеријум квалитета управљања, чији су показатељи противуречни и изражени као: време и квалитет, трошкови и ефикасност. Циљ је разрешење противуречности. Циљ се поставља као глобални и као циљеви нижих хијерархијских нивоа.

У дефинисању функције циља (па и самог циља) полази се најчешће од вербалног описа, да би се, преко аналитичког, дошло до коначног математичког облика, за сваки управљачки задатак и за укупну управљачку одлуку посебно.

Скуп ограничења је скуп чинилаца и својстава система и окружења који негативно делују на остваривање циља. Скуп ограничења (лимитирајућих фактора) карактерише (опредељује) границе потенцијалних могућности одређеног система.

Формирање скупа ограничења (система лимитирајућих фактора) је сложен задатак. Скуп ограничења одређен је системом једначина или неједначина у којима се налазе исте непознате компоненте димензионог вектора као и у функцији циља. Скуп ограничења замишља се као скуп хиперповршина (равни) димензионалног простора којима је ограничен домен из којег се бира димензиони вектор који обезбеђује екстремне вредности (максимум и минимум) функција циља.

Три су основна случаја која могу наступити у скупу ограничења:

а) скуп ограничења може бити противуречан, што значи да не постоји допустиви план који задовољава сва ограничења (све могуће одлуке не могу да одговоре постојећим ограничењима),

б) скуп ограничења није противуречан, али домен одређен скупом ограничења неограничен је. Могућност одређивања оптималног плана постоји ако је функција циља ограничена у неограниченом домену,

в) скуп ограничења није противуречан и домен није неограничен. Ако функција циља није неограничена, постоје све могућности одређења оптималног плана у свим случајевима.

Математички модел је оригинална синтеза међусобне зависности променљивих у систему изражена математичким језиком, а изведена из описа реалног проблема датог обичним језиком или подацима као одраз система који се истражује.

Конструкција математичког модела састоји се из.

– дефинисања функције циља – дефинисање скупа ограничења и систематизованог прикупљања, верификовања и сређивања потребних полазних података, чиме формира једну или више варијанти модела којима, посредством функција циља и скупа ограничења одражава везу између променљивих величина процеса који се жели оптимизирати.[110]

2.3. НЕКЕ ОСНОВНЕ ВРСТЕ ОПЕРАЦИОНИХ ИСТРАЖИВАЊА

Операциона истраживања и коришћење математичких модела подразумевају добро познавање како предмета истраживања, тако и математике и математичких метода, као и кибернетике. Не верујући у тип „општег специјалисте", сматрамо да је у истраживању политичких појава операционалним методама неопходан одговарајући истраживачки тим, у коме је улога политиколога да формулише истраживачки задатак и да, сарађујући на одговарајући начин у формирању математичких модела и примени математичких метода, ангажује математичара, односно кибернетичара. Стога о неким битним и најчешће коришћеним методама дајемо само кратку информацију. Међу највише коришћене и најразвијеније спада *линеарно програмирање* које се користи за изналажење минимума или максимума линеарним везама. У томе се користе три категорије фактора:

а) улазни фактори, тј. фактори које бисмо могли назвати чиниоцима услова у којима систем делује;

б) структурални фактори или чиниоци који карактеришу структуру и функције система;

в) излазни фактори или чиниоци резултата делања – активности система.

Задатак линеарног програмирања је да у низу могућих изнађе најповољнију комбинацију И поред постојања електронских рачунара и готових програма, суочавамо се са знатним тешкоћама узрокованим:

– непознавањем начина формулисања одговарајућих математичких модела у области истраживања политичких појава;

– неразвијеношћу и недефинисаношћу параметара и коефицијената у овој области, неопходних за формулисање математичких модела.

Формирање математичких модела омогућава модални експеримент односно симулацију.

Са линеарним програмирањем у уској је вези *метод теорије игара* посебно подобан за истраживање конфликата, па, сходно томе, и истраживање одређених политичких појава.

Осим линеарног програмирања, познате су друге методе као што су. нелинеарно програмирање, динамичко програмирање (које се користи за оптимално планирање вишеетапних процеса управљања, формирањем математичких модела за сваки разматрани процес посебно), метода оптималног резервирања, хеуристичко програмирање, теорија игара, мрежно планирање и управљање, редови чекања, управљање залихама. Са становишта потреба истраживања политичких појава од посебног су интереса теорија игара, мрежно планирање и управљање, хеуристичко програмирање и, нешто мање, редови чекања.

Теорија игара се првенствено бави истраживањима конфликтних ситуација са антагонистичким интересима или конкурентским односима. Основни став је да се у тој ситуацији остварује однос сукоба два или више учесника од којих сваки од њих има одређене предности и утицај на исход ситауције. Тако сваки од учесника има информацију о себи и својој ситуацији и понаша се према информацијама о противнику. У току процеса ситуација и информације се мењају. Логичка основа је да:

– сваки учесник поступи у складу са својим циљем;

– да се понаша по неким правилима игре;

– да се то чини на одређени начин којим свесно утиче на ток игре.

Два су основна начина коришћења теорије игара: прво, то су матричне игре и, друго, диференцијалне игре.

Мрежно планирање заснива се на строгом раздвајању анализе структуре од анализе времена. Под структуром се подразумева у овом случају логички редослед и међузависност делања, функција, радњи итд. у току извршења одређене реализације. Усмерено је на проучавање почетка и завршетка појединих активности, резерви времена итд.

Пројект истраживања, нарочито план реализације истраживања пример је мрежног планирања.

Хеуристичко програмирање засновано је на принципу грађења сложених истина на основу елементарних истина. Фундаментална претпоставка хеуристичког програмирања је да уколико је нешто успевало у прошлости треба, покушати још једном. То је опредељење за фаворизовање правца који се у прошлости показао најбољим, уз избегавање путева за које се може тврдити да су непогодни. С обзиром на кумулирано искуство политичке праксе, изгледа да је ова метода најлакша за примену у истраживању политичких појава.

Редови чекања базирани су једноставно на концепцији ограничења пропусне моћи система, што је искуствено лако опазиво. Модел редова чекања најчешће је формиран од четири дела: пристизање – ред чекања – систем услуга – одлазак – односно учесталост пристизања – понашања јединке у реду чекања – учесталост времена услуживања јединки. Ова метода има знатне могућности примене у истраживању процеса општења у било ком организационом систему.[111]

Информативан приказ елементарних ставова о операционим истраживањима треба схватити само као покретање питања њиховог коришћења у истраживању политичких појава.

2 4 РАЧУНАРИ У ИСТРАЖИВАЊУ ПОЛИТИЧКИХ ПОЈАВА И ПРОЦЕСА

У методолошкој литератури се једно време пажња посвећивала тзв. кибернетским методама. При том се употреба рачунара у истраживачком процесу изједначавала са кибернетским методама уз инсистирање на управљачкој димензији политике, на „повратној спрези", „саморегулацији", „црној кутији", „интелигентним машинама" итд. Проналазак и развој рачунара и, повезано са њима, развој

информатике, неспорно је од изузетне важности за знатно јачање моћи научног истраживања, проширивање и продубљивање научног сазнања и, нарочито за ширење употребе математике – тачније статистичке општенаучне методе, њених техника, поступака и инструмената.

После првих заноса и глорификација наступило је отрежњење. Показало се да је основ интелигенције рачунара „хардвер" односно програмске могућности уграђене у рачунар приликом његове изградње и „софтвер" – програм рада рачунара који садржи основни модел и подмодел и систем наредби за поступање са подацима. Поново се присетимо да је информативна основа, основа „памћења" рачунара у техничким меморијама у облику трака, дискова, дискета итд. на које су снимљени односно унети подаци. Такође се показало да коришћење рачунара подразумева знатне припреме и прилагођавање истраживачког материјала могућностима, тј. ограничењима рачунара као техничког средства. Чињеница је да се друштвене и политичке науке баве стварношћу о којој образују мноштво нијансираних смислених вербалних писмених и усмених исказа, за разлику од математике која се бави симболима непроменљивог или бар трајног значења и облика. Варијабилност друштвених и политичких појава, њихова релативна, често веома ниска униформност и једнообразност, неуједначеност облика и начина исказивања података и обавештења о њима, показали су се веома отежавајућом околношћу у употреби рачунара. Нарочито су евидентни и тешко решиви проблеми са употребом хомонима и синонима, посебних и коначних и ритуалних симбола и ознака, стилских фигура, израза са пренетим значењем, тоном исказа итд. Посебну врсту тешкоћа представљају „значење контекста" односно измењена значења истих манифестација у измењеним околностима, мењање места или двосмислености позиција у односима какви су узрочно-последични, односи међузависности итд. Једноставније речено, наступило је освешћење којим се афирмисало сазнање да је рачунар веома моћно, веома продуктивно и широко применљиво техничко средство чији ефекти зависе од стварних могућности, знања и умења човека који га користи. Рачунар манипулише само оним подацима којима га је „нахранио" човек и само по програмима које је припремио и у њега уградио човек.

Да би се рачунаром могли успешно користити у истраживању политичких појава морају се испунити следећи услови:

– прво, предмет истраживања или део предмета истраживања који ће бити обрађиван рачунаром мора да буде прилагођен својствима рачунара који се користи;

– друго, сви искази о предмету, тачније сви искази у истраживању морају да буду поједностављени и једнозначни;

– треће, спреге исказа односно података у одређеним значењима морају се дати унапред,

– четврто, сви вербални подаци морају се нумерички исказати, што подразумева израду ваљаних кодекса и ваљан поступак кодирања и декодирања,

– пето, морају се предвидети заиста неопходни статистички поступци, нарочито са непараметријским подацима;

– шесто, неопходно је обезбедити економичност коришћења рачунара.

Претходни захтеви у текућој пракси коришћења рачунара у политиколошким истраживањима решавају се на следеће начине.

(1) израдом стандардних полазних модела, у математичкој форми у складу са рачунарским језиком одабраним за конкретну прилику;

(2) израдом гносеолошко-семантичке основе у облику стандардних речника речи, фраза итд. погодне за кодирање.

(3) израдом посебних стандардних програма за одређене научне области и специјализованих програма;

(4) постављањем реалистичких захтева рачунару.

Напред наведена и друга ограничења рачунара само су упозорење на непримереност глорификације рачунара и мегаломанска очекивања.

У условима довољне праксе употребе рачунара у истраживањима ток његовог коришћења у истраживачкој пракси одвија се овако.

(1) пре почетка истраживања прибављају се подаци о изворима података, о проблему односно могућем предмету истраживања, ауторима, резултатима и нарочито, о отвореним питањима. За ово су потребне развијена база података и развијена мрежа веза, тачније система веза, што у нас није случај.

(2) израда пројекта истраживања са основним планом употребе рачунара.

а) у фази прикупљања података;

б) у фази обраде података.

3) тестирање плана;

4) израда основе за програм и самог програма имајући у виду већ постојеће шире и сличне основе и програме;

(5) тестирање података;

(6) обрада и анализа података.

Рачунар се налази на почетку и на крају процеса истраживања. Његове су предности у томе огромне и у главном се састоје од.

(1) изванредно великих могућности евидентирања и чувања података;

(2) могућности комбиновања података која је веома велика;

(3) брзине обављања послова, тачност, прецизност и могућности контроле су веома велике са тенденцијом даљег јачања.

Не очекује се да сваки политиколог истраживач буде специјалиста програмер, али је неопходно да располаже одговарајућим знањима која подразумевају и одређени степен оспособљености за употребу рачунара. Разумљиво је да успешан програмер у овој области мора да има довољна знања из методологије и науке – научне дисциплине у коју спада предмет истраживања.

У пракси употребе рачунара у истраживачконаучне сврхе већ између 1950–1960, а нарочито после 1960. развили су се системи аналитичког карактера на основу израда посебних речника. Међу најпознатије такве програме спадао је „General Inquizer" систем, који се састоји из скупа процедура за обраду текстова, који идентификују, броје, табелирају и упоређују карактеристике текста. Подсетимо се да политичке странке, политичке институције и акције, као и медији који их прате или у њима учествују јесу предмет политиколошког истраживања и извори обавештења о њима. И емпиријски подаци добијени другим врстама

истраживања, евидентирани на одговарајући начин подесни су за примену рачунара у разним фазама анализе и обраде.

Притом се јављају два проблема: први, однос рачунарског језика и језика исказивања политике, друго, нужно поједностављивање у оквирима ограничења рачунара на три димензије са два екстремна модалитета:

А) позитивно – негативно

Б) јако – слабо

В) активно – пасивно.

Проблеми везани за екстремне модалитете могу се решавати и решавају се израдом одговарајућих скала.[114]

Овим излагањем нисмо понудили конкретно решење, али верујемо да смо на прави начин бар отворили питања, па и указали на неке могуће правце тражења решења.

ФУСНОТЕ:

[1] Ђурић, Михаило. *Проблеми социолошког метода,* Савремена школа, Београд, 1962; стр. 280 каже: „... као и свако друго становиште и функционално становиште може бити употребљено, било изричито било у прикривеним облицима, за доказивање извесних културних вредности. Опасност од идеолошке злоупотребе функционалне анализе је поготову велика у два случаја: 1) кад се пође од схватања да функционална анализа треба да утврди неопходне услове друштвене егзистенције, јер пошто је постојеће друштвено стање полазна тачка анализе, ово стање увек може бити оцењено као добро или рђаво, и 2) кад се пође од схватања да функционална анализа треба да разграничи делатности које стварно задовољавају извесне друштвене потребе од оних које то чине номинално. "

[2] Лефевр, Анри. Антисистем, *Радничка штампа,* Београд, 1973, стр. 137

[3] Илић, Владимир: *Функционализам у социологији,* Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 1955

[4] Милић, Војин. Социолошки метод, Нолит, Београд, 1978, стр. 78–79

[5] Пешић, Михаило. *Социолошке теорије,* Институт за политичке студије, Београд, 1994, стр. 29–30.

[6] Види: (1) Милић, Војин. *Социолошки метод,* стр. 78; (2) Шешић, Богдан: *Основи методологије друштвених наука,* Научна књига, Београд, 1974, Печујлић, Мирослав: *Методологија друштвених наука,* Савремена администрација, Београд, 1989, Илић, Владимир. *Функционализам у социологији*; Фон Бајме, Клаус: *Савремене политичке теорије,* Стварност, Загреб, 1974, стр. 99

[7] Конт, Огист. *Курс позитивне филозофије,* Култура, Београд, 1962, два (уводна предавања)

A. Comte, *Cours de la philosophie positive,* I–IV то. Schleicher, Париз, 1909.

Sen-Simon – O. Cont. Социолошка хрестоматија, Matich, Хрватска, Загреб, 1966.

[8] Милић, Војин: *Социолошки метод,* стр. 88, сматра да Контова теорија о друштву има спиритуалистички карактер
Пешић, Михаило, *Социолошке теорије* стр. 33-37

[9] Шешић, Богдан: *Основи методологије друштвених наука,* Научна књига, Београд, 1974, стр. 130–132, 192–193, 273

[10] Mill, J S. Mill и J S.: *Auguste Comte et la positivisme,* F.Alcan, Paris, 1903.
Mill, J S.. *System of logic,* oth edition, Longmans, Green and Co., London,1865.

[11] Милић, Војин: *Социолошки метод,* стр. 101.

[12] Шешић, Богдан: *Основи методологије друштвених наука,* стр. 245–252.
Петронијевић, Бранислав. *Основи логике,* Штампарија „Давидовић", Павловића и друга, Београд, 1932, стр. 202–217

[13] Шешић, Богдан: *Основи методологије друштвених наука,* стр. 252–254.

[14] Диркем, Е.. *Правила социолошког метода,* Савремена школа, Београд, 1963
Диркем, Е.. *О подели друштвеног рада,* Просвета, Београд, 1972.
Диркем, Е.. *Елементарни облици религијског живота,* Просвета, Београд, 1982

[15] Шешић, Богдан: *Основи методологије друштвених наука,* стр. 129–131 и 137.

[16] Печујлић, М.. *Методологија друштвених наука,* стр. 14–21.

[17] Марковић, Михаило: *Филозофске основе науке,* САНУ, Београд, 1981, стр. 65, 76–87, 229–230, 384–385, 526, 572

[18] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр. 155 „Структура је целовит систем односа елемената и делова било ког сложеног предмета, појаве или процеса."

[19] Супек, Руди. *Занат социолога, Структурна анализа,* Загреб, 1983, Школска књига, стр. 69. Разлика између „структурне анализе" која припада свим наукама и „структуралистичке структурне анализе" постоји. Р Супек каже: „Потребно је разликовати структуралну анализу својствену свим знаностима што истражују неку структурирану реалност, од физичке и биологије па до друштва и структурализма, који представља посебан епистемолошки став према спознавању саме стварности."

[20] Шешић, Богдан: *Основи методологије друштвених наука,* стр. 154.

[21] Пешић, Михаило: *Увод у социологију,* Институт за политичке студије, 1995, стр. 89–92, сврстава структурализам у позитивистички методолошки приступ који затвара јединство природних и друштвених наука. Указује на тежњу структурализма да разреши однос случајног и нужног и открије темељни структурни план и односе међу појавама, принципе повезивања и организовања појава у друштвене целине. М. Пешић истиче три битна принципа: (1) размене жена (породични односи), (2) размена речи (мисаоно-језички односи) и (3) размене добара и услуга (економски односи)

У књизи *Социолошке теорије* на стр. 98–102 Пешић излаже структуралистичке социолошке теорије, што упућује на становиште да се о структурализму може говорити и као о теорији, теоријској концепцији односно о корпусу структуралистичких теорија.

[22] Печујлић, М.. *Методологија друштвених наука,* стр. 94–103
Жан Виј (Jean Viet). Питање метода или метода. У Зборнику „Структурализам", Загреб, 1970, часопис *Критика* стр. 5–23

[23] Лефевр, Анри: *Антисистем,* Радничка штампа, Београд, 1973, стр. 133–138.

[24] Галас, Хелга. Структурализам као интерпретативни поступак, Београд, 1974, Нолит, часопис *Дело,* стр. 536–539

[25] Чланак „Кулинарски троугао" Л. Строса објављен је 1970. у часопису *Критика* бр. 4 у другој верзији на стр. 167–177 под насловом „Кулинарски трокут".

[26] О митовима у политици веома инструктивно пишу Матић, Милан: *Мит и политика,* Рад, Београд, 1974, стр. 389 и
Славујевић, Зоран. *Савремени геополитички мит,* Београд, 1986, Радничка штампа, стр. 206.

[27] Илић, Владимир. *Функционализам у социологији,* Институт за социолошка истраживања филозофског факултета у Београду, Београд, 1995 стр. 11.
Печујлић, Мирослав: *Методологија друштвених наука,* Савремена администрација, 1989 стр.13

[28] Илић, Владимир. *Функционализам у социологији,* стр. 143–147 (у библиографији);
Мертон, К. Роберт: *О теоријској социологији,* Центар друштвених делатности ССОХ, Загреб, 1979, стр, 99 и даље.

[29] Мертон, К. Роберт . *О теоријској социологији,* стр. 10.

[30] Нејгел, Ернест: *Структура науке,* Нолит, Београд, 1977, стр. 462–475.
Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр. 167–168.

[31] О Диркему је било речи у поглављу о позитивизму. За развој фунцкионализма његово најважније дело је *Елементарни облици религијског живота,* Просвета, Београд, 1972

[32] Малиновски, Бронислав. *Аргонаути западног пацифика,* БИГЗ, Београд, 1979.
Малиновски, Бронислав. *Научна теорија културе,* Вук Караџић, Београд, 1970.

[33] Редклиф Браун, А.Р . *Структура и функција у примитивном друштву,* БИГЗ, Београд, 1982.

[34] Најважнија дела Талкота Парсона су.
The Structure of Social Action, New York, 1949
Essaus in Sociological Theory, Glencoe, Ilinois, 1954.
The Social System, Glencoe, Ilinois, 1951

Види и Кувачић, Иван. Парсонсова теорија социјалне равнотеже у књизи *Марксизам и функционализам,* Комунист, Београд, 1970, стр.41–66.

[35] Шешић, Богдан: *Основи методологије друштвених наука,* стр. 158.

[36] Исто, стр. 159

[37] Gouldner, A.W.: *За социологију,* Глобус, Загреб, 1980

[38] Печујлић, Мирослав. *Методологија друштвених наука,* стр. 34–36.

[39] Ђурић, Михаило: *Проблеми социолошког метода,* Савремена школа, Београд, 1962, стр. 281–282.

[40] Мертон К. Роберт: *О теоријској социологији,* стр. 99.

[41] Исто, стр 44–76.

[42] Исто, стр 139–148.

[43] Мертон К. Роберт: *О теоријској социологији,* стр. 139–114–120.

[44] Ђурић, Михаило: *Проблеми социолошког метода,* стр. 279.

[45] Мертон К. Роберт: *О теоријској социологији,* стр. 139–148

[46] Мертон К. Роберт: *О теоријској социологији,* стр. 127–132

[47] Печујлић, Мирослав. *Методологија друштвених наука,* стр. 43–62

[48] Luhmann, Niklas: *Теорија система,* Глобус, Загреб, 1981.

[49] Илић В: Функционализам у социологији, стр. 119–133.

[50] Бихевиористички методолошки правац у нас не обрађују посебно ни наши најистакнутији методолози: Шешић, Милић, Печујлић, Лукић, Ђурић и други. Његова повезаност са емпиризмом и функционалистичким односно систематским теоријско-методолошким поставкама може да буде разлог за то.

[51] Пешић, Михаило, *Социолошке теорије.* стр. 115

[52] Радоњић, Славољуб. *Увод у психологију,* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1981, стр. 169–184.

[53] Богдановић, Марија. *Методолошке студије,* Београд, 1993, Институт за политичке студије, стр. 121–123

[54] Fon Beyme Klaus (Von Beyme Klaus). *Савремене политичке теорије,* Стварност, Загреб, 1974, стр. 98–107.

[55] Diltaj, Vilhem. *Изградња историјског света у духовним наукама,* Бигз, Београд, 1980. год.

[56] Hans-Georg Gadamer: *Истина и метода,* „Веселин Маслеша", Сарајево, 1978.

[57] Шешић, Богдан: *Основи методологије друштвених наука,* стр. 133

[58] Вебер, Макс: *Привреда и друштво,* Просвета, Београд, 1976.

[59] На сличан начин основне Веберове методолошко-теоријске поставке схватају М. Пешић, *Социолошке теорије*

М. Печујлић. *Методологија друштвених наука,* који на стр. 74–79 придаје веома велики значај разумевању третирајући га као принцип аутентичне заједнице, оправдано по нашем виђењу. На тој основи могуће је схватити улогу разумевања у начину истраживања друштвених појава и односа.

[60] Weber, M.. *Die Objektivitat Sozialwissenschaftlehre und Sozialpolitische Erkenntnis,* 1904, Gesammelte Aussatze zur Wissenschaftslehre, s. 184.

[61] Исто, стр. 154

[62] Вебер, Макс. *Привреда и друштво,* Т. И, стр. 28.

[63] Исто, стр. 9.

[64] Исто, стр. 15

[65] Исто, стр. 16, 17, 20.

[66] Исто, стр. 5.

[67] Weber, M.. Methodische Grundlagen der Soziologie, u *Gesammelte Aussatze zur Wissenschaftslehre,* J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tubingen, 1922, s. 503, 513–515, 519.

[68] Ђурић, Михаило: *Социологија Макса Вебера,* Београд, 1964.

[69] Weber, M.. Ideal Types and Theory Construction, in M. Brodbeck Readings in the *Philosophy of Social Sciences,* New York, 1968.

[70] Ђурић, Михаило. *Проблеми социолошког метода,* стр, 136.

[71] Исто, стр. 497.

[72] Weber, Maks: The Interpretative Understanding of Social Action, in M. Brodbeck's – Readings in the *Philosophy of Social Sciences,* N.Y., str. 27

[73] Ђурић, Михаило: *Проблеми социолошког метода,* стр, 137.

[74] Weber, M.: *Ideal Types and Theory Construction,* стр. 498.

[75] Милић, Војин: *Социолошки метод,* стр. 169–173

[76] Шешић, Богдан: *Основи методологије друштвених наука,* стр. 152–153

[77] Исто, стр. 150.

[78] Милић, Војин. *Социолошки метод,* стр. 44–76 и 175–209
Печујлић, М.: *Методологија друштвених наука,* стр. 77–87

[79] Шешић, Богдан. *Основи логике,* Научна књига, Београд, 1983
Општа методологија, Научна књига, Београд, 1971
Основи методологије друштвених наука, Научна књига, Београд, 1974.
Ово су дела проф. др Шешић, Богдана у којима је дао посебно значајан допринос развоју дијалектичке марксистичке логике и методологије у нас.

[80] Георг Фридрих Вилхелм Хегел (Georg Friedrich Wilchelm Hegel): *Историја филозофије,* БИГЗ, Београд,1975.,стр 205

[81] Хегел. *Историја филозофије,* стр. 225

[82] Хегел. *Историја филозофије,* стр. 241.

[83] Хегел, Г.Ф.В.. *Наука логике* II, БИГЗ, Београд, 1976, стр. 234.

[84] Хегел, Г.Ф.В.: *Наука логике* III, БИГЗ, Београд, 1979, стр. 236.

[85] Исто, стр. 237

[86] Систематичну и аргументовану критику Хегелове методе дао је у нас Б. Шешић. *Основи методологије друштвених наука,* стр. 168–170.

[87] Лефевр, Анри (Lefebre, Henri): *Марксизам Актуелни проблеми марксизма,* БИГЗ, Београд, 1973, стр. 25–30.

[88] Маркс – Енгелс. *Немачка идеологија,* Култура, Београд, 1956, стр. 20.

[89] Исто, стр. 21

[90] Маркс – Енгелс: *Изабрана дела,* Култура, Београд, 1951, стр. 433: „Истраживање мора да загосподари материјом, да анализира различите облике развитка и да изнађе њихов унутрашњи спој."

[91] Маркс, Карл: *Прилог критици политичке економије,* Култура, Београд, 1966

[92] Маркс, Карл. *Капитал,* Поговор другом издању, Култура, Београд, 1964, стр 17–21.

[93] Маркс, Карл. *Капитал,* Редговор првом издању, стр. 7–11.

[94] Маркс, Карл: *Прилог критици политичке економије.*

[95] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр. 173–189, Шешић експлицитно анализира дијалектичке истраживачке моделе које су у својим делима користили: Најдан Пашић. „Класе и политика", и Радослав Ратковић. „Идеологија и политика".

[96] Пешић, Михаило. *Социолошке теорије,* стр. 157–170.
Ђан, Анрико Рускони (Gian, Enrico Rusconi). *Критичке теорије друштва,* Стварност, Загреб, 1973
Алфред Шмит – Ђан Анрико Рускони: *Франкфуртска школа,* Комунист, Београд, 1977.

[97] Адорно, Теодор. *Негативна дијалектика,* БИГЗ, Београд, 1979, стр. 69, 97, 123, 179, 246, 294

[98] Хабермас, Јирген: *Јавно мњење,* Култура, Београд, 1969.

[99] Богдановић, Марија: *Квантитативни приступ у социологији,* Службени лист, Београд, 1981.

[100] Новосел, Павле: *Политичка знаност – методе,* Напријед, Загреб, 1946–1971 (стр. 414–657) на стр. 463–464.

[101] Обрадовић, Томислав. *Факторска анализа у истраживању политичких странака,* ФПН, Београд, 1996

[102] Митровић, М. Драган – Станојевић В. Љубица: *Теорија хаоса и правна теорија.* Моделовање и рачунарска симулација у праву. Новинско-издавачка установа Службени лист СФРЈ, Београд, 1996.

[103] Hayword R. Alker: *Mathematics and Politics,* New York, The Macmillan Comp. 1965
Harold Guetzkow in. Nelson W Polsby, itd. *Politics and Social Life,* An Introduction to political Behavior, Boston, Houghton Mifflin Co, 1963, стр. 687–694.

[104] Николић, Михајло: *Мера и социометрологија,* Хегелово друштво, Екумена, Београд, 1992.

[105] Печујлић, Мирослав, Милић, Владимир: *Методологија друштвених наука,* Д. Б. Графика, Београд, 1995.
Види и Марковић, Михаило: *Филозофски основи науке,* САНУ, 1981, стр. 51–52.

[106] Шешић, Богдан: *Основи методологије друштвених наука,* стр. 173–175
Богдановић, Марија. *Методолошке студије,* Институт за политичке студије, 1993, стр. 39.

[107] Пусић, Еуген. Разведеност и повезаност, *Enciclopediae moderne,* књига 2. Загреб, 1974.
Штамбук, Владимир. *Тиха доминација, Есеји из политичке кибернетике,* Радничка штампа, Београд, 1977

[108] Раденковић, Божидар – Станојевић, Милорад – Марковић, Александар: *Рачунарска симулација,* Универзитет у Београду, Факултет организационих наука, Саобраћајни факултет, Београд, 1999, стр. 24–25.

[109] Петрић, Јован: *Операциона истраживања* I, PFV „OECONOMICA", Београд, 1972, стр. 9

[110] Исто, стр. 10

[111] Стојак, Руди: *Методa анализе садржаја,* Институт за проучавање националних односа, Сарајево, 1990, стр. 207–214.

[112] Мисли се на одговарајуће скале мерења у политикологији, о којима ће даље бити речи.

V
ПРОЦЕС ИСТРАЖИВАЊА У НАУЦИ О ПОЛИТИЦИ

1. ПРОЈЕКТОВАЊЕ ИСТРАЖИВАЊА

Процес израде пројекта истраживања је смисаона, првенствено умна активност на изради пројекта истраживања То је динамички, синхронизован и координиран систем међусобно повезаних и условљених научних и стручних, претежно креативних и сложених делатности, које се одигравају по етапама.

Пројектовање је смисаона умна активност зато што истраживач првенствено праксом и активношћу свог ума, свог разума и духовних моћи, констатује појаву којом се истраживање бави и њене различите чиниоце; утврђује, активира и одабира постојећа сазнања о тој појави и њеним чиниоцима. Све то ставља у међусобне односе и везе и, на основу свих тих сазнања и опажања, сопственим мишљењем, оформљује одређене ставове и претпоставке о тој појави и њеним чиниоцима придајући им одређена значења и формирајући смисаону целину.

Пројектовање је динамички систем делатности, међусобно координираних и синхронизованих. Све делатности у процесу израде пројекта истраживања морају бити међусобно суштински сагласне, јер су подређене и усмерене истом циљу и истој сврси. Оне се развијају по унапред утврђеном функционалном редоследу, а свака од њих има тачно утврђено место и улогу у процесу израде пројекта

Све делатности приликом пројектовања су међусобно повезане и условљене стога што свака од њих започиње и престаје сагласно свом месту и улози, свака од њих је у функцији других делатности и у односима са њима Ниједна се не може обавити на одговарајући начин без обављања других. Није могуће поставити добар пројекат истраживања ако се не изведу делатности пројектовања онако како је то потребно И такође, није могуће обавити наредну делатност на одговарајући начин, ако и претходна делатност није ваљано обављена

Делатности пројектовања су претежно научне и стручне, креативне. Може се утврдити да су мисаоне делатности у процесу израде пројекта истраживања ванредно сложене и многобројне и да се нужно користе сви облици и правила истинитог мишљења У том процесу рад започиње евидентирањем и активирањем постојећег сазнања (првенствено научног) да би се завршио стварањем новог У том сложеном процесу стварања интелектуалног дела какво је пројект истраживања долазе до изражаја и посебне способности

– обдареност, таленат, као и специјална стања духа као што су. имагинација, надахнуће итд. Улога и стварно дејство интуиције, имагинације и надахнућа су, нарочито када је реч о новим, научно још несазнатим и неверификованим појавама, непроцењиви

Поред креативног рада на стварању новог – јер пројект истраживања је нужно нови резултат стваралачког рада – процес пројектовања се делимично састоји и од стручних и рутинских делатности и радњи. У стручне делатности убрајамо све делатности за које већ постоје дата и проверена решења, која се примењују по утврђеним нормама и правилима струке. То, разумљиво, не подразумева димензију стваралачког, новог, већ добро познавање струке – ситуације које су већ постојале, које су решаване и за које постоје начелна типска решења која се примењују у датој ситуацији. Разумљиво је да ни стручне делатности нису сасвим лишене неких чинилаца креативног, а поготову не самосталности Ту је, у првом реду, самостална оцена ситуације, избора решења и начина примене решења у конкретној ситуацији.

Рутинским пословима у овом случају сматрамо оне који се, на мање-више уобичајен начин, понављају. То су типична решења за типичне ситуације. Ови послови највише долазе до изражаја у примени стандардних норми приликом планирања времена и средстава, графичког и техничког организовања пројекта, организовања и реализације истраживања итд.

Учешће креативних, научно-стваралачких, стручних и рутинских послова није у свим процесима пројектовања истраживања исто Зависно од врсте истраживања, нарочито од предмета и циља истраживања, учешће поменутих врста послова је веома различито. Ипак, мора се узети као основни став да је у сваком процесу израде научно-истраживачког пројекта претежно учешће креативног, стваралачког рада, а да су остале врсте рада само нужни помоћни радови.

Процес израде пројекта (пројектовање) нужно садржи следеће делатности:

1) опажање и схватање, било којим путем, проблема и предмета истраживања, односно њиховог манифестовања;

2) претходну (прелиминарну) идентификацију – издвајање из укупне друштвене стварности и свести о њој;

3) прединминарно одређење (дефиницију) и класификацију аналогијом – по критеријуму сродности, сличности и различитости са другим појавама и проблемима, као и по значају;

4) анализу издвојене и дефинисане појаве односно проблема, поступно, крећући се од структуралне до функционалне односно генетичке анализе,

5) конципирање модела проблема, предмета и ситуације и њихова разрада.

Побројане основне делатности могуће је даље развити и конкретизовати, што ће бити учињено разматрањем процеса израде појединих делова пројекта истраживања.

Из изложеног се може закључити да је пројект истраживања резултат процеса пројектовања, да је то документ који има више својих карактеристика, функција, делова.[1]

1.1 КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА

У нашој методолошкој литератури распрострањена су становишта о концептуализацији истраживања као о општој замисли, општем плану предстојећег истраживања. У оквире концептуализације смештају се све фазе активности од избора теме – истраживачког проблема до евентуалне реконцептуализације. Према наведеном схватању и пројект истраживања и рад на њему били би само део концептуализације – реконцептуализације. Начин израде пројекта научног истраживања и његова улога у истраживању, као и његове друге карактеристике, захтевају откривање и објашњење односа концептуализације[2] – реконцептуализације[3] и пројекта истраживања

Према свим важећим дефиницијама, као и према етимолошком пореклу речи, концептуализација може значити само израду, изградњу, развијање најопштије замисли о претпостављеном, предстојећем истраживању Ова најопштија замисао почиње општом идејом о опаженом односу, о запаженом проблему научне или практичне природе односно о научнотеоријском или емпиријском проблему.[4] На основу формулисане идеје имамо прелиминарно дефинисање истраживачког проблема које нас упућује на ближе информисање о њему. Постојеће научно и емпиријско сазнање до којег смо дошли указује нам на могућности истраживања дефинисаног проблема. Дакле, формира се концепција истраживања која се изражава у најопштијим цртама. Међутим, ваљано научно истраживање, по правилу не може се извести на основу општих одредаба концепције, већ захтева дубљу и детаљнију научну обраду. Таква обрада започиње израдом пројектног односно истраживачког задатка.

1.1.1 **Парадигматско и теоријско заснивање истраживања**

Прва радња по констатовању проблема који је разлог и могући општи предмет истраживања је остваривање увида у већ постојећи научни фонд. То подразумева откривање теоријских сазнања и других научних сазнања о проблему и о могућим решавањима проблема. На тај начин проблем се ближе идентификује, ограничава и прецизира и утврђује се његово место у оквиру

науке, научне дисциплине и праксе Анализа научног сазнања о проблему истовремено је и почетна фаза анализе проблема, селекција и класификација његових чинилаца на оне који се могу сматрати истраженим, на оне које тек треба и које је могуће истражити у савременим околностима и на оне које би било пожељно истражити, али то услови не дозвољавају. Нарочито је важно разликовање компонената проблема који припадају науци – научној дисциплини у оквиру које се врши научно истраживање, од оних који припадају другим научним дисциплинама У политичкој и друштвеним наукама ово је осетљив посао зато што често не постоје јасна разграничења између наука и научних дисциплина, као и због међусобних повезаности, условљености и прожетости

Теорије и сазнања садржана у научном фонду по правилу припадају одређеним научним правцима, те су повезане са одређеним парадигмама, односно налазе се у одређеном парадигматском систему. Анализа научног сазнања садржана у научном фонду је истовремено и успостављање односа са парадигмом (парадигмама) и свесно или несвесно одређење према њима односно прихватање једне од њих.

Концептуализација истраживања у суштини почиње прихватањем одређене парадигме и парадигматском артикулацијом истраживања. То практично значи избор одређеног погледа на свет, најопштијих онтолошко-епистемолошких и ужих теоријско-методолошких схватања и сазнања која усмеравају све истраживачке радње у истраживачком процесу Парадигматска артикулација нарочито утиче на схватање проблема и формулисање истраживачке теме.

Парадигматска артикулација се не може избећи чак и када је истраживач „антипарадигматски" опредељен У том случају, уместо да пође од система већ конституисаних аксиома, закона и постулата истраживач ће морати да оформи и образложи сопствена полазишта, што је веома крупан подухват. Он подразумева поред поменутог и израду оригиналног категоријално-појмовног система, што захтева веома много рада и времена без довољно гаранција за успех.

У свим случајевима истраживања се врше у оквиру одређеног научног система, те је за ваљано истраживање неопходна теоријска и методолошка заснованост са јасно исказаним приступима и постулатима

1.1.2 **Избор теме за истраживање**

Претходно излагање у складу је са Нортроповим инсистирањем на важности и тешкоћама почетка истраживања и тврдњом Ђан Антонија Ђилија да се тема не бира већ открива Битан чинилац концептуализације је откривање теме односно формулисања прелиминарног одређења предмета истраживања. Из укупности једног друштвеног проблема, који је по правилу

вишеслојан и вишедимензионалан те припада разним наукама и научним дисциплинама и од разног је значаја за разне науке и научне дисциплине, неопходно је издвојити проблем истраживања и извршити потребна разграничења.

Избор теме врши се по одређеним правилима. Прво правило је да је тема научно значајна, да се њеним истраживањима решава или бар артикулише неки значајан проблем науке – научне дисциплине. Правило друго је да тема може да буде истражена у оквирима датог парадигматско-теоријског односно научног система до задовољавајућег нивоа и обима. Треће, да се у датим друштвеним околностима истраживање може конкретно спровести и изложити научној и друштвеној критици и употреби.

Ова три правила потребно је детаљније разрадити и изградити критеријуме значајности, научне и друштвене повољности за реализацију истраживања.

Један од значајних проблема је формулисање теме. Захтеви за јасним и прецизним формулацијама, за одговарајућом одређеношћу формулације теме имају статус стандардних захтева. Међутим, и сада се јављају многе неспретности и недоследности у формулисању теме. Најчешће су грешке несклад између стварног садржаја и исказаног назива теме, као и преопширност односно оскудност дате формулације

То је битан разлог да се током читавог процеса концептуализације[5], дакле при изради истраживачког (пројектног) задатка и изради идејне скице, као и кроз расправе о њима, ради на њиховом прецизирању, садржинском и појмовном одређењу, тежећи да:

– прелиминарно одређење предмета истраживања буде конкретно и прецизно;

– буде избегнута употреба веза које не специјализирају везе на које се односе;

– буду избегнути хомономи и синоними;

– буду избегнуте сложене реченице приликом формулисања прелиминарног одређења предмета истраживања кад год је то могуће;

– у избору и формулисању теме ослонити се на претходно научно сазнање, истраживачку и друштвену праксу.

Избор и формулација теме, тј. прелиминарно одређење предмета је веома значајно. Оно обавезује на концентрацију пажње на одређене делове, димензије, својства појаве и на односе унутар појаве. Не само да прелиминарно одређење предмета обавезује на одређено понашање у изради хипотетичких ставова, већ условљава и укупно одређивање предмета и циљева, нарочито циља истраживања У пракси се често наилази на небрижљиво прелиминарно одређење предмета. То се манифестује у првом реду као недовољна дефинисаност сложених назива тема, или као крајња поједностављеност. Нередко сусрећемо наслове у којима се користи веза „и", који почињу речима „утицај", „фактори", „проблеми" итд.

1.1.3. **Истраживачки задатак**

Пројектни задатак је први потпуно формиран научнооперативни документ којим се довољно одређено и систематски исказују битне одредбе концепције о проблемима и могућем предмету истраживања, као и о могућим начинима истраживања. Истовремено, пројектни задатак указује и на потребна оквирна средства за спровођење предстојећег истраживања. Садржај и одредбе пројектног задатка саопштавају само опште, претпостављене, могућности истраживања и у суштини су представљање опште идеје, опште замисли о којој се води расправа између научника – истраживача и између њих и наручиоца. Разматрање пројектног задатка води пречишћавању почетне замисли у формулисању става о њој. Неспорно је да су израда и разматрање пројектног задатка саставни делови (фазе) процеса концептуализације.

На основу става – закључка насталог из разматрања пројектног задатка приступа се изради идејне скице односно идејног пројекта.

1.1.4. **Идејна скица**

Идејна скица односно идејни пројект је већ знатно разрађенија општа замисао (концепција). У њој се већ формулише опште прелиминарно одређење предмета, а предмет истраживања ближе се дефинише у посебном делу. Такође се, у најкраћем, формулишу и могући циљеви истраживања, генерална, а понекад и посебна хипотеза, битни методи истраживања, оријентациони рокови, потребна средства и кадрови.

Идејна скица односно идејни пројект није више само претпостављање опште замисли, концепција, већ је то концепт, знатно конкретизованији и ближи примени.

Идејна скица је документ који претходи пројекту истраживања. То је, по правилу, кратка белешка којом се оријентационо утврђују могући оквири истраживања и потребни услови за његову успешну реализацију. Функција идејне скице је најчешће двострука. Прво, она има карактер пословног документа – понуде могућем наручиоцу истраживања. Подстакнут идејном скицом наручилац треба да ближе одреди своје потребе за истраживањем, да прецизније дефинише проблем и питања за која тражи решења и да, истовремено, оствари увид у то колика средства и које и колико време су за то потребни. Друго, идејна скица има оријентациону функцију за наручиоца и истраживача. Већ у идејној скици је истраживач, на основу расположивог научног сазнања, извршио селекцију и класификацију питања на која би се истраживање могло односити по критеријумима значаја, оправданости сазнатог и могућностима даљег и дубљег сазнавања у постојећим условима.

Тако је усмерио пажњу могућег наручиоца на заиста битна питања у чијем решавању научно сазнање може да допринесе на одговарајући начин. Истовремено, успостављањем одговарајућих теоријско-методолошких оквира у идејној скици, истраживач је утврдио основне оријентационе тачке свог рада на остваривању пројекта истраживања.

Описана оријентациона функција и улога идејне скице као основе за споразум између могућег наручиоца и истраживача подразумева извесну стандардизацију садржаја, облика и обима идејне скице као документа.

Идејна скица, по правилу, не прелази обим од десет куцаних страница, а најчешће износи пет до седам куцаних страница. Она садржи углавном:

(1) прелиминарно одређење предмета истраживања – назив теме са скраћеним описом могућег садржаја;

(2) могуће циљеве истраживања;

(3) основни хипотетички став о појави, проблему, предмету истраживања,

(4) значај и оправданост истраживања;

(5) основне методе и технике истраживања,

(6) потребно време, кадрове и средства.

У неким случајевима, нарочито када је иницијатор истраживања истраживач, идејна скица започиње тзв. „уводном напоменом" која даје опис ситуације и процеса којим се дошло до опредељења за предложену тему истраживања. Функција „уводне напомене" је да подстакне, анимира и уведе могућег наручиоца у предложену тему, да активира његову пажњу у правцу тражења сопственог интереса у предложеном истраживању и да га учини осетљивим на аргументацију експлицитно или имплицитно дату у тексту идејне скице.

Идејна скица и расправе о њој (унутар научноистраживачког тима, посебно и између могућег наручиоца и истраживача) по правилу су основ од кога се полази у изради нацрта научне замисли.

Иако веома значајна и корисна као претходни радни документ, идејна скица не може заменити ни пројект истраживања у целини ни нацрт научне замисли. Идејна скица је опис могућег у предложеном истраживању, неразрађен и, стога, веома уопштен. Нацрт научне замисли је, напротив, као и пројект истраживања, развијен и прецизан документ који не дозвољава никакве произвољности.

На крају, треба одговорити на питање: да ли заиста приликом свих истраживања, чак и једноставних дескриптивних истраживања, треба у писаном облику израдити нацрт научне замисли? Сматра се да и када се нацрт научне замисли не саопштава у писаном облику, основна концепција, предмет истраживања, хипотезе итд постоје и користе се, изражавају се кроз одабрану технику сакупљања података и кроз извештај о резултатима истраживања. Уз то, према изложеним схватањима, на тај начин се штеде време и средства.

Изложено схватање је погрешно. За свако научно истраживање, а и за свако истраживање уопште, неопходно је израдити научну замисао у целини, мада

развијеност њеног садржаја и њен обим не треба да буду једнаки у свим случајевима. Развијеност и обим научне замисли и њених појединих делова зависе од битних својстава предмета истраживања и развијености научне теорије у вези са предметом истраживања.

Истраживање се не реализује ни по идејној скици. Она је, у суштини, разрађени пројектни задатак и основа за конкретније и оперативније разматрање могућег реалног процеса истраживања. Закључци до којих се дође основа су за израду пројекта истраживања који ће бити примењен као научно-оперативан план истраживања.

Израда и разматрање идејне скице односно идејног пројекта такође неспорно спадају у концептуализацију и реконцептуализацију. Већ разматрање пројектног задатка и закључци који захтевају исправке, поправке, допуне или измену су одређени степен реконцептуализације – ако се свако поправљање или усавршавање може подвести под тај појам. И закључци расправе о идејној скици односно дораде идејне скице на основу њих спадали би у реконцептуализацију.[6]

И у фази пројектовања кроз пројект истраживања, па чак и кроз извештај о резултатима истраживања остварује се у некој мери основна концепција или се она мења. Али се ту више не може говорити о концептуализацији истраживања већ о његовој реализацији.

1.2. ИЗРАДА НАЦРТА НАУЧНЕ ЗАМИСЛИ

Пре свега, потребно је да одредимо шта се подразумева под изразом „пројект истраживања".

Пројекш исшраживања је, прво, по својој укупности замишљени модел стицања (научног) сазнања о предмету истраживања. Друго, пројект истраживања је замишљени циљни, сврсисходни, рационални, функционални систем. Треће, пројект истраживања је научни документ. Четврто, пројект истраживања је оперативно-организациони документ.

За пројект истраживања може се констатовати да је замишљени, теоријско-практични модел стицања научног сазнања о проблему и предмету истраживања. Њиме се изражава: прво, замисао – основни ставови о проблему и предмету истраживања; друго – замисао о процесима мишљења, техникама, средствима и поступцима којима ће се доћи до истинског научног сазнања. Према томе, пројектовањем долазимо до модела – целине коју смо у својој свести конструисали и обликовали на основу научног и искуственог сазнања, имагинације, надахнућа – путем мишљења по правилима науке и логике. Тај модел исказујемо одговарајућим језиком, знацима и симболима, најчешће писмено и графички, у облику документа који називамо пројектом истраживања.

Пројект истраживања дефинишемо као циљни, сврсисходни, рационални систем стога што је он структурирана целина делова, сазнања, закључака, судова, ставова међусобно сагласних и функционално повезаних. Он је циљан и сврсисходан зато што је, у целини узев, у служби циља научног сазнања и што је глобални инструмент за остваривање сврхе истраживања. Рационалан је стога што је заснован на сазнањима разума и што је производ разума, а не емоција или неких других психичких стања (на пример, надахнућа). Иако се не оспорава, већ, напротив, истичу улога и значај имагинације, надахнућа, обдарености итд. сваки став, суд, закључак итд. у пројекту истраживања мора имати своју рационалну основу, рационалан исказ, рационално образложење и аргументацију. И све то мора бити временски и просторно димензионирано сагласно циљевима и сврси истраживања – у „функцији њиховог остварења"

Суд да је пројект истраживања научни документ заснован је на чињеницама: прво, да је пројект истраживања нужно заснован на претходном научном сазнању, друго, да је пројект истраживања нужно структура научних ставова, судова, закључака и хипотеза о проблему и предмету истраживања; треће, да тај документ нужно садржи научне ставове, судове, закључке и хипотезе о најефикаснијим путевима научног сазнања о проблему и предмету истраживања.

Пројект истраживања је и оперативно-организациони, технички документ. Оперативна, организациона и техничка својства пројекта истраживања произлазе из чињенице да се тим документом планирају сви потребни субјекти, средства и поступци, начин њиховог повезивања, њихове улоге, функције места у процесу истраживања, затим овлашћења, надлежности и одговорности учесника, садржај и облици њиховог сврсисходног и функционалног понашања у одређеним просторним и временским оквирима. Оперативно-организациона и техничка својства пројекта истраживања ванредно су значајна са становишта успешне реализације истраживања. Може се рећи да је пројект истраживања у том смислу сложена структура планова различитих нивоа, упутстава и налога који се морају реализовати ако се желе постићи жељени резултати истраживања

Укратко речено, пројект истраживања је, према напред изложеном, документ којим се дефинишу схватања о проблему, предмету истраживања и начину даљег и дубљег научног сазнања о њима, план и упутство за обављање конкретне истраживачке делатности и организациона схема процеса истраживања.

Пројект истраживања има улогу основног документа истраживања.[7] Своју улогу пројект истраживања остварује кроз следеће основне функције:

1) функцију повезивања теорије и истраживачке праксе. У свим случајевима научног истраживања, а и у истраживањима уопште, нужно се полази од постојећег сазнања, ма како оно настало. Научна истраживања се, уколико се жели да буду коректно изведена, ослањају на постојећа научнотеоријска сазнања, која се директно или индиректно односе на проблем и предмет истраживања. Даље, пројект истраживања повезује ранија, текућа и будућа (предстојећа) научна сазнања. И, на крају, пројект истраживања повезује различите делове и фазе процеса научног сазнања, теорију и методологију, теорију и стварност;

2) функцију усмеравања истраживања – прикупљања, обраде и тумачења података, описивање и објашњавање појаве односно проблема и предмета истраживања. На први поглед ова функција се подразумева и изгледа једноставна.

Међутим, остваривање сазнајног и идејног јединства полазних становишта, система вредности, критеријума и мерила, категорија, ставова, судова и закључака и осталих чинилаца целокупног процеса једног конкретног истраживања, несумњиво је изузетно тежак и сложен процес – нарочито у утврђивању значења, теоријских дефиниција и емпиријских показитеља (индикатора);

3) синхронизирајућу функцију, што подразумева обезбеђивање одређеног динамичког јединства и сагласности у оквирима јединица времена свих чинилаца истраживања. Правовременост је проблем који се решава овом функцијом.

Пројект истраживања је структурирани систем. Састављен је из три основна дела: нацрта научне замисли, планова истраживања и инструментарија, укључујући и план обраде.

Сваки од ових делова има своје чиниоце, и сваки је и сам структура.

Нацрт научне замисли је, по свим својим карактеристикама, део пројекта истраживања који се може сматрати искључиво научним. У овом делу пројекта саопштавају се научна сазнања од којих се полази, научне и друге категорије, појмови, ставови, судови, закључци, хипотезе и методе истраживања појаве, проблема, предмета који се истражује. Стога се може рећи да је нацрт научне замисли целина, систем научнотеоријских и методолошких ставова о појави, проблему, предмету истраживања којим се пројект истраживања бави.

Нацрт научне замисли састоји се од шест основних делова: 1) формулације проблема; 2) одређења предмета истраживања; 3) циљева истраживања; 4) хипотетичког оквира – хипотеза; 5) начина истраживања; 6) научне и друштвене оправданости истраживања.

Израда нацрта научне замисли је прва етапа израде пројекта истраживања као научног и оперативног документа.[8]

Сваки од ових делова нацрта научне замисли има унапред утврђено посебно место и сагласно томе посебну улогу и функцију. Коректно истраживање подразумева доследну и прецизну израду сваког од поменутих делова нацрта научне замисли. У истраживачкој пракси се, нажалост, догађа чешће него што би то било толерантно, да се неки од ових делова нацрта научне замисли изостављају или спајају. Најчешће се изостављају формулација проблема и оправданост истраживања, а спајају се или замењују предмет и циљеви истраживања. Последице оваквог понашања су веома штетне. У поменутим случајевима изостаје повезивање предмета конкретног истраживања са проблемом и појавом као целином, предмет истраживања се не развија и не дефинише на задовољавајући начин, ниво сазнања који треба остварити конкретним истраживањима остаје недовољно одређен, хипотезе неподобне за проверу итд. У неким случајевима, када се истраживањима баве недовољно упућени, а таквих је у дневној пракси много, чак изостају и сви делови пројекта истраживања осим инструментарија. Разумљиво је да се у таквим случајевима ради или о чистој неукости, или емпирицистичком опредељењу, што је по научно сазнање чешће штетно него корисно. У неким случајевима пројект истраживања се замењује идејном скицом.

1.2.1. Формулација проблема

Формулација проблема је први, почетни део нацрта научне замисли.[9] Њом се успоставља однос између реалне друштвене појаве, проблема који се јављају у вези са том појавом, научног и другог сазнања о тој појави, односно проблема и предмета истраживања. Основне функције формулације проблема у нацрту научне замислу су:

а) издвајање делова, димензија и својстава појаве који се могу одредити као проблем који треба решавати;

б) утврђивање основних хипотетичких ставова о проблему на основу постојећих сазнања, из којих ће се моћи издвојити и одредити предмет истраживања;

в) рангирање по степену значајности издвојеног проблема и његових делова;

г) усмеравање на постојеће резултате претходних истраживања који се у разматрању овог проблема могу користити са већим или мањим степеном непосредности.

Истраживања, без обзира на врсту и обухват, никада не обухватају појаву у целини – све чиниоце њене структуре, функција, веза и односа, сва својства појаве у свим временима и на свим просторима. Један од битних принципа научног сазнања је принцип даљег и дубљег сазнања. Сагласно том принципу, свака појава се сазнаје постепено, нужно полазећи од форме и од просторно и временски најближег, крећући се ка суштини и ка просторно и временски удаљенијем. Ово опште правило у конкретној пракси сазнања има изузетака, али њихово проучавање доказује да они ово опште правило не нарушавају. То постаје нарочито очевидно када се поменуто правило примењује у оквирима принципа развојности на укупном друштвеном плану.

Основне функције формулације проблема остварују се кроз три основна дела која можемо назвати:

1) хипотетички ставови о проблему
2) значај истраживања и
3) разултати претходних истраживања.

1.2.1.1. *Хипотетички ставови*

Хипотетички ставови су део формулације проблема којим се:

(1) дефинише процес – појава на коју се истраживање односи,

(2) издвајају делови (чиниоци), димензије и својства који се могу сматрати проблемом појаве. У овом случају термином „проблем" означавамо актуелну ситуацију која захтева одговарајућа решења, а која су нам, у датом моменту (у моменту започињања истраживања) непозната, недовољно позната, незадовољавајућа или недовољно проверена. Термин „актуелна ситуација" у овом контексту треба схватити не само као актуелну ситуацију ствари, процеса итд. већ и као актуелну ситуацију у сфери научног сазнања,

(3) издвојени делови се организују у целине и дефинишу, па се потом класификују по сродности и рангирају по унапред утврђеном критеријуму – најчешће по критеријуму природе садржаја и његовог значаја за појаву односно проблем.

Очигледно је да се приликом израде овог дела формулације проблема у првом реду користи основна метода анализе, зависно од карактеристика појаве. По правилу започиње се општом анализом садржаја појаве, односно структуралном анализом, како би се утврдило који чиниоци појаве могу бити обухваћени целином коју смо означили као проблем. Зависно од степена научног сазнања о појави, користе се и друге врсте анализа (функционална, каузална, компаративна, генетичка). У већини случајева довољна је продуктивна анализа садржаја.

У изграђивању овог дела формулације проблема велику улогу има и дедукција. Издвојени проблем, по правилу, није истражен и научна сазнања која се на њега директно односе ограничена су или чак врло оскудна. Стога је извођење непознатог из већ познатог и општијег метод којим се служимо приликом конструисања хипотетичких ставова.

С обзиром на чињеницу да се хипотетички ставови односе на одређени проблем, подразумева се метод специјализације и класификације.

Када се ради о реалним друштвеним појавама, а политичке, и друштвене појаве управо су такве, од великог значаја за конструисање формулације проблема је и индукција. И када о одређеним појавама, односно проблемима не постоји проверено научно сазнање, извесна искуствена опажања, представе и сазнања несумњиво постоје. Користећи таква појединачна и систематизована сазнања, може се применом свих типова непотпуне индукције конструисати, у целини или делимично, сваки појединачни хипотетички став у оквиру формулације проблема.

Приликом израде хипотетичких ставова треба имати на уму да се ти хипотетички ставови не могу идентификовати са хипотезом ни са ставовима хипотеза у том одређеном истраживању. Хипотетички ставови су у одређеној мери, уопште узев, истинити, за њих постоје одређени докази, степен вероватноће њихове истинитости је већи него код хипотеза. Доцније, у хипотетичком оквиру, после обраде предмета и циљева истраживања, хипотезама ће се издвојити (специфицирати) и конкретизовати онај део садржаја хипотетичких ставова који нужно подлеже провери и доказивању и који је обухваћен предметом истраживања.

Хипотетички ставови су од битног значаја за одређивање предмета истраживања. Они опредељују оквир садржаја из кога се изводи и издваја предмет истраживања.

И хипотетички ставови су, такође, двоструко детерминисани. Прво, они су детерминисани појавом и проблемом на које се истраживање односи, што је из претходног излагања јасно. Друго, они су детерминисани темом, насловом, тј. прелиминарним одређењем предмета истраживања.

1.2 1.2. *Значај истраживања*

Значај истраживања је други део формулације проблема. Разумљиво је да се за тему истраживања одабирају у првом реду значајни проблеми. Али шта је значајно? Како утврдити значај? Јер, један проблем је значајан због нечега и за неког, а степен значаја тог проблема је у различито време за разне субјекте различит.

При утврђивању значаја проблема којим се истраживање бави, полази се од становишта да проблем има друштвени и научни значај. Сходно томе, и истраживање, односно резултати истраживања у једном те истом тренутку не морају да имају подједнак друштвени и научни значај. Могуће су ситуације у којима је изразит друштвени значај проблема, те је отуда и изразит друштвени значај истраживања. Истовремено је могуће да постојећи друштвени проблем и истраживање тог проблема имају мали или никакав научни значај. Наиме, могуће је да је све што је из области научног сазнања потребно у вези са постојећим проблемом припремљено, научно обрађено и објашњено, али да то, због одређених разлога, није примењено па проблем и даље постоји. Ново истраживање у вези с тим проблемом не може да пружи значајан допринос научном сазнању, али може да допринесе друштвеном понашању у разрешавању проблема. То је, по правилу, случај са већином тзв. акционих истраживања.

У политичким наукама овакве ситуације су прилично честе.

Насупрот томе, само изузетно је могуће да један проблем и једно истраживање буду научно значајни, а да им је друштвени значај мали или никакав. Може се сматрати да у политичким наукама таквих истраживања нема због природе политичких појава и политике као процеса. Но, могуће је да истраживање има ванредно велики научни значај, али да му је актуелни друштвени значај мали или да га уопште нема. Тако, у политичким наукама није ретко, рекло би се чак да је чешће него у другим наукама, да се друштвени значај одређених проблема и истраживања негира, прећуткује или игнорише под утицајем политике.

Очигледно је да је одређивање друштвеног и научног значаја истраживања у формулацији проблема неопходан и сложен посао. Одговорност је утолико већа што су критеријуми за утврђивање значаја прилично јасни и препознатљиви, али су зато мерила за утврђивање степена значаја прилично растегљива, па је то више ствар процене него мерења.

Значај је сложена категорија и, уз одређена поједностављења, може се констатовати посредством следећих индикатора.

(1) значај проблема: распрострањеност, трајност деловања на укупну ситуацију (у улози услова, узрока, чиниоца – позитивног – негативног итд.),

(2) значај истраживања и то.

а) друштвени – деловање, домет резултата истраживања на разрешавање друштвеног проблема, распростирање, трајање, интензитет,

б) научни – дејство резултата истраживања на фонд научнотеоријског и уопште научног сазнања, домет тог доприноса, његово распростирање, трајање и интензитет.

Очигледно, најједноставније је утврдити значај проблема полазећи од значаја појаве и искуственог сазнања укупне актуелне, па и укупне људске праксе. Наиме, у политици која је суштински општи предмет политиколошких истраживања сви проблеми имају изразите манифестације у пракси и практиковању. Међутим, значај конкретног истраживања је прилично тешко одредити стога што резултати истраживања и њихов допринос не могу са сигурношћу да се предвиде. Предвиђање резултата, па тиме и тачност процене значаја истраживања у великој су мери условљени претходним сазнањима о појави и проблему односно

о предмету истраживања. То практично значи да је већа тачност процене значаја истраживања, приликом верификаторних него приликом хеуристичких истраживања Међутим, ту се јављају разлике на релацији друштвени значај – научни значај истраживања. Верификаторна истраживања, када потврде одређена научна сазнања и учине их непосредно или посредно примењивим у разрешавању друштвених проблема, имају већи актуелни друштвени значај. Насупрот томе, хеуристичка истраживања која воде откривању новог, имају већи научни значај стога што су увек „даље и дубље сазнање". У вези са утврђивањем научног значаја јавља се још један озбиљан моменат. Научни значај увек се односи на најмање две области научног сазнања. на сазнање о појави и на сазнање о методима истраживања. Веома велики научни значај имају чак и она истраживања којима се о самом предмету истраживања не сазна ништа осим да за њихово истраживање постојеће методе нису подесне или довољне и да је неопходно развити нове или усавршити постојеће методе. Очигледно да такви резултати истраживања немају непосредан практичан значај, не могу се непосредно ни посредно користити у разрешавању постојећег друштвеног проблема.

У политичкој науци, због тежњи политике да научне резултате што брже и што непосредније, иако селективно, користи у политичкој пракси, у вези са значајем истраживања настају несугласице између наручилаца – корисника и истраживача. Стога је неопходно у овом делу формулације проблема што опрезније и што тачније проценити и прецизно саопштити значај појаве и проблема, с једне стране, и, с друге стране, значај истраживања тог проблема уопште и друштвени и научни значај конкретног истраживања. Приликом одређивања научног значаја потребно је изразити општенаучни, а посебно научно-методолошки значај конкретног истраживања.

Функције овог дела формулације проблема су тројаке:

– прво, њиме се димензионирају очекивања од конкретног истраживања, чиме се отклањају, бар у начелу, могуће доцније несугласице између наручиоца – корисника истраживача,

– друго, овим делом се прогнозирају место и улога овог истраживања у актуелном процесу научног сазнања и у разрешавању текућих друштвених и научних проблема;

– треће, успоставља се оквирна обавеза конкретног истраживања.

Овај део је у непосредној вези са друга два дела нацрта научне замисли: са циљевима истраживања и оправданошћу истраживања. Утврђени значај конкретног истраживања делује обавезујуће на опредељења за циљеве истраживања и образложења оправданости истраживања. Између ова три дела, а нарочито између научног значаја и научног циља истраживања, мора постојати одговарајућа сагласност.

У изради овог дела могу се запазити честе грешке. Прво, овај део формулације проблема или се не обрађује, или се третира крајње формално и погрешно. Друго, овај део формулације се у неким пројектима, нарочито када им није претходила идејна скица, користи за подстицај и анимирање могућих наручилаца истраживања, па се претерује са истицањем значаја конкретног истраживања. У

том циљу се понекад и намерно не раздвајају и не обрађују посебно: значај појаве, значај проблема, значај истраживања те појаве и проблема уопште и значај конкретног истраживања. Побројане грешке изазивају многобројне тешкоће у даљем раду Оне се испољавају као различите нејасности у изради других делова нацрта научне замисли и пројекта у целини, а по завршетку пројекта и као низ несагласности између очекивања наручиоца и добијених резултата.

1.2.1.3 *Резултати досадашњих истраживања*

Резултати досадашњих истраживања о проблему на који се истраживање односи излажу се у трећем, последњем делу формулације проблема. У том делу се саопштава који резултати – која научна сазнања се, по оцени аутора пројекта истраживања, непосредно односе на проблем којим се бави конкретно истраживање, као и који се резултати – научна сазнања односе посредно. С обзиром на то да се на проблем и предмет конкретног истраживања могу односити како резултати научнотеоријског и филозофског стваралаштва, тако и резултати емпиријских истраживања из различитих наука и научних дисциплина, приликом израде овог дела неопходно је користити следеће критерије класификације:

1) непосредност везе проблема и предмета истраживања са постојећим научним сазнањем,

2) карактер истраживачких резултата – научног сазнања (теоријско-емпиријски);

3) наука, односно дисциплине којој припадају научни резултати који се овде користе.

Функције овог дела формулације проблема су вишеструке. Прво, преглед резултата научног сазнања од којих се полази показује почетни фонд истраживања, ширину његовог увида и селективност, а указује и на нека основна полазишта која ће истраживач користити у истраживању, заснивању ставова, дефинисање појмова, опредељења за садржај предмета истраживања, хипотезе, индикаторе, методе и технике сакупљања, обраде и тумачења података.

Друго, овај део формулације проблема указује на то колико је проблем – предмет истраживања већ научно обрађиван и који су научни циљеви конкретног истраживања могући.

Треће, овај део формулације проблема условљава рад на одређењу предмета истраживања. Он је у непосредној вези са теоријским одређењем предмета истраживања и кључ за његово разумевање и тумачење.

У пракси истраживања многи истраживачи, нарочито они чије су образовање и информисаност недовољни или једнострани, као и они који раде у специфичним условима чија је карактеристика оперативност, изостављају резултате претходних истраживања или само формално и оскудно евидентирају понеки наслов дела или га замењују општим списком литературе. То није коректан поступак У овом делу се не наводе она битна дела и резултати које аутор непосредно и највише користи за постављање пројекта истраживања, дела и резултата на

којима заснива своје погледе и ставове у конкретном истраживању, а не целокупну сврсисходну литературу

Ипак, навођење резултата претходних истраживања није у свим случајевима подједнако значајно. У хеуристичким и фундаменталним истраживањима овај део је од посебног значаја. Акциона истраживања, с обзиром на то да полазе од општепознатих становишта и резултата, могу се задовољити и само навођењем основне литературе

1.2.2. **Одређивање предмета истраживања**

Предмет истраживања је по својој улози, месту и значају, битан део нацрта научне замисли. Њиме конкретно одређујемо шта истражујемо, те тако димензионирамо садржај нашег истраживања. Димензионирање истраживања остварујемо вишеструко:

– прво, смисаоно и појмовно, утврђујући значење битних категорија и појмова које користимо у датом истраживању, њихову смисаону суштину, обухват и термине, знаке, симболе којима ћемо их исказивати,

– друго, садржајно, вршећи строгу селекцију између оног што ћемо обухватити из оквира проблема на који се предмет истраживања односи, као и тачно набрајајући не само чиниоце форме и садржаја појаве која се истражује, већ и њена својства, екстерне и интерне везе, основе, прошле, садашње и будуће ситуације, квантитативно и квалитативно, и

– треће, предметом истраживања се истраживање димензионира временски, просторно и научно-дисциплинарно.

Предмет истраживања се непосредно изводи из формулације проблема и представља њену конкретизацију. Управо то је и битан разлог да се формулисању проблема посвети одговарајућа пажња и уложи потребан труд. Може се сматрати да је предмет истраживања детерминисан формулацијом проблема.

За даља разматрања неопходно је расправити, прво, однос између прелиминарног одређења предмета и предмета истраживања, па, потом, однос између формулације проблема и предмета истраживања.

Прелиминарно одређење предмета, несумњиво, успоставља оквире у којима ће се кретати даља разрада. Ма колико тежили да прелиминарно одређење предмета буде прецизно, резултат тих тежњи је унапред објективно ограничен [11] Јер, то претходно одређење предмета истраживања нужно је опште, општи став. Оно је општи став стога што.

– прво, изражава став аутора о томе шта је то што треба истраживати;

– друго, то је став о одређеној реалној ситуацији, њена директна или индиректна квалификација и класификација,

– треће, то је општи став стога што сам предмет не конкретизује, већ га само специјализује, и

– четврто, то је општи став стога што многобројна појединачна сазнања, као и друга сазнања у вези са предметом истраживања, уопштава (генерализује) у односу на предметну појаву.

Овој тврдњи могуће је супротставити тзв. микроистраживања или самоистраживања (самопосматрања) и сл. На пример, у ту сврху се могу поменути оваква прелиминарна одређења предмета: „Избори у месној заједници X", или „Функционисање посланичког клуба", или „Ставови бирача који је при гласању убацио неважећи гласачки листић у кутију на последњим изборима".

Очигледно је да ма колико прецизирали прелиминарно одређење предмета, оно ипак остаје само општи тематски оквир који се нужно даљом обрадом предмета истраживања конкретизује, спецификује и операционализује. То, даље, значи да прелиминарно одређење предмета има три основне функције:

– прво, из мноштва могућих општих и конкретних питања у вези са предметном појавом издваја једно питање или комплекс питања којим ће се ово истраживање конкретно бавити,

– друго, ограничава ширину захвата – садржаја предмета истраживања, и

– треће, дефинише општи став, а тиме и приступ, полазно становиште у погледу могућности предмета и истраживања

Ипак прелиминарно одређење предмета истраживања не захтева да се даљом разрадом обухвате сви могући чиниоци, димензије, својства итд. који би се могли сврстати у њихове оквире, те је, у том смислу, шире од предмета истраживања одређеног у нацрту научне замисли. Али, оно забрањује да се испусте битни чиниоци, димензије својства итд из одређења предмета истраживања у нацрту научне замисли.

Прелиминарно одређење предмета изведено је из актуелних потреба науке, потреба друштвене и политичке праксе укључујући и потребе идеологије и довољно утицајних интересних група

Потребе науке јављају се у облику захтева за темом којом се попуњава извесна научна празнина, достиже у ранијим истраживањима неостварен виши научни циљ или се верификује још неверификовано научно сазнање У том смислу, одабране теме могу да буду: а) о предмету науке као о друштвеном реалитету; б) о предметној науци и њеним стваоцима; в) о методима истраживања и разумљиво, г) комбиновано.

Из теме произлази и захтев за одређеном врстом истраживања. Истраживања предмета науке и методолошка истраживања претежно су емпиријска. Наука о предмету тежи претежно теоријским истраживањима. Међутим, ако се истраживањем проверавају извесне теорије, закони итд. могу бити и емпиријска.

Теме, прелиминарна одређења предмета истраживања формирана по потребама науке сложенија су и научно плодотворнија од других.

Потребе друштвене и политичке праксе, идеологије, интересних група итд. по правилу садрже захтеве да се истраживањима изгради основ за одређена практична решења проблема применом стеченог сазнања.

На избор теме (прелиминарно одређење предмета) делују и други значајни чиниоци као што су: а) општи друштвени услови и расположења према научноистраживачком раду, б) извори података и њихове карактеристике, в) развијеност науке и њени потенцијали итд.

У свим срединама може се наићи на ситуације у којима су веома раширена уверења у разним круговима о пожељним и непожељним темама и типовима истраживања.

Битни критеријуми за избор тема могли би се одредити као: а) научна и друштвена актуелност; б) научна и друштвена значајност; в) научна и друштвена корисност; г) научна и друштвена продуктивност, д) реалистичност теме.

Формулација проблема већ знатно непосредније детерминише истраживања. Иако је шира по садржају него прелиминарно одређење, формулација проблема има конкретније односе са одређењем предмета истраживања у нацрту научне замисли.

Одређење предмета истраживања је непосредна разрада једног дела (једног или више сродних хипотетичких ставова) формулације проблема. При том, у тој парцијалној разради утврђени су контекст и оквир значења и значаја у укупној појави и проблему. На тај начин отклоњена је могућност раскида односа општег, посебног и појединачног, целине и дела, спречено изоловано третирање предмета истраживања, што је, иначе, велика опасност у свим истраживањима.

У политичким наукама, ма о којој се врсти истраживања радило, ова опасност је изразитија него у другим наукама. Између осталог, ту су веће опасности и због стално присутних, понекад веома великих, разлика између идеалног и реалног, нормативног и стварног, присутних тежњи за њиховом заменом и идентификацијом, затим због изражених настојања ка оправдању уместо описивању и објашњењу, неоправданом уопштавању или недовољној конкретизацији итд.

Одређење предмета истраживања има два основна дела.

а) теоријско одређење и

б) операционално одређење.

1.2.2 1. *Теоријско одређење предмета*

Између научног сазнања – резултата истраживања о појави, проблему и предмету истраживања – и конкретног предмета истраживања чијим се одређењем бавимо у нацрту научне замисли, остварујемо нужну везу односима између два дела формулације проблема и теоријског одређења предмета. То се остварује издвајањем одређеног хипотетичког става (или комплекса сродних хипотетичких ставова) из формулације проблема и анализом тог става односно комплекса.

Остваривши увид у садржај, структуру, својства итд. анализираног става – комплекса, успоставља се веза између њега и резултата дотадашњих истраживања. На тај начин се формирају две целине: прва, која разматра постојеће сазнање; друга, која операционализује захтеве са новим сазнањима.

Ова целина се састоји од четири дела:

Први део је проверено научно сазнање о предмету истраживања у оквирима, у првом реду, науке, односно научне дисциплине у коју спада и дати предмет истраживања, па и других, сродних наука односно научних дисциплина. Ако нема научних сазнања о предмету истраживања у оквирима науке – научне дисциплине у коју предмет непосредно спада, недопустиво је запостављање резултата других наука односно научних дисциплина.

Изграђивање овог дела теоријског одређења предмета истраживања је од фундаменталног значаја.[12] То је основ даљег развијања предмета, дедуковања и аналогије свих делова предмета истраживања који немају карактеристике научног сазнања, критеријум селекције одређених чинилаца предмета истраживања и основ изградње категоријалног и појмовног система

Овим делом су, умногоме, детерминисане могућности избора научног, па и друштвеног циља истраживања. Уколико је овај део предмета истраживања садржајно развијенији и на вишем нивоу сазнања, утолико се истраживање нужно усмерава ка вишем научном циљу. Ако је предмет истраживања научно сазнат и то сазнање проверено у оквирима дате науке, односно научне дисциплине којој предмет истраживања припада, ако је предмет објашњен и правилности (законитости) његовог дешавања и деловања утврђене, свако даље истраживање изузев прогностичког постаје непотребно.

С обзиром на изложени значај овог дела теоријског одређења предмета истраживања поставља се оправдано питање његовог развијања и обима. Битне карактеристике предмета истраживања и врсте истраживања то условљавају. По правилу, уколико проверена научна сазнања обухватају већи део истраживања, уколико су потпунија, а само истраживање скромније, утолико су мањи захтеви за развијањем овог дела предмета истраживања. По правилу, овде се саопштавају само битни научни постулати, судови и закључци, на којима се заснивају сви даљи ставови о предмету истраживања.

Сложенија истраживања захтевају нешто другачији однос. Наиме, овај део пројекта истраживања има и изузетан методолошки значај. Њиме се изражава не само филозофски, идејно-теоријски и научно-теоријски поглед на свет и научно сазнање о предмету истраживања, већ се саопштавају и оквирне могућности коришћења одређених метода. Одређујући један предмет истраживања као реалну појаву, условљавамо суђење о њој сазнавањем њених реалних чинилаца, својстава итд., њених реалних појавних манифестација. Такође, овим делом исказујемо и већ конструисане теоријске моделе, теоријске типове (идеалне или др.), класификацијске критерије итд. С обзиром на чињеницу да је предмет истраживања у нацрту научне замисли у свим случајевима и сам замишљен модел (најмање модел структуре), при све сложенијим истраживањима овај део теоријског одређења предмета треба развити у одговарајућој мери.

Политиколошка истраживања су, по правилу, веома сложена истраживања. Мало је истраживања која већ у приступу немају полазни идеолошки, програмски, нормативни, теоријски или вредносни модел или идеализовани тип. Чест је случај да и у пракси политичког живота имамо конструисан „реалан" модел. На садашњем нивоу друштвеног развоја политичка реалност се не може замислити без друштвеног (друштвених) и политичког (политичких) система у којима, као реално, имамо изразито присуство и дејство тзв. идеализованих модела. Ове и друге карактеристике политиколошких предмета истраживања захтевају потпунију разраду управо дела теоријског одређења предмета истраживања који саопштава (интерпретира) научно верификовано сазнање о појави, проблему и предмету истраживања.

Други део бави се још неверификованим, али ипак научним сазнањем о предмету истраживања Наиме, научно сазнање је процес који се креће ка даљем и дубљем сазнању, развојни процес за који је карактеристичан и прелаз једног у друго (поготово квантитета у квалитет), те је нормално да се то непрекидно изражава у степенима и облицима сазнања Ова сазнања могу се сматрати и истинским предметом верификационих истраживања, за разлику од проверених научних сазнања, која не могу бити истински предмет истраживања, али служе за његово одређење.

У свим нацртима научне замисли овај део је обухватнији од претходног. Он је, сам по себи, већ облик селекције и одређивања материје која се обухвата процесом истраживања Истовремено, уз одговарајући критички однос, овај део теоријског одређења предмета истраживања је ослонац у обради осталих, научно несазнатих делова предмета истраживања, које повезује са научно верификованим У политичким наукама је, због њихове динамичности и дисперзивности, обим научно сазнатог али још неверификованог већи него у другим наукама и по садржају променљивији. Стога саопштавање битних научних ставова о предмету истраживања подразумева и одређено рангирање по степену провереності. Разумљиво је да у оваквим случајевима није увек реч о ранговима утврђеним мерењима, већ су то врло често основане процене То захтева да се специфицирају ставови чије је рангирање остварено мерењем

Трећи део теоријског одређења предмета истраживања садржи емпријско – искуствено, ненаучно сазнање – мада оно не мора бити лишено сваке научне основе нити стечено искуство без коришћења научних метода. За разлику од претходних делова који се баве систематизованим сазнањем и који се изграђују у првом делу анализом и дедукцијом, овај део се бави појединачним, несистематизованим, понекад стихијски и спонтано стеченим сазнањима. Задатак овог дела је управо да индукцијом и генерализацијом, систематизацијом, класификацијом и аналогијом, ослањајући се на претходна два дела формира једну вероватну, систематизовану сазнајну целину која је у правом смислу те речи истински предмет истраживања Приликом изграђивања овог дела јављају се многобројне тешкоће стога што извори и карактеристике тог ненаучног сазнања нису ни приближно исти. Ове тешкоће су нарочито велике приликом истраживања актуелних, нових појава у развоју процеса и понашања. У политичким наукама су све тешкоће мултиплициране због тога што се у пракси политичког живота јављају многобројне привидне и споља исте манифестације различитих суштина. Отуда овај део захтева, између осталог, знатно коришћење дескрипције

Четврти део обухвата „непостојеће" сазнање о предмету истраживања. Њиме се не обухвата ни научно ни ненаучно сазнање, већ се ослањајући се на претходна три дела, активном имагинацијом у стању надахнућа и уз максимално коришћење основних посебних метода и научних принципа конструише оно што недостаје, али што је вероватно и што претходни делови имплицирају. Овај део захтева веома високи степен креативности и веома широко и темељно образовање. Са становишта политичких наука ту се концентришу она непосредно невидљива и неопипљива кретања реалности људских и политичких интереса и

понашања, која чине суштину предмета истраживања и захтевају одговарајућу операционализацију Нажалост, у истраживачкој пракси се показују најчешће слабости управо овде

Два последња дела (ненаучно искуствено сазнање и изведено „непостојеће" сазнање) искључиви су предмет хеуристичких истраживања.

Другу битну целину теоријског одређења предмета истраживања чини категоријални – појмовни систем

Категоријални – појмовни систем и језик (који не треба изједначавати ни са терминологијом, ни са обичним, свакодневним језиком – „лаичким") нужни су и саставни део сваке филозофије, науке и научне дисциплине – сваке теорије. Ако је тако, да ли има смисла и разлога да се у оквиру теоријског одређења предмета посебно бавимо категоријално-појмовним системом и језиком? И, даље, да ли је уопште реч о одређеним системима или само о једном броју нужних додатних дефиниција, одређенијег исказивања садржаја појмова и прецизираних одабраних термина? Могуће је бранити, с мање или више успеха и један и други став Ипак, истраживачко искуство упућује на закључак да се ради о систему из следећих разлога:

– прво, нацрт научне замисли и сваки његов део само су ужи подсистеми – делови једног ширег система. Стога међу њима мора постојати потребан степен функционалне сагласности. Како је и категоријални-појмовни апарат део система, он такође мора имати својства функционалне сагласности, а категорије, појмови и термини не могу бити у том случају изоловане и независне целине, већ су нужно део система, нужно граде подсистем У противном могућа је њихова дисхармонија, што би их чинило неупотребљивим у процесу истраживања

– друго, с обзиром на велику улогу анализе и синтезе, дедукције и индукције, апстракције, као и класификације у теоријском изграђивању предмета истраживања, поготову ако се ради о хеуристичким истраживањима у којима је нужно у великој мери користити сазнања других научних дисциплина или чак наука, не може се преузети потпуни, готов, завршен, категоријални систем који би у сваком истраживању, уз мале дораде могао задовољити. Стога се, нужно, изграђује категоријално-појмовно-терминолошки систем као целина, иако не мора бити ни потпуно ни претежно оригиналан. Напротив, он и јесте најчешће систематизована интерпретација постојећег и конструкција на основу њега;

– треће, категоријални систем је нужни основ и инструмент тумачења исказа података, исказа и ставова у процесу истраживања, односно добијених истраживањем, те стога мора бити систем

Приликом израде категоријалног система полазимо од теоријског, научно верификованог сазнања и категорија и појмова који се у њему сматрају прихваћеним и довољним, па из њих, уколико је то могуће, изводимо појмове који нам недостају или их конструишемо То је нарочито изразито у истраживању нових појава Анализом процеса истраживања категоријалног система, можемо констатовати постојање – јављање следећих основних врста појмова.

1) појмове које преузимамо у целини, прихватајући њихово дато значење и садржај, место у систему, односе са другим категоријама – појмовима, њихову научну и сазнајну функцију и термине којима су означени;

2) појмове које садржајно преузимамо, али чије термине селекционирамо и прецизирамо,

3) појмове које прерађујемо;

4) појмове које конструишемо из два или више појмова, и најзад

5) нове појмове које стварамо за потребе истраживања.

Ово су само основне ситуације у чије се многобројне варијатете нећемо овом приликом упуштати.

Изграђивање категоријалног – појмовног – терминолошког система подразумева:

(1) избор постојећих дефиниција и одабирање појединог трајног значења за сваку од њих у свим контекстима у којима се, у току истраживања могу наћи;

(2) селекцију термина искључивањем синонима и хомонима, односно, када то није могуће, њихово прецизирање;

(3) утврђивање хијерархије категорија и појмова, што значи опредељивање за одређење оних који ће служити као основни – из којих ће се други изводити и којима ће се тумачити други изведени и помоћни појмови.

Функција изградње категоријалног система је отклањање могућих неспоразума вишезначности и могућности различитог тумачења истих података и информација. Треба нагласити да је овакав категоријални систем са својом појмовном једнозначношћу осиромашио и огрубео и појмове и термине одузимајући им неке варијетете и еластичности. То је, ипак, неопходност. Само је тако могуће прилично сигурно кретати се ка битном, суштинском, чему су свака категорија, појам, термин усмерен.

Категоријални систем је, како се да видети, детерминисан теоријским концептом и теоријским моделом, односно типом.[13] Стога он нужно садржи, обрађује, дефинише и исказује важеће стереотипе или конструише нове који ће се, можда, показати подесним истраживачким инструментом. Може се сматрати да су то, по правилу, апстракције изведене из реалности и веома подобне за конкретизацију, али да међу њима могу да се нађу и користе и „идеалне" конструкције. Ове „идеалне конструкције" су у суштини наше представе формиране теоријским мишљењем о делу теоријског одређења предмета истраживања о коме не располажемо никаквим непосредним сазнањима.

У категоријални систем се не укључују они појмови који се у истраживању неће непосредно користити. Такође, унутар њега се не обрађују сви појмови, већ само битне детерминирајуће категорије и најважнији појмови и термини. Стога, и поред значаја овог дела теоријског одређења предмета истраживања, он не треба да буде преобиман и оптерећен детаљисањем.

О месту категоријалног система у оквиру одређења предмета истраживања могу се јавити најмање два става:

– прво, да категоријални систем спада у теоријско одређење предмета истраживања, како смо га ми овде сврстали;

– друго, да он спада у операционално одређење предмета истраживања.

Други став се заснива на чињеници да је израдом категоријалног система започела појмовно-терминолошка операционализација чије се деловање детер-

минирајуће распростире све до избора и дефинисања индикатора. Аргументација у прилог другом ставу је основна и истинита, али не и довољна. Недостатак јој је то што превиђа да се овде не ради о операционализацији предмета истраживања, већ о инструменталном категоријално-појмовно-терминолошком одређењу којим ћемо се служити у операционализацији и истраживању предмета.

У политичким наукама израда и потпуно и прецизно дефинисање категоријално – појмовно – терминолошког система има изузетан значај. Политички језик због карактеристика субјеката у политичком процесу је у дневној комуникацији специфичан и често вишезначан језик, који се може тумачити само полазећи од фундаменталних значења категорија и вредности [14] Исти термини, језички изрази итд. – исти појмови – имају у различитим друштвима и друштвеним ситуацијама различита значења. Очигледно је да, с обзиром на еластичност тог језика, његову конструкцију и на динамичност политичког процеса, за политичке науке и за свако истраживање перманентно систематско изграђивање категоријално – појмовно – терминолошког система има прворазредни значај.

1 2 2.2 *Операционално одређење предмета*

Операционално одређење предмета истраживања је конкретизација и специјализација предмета истраживања, прецизирање оног што ће се конкретно истраживати.

У претходним деловима нацрта научне замисли, у прелиминарном одређењу предмета, формулацији проблема и теоријском одређењу предмета, дати су основни оквири, ситуација и постојећа сазнања о предмету истраживања. Али, никада није могуће обухватити све чиниоце, функције, везе и односе, сва квалитативна својства и квантитативне димензије предмета истраживања. Стога смо, нарочито у политичким наукама, оријентисани на обухватање битних чинилаца, својстава итд. које таксативно набрајамо. То таксативно набрајање никако није произвољно, од случаја до случаја. Напротив.[15]

Поступак израде операционалног одређења предмета започиње разрадом прелиминарног одређења његовим довођењем у везу са одговарајућим хипотетичким ставом у формулацији проблема. Први чин у том процесу је анализа (структурално-функционална) којом се утврђују и класификују компоненте предмета истраживања. На тај начин прибавља се могућност да се изврши селекција издвајањем битног од небитног, реално могућег, да се прихвати за предмет конкретног истраживања од немогућег, да бисмо на крају дошли до чинилаца потребних за конструисање одговарајућег модела. Тај модел не мора бити у сваком случају потпун – у смислу обухватања читаве појаве, већ се може односити на само један њен део. Он је, међутим, потпун у том смислу што је заснован на свим принципима методе и што је састављен од битних делова, својстава итд. појаве, односно модела појаве која је предмет истраживања.

Операционално одређење предмета састоји се од четири основна дела.

Први део назива се. ,*Чиниоци садржаја предмета истраживања*'. У њему се таксативно набрајају, по утврђеном редоследу, компоненте и чиниоци који ће

бити непосредно истражени. Они се организују прво у сегменте – сложене целине сродних елементарних чинилаца. При том, подразумевамо све чиниоце структуре, функција, односа и веза. Оно што је наведено у овом делу истраживања конкретна је мера садржаја истраживања. Наиме, не може се ништа од наведеног не истраживати, нити је дозвољено у даљем раду било чиме истраживање допуњавати. Може се рећи да је део „чиниоци садржаја предмета истраживања", мера садржаја истраживања и у том смислу и мера садржаја хипотеза. Истовремено, овај део предмета истраживања је и организациони оквир хипотеза. С обзиром на то да хипотезе морају бити њему реципрочне и симетричне, то морају имати и редослед којим је садржај предмета истраживања овде изложен.

У конституисању дела „чиниоци садржаја предмета истраживања" понекад се догађају грешке које изазивају знатне тешкоће. Најтежа од свих погрешака је изгледа и најчешћа. Пропушта се да се одређење предмета ближе дефинише, и уместо тога се одмах прелази на набрајање чинилаца. А то је погрешно, нарочито у случајевима у којима је прелиминарно одређење сувише уопштено, у коме налазимо свезу „и", реч „проблеми", „фактори", „детерминанте" итд. Сваки од ових појмова је ванредно сложен и подразумева мноштво функција, веза и односа. На пример, свеза „и" дозвољава укључивање свих веза и односа. Или, „проблеми"! То подразумева све ситуације које у том случају захтевају решење – које тог часа немамо. Стога је нужно, прво, пре преласка на коначно утврђивање чинилаца садржаја, дефинитивно разјаснити чему су све оквир, прелиминарно одређење предмета истраживања и одговарајући хипотетички став у формулацији проблема.

Други део операционалног одређења је *временско одређење предмета истраживања*, што значи одређење времена које ћемо обухватити истраживањем. Ово не треба мешати са трајањем наше истраживачке активности у истраживању одабраног предмета, већ је то период постојања предмета који обухватамо истраживањем. Треба се присетити да је време облик постојања сваке ствари.

Просторно одређење предмета истраживања утврђује простор који ће истраживањем бити обухваћен. Као што се све друштвене појаве одигравају у одређеном времену, тако се оне одигравају и на одређеном простору, који је и сам један од чинилаца појаве.

Дисциплинарно одређење предмета истраживања је опредељење за једну (интрадисциплинарно) или за више (интердисциплинарно) научних дисциплина у оквиру којих ће се предмет истраживати. Овде је потребно тачно навести науку – научну дисциплину у оквиру које се предмет истражује због захтева који из тога произлазе према циљевима истраживања. Интрадисциплинарно истраживање захтева такву обраду предмета да се кроз предмет изразе посебна својства и димензије предмета истраживања који одговарају одређеној дисциплини. Истовремено, могуће је да се поставе различити нивои сазнања као научни циљеви истраживања у оквиру различитих дисциплина, сагласно са њиховим нивоом развоја. И, даље, то захтева посебан специфичан систем

хипотеза, одговарајуће специфичне методе, технике, поступке и инструменте у истраживању итд. Стога, опредељење за интердисциплинаран предмет истраживања, значи и опредељење за посебну обраду свих делова пројекта, сагласно захтевима одговарајућих научних дисциплина. Но, када за то има довољно одговарајућег кадра, времена и средстава, тај напор се исплати.

Функције операционалног одређења предмета истраживања првенствено су:

– коначно димензионирање садржаја предмета истраживања и, тиме, и читавог истраживања;

– селекционирање компонената – чинилаца садржаја предмета истраживања;

– временско димензионирање,

– просторно димензионирање;

– дисциплинарно опредељивање;

– условљавање циљева истраживања;

– усмеравање хипотеза на одређене садржаје,

– условљавање индикатора; и

– условљавање метода и техника, прикупљања и обраде података.

Све што смо изложили о одређивању предмета истраживања односи се на ситуације у којима имамо један пројект истраживања. Међутим, сусрећемо се у истраживачкој пракси и са сложенијим ситуацијама.

Прва ситуација је када имамо истраживање са једним основним пројектом у чијем саставу се развија више потпројеката, а сви припадају истој науци односно истој научној дисциплини. У том случају могућа су два решења. прва, једноставнија варијанта је да се теоријско одређење предмета развије у оквиру основног (генералног) пројекта, а да се операционално одређење спецификује и конкретизује посебно у оквиру сваког потпројекта.

Друга ситуација је када имамо један основни (генерални) интердисциплинаран или мултидисциплинаран пројект у чијем се саставу налази више потпројеката који припадају разним научним дисциплинама или разним наукама. Тада је неопходно одредити предмет истраживања основног пројекта као генералног, а у оквиру сваког потпројекта обрадити теоријско и операционално одређење предмета истраживања у складу са захтевима науке односно научне дисциплине којој припада. Основна тешкоћа у датом случају је у томе што се у одредбама предмета истраживања у генералном пројекту мора исказати јединство предмета као јединство разноврсног, а у одређењима предмета истраживања потпројекта мора се изразити, с једне стране основа тог јединства, а, с друге, посебност и специфичност тог предмета као дела науке или научне дисциплине.

Трећа ситуација је унеколико слична претходној. Ту наилазимо на генерални пројект који обухвата више самосталних пројеката. Могуће су две варијанте. У првој треба обрадити у потпуности теоријско и операционално одређење предмета истраживања као генерално, као основе из које произлазе теоријска и операционална одређења предмета истраживања пројеката у саставу. Друга варијанта је рационалнија. У њој се само у најопштијим одредбама обрађује теоријско одређење предмета како би се обезбедила иста парадигматска полазишта и опште јединство генералног предмета истраживања.

На основу тога развијају се теоријско и операционална одређења предмета пројекта у оквиру генералног пројекта с високим степеном самосталности.

Могуће су и друге комбинације, али су три описане ситуације одређивања предмета истраживања основне и чешће се јављају од других.

1.2.3. **Циљеви истраживања**

У литератури и пракси конституисан је општи, суштински сагласан став да су циљеви истраживања стицање одговарајућих, првенствено научних сазнања.[16] Разлике у гледањима настају тек у погледу ближег одређења сазнања која се стичу. Једни сматрају да се ради првенствено о теоријском сазнању, други о теоријском и практичном, трећи само о емпиријско-практичном. Ове разлике у гледањима засноване су на релативно једностраном приступу. Тај приступ губи из вида да је остваривање циљева истраживања, који су зависни од нивоа претходног сазнања и димензија својстава предмета истраживања, могуће у свакој од поменутих варијаната, ако се говори о научном циљу. Тако је, на пример, теоријско истраживање нужно оријентисано у првом реду на теоријско сазнање. Емпиријско истраживање је нужно усмерено у већини случајева на емпиријско и теоријско сазнање. Међутим, специфичне врсте истраживања, као што су, на пример, акциона истраживања, усмерена су првенствено на практична сазнања. Треба напоменути да се ни у једној врсти истраживања у науци не може говорити искључиво о једној врсти сазнања већ, по правилу, о претежности одређених сазнања.

Разлике у схватању циља истраживања су још изразитије приликом теоријског или практичног дефинисања циља истраживања. У вези с тим запажа се да се циљеви истраживања неретко поистовећују са предметом истраживања. То је, такође, једностран приступ који се манифестује и кроз класификацију циљева као: примарних и секундарних, основних и посебних, општих и посебних итд. Изгледа да је схватање циљева и њихово дефинисање условљено филозофским и научним погледом аутора на свет. Не упуштајући се у дубљу расправу о вези између погледа на свет, научнотеоријско-методолошог приступа (основног става), с једне, и дефинисања циљева истраживања, с друге стране, може се констатовати да је у складу и сагласно основним принципима научне методе исправно схватање:

а) циљеви истраживања изражавају квалитативна и квантитативна својства сазнања која се стичу датим истраживањима, њихов ниво и, сагласно томе, сврсисходност;

б) циљеви истраживања су научни, што подразумева њихово место и улогу, функцију у научном, а тиме и нужно у теоријском сазнању, такође, циљеви истраживања су и друштвени, што нужно значи и актуелно или потенцијално практични.

Стога је оправдано да се у политичким наукама, у нацрту научне замисли циљеви одређују у посебном делу као.

(1) научни циљеви, и као

(2) друштвени циљеви

Тек унутар њих је могућа диференцијација на опште и посебне, основне и изведене, примарне и секундарне, и друге циљеве.

У начелу, оправдано је поставити захтев да истраживања буду подједнако усмерена на постизање одговарајућег научног сазнања као резултата и сразмерне научне и друштвене (практичне) примењивости. Но, овај начелни став нужно је коригован конкретним карактеристикама истраживања. Тако долази до извесне разлике у захтевима. У неким случајевима је јаче наглашен захтев за научним сазнањем одређеног нивоа (на пример, у фундаменталним истраживањима), у другим ће се инсистирати на практичној примењивости (на пример, у акционим истраживањима). Али у сваком случају, у сваком пројекту истраживања циљеви имају и општедруштвену и научну димензију.

Научни циљеви, као део пројекта истраживања, разматрају и исказују обавезу о нивоу научног сазнања које реализацијом истраживања треба остварити. Мора ли да буде у једном пројекту само један ниво научног сазнања – само један научни циљ? Пођемо ли од чињенице да је могуће да се предмет истраживања у једном пројекту третира мултидисциплинарно (интердисциплинарно), морамо прихватити могућност да је у оквиру сваке научне дисциплине могуће формулисати другачији научни циљ. Јер, не мора једна појава да буде подједнако истражена (научно спозната) унутар свих научних дисциплина, односно, наука истовремено. И, даље, прихватимо ли да је предмет истраживања сложена, структурисана, дијалектичка целина, није обавезно да у часу пројектовања о свим деловима, димензијама, својствима итд., постоји исти ниво сазнања, па према томе не морају се поставити ни истоветни захтеви о сазнању које треба стећи дотичним пројектом истраживања. Сагласно томе, могуће је поставити – формулисати више различитих научних циљева истраживања, било да се ради о предмету интердисциплинарног истраживања, било да се ради о сложеном предмету интрадисциплинарног истраживања.

Научни циљеви истраживања могу бити: научна дескрипција, научна класификација и типологија, научно откриће, научно објашњење и научна прогноза. Најнижим нивоом научног сазнања сматра се научна дескрипција, највишим научна прогноза.[17]

У литератури се према научној дескрипцији неки аутори (на пример, М. Печујлић) односе са прилично потцењивања, уверени смо неоправдано. Изгледа да се, при томе, полази од става да се научна дескрипција бави искључиво описом испољене форме. Тако се превиђа да је могућа дескрипција која описује све опажене чиниоце структуре, функција, односа и веза, сва квантитативна и квалитативна, динамичка и статичка својства у одређеним ситуацијама – у простору и времену.[18]

Несумњиво је да је опис први степен и услов свеколиког сазнања, да је, нужно, основ уграђен у све остале нивое сазнања. Научно коректан опис једног предмета истраживања, нарочито ако је обиман, сложен и значајан, тежак је и одговоран посао, тежи и важнији него научна прогноза приликом неких једноставнијих предмета истраживања. Тешко је оспоравати да је научни опис функционисања система у једној политичкој заједници далеко сложенији и

одговорнији научни циљ него научна прогноза о распростирању једне пропагандне поруке.

Научна дескрипција у политичким наукама је од изузетног значаја. Тачан опис понашања, ситуације, догађаја, процеса у условима динамичког друштвеног развоја у оквиру кога се брзо јављају нова својства или и нове појаве, често је више од пола завршеног посла у достизању највишег нивоа научног сазнања.

Истицање значаја научне дескрипције не сме се схватити као залагање да се не улажу напори за стицање вишег нивоа научног сазнања. Напротив. То је само инсистирање на неопходности довољно тачног и потпуног научног описа.

Друштвени циљеви истраживања такође могу бити многоструки. Исправно је утврдити друштвене циљеве истраживања у целини, али и посебно одредити непосредну сврху истраживања.

Циљеви истраживања су условљени формулацијом проблема и, нарочито, предметом истраживања. То произлази из чињенице да се циљеви истраживања односе на садржај хипотетичких ставова (хипотетичког става) формулације проблема који су (који је) конкретизовани и разрађени предметом истраживања, а да су условљени већ постојећим научнотеоријским сазнањем о њима. То сазнање је изражено у формулацији проблема кроз део о резултатима претходног истраживања и кроз теоријско одређење предмета истраживања. Може се опазити правилност да је циљ истраживања нужно нижи уколико је претходно научно сазнање о предмету оскудније. Када је реч о сасвим новим појавама (предметима истраживања) могуће је, као научни циљ, захтевати само дескрипцију. Међутим, када је предмет истраживања већ истраживана појава, на пример, када је у питању верификаторно истраживање, по правилу научни циљеви истраживања морају бити виши од научне дескрипције – морају бити макар класификација и типологија. Типологије су често први корак до научне теорије „средњег обима"

Одређење научног циља (научних циљева) истраживања не значи апсолутно преузимање обавезе у погледу нивоа сазнања која треба остварити. Пре се може сматрати да је тиме преузета обавеза да ће се у вези с битним деловима предмета истраживања у претежном (већем) делу резултатима истраживања остварити утврђени ниво сазнања. Треба прихватити као правило да се резултатима не сме остварити нижи ниво сазнања од оног који је утврђен циљем истраживања, али да су дозвољена одступања у правцу остварења вишег нивоа сазнања. Уосталом, ма колико се ми чврсто определили за дескрипцију као циљ истраживања, није могуће избећи одређене нивое класификације. Дескрипцију није могуће извршити без анализе, а анализа нужно користи аналогију. Наиме, да би се утврдило, приликом описивања, да одређена својства, чиниоци, везе итд., постоје односно не постоје, да су испољене овде или онде, неопходно је утврдити критеријуме разликовања, односно истоветности, сличности и разлике. У описивању непознатог нужно се користе познати термини и појмови за исказивање сличности и разлика. Отуда се нужно јавља дихотомија или класификација. Стога је и прихваћено становиште да се у схватању научних циљева

истраживања морају избегавати апсолутизације. Основни критеријум испуњења захтева научног циља истраживања је, стога, претежност.

Ниво претходног научног сазнања о предмету истраживања детерминише и друштвене циљеве истраживања, који такође могу бити вишеструки. Практична употребљивост истраживања је утолико већа уколико је претходно сазнање веће, а предмет ужи и конкретнији.

Политиколошка истраживања су, по правилу, више од осталих оријентисана на удовољавање практичним потребама. То је случај и са фундаменталним истраживањима која се баве општим законима политичких процеса. Карактеристике политике као процеса управљања интересима подразумевају и историјске, и стратегијске, тактичке и оперативне захвате. Фундаментална политиколошка истраживања, по правилу, служе индиректно или директно за изграђивање историјских или стратешких захвата.

Чешће су погоднија за непосредно коришћење примењена и развојна истраживања, а посебно акциона.

Политиколошка истраживања имају још једну значајну специфичност везану за друштвени циљ истраживања. Док се у другим наукама друштвени циљ истраживања своди, у основи, на друштвене циљеве за чије остваривање ће бити коришћени резултати истраживања, друштвени циљ политиколошких истраживања може бити, осим напред поменутог, и усмеравање пажње друштвених субјеката политичких процеса на одређена питања, утицањем на њихове ставове, односно понашање и друго – самим чином истраживања. Наиме, неоспорно је да свако истраживање, а нарочито испитивање, подразумева одређени друштвени однос. Успостављање друштвеног односа поводом било ког питања изазива реаговања различитог садржаја и интензитета свих субјеката у додиру са истраживањем. Истраживање конципирано као метода политичког деловања, као облик или део политичке акције, изазива усмерена реаговања која могу бити одређена и као један од друштвених циљева истраживања.

Основне функције циљева истраживања су ближе изграђивање основа за хипотезе и квалитативно прецизирање предмета истраживања. Предметом истраживања, његовим операционалним одређењем, утврђено је у чему и у ком обиму, ком просторном временском и дисциплинарном оквиру ће се постављати хипотезе. Циљевима истраживања се одређују усмереност хипотеза ка одређеном нивоу сазнања и посебно акцентују извесни аспекти предмета истраживања. Тако научни циљ именован као научно откриће усмерава истраживања на нова сазнања о до тада непознатим, неоткривеним својствима, одредбама, чиниоцима, односима, активностима итд. предмета истраживања без обзира на постојећа научна знања о другим деловима предмета. Могло би се зато рећи да је научно откриће општи и увек присутан, паралелни научни циљ са било којим одабраним циљем истраживања. Научно објашњење поставља знатно више захтева и дозвољава мање нијанси. Док се научно откриће може односити и само на неке несазнате форме појаве, научно објашњење подразумева научно сазнање о месту, улози, односима, редоследима, условљеностима и узрочностима, правилностима и законитостима.[19]

Научна прогноза није могућа без научног објашњења. Она подразумева, на основу сазнања тенденције, њиховог вредновања и ранговања, предвиђање догађања и ситуација.

Научно објашњење као научни циљ веома је сложен захтев Он, прво, подразумева, откривање научних закона, односно једног научног закона. Међутим, научних закона има разних врста и разних нивоа – од универзалних до оних који су више емпиријско-статистичке генерализације. У политичким наукама не може се очекивати откривање универзалног научног закона у једном истраживању, те се првенствено ради о статистичким законима Како је научни закон основа објашњења – које мора да има дедуктивни карактер, очекивана објашњења могу да буду статистичка, функционална или телеолошка. Подсећамо да су, по својој суштини телеолошка објашњења узрочна, само се узроци траже у циљевима активности људи. Марковић, М с правом указује на то да се у друштвеним наукама не могу евидентирати сви потребни почетни, нужни и довољни услови без чега нема ваљаног научног објашњења. У прилог томе говори и закључак који се може извести из Нејгелове демонстрације могућег поступка научног објашњења на примеру одсуствовања жена с посла. Он је заиста побио претходну заблуду да удате жене више одсуствују с посла него неудате, али инваријантни узрок – разлог остао је неубедљив Наиме, није узео у обзир укупну породичну ситуацију, старост, здравствено стање, верске и народне обичаје, опремљеност домаћинстава итд.

Наш исказ да је научно објашњење неопходно за научну прогнозу, која мора имати одређени високи степен вероватноће, сматрамо и даље истинитим. Милић, В. износи убедљиве разлоге да је прогноза могућа и без научног објашњења с високим степеном успешности и само на основу статистичких генерализација и (или) научних закона Ми то не оспоравамо. Додајемо чак, да су уобичајена успешна предвиђања у свакодневном животу евидентна. Међутим, ми говоримо о поузданим научним предвиђањима, а за њих су неопходна научна објашњења, чиме се избегавају нагађање и погађање. Научно објашњење има специфичну улогу када је предмет истраживања децидирано одређен као провера извесне теорије, важећег научног закона, извесне теореме итд. Ипак је, у основном, логичка процедура иста

Разумљиво је да се научни циљеви утврђују за сваки пројект односно потпројект посебно.

Одређење предмета и циља истраживања је стога врло сложен посао који захтева одговарајуће познавање теорије Јер, иста структура садржаја предмета истраживања може се јавити више пута ако су циљеви истраживања друкчији.

Циљеви истраживања са предметом истраживања опредељују – „поље" истраживања и детерминишу задатке истраживања

1 2 4. Утврђивање хипотеза и индикатора

Хипотезе су основне мисаоне претпоставке о предмету истраживања у целини, његовим чиниоцима, својствима, односима и везама, ситуацији, димензијама,

о суштини, садржини, облику и форми. Основно је правило да хипотезе – научно теоријски основане, мисаоне, предметне претпоставке које тек треба доказати односно проверити резултатима истраживања, не треба да буду ни уже ни шире од предмета истраживања.[20]

Друго правило је да хипотезе морају бити адекватне (одговарајуће) и симетричне операционалном одређивању предмета истраживања, што значи да треба да буду развијене на сваком нивоу општости на којем је развијено операционално одређење предмета истраживања

Треће правило је да хипотезе морају бити одговарајуће, сагласне са циљевима истраживања, у првом реду научним, али и друштвеним циљевима. Сагласност хипотезе са научним циљевима изражава се тако што су оне усмерене на стицање научног сазнања оног нивоа који је за предмет истраживања, односно за поједине делове предмета истраживања, предвиђен циљевима истраживања. Слично томе, сагласност са друштвеним циљевима истраживања хипотезе остварују довољним и одговарајућим бављењем чиниоцима предмета истраживања битним за омогућавање коришћења резултата истраживања у одређене сврхе.

Четврто правило је да је хипотеза теоријски или емпиријски проверљива. Овај општи став методолошке литературе је потребно спецификовати у вези са политичким појавама и научним приступом истраживању политичких појава Ако је пракса врховни верификатор сазнања, хипотезе морају, у коначном, бити и емпиријски проверљиве. Осим тога, ако је доследно спроведен став да је свако научно сазнање развојно, да се увек полази од већ постојећег фонда научног сазнања, као и да је свако истраживање систематско повезивање теорије и праксе, оправдано је становиште да хипотезе треба да буду теоријско-емпиријски проверљиве.

У вези с овим ставом могуће је и питање да ли је емпиријска проверљивост хипотеза могућна и када се ради о теоријском истраживању Како овде разматрамо научна истраживања заиста друштвено-реалних (политичких) појава, и како полазимо од чињенице да је теорија сама научно верификовано и од праксе проверено сазнање, као и да је теорија и само део људске праксе, део њене стварности, на претходно питање можемо дати само потврдан одговор. Но, он се не односи на филозофију и филозофска „надискуствена сазнања", на логичке спекулације итд

Побројана основна правила упућују нас на неке нужне одлике – својстава[21] хипотеза употребљивих у научном истраживању. Најважније међу њима су:

а) да је исказ хипотезе смислен, да садржи одговарајући став о предмету – делу предмета на који се односи;

б) да је тај исказ о ставу логички и теоријско – емпиријски основан,

в) да је предметно-конкретан и у том смислу строго одређен,

г) да је прецизан и јасан по свим својствима значења коришћених у хипотези,

д) да је исказ – став довољно садржајан и обухватан.

Постављени захтеви се могу остварити само конкретном применом поступака у извођењу и конструкцији хипотеза Придржавање правила у извођењу

хипотеза и њиховој конструкцији је нужно због различитих извора, општенаучног садржаја, општенаучне и конкретне функције хипотеза у једном конкретном истраживању. Може се рећи да је хипотеза став о непознатом (или недовољно познатом) заснован и изведен из постојећег научног сазнања. Тај став треба да буде исказан у складу са нормама чији су битни захтеви:

а) да је сазнајно – научно смисаон и значајан;

б) да је научно проблемски;

в) да је логички непротивуречан у оквиру теорије односно теоријског модела пројекта истраживања, тачније нацрта научне замисли;

г) да изражава разлике, супротности и противуречности у оквиру система – модела нацрта научне замисли, система хипотеза и мисаоног система који чине и свака хипотеза за себе;

д) да исказ буде остварен језиком (појмовима, терминима, језичким изразима, знацима и симболима) својственим дотичној науци – научној дисциплини и категоријално – појмовно – терминолошком систему дефинисаном у теоријском одређењу предмета истраживања.

Својства коректних хипотеза у нацрту научне замисли, према томе, условљена су разлозима њиховог настанка. Четири су основна научна разлога настанка хипотеза:

а) стицање новог научног сазнања о новим појавама;

б) проширивање и продубљивање постојећег сазнања о појавама;

в) провера постојећег научног сазнања;

г) обрада, систематизација, верификација и претварање свакодневног искуственог сазнања у научно.

Сходно томе, њихова основна општенаучна функција је.[22]

а) отклањање празнина у постојећем научном сазнању;

б) отклањање превазилажењем, противуречности појединих делова научног сазнања или чинилаца научног сазнања;

в) остваривање све вишег нивоа истинитости научног сазнања.

У нацрту научне замисли уз одређене опште функције (које никада не остварују све истовремено у истој мери), хипотезе имају и своје посебне функције о којима је и раније било речи, а које су специјалне за сваку врсту и тип хипотеза.

Могуће су многобројне класификације хипотеза по различитим критеријумима. Најчешће су коришћени критеријуми.[23]

1) предмет, за класификацију на.

а) теоријске, оне које се изграђују у теоријским истраживањима – када је предмет истраживања теоријски;

б) емпиријске, у емпиријским истраживањима – када је предмет истраживања реалност,

в) илузорне, када су погрешне односно научно неосноване

2) логичка природа, у оквиру које се јављају два поткритеријума,

А) логички процес настајања, према коме се деле на:

а) просто – импликационе;

б) индуктивне,

в) дедуктивне;

г) статистичке;

Б) модалитет судова, према коме имамо:

а) могуће,

б) вероватне;

в) случајне.

3) *Општост* – у оквиру које имамо такође два поткритеријума:

А) обухватност материје, према чему имамо:

а) опште и као посебан њихов „ниво" генералне;

б) посебан, као делове општих, односно генералне;

в) појединачне, као делове посебних,

Б) општост важења, према чему имамо:

а) хипотезе емпиријске униформности и једнообразности;

б) хипотезе статистичке генерализације;

в) хипотезе релационих аналитичких варијабли.

4) *Сазнајна улога*, у оквиру које можемо констатовати два поткритеријума:

А) функције у делатности истраживања, према којој се могу формирати:

а) ad hoc хипотезе;

б) радне;

в) помоћне,

г) научне хипотезе;

Б) Циљ истраживања односно ниво научног сазнања, у вези с којим се сусрећу следеће класификације:

а) дескриптивне;

б) класификаторске;

в) експликативне (каузалне) или као варијанта ове класификације:

а) дескриптивне;

б) експликативне;

в) статистичке.

Несумњиво је да све ове хипотезе и њихове класификације имају ванредно велики значај и о њима се мора строго водити рачуна приликом израде нацрта научне замисли – утолико више уколико је истраживање сложеније. Но, чешћа су истраживања која се не могу окарактерисати као најсложенија и чији захтеви се не могу сматрати максималним. Стога је оправдано из ове сложене и значајне материје издвојити и посебно размотрити три основна критеријума за класификацију хипотеза, чија је примена универзална.

Прво, то је критеријум класификације по општости – поткритеријум „обим хипотезе";

друго, то је логичка природа хипотеза – поткритеријум „логички процес настанка хипотеза";

треће, критеријум сазнајне улоге хипотеза – поткритеријум „ниво сазнања".

У сваком нацрту научне замисли потребно је развити систем хипотеза адекватан предмету истраживања, што значи да за сваки ниво развијености или

дефинисања операционалног одређења предмета истраживања треба поставити најмање по једну хипотезу одговарајућег нивоа општости. По правилу, у политиколошким истраживањима, ако је предмет истраживања интрадисциплинаран, поставља се прво тзв. генерална хипотеза која својим садржајем „покрива" цео предмет истраживања и исказује се као став или питање о прелиминарном одређењу предмета истраживања. Такође, ова хипотеза је сагласна са претежним научним и друштвеним циљевима истраживања. Но, она истовремено мора бити довољно општа – да се из њеног садржаја могу извести посебне хипотезе, али и довољно конкретна – тако да не може бити схваћена као хипотеза било ког другог сродног или сличног предмета истраживања. Генерална хипотеза је увек најопштија хипотеза једног истраживања односно најопштија хипотеза у нацрту научне замисли једног пројекта истраживања. У пракси истраживања постављено је више питања у вези са генералном хипотезом. Она се, углавном, могу свести на следећа:

– прво, да ли је у свим случајевима неопходна генерална хипотеза?

– друго, да ли је генерална хипотеза једина општа хипотеза у нацрту научне замисли?

У пројектима истраживања који се могу назвати сложеним, јер се састоје из више пројеката који чине мање-више самосталне целине или из више потпројеката, што је обавезно када је реч о интердисциплинарним (мултидисциплинарним) истраживањима, корисно је поставити једну заједничку генералну хипотезу за цео пројект који ћемо назвати генералним пројектом. То би била *генерална хипотеза генералног пројекта*. За сваки пројект односно потпројект истраживања могуће је и корисно развити генералну хипотезу тог посебног пројекта, односно потпројекта у оквиру генералног пројекта. Те генералне хипотезе би се бавиле оним деловима или аспектима предмета истраживања генералног пројекта који чине посебан предмет истраживања тих посебних пројеката, односно, потпројеката генералног пројекта истраживања. Може ли се, у том случају, говорити о систему генералних хипотеза при чему су неке више, а неке мање генералне? Формално логичко становиште овакву могућност не дозвољава. Међутим, ако један генерални пројект, као предмет истраживања, има једну целовиту сложену појаву, коју изучава интердисциплинарно, разумљиво је да би једна генерална хипотеза о његовом укупном понашању била могућа и пожељна. Али, исто тако, ако је у оквиру овог генералног пројекта постављен посебан пројекат о њиховом политичком, потом радно-економском, па породичном, културном итд. понашању – разумљиво је да је могуће и корисно поставити по једну генералну хипотезу за политичко понашање, радно-економско итд. Полазећи од принципа да се нивои општости, па тиме и „генералности", утврђују увек у међусобном односу, да нешто што је опште у односу на неко посебно у једном случају, може у другом случају бити нешто посебно у односу на нешто друго општије, сматрамо да се може говорити о систему генералних хипотеза.

Остаје питање да ли је у једном истраживању које није конципирано као сложено (са становишта унутрашње организационе структуре) може да буде више генералних и општих хипотеза. Очигледно је да у једном таквом истраживању може да буде само једна генерална хипотеза. Но, ако је предмет сложен, иако интрадисциплинаран (монодисциплинаран), могуће је развити више општих хипотеза које ће третирати одређене димензије, својства итд. предмета истраживања. Ово је могуће стога што оне представљају разраду генералне хипотезе као најопштије, али су истовремено и оне саме веома опште и нужно их је даље специјализовати и конкретизовати. То се чини извођењем посебних хипотеза.

Посебне хипотезе су истовремено и развијен, конкретизован део генералне, односно опште хипотезе, и посебна целина која исказује хипотетички став о једном посебном делу операционалног одређења предмета истраживања. Та посебност, самосталност, изражава се односом са циљевима истраживања. Док генерална хипотеза може, на пример, имати за научни циљ научно објашњење, једна или више посебних хипотеза се могу оријентисати ка открићу или научној прогнози. Ипак, већина посебних хипотеза које се односе на битне целовите делове предмета (сегментарне делове операционалног одређења предмета истраживања) треба да имају исти научни циљ као и генерална хипотеза. Велика и многобројна одступања не сматрају се корисним, поготову у јединственом, једноставном пројекту истраживања.

За сваки сегментарни део операционалног одређења предмета истраживања неопходно је поставити најмање једну посебну хипотезу. У политичким наукама предмети истраживања и сваки њихов сегментарни део вишедимензионални су, што је неопходно изразити и посебном хипотезом. Тако је увек реч о релативно статичким својствима, о екстерним и интерним функцијама, односима, везама, распростирању, учесталости итд. Посебну хипотезу која својим исказима изражава све ово назваћемо *кумулативном посебном хипотезом*.

Овакву хипотезу могуће је и оправдано конструисати у свим случајевима у којима је у предмету истраживања посебно наглашен један аспект или део, или је једна функција, веза, однос, својство стављено у први план. У политичким наукама, нарочито у акционим истраживањима, па и у примењеним, ово се врло често догађа. Узрок томе је, с једне стране, неравномеран развој политичких наука, с друге притисак потреба реалне политике и, с треће, природа и карактеристике политичких појава.

Осим кумулативних посебних хипотеза у истраживањима са сложенијим предметом, који истовремено садржи више равноправно третираних аспеката итд., за сваки сегментирани део могуће је целисходно поставити више посебних хипотеза које ћемо назвати посебне *‚спецификоване' или ‚специфицирајуће' хипотезе*. Такве хипотезе обрађују поједине битне равноправне аспекте сегементарног дела операционалног одређења предмета истраживања.

Посебне хипотезе су основ за извођење појединачних хипотеза. Ако имамо само кумулативну посебну хипотезу, све појединачне хипотезе се заснивају на њој. Када имамо више посебних специфікованих хипотеза (на пример, посебне хипотезе које се баве својствима), појединачне хипотезе се изводе из сваке специфіковане посебне хипотезе, разрађујући и конкретизујући исту материју.

Појединачне хипотезе су најједноставније и најконкретније хипотезе. Оне су разрада и конкретизација одговарајућих посебних хипотеза, а исказују став о

елементарним чиниоцима операционалног одређења предмета истраживања. За сваки елементарни чинилац предмета неопходно је конструисати најмање једну појединачну хипотезу. Број појединачних хипотеза ограничен је искључиво бројем димензија, својстава итд. елементарних чинилаца операционалног одређења предмета истраживања. Појединачне хипотезе морају бити довољно специфициране, конкретне и једноставне да се преко њих може доспети до индикатора.

У вези с бројем и сложеношћу хипотеза постоје, у основи, два супротна става. Један се залаже за развијање хипотеза и о најситнијем детаљу предмета истраживања. По другом, довољне су само најуопштеније хипотезе. Уважавајући аргументе обеју страна (прве, да се исцрпно сазнање и одговарајуће објашњење може остварити само довољно конкретним истраживањем – што захтева релативно много и врло конкретних појединачних хипотеза; друге, да су друштвене појаве комплексне и да је свако распарчавање недопустиво, јер не води комплексном сазнању, па стога и хипотезе треба да буду комплексне), исправно је заузети становиште да карактеристике предмета и циља истраживања определьују и број и ниво разраде хипотеза, при чему треба усвојити као правила: увек формирати генералну (општу) хипотезу која „покрива" предмет истраживања у целини; за сваки сегментирани део операционалног одређења предмета истраживања формулисати по једну посебну хипотезу. У вези с тим треба такође усвојити и правило о минималној разради општијих хипотеза мање општим. То правило би било да сваку општију хипотезу треба разрадити са најмање две мање опште хипотезе. На тај начин би једну генералну (општу) хипотезу разрађивали са најмање две посебне, а једну посебну са најмање две појединачне. Међутим, унутар одређеног нивоа општости не мора да буде једнак степен разраде. Тако једна посебна хипотеза може бити разрађена са само две, а друга са знатно више појединачних хипотеза.

Критеријум сазнајне улоге хипотеза посебно је значајан за разматрање о изради и избору хипотеза. Полазећи од дефиниција пројекта истраживања и нацрта научне замисли, сматрамо да су радне хипотезе карактеристичне за политиколошка истраживања, а да су „ad hok", и помоћне хипотезе само њихов облик, мање савршен и мање систематски. Хипотезе су научне тек када се њихова вредност потврди – а то значи тек кад буду проверене. Стога у оквиру нацрта научне замисли треба постављати научно засноване, вероватне, проверљиве радне хипотезе.

Други поткритеријум, научни циљ или ниво научног сазнања, заслужује знатно више пажње. До сада су, углавном, у оквиру њега помињане:

а) дескриптивне хипотезе – као хипотезе које су усмерене на описивање, чији је садржај облик испољавања,

б) класификаторске – као хипотезе које се баве сличностима и различитостима својстава и у функцији су научне класификације и типологизације појава,

в) експликацијске (експликативне, каузалне) – које се баве објашњењима, узрочно-последичним везама и односима;

г) статистичке – које су засноване и баве се квантитативним својствима, димензијама, статистичким правилностима и законима итд.

Несумњива је корисност и оправданост постојања и ове класификације, мада би са становишта потреба истраживања политичких појава, било корисно поставити нешто развијенију и нешто доследнију класификацију која би изражавала захтев и конституисала норму у конструкцији хипотеза. Изгледа да би она требало да буде заснована на одредбама научних циљева истраживања и састављена од следећих чланова:

(1) дескриптивне хипотезе, које би биле изведени искази о испољеним чиниоцима, облицима и својствима предмета истраживања;

(2) класификаторско-типолошке хипотезе, које би биле изведени искази о сродности, сличности и резултатима својстава предмета истраживања;

(3) хеуристичко-констатујуће хипотезе које би биле искази о постојању још неоткривених чинилаца својстава, тенденција итд. предмета истраживања;

(4) експликативне – објашњавајуће – каузалне, које би биле изведени искази о узрочно-последичним односима, правилностима, законитостима, законима, итд. предмета истраживања;

(5) прогностичке хипотезе, које би биле искази о развојним тенденцијама, предстојећим стањима и ситуацијама предмета истраживања.

Из претходне класификације изоставили смо статистичке хипотезе стога што сматрамо да се свака од поменутих класа хипотезе може изводити из статистичког сазнања, статистичком индукцијом, односити се и садржати статистичке податке и користити се статистичким методама.[24]

Предложена класификација обезбеђује одговарајућу нужну међузависност научних циљева истраживања и хипотеза.

Класификација по критеријуму логичке природе – поткритеријум логичког процеса настанка хипотезе значајна је јер истовремено говори о карактеристикама хипотеза, њиховој сазнајној вредности и вероватноћи, као и о њиховој основаности и начину настанка.

Опет полазећи од дефиниције пројекта истраживања и нацрта научне замисли, можемо констатовати:

– просто импликационе хипотезе нису, на садашњем нивоу развоја политичких наука, карактеристичне за политиколошка истраживања. С обзиром на развој других друштвених наука, сродних политичким, као и на научно сазнање о фундаменталним политичким процесима и чиниоцима процеса, просто импликацијске хипотезе су оправдане у нацрту научне замисли само у случајевима потпуно нових, целовитих појава чији развој није одговарајући укупном друштвеном систему и израженим тенденцијама развоја политичког процеса;

– индуктивне – хипотезе настале индукцијом далеко су чешће, нарочито у херуристичким истраживањима. По правилу, индуктивне хипотезе су могуће и одговарајуће у мери у којој је и предмет истраживања конституисан индукцијом;

– редуктивне хипотезе у нацрту научне замисли, по претходним правилима, само су случајне и, по правилу, неоправдане,

– дедуктивне хипотезе, изведене из претходног општег сазнања, могу се сматрати типичним за хипотезе у нацрту научне замисли. Два разлога говоре томе у прилог. Прво, све хипотезе су изведене у одговарајућој мери из предмета истраживања – у мери у којој је и он сам (предмет истраживања) изведен из

претходног научнотеоријског сазнања. Друго, посебне и појединачне хипотезе изведене су из генералне – опште, односно општих хипотеза. Стога се дедуктивне хипотезе сматрају типичним за нацрт научне замисли, те и најзначајнијим при верификаторним истраживањима. Међутим, у хеуристичким истраживањима може се констатовати већи значај индуктивних хипотеза;

– статистичке хипотезе сматрамо индуктивним и зато их не треба посебно третирати.

Остаје отворено питање тзв. „нулте" хипотезе, хипотезе нулте неизвесности. Приликом постављања система хипотезе у нацрту научне замисли хипотеза нулте неизвесности не јавља се стога што се и не ради о истинској хипотези коју треба проверити, већ о ставу који се, у датој прилици, сматра истинитим. Према томе, тзв. „нулта хипотеза" у овом значењу се пре може сматрати аналитичким инструментом приликом анализе прикупљених података и формирања сазнајних чињеница, када се користи као критеријум селекције прихваћених тачних од погрешних података. Нацрт научне замисли садржи само хипотезе које подлежу провери.

Проверљиве хипотезе подразумевају одговарајућу структуру. О томе се може говорити на више начина, али је, са становишта пројектовања истраживања у политичким наукама, могуће констатовати да хипотезу чине: став хипотезе који хипотезу и чини смисленом и варијабле хипотезе

Став хипотезе је садржај, суштина и смисао исказа једне формулисане хипотезе. Истраживањем се у ствари доказује или оповргава став хипотезе. Може се рећи да став хипотезе, зависно од њеног карактера, може бити основни став, суд или чак закључак – који није у потпуности доказан. То је смислена, логична, предметна мисаона конструкција од варијабли појмова или ставова, предикативних константи и логичких функција.

Варијабле или променљиве су, према томе, нужни, саставни чиниоци сваке хипотезе. Хипотеза може имати више варијабли, али, према важећим схватањима у науци, неопходно је да буду најмање две: једна независна и једна зависна.

Шта су то варијабле? Може се рећи да су то општи појмови ствари или ставови одређене појмовне вредности, тачније, одређеног садржаја који обухвата сродне нужне појмове, а који и сами имају, тј. могу имати своје појмовне вредности, тј. могу садржати још уже сродне појмове. Основно је својство сваке варијабле да јој се значење може мењати, па има својство егзистенцијалне или потенцијалне променљивости. Независне варијабле су основ тумачења, објашњавања, описивања зависних варијабли. У хипотези независна варијабла, по правилу, стоји улево – на почетку, а зависна удесно, односно ближе крају хипотезе

Ово опште правило у друштвеним, а нарочито у политичким наукама, не може се прихватити тако једносмерно као у математици, у којој вредност зависно променљиве зависи од вредности независно променљиве. У погледу варијабли изложене ставове треба прихватити само условно стога што у друштвеним, а нарочито политичким наукама, постоји изванредна међузависност свих могућих варијабли.

Стога у политичким наукама, приликом постављања хипотеза, треба имати на уму да је сваки синдромни или елементарни чинилац предмет истраживања – зависна варијабла која се описује, класификује, објашњава у првом реду независном варијаблом. При том, ове варијабле под одређеним условима могу и да промене места и улоге.

Осим зависне и независне, помињу се још и следеће варијабле:

– антецедентне или експланаторне, које објашњавају независну и зависну варијаблу, односно корелацију између њих;

– интервенирајуће или интерпретативне, које објашњавају разлоге за постојање односа између независне и зависне варијабле;

– кондиционирајуће или спецификаторне варијабле, које се односе на интензитет услова односа између независне и зависне варијабле.

За израду хипотеза у нацрту научне замисли и уопште за праксу истраживања, битно је схватити да је суштина хипотеза изражена ставом и да се он проверава, доказује – оповргава. Та суштина се појмовно манифестује – изражава се, јавља се у стварности, показује се у стварности преко одређених показатеља – „индикатора". Стога је за успешно истраживање најзначајније формулисати прецизан став хипотезе и показатеље – индикаторе којима се испољава суштина на коју се став хипотеза односи. То је далеко важније од утврђивања да ли је варијабла „димензија", „континуум" итд.

Индикатори или показатељи су по уобичајеној дефиницији „спољашње манифестације унутрашње суштине".[26]

Ова дефиниција подразумева становиште да се све појаве и процеси манифестују, испољавају у друштвеној пракси и да их је могуће, преко њихових манифестација, непосредно опазити. Наведено становиште отвара многа сложена питања, од којих су за нас најважнија: а) Може ли се и шта дефинисати као индикатор у теоријском истраживању? И, повезано са тим, важе ли све врсте индикатора и у теоријским истраживањима? б) Ако су индикатори манифестације, може ли се одсуство манифестације третирати као индикатор? в) Да ли су индикатори непосредне манифестације или су то наша сазнања о манифестацијама. г) Да ли сваки процес и појава имају своја непосредна испољења или се могу јавити посредована испољења? Ових неколико основних питања заслужују да буду пажљиво размотрена.

О индикаторима у теоријским истраживањима не може се расправљати без тачног одређења појма и предмета теоријског истраживања. Ако се предметом теоријског истраживања сматра теорија (научна теорија или други оформљени резултат сазнања до којег се дошло мишљењем), могу се јавити два основна случаја. Први случај је када постоје битни чиниоци научне теорије (аксиоми, категорије, ваљани постулати, научни закон, итд.) и када је та теорија исказана у писаном облику у једном или више систематских дела. Индикаторе је овде релативно лако утврдити. Резултати и токови мишљења изражени су и представљени одређеним језиком, у писаној форми, дакле, појмовима, ставовима, судовима и закључцима, тезама, контратезама и аргументима. Писани искази су, у овом случају, спољашње манифестације садржине и суштине теорије. Сагласно томе,

неоспорно је да су индикатори теоријског истраживања писани искази одређеног садржаја и облика. Међутим, теорија односно одређени теоријски ставови, могу да буду изражени и усмено, нпр. у научној расправи У том случају индикатори су усмени искази о тој теорији, односно предмету теорије И, на крају, искази (усмени и писмени) могу се јавити и као емпиријски – искуствени индикатори. То је други случај који се јавља у две варијанте У првој, искази се заснивају и односе на искуства о важењу, могућности примене, ефектима примене теорије и односу према теорији. Друга варијанта је када је предмет теорије релативно артикулисан, али теорија ни у основном није конституисана ни у писаном облику изражена. Искази о предмету теорије у том случају нису у правом смислу речи ни теоријски ни емпиријски показатељи, већ су карактеристични по обележјима прелаза из једног у друго.

Очигледно да се у теоријским истраживањима не могу применити све врсте индикатора који се могу користити у емпиријским истраживањима. Ипак, ако се прихвати исправно становиште да научној теорији претходе емпиријска сазнања и истраживања, да се теоријска сазнања проверавају емпиријским истраживањима којима се сазнаје друштвена и политичка реалност и пракса, не може се у теоријским истраживањима одређи ни од једне врсте индикатора

Становиште да су индикатори манифестације, уско схваћено у датој формулацији, не може се сматрати сасвим исправним. Наиме, неопходно је утврдити право значење речи „манифестује". У овом случају право значење је „испољава". Узмимо учешће на изборима. Реч „учешће" у основном значењу подразумева вршење одређених радњи, одређених активности, којима се избори остварују. Једна од битних радњи је гласање. Дакле, индикатор је радња гласања. Шта је са онима који нису гласали? Да ли су они учествовали у изборима (под условима да нису вршили друге изборне радње)? Можемо ли о њима, њиховом понашању, нешто сазнати само на основу манифестације – ако њихово одбијање радње не схватамо као специфичну врсту индикатора. Одсуство индикатора „да су гласали" индикатор је „да нису гласали", али није индикатор да нису учествовали у изборима. Одсуство извесних индикатора који директно показују извесне појаве, посредни су индикатори њихових делова, својстава, стања итд дакле, одсуство извесних манифестација, индикатора чија су значења и међусобним односима јасно дефинисана, индикатори су чија су значења одређена.

Извесни делови процеса немају своје непосредне манифестације, али се манифестују посредством других појава и њихових манифестација. Дакле, индикатори могу да буду и посредне манифестације. На пример, уздржавање од гласања може да буде посредан индикатор – чије је право значење тешко, а генерално готово немогуће утврдити. Непосредност манифестације појаве отвара још једно недовољно изучено питање које се може формирати као проблем примарности индикатора односно примарности његовог значења.

Недовољност дефиниције да су индикатори спољашње манифестације јесте и у томе што превиђа да је неопходно испуњење још једног услова да би једна манифестација постала индикатор То је сазнање о постојању и карактеристикама те манифестације. То сазнање о манифестацијама је парцијално. Сагласно

томе, можемо говорити о потенцијалним и могућим индикаторима, о манифестацијама које могу да буду индикатори. Наиме, процеси и појаве се манифестују у много видова и ми немамо и не можемо имати увида у све, већ само у неке манифестације. Све манифестације, под одређеним условима, могу да постану индикатори – ако су израз битних одредаби појаве (процеса), ако о њима можемо стећи истинито сазнање и обликовати их у податак, ако се може непосредно ставити у функционалан однос са хипотезом, предметом и научним циљевима истраживања. Према изложеном индикатори би се могли схватити као подаци о предмету истраживања, варијаблама и ставовима хипотеза преко којих остварујемо одговарајуће научно сазнање.

Све индикаторе можемо поделити на.

(А)

1) експресивне – индикаторе ставова и

2) предикативне – индикаторе реалних димензија – својстава;

(Б)

1) квантитативне – индикаторе величина, количина, учесталости, густине итд.

2) квалитативне – индикаторе каквоће својстава, особина итд.

(В)

1) објективне – индикаторе који су реалне објективне чињенице, које се могу емпиријски, искуствено опазити;

2) субјективне – индикаторе који су производ – манифестација субјективног суда, доживљавања, осећања, осета итд.

Ова, иначе, основна класификација индикатора због природе политичких појава и њихових специфичности као предмета истраживања, није довољна. Наиме, у политиколошким истраживањима у вези с једном варијаблом користи се истовремено већи број узајамно повезаних индикатора чије је значење међусобно условљено Они, при том, чине скупове јединственог значења. Узмимо, на пример, политичко ангажовање као целине која обухвата разноврсне једноставне индикаторе. Стога је потребно разликовати елементарне, једноставне индикаторе и синдроме – сложене индикаторе, који чине целину смислено повезаних елементарних индикатора различитих врста.

Осим према критеријуму сложености, индикаторе можемо класификовати по критеријуму значаја у испољавању суштине, према коме их, иначе, и одабирамо.

Индикатори могу бити изворне чињенице материјалне стварности – разне природне творевине, на земљи и ван ње (флора, фауна, клима, хидрографски и географски облици итд), разне друштвене творевине као што су друштвене институције, друштвене установе, организација, материјални производи, норме и слично, затим одређена понашања људи као што су: делатности, радње, чинови, операције, искази људи речима и другим симболима итд.

Потребни подаци којима се доказује – оповргава хипотеза опредељују потребне индикаторе. Тако се може констатовати да је избор индикатора условљен.

– карактеристикама предмета и циљева истраживања;

– карактеристикама става хипотезе и варијабли,

– претходним научним сазнањем о предмету истраживања.

У политичким наукама, нарочито у хеуристичким истраживањима, могуће је да се у току прикупљања података открију и неке манифестације – индикатори за које се није унапред знало и није било утврђено која се суштина испољава преко њих. Такве ситуације подразумевају редефинисање индикатора

Индикатори се утврђују одмах после формулисања сваке појединачне хипотезе и у вези с варијаблама које она садржи. Они су веза између става хипотеза с једне стране, и инструментарија којим ће се сакупљати подаци, с друге стране. Стога се, иако су посебни, издвојени од хипотезе, индикатори сматрају саставним делом појединачних хипотеза.

Поступак изграђивања (заснивања, извођења, конструкције и формулисања) хипотеза могао би се у најкраћим цртама овако приказати:

1) утврђује се шта је у вези са одређеним предметом – чиниоцем предмета остало необухваћено научним сазнањем или шта још није верификовано;

2) из постојећег научног сазнања, оних делова који чине теоријску целину, потребни ставови се дедукују; полазећи од парцијалних, појединачних сазнања они се индукују,

3) на основу тога се одабирају варијабле појмова – ставова, придају им се предметне константе – формирају предметни искази и међусобно повезују логичким исказним функцијама.

У изграђивању унутрашње структуре хипотеза, односа варијабли итд... најједноставније је приступање формулом заснованом на импликацији: „ако је – онда је", јер се на тај начин решава и проблем варијабли у дескриптивним истраживањима, као и проблем који се јавља у случајевима када се једна варијабла подразумева, те се изричито и формално не уноси у хипотезу. Ово нарочито долази до изражаја у хипотезама које не исказују став у облику позитивне или негативне тврдње, већ у упитном облику.

Хипотезе је иначе упутно формулисати у облику позитивних тврдњи кад год је то могуће.

1.2 5. **Утврђивање начина истраживања**

Природа предмета истраживања, научни циљеви, хипотезе и индикатори захтевају одређене методе и технике истраживања. Може се рећи да смо већ теоријским одређењем предмета истраживања, којим је изражен наш поглед на свет (научни и идеолошки) преузели одговарајуће обавезе у погледу избора и коришћења метода. Овим делом нацрта научне замисли само ближе прецизирамо и таксативно наводимо које ћемо методе и технике користити у прикупљању, обради и интерпретацији података и сазнајних чињеница.

Да ли у овом делу нацрта научне замисли треба децидирано саопштавати поглед на свет ако је он већ изражен у теоријском одређењу предмета истраживања, а на одређен начин и у осталим деловима нацрта научне замисли?

Истраживачко искуство указује на предности које пружа јасно парадигматско опредељење саопштено на почетку овог дела нацрта замисли односно пројекта истраживања. Њиме се саопштавају теоријско-методолошка полазишта

и схватања о могућностима употребе метода и техника истраживања предметне појаве – процеса и упућује на основни категоријални – појмовни и терминолошки апарат.

Осим парадигматског опредељења на избор метода истраживања битно утичу и својства индикатора.

У истраживању политичких појава започиње се основним методама: анализом (у првом реду анализом садржаја и структуралном анализом) и аналогијом. По правилу, у одређеним фазама израде и остваривања пројекта истраживања користе се готово све врсте основних метода и њихови поступци. Но, неке се користе самостално и непосредније од других, што је случај са анализом, аналогијом, класификацијом и индукцијом у емпиријским истраживањима. Могуће је да се поједине хипотезе проверавају искључиво коришћењем једне од основних посебних метода, на пример анализом – приликом истраживања структуре. У овом делу нацрта научне замисли треба навести само оне основне методе које ће бити коришћене или искључиво самостално или непосредно у спрези са другим методама. То практично значи да је неопходно побројати врсте анализа, класификација итд. и образложити њихову примену, указујући на хипотезе које ће бити њима третиране.

Све општенаучне методе употребљиве су у истраживању политичких појава, али за различите садржаје различито. Може се рећи да су за истраживање реалних политичких процеса хипотетичко-дедуктивна метода, статистичка метода и метода моделовања незаменљиве и да се користе у међусобној спрези, прожимајући се. При томе, нагласак је у неким ситуацијама на статистичкој, а у другим на методи моделовања. У овом делу нацрта научне замисли треба изричито рећи које ће врсте података бити сакупљане, које ће се статистичке серије и статистичке анализе користити и који ће се узорци из укупне статистичке масе формирати. Приказивање и образложење узорка је обавезно.

Треба напоменути да индукција подразумева оправданост коришћења статистичке методе. С обзиром на то да је статистичка метода квантитативна, да она подразумева квантификовање – а то значи и мерења, треба децидирано саопштити и објаснити критеријуме и мерила, као и мерне скале које ће бити коришћене.

Метода моделовања такође подразумева прецизирање врсте модела, њиховог места и улоге у истраживању, као и поступак у коришћењу.

Ово је важно када се одређени модели користе као аналитички инструменти или као критеријуми класификације, а посебно је значајно када се моделима истражују динамика и тенденције.

Осим општенаучних треба саопштити и друге методе друштвених наука које ће бити коришћене. По правилу, то су компаративна метода и неке методе развијене у оквиру одређених методолошких праваца као што су биографска метода, метода идеалних типова, структурално-функционална анализа и друге. Међутим, не треба поистоветити методолошке правце и методе које су у оквиру њих зачете. Методе настале у оквиру једног методолошког правца или једне парадигме могу да буду прилагођене и употребљиве и за друге методолошке и теоријске правце.

И, на крају, овде треба прецизирати и начин (технике – инструменте и поступке) који ће бити коришћени у прикупљању података, као и план обраде (план контроле, сређивања, исказивања, шифрирања и анализе података) – углавном као кодекс шифара, план укрштања и план табела. Најчешће су овде побројане само основне технике сакупљања података, а посебно се изради упутство у коришћењу техника. Слично се поступа и са планом обраде. Он често добија облик посебног упутства – документа у прилогу нацрта научне замисли, који није увек оформљен као јединствена целина. Разлози за то су, најчешће, недовољна припремљеност истраживања и истраживача, који немају довољно поуздан основ за прогнозирање карактера и броја података, па проблеме сређивања, обраде и анализе података решавају тек кад подаци пристигну. Разумљиво је да у свим случајевима и није могуће прецизирати план обраде, али се, ипак, чак и када су оријентациона истраживања у питању, могу поставити основни оквири. Предистраживања односно тестирања пројекта истраживања томе много помажу.

1.2.6 **Научна и друштвена оправданост истраживања**

1) Научна оправданост истраживања повезана је и условљена претпостављеним доприносом истраживања науци. Овај допринос се остварује у два вида:

а) као хеуристички резултат и

б) као верификаторни резултат.

Ако истраживање не доприноси откривању новог или верификовању научног недовољно провереног, истраживање није научно оправдано.

Допринос истраживања може бити у области:

(а) спознаје саме појаве у њеном опису, квалификацији, објашњавању итд. и (б) методологије – методе, било у њиховом логичко-сазнајном делу, техничком делу, односно у делу о научној стратегији.

Научни допринос не мора бити истоврстан у обе области: могуће је да у области теорије (спознаје) предмета истраживања допринос буде хеуристички, а да у области методологије и метода сваки допринос изостане – да се истраживање креће већ утврђеним и добро познатим путевима. И обрнуто.

У пројекту се саопштава:

а) допринос у сазнајној области и

б) допринос у области логике, методологије и метода.

2) Друштвена оправданост истраживања је условљена доприносом истраживања решавању друштвених проблема.

У принципу између научне и друштвене оправданости постоји повезаност. Научно оправдано истраживање је, по правилу, и друштвено оправдано. Међутим, могућа су и истраживања која су научно неоправдана, односно недовољно оправдана, која у области научног сазнања значе само рутинску проверу већ познатог, али могу бити друштвено оправдана

ФУСНОТЕ:

[1] Процес емпиријских истраживања врло информативно и инструктивно обрађује Богољуб Пејчић у хрестоматији. *Методологија емпиријског научног истраживања,* Универзитет у Београду, Дефектолошки факултет, Београд, 1995 год., на 1003 стране.

Овде излажемо опште одредбе научног нацрта (пројекта) истраживања. За разлику од овог приступа, Ристић Живан не наводи општу структуру пројекта истраживања, што је случај и са већином других аутора који се задовољавају фазама или етапама истраживања, али наводи: 1) експерименталне, 2) квазиекспериментalне, 3) нацрте ex-post-facto истраживања, 4) нацрт корелационих студија, 5) нацрт развојних, 6) surwey, 7) акционих, 8) евалуационих и 9) студија случаја. *О методу истраживања и знању,* стр. 317–367, Институт за педагошка истраживања, Београд, 1995. Аутори ове књиге су и сами извршили више од 200 истраживања *у разним статусима* и дошли до закључка да је основна структура пројекта истраживања иста, а да се она може јавити у разним модалитетима.

[2] Печујлић, Мирослав. *Методологија друштвених наука,* Савремена администрација, Београд, 1989, стр. 131

[3] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* Научна књига, 1974, стр. 56–57.

Гуд, Вилем – Хет, Пол: *Методи социјалног истраживања,* Вук Караџић, Београд, 1966, стр. 48–53

[4] Нортроп, Ф. Ц. С.: *Логика природних и друштвених истраживања,* Обод, Цетиње, 1969, стр. 13–14, 30, и 42–43.

[5] Печујлић, Мирослав – Милић, Владимир. *Методологија друштвених наука,* ДБ Графика, Београд, 1995, стр. 62.

[6] Становиште Гуда и Хета који реконцептуализацију првенствено везују за дефинисање појмова, није прихватљиво. Ако истраживачки процес започиње концептуализацијом, онда се и реконцептуализација мора односити на читав процес, а појмови концептуализације и реконцептуализације не смеју се мешати.

[7] Мужић, Владимир: *Методологија педагошких истраживања,* Завод за издавање уџбеника, Сарајево, 1968, стр. 57–58.

Милић, Војин. *Социолошки метод,* Нолит, Београд, 1965, стр. 288.

Милосављевић, Славомир. *Истраживање политичких појава,* Институт за политичке студије и Центар за омладину и пионире, Београд, 1980, стр. 64–68.

Становиште Михаила Марковића да је предмет сваке науке проблем а не појава*, које прихватају и пројицирају Мирослав Печујлић и Владимир Милић и на предмет истраживања намеће нам питање шта је, у пројекту истраживања, заиста предмет. Проблем је одређена ситуација, однос, поредак или хаос чинилаца његове структуре или његовог састава, несагласност функција – дисфункционалност, неусклађеност својстава, несклад потреба и њиховог задовољавања итд. Било како да се ово питање размотри, доспевамо до одговора: а) и сам проблем је друштвена појава, б) ниједан проблем није сам за себе и по себи, већ је однос неких појава, в) ниједан однос, својство, активност, итд. не може се истраживати без истраживања чинилаца који га чине – између којих настаје.

Позивање на „тешкоћу", „нелагодност" и сл Коена и Нејгела не помаже разрешењу Питање је ко то има тешкоћу, какву, итд Радозналост истраживача није „тешкоћа" и „нелагодност", као што то није ни склоност „афинитет" ка стварању и сазнавању новог. То је унутрашњи подстицај друштва и појединца да сазнаје и ствара.

Свођење предмета истраживања на проблем и његово решавање је пренаглашена инструментализација, а није ни сасвим истинита Многа истраживања откривају проблем или производе нови већи проблем пре него што неки проблем решавају

Марковић, Михаило. *Филозофски основи науке,* САНУ, Београд, 1981

Печујлић, М., Милић, В ,. *Методологија друштвених наука,* ДБ Графика, Београд, 1995.

[8] Илић, Милош. Методологија истраживања у друштвеним наукама (у зборнику *Методологија истраживања друштвених појава*), Институт за криминолошка и криминалистичка истраживања, Београд, 1962, стр. 13. и 19

[9] Гуд и Скат: *Методе истраживања у педагогији,* психологији и социологији, Отокар Кершовани, 1967, стр 37–93.

[10] Већина аутора методолошких дела не обрађује посебно утврђивање – формулисање предмета истраживања Штавише, предмет се често меша са проблемима и циљем истраживања, мада се из захтева за прецизирањем и димензионирањем проблема итд. може сматрати да се у ствари захтева одговарајуће формулисање предмета истраживања.

Ђан Антонио Ђиљи, наведено дело, стр. 41–47, тврди да се „тема" унапред „не изабира него се открива током истраживања".

Гуд и Скат у наведеном делу, стр. 69, 75–78 инсистирају на прецизирању и димензионирању проблема

Печујлић Мирослав, помиње двојако дефинисање предмета.

а) теоријско и б) радно – *Социологија између револуције и апологије,* Институт за политичке студије ФПН, Београд, 1973, стр 102–108

Пешић, Михаило. *Увод у социологију,* Београд, ПО Институт за политичке и међународне студије, Београд, 199 , стр. 117, изричит је да „научно истраживање у социологији, као у свакој другој науци, започиње одређивањем предмета истраживања".

Шуковић, Филип: Неформални социјални односи у организацији удруженог рада, *Финансијски водич,* Београд, 1979, стр 121 у приказу метода истраживања и обраде података формулише поглавље: 1 Предмет и циљ истраживања."

Маркс, Карл, *Капитал,* БИГЗ, Београд, 1971, стр. 529–794, даје посебан део који назива предмет истраживања, а слично чини и у *Прилогу критици политичке економије,* Култура, Београд, 1960, стр 191–210.

Ристић, Живан не помиње Предмет истраживања у процесу истраживања. Он каже. „Процес истраживања, предузет ради провере хипотезе, обично укључује следеће фазе: (а) идентификовање и одређивање проблема, (б) одређивање циљева истраживања, (в) постављање хипотезе, (г) дефинисање кључних израза, (д) извођење логичких последица из хипотезе, (ђ) избор истраживачке стратегије и нацрта истраживања, (е) развијање мерних и других средстава истраживања, (ж) одређивање основног скупа и одабирање узорка на којем ће бити обављено истраживање, (з) спровођење истраживања и прикупљање значајних података, (и) обрађивање и анализовање података добијених истраживањем, (ј) тумачење резултата истраживања и извођење закључака, и (к) писање извештаја о обављеном истраживању

Дакле, истраживање предузимамо да бисмо проверили хипотезу. То значи да хипотеза већ постоји – па потом идентификујемо и одређујемо проблем.

У политичким, а у организационим, па и у друштвеним наукама, редослед фаза истраживања започиње утврђивањем проблема и израдом пројекта истраживања у коме је предмет битан чинилац садржаја.

Види. Михаиловић, Добривоје. *Методологија научних истраживања,* Факултет организационих наука, Београд, 1955, стр. 81–114.

[11] На потребу одређења предмета истраживања указује и исказ Е. Нејгела. „...друштвене науке често остављају утисак да су поприште бескрајних теоријских школа које међусобно ратују и да чак и предмет који се интензивно и дуго проучава остаје као нерешен проблем на периферији истраживања".

Нејгел, Ернест. *Структура науке,* стр 398.

[12] Печујлић, Мирослав: *Методологија друштвених наука,* стр. 145

„Теоријско дефинисање је логичка апстракција којом се помоћу апстрактних појмова одређује суштина појаве "

[13] Сви методолошки правци, методолошко-теоријски постулати и парадигме по правилу имају свој основни категоријални апарат односно централне појмове.

[14] Милосављевић, Славомир: *Омладина у политичком процесу,* Истраживачко-издавачки центар ССО Србије, Београд, 1987, стр 167–173.

[15] Печујлић, Мирослав: *Методологија друштвених наука,* стр. 131.

Печујлић, Мирослав. *Социологија између револуције и апологије,* стр. 103: „Операционална радна дефиниција се састоји у одређивању индикатора (показатеља) који се могу испитивати и проверавати и који представљају спољашње манифестације апстрактног концепта..."

Ово становиште може да буде прихватљиво само ако се операционално одређење предмета схвата као основа садржаја хипотеза које ће се проверавати, а тиме и основа садржаја, индикатора којима ћемо се у том служити.

[16] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр. 300. Једино Б Шешић детаљније обрађује циљеве истраживања као нивое научног сазнања. На сличан начин поступају и С Милосављевић и И Радосављевић.

[17] Циљеви науке (научно објашњење и научна прогноза) нису аутоматски и циљеви сваког појединачног истраживања. Да би се дошло до поузданог научног закона, потребно је много више од једног истраживања.

[18] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр. 242–243

Милосављевић, Славомир. *Политичка акција,* Институт за политичке студије ФПН, 1977, стр 22

Радосављевић, Иван: *Хипотетичко-дедуктивна метода у истраживању политике,* Дечје новине, СО Горњи Милановац, 1996

[19] Зајечарановић, Глигорије. *Основи методологије науке,* стр 185

Нејгел, Ернест. *Структура науке,* стр 13–23

Марковић, Михаило. *Филозофски основи науке*

Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука*

Сви ови и други аутори истичу научно објашњење као највиши циљ науке и помињу: узрочно, функционално, генетичко и телеолошко објашњење.

[20] Неопходно је разликовати хипотезе науке од хипотезе једног истраживања и ако између њих постоји високи степен међузависности и прожетости. Хипотезе једног истраживања су по правилу уже, конкретније и ослоњене на хипотезе науке, односно у доцнијој фази, после провере, постају део основе или аргументи хипотезе науке.

Милић, Војин. *Социолошки метод,* стр 373, и даље говори о теоријско-хипотетичком систему.

[21] О својствима ваљаних хипотеза између осталог види:

Гуд и Хет: *Методи социјалног истраживања,* ст 66.

Гуд и Скат: *Методе истраживања у педагогији, психологији и социологији,* стр. 82–83.

Мужић, Владимир: *Методологија педагошких истраживања,* стр. 58

Пешић, Михаило: *Увод у социологију,* стр. 117–118.

[22] Гуд и Хет: *Методи социјалног истраживања,* стр. 56.

[23] Шешић, Богдан: *Општа методологија,* Научна књига, Београд, 1971, стр. 276–279, 290, 320, 325.

Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр 212–240.

[24] Милосављевић, Славомир. *Истраживање политичких појава,* стр. 107.

[25] О „нултој" хипотези види: Гуд и Скат, наведено дело, стр. 83, а спомињу је у наведеним делима и Мужић, В. и Лекић, Ђ., као и неки други аутори. Ми „нулту" хипотезу не сматрамо истинском.

[26] Жупанов, Јосип. Индикатори – у зборнику *Методологија истраживања у друштвеним наукама,* стр. 46–60.

Гуд и Скат, наведено дело, стр. 433–438.

Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр 200.

[27] Милосављевић, Славомир. *Истраживање политичких појава,* стр.115–116.

Михаиловић, Добривоје. *Методологија научних истраживања,* стр. 107.

2. ОРГАНИЗОВАЊЕ РЕАЛИЗАЦИЈЕ ИСТРАЖИВАЊА

2.1. ПОЈАМ ОРГАНИЗОВАЊА И РЕАЛИЗАЦИЈЕ ИСТРАЖИВАЊА

Организовање је сложен систем активности на повезивању свих субјеката, техничких и финансијских средстава у времену и простору да би се истраживање што успешније, са што више позитивних и што мање негативних друштвених и научних ефеката остварило.

У овом случају организовање реализације истраживања подразумева планирање, обезбеђивање сарадника, прибављање средстава, распоређивање кадрова и средстава и обезбеђивање услова њиховог нормалног рада и функционисање на одређеном простору и у утврђеном времену.

Реализација истраживања је процес систематског практиковања одредаба нацрта научне замисли у реалности, нарочито њеног дела који називамо начином истраживања, с циљем прикупљања, обраде и коришћења података. То подразумева примену предвиђених метода, техника, поступака и инструмената с циљем стицања научног сазнања о предмету истраживања.

Реализација истраживања има своје фазе: планирање истраживања, предузимање практичних мера, организовање и извођење (спровођење) истраживања.

2.1 1. **Планирање истраживања**

Планирање истраживања је ванредно сложен и одговоран посао којим се повезује научна замисао са практичним делатностима у истраживању.[1] То је строго умни рад. Он се, у основи, састоји од процена и прогноза на основу претходног научног и практичног искуственог сазнања. Рад на планирању може се квалификовати као научно-креативни и стручно-рутински, при чему учешће ове две врсте рада није увек подједнако. У хеуристичким истраживањима чији је предмет обиман и сложен, а методе и технике истраживања многобројне, креативни рад нужно претеже, стога што нема унапред утврђених и сигурних, проверених норми које би се директно могле применити, па је неопходно вршити многобројне процене и изводити конструкције апликацијом и прилагођавањем постојећих стандарда. Исти је случај и са методолошким истраживањима, која су, иначе веома ретка и, уз то, предмет њиховог истраживања су управо норме и правила истраживања, њихова употребљивост и ефикасност. У верификаторним истраживањима ствар стоји нешто другачије. Тамо је стручно-рутинског знатно више, а у неким случајевима чак стручно-рутинско претеже. Искуствено је утврђено да су највеће тешкоће, па према томе и најизразитији захтев за стваралачким у изради терминског плана и плана кадрова, док је највише рутинског у изради планова средстава.

Планирање истраживања политичких појава је сложеније и осетљивије од планирања других истраживања у друштвеним наукама. Осим проблема

изложених у поглављу о специфичностима пројектовања истраживања политичких појава, треба нагласити динамичност, вишеслојност, вишедимензионалност и вишезначност политичких појава, с једне стране, осетљивост и неретко затвореност и одбојност субјеката политичких процеса, с друге стране, и, најзад, нестабилности и неконзистентности испољеног политичког понашања многих субјеката политичког процеса. У том погледу осетљивост терминског и кадровског плана ванредно је велика. Наиме, време потребно за реализацију једног те истог истраживања различито је од ситуације до ситуације. Иста је ствар са кадровима. У неким ситуацијама, у једном истраживању неопходно је водити рачуна само о стандардним особинама кадрова, сходно општим захтевима за психофизичким, стручним и моралним особинама истраживача – сарадника у пројекту истраживања. Друге ситуације ће захтевати и инсистирање на неким специфичним особинама.

Основна функција планирања истраживања је синхронизација свих делатности, учесника и средстава у одређеном простору и времену. Стога можемо рећи да су планови истраживања детерминисани временским и просторним одређењем предмета, начином истраживања утврђеним у нацрту научне замисли, као и реалном друштвено-политичком ситуацијом и расположивим средствима и кадровима, метеоролошким, географским и другим условима.

Резултат процеса планирања је оперативни план истраживања. Задатак тог плана је да одговори на следећа питања: ко, шта, када, где, како, чиме и с којим резултатом.

О оперативном плану истраживања може се говорити у ужем и у ширем смислу. У ширем смислу, оперативни план истраживања обухватио би: прво, део нацрта научне замисли „начин истраживања", а у неким случајевима, када истражујемо актуелне – текуће појаве и временско и просторно одређење предмета истраживања: друго, терминski, кадровски и план средстава, и треће инструментариј сакупљања и обраде података.

Изложено шире схватање чини нам се прешироко, јер обухвата и оно што би се могло назвати „научним планом", обухвата одређена научнотеоријска и научноинструментална решења садржана у нацрту научне замисли и у инструментарију. То не значи да је могуће порицати извесна заједничка својства и сличне садржине у поменутим деловима пројекта истраживања. Ипак, то није довољно да оне делове пројекта у којима је доминантна научна садржина идентификујемо са оперативним планом. Склони смо стога да прихватимо уже одређење оперативног плана истраживања као оног које обухвата димензионирање времена трајања истраживања, конкретно утврђује учеснике – сараднике и њихове задатке у истраживању, и најзад, утврђује материјална и финансијска средства потребна за реализацију истраживања.

Може се сматрати да се оперативни план истраживања састоји из три дела, као и да се сваки од ових делова, даље, састоји од три своја посебна дела.

Уобичајено је да се у литератури говори о три плана истраживања: терминском плану, плану кадрова и плану средстава. Полазећи искључиво од критеријума садржаја, могуће је остати при поменутом становишту, мада би тешко било

бранити одредбу терминског плана. Чини се да је критеријум садржаја, узет сам за себе, недовољан, иако нужан.

У пројекту истраживања план (планови) има своју функцију и своје место. Треба говорити о плану истраживања као целовитом и систематском делу пројекта који има следеће делове:

1) план припреме реализације истраживања,

2) план прикупљања података,

3) план обраде података, израде извештаја и презентације резултата истраживања.[2]

Може се приговорити да је потребно изнети јачу, потпунију аргументацију у прилог напуштању већ уобичајене и овде предложене класификације. У том смислу размотримо следеће чињенице:

а) *Терминski plan* садржи прецизно одређење времена трајања истраживања – од почетка рада на пројекту до презентације резултата истраживања. Унутар тог временског периода, терминski план утврђује, мање-више тачно или, у одређеним случајевима само оријентационо, трајање одређених фаза и послова истраживања. Према томе, терминski план нужно садржи попис свих функција, делатности, радњи, поступака, чинова и операција које ће се обављати у одређеним роковима и трајању. Како се послови врше на одређеном простору, то терминski план мора спецификовати у којим роковима и у ком трајању ће се обављати одређени послови на појединим просторима – и на свим просторима на којима се истраживачки послови укупно обављају. Дакле, терминski план не садржи само време већ и пописе послова и простора. Из тога произлази закључак да назив „терминski план" не одговара у потпуности.

б) *План кадрова* произлази из једноставне чињенице да истраживање обављају људи, ма колико их било и у ма којој улози у конкретном истраживању били. Разумљиво је стога да се планом кадрова одређеног стручног профила, личних психофизичких, моралних, карактерних особина[3], услова, места и времена ангажовања, улоге, функције – прецизирају задаци надлежности и одговорности кадрова. Дакле, остварује се мисаоно повезивање људи (кадрова), времена, простора, њихове активности и укупних услова под којима ће се активност обављати.

в) *План средстава* садржи одредбе о материјално-техничким средствима и о потребном износу новца. Очигледно је да људи у свом раду у процесу истраживања користе одређене просторије, намештај, апарате, возила итд. чији је извор и врсту такође неопходно утврдити. Такође све то изискује одређене трошкове, те план утврђује извор, обим, структуру и динамику притицања средстава, као и трошкова. А то, опет, значи повезивање средстава, субјеката, активности, места и времена, и зато, као што је то случај и са два напред наведена плана, назив не одговара у потпуности јер је ужи од садржаја.

Послови се обављају уз учешће одређених кадрова, коришћењем одређених средстава, на одређеном простору и унутар одређених рокова континуирано, сукцесивно, једнократно или вишекратно, са одређеним трајањем и приликом припреме реализације, током прикупљања и обраде података, израде извештаја и

презентације резултата. С обзиром на учеснике у пословима, месту, времену, средствима и битним функцијама послова, посебне целине чине:

(а) припремање реализације истраживања;

(б) прикупљање података;

(в) обрада података, израда извештаја и презентација резултата истраживања.

У политичким наукама може се слободно говорити и у готово сваком појединачном случају о научном и друштвеном коришћењу резултата истраживања. Стога сматрамо да се ради о једном плану који има све битне карактеристике мрежног планирања, са три односно четири основна, напред набројана дела у чијим се оквирима утврђују неопходни послови, кадрови, средства, простор и време у строго одређеним односима и везама, са строго утврђеним редовним и систематским комуникацијама, све у складу са унапред утврђеним критеријумима и мерилима.

Поступак планирања је стога потребно спровести у складу са одговарајућим принципима и правилима. Може се сматрати да су битни следећи принципи:

1) потпуност плана, подразумевајући под тим обухватање свих битних чинилаца поступака реализације;

2) реалистичност плана, подразумевајући под тим објективност процене стварних могућности и потреба у остваривању истраживања у постојећој ситуацији;

3) кохерентност и конзистентност плана, подразумевајући сагласност захтева истраживања, личних и тимских способности истраживача и, најзад, средства истраживања;

4) еластичност плана, што подразумева предвиђање могућих сврсисходних алтернатива предвиђених основних решења у измењеним ситуацијама;

5) правовременост, што подразумева поштовање основних рокова – временских одсечака у којима је појава најподеснија за истраживање, услови рада најповољнији и резултати рада најупотребљивији;

6) економичност и рентабилност, што подразумева планирање најјефтинијих решења која ће обезбедити остваривање научних и друштвених циљева и научне и друштвене оправданости истраживања.

Принцип економичности се у овом случају мора посматрати применом двоструких критеријума. Прво, ангажовање и концентрација учесника – сарадника и средстава у простору и времену треба да обезбеди оптимално испољавање њихових позитивних својстава. Друго, ангажовање сарадника и средстава у простору и времену мора да обезбеди одговарајући степен употребљивости – могућности коришћења резултата истраживања у научне и друштвене сврхе.

У вези с овим постоје у пракси многобројне заблуде. Тако се, на пример, сматра да је краће трајање истраживања економичније, да су нижи хонорари сарадника економски повољнији, да је мање ангажовање техничких средстава економски повољније итд. Чињеница је да и овде апсолутно важећих правила нема, али се, ипак, могу уочити одређене правилности. Према досадашњим искуствима најзначајније су следеће:

(1) најекономичније је, осим када су у питању лонгитудинална – панел истраживања, да сва потребна финансијска средства буду на рачуну пројекта пре почетка реализације. Свако задоцњавање средстава нужно успорава или чак одлаже одређене фазе реализације пројекта, што изазива поскупљивање истраживања на два начина: прво, продужава се ангажовање кадрова и техничких средстава, што нужно повећава трошкове; друго, ако се жели остварити уговорени рок, одређене фазе се реализују у пренапрегнутој ситуацији, што умањује тачност рада или се читаве фазе прескачу, тако да из тога произлази потреба за додатним или поновљеним поступцима, а адекватност и веродостојност резултата истраживања се смањује.

Постоји и трећи начин поскупљивања истраживања због задоцњења средстава у условима инфлације и недостатака одговарајућих кадрова, нарочито ако истраживање дуже траје. Прво, то доводи објективно до смањења реалног износа средстава за истраживање у складу са стопом инфлације. Друго, то онемогућава одржавање континуитета састава и интензитета радне активности истраживачког тима.

(2) Ниским накнадама за рад сарадника не постиже се економичност истраживања. Прво, ниске награде по правилу не стимулишу на повећану ангажованост, већ, напротив, оријентишу сараднике на истовремено ангажовање на више места, или на продужавање времена рада и површност у раду. Стога висина накнаде за рад сарадника мора бити довољно висока да дозволи одабирање најспособнијих и најангажованијих кадрова који ће континуирано, са одговарајућим интензитетом, бити искључиво или бар претежно ангажовани на том истраживању.

(3) Економичност се у првом реду остварује правилним саставом истраживачког тима, тј. правилним избором кадрова и организацијом рада у процесу реализације истраживања. У вези с тим јављају се многобројна питања, од којих су најзначајнија два: прво, дефинисање састава истраживачког тима утврђивањем улога, функција, односа и веза, овлашћења и одговорности унутар тима. Друго, избором сарадника одговарајућих особина.

За политиколошка истраживања може се рећи да захтевају чврсту организацију са наглашеним стручно-руководећим функцијама и ефикасним надзором над истраживачком активношћу. Унутар јединственог пројекта треба да се формира тим следећег састава.

а) носилац – општи руководилац пројекта;

б) методолог;

в) научни сарадници – истраживачи;

г) стручни сарадници – истраживачи,

д) стручно-технички сарадници;

ђ) технички сарадници.

Носилац – руководилац пројекта истраживања је одговоран за теоријску концепцију и теоријска решења у пројекту и извештај о реализацији истраживања. Научни сарадници – истраживачи, за рад под његовим непосредним руководством. Могуће је да у тиму буде више експерата за поједина питања,

па такви научни сарадници могу да се јаве у улози коаутора и да поједине послове обављају, у свом домену, потпуно самостално Међутим, за целину пројекта одговоран је носилац – руководилац пројекта у чијој је надлежности и избор сарадника. С обзиром на предности тимског рада, у пракси тај научни део тима ради као целина, расправља, оцењује, закључује Али, ипак, у коначном арбитар је носилац – руководилац пројекта.

Методолог је одговоран за избор метода и техника истраживања, њихову примену у прикупљању и обради података и избор и обуку стручног и техничког особља, као и за разраду оквирно датог плана истраживања. То је сложена и одговорна улога зато што методолог нужно активно учествује у свим фазама постављања и реализације пројекта истраживања, укључујући утврђивање приступа (полазних теоријско-методолошких ставова) и у операционализацији пројекта истраживања Отуда и захтев да носилац пројекта и методолог буду врсни познаваоци области – научне дисциплине у коју спада предмет истраживања. Стога се може сматрати да је методолог објективно равноправни коаутор сваког истраживања и заменик носиоца истраживања Носилац истраживања и методолог треба о свему да одлучују искључиво заједнички и сагласно

Стручно особље се ангажује у зависности од карактеристика истраживања. По правилу, у политиколошким истраживањима потребан је организационо-технички секретар који ће се бавити организационо-административно-финансијским пословима, којих у свим истраживањима има много, а којима научници – истраживачи по правилу или нису довољно вични, или осећају одбојност према тим пословима Стога организационо-технички секретар на себе преузима сва техничка питања организације, евиденцију, кореспонденцију и сл. Ниво и структура његовог стручног образовања морају му дозвољавати самосталан извршилачки рад у складу са налозима носиоца – руководиоца пројекта и методолога.

Статистичар, односно математичар – програмер је други стручни сарадник неопходан у овом емпиријском истраживању већег обухвата, нарочито ако се планира компјутерска обрада Статистичар, односно математичар – програмер је помоћник методолога и ради непосредно по његовим упутствима на саображавању инструментарија захтевима компјутерске обраде, израде одговарајућег кодекса шифара, конструкцији математичких модела, конкретној конструкцији обрадних, аналитичких и илустрационих табела, израчунавању узорка, примени статистичких метода у обради и анализи података итд

Осим ова два, напред поменута, стручна сарадника са високом стручном спремом, на реализацији пројекта истраживања раде и други стручни сарадници, који у неким случајевима треба да буду са високом, а у другим са средњом стручном спремом. То су сарадници који раде на прикупљању и обради података. Зависно од предмета истраживања, ситуације, начина сакупљања података и одабраних инструмената утврђује се потребан стручни профил сарадника На пример, анализа садржаја докумената којом прикупљамо податке о ставовима садржаним у средствима јавног масовног информисања, захтева несумњиво, високу спрему из области политичких наука и одговарајућу обученост за коришћење одабране оперативне методе.

Сарадници на прикупљању података, у принципу су:

– аналитичари – они који обављају анализу различитих докумената у којима су садржани потребни подаци По правилу то су људи високе спреме одговарајуће струке, оспособљени за дефинисање и класификовање,

– посматрачи – они који непосредно посматрају (опажају) појаву која је предмет истраживања по унапред утврђеним правилима и евидентирају манифестације појаве уношењем запажања у за то унапред припремљен образац. И то су, када се ради о сложеним појавама, по правилу, људи одговарајућег високог образовања и потребних личних особина. Но, то не мора да буде у сваком појединачном случају Коришћење посматрања са учествовањем, нарочито потпуног учесника или учесника – посматрача, дозвољава уз одговарајуће припремне мере, ангажовање сарадника било ког нивоа образовања, под условом да је способан да стечено искуство на одговарајући начин примени и саопшти. С обзиром на масовност сваке од политичких појава, ова је могућност врло значајна.

– интервјуери – они који непосредно ступају у контакт са испитаницима и својим питањима (разговором) изазивају одговоре испитаника („вербалном провокацијом изазивају вербалну реакцију"). И овде је несумњиво потребно високо образовање одређене струке, али не у сваком појединачном случају. Средина и карактеристике испитаника дозвољавају и одступање од високе стручне спреме;

– анкетари – чија је обавеза да успоставе контакт са испитаницима и да, строго се придржавајући упитника, евидентирају њихове одговоре, по правилу су сарадници средње стручне спреме.

– сарадници – медији, они који у лабораторијском експерименту или у експерименту у природним условима имају специјалну улогу покретача експерименталног чиниоца с циљем стварања експерименталне ситуације, могу бити било ког нивоа образовања, зависно од задатака;

– евидентичари тока експеримента су, по правилу, сарадници високе или средње стручне спреме и сличних особина као посматрачи;

– инструктори – контролори су, по правилу, сарадници високе стручне спреме, богатог практичног искуства и посебно обучени за разрешавање стручних, друштвених, организационих и техничких проблема сваког појединог подручног сарадника, овлашћени да врше надзор на одређеном простору.

У неким посебно осетљивим истраживањима у политикологији целисходно је, осим поменутих контролора, формирати посебну групу „радних контролора". То су, по правилу, већ проверени и поуздани сарадници чији је посао двоструки: с једне стране, они контролишу поузданост прикупљених података на тај начин што добијају исту структуру испитаника или посматраних субјеката у коју улази и неколико оних које су већ испитивали – посматрали други. Испитивање – посматрање које они врше има улогу контролног С друге стране, остварујући контакт с једним бројем оних о чијим ставовима, понашању већ имамо податке код другог сарадника, контролишемо рад осталих сарадника. Ова врста контролора је нарочито драгоцена ако их остали сарадници не познају Ако се оваквим контролорима обухвати 10% испитаника – субјеката изложених посматрању, може се сматрати да су правилност рада, адекватност и поузданост података (под условом да је и све остало исправно) обезбеђени

Сарадници на обради података углавном су:

– класификатори, они који врше логичку контролу, класификацију и прелиминарну оцену података, по правилу са високом, а изузетно са вишом или средњом спремом;

– шифранти, они који шифрирају податке или их преносе у шифрантске листиће, по правилу са средњом спремом,

– бројачи, они који врше разна бројања, израчунавања, табелирања и исказивања по унапред датом упутству (по правилу, са средњом спремом). Ова група сарадника има изузетан значај у ручној обради статистичких података.

Стручно-технички сарадници су и разна друга техничка лица: дактилографи, руковаоци разним апаратима, возачи итд.

Нешто поједностављено гледано, потребно јединствено синхронизовано, координирано и усмерено понашање целог истраживачког тима може се остварити: прво, односима свесне и опредељене сарадње засноване на заједничким вредностима, идејним и интересним опредељењима; друго, остваривањем одговарајуће организације и руковођења у коме би:

– носилац пројекта усмеравао, координирао и синхронизовао рад сарадника научних истраживача и секретара;

– методолог усмеравао, координирао и синхронизовао рад стручних сарадника;

– секретар руководио радом техничких сарадника.

Разумљиво је да овакав начин планирања подразумева врло изграђене критеријуме, мерила и норме одабирања, вредновања и квантификовања свих чинилаца и учесника истраживања, као и одговарајући научно-информациони систем и систем евиденције [4]

2.1.2. Практичне мере организовања реализације истраживања

Појмом „практичне мере организовања реализације истраживања" обухватамо систем одабирања, усмеравања, координирања и синхронизовања међусобно повезаних, условљених и сагласних практичних делатности, радњи и чинова учесника (сарадника у реализацији пројекта и чланова друштвене средине који ће бити обухваћени истраживањем), средстава, простора и времена у складу са научним и друштвеним циљевима истраживања.

Процес организовања започиње утврђивањем организационог механизма, тј. прецизирањем послова, улога, функција, овлашћења, одговорности, начина информисања, одлучивања, комуницирања и вредновања свих активности у процесу реализације истраживања. То, дакле подразумева дефинисање садржине овлашћења у погледу давања наређења (општих и конкретних) другима, директива, упутстава, инструкција и информација. Потом, то подразумева и давање овлашћења за самостално решавање проблема – самостално одлучивање. Даље, то значи и овлашћења за остваривање увида у рад других и за вредновање тог рада. Такође, то подразумева и утврђивање садржине и карактеристика одговорности укључујући одређене облике санкција, њихову садржину и домет

Овлашћења и одговорности димензионирају се, наравно, утврђивањем организационе јединице, односно просторног, временског, социјалног и предметног оквира и нивоа овлашћења и одговорности у вези са радом других и са сопственим радом. Треба рећи да су то овлашћења и одговорности у области стручног рада, „технологија" истраживања. Сва решења у оквиру организације реализације истраживања заснована су и усклађена искључиво са правилима и нормама стицања научног сазнања, што је у истраживању врховни интерес.

2.1.2.1. *Избор конкретних учесника у истраживању*

Избор и распоређивање конкретних учесника у истраживању је битан чин организовања истраживања. Основни битни критеријум изобора и распоређивања кадрова су лична психофизичка својства, карактерне, васпитно-образовне и радне особине кандидата. За истраживања политичких појава веома је значајна и морална подобност. Несумњиво је да у политиколошким истраживањима сарадници долазе до многобројних података и информација које, узето појединачно, или још чешће скупно могу бити значајна пословна, војна или државна тајна која захтева пажљиво и уздржано поступање. Стога су избор и провера кадрова од изузетног значаја

Избор кадрова условљен је својствима.[5]

а) предмет истраживања;

б) одабраних метода, техника, инструмената и поступака;

в) извора података;

г) услова рада у које укључујемо и друштвену ситуацију;

д) расположивих средстава за истраживања.

Захтеви у погледу личних особина и способности разнолики су и зависе од послова за које се сарадник ангажује, али се у свим случајевима води рачуна о:

– нивоу и врсти стварног и формалног образовања сарадника;

– физичком здрављу и издржљивости (нарочито када се ради о сарадницима који се ангажују за теренски рад);

– интелигенцији – нивоу и структури интелигенције;

– карактерним особинама – личном поштењу, савесности, тачности, одговорности, поверљивости и сл.;

– комуникативности, адаптабилности, способности за концентрацију, памћењу, одржавању пажње и сл.

Могућности ангажовања сарадника у одређеном тренутку ограничавају ове жеље и намере. Ако није могуће ангажовати сараднике одређених својстава – оне који испуњавају све захтеве и удовољавају свим критеријумима у потпуности, бирају се они који најмање одступају од прихваћених критеријума.

Пракса показује да је неопходно пре приступања извршавању посла одабрати шири круг могућих сарадника свих врста.

А) Избор научних и стручних сарадника врши се непосредним предлагањем појединцима да учествују у реализацији истраживачког пројекта, при чему се позванима омогућује да остваре увид у пројект. На овај начин се, у првом реду,

ангажују они сарадници који треба да развију потпројект или одређене делове пројекта или потпројекта, да обраде део извештаја итд.

Овим сарадницима пројекта се, поред тога, предочава и преглед других учесника у реализацији пројекта, организацији рада, улога и функција сваког учесника и сл. Разумљиво је да се приликом предлагања могућим научним и стручним сарадницима да учествују у пројекту истраживања полази не само од њиховог научног нивоа већ и од њихове филозофске и вредносне оријентације, од њиховог погледа на свет Узајамни односи научних и стручних сарадника такође су врло значајан моменат приликом предлагања да одређени сарадници учествују у реализацији пројекта Јединствен поглед на свет и добри односи између научних и стручних сарадника услов су да пројект истраживања буде остварен на одговарајући начин, без унутрашњих сукоба и правовремено

Да би се избегле неугодне ситуације, приликом ангажовања научних и стручних сарадника, пре непосредног контакта са њима, формира се шира листа могућих сарадника, па се о сваком са листе прикупе основна обавештења:

– чиме се (којим научним или стручним проблемом) у одређеном часу бави;

– колико је њиме заузет – колико му времена преостаје за друге послове и да ли постоји расположење да проблем којим се бави привремено стави у други план, ради учешћа у реализацији пројекта и истраживања;

– у каквим је односима са осталим могућим сарадницима,

– какве су му карактерне особине и навике;

– под којим финансијским и организационим – техничким условима најчешће и најрадије ради;

– која су му теоријско-методолошка опредељења, итд.

На основу свих поменутих података формира се приоритетна листа консултовања на којој се на врху налазе сарадници на најважнијим пословима у реализацији пројекта – носиоци пројекта, сарадници на деловима пројекта – на обради дела предмета, хипотеза инструментарија, плана обраде, израде извештаја и сл. Вршећи консултације по редоследу утврђеном на листи, од сваког саговорника се тражи да каже и са ким би најрадије сарађивао, односно кога би требало ангажовати за рад у реализацији пројекта. Приликом консултовања важно је нагласити да се ради о претходним разговорима и да ће прави договор, сагласно ситуацији, бити доцније остварен.

Консултације се прекидају чим се добије начелан пристанак потенцијалних сарадника одговарајућих особина за предвиђене послове

Б) Избор сарадника за рад на стручно-рутинским и техничким пословима, интервјуера и сл. није мање значајан посао, иако је једноставнији и мање деликатан. Прелиминарни избор, по правилу врши се истовремено на два начина:

а) Прво, јавним огласом (који може бити различитог облика и на различите начине емитован) чиме се пружа могућност свим заинтересованим лицима да конкуришу за рад у пројекту Оглас нужно садржи следеће податке:

– колико сарадника треба на којим пословима;

– које особине сарадник треба да има – које услове да испуњава,

– који су услови рада (трајање посла, место одвијања, евентуалне опасности по здравље и сл) и

– накнада за рад и евентуална обештећења, као и други финансијски услови.

На овај начин се обезбеђује да и приликом првог контакта буду обухваћени они који одговарају захтевима пројекта.

б) Друго, позивањем већ раније познатих и проверених сарадника у ранијим истраживањима.

Сви сарадници који непосредно раде на сакупљању података бивају формално и стварно проверени одговарајућим поступком. Тај поступак има углавном следеће фазе:

– контрола – преглед докумената и класификација пријављених сарадника према подацима које пружају документа. У овој фази не одлучује се о подобности за рад у пројекту Али ова фаза је ипак значајна, јер поднета пријава са доказима пружа мноштво података о писмености, уредности, искуству итд. потенцијалног сарадника, као и о његовом полу, старости, образовању, пореклу, народности, итд. Да би документи дали довољну слику о кандидатима, потребно је припремити обрасце који сваки кандидат попуњава приликом подношења пријаве.

– лични разговор са сваким кандидатом појединачно. Разговор се организује тако да кандидат улази у просторију у којој се организатор већ налази, по могућству заједно са психологом. Просторија треба да буде довољно пространа и сто за којим ће се водити разговор довољно удаљен од улаза, тако да се приликом преласка 4–5 м растојања могу запазити већи физички недостаци. Разговор са кандидатом треба да пружи релативно груб увид у његову подобност за одређене послове – у нека његова физичка и ментална својства. У току разговора ће се видети да ли кандидат муца, да ли довољно јасно говори (обликује речи и гласове), да ли се лако изражава, колико је у стању да у тренуцима узбуђења контролише своје понашање (у ту сврху на столу пред кандидатом стоји неколико оловака различите тврдоће и боје, неколико листова различите хартије, неколико одштампаних информација са основним подацима о пословима на којима треба да ради и сл.) васпитање и опхођење (у коју сврху већ на почетку разговора кандидат може бити понуђен кафом, соком, алкохолним пићем с тим да изабере једну од понуђених могућности), у одређеној мери његову уредност и укус (кроз одевање), комуникативност, шармантност итд. Ово је први степен селекције, те се разговор са кандидатима води према унапред утврђеној оријентационој основи за разговор, а сва опажања се уводе у посебан картон Опажања се уписују тек по изласку кандидата из просторије за разговор. О одлуци кандидати се обавештавају накнадно, у писменој форми, најчешће истицањем спискова кандидата који су задовољили

Ова прва селекција је груба селекција. Њоме се из круга потенцијалних сарадника одстрањују само они чији су недостаци тако велики да је њихова неподобност довољно очевидна.

Кандидати који су прошли кроз ову селекцију бивају у наредној фази проверавани на тај начин што се прибављају информације о њиховом раду од

одговорних са којима су раније сарађивали и утврђује истинитост исказа о месту становања, социјалној ситуацији, моралној подобности итд. Ово се може чинити на различите начине.

При сложенијим и деликатнијим истраживањима после прве провере приступа се провери способности помоћу тестова интелигенције, адаптабилности, знања и сл. То је друга селекција. Том приликом се врши искључивање свих чије личне особине не гарантују подобност кандидата за обављање послова. Међутим, још увек је круг могућих кандидата за око 20% већи од стварно максимално потребног броја кандидата. Ово је потребно зато што, по правилу, у току обуке и у току самог рада један број кандидата – сарадника одустане или бива искључен из разноразних разлога.

У пракси нарочито када се спроводе једноставнија истраживања и када већину кандидата чине већ познати и проверени сарадници или сарадници са одређеним препорукама не спроводе се сви побројани поступци у селекцији – што се, неретко, озбиљно свети. Најчешће се размотре пријаве и обаве основни разговори са непознатим или недовољно познатим сарадницима, на основу којих се одаберу кандидати, па се одмах потом приступа обуци сарадника.

2.1.2.2. *Обука сарадника*

Концепт обуке сарадника изводи се из пројекта истраживања и извршава се у две или три фазе, зависно од сложености пројекта, динамике ангажовања сарадника и структуре сарадника.[6]

Ако цео научно-стручни тим није био конституисан још пре него што је идејна скица истраживачког пројекта припремљена (што би било изузетак, зато што, по правилу, идејну скицу припрема један веома узак круг или појединац, специјалиста за одређену област), прва фаза израде концепта и упутстава за обуку сарадника остварује се већ у времену израде идејне скице. Она је у суштини упутство и основа за инструирање научних и стручних сарадника који ће учествовати у изради пројекта. Разумљиво је да су овај концепт, садржај и облик реализације тог концепта нешто другачији него за обуку осталих сарадника. Његове карактеристике су: научни сарадници се упознају са идејном скицом, њима се ближе објашњавају основне идеје, проблеми, циљеви, послови и задаци у реализацији пројекта, као и очекивање у погледу сваког од њих. Са своје стране, научни сарадници равноправно расправљају о идејној скици и њеној реализацији. Резултат свега тога је споразумни закључак о раду на изради пројекта и расподели задатака.

Друга фаза израде концепта обуке и упутстава настаје када је нацрт научне замисли већ готов и има нешто мање еластичан облик и садржај од прве фазе, иако се и ова фаза односи на научне и стручне сараднике. Научним сарадницима који учествују у изради научне замисли објашњавају се научна замисао и концепт разраде сваког појединог дела на коме ће се даље радити. Будући да је основни нацрт научне замисли већ направљен, научна расправа се води о томе како овај усвојени концепт развити и остварити. Стога и поред пуне научничке равноправности и креативности у расправи о реализацији научне замисли, приметно је померање акцента од искључиво дискусионог ка претежно инструктивном.

Трећа фаза израде концепта и упутстава за рад сарадника остварује се тек када је завршен целокупан пројект истраживања, укључујући и инструментариј, план обраде и организационо-технички планови реализације истраживачког пројекта. Ова трећа фаза се односи првенствено, ако не и искључиво, на обуку стручно-техничких сарадника, најчешће на обуку сарадника који непосредно раде на прикупљању података на терену.

Концепт, садржај, облик и метод обуке сарадника детерминисани су методама истраживања, начином обраде података, планом коришћења података и особинама кандидата. Основна правила за обуку сарадника су:

а) сарадници се обучавају само за обављање послова за које се ангажују;

б) обука је по правилу групна, само изузетно и индивидуална;

в) обука се нужно састоји из следећих фаза:

– општа информација о предмету, циљу и значају пројекта истраживања;

– општа информација о ситуацији, проблемима и тешкоћама које ће бити компоненте услова рада сарадника;

– ближе објашњење о улози и функцији метода, начина сакупљања података које ће непосредно користити сарадници приликом прикупљања података у оквирима пројекта као целине;

– изградња категоријалног система (или само његова допуна) неопходног за даљу обуку;

– детаљан опис инструмената и поступака којима ће се сарадници служити у раду,

– детаљно објашњење условљености одређених садржајних и формално–организационих решења, с једне, и поступака, с друге стране,

– опис и објашњење могућих грешака у раду и упознавање са начином њиховог спречавања односно отклањања,

– практично приказивање (демонстрација) тока коришћења инструмената којима ће се служити у прикупљању података;

– практична демонстрација коришћења инструмената од стране неколико слушалаца.

Као што се види, обука се састоји из уводног, наставно-теоријског и практичног дела. Изводи се по унапред утврђеном програму, а најчешће траје између 2 – 4 часа, зависно од обима и сложености материје.

По завршеној обуци следи тест знања. Тест знања служи за селекцију кандидата по критеријуму степена у коме је савладао обуку.

Обука сарадника овим још није довршена. Сарадници учествују и у предистраживању – што им служи као практична обука, али и као практична провера подобности за рад у реализацији пројекта. На основу резултата показаних у предистраживању врши се коначна селекција сарадника. Али ако се ради о масовним истраживањима, о великом броју теренских радника, неопходно је обезбедити резервне сараднике. Довољно је да на 100 радника поред сарадника – контролора, буде ангажовано још 3 – 5 радника.

С циљем што бољег рада сарадника, већ на почетку обуке сарадницима се дели упутство за рад у писаном облику. Ово упутство садржи:

а) податке о руководиоцу пројекта, организатору рада сарадника и другим лицима са којима сарадници у току рада нужно ступају у контакт;

б) место, време и начин одржавања контакта унутар организационог система пројекта (на пример. телефони преко којих ће се саопштавати или примати информације, место издавања материјала, место предаје података и сл.);

в) упутство о поступању приликом успостављања и одржавања контаката са извором информација, упутство за руковање инструментима итд ;

г) друге потребне информације (као, на пример. о смештају на терену, план града, распоред одређених саобраћајних центара, могућност превоза итд.

По обављеном послу, заједно са извештајем, сарадници враћају упутство. Један део упутства је рутински попис општепознатих радњи и поступака. Сасвим је разумљиво да је овај део доступан јавности. Међутим, један део упутстава садржи оригиналну мисаону композицију општепознатих решења или података или је у целини, оригинално решење, па може до објављивања резултата или дуже, бити „пословна тајна". При специфичним акционим истраживањима и извори података (нарочито када су то конкретни сарадници), начин успостављања и одржавања контакта и сл , а нарочито план обраде података и резултати истраживања, могу бити не само пословна већ и државна тајна Ово је позната ситуација у политичким истраживањима. Стога се инсистира на подобности сарадника у реализацији пројекта и на враћању упутстава датих у писменој форми.

Када су избор, обука и провера кадрова извршени, следи њихово опремање средствима рада и распоређивање. Под распоређивањем подразумевамо прецизну поделу задатака (садржаја, обима, метода) и утврђивање организационог, просторног, временског и социјалног оквира у којима ће сарадник обављати поверене послове.

ФУСНОТЕ:

[1] Михаиловић, Добривоје: *Методологија научних истраживања,* Факултет организационих наука, Београд, 1999, стр. 109.

[2] Милосављевић, Славомир. *Истраживање политичких појава,* Институт за политичке студије ФПН и Центар за омладину и пионире, Београд, 1980, стр. 121–124

[3] Лекић, Ђорђе. *Методологија педагошког истраживања и стваралаштва,* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1980, стр 27–46

Мужић, Владимир. *Методологија педагошког истраживања,* Завод за издавање уџбеника, Сарајево, 1968, стр 28–32

Гуд и Скат: *Метод истраживања у педагогији, психологији и социологији,* Отокар Кершовани, Ријека, 1967, стр. 57–67

[4] Милосављевић, Славомир: *Истраживање политичких појава,* стр. 125–132.

[5] Милосављевић, Славомир и Иван, Радосављевић, *Рејтинторијум,* Институт за политичке студије, Београд, 1988, стр. 92–106

[6] Исто, стр. 99–103. Планирање избора и обуке сарадника, израда упутстава за њихов рад, пракса обучавања контролора и организација система контроле била је веома развијена у раду Одељења за студиј програма односно Центра за истраживање програма и аудиторијума Радио-телевизије Београд, као и у Институту за политичке студије, Београд. У истраживањима студентских истраживачких тимова на Факултету политичких наука, у Београду, који су добили више октобарских, универзитетских и других јавних признања и награда проверавана су сазнања поменуте праксе. Ова истраживачка искуства су један од основа овог текста.

3. РЕАЛИЗАЦИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Извођење истраживања подразумева све активности од почетка прикупљања података применом одабраних техника до примене резултата истраживања у друштвеној пракси (у сфери науке и у сфери практиковања живота). Састав извођења истраживања чине:

а) предистраживање, са реконцептуализацијом и реконструкцијом пројекта када је то потребно, стога што њиме започиње прикупљање података како о пројекту истраживања и сарадницима, тако и о самој појави односно о предмету истраживања;

б) прикупљање података било „на терену" ако је истраживање „емпиријско", било из литературе ако је истраживање „теоријско";

в) сређивање прикупљених података;

г) обрада прикупљених података;

д) анализа и евентуално допуњавање прикупљених подата;

ђ) закључивање и израда извештаја о резултатима истраживања на основу података;

е) препоруке о коришћењу резултата истраживања у пракси

Сваки од саставних делова извођења истраживања захтева посебну обраду, што се, у даљем тексту, и чини.

3 1 ПРИКУПЉАЊЕ ПОДАТАКА

У дневном општењу често се погрешно поистовећују значења појмова: податак, чињеница, информација – обавештење итд. Без претензија да формирамо једну општеважећу дефиницију појма податак, неопходно је утврдити извесне битне разлике између поменутих термина односно појмова.[1]

У људском животу објективно постоје и на различите начине се манифестују многобројне чињенице. Природни предмети бића, природни, психички и друштвени процеси, активности, односи итд. и њихови делови (сложени или елементарни), окружују човека, одигравају се уз његово учешће или без њега, одигравају се у њему, при чему су неки од њих уграђени у садржај његове свести а неки остају ван ње. Оправдано је, са становишта потреба истраживања, то називати *реалним чињеницама*. Може нам се приговорити да осим реалних постоје и идеалне чињенице, оне које су духовне, које су отелотворене у стварима. Не улазећи у аргументацију потребну за оспоравање овог става, сматрамо да је свест људи реалност која живи са њима – а понекад, садржана у њиховим творевинама, и надживљава их. Све што се посредством реалних манифестација може опазити, па према томе и научним методама, искуствено, сазнавати и проверавати, сматраћемо реалним чињеницама.

Наша опажања и сазнавања реалних чињеница, чак и елементарних, нису у датом тренутку потпуна, комплексна, продубљена. По правилу у контакту са њима, ми их опажамо и сазнајемо једнострано, делимично, мање-више површно, уз знатну удаљеност од њихове суштине. Таква наша појединачна опажања и сазнања, која можемо (често само преко индикатора) да евидентирамо, називамо *подацима*. У литератури сусрећемо став да су подаци „обавештења о стварности"[2]. У ширем значењу то је углавном тачно. Уже значење, неопходно за строга научна истраживања, захтева разликовање података од обавештења.

Под *обавештењима* треба подразумевати смислено организоване податке у поруку одређеног значења. Наиме, у оквиру истраживања, податак је констатовање постојања – непостојања (присуства – одсуства) одређеног индикатора. Обавештење већ говори и о квантитативно-квалитативним својствима индикатора („спољашњих манифестација унутрашње суштине"). Разликовање података од обавештења у политиколошким истраживањима је веома важно стога што се преко елементарних инидикатора мало шта може сазнати, те су снопови индикатора односно синдромни индикатори битно средство сазнавања. А индикатор – синдром подразумева смислену повезаност елементарних индикатора у обавештењу од смислено-организованих података.

Такође, у литератури су познате *научне чињенице* које, уз одговарајуће поједностављивање, можемо дефинисати као научно утврђено сазнање о реалним чињеницама. Али, овде изражено схватање научне чињенице подразумева велику логичку и мисаону удаљеност од података и обавештења. Стога сматрамо да је корисно увести појам *„сазнајна чињеница"*. Под њу бисмо подвели смислено организоване и повезане податке и обавештења у целовити део сазнања до којег се дошло у току истраживања, али које још није добило вредност верификоване научне чињенице. На пример, узмимо истраживање у коме смо истовремено користили више различитих техника. Применом сваке од њих дошли смо у везу са одређеном реалном чињеницом – до одређеног целовитог сазнања. Но, то сазнање, добијено само једним истраживањем и једном техником, још увек није научна чињеница, није научно проверено. Стога таква сазнања треба називати сазнајним чињеницама. Такође, у оквиру једног те истог истраживања јављају се различити нивои, и различити степени истинитости, научне верификованости сазнања. Један део сазнања је тим конкретним истраживањем научно проверен; други тек откривен; трећи опажен и описан, те је потребно даље радити на његовој научној верификацији. Очигледно је да се у свакој од поменутих ситуација не ради о научној чињеници, већ о разним нивоима сазнања о чиниоцима предмета истраживања који превазилазе обим и квалитет података и обавештења, али не достижу квалитет и целовитост научне чињенице. То је довољан разлог да се уведе један прелазни ниво који смо назвали „сазнајна чињеница".

Сакупљање података би, према томе, било систем унапред организованих активности усмерених на опажање и евидентирање одабраних спољних манифестација одређене суштине, коришћењем одговарајућих научно верификованих метода, техника, инструмената и поступака који одговарају својствима појаве, предмету и циљевима истраживања и изворима података и обавештења

3.1.1. **Извори података**

У начелу извори података у емпиријским истраживањима у свим друштвеним наукама мање-више су исти. Али сви извори података немају за све друштвене науке исти значај, нити се подједнако често и успешно користе. За истраживања у политикологији најзначајнији извор података је текућа, жива политичка пракса. Јер – политичка активност и акција су и саме по себи политичка пракса. То значи да је основни и најзначајнији извор података политичко понашање учесника у политичкој акцији (акцијама), којим изражавају тоталитет иницијалне, текуће и завршне политичке ситуације.[3]

За истраживање науке о политици, методологије и метода политикологије, политичко понашање односно емпиријски, реални, актуелни политички процеси нису увек најважнији, а поготову не једини извори података.

То су пре свега политички документи и документи у којим су забележена ранија и намеравана политичка понашања, резултати ранијих истраживања, материјални споменици, итд. Историја политике и политикологије се не може сазнавати на основу актуелних збивања, нити се актуелна политичка збивања могу објаснити без историје.

Политичко понашање је истовремено најдиректинији, најактуелнији, најпотпунији, највалиднији и најверодостојнији извор података. Али – то је за коришћење и најсложенији извор података. У многом он је повезан и условљен избором правих контаката са правим учесницима у активности – акцији, са избором и применом одређених техника истраживања и одговарајућим узорком испитаника. Стога ћемо се овде задржати на неким проблемима популације и узорка испитаника.

Популацију, када је у питању истраживање политичке активности – акције могу сачињавати сви житељи земаљске кугле одређеног нивоа менталне зрелости и способности (што не поистовећујемо са пунолетством, већ пре са довољном способношћу опажања и реаговања у вези са политичким процесима), као и веома уске групе малобројног и јединственог састава. То зависи од предмета истраживања. На пример, ако је општи предмет истраживања информисаност или дисперзија информација о једној глобалној политичкој активности или акцији (нпр. УН), популација је популација целог света. Али, ако је предмет истраживања ток политичких припрема за склапање одређених споразума или уговора, објективно могућа популација је релативно узак круг компетентних учесника у припремама споразума или уговора.

Према томе, први проблем је избор и одређење популације из које ће се, ако се не приступи „попису", тј. ако се истраживањем не обухвати популација у целости, издвојити узорак.

Популацију из које се могу формирати основна статистичка маса и узорак (узорци) за истраживање политичких понашања и активности могу чинити, осим горе наведеног примера:

1) становници или само држављани једне политичко – територијалне јединице – од државе до јединица локалне самоуправе,

2) политичке и друштвене организације разних врста, од интересних до каритативних и конфесионалних,

3) институције државе, науке, образовања, културе и разне пословне организације као што су коморе, корпорације и фирме;

4) разне социјалне групе формиране по разним основама, као што су: класе, слојеви, нације, националне мањине, елите, средњи и сиромашни слојеви, старосне и полне групе, становници градова и села итд.,

5) концентрација становништва на одређеним географским подручјима, у регионима према разним географско-климатским и другим битним природним и културним и друштвеним обележјима подручја итд.;

6) делови социјалног састава становништва – по различитим критеријумима:

а) класе,

б) слојеви;

в) нације и народности и

г) групе по разним обележјима: полу, старости, образовању, занимању, имовном стању, социјалном пореклу, месту живљења, улози, функцијама итд.; и

7) концетрације на одређеним географским подручјима, у регионима, према различитим својствима подручја, географским, економским, етнографским, културним итд.

У политиколошким истраживањима узорак се не формира на основу само једног критеријума. Стога је то у готово свим случајевима ***стратификовани узорак***, осим када је узорак намеран.

Основни проблем формирања узорка у политиколошким емпиријским истраживањима везан је за обезбеђење репрезентативности. Више него у неким другим наукама (на пример, у социологији) постоје веома озбиљни проблеми око постизања репрезентативности појаве. Репрезентативност узорка са становишта појаве не може се поистоветити са статистичком репрезентативношћу због карактера политике и политичког. То веома прецизно илуструје истраживање гласања на изборима. Статистичка разлика између 51% и 49% је само 2%, што ће рећи статистички безначајна, али са становишта политике изабран је онај који је добио 51% – а ту је квалитет власт. Нема сумње да је стога, зависно од предмета, узорак веома сложен део пројекта, а и изузетно сложен социјални основ извора података.[4]

Сложеност и тешкоће формирања узорка имају три основна извора:

– прво, то су својства политике и политичке активности као предмета истраживања: сложеност, условна конкретност, високи степен присуства многобројних парцијалних противуречности итд.,

– друго, то је тоталитет сваке личности и сваке скупине, што подразумева и веома велику сложеност структуре и својстава различитих субјеката који се обухватају узорком, и

– треће, то је нужно укључивање у узорак антрополошке, историјске, економске, социолошке и других димензија.

Управо наведени моменти не дозвољавају давање апсолутне предности ни једној врсти узорка, ма каква му позитивна својства статистика придавала. Десетопостотни узорак формиран методом случајног избора стога може бити

исто толико важан као и намерни узорак – или исто толико погрешан. Ако би који узорак имао извесне предности, због тога што се може користити у истраживању било ког предмета у области политичких наука, онда је то *‚гроздасти узорак'*, формиран из већег броја адекватних, посебних мањих узорака повезаних јединственим концептом и јединственом спрегом вертикалних и хоризонталних критеријума и веза.

Расправљање о критеријуму узорка неопходно је употпунити величином узорка. Прво, правило о нерационалности узорка већих од 10% приликом испитивања масовних појава (каква је политичка активност) у политичким наукама није неприкосновено. Различите фазе политичке активности и акције, њихов међусобни однос, број учесника одређених улога и функција у политичкој активности и акцији, њихова променљивост, може захтевати и формирање укупно већих узорака састављених од подузорака заснованих на различитим критеријумима. На пример: општи узорак је 10% свих учесника у једној акцији, али он нужно обухвата још и све оне који су били први иницијатори – зачетници акције и цело акционо језгро – без чега се, иначе, акција не може истраживати. Разумљиво ово налази свој израз и у поступку обраде, анализе и у извештају о резултатима истраживања. Ипак, нема узорка којим би се могле решити и отклонити све тешкоће које се јављају на релацији појединачно – посебно – опште. Јер емпиријска истраживања у политикологији, у принципу, баве се као основним предметом, најопштијим питањима – питањима општег интереса и управљањем пословима остваривања општих интереса, што подразумева и релације појединачни – посебни (у најразличитијим варијацијама) – општи интереси. А то, даље, подразумева и интересе и понашања индивидуалних и колективних субјеката различитих својстава. То је једна од значајних специфичности емпиријског истраживања у политикологији и тешкоћа да узорак буде довољно репрезентативан и валидан, а да се састоји искључиво од индивидуалних субјеката.

Најшире узев, сви чиниоци друштвене реалности извори су података[5] о друштвеним и политичким појавама. Споменици културе, грађевине и разни други грађевински објекти, уметничка дела, оруђа и оружја, друштвено-политичко понашање друштвених група, слојева, класа, покрета, организација итд.

За све чиниоце политичких појава и за сваку појаву у било ком времену нису сви извори подједнако погодни. Они су, за разлику од других, веома често мање поуздани или чак за извесне временске периоде веома непоуздани. Стога је неопходно односити се критички према свим изворима који се користе у истраживању политичких појава.

3.1.2. **Основни критеријуми класификације извора података о политичким појавама**

Са становишта истраживача нису све класификације извора подједнако значајне. За почетак сваког рада на истраживачком пројекту битна је подела на:

1) искуствене изворе (искуство субјекта),

2) научне изворе података.

Научни извори података су сва дела настала коришћењем метода научних истраживања. Ови извори се деле на: теоријске – оне који чине фонд верификованих научних сазнања о политичким појавама и на хипотетичко-емпиријске – оне који су тек у фази хипотеза које се истражују или су резултат емпиријског истраживања, али још нису постали саставни део теорије.

Извори се такође могу разврстати и по следећим важећим критеријумима:

– природи грађе;

– предметности садржаја;

– субјекту, аутору;

– облику исказивања садржаја;

– јавности;

– доступности;

– службености или официјелности;

– изворности, као и по неким другим за истраживача мање значајним критеријумима. Разумљиво све ово су помоћни критеријуми за ваљаност и поузданост извора података. Јер, истинито се може закључивати само на основу довољних и довољно истинитих података.

1) По природи грађе изворе података можемо разврстати на:

а) творевине материјалне културе (уметничке, рекреативне и делатно-оперативне)

Под уметничким творевинама подразумевамо различите скулптуре и сл. Рекреативне су различити објекти без уметничке и без непосредне дневне животне оперативне вредности и функције, али служе у разне декоративне и забавне сврхе. Делатно-оперативне творевине су оне које су у свакодневном животу у употреби, као нпр. јавне и стамбене зграде, саобраћајни објекти и сл.

Разумљиво је да се ови извори података не могу увек строго одвајати једни од других. Могуће је да једна стамбена зграда или јавни објект заиста буде уметничко дело;

б) творевине духовне културе – у које спада све остало што нисмо обухватили творевинама материјалне културе;

в) непосредно понашање друштва – субјеката који чине друштво (стварно и вербално)

Несумњиво је да су овде побројане врсте извора класификоване по грађи употребне вредности. Тако се у изворима а) и б) налазе подаци о прошлом и садашњем, у изворима под в) и подаци о будућности итд. Њихова употребљивост је, иначе, врло велика. На пример, број, просторни размештај, време настанка, облик, естетска и функционална решења стамбених зграда, улица итд. јасно говоре о политици развоја и политичкој димензији концепције живота.

2) Разврставање по предметности садржаја извора могуће је у овом часу извршити само у основи. Ово стога што су ближе спецификације повезане и условљене предметом истраживања и анализом садржаја извора. Но, и овако је могуће констатовати следећу класификацију:

а) извори потпуног политичког садржаја. То су извори који најнепосредније третирају политичке појаве – као што су политички програми, статути поли-

тичких организација, планови, извештаји, прогласи, објаве, анализе, елаборати, смернице, закључци, евиденција кадрова итд.

Ови извори, мада им је садржај сама политичка појава, и мада су од прворазредног интереса и незаменљиви у истраживању политичких појава, не морају бити увек и у свему поуздани Ово нарочито важи за оцене, вредновање одређених актуелних збивања, као и за описе и тумачења неких ситуација, за које је политички интерес још увек веома жив. Неопходно је у овим изворима строго разликовати чињеничне податке од вредносних, као и аналитичко-радне од пропагандних. Стога се, поред непосредности односа садржаја према политичкој појави редовно утврђује и непосредност односа садржаја извора са предметом истраживања. На пример. пропагандни и агитациони материјал је несумњиво адекватан и поуздан извор података о политичкој пропаганди и политичкој активности али не и о стварно постигнутим резултатима политичке акције. Изузетак можда чини ратна пропаганда, о чему речито говори Берелсон;

б) извори комбиноване и сродне садржине. То су извори који се не баве првенствено или претежно политичким појавама, али је њихова садржина сродна политичкој или је у њу укомпонован у знатној мери и садржај који се бави непосредно политичким појавама Такви су извори, на пример, правна акта: устав, закони и сл. који спадају у право, баве се правним појавама – али су неодвојиви од политичких појава јер су њихов израз;

в) извори чија је садржина неполитичка, али у чијој основној садржини могу бити присутни многобројни подаци који се могу користити за истраживање политичких појава. На пример, такви су извори, несумњиво, статистички извори о развоју привреде, технологије, становништву, образовању итд. који се непосредно баве другом проблематиком, али без којих се резултати једне политике у одређеном времену не могу сагледати.

3) Субјект – аутор је важан критеријум извора података. Није неопходно именовати све субјекте. Довољно је напоменути да то може бити и држава, и политичка организација, и институција, и класа, слој, група, појединац. Но, битно је све субјекте – ауторе, по критеријуму њихових својстава и објективних могућности да спознају одређену активност итд., директно и индиректно делити на:

а) компетентне, оне који су заиста у ситуацији да непосредно или посредно остваре увид у истраживану политичку појаву, на пример, о опредељењима и иступањима на једној седници компетентни су извор учесници на седници, магнетофонски снимак, стенограм итд, као и они који су у њих имали непосредан увид; и

б) некомпетентне, оне који заиста нису били у ситуацији да остваре одговарајући увид – да у свој садржај укључе релевантне податке о истраживаној појави

4) Облик исказивања садржаја или начин коришћења извора значајан је због услова које захтева да би могао бити коришћен. Основна класификација била би на:

а) аудитивне, оне који се могу користити активирањем чула слуха;

б) визуелне, активирањем чула вида,

в) аудио-визуелне, који се користе комбинацијом чула;

г) остале, који се користе активношћу осталих чула и на друге начине.

Но, ова подела је веома груба. У истраживању политичких појава, нарочито кад је реч о политичком понашању, практично се појављују као извори имагинација, интуиција и осећања, нарочито приликом посматрања. То би, слободније речено, били, некакви спиритуални извори података. Да нас не би оптужили за психологизам, ову врсту извора података за научно истраживање нећемо евидентирати Али, у политичкој пракси, нарочито код политичара – практичара она није непозната.

Аудитивни, визуелни и аудио-визуелни извори могу имати различите облике. С обзиром на то да се са њима сусрећемо свакодневно, нећемо опширније говорити о звуку, говору, слици, тексту итд.

5) Критеријум јавности је изузетно значајан, јер, заједно са доступношћу, детерминише могућност коришћења одређених извора. Осим тога, овај критеријум је веома сложен, захтева коришћење многих сложених елементарних одредница.

У првом реду потребно је поделити све изворе на:

а) друштвене и б) приватне.

Вероватно је могуће унети и друге међучланове у класификацију, али нам се чини да је друштвено оно што је у знатној мери опште и јавно, а да је приватно у знатној мери лично и условно тајно. На пример, систем основних друштвених вредности, друштвени морал је јавна ствар. Но, личне оријентационе вредности и морал појединаца су, са становишта тог појединца који треба да послужи као извор података, приватна и врло често тајна ствар.

Друга веома значајна класификација, по истом критеријуму је подела на:

а) легалне изворе, оне који су законом и прописима дозвољени за коришћење и б) илегалне, оне који нису у складу са важећим прописима, нормама итд

Наравно, могуће је унети и међучлан – полулегални извори, али је то средина која се тешко може тачно дефинисати између дозвољеног и забрањеног или тачније између оног што није изричито забрањено ни изричито дозвољено.

За истраживача је коришћење илегалних извора података скопчано са многобројним научним и политичко-правним ризицима.

За нашу друштвену ситуацију, а и шире, значајна је подела на:

а) јавне изворе, оне којима су, у начелу, приступ и коришћење дозвољени сваком интересу. То су, на пример, све публикације у продајној мрежи, средства јавног масовног информисања и сл.;

б) интерне изворе, оне који су усмерени на задовољење потреба једног ограниченог круга корисника, али ни други корисници, интересенти ван тог основног круга нису у свим случајевима искључени. Основни круг корисника по правилу је релативно широк иако не укључује „јавност". Такви су извори, на пример, интерни билтени, листови радних организација, интерне публикације и сл.;

в) поверљиве изворе, оне који су намењени само уском кругу упућених у чију надлежност спада предметни садржај. Ове изворе, неретко по одобрењу могу користити и друга лица, и

г) тајне, строго поверљиве изворе, који су намењени веома уском кругу посвећених. Ови извори, по правилу, садрже војне, пословне, професионалне и политичке (државне) тајне. Термин и појам „политичке тајне" није одређен ни коришћен у науци. Ипак, сматрамо да је исправан. На пример, тајни споразум политичких субјеката о сарадњи, заједничкој акцији и сл., затим тајни међудржавни, уговори итд., несумњиво спадају у „политичку тајну". Познатији је појам „државна тајна".

За истраживача је класификација извора података и обавештења од изузетног значаја не само због могућности остваривања увида у извор, већ и са становишта коришћења података и позивања на извор – ако се до извора дође. Јер, у науци згодна дипломатска и новинарска формулација „сазнаје се из добро обавештених извора" није прихваћена. Стога и не говоримо о „анонимним изворима"

6) Једну димензију доступности обрадили смо у делу о јавности извора. Међутим, доступност је знатно шири појам

а) Доступним изворима сматрамо сваки извор који истраживач под просечно нормалним околностима у одређеној друштвено-историјској ситуацији може користити,

б) недоступни извори су сви остали извори.

Извори могу бити недоступни истраживачу из различитих разлога од којих смо политичко-административне већ навели. Но, поред њих, постоје и други разлози.

– образовно-културни (непознавање језика и писма, истинске ситуације које су садржај документа);

– економско-финансијски,

– технички (недостатак одговарајуће техничке опреме за коришћење извора);

– организационе, просторне и временске сметње (удаљеност места на коме се извор налази и немогућност напуштања сопственог радног места на дуже време);

– реткост извора;

– информисаност, односно неинформисаност о постојању извора итд.

7) Службеност и официјелност нису појмови идентичног, већ сличног садржаја чија је суштина у овлашћености и гаранцијама аутора за истинитост садржаја извора. Са становишта истраживача битно је да су то извори чију садржину гарантују овлашћење и одговорност. То, ипак, не значи да су сви официјелни и службени извори и апсолутно истинити. Иако је, нарочито код одређених предмета истраживања, њихова вредност већа, ипак је потребно и према њима имати критички однос. Деманти једне владе био је не једном демантован стварношћу.

По овом критеријуму делимо изворе на:

а) службене – официјелне и б) неслужбене – неофицијелне.

8) Изворност извора је веома уско повезана са истинитошћу или уопште вредношћу извора. По овоме критеријуму могуће је поделити изворе на.

а) изворне, чија је аутентичност због компетентности творца и начина настанка извора, по правилу највећа – иако има изузетака;

б) интерпретиране, аутентичне, настале од компетентних твораца који не морају бити судионици у збивањима или који нису формирали извор у току самог збивања, али је садржај у највећој мери истинит. То су, на пример, меморари или казивања учесника у рату настала знатно после завршетка рата;

в) интерпретиране неаутентичне, и

г) произвољне.

На овај начин смо дали и основне критеријуме за вредновање извора.

3.1.3. Документи као извори података

У политиколошким истраживањима, као што је већ речено, две су основне врсте извора података. прво, субјекти политичке активности са својим вербалним и стварним понашањем (исказима и делањем), друго, документи који су као дело субјеката настали у већ минулом времену, или су у настајању.

Појмом документ означавамо све изворе података који нису актуелно[6] понашање (вербално или стварно) субјеката.

Документе разврставамо на:

а) научне – научна дела,

б) публицистичке – у које убрајамо и уметничка дела,

в) информативне – средства јавног информисања,

г) акционе – програми и планови и сл.,

д) пропагандне – све облике и средства пропагандних облика,

ђ) евиденцијске – све врсте евиденција, књиговодства и сл.,

е) нормативне – прописи и сл. као и процедуралне и

ж) радно-пословне – уговори, протоколи итд.

Документа је могуће и друкчије класификовати, а и ову класификацију је могуће проширити и изменити. Међутим, будући да се све претходне класификације односе и на документа, са становишта потреба истраживања овакво разликовање докумената је сврсисходно.

3.1.3.1 Политичка документа као специфичан извор података у политиколошким истраживањима

Општа дефиниција појма „документ" важи и за политичке документе.[7] Од других они се разликују првенствено по сврси, садржини и облику исказивања. То су претежно писани изворни документи, али могу да буду забележени и другим средствима аудитивних, аудио-визуелних и визуелних својстава.

Сви документи настали у политичком процесу чији садржај чине обавештења о предмету и процесу политике су, у најширем смислу, политички. То значи да је документ настао у току одигравања политичког процеса, да је и сам производ политичке активности, да је инструмент политичке активности, тј. да му је садржај утврђивање, остваривање и контрола политике.[8]

Овом одређењу појма политички документ могу се ставити приговори да је истовремено прешироко и недовољно прецизно. Оно обухвата не само изворне политичке документе већ правне, економске и друге документе чији су садржаји предмет политике или су у њеној функцији. Разлог овоме је у природи политике која је, у суштини, управљање општим интересима, а интереси прожимају све области људског живота. Нарочито је тешко разграничавати политичке од правних докумената. За то постоје два разлога. Прво, устав, закони, и други прописи су инструменти реализације одређене политике. Друго, у самој примени права евидентно је присуство политике кроз на пример, казнену политику, политику примене распона у норми (најоштрија – најблажа) итд. Неки документи су по својој укупној природи политичко-правни као што су то устав, уставни закон, итд. То је довољан доказ да се разликују политичка документа у ужем значењу од политичких докумената у најширем значењу. Проблем критеријума (круцијалног својства) остаје отворен. Држава и странке као главни творци ових докумената значајан су, али не и потпуно довољан критеријум. Зато је неопходан покушај дефинисања ужег појма политичких докумената.

Ужи појам политичког документа могао би се одредити на следећи начин: то су документа чији је творац официјелни политички субјект који њиме утврђује своју политику, њено спровођење и контролу и оцењује – вреднује укупну политику, а настао је одређеном процедуром. У овој дефиницији имамо два питања. Прво, шта је то „официјелни политички субјект" када је у демократском систему сваки пунолетни грађанин политички субјект чија су политичка (индивидуална и колективна права) утврђена уставом, правним прописима и другим нормативним актима, узусима и обичајима. У овом случају под официјелним субјектима подразумевају се у првом реду политичке организације, њихови органи и представници чија овлашћења, дужности и одговорности захтевају одговарајућу политичку улогу у политичком систему. Из ове дефиниције јасно је да се у првом реду мисли на скупштине, владе, политичке странке, партије и конституисане политичке покрете, интересне организације и сл. Њима се, под одређеним условом, могу сматрати и друге организације и неке угледне личности, конфесионалне организације, удружења грађана, хуманитарне организације итд., али то нису, у примарном значењу, официјелни политички субјекти. Удружења са посебним циљевима (на пример, удружење за заштиту људских, грађанских и националних права, итд.) такође се могу сматрати официјелним политичким субјектима.

Друго отворено питање је шта сматрамо политичком процедуром по којој је политички акт донет. Овде је неопходно разликовати документа која се доносе процедуром утврђеном прописом или нормативним актом, те имају карактеристике службености, официјелности, од аката који настају у складу са узусима или обичајним нормама у току неког облика организованог политичког деловања.[9] На пример, евидентно је постојање докумената који су настали на разним политичким скуповима, затим потписивањем грађана итд. Обе процедуре су ваљан критеријум за разликовање политичких од других докумената, када се користе заједно са другим критеријумима.

Посебну врсту извора сазнања о политици, политикологији и методологији те науке јесу научна документа. Њих не треба мешати са политичким документима, мада извесна научна дела могу садржати и изворне политичке документе.

Врсту прелазних докумената, али са веома наглашеним својствима политичких, чине гласила. Гласила одређених странака и држава могу се убрајати у изворне политичке документе, док се остала гласила могу сматрати прелазним.

Политички документи су незаобилазни извори сазнања о политици јер су то аутентични акти политике, садрже обиље података о условима, разлозима, субјектима, активностима, методама и средствима деловања, потребама и интересима, процедурама, иконографији, ритуалима, оценама, вредностима, циљевима, намерама, очекивањима, адресатима итд. Сваки политички акт својом садржином, језиком, формама исказа, својим обликом, типом коме припада, временом и начином настанка, техником израде, ликовном опремом, временом емитовања итд. Била би заблуда сматрати да политичка документа нуде сазнања само директним исказима. Напротив, многа политичка документа могу да недореченошћу, изостављеним обавештењима, конвенционалним фразама итд. више говоре него директним исказима. Зато је проучавање политичких докумената веома сложен и значајан посао.

Могући су многи ваљани критеријуми за класификацију политичких докумената. Са становишта истраживача, чини се, најважнији су: 1) субјекти који израђују и доносе документ; 2) улога документа у политичком процесу; 3) место у политичком процесу и 4) општи адресат односно субјект коме се документ обраћа.

Према првом критеријуму можемо генерално да разликујемо: (1) државна документа, међу којима најважније место заузимају устав, уставни закони, закони, подзаконска акта и резолуције итд , али и други документи као што су разни споразуми и уговори, демарши, ноте декларације, итд.; (2) документи политичких странака, покрета, удружења и политичких група; (3) документи интересних организација и удружења, (4) разни други политички документи.

Четврта група се може и у пракси истраживања мора даље конкретизовати према фактичком стању, али би овде то било нецелисходно. Подразумева се и одговарајућа конкретизација докумената сврстаних у претходне три групе.

Критеријуми класификације дати у претходном разматрању докумената као извора података важе и примењују се и на политичка документа.

Примена критеријума улоге документа у политичком процесу упућује нас на две основне дихотомије и једну класификацију.

1) Дихотомија по основности подразумева постојање:

а) основних докумената у којима су садржане основе организације и политике, као што су то устав, статут, политички програм итд. и

б) изведени документи, они који су разрада, конкретизација основних и који проистичу из основних. Ваљана компарација основних докумената даје могућности за закључивање о разликама у поступцима, принципима, дугорочним и општим циљевима итд. разних политичких субјеката у генералним одредбама и одредбама према појединим областима политике. Компарација основних и изведених докумената омогућава откривање способности субјеката за конкретизацију општих поставки, доследности и принципијелности итд.

2) Дихотомија по општости подразумева разликовање:

а) општих докумената, оних који садрже поруке намењене свим политичким субјектима и тичу се најопштијих питања политике, тј. изражавају становишта о општим питањима, б) посебних докумената који се тичу одређених сегмената политике или дела политичких субјеката. Ова дихотомија се може оформити и као

(а) колективна документа, тичу се колективитета, заједнице и творац им је колективни субјект;

(б) појединачна документа која се тичу појединачних интереса или им је творац појединачни субјект. Компарација општих и посебних односно општих и појединачних докумената омогућава увид у многа питања конкретизације и реализације политике и односа између политичких субјеката и њих и других субјеката. На пример, обраћање појединаца питањем, предлогом, молбом или жалбом и реаговање на то веома много говори о односима и ситуацији.

Документа имају, уз заједничку, и многе посебне улоге у политичком процесу. Према улогама можемо разликовати:

(1) програмска документа. Основни садржај програмских докумената је утврђивање циљева, садржаја, облика и метода активности ради постизања циљева. У ову класу докумената спадају политичке платформе, програми и планови разних нивоа и степена конкретности. Разликовање општих и основних програмских аката потребно је стога што они опредељују историјске, стратешке, тактичке и оперативне односно инструменталне циљеве и активности у вези с њима, а из њих се изводе и акциони програми, периодични планови, платформе за поједине политичке акције итд.

Изучавање програмских аката даје обиље података о вредносној оријентацији, филозофији политике, хијерархији интереса и циљева, оријентацији на социјално-политичку основу итд.

(2) нормативна документа. Сва политичка документа садрже извесне компоненте нормативности јер садрже захтеве за одређеним понашањем, али су само неки од њих систем норми тј. нормативни модел организације и понашања у том систему. Такви су документи сви државни прописи, статути, статутарне одлуке, пословници, итд. Овим програмска документа можемо сматрати битним, конституционим документима без којих ниједна политичка организација, укључујући и државу, не може да постоји ни да ваљано функционише. Истраживање ових докумената даје битне одговоре о поретку у друштву, друштвеној и политичкој организацији, моћи и власти, распореду права, овлашћења, дужности и одговорности, репресији и слободама итд. Једноставно, политиколошка истраживања без обухватања програмских и нормативних докумената нису ваљана јер фактичка политичка и друга понашања не могу се правилно схватити и тумачити.

Сваки од ових докумената може да буде посебан предмет истраживања, а при свим политиколошким истраживањима морају да буду третирани као компоненте предмета истраживања,

(3) аналитички документи. Политички процеси, који чине мноштвени сплет политичких акција, захтевају стално „политичко праћење" и „осматрање", систематску политичку и научну анализу. Политичке анализе познате су у политичкој пракси у разним облицима. Може се рећи да сваки радни документ садржи један аналитички део. Међутим, репрезентативни политичко-аналитички документи су политичка анализа (документ који у свом називу садржи реч „анализа") и разне врсте извештаја и информација. Ређи су извештаји о научним истраживањима примерени непосредној политичкој употреби. Међутим, познато је да су у нас приликом последњих избора странке наручивале сондажна истраживања о изборној проблематици и извештаје о резултатима користиле као сазнајни основ у изборним активностима.

Аналитички политички документи су веома вредан извор података о политичким фактицитетима, активностима, циљевима, ефектима. Ипак, с обзиром на својства политичких субјеката и њихову тежњу да разлоге неуспеха, његових кретања итд. првенствено траже у „објективним околностима" и погрешном схватању и понашању и негативним особинама других, аналитичке политичке документе треба користити са високим степеном креативности и уз поређење са другим одговарајућим документима;

(4) евиденциона документа која можемо сматрати и административно-рачуноводственим. У те документе спадају у првом реду деловодни протоколи који садрже пописе целокупне преписке и попис свих докумената политичког субјекта (осим „тајних" или када се аљкаво и нестручно воде), пописи својине и имовине, регистри чланова укључујући идентификационе, као што су чланске карте, рачуноводствене односно финансијске евиденције у облику књига, картотека, дискета итд.

Евиденциона документа су такође незаобилазан извор веома важних чињеничних података. Евиденција чланова јасно показује социјалну основу странке, покрета и других организација, њихов просторни, социјални и функционални распоред, указује на важна обележја акционе способности и моћи итд. Финансијско-материјална евиденција може да буде релативно поуздан показатељ зависности – независности одређене организације. Извори и начин финансирања указују на степен и карактер повезаности политичких субјеката; обим, структура; динамика притицања и локација средстава на материјалну основу за извођење одређених акција итд. Међу најважнија евиденциона документа свакако спада записник са састанка.

У коришћењу ових докумената јављају се велике тешкоће. Прво, поред јавних могу постојати и прикривени евиденциони листови или постојати средства која нису евидентирана. Уопште узев, извори средстава могу се сматрати „пословном тајном" организације која треба да остане недоступна конкуренцији. Слично је и са евиденцијом чланова и кадровском евиденцијом;

(5) оперативна документа, тј. документа која су непосредно у функцији организовања реализације и контроле текућих акција и конкретних активности. У том смислу можемо условно да разликујемо.

а) акционо-оперативна документа у које несумњиво спадају одлуке, закључци, налози, упутства, смернице итд. При том је евидентна разлика између административно-техничких и политичких акционо-оперативних докумената;

б) оперативно-информативна средства која су у функцији интерног и екстерног информисања, агитације и пропаганде. У њих можемо убројати веома разноврсне документе од медија јавног масовног информисања („државних", „режимских", „владајућих", „опозиционих", „самосталних", „слободних" итд.) па до интерних билтена, саопштења, информација, наменских извештаја итд.

Веома је велико богатство података о фактичким политичким збивањима садржано у овим изворима. Степен објективности, истинитости садржаја тих извора се веома разликује. Тако оперативно-акциона документа садрже многе истините податке о акционом понашању дотичних субјеката. За разлику од њих оперативно-информативна документа јавних медија дају знатно нижи степен потпуности, па тиме и истинитости података о понашању субјеката. Ови подаци не само да могу да буду пристрасно третирани, већ и пристрасно одабирани. Може се догодити да се одређене активности једноставно прећуте. Међутим, директним и индиректним исказима дају веома употребљиве податке о агитационо-пропагандним активностима и манипулацијама свешћу.

У политичком процесу документа имају своје место и функцију. Неспорно је да су место, функција и улога међусобно повезани, али је такође могуће разликовати их. Имајући то у виду и уважавајући фазе у политичком процесу, долазимо до следеће класификације:

1) Иницијални документи, тј. документи којима започиње одређена политичка акција која може да буде и израда одређеног политичког документа. Од иницијалног до усвојеног документа веома је дуг, сложен и напоран пут политичке акције.

У иницијалне документе убрајамо позив за скуп у било ком облику – од седнице једног политичког тела или органа до политичког избора, манифестација и демонстрација. Сврставању позива за скуп у иницијалне документе може се приговорити: прво да пре њега мора да се дâ иницијатива за сазивање скупа, да се та иницијатива прихвати и да се о томе оформи документ. Овај приговор ипак има много слабости, а најважније су: прво, о иницијативи за скуп не мора и најчешће не постоји документ, друго, ако је одлука о сазивању скупа колективна, морао је скуп да буде сазван, учесницима је морао да се упути позив; ако је одлука индивидуална, први документ је, ако је у писаној форми, налог да се изради позив на скуп.

То су довољни разлози да се позив на скуп сврстава у иницијалне документе. Осим њега, ту спадају и разне информације, тезе, преднацрти, нацрти, концепти, молбе, жалбе, иницијативни дописи итд.

Садржај иницијалних материјала веома је богат подацима које карактерише висок степен поузданости. Реч је првенствено о чињеничним подацима. Чак и најједноставнији документ, као што је позив на скуп, који многи не уважавају довољно као извор података, ванредно је садржајан и врши разне политичке функције.

2) Радни документи су они који су у функцији доношења политичких одлука и закључака, односно у функцији образовања и припремања политичких акција. Тако су сви аналитички документи радни.

3) Извршни документи су, како и сам назив каже, они који се непосредно практикују. Могућа су два схватања. Прво, уже, овим појмом означавамо документе који се без икаквог посредовања спроводе у пракси. Типичан пример таквог документа био би путни налог, решење итд. Друго, шире схватање подразумева сва документа која су основ било које непосредне акције, чак и израде нових докумената на основу постојећег. Да ово схватање не би било прешироко, треба додати да извршни документи не само да омогућавају већ и упућују и непосредно захтевају одређену активност. Типичан пример за ово схватање су политичке одлуке у којима је садржана и непосредна обавеза извршења, дефинисана овлашћења и одговорности итд.

4) Мешовити документи, тј. они који имају компоненте карактеристичне за претходне врсте или им је изразито својство да мењају места у политичком процесу. Такав документ је, на пример, политички плакат, али то могу да буду и други документи, рецимо неки радни.

Нисмо у прилици да овде демонстрирамо вредност докумената као извора података, али ћемо то илустровати на само два документа који по свему припадају разним класама.

Размотримо прво позив на политички скуп који се сматра најједноставнијим.

При свакој анализи једноставно је утврдити да се позив за политички скуп јавља у више разних облика и да, иако му је основна порука јединствена, садржаји су му веома разноврсни. Позив на скуп детерминисан је карактеристикама скупа. А скуп може да буде јаван, легалан, масован, манифестациони, радни, тајан, илегалан, уског састава, оперативно-акциони итд. Сагласно карактеру скупа позив може да буде усмен, непосредно упућен или телефоном од сазивача, може да буде писмен, непосредно упућен одређеним личностима, а може да буде и оглас у новинама, вест или обавештење посредством других медија, може да буде објава, летак, плакат, итд. Неке чиниоце садржаја обавезно садрже сви позиви, мада исказ не мора да буде једнако разумљив свим субјектима. Основни подаци у писаним позивима за легалне састанке су:

а) подаци о сазивачу, б) основама сазивања, в) предмету и врсти активности, г) потенцијалним учесницима, д) месту, ђ) времену одржавања, као и иконографски подаци (штамбиљ, печат, симбол – тзв. „меморандуми" нису неуобичајени), упут на могућност додатне комуникације (телефон на који се може јавити у случају спречености или потребе за додатним обавештењима).

Други овоме поларан позив је плакат. Његова основна порука требало би да буде ликовно изражена (мада има плаката и са само текстуалним решењима). Иако је плакат позив који се обраћа масама, дакле неименованим и потенцијалним учесницима, он ипак говори о адресату. И плакат садржи основне податке које смо већ навели.

Проучавањем позива осим основних података открићемо да позив врши информативну, артикулациону, мотивациону, мобилизациону и интегративну функцију. У неким случајевима, на пример, када је плакат коришћен за масован

позив, евидентна је функција усмеравања и агитационо-пропагандна функција. Истовремено, позиви за састанке јасно говоре о методама деловања и о демократској или недемократској оријентацији.

Из изложеног јасно је да је могуће извршити типологизацију позива на састанак и израдити одговарајуће истраживачке моделе који могу ући у састав сложенијих модела.

Сложенији је *нормативни документ* какав је, на пример, *пословник* једне скупштине. Овај документ садржи значајне податке о односу политичких снага у скупштини, облицима политичке борбе, фаворизовању и лимитирању утицаја, схватању демократије, оријентационим вредностима и њиховој хијерархији итд. Наравно, устав, закон, статут и други документи могу да буду и по правилу јесу сложенији од пословника скупштине и сваког другог пословника, али се пословник стално непосредно примењује у процесу политичког одлучивања. Заједно са изворима о току израде и доношења пословника, пословник може да буде основа за израду поузданог модела скупштинског живота одређеног времена. Записници са седница у разним формама, укључујући и стенограме, спадају у веома богате изворе сазнања о догађајима [10]

Изложени примери довољно илуструју значај политичких докумената као извора података. Међутим, у њиховом коришћењу наилази се на много препрека о којима је било речи у претходним излагањима. Једна од специфичних препрека неспорно је језик политике и политичких аката.

Истраживању језика политике и политичких аката не сме се пристрасно приступити као искваренoм књижевном језику, што је доста раширена предрасуда. Политички језик у суштини врста је стручног језика примереног захтевима политике. Наравно, политички језик није потпуно исти са језиком политичких наука. Он је инструмент политике, компонента политичке активности, облик политичке праксе. За политикологију тај језик је предмет истраживања, а његово ваљано разумевање је битан услов за успешно научно истраживање.

Политичком језику се често приговарају недовољна одређеност и непрецизност исказа, некоректно конструисање фраза, конструисање стандардних типова фраза неодређеног смисла и значења, формирање конструката и кованица без довољног уважавања правила матерњег књижевног језика, уношење туђица (варваризама) у релативно слободној интерпретацији, недовршености исказа, коришћење народних изрека у смислу који одступа од оригиналног, обрти у исказима који не могу наћи ослонац у логици, произвољно коришћење стилских фигура итд

Неопходно је констатовати да у политичком језику постоје битне разлике по два основа.

1) по основи облика исказа, при чему разликујемо.

а) језик у усменом говору

б) језик у писаном облику и

в) друге врсте језика (музика, слика итд)

2) други основ је функција језика, при чему разликујемо:

а) језик политичких докумената и

б) усмени оперативни политички говор

Већина негативних примедаба упућених политичком језику не односи се на програмске, нормативне, аналитичке и евиденцијске документе, па ни на један део оперативних. Наиме, примедбе се у овом случају пре могу односити на садржај и стил излагања садржаја, непотпуност, једностраност итд, што није ствар језика

Евидентиране замерке политичком језику превасходно се односе на политички говор, усмена излагања, која су оперативно и цильно дефинисана и прилагођена ситуацији У политичку реторику, због тога што је политика и „вештина могућег", спадају и употреба „празних фраза" којима се избегавају или прећуткују одговори, и „замена теза" и „погрешна употреба аргумената" итд. Може се поставити питање моралности таквог говора, али томе претходи питање моралности интереса и политике. Ако је политика интересна борба, борба за власт, није за очекивање да један конкурент представи другом све своје слабости и предности. Напротив, задатак је политичких говора да понуде исказе чија ће садржина и форма привући бираче и да истовремено, у основном, буду истинити.

Истраживања на основу политичких докумената због тога претпостављају претходно истраживање политичког језика и његово превођење на језик политикологије. А то даље захтева израду одговарајућих прегледа термина, појмова, типичних фраза и стилских фигура, нетипичних фраза, исказа и обрта у њима и строго научно дефинисање категоријално-појмовног апарата.

3.1.4 **Неки основни проблеми коришћења извора података**

Први проблем коришћења извора је обавештавање о њиховом постојању, локацији, условима коришћења и природи

Основни извори информативних података о изворима су:

а) разне врсте библиографија;

б) каталози (предметни, појмовни, ауторски, топографски и сл.) у библиотекама, архивама и документацијама;

в) деловодни протоколи,

г) средства јавног информисања;

д) каталози издавача;

ђ) разни сајмови књига и сл.

Извори података – документи углавном су лоцирани у: 1) библиотекама, научним и другим. Универзитетске библиотеке по правилу располажу тзв. централним каталогом, а народне каталогом, односно прегледом „обавезног примерка", у који улазе и многа интерна издања; 2) научним архивама; 3) архивама; 4) статистичким заводима; 5) судским регистрима; 6) пореским књигама; 7) катастарским књигама; 8) личној преписци, белешкама, дневницима и сл , 9) у специјално формираним базама података рачунара

Могућност коришћења расположивих докумената условљена је оспособљеношћу за коришћење информативних инструмената (каталога, библиографија итд.) одговарајућих институција и познавањем метода анализе садржаја, као и оспособљеношћу за употребу рачунара

Вредновање извора је неопходно због њихове различите употребљивости у истраживању.

Основни критеријум вредности извора података је, са становишта истраживања, употребљивост извора, односно могућност његовог коришћења. Две су битне димензије: прво, да постоји општа реална могућност за коришћење извора; друго, да са становишта предмета истраживања извор буде садржајно адекватан.

Индикатори за употребљивост извора су:

а) доступност;

б) правовременост (са становишта временског одређења предмета и терминског плана истраживања);

в) адекватност садржаја – да извор садржи податке потребне за проверу постављених хипотеза,

г) истинитост – веродостојност података, које извор својим садржајем, обликом и материјалом пружа;

д) потпуност – схваћена као довољан број међусобно смислено организованих података да се од њих у вези са предметом истраживања, хипотеза, односно варијаблама и индикаторима може оформити информација и конструисати јединствен став. При том, садржај извора може да се односи само на један елементарни чинилац истраживане појаве.

Наравно, могуће је увести и друга обележја извора, али су за праксу ова истраживања најважнија.

Провера употребљивости извора врши се одговарајућим поступком који се креће у два основна правца:

а) прикупљање информација о извору података из других извора;

б) анализа самог документа.

Најсложенији и најтежи део поступка је утврђивање истинитости (веродостојности извора). Основни чиниоци овог поступка су.

– провера физичког својства извора (састава, обима, тежина, облика, боје итд.);

– провера садржаја извора (логичке конзистентности, повезаности и сагласности података и сл.);

– провера форме садржаја (језика, симбола, знакова итд.).

Вредновање података се не може поистоветити са вредновањем извора података. Поступак вредновања података започиње избором индикатора. Тада се утврђује који и какви подаци ће послужити за сазнавање предмета, одређује се њихов узајамни однос, функције итд. Започети поступак вредновања података наставља се у току израде инструмената истраживања, када се утврђују могући оквири и облици појаве, опажања и евидентирања података, као и њихова физичка, логичка, психолошка и садржинска организација. Коначно, вредновање података се завршава у току анализе података – приликом оцене података, као и приликом њихове интерпретације и коришћења у закључивању. Независно од свих претходних оцена података, треба констатовати да се коначно вредновање података врши у току закључивања – када се подаци класификују по значају и одабирају за аргументацију.

Вредновање података у суштини је утврђивање њихове адекватности и истинитости. У вези с тим користе се термини: ваљаност, валидност, поузданост. Ту је, по правилу реч о подацима једног истраживања у целини, односно о скупинама података, о чему ће бити речи када се буде разматрало оцењивање података. За сада ћемо се задржати само на основним критеријумима вредновања.

Први критеријум за вредновање података је колико се подаци односе на предмет истраживања. По том критеријуму могуће је утврдити да се неки подаци односе директно на предмет истраживања, тј. да су непосредно у функцији доказивања – оповргавања става хипотезе; да су други у индиректном односу, да се трећи само условно могу довести у везу, а четврти уопште немају везе са предметом истраживања, тј. са ставом хипотезе. Адекватни су првенствено они подаци за које можемо утврдити да се непосредно односе на предмет истраживања, односно да су у непосредној функцији става хипотезе.

Други битан критеријум је веродостојност, истинитост података. Истинитост података се обезбеђује унапред, избором извора података, инструмената и поступака у прикупљању података. Иако се познатим научним чињеницама, које служе као „репери", не може порицати значај и корисност, у политиколошким истраживањима је упутније оријентисати се на контролне сегменте истраживачких поступака и инструмената, на одговарајуће мере у току сакупљања података и приликом избора података, него доцније, приликом оцене података. У политичким процесима и политичком понашању постоје мање чврсте правилности него у другим областима људског понашања, а нарочито има много привида и лажних манифестација. Стога, оно што је научно већ познато, у многим конкретним ситуацијама уопште не мора бити довољан ослонац за процену истинитости прикупљених података. Њихово радикално одступање од већ постојећих научних чињеница може значити истинито велико одступање од већ уобичајених токова процеса. Искуствено практично-политичко сазнање у том погледу није за потцењивање, а још мање за одбацивање.

Трећи битан критеријум је довољност података. Појмом довољности обухватамо не само укупну количину података, већ одговарајућу потребну количину квантитативних и квалитативних података у вези са сваком битном хипотезом коју проверавамо. Колико је података довољно зависи од предмета, циља и хипотеза истраживања. Може се, као опште правило, у оквиру кога има и знатних одступања, узети да је довољно података када су сви одабрани битни индикатори покривени подацима у мери која дозвољава доказивање – оповргавање. Ако се истражује коришћењем узорака, неопходно је да број података одговара величини и структури узорка.

Применом ова три основна критеријума могу се, одговарајућим поступцима и њиховим комбиновањем, утврђивати валидност, ваљаност и поузданост података.

3 2. МЕТОДЕ ПРИКУПЉАЊА ПОДАТАКА

Прикупљање података је карактеристика сваког научног, а могло би се рећи и уопште сваког истраживања. То подразумева у свим ситуацијама истраживања анализу и синтезу, индукцију, класификацију, специјализацију и генерализацију, апстракцију, дедукцију и конкретизацију и даље, то подразумева у свим ситуацијама научног истраживања коришћење општенаучних метода моделовања, хипотетичко-дедуктивне и статистичке, самостално или, што је у политичким наукама чешће и оправданије, у пуној међусобној повезаности. У одређеним случајевима (што је вредно пажње методолога) врло је употребљива и аксиоматска метода са чијом се употребом сусрећемо чешће него што се претпоставља.

У средишту пажње налазиће се прикупљање емпиријских података. При том, заступамо становиште да су емпиријски сви подаци о доживљавању, мишљењу, ставовима, понашању, процесима итд. који се односе на директне или индиректне манифестације појаве, а до којих се може доћи чулним опажањем, посредним или непосредним путем.

На овај начин дошли смо до два основна начина сакупљања података.

– прво, сакупљање података непосредним чулним опажањем (чулом вида, слуха, осета – додира, мириса и укуса),

– друго, сакупљањем података посредством других – посредством опажања и исказа других о појави.

У истраживању политичких појава ова основна подела у истраживачкој пракси трпи значајне девијације. По правилу ови се начини комбинују.

У начине прикупљања података непосредним чулним опажањем убрајају се посматрања и експеримент, а у посредне испитивање и анализа документа. Иако основна, ова класификација није у потпуности коректна. На пример, квази експерименти – посебно ex post facto експерименти, не могу се убрајати у начин прикупљања података непосредно путем чула. Такође, испитивање не искључује непосредно чулно опажање и сазнавање на основу њега. Стога ову класификацију треба узети строго условно.[12]

При разматрањима и класификацији метода прикупљања података треба увек имати у виду битне чиниоце дефиниције „податак". То су са становишта истраживача: а) манифестованост (манифестација која се може запазити); б) значење које се може утврдити; в) место у процесу односно систему мишљења. Битни чиниоци дефиниције појма „податак" указују нам да ниједан чулни опажај није податак сам по себи, већ је то тек када добије значење у логичком и теоријско-методолошком мишљењу. Исти основни податак може имати основно значење и значење у систему индикатора. На пример, гомила камења је по основном значењу само много једног (мноштво појединачних каменова на једном месту), али може имати и додатно значење: „грађевински материјал" или „заклон" или нешто треће, зависно од предмета истраживања, хипотеза и дефинисаних индикатора.

3.2.1. **Испитивање**

Испитивање је метода прикупљања емпиријских података посредством исказа, првенствено усмених али и писаних, које дају испитаници. Оно је начин непосредног сакупљања података зато што се подаци добијају у непосредном вербалном општењу (вербалној комуникацији) са извором података – даваоцем исказа, али је истовремено и начин посредног сакупљања података зато што између догађања и података о догађању посредује испитаник, давалац исказа. Подаци које добијамо од њега резултат су његовог опажања, искуства и свести, нарочито када се не односе искључиво на њега, на његова непосредна сазнања и доживљавања. Истинитост и вредност података добијених испитивањем отуда су ограничени субјективношћу како онога ко саопштава тако и онога ко прима податке.

Истраживање многих предмета могуће је само испитивањем, док готово да се не може наћи предмет истраживања који се не би могао истраживати испитивањем. Предмет испитивања могу да буду прошлост, садашњост и будућност, реални догађаји, понашања, осећања и замисли, једном речју све оно што може да буде садржина смисленог исказа човека.

Испитивање је истовремено најчешће коришћена и истовремено најчешће критикована метода прикупљања података. Њој се замера недовољна поузданост, низак степен продорности, одсуство изворности итд. Аргументи у прилог ових тврдњи били су да искази испитаника не морају да буду истинити, да су често некомпетентни, да се из исказа сазнају само делимични ставови испитаника итд. С друге стране у истраживачкој пракси дошло се до сазнања да је то често једина могућа метода, да је најшире примењива и најекономичнија. Такође, искази људи не морају да буду и често нису неистинити и некомпетентни и они у маси исказују извесно просечно искуство и сазнање о друштвеној реалности. Показало се да је могуће одговарајућим мерама отклонити многе недостатке испитивања.

Испитивање је, према важећим дефиницијама, начин прикупљања[13] података од других субјеката изазивањем њиховог вербалног реаговања вербалном провокацијом. Дакле, две су битне одредбе дефиниције: подаци се прикупљају посредно и до њих се долази вербалном провокацијом, којом се изазивају вербалне реакције (вербални одговори).

Као и дефиниција посматрања, и ова дефиниција је само оквирна и не даје све потребне критеријуме за разграничење од других начина прикупљања података. Јер, вербална провокација не изазива увек само вербалну реакцију, а нарочито у политичким процесима. Осим тога, вербална провокација може да усмерава вербалну реакцију, па се у том случају јавља експериментална ситуација, а вербална провокација добија значење експерименталног чиниоца. Општа граница између експеримента и испитивања се у овом случају губи. У политичким наукама опажени проблем постаје још сложенији, јер се губи и општа граница између испитивања и посматрања. Узмимо за пример један групни, неусмерени разговор у коме учествује и испитивач, али само као једва приметни усмеритељ и иницијатор, који не дозвољава да разговор замре. У том

случају имамо процес у коме сваки од учесника врши улогу испитивача и испитаника, чак и прави испитивач или посматрач. Провокације и нису питања у правом смислу речи, већ и тврдње, гестови, мимика итд. Да ли је у овом случају реч о експерименту, посматрању или испитивању?

Наведени разлози изгледају довољни да се појам „вербална провокација", бар у методологији политичких наука, искључи из дефиниције и замени појмом *„упитни исказ'*. На почетку разматрања изгледало је да је за дефинисање испитивања погоднија и прецизнија реч „питање". Међутим, питање мора имати строго утврђен садржај и облик (упитни), а не само упитни смисао. На пример, захтев да се од пет наведених тврдњи означи једна као тачна или нетачна по смислу јесте питање, али по садржају и облику није. Стога смо се определили за појам, односно језички израз „упитни исказ", наглашавајући његов упитни смисао, без обзира на форму.

Дефиниција испитивања би, према томе, могла да гласи: *испитивање је начин сакупљања података преко исказа других субјеката (испитаника), а путем вербалног општења са њима употребом „упитних исказа'*. Изложена дефиниција не инсистира на посредном прикупљању података испитивањем стога што се мноштво непосредних сазнања о једној појави може стећи управо испитивањем. На пример, употреба и разумевање политичке терминологије може се испитивањем сазнати исто толико непосредно колико и посматрањем или експериментом.

3.2.1.1 *Класификација испитивања*

Критеријуми класификације испитивања су многобројни, мада се најчешће као критеријум узима рад испитивача односно поступак испитивања. Поменути критеријуми примењивани су и у класификацији испитивања као начина сакупљања података и у класификацији техника испитивања.

Уобичајена је подела на благо, неутрално и оштро испитивање.

Благо испитивање подразумева понашање испитивача које доводи код испитаника до успостављања поверења знатног степена, присности и отворености тако да не постоје препреке за разговор ни о најосетљивијим, интимним проблемима

Може се рећи да је тип благог испитивања задржао предности, али и недостатке клиничких испитивања. Предности су искреност и могућа истинитост исказа испитаника у вези с питањима на које се, по правилу, другим методама не добија одговор. Недостаци су: велика екстензивност (потребно је много времена), недостатак одговарајућих кадрова и могућност погрешног тумачења многобројних исказа, односно одабирања међусобно различитих исказа о истом предмету.

Неутрално испитивање подразумева учтив, коректан, послован однос испитивача према испитанику. Било који облик сугерисања решења или оријентисање испитаника изван строго предвиђеног поступка унутар одабране технике испитавања, као и било какви облици утицања, забрањени су. Док у благом испитивању имамо извесне благе облике навођења испитаника на серије могућих разлога и последица, на компарирање и процењивање, на тражење доказа и против доказа, на тезу и контратезу, у неутралном испитивању од свега тога нема ништа. Неутрално испитивање подразумева непосредно обраћање, непосредно питање и прихватање – евидентирање добијеног одговора како је дат.

Оштро испитивање подразумева стављање испитаника у психички врло сложене ситуације у којима испитивач врши психичку пресију, излаже испитаника деловању „укрштених питања", затим систематском понављању питања уз промену ритма испитивања, итд. Испитивач указује на заиста постојеће, као и на измишљене садржинске и логичке противуречности у исказима испитаника; изразито осцилира тон обраћања од надменог, претећег, преко подсмешљивог, сажаљивог до благонаклоног и пријатељског – од квалификовања сваког исказа као лажи до прихватања сваког исказа као истинитог. Овај тип испитивања се у литератури често поистовећује са „полицијским" испитивањем.

Са становишта потреба истраживања политичких појава, с обзиром да оне укључују и све облике одбране земље и безбедности земље и грађана, веома је важно отклонити неке заблуде и одговорити на нека отворена питања у вези са поменутим типовима испитивања.

Прво, заблуда је да између благог и оштрог испитивања нема сродности – да је прво клиничко, психолошко, а друго „полицијско". Могло би се рећи да се ради о двема варијантама истог типа испитивања које се међусобно разликују по тону и непосредности испољавања психичког притиска. Разлика је у томе што се код благог испитивања притисак врши благим усмеравањем тока мишљења, честим саглашавањем, изношењем стимулативног става, подстицањем, навођењем на супротстављање новог ранијем исказу итд. – што значи индиректно. У оштром испитивању све то чини испитивач или више испитивача непосредно. Битна разлика између ова два типа испитивања је у осећању које испитивач настоји да изазове у испитанику да би срушио психичку баријеру, односно психички одбрамбени систем испитаника. У првом случају то је оријентација на поверење и лагодност поверења. У другом случају то је страх, осећање нелагодности којег се треба исказима ослободити, то је предаја испитаника. И управо у томе је основ питања о моралности, етичности, коришћења поменутих типова испитивања. Јер код благог испитивања је испитаник „наведен" на исказивање сопствених судова и ставова. Код оштрог испитивања испитанику је „изнуђен" исказ о ставу – суду. У првом случају испитаникова личност је деградирана манипулацијом, у другом повредом интегритета. Да ли је, онда осим неутралног, научно испитивање морално? И како остати у границама моралног, а учинити испитивање ефикасним?

Питање етичности примене неких типова посматрања, испитивања и експеримената, неки наши научници сводили су на питање обавештавања посматраног, односно испитаника о томе шта је предмет посматрања, испитивања или експеримента и прибављање сагласности да се одабрани начин за сакупљање података примени на њега.

Чини се да је проблем шири и да је нужно друкчије га постулирати. Наиме, не може се етичко-морални комплекс испитивања одвајати од општедруштвеног

и етичко-моралног система. Несумњиво је да је врховна оријентациона вредност науке спознаја истине у корист човечанства и то применом хуманих метода. Ако је критеријум хуманост, ако је врховна вредност човек, онда су сви начини који су у служби остваривања среће слободног човека – хумани, па, према томе, и дозвољени методи. Разумљиво је да „људска срећа" и „људска слобода" нису ван оквира идеологије и система вредности, те да су њима опредељени и критеријуми вредновања „доброг" и „злог", „допуштеног" и „недопуштеног". Управо стога критеријум обавештености није увек најважнији. Исправно је, чини се, заступати становиште да благо испитивање није само, и није у првом реду, „навођење на" већ и омогућавање истинитог исказа. Изражавање правог себе, што у једном слободном демократском друштву које непрекидно остварује разотуђивање, има снагу неопходности. У истраживању политичких појава благо испитивање може да добије и карактеристике процеса оформљивања потенцијалног у актуелан став. Отуда и увек присутно питање о испитивању као друштвеном и политичком односу.

Слично је са оштрим испитивањем, које у научне сврхе има ограничене могућности у политикологији.

Неутрално испитивање такође није лишено читавог низа, истина мање изразитих, својстава благог и оштрог испитивања. Јер, било који тип испитивања да се примени, разрађују се психолошка и логичка стратегија и компонују се контролна питања којима треба срушити психолошку баријеру, одбрамбени механизам испитаника да би се дошло до истине.

Тако смо дошли до једног питања морално-етичке природе у вези са типовима испитивања.

У пракси, а и у литератури могуће је наићи на појмове директног и индиректног испитивања. Под директним испитивањем се, при том, подразумевају два различита случаја. Прво, директним се сматра свако испитивање у којем се испитивач непосредно обраћа испитанику, при чему се испитаник претходно сагласио да буде испитан. Друго, директним испитивањем се сматра свако испитивање у којем се питања и одговори директно односе на предмет истраживања и у којима се, на основу одговора, непосредно закључује (непосредна индукција и генерализација)

Посредна испитивања би се, такође, по истим критеријумима могла разликовати као:

– прво, испитивање у којем испитаник није претходно дао сагласност да буде подвргнут испитивању, већ је доведен у ситуацију да о предмету испитивања даје исказе без намере да то чини,

– друго, питања која се испитанику постављају, независно од тога да ли је дао пристанак да учествује у испитивању или није, не односе се директно на предмет истраживања, већ се о предмету истраживања закључује посредно.

Етичко-морално питање се поново јавља и то у двоструком виду:

– прво, да ли је дозвољено испитивати људе без њиховог пристанка;

– друго, да ли је дозвољено прикупљање одговора о нечем другом, а не о оном што испитаници мисле да их питате.

Као и раније, ни овде нема универзалног одговора. Наиме, пракса – и она која се може оквалификовати као позитивна и она која се може оквалификовати као негативна – говори о веома раширеном практиковању индиректног испитивања у облику анализе садржаја докумената, неформалних учешћа у разговорима, разних облика прислушкивања итд. Неки од поменутих облика, на пример, прислушкивање, цензура итд. не могу се сматрати дозвољеним и исправним, у складу са поштовањем интегритета и достојанства личности. Међутим, у посебним ситуацијама управо то могу бити начини за спречавање угрожавања слободе и интереса личности. На пример, мере контроле оправдано осумњичених за криминал, за нарушавање свих облика безбедности грађана, и у другим специјалним случајевима, о којима је неопходно одлучивати посебно и појединачно. Но, ово није научно истраживање.

Треба напоменути да се, понекад, строго разликује примена метода у научним истраживањима од коришћења научних метода у практиковању одређених делатности. Ово је само условно оправдано. Јер, са становишта укупне праксе, битно је уношење научних метода у све облике сазнања живота и делања људи.

Испитивање се може вршити као индивидуално (један испитаник – један испитивач), групно (неколико испитаника – један или више испитивача) и колективно (једна мања друштвена заједница која даје заједнички договорен одговор или један или више испитивача).

Такође, по начину општења могуће је усмено, писмено и комбиновано испитивање. Усмено испитивање подразумева усмено постављање питања и усмено давање одговора у непосредној комуникацији између испитивача (интервјуера, анкетара) и испитаника. У остваривању усменог испитивања јавља се модалитет коришћења технички посредујућих средстава као што су телефон, размена аудио-траке или других аудио-визуелних средстава. Очигледно је да постоје значајне разлике при непосредном општењу испитивача и испитаника и посредованом општењу на шта делују својства коришћења техничких средстава.

Коришћење техничких средстава у испитивању омогућава и специјалне видове испитивања популације. На пример, могуће је одређена питања поставити преко радија, ТВ-а, рачунарске мреже и њихових система („Интернет" и сл.) без непосредног општења испитивача и испитаника. Први покушаји учињени су још у XIX веку (Марксова анкета посредством новина). Ову врсту испитивања назваћемо медијским испитивањем. Мада ова испитивања нису нова, она још нису довољно истражена, па се не зна који су услови, поступци, садржаји за ту сврху најповољнији, а нарочито се не могу оценити добијени резултати. Наиме, у оваквим испитивањима, проблем обезбеђивања анонимности остаје стално отворен!

Писмено испитивање подразумева постављање питања и давања одговора у писменој форми

Комбиновано испитивање мање је коришћено у науци него у пракси медија. Оно подразумева усмено постављање питања а писмено давање одговора. Модалитети овог испитивања су многобројни, па их је боље обрадити у оквиру техника испитивања.

3.2 1.2. *Технике испитивања*

У основне технике испитивања убрајају се интервју и анкета. Као посебан њихов род могу се у испитивање уврстити и одређени облици тестова, мада неки од њих могу бити уврштени у експеримент стога што захтев за решењем одређеног задатка може да се јави као експериментални чинилац.

Интервју и анкета се често недовољно појмовно разликују не само у дневном општењу већ и у стручној и у научној литератури. Појам интервјуа често се идентификује са појмом анкете, а анкета са сваким обликом испитивања узорка одређене популације. Коректна примена испитивања као научног начина сакупљања података подразумева разликовање техника испитивања. Битни критеријуми за разликовање интервјуа од анкете су својства инструмента и поступка испитивања.

Инструмент интервјуа је „основа за разговор" која се у пракси још назива и „подсетник за разговор", што није потпуно коректно ни довољно обухватно. Инструмент интервјуа је образац, који садржи питања које ће испитивач поставити испитанику и места за убележавање одговора испитаника Битна је карактеристика сваке основе за разговор да конципира и захтева непосредну комуникацију испитивача и испитаника и њихову обострану активност у интеракцији. Из тога произлази и очекивање да ће се добити више неформализованих одговора, те се конструкцијом инструмента и графичким решењем његовог изгледа предвиђа посебно место за уписивање таквих нетипизираних – неформализованих одговора. Анкетни упитник, као инструмент анкете, не поставља такве захтеве и такве могућности не предвиђа.

Поступак у вођењу интервјуа знатно се разликује од поступка приликом анкетирања по својој сложености и по захтевима према испитивачу и испитанику, као и по сложености садржаја и нивоу сазнања која се применом интервјуа стичу. Сложеност поступка интервјуа је већа, анкете мања. Захтеви према интервјуеру и интервјуисаном су већи него према анкетару и анкетираном. Интервју је продорнији, могући ниво сазнања и степени могуће истинитости сазнања већи су применом интервјуа него применом анкете.

Наведени критеријуми разликовања су довољни да оформимо дефиниције интервјуа и анкете које ће, изведене из дефиниције испитивања као општије, изразити постојеће посебности

1) Интервју или научни разговор

Интервју је техника прикупљања података испитивањем путем непосредног усменог и личног општења испитивача и испитаника [14] Може се приговорити да се датом дефиницијом јако сужава обухват појма „интервју", јер искључује писмене облике општења Таква примедба је оправдана и тачна је, али је без већег значаја за дефинисање научног разговора. Појам „разговор" подразумева непосредно двострано лично размењивање порука између двојице учесника уз њихово обострано активно односење „Научни разговор" подразумева да тај разговор, то општење обезбеђује добијање истинитих исказа о садржају ставова, судова, закључака, сазнања, идеја итд. испитаника. То, даље, практично, не значи да се води разговор равноправних или једнаких, подједнако мотивисаних учесника у разговору, већ подразумева извесну супериорност испитивача која произлази из његове обучености и одабраних и развијених особина личности специјалним припремањем, али која не сме бити манифестована тако да је саговорник опази, него треба да се изрази у резултату испитивања. Стога је неопходно остварити личну непосредну ситуацију општења у којој се активирају све предности личности интервјуера, предности поступка и инструмента. Све многобројне предности губе могућност деловања у општењу посредством одређених техничких апарата (нпр., телефона) или у писменом општењу (писмено постављена питања на која се такође писмено одговара) итд. Стога, свако испитивање које не подразумева непосредну личну комуникацију између испитивача и испитаника или искључује неформализован и креативан однос у међусобној комуникацији (што је такође сметња за активирање позитивних способности личности испитивача) не сматрамо истинским научним разговором.

Погрешно би било апсолутизовати надмоћност интервјуера која произлази из положаја оног који пита и који зна шта су други одговарали И испитаник има неке облике надмоћности. Он даје пристанак да се разговор обави, утиче на место и време разговора, он бира садржај, форме и интонацију одговора и опредељује укупну атмосферу разговора. Осим тога, испитаник је компетентнији за материју коју садрже многа питања која му се постављају. Надмоћност интервјуера је само у процедури – радној сфери.

Постоји више типова интервјуа и више критеријума њиховог разврставања [15] Уобичајени су критеријуми: рад интервјуера и број и однос истовремено испитиваних испитаника од стране једног испитивача.

По првом критеријуму имамо поделу на: неусмерени и усмерени интервју.

Неусмерени интервју је научни разговор у коме испитивач самостално одабира садржај, облик и редослед постављања питања, сагласно сопственој процени карактеристика испитаника и ситуације у којој се води разговор.

Назив „неусмерени интервју" могуће је само условно прихватити, као и назив „слободни интервју". У науци, с изузетком оријентационих истраживања – па и тада само условно и са знатним ограничењима – неусмерених, односно слободних интервјуа нема, интервјуер никада није сасвим слободан и неусмерен. Пројекат истраживања кроз операционализацију предмета, хипотезе, и индикаторе строго је детерминисао могући садржај и облике питања. Стога су питања нужно концентрисана на одређене предмете. Предистраживање, по правилу, даје довољно основа за изграђивање основе за разговор и конципирање поступака.

Из назива „неусмерен", „слободни" интервју произлази питање да ли се за такав интервју припрема инструмент (основа за разговор) и планира поступак, као и каква је улога психолошке и логичке стратегије у примени те врсте интервјуа?

У политикологији, а нарочито у практиковању политике и извесних делатности политике, неусмерени, тј слободни интервју је у веома честој употреби

због своје еластичности и прилагодљивости ситуацији. То је посебно употребљива техника у тзв. индиректним испитивањима, која су карактеристична за рад одговарајућих информативних служби, као и за активност политичара у практиковању политике. Стога је важно одговорити на претходна питања

Прво, у научним истраживањима основа за разговор треба увек да се конструише у писаном облику. По правилу, то су општа питања, односно кључно питање, батерије питања која могу бити само евидентирана или се, чак, могу подразумевати. Ипак, препоручљиво је означити бар главне сегменте садржаја тих питања.

Битна карактеристика тих питања је да она исказују о чему ће се разговарати, а не шта ће се питати. Отуда је и изведен други назив за инструмент – подсетник за разговор. Формулација тих питања крајње је еластична стога што не обавезује интервјуера на одређене форме постављања питања.

Психолошка и логичка стратегија се и овде примењују. Психолошка – за планирање понашања у могућим ситуацијама, а на основу модела (типова) познатих ситуација у таквим истраживањима. Логичка – у конципирању организације садржаја основе за разговор, посебно садржаја питања.

Образац основе за разговор нужно садржи и места предвиђена за уношење одговора

Неусмерени, тј. слободни интервју одговара свим типовима испитивања, али у првом реду благом и оштром.

У прикупљању сазнања у практиковању политике, односно одређених практичних делатности у практиковању политике, не сачињава се увек основа за разговор, односно образац за евидентирање исказа у писаној форми. Међутим, и у тим ситуацијама постоји основни замишљени модел могућих питања, те се ни у ком случају не може говорити о неусмереном, тј слободном интервјуу у апсолутном значењу.

Усмерени интервју, за разлику од неусмереног, има у сваком појединачном случају веома прецизно и свесно разрађен инструмент и поступак. Слобода избора садржаја и облика питања и понашања испитивача знатно је ограниченија него у неусмереном интервјуу. Ипак, могућности научног сазнања одговарајућом применом овог интервјуа у истраживању политичких појава нису мање него при неусмереном интервјуу. Напротив, рекло би се да су чак веће

Предности усмереног интервјуа у односу на неусмерени су, у политичким наукама, у првом реду у непосредности веза са предметом истраживања, хипотезама и индикаторима – па, према томе, и у адекватности, ваљаности података сакупљених овом техником. Друга предност му је у обезбеђивању систематичности у прикупљању података и систематичности прикупљених података, трећа у економичности и четврта у прецизности.

Називом „усмерени интервју", у ствари, обухватају се два, односно по неким класификацијама три типа интервјуа.

– прво, усмерени оријентациони интервју,

– друго, дириговани и

– треће, ригорозни интервју.

У политичким наукама *усмерени оријентациони интервју* има предности над осталима. Његове битне карактеристике су:

– прво, развијени инструмент (основа за разговор у облику обрасца, са формулисаним питањима и местима за бележење одговора), организован у складу са нормама психолошке и логичке стратегије и са одговарајућим графичким решењем и обликом,

– друго, прецизно развијен поступак на основу претходно изучених и типологизираних ситуација и конструисања модела очекиваних ситуација.

Међутим, развијене одредбе поступка еластичне су и подразумевају креативну самосталност испитивача нарочито у:

а) избору конкретног начина (у складу са концепцијом) успостављања контакта са испитаником и стварању комуникационе ситуације;

б) избору редоследа питања у оквиру батерије односно левка;

в) објашњењу – тумачењу садржаја питања и избору садржаја и облика потпитања када је то потребно ради јаснијег и прецизнијег одговора;

г) класификацији одговора или формулисању исказа који се не може подвести под већ дате алтернативе (модалитете) одговора предвиђене у основи за разговор.

Испитивач (интервјуер) је обавезан да постави сва питања садржана у основи за разговор, и то прво у облику у коме су она дата. Упутно је да их, при том, не чита већ их зна напамет, што је, када основа за разговор садржи мањи број питања (до 40), сасвим могуће. Приликом постављања питања забрањено му је да наводи „алтернативе" (модалитете одговора) садржане у потки питања, већ дате одговоре подводи (класификује) у један од предвиђених модалитета. Ако они нису довољни или ако није сигуран где би требало подвести добијени исказ, уписује суштину тог исказа уз што потпуније поштовање оригиналног облика на, за то предвиђено, одговарајуће место у основи за разговор. Ова врста интервјуа одговара свим типовима испитивања.

Дириговани интервју подразумева такође прецизно развијен инструмент и поступак, али и знатно ограничење самосталности испитивача. Његова самосталност се своди на активност у успостављању контакта и комуникационе ситуације (у складу са усвојеном концепцијом стратегије). У току разговора мора се стриктно придржавати редоследа и формулације питања. Овлашћен је да, када је то преко потребно, сагласно психолошкој и логичкој стратегији, постави одговарајућа потпитања и допунска питања, али не одступајући битно од већ датог оквира питања формулисаног у основи за разговор. Као и код оријентационог, тако и овде, не нуди алтернативе (модалитете), већ одговоре класификује или, када то не може, уноси изворни облик одговора на за то предвиђено место у основи за разговор

Овај тип интервјуа првенствено одговара неутралном типу испитивања.

У односу на претходне врсте интервјуа, он је мање продоран, али је систематичнији и економичнији

Као варијанта даљег смањивања захтева за креативношћу испитивача и ограничавања његове слободе у поступку испитивања, јавља се тзв. *ригорозни*

интервју Инструмент и поступак у овом интервјуу су још потпуније и прецизније разрађени, те испитивач у току испитивања не сме да одступа од редоследа и формулације питања, нити да поставља допунска питања. Стављајући испитанику на увид предвиђене модалитете одговора, интервјуер је овлашћен да, само када је заиста неопходно, објасни прави садржај питања или модалитета одговора. При том, не сме да уноси нове појмове нити да користи нове логичке конструкције.

Ова врста интервјуа подсећа на анкету, те је разлику често тешко опазити. Битна разлика у односу на анкету је већа слобода интервјуера у успостављању ситуације комуницирања, затим, у обавези интервјуера да лично унесе све одговоре у образац, и као и код других врста научног разговора, да унесе своје опажање о испитанику, о његовој предусретљивости, искрености итд.

Ригорозни интервју одговара неутралном испитивању.

Предности овог интервјуа су систематичност и економичност, али су му недостаци знатно смањена продорност и веродостојност исказа.

Интервјуи се могу размотрити и по броју испитаника с којима један интервјуер истовремено општи, односно броју испитаника који суделују у формирању одговора и њиховом узајамном односу.

По том критеријуму научне разговоре можемо поделити на: индивидуалне, групне и колективне.

Индивидуални интервју је научни разговор у коме, у једном временском одсечку, испитивач непосредно вербално општи само са једним испитаником. У политичким наукама ова врста интервјуа има предности над осталим врстама интервјуа. Уколико је материја сложенија и обимнија и уколико је предмет испитивања више личног, интимног карактера, предности индивидуалног интервјуа су веће. Испитивач може да се концентрише на једног испитаника и да, по правилу, запази и најситније детаље у исказу испитаника на које се може ослонити у даљем току разговора. Индивидуални интервју дозвољава комбиновање са посматрањем, при чему се опажања користе као оријентациони ослонац за понашање у разговору или као контролни показатељ истинитости исказа испитаника и његове укупне искрености.

Специјалан и ретко применљив облик индивидуалног интервјуа је онај у коме више испитивача (тим испитивача) испитује једног испитаника. Могу се јавити (у примени научних метода у истраживању за практиковање појединих делатности ово се јавља чешће) две варијанте:

прва, више испитивача, у једном временском низу, чија ритмика може да буде правилна или неправилна, временски размаци краћи или дужи, а ситуација испитивања иста или различита, испитује једног испитаника о истим садржајима. Поступак испитивања сваког испитивача може бити исти, али и сасвим различит. Сваки испитивач упознат је са резултатима претходног испитивања. Оваква испитивања су веома продорна и коначно сакупљени искази су проверени и прилично поуздани, али је поступак неекономичан, а пристанак испитаника је доста тешко прибавити, осим када се ради о индиректним испитивањима. За оваква испитивања подесни су у првом реду неусмерени, па потом и оријентациони интервју. У овом случају они су претежно облик примене оштрог испитивања,

друга ситуација је када истовремено више испитивача испитује једног испитаника мењајући улоге и понашање према испитанику. Као и у претходној ситуацији може се констатовати велика продорност овако примењеног оштрог испитивања употребом неусмереног или оријентационог интервјуа, али и неекономичност ове варијанте испитивања. Наиме, на овај начин се интервју не може применити масовно, а јављају се и други проблеми.

Изложене варијанте индивидуалног интервјуа могу се стога сматрати подесним само за специјална и методолошка истраживања.

Групни интервју подразумева истовремено комуницирање једног испитивача са више испитаника на истом месту и у исто време или више испитивача са више испитаника. У оба случаја одговори су индивидуални. Први случај (један испитивач – више испитаника) чешћи је и његова основна вредност је у економичности. Међутим, сви остали недостаци испитивања су знатно изразитији него приликом примене осталих врста интервјуа. Продорност групног интервјуа је мања од продорности индивидуалног, а он одговара више неутралном испитивању него благом. Оштро испитивање је могуће само изузетно у специјално аранжираним ситуацијама. На пример, у случајевима интервјуисања једне мале групе о малом броју или само о једном питању испитивач може, водећи неформалан разговор, да сучељава исказе учесника у разговору, да им супротставља раније дате исказе итд. и да на тај начин спроведе групни интервју као технику оштрог испитивања. Међутим, овде се јављају озбиљнији проблеми организационо-техничке и етичке природе.

Групни интервју није нарочито подесан за истраживање обимних, сложених и осетљивих питања, те се стога у политичким наукама не може сматрати нарочито погодним.

Колективни интервју подразумева комуницирање између једног испитивача и једне заједнице – колектива који на постављено питање даје јединствен заједнички одговор. И овде се може јавити више облика, али два су основна.

Први облик овог интервјуа је општење испитивача и колектива преко „спикера" – лица које у име заједнице формулише и саопштава одговоре пошто је колектив свој одговор конституисао. Улога интервјуера је ту мала, његово општење са испитаницима веома је ограничено. Стога је за овај облик подесан дириговани или ригорозни интервју али одговара неутралном испитивању. У политичким наукама овај интервју има значаја првенствено у верификацији неких већ познатих ставова. Продорност му је мала, али економичност велика.

Други облик је знатно функционалнији, нарочито ако се у том испитивању појави тим испитивача. За успех таквог интервјуа потребна су најмање два испитивача.

Ова варијанта колективног интервјуа остварује се тако што један испитивач води разговор са колективом постављајући питања (основна, допунска и потпитања) и учествује у формулисању одговора чију садржину изграђује колектив кроз дискусију. Истовремено други испитивач у првом реду евидентира све

одговоре који би могли да буду од интереса за истраживање, одмах их разврстава на оне који одговарају на питање непосредно, посредно и на оне који се односе на питање Унутар њих на оне одговоре са којима постоји општа сагласност испитиваног колектива (није било противљења), на оне са којима постоји сагласност већине, и на оне са којима не постоји сагласност већине

Као колективни одговор се прихвата онај око кога постоји сагласност већине, а изостаје активно противљење мањине.

Главна вредност ове врсте интервјуа је богатство података о предмету истраживања који се добијају за расправу у процесу конституисања заједничког одговора колектива. Са становишта предмета политичких наука, сваки овакав интервју је истовремено и озбиљан облик посматрања са учествовањем зато што се ту, пред очима интервјуера (у овом случају и посматрача) развијају процеси усаглашавања и опредељивања. Продорност оваквог интервјуа је велика, али су велики и проблеми у одабирању узорка испитаника, као и проблеми кадровске и техничке природе. Овај облик интервјуа подразумева неусмерени или оријентациони интервју у првом реду, с тим што су могућа сва три типа испитивања.

Интервју је могуће разматрати и са становишта продорности – дубине у сазнању појаве и степена истинитости сазнања. У вези с тим јављају се називи као што су „продубљени интервју" итд. Не одбацујући у потпуности целисходност овакве класификације, сматрамо да је сваки интервју условљен одабраном и развијеном психолошком и логичком стратегијом, развијеношћу и конкретном применом инструмената и поступака. Истинитост, потпуност и дубина сазнања резултат су свега тога. То је разлог што унапред ниједан интервју не означавамо као продубљен или непродубљен, односно што унапред не користимо критеријум класификације који би био условљен постигнутим резултатима или за њих непосрдно везан Сличан став треба узети и према тзв. „интензивном" интервјуу.

Интервју и анкета најчешће су анонимни. Испитаницима се гарантује да се неће водити евиденција на основу које се може утврдити аутор одговора, као и да се о томе неће нико обавештавати.

2) Анкета

У употреби су најчешће два значења појма анкета [16] Прво, веома је распрострањено и опште усвојено у науци и практиковању различитих делатности да анкетом, анкетним испитивањем сматрамо свако испитивање на основу узорка. Друго, уже значење односи се на технику испитивања. По том схватању, које није у супротности са претходним, али је прецизније и конкретније, и, такође, засновано на другачијем приступу, анкета је техника сакупљања података испитивањем у коме не долази до креативности, осамостаљеног рада испитивача и испитаника, већ је њихова активност строго посредована инструментом, тј упутством, садржајем и формом анкетног упитника

Чињеница је да се, делимично због важења ширег појма анкета, као и због одређене истраживачке праксе, јављају и неки прелазни облици који уносе тешкоће у разликовање анкете од интервјуа

Анкете се могу, према различитим критеријумима, класификовати на више начина Са становишта политичких наука два критеријума, која смо користили и за класификовање интервјуа, битна су и овде. То су: рад анкетара и карактеристике инструмента, тј анкетног упитника.

Према критеријуму рада анкетара, анкете можемо класификовати као усмене и писмене.

Усмене анкете подразумевају усмено општење између испитивача – анкетара и испитаника – анкетираног посредством одређеног техничког и другог средства Унутар ове врсте јављају се разне подврсте анкета као што су: телефонска, радио-анкета, ТВ-анкета итд

Писмена анкета подразумева писмено општење између анкетара и анкетираног. Тако се, као подврсте писмене анкете, јављају поштанска, новинарска, статистичка итд.

Често се у пракси јавља комбиновани тип анкета, који добија чак и својства прелазног облика између анкете и интервјуа. То су, по правилу, анкете у којима анкетари уручују непосредно анкетне упитнике испитаницима и, после попуњавања, сакупљају их. Додир и комуникације између анкетара и анкетираних у оваквим случајевима имају чисто технички карактер и ни на који начин не утичу на садржај одговора, иако подстицајно делују на однос испитаника према анкети. Међутим, има и друкчијих случајева. На пример, анкетар добије задатак да објасни поступак попуњавања анкетног упитника или да га демонстрира, да објасни поједина питања која испитаник после читања анкетног упитника прогласи недовољно разумљивим, да, уколико процени да је то потребно или ако такав захтев постави испитаник, чак попуни упитник по диктату испитаника. Има случајева да се анкета спроводи на тај начин што су анкетари обавезни да прочитају питања испитаницима и да унесу њихове одговоре у анкетни упитник. Овакве анкете истраживачи – практичари називају „интервју-анкета".

Очигледно је да се права суштина анкете не ремети све док анкетар који ступа у непосредан лични контакт са испитаником нема никакве друге задатке осим да уручи и, после попуњавања, прикупи анкетне упитнике. Међутим, од момента када се задаци и улога анкетара проширују на истраживачку комуникацију која делује на обим и карактеристике података, анкета почиње да добија карактеристике интервјуа. Уколико је ситауација таква да се због одређених тешкоћа (нпр., због слабе писмености испитаника) улога анкетара приближава улози интервјуера, боље је определити се за прави интервју. Прелазни облици умногоме девалвирају предности и анкете и интервјуа

Писмена анкета има знатне предности, посебно због економичности, када се ради о испитаницима добре писмености и са развијеним навикама за писмену комуникацију То, нажалост, није масовна појава Иако бројни, испитаници добре писмености по правилу немају ни довољно развијену навику, ни довољну мотивацију за писмену комуникацију. Чак и веома писмени испитаници у неким случајевима нерадо прихватају попуњавање упитника.

Усмена анкета је, стога, знатно погоднија, али су и опасности одступања од суштинских одредаба анкете изразитије По критеријуму карактеристика

анкетног упитника можемо утврдити постојање формализованих (стандардизованих) анкета и, насупрот њима, неформализованих (нестандардизованих).

Анкете са формализованим (стандардизованим) писменим упитником јесу све оне које имају прецизно конструисан упитник и прецизно дефинисана питања и модалитете одговора. Тежи се да у формализованим упитницима број модалитета свуда буде приближно исти, и да модалитети одговора истог смисла буду дати истим редоследом у свакој потки. Број алтернатива (модалитета) одговора је најчешће два, три, пет, највише до девет. Ово је последица нужности да се у анкетни упитник (а и у основу за разговор код интервјуа) угради разне врсте скала, дихотомија и класификација, нарочито када се анкета користи као техника у квантитативним истраживањима, односно када се предвиђа статистичка обрада података. Неформализоване (нестандардизоване) анкете нису ретке ни неупотребљиве у политиколошким истраживањима. То су анкете чији се упитник састоји само од релативно мало битних питања код којих је дата само основа питања, док је потка (алтернативе, модалитети одговора) у потпуности изостављена или је само оквирно дата. У условима добро одабраног узорка компетентних и писмених испитаника, њихов образложен писмени одговор може да омогући много већу продорност од формализоване (стандардизоване) анкете. Ову подобност обезбеђују могућа или захтевана образложења, описи узрочно-последичних веза и односа, структуре и функција предмета истраживања. Неформализоване анкете не могу се сматрати ни неекономичним. Наиме, нешто већи обим послова приликом обраде података и захтев за већом стручношћу кадрова (што доводи до повећања трошкова) знатно се компензују смањеним ангажовањем и трошковима у изради упитника и вредношћу података.

Све досад поменуте врсте анкета одговарају искључиво неутралном директном испитивању. Ипак, један облик неформализоване писмене анкете може се јавити и као индиректно испитивање. То је тзв. квалитативна анализа садржаја докумената који вербално изражавају судове, ставове, кроз писане исказе у вези с предметом истраживања, слично индиректном интервјуу у коме евидентирамо усмене исказе о предмету истраживања без непосредног, директног постављања питања.

У науци постоје и схватања да је индиректно испитивање оно у којем питамо испитаника о својствима других људи. Овакав став је неприхватљив стога што се непосредно обраћамо испитанику с циљем прибављања његовог исказа. Према томе, са испитаником имамо директну комуникацију, а то што је предмет нашег интересовања и став (суд, закључак) о особинама неког другог субјекта, не умањује непосредност односа у комуникацији испитивач – испитаник – предмет истраживања.

У класификацији анкета могуће је као критеријум применити и број са којима један испитивач истовремено остварује анкетирања. Ту важи иста подела као и при интервјуисању

3) Тест као техника испитивања

Тест се може дефинисати као систем задатака чије се решење тражи од испитаника у унапред одређеном времену, простору, у унапред утврђеним

условима и на унапред утврђен начин. Стога се не могу све врсте тестова сврстати у испитивање, већ неки од њих имају претежно карактеристике посматрања, а неки карактеристике експеримента. На пример, тестови вештине имају највише својстава лабораторијског експеримента. Међутим, тестови знања, тестови идејних опредељења итд. имају све карактеристике интервјуа или анкете са строго утврђеним скалама судова и рангова.

Битна је разлика између интервјуа и анкете, с једне, и теста, с друге стране, у сврси, па и у поступку конструисања. Интервју и анкета се користе да би се сазнали ставови, судови, закључци и доживљаји (осећања), жеље, тежње, намере, итд. испитаника како би се, у даљем политичком процесу, у складу са њима, изграђивала политичка акција. Тест се користи да би се сазнало колико је од оног што је дефинисано као право решење, став, знање, вредност итд. присутно у свести испитаника и колике су његове способности да то искаже, интерпретира и употреби. Стога можемо рећи да је тест техника утврђивања и мерења почетног стања и ситуације настале после деловања одређених чинилаца, при чему се полази од строго утврђених модела.

Будући да је идеологија саставни део сваке политике, а систем вредности нужни део сваке идеологије, тест је у истраживању овога незаменљива техника. И идејно-политичко образовање (организовано и самообразовање) је саставни део политичке активности. Структура и сума знања се стога морају утврђивати и мерити тестом.

4) Саставни делови техника испитивања

Испитивањем се може истраживати свака прошла, садашња (актуелна) и будућа појава о којој људи могу имати свој став. Према томе, испитивањем првенствено прикупљамо исказе испитаника о њиховим ставовима у вези са политичким појавама који се могу односити на политичке процесе, ситуације, активности, тенденције итд. При том постављамо захтев да нам у вези с тим нешто опишу, квалификују (оцене), открију, објасне или прогнозирају. То постижемо тако што тражимо да нам одређене исказе у инструменту потврде – негирају; димензионирају проширивањем – сужавањем; појачавањем – слабљењем; идентификацијом – негирањем, развијањем – ограничавањем; прихватањем – одбијањем; саглашавањем – противљењем, итд. Из тога произлази да у политичким наукама можемо у вези са политичким ставовима[17] испитивати:

а) објект става. ситуацију, чин, догађај, процес, субјект, метод, средство, циљ итд. б) обим става: једноставни, сложени вишепредметни (са више објеката) и конструкт; в) садржину става. оцена (процена), жеља, очекивање, намера, тежња, захтев, констатација, сумња, итд. г) значење става: иницијатива, усмеравање, подршка, противљење, супротстављање, д) усмереност става: позитивни–негативни; прогресивни – регресивни; конструктивни – деструктвни итд. ђ) изграђеност става. довршени – конституисани, ставови у процесу конституисања, иницирани, ставови у процесу распадања – настајања; ставови у процесу

трансформација, итд. е) трајност става. трајни; ставови изложени мењању; тренутни ставови (реакције), ж) стабилност става: стабилност унутрашњих компонената и њихових односа, променљива својства њихових односа, променљива својства унутрашњих компонената и односа итд. з) интензитет става: висок, средњи и мали интензитет у свим или појединим компонентама; и) улога става у систему опредељења. основни ставови; оријентациони, изведени ставови и оперативни ставови; ј) основе става. инстинктивни, спонтани, рационални, организовани, итд. к) истинитост става: истинити – аутентични, оригинални, неистинити итд.

Заједнички општи предмет истраживања, како је овде дат, подразумева неке чиниоце састава који су својствени свим техникама испитивања. То су:

– психолошка стратегија
– логичка стратегија
– питања

или, уопштеније речено, инструмент и поступак. Међутим, и инструмент и поступак прожети су наведеним чиниоцима који их тако претварају у јединствену смисаону целину.

Инструмент је, било да је реч о интервјуу, анкети или тесту као техници испитивања, образац специјално конструисан према правилима психологије, научне дисциплине у оквиру које се истражује, логике и графички тако решен да је погодан да се лако уоче питања и евидентирају одговори.

По правилу, тај образац садржи сва питања (задатке) организоване у адекватне логичке-садржајне целине и могућности за одговарајуће модалитете одговора.

Поступак су све радње које непосредно претходе или се чине у току примене инструмената. Њиме се обухватају све радње свих учесника у примени инструмената. При том, разликујемо теоријски модел поступања (изражен у облику упутстава, правила, норми и предвиђања за учеснике према утврђеној типологији понашања – укључујући испитаника, испитивача, контролора итд.) од непосредног поступања, које је знатно сложеније и различитије.

Од ова два модела (мисаоно-теоријског модела садржаја и облика, структуре и функција питања и одговора и теоријско-типолошког односа нормативног модела поступака) имамо конструисану одговарајућу технику као њихово јединство.

Сложеност састава сваке од раније поменутих техника испитивања произлази из својстава предмета и процеса испитивања, и тешкоћа у вези с њим које се, у најкраћим цртама, могу одредити на следећи начин:

1) Тешкоће епистемолошке природе настају отуда што своје исказе (обавештења о стварности) дају лица која, често, нису у одговарајућој мери оспособљена и стручна за научно опажање друштвених појава. С обзиром на то да су способност и стручност испитаника различити, њихови вербални искази о појави која се истражује имају такође различиту вредност, па је тиме свакако отежана и њихова научна употреба. Поред тога, ове тешкоће своје узроке имају и у чињеници да обавештеност испитаника о појединим појавама није подједнака, а исто тако су и различита њихова опредељења (вербална и стварна) у вези с тим појавама,

2) Тешкоће психолошке природе извиру из различите менталне зрелости, нивоа интелигенције, психичке сређености, степена и врсте образовања испитаника, могућности да разумеју и схвате вербалне симболе дате у питањима, као и да одговорима у потребној мери вербално изразе своје властито искуство;

3) Тешкоће друштвене природе су, најчешће, последица чињенице да је испитивање специфичан вид симболичког друштвеног општења, у коме се, приликом преношења порука, јављају различите друштвене препреке (у језику којим се комуницира, систему вредности, обичајима, традицији, животном искуству, итд,.) које могу да деформишу, па чак и онемогуће комуницирање између испитивача и испитаника.

Наравно, ниједна од наведених предности и недостатака испитивања нема универзални карактер, већ је њихов значај различит у сваком конкретном случају истраживања.

За свако испитивање су битни садржај, облик и начин размене порука између испитивача и испитаника. Нешто поједностављено, то се може, ради лакшег разумевања, свести на садржај, облик и начин постављања питања, давање и евидентирање одговора. Но, у политичким наукама, у пракси истраживања таква поједностављивања нису корисна. Напротив, сложеност политике као појаве и човека који је посебан политички тоталитет, траже опрезан и селективан приступ у сваком конкретном случају. Стога су садржај, облик и начин размене порука између испитивача и испитаника усмерени концептом психолошке и логичке стратегије, израђеним на типологији познатих ситуација, особина испитаника и својстава њиховог понашања.

Уколико је систем стереотипа и типова понашања мање проверен, утолико предвиђен модел мора бити отворенији и еластичнији.

Психолошка стратегија је концепт понашања испитивача усмерен на рушење психичке баријере, психичког отпора и отклањање нелагодности код испитаника које се могу јавити као тешкоћа, препрека остваривања истинитог сазнања о ставовима, судовима, закључцима испитаника о предмету истраживања. Стога се психолошка стратегија бави питањима:

а) успостављања контакта и стварање повољне ситуације за размену порука;

б) одржавања и даљег развијања комуникационе ситуације;

в) завршавања комуникационе ситуације, њеног затварања и излаза из ње, с тим да испитаник ни у којој области која је била обухваћена сфером комуникације не остане у заблуди, осим у изузетним случајевима када друштвени и научни интерес то налажу (на пример, приликом истраживања илегалних политичких група или организација и сл.)

У склопу тога психолошка стратегија обавезно решава следећа конкретна питања.

– место, време и тип ситуације идентификације испитаника,
– место, време и тип поступка у успостављању контакта са испитаником.

То подразумева утврђивање ситуације представљања испитивача, обавештења испитаника о потреби да комуницира са испитивачем и објашњења о разлозима комуницирања. У литератури, уз позивање на етичке разлоге, инси-

стира се на упознавању испитаника са правим садржајем и циљевима испитивања. То може имати јако позитивне ефекте, али у неким посебним случајевима, који у политичким наукама нису ретки, може створити и непремостиве тешкоће. Стога психолошком стратегијом треба утврдити.

– начин прибављања пристанка испитаника да учествује у испитивању;

– почетна питања и варијанте редоследа питања или тврдњи које ће створити ситуацију континуираног раста отворености и искрености. У вези с тим важна су уводна опажања и констатације које ће погодовати формирању узајамне наклоности и поверења,

– ритам и трајање испитивања са нужним предасима и прелазима;

– начине провере истинитости исказа (контролна питања, враћање на питања на која није одмах добијен одговор итд),

– присуство и учешће других субјеката у испитивању поред испитивача и испитаника и

– облик и тон постављања питања.

Иако тип испитивања детерминише психолошку стратегију, треба имати на уму следећа основна правила:[18]

– уколико је проблематика о којој се испитивањем прикупљају осетљивији подаци и има више лични карактер, или се као таква може схватити, место и време испитивања треба да буду такође што мање официјелни – што „приватнији". Службена просторија и радно („службено") време су у таквим случајевима велика баријера;

– што је проблематика осетљивија, то је присуство других лица мање пожељно, а поготову њихово учешће. Међутим, окруженост другим истински блиским личностима које не присуствују и не учествују директно у процесу испитивања, може да буде корисно;

– сложеност и осетљивост проблематике изазива знатну напетост и захтева неуобичајен ментални и емоционални напор. За нека питања испаник нема готове ставове иако има битне чиниоце њихове структуре, па их конституише на лицу места. То захтева постепеност у испитивању, предахе и прелазе и ограничено трајање испитивања;

– начин постављања питања и евидентирање одговора решава се тако да испитивање добије што изразитији и уверљивији привид спонтаности. Евентуално постављање питања без подсећања гледањем у основу за разговор и без уношења одговора на лицу места, пред испитаником, само су крајњи домети интервјуа који нису без опасности по потпуност и прецизност

Психолошка стратегија води рачуна и о карактеристикама[19] испитивача. То је разлог да се психолошка стратегија формира пре избора и обуке теренских сарадника – интервјуера и да се користи као један од критеријума избора и садржаја обуке. Приликом предистраживања проверава се, у оквиру провере ваљаности пројекта истраживања и ваљаност психолошке стратегије.

Логичка стратегија се односи на организацију садржаја испитивања.[20] Њоме се утврђују логичко-садржајне целине као и садржај питања, међусобни односи значаја и значења одређених логичких-садржајних целина и питања.

Позната су три типа организације садржаја испитивања: тип левка, тип батерије и полидетерминистички тип.

Тип левка подразумева организацију садржаја од ширих, општијих, ка ужим и конкретнијим, и, може се рећи дубљим суштинским питањима. Подтип обрнутог левка подразумева кретање садржаја од конкретног, појединачног, развијањем у посебно и опште.

Тип батерије подразумева дефинисање једног основног, централног питања и, око њега, распоређивања ужих питања која га развијају и објашњавају. Централно питање чак не мора бити експлицитно изложено, већ може бити имплицитно садржано у питањима која су у вези с њим конституисана односно која су целовити чиниоци његовог садржаја.

Полидетерминистички тип је својеврсна комбинација већ поменутих типова усмерен на откривање детерминанти садржаја исказа испитаника (у суштини детерминанте конкретно датих варијабли – независне и зависне). Но, то је, иако мање очигледно, смер и осталих типова организација садржаја инструмената.[21]

Питања, мисаона појмовно-терминолошка конструкција која иницира и стимулише вербални исказ испитаника у вези с предметом истраживања, битна су основа сваког испитивања. Састав питања чине: *основа* питања, која садржи исказ којим се испитивач обраћа испитанику, суштину питања у упитном облику, облику тврдње или неком другом облику, и *понука*, коју чине алтернативе – модалитети могућих одговора испитаника. Додали бисмо да је саставни део питања и графички обликован простор – место за евидентирање исказа испитаника. Такође је, чини се, важно нарочито у анкетном упитнику и тесту, разликовати садржину и облик исказа садржине питања од такође ванредно значајног изгледа – графичког решења облика питања (величина знакова, њихов распоред, празнине итд.).

Питања се могу класификовати на разне начине. Чини се да је битно имати на уму следеће критеријуме класификације: објективност (неутрална и сугестивна питања), предметност (објективна стварност, други субјекти, субјект – испитаник); усмереност (прошлост, садашњост, будућност – реалност, хипотетичка могућност), карактер ставова (закључци чињенички, закључци вредносни, чињенички судови, вредносни судови, ставови); оригиналност (оригинална – аутентична, изведена, конструисана) [22]

За истраживање у политичким наукама сваки од поменутих критеријума је ванредно значајан. Ипак, посебну пажњу заслужују тзв. сугестивна питања, пројективна питања и хипотетичка питања.

Испитивање у политичким наукама увек је и одређени друштвено-политички однос. *Сугестивна питања*, осим код специјалних истраживања (на пример, истраживања отпорности ставова и опредељења) и методолошких истраживања, наносе двоструку штету. Прво, она наводе испитаника да дâ исказ сагласно смеру питања, чиме се добија лажно сазнање о правом ставу испитаника. Друго, задржавајући се у свести испитаника, оно може да утиче на трајно формирање става сагласног ставу који сугерише питање. У неким случајевима, када су ограничене могућности за друге облике деловања на политичку свест,

користе се испитивања у којима су сва или бар битна питања сугестивна. Ово је могуће стога што сугестија не мора бити изражена у облику директне поруке у основи питања, већ ју је могуће наметнути кроз одабране модалитете, кроз њихов број, интензитет, избор термина итд

Пројективна питања се различито дефинишу Ми ћемо под пројективним питањима подразумевати питања која од испитаника траже исказ о могућем понашању других који су им познати у њима познатим ситуацијама. Сазнајна вредност оваквих питања је час оспоравана, час истицана. Свакако, у постављању оваквих питања треба бити строго селективан и опрезан Ипак, ако се пође од чињенице да о искуственим стварима човек претежно суди на основу сопственог искуства, као и на основу искуства оних у које има поверења, може се сматрати да пројективна питања имају велику оријентациону вредност, али не и довољну поузданост за сигурна прогностичка закључивања Њихова вредност расте када се повезују са питањима која захтевају конкретне чињеничке исказе – судове.

Хипотетичка питања се могу сматрати варијантом пројективних питања. Тим питањима се захтева од испитаника да замисли једну ситуацију која му не мора бити искуствено позната, али о којој мора имати одговарајуће основне представе, затим се тражи да саопшти како би се у тој ситуацији понашао. Одговори на таква питања су још мање поуздани и употребљиви за било какво прогностичко закључивање. Добијени исказ се односи на актуелни став формиран на представи о претпостављеној ситуацији која може бити сасвим погрешна. Изгледа да је чак реалнији исказ о могућем понашњу других у хипотетичкој ситуацији него исказ о сопственом понашању стога што је заснован на искуству и опажању понашања других у ситуацији која има исте или сличне компоненте са хипотетичком ситуацијом. У сваком случају, ни корисност ових питања се не може аргументовано оспоравати ако се употребљавају уз дужну опрезност и у вези с другим питањима која се баве чињеницама реалности.

Понекад се комбинују пројективна и хипотетичка питања кроз редослед у коме један тип питања непосредно претходи другом. На пример: „Како бисте сви понашали у ситуацији X?", а одмах по том би следило питање „А како би се у тој ситуацији понашали припадници Ваше странке?" или обрнуто.

Осим општеважећих правила да свако питање треба да обрађује одређени индикатор, да треба да буде јасно, разумљиво и прецизно, да буде у вези са предметом испитивања, да се бави бар једним чиниоцем појаве[23], у политичким наукама важно је поштовати још и следећа правила:

– прво, питања треба првенствено да захтевају исказ (суд) о реалној чињеници у облику констатације без вредносне димензије (исказ – опис чина, догађаја, ситуације итд.),

– друго, питања која захтевају вредносне исказе треба постављати или на почетку или на крају чињеничних исказа о истом – истоврсном основном садржају у функцији класификације, вредновања и у контролној функцији.

Сва питања у основи за научни разговор или у анкетном упитнику немају исту улогу и функцију. Психолошка и логичка стратегија захтевају питања бар у следећим улогама:

а) основних питања То су битна питања која се односе на битне, суштинске одредбе предмета истраживања и стога су неизбежна;

б) општих питања. Она су шира од основних и односе се на опште одредбе ситуације предмета истраживања и основних питања. Општим питањима се фактички ситуирају основна питања у општи оквир истраживања и инструмената истраживања;

в) паралелних питања, која могу да се јаве као посебно постављена или су садржана у општим и основним питањима. Она се најчешће јављају у оквиру мултидисциплинарних истраживања или у истраживањима у којима има више потпројеката односно пројеката у оквиру генералног пројекта истраживања;

г) помоћних питања која су повезана са општим и основним питањима и доприносе њиховом повезивању, разјашњавању, конкретизацији итд. Специфична је ситуација када је инструмент постављен по принципима логичке стратегије која се назива батерија, а која не садржи ни основна ни општа питања, већ се помоћна питања стварно јављају као сегментарни или елементарни делови основног питања,

д) контролних питања која се уграђују у инструмент да би се с једне стране обезбедила истинитост одговора испитаника, а с друге контрола рада интервјуера – анкетара

У оквирима питања основних улога, могу се констатовати знатне разлике у функцијама питања. Најчешћа питања су.

а) радна, која су у функцији прибављања што непосреднијих одговора о предмету истраживања;

б) уводна или припремна питања у функцији успостављања контакта са испитаником и његове припреме за испитивање о предмету истраживања;

в) везна – повезујућа питања којима се повезују групе претходних и следујућих питања у оквиру батерије сродних садржаја,

г) прелазна која имају функцију обезбеђивања лаког прелаза с једног тематског садржаја на други. Везна и прелазна питања се понекад прожимају и тешко се међусобно разликују;

д) питања предаха и одмора у функцији регенерације испитаниковог стрпљења и менталних потенцијала.

Према садржини захтева изложеног у потки питања сусрећемо се са више типова питања. Уобичајена су:

а) актуелна питања, она чији садржај чине савремена, текућа збивања. Она су по правилу, заснована на претпоставци о компетентним искуственим основним сазнањима и увидима испитаника у текућу реалност,

б) реконструктивна питања којима се захтева активирање сећања о прошлости и давање исказа о њој. Претпоставља се да се у памћењу учесника задржавају сазнања и обавештења о прошлим збивањима одређене важности;

в) компаративна питања, којима се захтевају одређена поређења. Ова питања се често јављају као облик реконструктивних или актуелних питања или као њихова комбинација,

г) прогностичко-пројективна питања, која могу да захтевају: прогнозу ситуације – сопствене или ситуације других; прогнозу сопственог или понашања других;

д) питања оцене и процене, односно питања квалификације или квантификације којима тражимо да се испитаник изјасни о одређеном квалитету или квантитету. У ова питања, по правилу, су уграђени инструменти мерења.

Према основном предметном садржају можемо констатовати постојање следећих типова питања:

а) чињенична питања која питају о чињеницама стварности,

б) вредносна питања која траже одговоре о вредносним чињеницама, друштвено оријентационим, етичким-моралним вредностима,

в) питање евалуације (вредновања).

Ако као критеријум узмемо формулацију основе питања, налазимо следеће типове питања:

а) строга (прецизно формулисана);

б) интерпретативна, која дозвољавају или чак захтевају извесна објашњења и разраде. Ова питања могу да буду стимулативна, када су ваљаним упутством, високом способношћу и одговорношћу интервјуера могућности интерпретације лимитиране. У противном ова питања могу да прерасту у сугестивна, веома штетна питања по истинито научно сазнање. У оквиру оваквих питања могућа су потпитања;

в) оријентациона питања – којима се пажња испитаника посебно оријентише на одређену компоненту основног питања;

г) слободна конструктивна питања којима се отвара могућност испитаника да изложи исцрпан и истинит одговор.

Важно је напоменути да истинитост одговора испитаника мора да се схвати бар двојако: прво, да испитаник говори, исказује оно што заиста сматра истином. У том смислу, одговори „не знам" или „нећу да одговорим" такође могу да буду истинити.[24] Друго, истинитост одговора подразумева да је исказ о предмету питања, о предмету истраживања истинит. Ове две истинитости не морају се подударити. Могуће је да испитаник да сасвим истинит исказ о свом сазнању, уверењу о некој чињеници реалности, а да то сазнање, уверење буде сасвим погрешно. Ваљана употреба одабране технике испитивања може да обезбеди вероватну истинитост одговора у смислу да испитаник свој исказ даје сматрајући га истинитим. Међутим, техника не може да обезбеди да исказ истинито приказује, одсликава предмет истраживања. Највише што може то је да омогући разликовање вероватно истинитих од неистинитих односно погрешних одговора.

Формулисање разних модалитета одговора у тој је функцији. Према формама модалитета одговора уобичајена су питања:

а) са отвореним одговорима, без унапред утврђених могућих модалитета одговора који би се могли предложити испитанику или под које би се могли подвести слободни одговори испитаника;

б) са затвореним одговорима у којима су у потки модалитета одговори строго формулисани. У неким случајевима они се предлажу испитанику који одабира један или више предложених модалитета, а у другим се одговори које је формулисао испитаник подводе под унапред формулисане модалитете;

в) са мешовитим одговорима, тј. један део модалитета одговора је затворен, унапред формулисан, а други део отворен. Ово је карактеристична ситуација за усмерени оријентациони интервју

Разна питања, зависно од садржаја захтева, модалитета одговора и других својстава питања, захтевају разне степене психичких напора. По том критеријуму разликујемо следећа питања:

а) тешка, која захтевају велика психичка напрезања и доводе до напетости. По правилу то су питања која захтевају конструисање одговора од више разних чинилаца који се тичу осетљивих и деликатних момената живота, активирају емоције и захтевају повезивање разних знања, обавештења, сећања и претпоставки;

б) просечна, уобичајена питања која не захтевају одговоре ван стандарда и стереотипа;

в) лака питања на која већ постоје стандардни, много пута давани одговори у разним приликама. На пример, питања која се тичу социодемографских обележја. У одређеним ситуацијама када је лични друштвени положај испитаника оптерећен негативним моментима, рецимо незапосленошћу, и ова питања могу да изазову нелагодности и напетости.

Питања се разликују не само по степену интензитета психичког ангажовања, већ и по врсти ангажовања. Тако наилазимо на питања:

а) меморије, б) препознавања, в) уверења или веровања, г) избора – селекције, д) конструкције, креације.

Разумљиво је да питања могу да буду разне сложености. Тако су нека питања.

а) једноставна и она подразумевају у свом садржају само један упитан исказ и само један могућ одговор;

б) сложена вишеслојна питања у чијем се садржају налазе, у оквиру исте тематске одредбе, разни степени сазнања о предмету истраживања које демонстрира кроз избор модалитета одговора;

в) сложена вишеструка питања у чијем се садржају налазе, у оквиру исте тематске одредбе, питања о две или више компонената о којима треба кроз избор модалитета дати одговор;

г) сложена континуирана питања у којима су одговори на део питања захтев да се одговори на други део питања.

Сва сложена питања су оптерећење и за испитаника и за испитивача, те их, кад год је то могуће, треба избегавати. Нажалост, то понекад није могуће због очувања смисла и улоге питања, а понекад због економичности испитивања.

У основи за научни разговор, анкетном упитнику и обрасцу за вербални тест знања између питања се успостављају разни односи међузависности.

Тако имамо питања која су:

а) независна у које спадају питања која се могу поставити самостално од других и чији одговори нису условљени одговорима на претходна, нити условљавају одговоре на следујућа питања. Оваква су питања о старости, полу, итд.

б) зависна-континуирана, која се постављају само ако је на претходно питање добијен било какав одговор;

в) зависна-условљена питања, која се могу поставити само ако је на претходно питање добијен одговор одређеног садржаја;

г) зависна-везана питања, која имају прави смисао и значење само у оквиру одређене батерије питања Њихово право значење не може се утврдити уколико би се она јавила као потпуно самостална

Побројане врсте питања могу се јавити у чистом облику, али се често јављају са елементима других врста, а прожимају се и прелазе из једног у друго.

За политиколошка истраживања важно је имати у виду постојање манипулативних истраживања и постојање манипулативних питања у научном истраживању.

Манипулативна питања, ма каква била по форми и унутрашњој организацији, сугестивна су по томе што наводе испитаника на одређени став или понашање. Два су типа таквих питања: а) директно манипулативна, која су својом основом и потком постављена тако да сугеришу одређен став или понашање; б) индиректно манипулативна код којих ниједно питање посебно узето не делује као манипулативно, али кад су организована у систем, ефикасно делују на ставове и понашање испитаника [25]

У неким случајевима манипулативна питања се јављају ненамерно, а нека су у свим случајевима потенцијално манипулативна. На пример, свако питање о примењеним методама деловања у једној политичкој акцији у чијој се потки те методе набрајају и квалификују потенцијално је манипулативно Најчешће се ненамерна манипулативна питања јављају у акционим истраживањима. Истинска научна истраживања, са изузетком специјалних и методолошких, не би смела да садрже манипулативна питања.

Ма како био добро изграђен инструмент истраживања, питања се не постављају сама. Стога је тон разговора битан чинилац успешног испитивања, нарочито неусмереног интервјуа.

Научни разговор се може водити стабилним, истим „равним" тоном, а може да се мења од једног до другог дела или од момента до момента. Осцилирајући, варирајући тон разговора по правилу карактеристичан је за благо и оштро испитивање

У пракси испитивања, евидентне су две групе разговора: *стимулирајући* и *дестимулирајући*

Основни варијетети стимулирајућег тона научног разговора били би.

а) тон неутралне пажње, који испитивача представља као доброг и објективног слушаоца,

б) тон заинтересованости који даје могућност испитанику да стекне утисак да је његово излагање заиста важно и интересантно за слушаоца,

в) тон благонаклоности, симпатија и разумевања којим се изражава одређен степен саосећања и могуће сагласности са изјавама испитаника односно са шансом да испитаник неометано и слободно изложи своје ставове,

г) усмеравајући тон којим се пажња испитаника усмерава на одређене садржаје питања (основе) али не и потке Циљ усмеравања је да се добију одговори, али да се на њихов садржај не утиче;

д) инсистирајући односно охрабрујући тон којим се испитаник непосредно подстиче да ступи у разговор и да одговара на питања Овај се тон најчешће

употребљава у првим контактима са испитаником, али може да буде користан и приликом постављања деликатних питања. Многе су могуће варијанте овог тона – од веома благих до веома агресивних и провокативних. Да ли ће овај тон да буде коришћен пре свега зависи од врсте испитивања, типа интервјуа, испитаника и испитивача и од ситуације настале у току испитивања;

ђ) смирујући или умирујући тон у случајевима у којима је ток разговора изазвао узнемирење испитаника до степена који води деформисаним одговорима или прекиду разговора.

Дестимулативан, дестимулирајући тон такође се јавља у више варијаната. Међу најпрепознатљивије спадају:

а) провокативан, изазивачки тон који код испитаника изазива осећање нелагодности и притиска, што подстиче отпор испитаника,

б) потцењујући, увредљив тон којим се изражава одсуство уважавања испитаника или његово ниподаштавање,

в) агресиван тон који наговештава неприлике по испитаника ако не прихвати испитивање на очекиван начин. Овакав тон може да изазове одбијање испитаника да учествује у разговору или да само привидно учествује;

г) претећи тон којим се непосредно указује на неповољности по испитаника ако се у испитивању не понаша на пожељан начин. Овакав тон води често одбијању учешћа у разговору или давању одговора за које испитаник верује да се очекују, тј. нетачних одговора или прибегавању одговора „не знам".

Не може се психолошком стратегијом и упутством једноставно обезбедити тон који ће бити коришћен у одређеном испитивању Може да буде корисно да се у контакту са испитаницима користи тон који је највише примерен њиховим карактеристикама и који је у складу са питањима која постављамо. Ова се препорука тешко може оспоравати, али ју је веома тешко применити. Није сваки испитивач дорастао томе да сваки од побројаних тонова ваљано примени, нити је могуће за веома кратко време утврдити карактеристике испитаника. То је довољан разлог да се препоручи коришћење прве две варијанте стимулирајућег разговора на почетку сваког испитвања и да се, ако се икако може, не иде даље од коришћења треће и четврте варијанте.

Дестимулирајући тон се користи само у изузетним случајевима Могуће је чак да се јаве случајеви у којима ће бити коришћена цела скала стимулирајућих и дестимулирајућих тонова.

3 2 1 3 *Основна својства и употребљивост испитивања као начина скупљања података у политичким наукама*

Испитивање је незаменљив начин скупљања података у емпиријским истраживањима у области политичких наука Многобројне критике тзв анкетоманије, које поричу вредност испитивања као искључивог начина прикупљања емпиријских података само су делимично основане. Постоје многобројне области у политичким наукама које се, у одређеном времену и на одређеном простору, не могу другачије истраживати Судови – оцене протеклих догађаја и

текућег стања, очекивања од будућности, значења која се придају одређеним вредностима, намере, информисаност, знање итд. сфере су интересовања политичких наука и емпиријских истраживања у којима је испитивање готово једини могућ начин Стога, имајући у виду све слабости које произлазе из социјалне, политичке, сазнајне, психолошке и друге ситуације, истичемо испитивање као један од најпогоднијих и најлакших начина за коришћење.

У политиколошким емпиријским истраживањима, поред општеважећих правила, постоје значајне специфичности. Оне се јављају као резултат специфичности предмета истраживања, као резултат специфичности политичког као друштвене појаве и, даље, као резултат могућих специфичних последица по истраживача и испитаника. Из тога произлази потреба за директним и индиректним испитивањем

Може се приговорити да индиректан начин испитивања не може бити сматран научним, да пре спада у полицијске и обавештајне методе, да је то провокација, прислушкивање итд. Нема сумње да се о моралној и етичкој страни индиректног испитавања може расправљати, поготово у демократском друштву. Али, ако се сложимо да поред легалних постоје и илегалне и полулегалне политичке акције и активности, и да оне могу бити предмет истраживања, онда је такође неоспорно да је методе и технике истраживања оправдано усаглашавати са природом појаве. Док је о моралној и етичкој страни могуће расправљати, научност индиректног испитивања се не може доводити у сумњу. Јер, овакво испитивање може се спроводити уз коришћење свих потребних научних сазнања и уз строго планирање поступака и средстава, ситуација, облика и начина стимулисања исказа – изражавања ставова испитаника.

Испитивање (директно) у вези са одређеним предметом може се, у политичким наукама, водити само у одређено време и на одређеном простору, само у одређеној политичкој ситуацији и само у одређеној популацији. На пример, данас научници Србије и Црне Горе уопште не могу да обављају директна политиколошка истраживања на територији бивше СФРЈ обухваћене сецесијом, зато што би такво истраживање могло да донесе негативне последице и истраживачу и испитаницима, јер би се могло схватити као својеврсна политичка акција.

Природа предмета испитивања детерминише и тип испитивања. Неутралним испитивањем (анкетирањем) могу се скупити, углавном подаци, о општепознатим ставовима и друштвеним чињеницама. Било би природно очекивати да у демократском друштву, чија би битна обележја требало да буду јавност и отвореност, неутрално испитивање буде најподобније. Али у условима постојања политичке борбе, као и због нивоа информисаности, образовања, стечених навика, традиционалних искустава итд , неутрални контакт не може увек много да пружи Стога, ма колико то изгледало напорно и скупо, благо испитивање је у истраживању политичке активности незаменљиво. Да би се могао добити истинит податак о осетљивим питањима политичких збивања у условима могућих негативних последица или веровање да су оне могуће због критике, негативног става према одређеним утицајним личностима, циљевима, поступцима, потребно је успоставити знатан степен присности и поверење између саговорника да би се он одлучио да изнесе свој став Разумљиво, инсистирање на благом испитивању не значи захтев за клиничким испитивањем, већ подразумева знатно приближавање неутралном типу испитивања

На благо испитивање упућује и чињеница да у нашим срединама анонимност није загарантована ни када истраживач поштује и доследно примењује сва правила и поступке анонимног испитивања. Суседство, другови на послу итд. увек имају увида са ким је разговор вођен, а често и шта је у разговору речено. При том „шта је речено" неретко бива нетачна интерпретација изведена из индиректних и непотпуних индикатора или чак неоснована конструкција, коју није могуће демантовати или побити, јер није јавна, али изазива последице. Још увек примитивна или малограђанска средина, мада на путу интензивне еманципације, није ослобођена свих сегмената и компонената карактера и понашања туђих демократским односима који захтевају људске и грађанске слободе, разотуђење личности и заједнице

Стога, предност дајемо оријентационом интервјуу над осталим техникама прикупљања података испитивањем. А то подразумева и веома пажљиво конципирану психолошку и логичку стратегију, конзистентну – и веома еластичну.

Психолошком стратегијом мора се конципирати целокупност поступака и понашања у процесу прикупљања података – од избора испитивача (који морају да остављају утисак као да су „један од момака" али који морају бити веома образовани и увежбани за овај посао), преко избора места и амбијента за разговор, преко избора времена трајања испитивања (на пример, о врло актуелним питањима разговор може трајати готово бескрајно дуго – као што то показују искуства на темама „како живите", „како ваш аутомобил" и сл.), редоследа питања (који мора бити планиран, али не сме бити неприкосновен, већ мора дозвољавати да се група питања логично повезује на добијени „шлагворт"), психичких одмориштa и могуће „екскурзије" ради ослобађања од замора, једноличности улоге и могуће подсвесног страха и резервисаности, па до завршетка разговора, али не и завршетка контакта са испитаником Очигледно је да оваква психолошка стратегија захтева и одговарајућу логичку стратегију и тип основе за разговор.

Поред нужног повезивања предмета истраживања и хипотеза и њиховог потпуног истраживања, у питањима основе за разговор – односно оног дела предмета и оних хипотеза које се реализују интервјуом – неопходно је формирати логичко-сазнајне целине (које ће имати своје централно питање које не мора бити вербално непосредно експлицирано) унутар којих ће моћи да се формирају различити редоследи и хијерархије питања – унутар којих ће бити могуће, према потреби, ићи од једноставних ка сложеним или ка сложенијим и од општијих ка конкретнијим питањима Изгледа да је полидетерминистички тип конструкције основе за разговор у том погледу најподобнији, односно да је то одговарајућа унутрашња композиција батерије и левака

Посебно значајно је уношење контролних питања. У многим случајевима може доћи до разлике између исказа и става, а изражене противуречности су стога могле онемогућити правилно закључивање испитивача на основу „контекста" и приказа „ситуације". Стога за сваки сегмент конструишемо опште питање

на које добијамо као одговор општи суд – оцену – процену, али и питање – детаљ који је један од суштинских конструктивних компонената одговора на опште питање и на остала питања сегмента – целине основе за разговор

Веродостојност података, осим овим путем, обезбеђује се и целином концепције основе за разговор Опасност да исказ не буде истинит захтева да основа за разговор садржи питања о когнитивној, емоционалној и конативној компоненти ставова Осим тога, неопходно је да испитаник говори о „ситуацији уопште", о понашању других, о својим ставовима о том понашању, о могућем свом понашању у пројектованој ситуацији (која је била предмет његовог суда у вези са понашањем других), и најзад, о сопственом понашању у истим и сличним ситуацијама.

У политиколошким истраживањима конативна компонента, која је директно повезана са активношћу и акцијом, најсложенија је за испитивање. Јер, испитаник ма како се отворено и истинито понашао, ни сам не мора да зна – и најчешће не зна – истину о томе како ће се у могућој ситуацији стварно понашати Али то не чини испитивање мање корисним Напротив, одређена типологија глобалних ситуација за одређене делове друштвене структуре у одређеном времену и на одређеном простору, као и типологија понашања за већину може се извести и ослањајући се на закон вероватноће, може имати и прогностичку вредност.

Како да се прогноза заснива на статистичким законима и на „просечној општости", „просечној правилности", прогноза је вероватна само када се односи на веће групе и у краћем временском периоду

Поузданост података, прикупљених испитивањем, ако се поштују и квалификовано примењују важећа правила у емпиријском истраживању, може бити веома висока. Одређене мере, као што су пажљиво предиспитивање, правилно конципирање места, времена и популације која се обухвата испитивањем, пажљиво и стручно изграђена и реализована концепција испитивања, обучени и одабрани испитивачи, одговарајућа конструкција основе за разговор са контролним питањима и доследна реализација основе за разговор или упитника у складу са психолошком и логичком стратегијом, обезбеђује висок степен веродостојности и поузданости података. Запажања испитивача, која такође треба да буду бележена, ако су квалификована, допринос су поузданости података.

Значајна слабост испитивања, поготову свих врста интервјуа, потиче од интервјуерских односно анкетарских грешака Ове грешке (или тачније обављање посла у нескладу са методским нормама и упутствима) могу да буду техничке и садржинске, намерне и ненамерне Најчешћа одступања на терену су: а) деформисање узорка испитаника тиме што се не испита планиран број испитаника; што се испитивањем обухватају све лакше доступне резервне јединице (и испитаници), чиме се деформише структура, б) површан и несавестан рад испитивача, што се испољава као: нејасно уписивање података, уписивање података на погрешна места, изостављање неких података, површно постављање питања, погрешно разумевање одговора, сугестивно понашање, надмено понашање, попуњавање неких образаца без испитивања или уношење података преписивањем из упитника – основа за разговор који су попуњени на основу рада са испитаником итд. Сви ови недостаци, уз кабинетске недостатке који су настали приликом пројектовања и усмеравања реализације истраживања могу се и морају се спречавати у току скупљања и обраде података Субјективитет истраживача не може се сасвим потрти, али се може објективизирати и рачунајући с њим, негативне последице се могу отклонити

Задржавајући се на оријентационом интервјуу и подразумевајући важност познатих предности и недостатака осталих техника испитивања (анкета – усмене и писмене, интервјуа – слободног, диригованог односно индивидуалног, групног и колективног) јавља се потреба за помињање још једне технике испитивања – коју можемо назвати самоиспитивање Техника се своди на вођење дневника испитаника Концепт дневника – основна питања о којима се праве белешке разрађује испитивач Питања су углавном еластично формулисана, али се односе на конкретне радње и поступке испитаника и оних с којима он ступа у додир поводом појаве коју истражујемо. Обим података и степен њихове обраде обрађује сам испитаник.

3.2.2. **Посматрање као начин сакупљања података и обавештења**

Посматрање спада у методе научног сакупљања података непосредним чулним опажањима манифестација појаве У свим, па и у друштвеним наукама, посматрање има изванредан значај и велике могућности уз, истовремено, знатна ограничења.[26]

Дефинисање посматрања коришћењем појма непосредног чулног опажања (опажања чулом вида, слуха, осета, мириса, укуса – па и доживљавањем) уноси знатне тешкоће у ближе одређење појма посматрања. Поменуте тешкоће узроковане су својствима одређења садржаним у суштини непосредности и у суштини чулног

Непосредно, доследно тумачено, значи изостављање сваког посредовања. Овако строго схватање посматрања искључило би: прво, коришћење било каквих техничких помагала, инструмената; друго, могућности за коришћење сарадника – посматрача

Несумњиво је да на данашњем нивоу развоја искључивање техничких помагала (инструмената) доводи до знатног сужавања могућности посматрања у прикупљању података, а нарочито кад је реч о мерењима. Није употреба свих техничких помагала у посматрању подједнако дискутабилна. На пример, коришћење дурбина, појачавача звука итд., по правилу, неће изазвати ставове и понашања који би тај начин сакупљања података искључивали из посматрања. Ти једноставни инструменти продужетак су или појачање одређеног људског чула. Међутим, термометар је већ нешто друго. Посматрач ту не опажа непосредно хладноћу, већ њено дејство на живин стуб. Он не мора да изађе из просторије која има сталну температуру да би дејство темепературе на живин стуб опазио погледом кроз прозор. При том, он није чулно осетио хладноћу, већ је своје сазнање формирао посредством инструмента. Дакле, строги захтев у погледу непосредности чулног додира и, на тај начин, опажања искључио би многобројна истраживања из посматрања.

Ни строги захтев за искључење људи и њихових исказа из посматрања, тј. строга забрана посредовања свесних субјеката између појаве и субјекта који формира научно-истраживачко сазнање о појави није потпуно одржива. У противном, масовне појаве не би било могуће посматрати, односно о њима прикупљати податке посматрањем. Јер, при посматрању масовних појава нужно је користити већи број посматрача.

И када посматрач лично, непосредно, чулним додиром опажа и евидентира појаву, није могуће изоставити субјективну компоненту. Посматрач опаженом придаје значење и смисао. Такође чула свих посматрача нису увек у истом стању и не морају да буду оптимално осетљива. И, на крају, остаје питање којим чулима се посматрање првенствено служи: видом, слухом, додиром или комбинацијом чула? Ако је више чула активирано у опажању и евидентирању манифестације појаве, које чуло има предност? Узмимо пример изјашњавања о једном предлогу. Они који се изјашњавају расправљају о једном предлогу, дају о њему своје исказе, не гласају, већ се о прихватању предлога закључује на основу датих исказа учесника. Ако су искази показатељи опредељења, а искази су основ добијања података испитивањем, каква је суштинска разлика, у овом случају, између посматрања и испитивања?

Изложене чињенице говоре довољно убедљиво о условности дефиниције, али и о тешкоћама разликовања посматрања од неких других начина сакупљања података. То нарочито долази до изражаја када се жели направити разлика између испитивања (посебно интервјуа) и масовног посматрања. Приликом спровођења интервјуа испитаници казују своја опажања о појави која испитивач евидентира. Посматрач – сарадник опажа појаву и евидентира сопствена опажања. У оба случаја евидентирани подаци доспевају пред научног истраживача као искази других о појави, на основу којих он о њој закључује. И – у оба случаја посредовали су људи својим опажајним могућностима, свешћу и способношћу интерпретације.

Слични проблеми се јављају и приликом разликовања посматрања од одређених облика квазиексперимената. Узмимо на пример покушај разликовања тзв. природног експеримента од посматрања. Појава се одиграва „природно", онако како би се одигравала и када не би била предмет експеримента, односно предмет посматрања. И експериментатор и посматрач посматрају појаву и евидентирају своја опажања – и у томе нема разлике. Једина евентуална разлика била би постојање контролне групе у природном експерименту. Али, ако је посматрање масовно, може се конституисати, сама од себе, унутар масе посматраних субјеката, случајна контролна група која није изложена дејству одређеног чиниоца експерименталног фактора – што се, по правилу, и догађа кад год је у предмет истраживања укључено и распростирање одређене појаве.

У вези с разликовањем посматрања и других начина сакупљања података јављају се проблеми и на релацијама испитивање – анализа садржаја – ex post facto experiment. Овим проблемима ћемо се позабавити када се ови начини сакупљања података буду разматрали.

Однос посматрања и других метода отвара веома сложено питање експерименталности методе. Наиме, изгледа да све методе емпиријских истраживања имају својства експерименталног јер, и када не успостављају вештачку ситуацију за одигравање појаве, при сваком сакупљању података настаје вештачка, организована ситуација. Није природна ни спонтана ситуација одговарати на унапред срочена питања о осетљивим стварима непознатом човеку који је то затражио. Осим тога, и испитивање и посматрање су методе прикупљања података у експерименту.[27] У том смислу треба схватити „експерименталност контролисаних истраживања".

3.2.2.1. *Предмети посматрања*

Основни предмети посматрања могу бити:

а) спољни предмети и појаве које независни посматрачи могу опазити на сличан или идентичан начин. За овај предмет се везује појам посматрања у ужем смислу;

б) посматрач може бити сам себи предмет посматрања. То је самопосматрање – интроспекција, и спада у шире схваћено посматрање.

Предмет посматрања могу бити све појаве чије се спољашње манифестације могу чулно опажати. То значи да се посматрањем могу истраживати само актуелне појаве за време њиховог трајања. Тиме се одређују основне карактеристике посматрања, његове предности, тешкоће примене и недостаци у прикупљању података.

Основна битна карактеристика посматрања као начина прикупљања података је да се њиме долази непосредно до оригиналних, аутентичних података без протока времена и преносилаца података који би могли да их деформишу. То је основна предност посматрања. Истовремено, уз чињеницу да је веродостојност и поузданост података добијених посматрањем већа од оних који су добијени другим начинима, посматрање има бројна ограничења, тешкоће и недостатке у примени. Највећа су у погледу могућности избора предмета и постизања систематичности посматрања.

Из напред датог одређења посматрања произлази да се као предмети истраживања не могу јавити појаве које су прошле, а јављају се знатне тешкоће у истраживању унутрашњих психичких појава, вредности, ставова, доживљавања, итд., као и код истраживања дуготрајних, широко распрострањених, масовних и веома сложених појава.

Прошле појаве се у неким случајевима, и нарочито у неким наукама (на пример, археологија), могу истраживати и методом посматрања остатака материјалне културе. За политичке науке остаци материјалне културе немају примарни значај, а када се користе, сматрају се документима који се анализирају.

3.2.2.2 *Тешкоће и ограничености посматрања*

Тешкоће везане за масовне, дуготрајне, широко распрострањене и веома сложене појаве су, у суштини, проблеми остваривања систематичности посматрања. Основне тешкоће биле би:

1) ограничност опажајног поља истраживача – које произлази из чињенице да се прикупљање података посматрањем састоји од низа појединачних опажања

делова манифестација реалног тока стварног збивања – без ометања или уз минимум ометања спонтаности посматране појаве од стране истраживача;

2) подређеност процеса истраживања спонтаном ритму догађаја – што произлази из чињенице да ритам опажања зависи у потпуности од брзине одигравања догађаја;

3) сложеност појава и истовременост многобројних разноврсних манифестација појаве – које је тешко, због обима, бројности и разноврсности опажати, памтити и регистровати Ово води селективном односу истраживача и нужно осиромашењу података и умањивању систематичности и прецизности;

4) неправилност, односно неуједначеност правилности одигравања различитих друштвених појава – што отежава предвиђање, планирање и припремање за посматрање нарочито нерегуларних, неуобичајених, ретких и краткотрајних појава у којима се могу испољити неки латентни друштвени односи и својства (на пример солидарност, супротност интереса, заједништво, акциони потенцијали, чврстина и постојаност итд.);

5) теоријско-методолошки недостаци, међу којима су најзначајнији:

а) недовољна методолошка проученост посматрања;

б) неразрађеност класификационог система разврставања података, што је повезано са неразвијеношћу типологије понашања;

в) неприлагођеност операционалних дефиниција појмова који се у истраживању користе (више одговарају вербалним исказима), из тога недовољна разрађеност могућих индикатора,

г) неразвијеност метода формирања временско-просторног узорка у истраживању дуготрајних и дисперзивних појава;

д) неразвијеност и недовољна провереност правила рада посматрача.

Све ово допринело је да се као најповољнији предмет истраживања посматрањем сматрају:

а) мале друштвене, институционализоване или експерименталне групе,

б) процеси одлучивања у институцијама и органима,

в) процес рада, организација, подела рада и садржај појединих занимања у подели рада итд.

Све тешкоће и недостаци не испољавају се у истој мери при свим посматрањима, нити су све врсте посматрања подједнако погодне за све предмете истраживања

3.2.2.3. *Проблеми класификовања техника посматрања*

Посматрање се, као и други начини (методи) сакупљања података, остварује применом одговарајућих техника посматрања С обзиром на чињеницу да смо технике истраживања дефинисали као систематско, сврсисходно јединство инструмената и поступака, морамо констатовати да смо на тај начин обавезни да користимо критеријуме.

а) инструмента

б) поступка

За сва посматрања можемо констатовати да се као инструментом служе протоколом или евиденционим обрасцем и кодексом (класификацијом) појмова. То им је заједничко. Но, ту сада заједништво престаје. По критеријуму инструмената можемо сва посматрања поделити на.

1) посматрање без коришћења техничких помагала у процесу опажања;

2) посматрање са коришћењем техничких помагала као помоћних у процесу опажања,

3) посматрање са интензивним коришћењем техничких помагала, тј. инструмената.

Посматрања са искључивим посредовањем техничких помагала, тј. инструмената веома су честа у природним наукама, а и у неким специјалним областима друштвених и политичких наука. То су посматрања помоћу аутоматске камере, прислушних уређаја, итд., што није уобичајено у редовним научним истраживањима, те око којих постоје значајни етичко-морални проблеми. Но, животна пракса их познаје и при том користи научне методе, те она не могу остати изван наше пажње.

Други критеријум (критеријум поступка) захтева примену два поткритеријума:

а) непосредност и

б) учешће.

Због чињенице да у извесној мери одступамо од уобичајне класификације, која ће доцније бити приказана, морамо напоменути да је уобичајено говорити о непосредном посматрању и посматрању са учествовањем

Према степену непосредности посматрања, сматрамо правилном поделу на:

1) непосредна посматрања у којима је посматрач једно исто лице које опажа, евидентира, обрађује податке и закључује на основу њих;

2) посредна посматрања у којима научник – истраживач прикупља податке посредством опажања појаве преко више сарадника, чак и кад суделује у посматрању

Критеријум учешћа је прилично неодређен критеријум Наиме учешће у неком процесу подразумева нужно одређени степен активности у остваривању појаве Према томе, то није просто присуствовање појави – процесу без улоге и места у њој. Стога је целисходно направити следећу класификацију:

(1) посматрање с учествовањем;

(2) посматрање с присуствовањем, и

(3) посматрање без присуствовања.

Према овој класификацији посматрање с учествовањем подразумевало би само она посматрања у којима посматрач има одређену улогу у остваривању процеса: посматрање са присуствовањем било би оно у којем посматрач нема никакву улогу у процесу, али је непосредно присутан збивањима, активностима – у које није укључен; посматрање без присуствовања подразумева посматрање у коме је опажање обављало неко друго лице или одговарајући инструмент, а да посматрач непосредно чулну везу с појавом уопште није успоставио.

Уобичајена је класификација на:

(1) синтетичко (комплексно) посматрање;

(2) непосредно посматрање,

3) масовно посматрање и

4) проучавање појединачних случајева.[28]

Ова класификација, иначе, меша критеријуме непосредности и критеријуме карактера предмета посматрања.

Посебно ћемо обрадити синтетичко-комплексно посматрање и непосредно посматрање

Синтетичко или комплексно посматрање има следеће битне карактеристике концентрисане око предмета и поступка спровођења посматрања:

Предмет комплексног посматрања је, по правилу, једна глобалнија, сложенија и дуготрајнија друштвена појава (на пример – одређено насеље, радна или политичка организација, заједница и сл.)

Поступак у спровођењу овог истраживања посматрањем карактеристичан је по следећем:

– прво, пројект истраживања је нужно еластичнији од осталих и дозвољава у току рада знатније промене како у коришћењу појединих инструмената и поступака, тако и смера и концепције истраживања, сагласно подацима који се, по фазама, прикупљају и обрађују;

– друго, по фазама се врши секвенцијална анализа, на основу које могу да се мењају полазне поставке и закључци претходних фаза истраживања;

– треће, по фазама је корисно вршити тзв. „квазистатистичко" сређивање података с циљем откривања празнина у прикупљеној грађи и утврђивања практичних могућности на основу прикупљених података.

Спровођење комплексног посматрања подразумева четири основна задатка који се временски међусобно преплићу. То су:

1) одабирање проблема, дефинисање основних појмова и израда инструмената за прикупљање и сређивање података (класификација, обрасци, технички апарати за евидентирање података итд.);

2) прикупљање података посматрањем о учесталости, распрострањености и својствима (о манифестацијама) разних појава, односно одређених појава у посматраној средини,

3) укључивање података у теоријски модел (што подразумева у току рада и потребно реконструисање модела) и

4) синтеза података.

Треба имати у виду да током рада непрекидно прети опасност од хроничарског описивања догађаја, од чега је брана секвенцијална анализа по фазама. Међутим, то не значи запостављање хронологије

Непосредно посматрање је оно у коме истраживач непосредно чулно успоставља однос са стварним чињеницама и на тај начин долази до података о њима. Непосредно посматрање може се класификовати, према раду и улози посматрача, у две групе.

– посматрање без учествовања и

– посматрање са учествовањем

Посматрање са учествовањем се дели у пет подгрупа.

(1) потпун учесник – је тип посматрања у коме се, по правилу, у посматраној групи не зна да је изложена посматрању, нити јој је познато ко од њених чланова, поред редовне улоге у групи, врши и улогу посматрача. Овај тип посматрања је врло ефикасан за прикупљање истинитих података о понашању групе, а када се ради о затвореним групама, и једино могућ. Међутим, овај начин изазива одређене дилеме етичке природе. да ли је дозвољено вршити научно истраживање над субјектима који за то нису дали своју сагласност. Ова дилема се отклања ако се пође од виталних друштвених интереса и потреба као од критеријума на основу кога се опредељујемо. Постоји став да се та дилема, у одређеним случајевима, може решавати накнадним обавештавањем и накнадном сагласношћу.

(2) учесник – посматрач – члан је посматране групе, у њој обавља своју редовну улогу, али, са знањем групе, преузима и улогу посматрача. У његовом редовном раду преовлађује његова редовна, односно радна улога.

(3) посматрач-учесник – је по својој улози и положају у свему исти са учесником посматрачем, осим што је он слободнији у кретању и код њега преовладава улога посматрача.

(4) чист посматрач – по правилу, није члан групе, нема у њој сталну (на пример, радну) улогу, већ је присутан, по правилу пасиван, учесник у збивањима са искључивим задатком да обави посматрање. Посматрана група је информисана о његовој улози.

(5) научни посматрач – је тип који је у класификацију унео др В. Милић. Посматрана средина је прихватила и рад посматрача у улози истраживача, те он нема никакве задатке осим да комуницира са средином и обавља посао посматрача.[29]

Предности овог типа посматрања са учествовањем су у томе што је могуће доћи до аутентичних, веродостојних и исцрпних података о збивањима у групи, до којих је знатно теже доћи лицима изван групе. Међутим, постоје опасности од пристрасности посматрача због интересне повезаности с групом, те је потребно предузимати мере с циљем обезбеђивања објективности опажања посматрача. Те мере се своде на:

а) развијање инструментарија и поступака;

б) обуку посматрача;

в) строгу контролу рада посматрача која се јавља и у виду алтернација (посматрача – парова који раде независно)

Претпоставка је да су два последња типа посматрања, по природи ствари, објективнија, јер немају повезан интерес са посматраном групом.

3.2.2 4 *Специфичности посматрања у истраживању политичких појава*

Посматрање као начин прикупљања емпиријских података у политиколошким истраживањима има све предности и недостатке који се могу запазити у вези са његовим коришћењем и у свим осталим научним дисциплинама у друштвеним наукама сродним политикологији. Осим тога, у политиколошким истраживањима потребно је решавати уз опште и неке проблеме који су или јаче изражени или их у другим научним дисциплинама нема.

Политичке појаве су по правилу масовне, континуиране, сложене и веома дисперзивне – просторно, социјално и садржајно. Политичка активност је комплекс различитих понашања изузетно бројних и разнородних субјеката у различитим временским сегментима, на различитим просторима итд. Чулно опажање мноштва унутрашњих збивања, прикривених, тајних, мистификованих, у којима исти индикатори могу имати и често имају различито значење, у многоме је ограничено А сам посматрач, поред тога што је нужно ограничен законима простора и времена, спољним ограничењима у приступу тајнама и сопственим слабостима, у области политике веома је много изложен притисцима интереса, идеологије, права итд. Стога је посматрање у политиколошким истраживањима условљено решавањем бројних методских организационо-техничких, кадровских и стручних проблема.

Емпиријско истраживање политичке активности и акције коришћењем посматрања, најмање је проблематично у истраживању институционализованих облика активности – нпр., седница, различитих формализованих скупова и сл. Институционализовани облици политичке активности дозвољавају потребну припрему и о себи дају низ података и пре обављеног посматрања: по правилу, зна се шта је предмет активности, ко су могући учесници, који су могући типови понашања итд. То дозвољава избор одговарајуће личности, прецизну израду протокола (обрасца за бележење запажања), избор и припрему техничких средстава који се могу користити као помоћна (магнетофони, камере и сл.).

Техника посматрања у емпиријском истраживању политичке активности неформализованог типа теже се примењује.

Најчешће није могуће предвидети спонтани или стихијски ток активности, велики део ове активности одиграва се између појединаца – у приватном или у полуприватном контакту, унутар мањих неформалних група разних типова, трајности интереса, основа конституисања, трајности и кохезије, на многим местима у истом часу и на истом месту у различито време Но, добро обучени посматрачи могу уочити одређена језгра и аутохтоне вође примарних група око којих се врше груписања и који су у средишту активности. Њиховим посматрањем могу да прибаве драгоцене податке о политичкој активности

Предности технике посматрања у политиколошким истраживањима су у могућностима опажања и коришћења индикатора који се, по правилу, не користе у испитивању, а ни у примени анализе садржаја. Могуће је описивати понашање целе скупине или читавог састава одређеног друштвеног сегмента, чиме се може, у одређеним околностима, стећи тачније сазнање о стварном значењу одређених поступака и других видова понашања. Осим тога, ако се посматрање обавља кроз дужи период – и, посебно, ако је посматрању изложен довољно велики број одговарајућих субјеката и процеса – могуће је стећи сазнање о развоју и континуитету односно осцилацијама активности Ако у дужем временском периоду (на пример, од неколико година) имамо или перманентно или циклично поновљено посматрање истих субјеката у различитим акцијама и различитим фазама тих акција, скупљени подаци могу бити веома поуздани и представљати одговарајућу основу за прогностику

Најверодостојније податке, по правилу, може обезбедити непосредно посматрање са учествовањем – било да је посматрач – учесник или учесник – посматрач

Дисперзија политичке активности захтева да се истовремено врше посматрања понашања различитих субјеката. Отуда неопходност да се у таквим ситуацијама ангажује велики број посматрача (назовимо их помоћним) који ће радити примењујући истоветне поступке и истоветне критеријуме. Ту лежи основна опасност и тешкоћа стручног кадровског и организационог карактера. Познато је да и један исти посматрач током дужег времена не успева да одржи потпуно исте критеријуме услед засићења, различитог степена концентрације, неочекиваности ситуације, и сличних узрока. Стога су неопходни стручно образовање посматрача и одређена лична својства која се ничим другим не могу надокнадити. У посматраним срединама често није могуће наћи одговарајуће личности, а и када се могу наћи и ангажовати, јављају се готово нерешиви проблеми око њиховог издвајања на одређено време с циљем обучавања. То је један од првих разлога што се добијају подаци различитих вредности.

Други разлог је у заинтересованости учесника посматрача за токове политичке активности који утичу и на његов реални положај Ма колико то желео, посматрач се не може потпуно ослободити субјективности, а то даје одређену интересну обојеност подацима.

Трећи разлог је у могућности разумевања средине и процеса у њој, способности правилног избора кључних података; то, мора се признати, у кривудавим токовима политике представља изузетан напор.

Четврти разлог је у динамици збивања и прилагођености инструментаријума који се користи, као и у издржљивости (психичкој и физичкој) посматрача.

Посебно треба напоменути да се истраживања у којима се користи техника посматрања, ако имају обухватнији карактер, могу сматрати скупим истраживањима.

Избор предмета посматрања у политичким наукама од великог је значаја за успешну примену методе посматрања Најповољнији предмети посматрања су јавни политички скупови на којима иступају истакнуте и локалне политичке вође, разне трибине, прославе, промоције научних, публицистичких, културно-уметничких дела, отварања сајмова, полагање камена темељаца, пуштање у рад одређених објеката, дочеци, обиласци терена, понашање приликом гласања итд. У готово свим поменутим случајевима посматрачу је једноставно обезбедити приступ, а евидентно је понашање учесника свих ових манифестација. Податке је релативно лако евидентирати ако су посматрачи добро распоређени и ако располажу добрим протоколом (обрасцем) посматрања.[30] Релативно су лако доступни и разни протестни скупови, демонстрације, улични нереди итд., али је сложеност рада знатно већа због опасности којој могу да буду изложени посматрачи.

Самопосматрање[31] је у политичким наукама мало коришћена, мада потенцијална метода. Мемоарска литература указује на могућност коришћења овог метода. Наравно, пристанак одређеног броја људи да по одређеном упутству воде „дневник" (на пример, о учешћу, реаговањима и ставовима у изборном процесу

или о сопственој активности у скупштини у којој су одборници односно посланици итд) услов је да се оствари овакво истраживање С обзиром на захтев за одговарајућом писменошћу изгледа да би највише резултате дало самопосматрање политичких елита, које су иначе и најкомпетентније, али се од њих тешко добија пристанак.

Метод посматрања у политичким наукама не мора се сматрати искључиво методом прикупљања података. Он има и компоненте оперативног метода, што се и само на основу методе посматрања може извести научни закључак о предмету истраживања.

Посматрање као метод прикупљања података може се користити истовремено са другим методама (испитивањем, анализом докумената) прикупљања података. При том се може обухватити: (а) у целости исти предмет који се истражује и другим методама; (б) само делимично, само оне компоненте које се не истражују другим методама; в) део предмета који се не истражује другим методама. Предмет и услови истраживања детерминишу избор између наведених могућности.

3.2.3. **Експеримент као начин прикупљања података**

Експеримент је начин прикупљања података непосредним чулним опажањем, коришћењем помоћних техничких средстава или без њих.[32] Услови и ток одигравања процеса (појаве) по правилу вештачки се изазивају и непосредно контролишу. Према класичној дефиницији, вештачко изазивање појаве експерименталним чиниоцем и изазивањем вештачке експерименталне ситуације основне су карактеристике експеримената. При том, сматра се да се експеримент може поновити неограничени број пута и да, у истим условима, мора дати потпуно исти резултат.[33]

Могућности употребе експеримената условљавају три битна момента: природа појаве и предмета истраживања, развијеност теорије и методологије одређене науке и етички моменат. У друштвеним наукама и посебно, политичким наукама су посебно наглашени споменути моменти.

Основне објективне тешкоће у друштвеним наукама настају због масовности, дисперзивности, разноликости и непоновљивости друштвених појава, односно због релативне униформисаности и једнообразности.

„Супстанце" друштвених појава су људи као појединци групе, заједнице, народи, нације, државе, организације, покрети, масе итд. Друштво и сваки његов део већ су прошли одређене нивое развоја и како су то жива, биолошка и друштвена бића, никад више не могу поновити себе и ослободити се примеса и деловања прошлог. Никад се са њима не може поновити сасвим идентична ситуација и процес као што је то могуће у експериментима са неживом материјом у њеним различитим облицима.

Сваки појединац, поред тога што је исти као и други људи, истовремено је и различит од других људи. Исти узроци и ситуације код различитих људи могу да изазову и неретко изазивају различите последице, различита понашања,

доживљавања итд., као што и различити узроци могу изазвати, у различитим ситуацијама, исте последице, иста осећања и реаговања. Људи имају свест и вољу – и они се понашају у складу са свешћу и вољом у оквирима постојећих могућности. Ставови, судови, закључци човекови, истинити или лажни, тачни или погрешни, битан су основ понашања и доживљавања сваког човека, групе, заједнице. Чак у оквиру истог става једног човека мења се дејство когнитивне, емоционалне и конативне компоненте.

Природа политике као друштвене појаве и појавног у политици – интерес, сукоб интереса, насиље, моћ, власт, борба, сарадња, равноправност, подређеност итд., стално вредновање интереса и интересног са становишта општег, посебног и појединачног, могуће последице политичке борбе по положај група и појединаца итд , мобилишу одбрамбене механизме сваког субјекта. Сву ту разноликост није могуће истовремено контролисати, а глобалне, макропојаве није могуће одједном ни открити. Управо полазећи од тешкоћа које произлазе из природе друштва није могућ експеримент у истраживању друштвених макропојава. Напоменућемо још да је то погрешно поистовећено са ставом да је у друштвеним наукама експеримент уопште немогућ. Он није могућ на исти начин као са природним појавама, посебно неким од њих.

Методологија друштвених, а посебно политичких наука знатно заостаје за методологијом природних наука, нарочито у области развијања и провере система целовитог емпиријског-теоријског истраживања друштва. Заостајање је нарочито видно у области методолошких истраживања, истраживања стварних могућности употребе одређених техника, инструмената и поступака у прикупљању одговарајућих података. Експеримент је чак мање истражен и мање коришћен у овој науци од других начина сакупљања података. А то, очигледно, захтева и знатно озбиљнији однос према експерименту.

Етички моменат је такође проблем који се редовно истиче. Често је згражање над чињеницом да људи експериментишу људима. У свакодневном животу људи не само да експериментишу другима већ и самим собом. Страх од експеримената у друштвено-политичким наукама не значи да смо сагласни са неопрезношћу и одбацивањем свих етичких и моралних норми. Напротив. Научни експерименти конципирани и реализовани у области побољшавања живота и положаја људи, њихове моћи и среће – колективне и индивидуалне не само да су етички оправдани већ су и етички захтев. Као што неки експерименти са људима дају негативне последице (трајне или привремене), тако други експерименти могу да дају позитивне последице.

Дакле, да ли је експеримент могућ у друштвеним и политичким наукама? Први одговор је да је експеримент могућ, али да применом експеримената не можемо истраживати све друштвене и политичке појаве већ првенствено актуелне и будуће микропојаве, при чему нам није забрањено да реализујемо више истовремених експеримената на репрезентативним узорцима тражећи, аналогијом, компарацијом и генерализацијом, одговор на питања о масовним појавама.[34] Такође, можемо констатовати да нису све технике експеримената подједнако подесне и функционалне у истраживању сваке друштвено-политичке појаве.

Уобичајено је да се у друштвеним и политичким наукама експерименти деле на праве и квазиекспериментe. У праве се убрајају лабораторијски и експеримент у природним условима, а у квазиекспериментe природни, ex post facto експеримент и симулација односно моделни експеримент.[35]

Лабораторијски експеримент у друштвеним и политичким наукама је најређе у примени и најтеже га је извести. Њега је могуће лакше изводити са неким социјалним групама специфичних обележја, него са широм популацијом, односно са групама чије су карактеристике опште и уобичајене. Тако је могуће експериментисати с групама војника, полицијом, члановима појединих организација, члановима изабраних органа, итд. с тим што се мора имати у виду условна и ограничена вредност добијених резултата. Наиме, неке од ових група су у тзв. „нередовној" ситуацији, издвојене из свог редовног уобичајеног живота, те је њихово понашање и тиме условљено. Друге групе су под утицајем привремене улоге, што смањује ширу вредност добијених резултата.

Друга врста експеримента је *експеримент у природним условима.* Ова врста експеримента је у политичким наукама врло често могућа и практично се своди на формирање и истовремено истраживање две групе: експерименталне, на коју се делује експерименталним чиниоцем у експерименталној ситуацији, и контролне, на коју се не делује и која наставља нормални свакодневни живот. Понашање обеју група предмет је истраживања. Њихово понашање се упоређује и будући да су се понашале у истим условима, осим што контролна група није била изложена дејству експерименталног чиниоца, може се сматрати да су разлике у понашању последица, односно резултат деловања експерименталног чиниоца. Но, овај закључак је вероватан, али не и апсолутно сигуран. Разлике у понашању могуће су и као последица стицаја околности и узајамног деловања других околности и чинилаца који нису били опажени.

Основна разлика између лабораторијског и експеримента у природним условима је двострука: прво, експериментишући у природним условима имамо само експериментални чинилац без осталих вештачких чинилаца експерименталне ситуације; друго, понашање чланова експерименталне групе природније је него при лабораторијском експерименту.

Природни експеримент је једноставно упоредно истраживање (експериментално посматрање друштвених и политичких субјектата) истоврсних обележја која су истовремено у различитим ситуацијама, под дејством различитих чинилаца. Закључивање о различитом (или истоврсном) понашању засновано је на констатовању присуства – одсуства и деловања различитих чинилаца ситауције утврђених истраживањем. У овом случају вероватноћа и поузданост сазнања још су мањи него у претходном случају. Насупрот томе, могућности извођења оваквог експеримента су далеко веће, али се не може сматрати да је то и економичније него код претходних.

Ex post facto експеримент је реконструкција на основу расположивих података применом статистичке методе. Но, ова истраживања, по својој вероватноћи и поузданости, имају веома ограничену вредност. Прво, расположиви подаци су само у некој мери поуздани и потпуни, те су тиме и могућности реконструкције ограничене. Друго, разумевање човека из друге средине, једног протеклог времена, после одређеног протока времена, веома је отежано. Стога је, бар за сада, ова метода, иако често незаменљива, по својој поузданости на нивоу анализе садржаја докумената (којој је по свему веома слична), интервјуа, или било код другог начина прикупљања података.

Као посебан облик експеримента може се сматрати тзв. „симулациони метод". Овај се метод може применити било као облик *‚ex post facto'* експеримента, било да му се прида карактер прогностичког експеримента. Разлика је првенствено у броју, карактеру и организацији података, који се могу односити на прошлост, садашњост или могу да буду изведени из садашњости, из њених тенденција као врло вероватни подаци пројициране будућности. Овај експеримент се изводи на тај начин што се користи мноштво већ познатих података или научно основаних процена као важећих података о својствима учесника у ситуацији и о самој ситуацији, па се, најчешће коришћењем компјутера, стављају у замишљене – претпостављене функције и односе и на тај начин формира представа, односно хипотетички закључак о могућој ситуацији и понашању.

Од посебног је значаја тзв. „модални експеримент". Поједностављено речено, модални експеримент је практична провера једног теоријског – идеалног или реалног (прототип) модела. Варирање појединих димензија или својстава модела даје могућности да се утврде његове вредности и употребљивост у пракси. Симулација је, у суштини, облик модалног експеримента.

Политичка пракса је богата искуствима у коришћењу оваквих експеримената иако наука и надаље остаје сиромашна у том погледу.

3.2.3.1 *Саставни делови експеримента, његово планирање и извођење*

У друштвеним и политичким наукама научни експеримент је по правилу могуће изводити тек ако постоји довољно богат и разноврстан научни фонд о појави која је предмет истраживања. Већ постојећа сазнања морају пружати довољно верификованих података за конструисање одговарајућег модела. Јер, експеримент подразумева нужно коришћење општенаучне методе моделовања, тј. довољно развијених модела, по правилу еластичних, који омогућују снимање и компарацију различитих стварних или замишљених понашања, односно ситуација.

Експеримент у друштвеним наукама, посебно у политичким наукама, подразумева високу развијеност других начина сакупљања података – посматрања и испитивања. У политичким наукама експеримент се јавља као комбинација посматрања и испитивања. Такође, подразумева се располагање техничким средствима (магнетофонима, камерама, посебно уређеним просторима, симулационим таблама, рачунарима итд.).

Експеримент је могуће планирати само ако располажемо довољним и довољно провереним сазнањима о почетној ситуацији и субјектима који учествују у експерименту. Како је експеримент по правилу промена услова – начина живота лица са којима се експериментише, као и да је човек поред тога што производи

своју друштвену средину, и сам производ те средине, да је оптерећен одређеним искуствима, сазнањима, осећањима итд, мора се строго водити рачуна о могућим последицама експериментисања у коме учествују људи

Битни саставни чиниоци и делови експеримента су. експериментатор и сарадници експериментатора, субјекти на којима се експеримент изводи, одабрани експериментални чинилац, услови у којима се експеримент изводи и, када се не изводи лабораторијски експеримент, контролна група.

Експериментатор је по правилу носилац пројекта, односно потпројекта или самостални научни сарадник у пројекту истраживања Он руководи или самостално изводи експеримент. *Сарадници експериментатора* могу имати различите улоге – од медијатора експерименталне ситуације, до евидентичара реаговања експерименталне групе, односно субјекта изложеног деловању експерименталног чиниоца и понашања контролне групе

Експериментални чинилац је посебно одабрано средство којим се делује на експерименталне субјекте. То може бити порука, ствар, организована ситуација, понашање једне или више личности итд.

Експериментални субјект може бити појединац или група изложена деловању експерименталног чиниоца којим, у складу са циљевима експеримента, рукује експериментатор са својом екипом.

Контролна група је група симетричног састава, а то значи истих основних својстава са експерименаталном групом, која није изложена деловању експерименталног чиниоца, али је изложена посматрању екипе која изводи експеримент.

Услови експеримента обухватају простор, време, техничке, социјалне, психичке и друге карактеристике експерименталне групе, контролне групе и других учесника у експерименту, као и средине у којој се, за време експеримента налазе експериментална и контролна група

Експеримент се састоји из три основне фазе:

(1) предексперименталне – припремне фазе;

(2) експерименталне – у току које се експеримент реализује;

(3) постексперименталне – у којој се обрађују подаци, припрема извештај и користе резултати истраживања и евентуално, делује на последице које је експериментални чинилац оставио на учесницима.

Наведени делови и фазе експеримента захтевају пажљиво планирање експеримента.

План треба да садржи:

(1) место извођења експеримента,

(2) време извођења експеримента (када и колико дуго да траје),

(3) начин утврђивања понашања експерименталне групе пре излагања дејству експерименталног чиниоца и експерименталне ситуације;

(4) експериментални чинилац и начин његовог коришћења (шта је експериментални чинилац, колико пута да буде примењен итд.),

(5) експерименталну ситуацију;

(6) евидентирање и мерење резултата експеримента;

(7) анализу, закључивање и уопштавање резултата експеримента;

(8) коришћење резултата;

(9) деловање на последице.

Извођењу експеримента приступа се у складу са прецизно разрађеним планом, а уз поштовање следећих принципа.

(1) деликатности; (2) научне етике, (3) добровољности учесника и (4) одговорности научника.

Начелно, добровољност је нужна, осим у примени лабораторијског експеримента и у неким експериментима у природним условима. То не значи да није упутно прибавити сагласност у свим случајевима коришћења било које врсте експеримента од учесника на које ће деловати експериментални чинилац, па и од чланова контролне групе.

Приликом остваривања експеримента тежи се:

а) да вештачка ситуација одговара ситуацији у пракси, односно жељеној ситуацији;

б) да се смањи апатија учесника, односно неубичајеност понашања;

в) да се истражују само довољни интензитети процеса;

г) да се добију резултати погодни за коришћење у науци и пракси.

У политикологији, у случајевима ангажовања науке на побољшању друштвено-политичке ситуације, усавршавању система, изграђивању прописа итд. учесници у експерименту у природним условима (најчешће у процесу информисања, образовања и организовања) не морају бити посебно обавештени о обухватању експерименталном ситуацијом. Слично је и код употребе природног експеримента. У тим случајевима долази до својеврсног споја политичке праксе и политичке науке који не нарушава ниједно од етичких правила.

Ток експеримента може се, у најкраћем, приказати на следећи начин[36]:

– прво, конституишу се експериментална и контролна група, и реализује се њихова локација,

– друго, активира се експериментални чинилац и формира експериментална ситуација,

– треће, експериментални чинилац делује и изазива реаговање експерименталне групе,

– четврто, истовремено експериментатор са сарадницима прати и евидентира понашања експерименталне и контролне групе (у случају лабораторијског експеримента само експерименталне),

– пето, експериментални чинилац се искључује, експериментална и контролна група се доконституишу, експериментатор и сарадници обрађују податке, упоређују их по групама и припремају извештај;

– шесто, експериментатор презентира резултате наручиоцу који их користи.

Тест као експеримент такође се јавља у пракси, па је могућ и као истраживачка техника сакупљања података. У свим ситуацијама у којима субјект (или група субјеката) треба да реши задатак својим стварним активностима а не вербалним исказом, примењен је експеримент. Субјект или група субјеката изложена је захтевима задатака у датој ситуацији, што се јавља као експериментални чинилац који делује на понашање Експериментална група су сви они које

тестирамо – који треба да реше задатак, а експериментална ситуација је она у којој се задатак решава и сам задатак, који је и експериментални чинилац.

За тест се може утврдити да спада у праве експерименте и да се јавља као прелазни облик између лабораторијског и експеримента у природним условима, тј. да може, зависно од ситуације и карактеристика истраживања, да поприми претежна својства било једне, било друге врсте експеримента.

Иако до сада недовољно афирмисан у политичким наукама, експериментални тест (који се може јавити као задатак да се организује скуп, да се припреми иступање и иступа на скупу, да се иницира процес, итд.) има објективно велике могућности у истраживању политичких појава (на пример: везе између идејно-политичког образовања и акционо-политичког понашања у пракси).

3.2.3.2. *Неке посебности експеримента у истраживању политичких појава*

О проблемима коришћења експеримента у друштвеним наукама постоји релативно обимна литература. Све што је о томе прихваћено у друштвеним наукама, у основи, важи и за истраживања у политичким наукама, посебно за истраживање политичке активности и акције. Али, осим тога, постоје и знатне специфичности, нарочито у могућностима примене лабораторијског – „правог" – експеримента.

Лабораторијски експеримент не може се подједнако користити у истраживању свих делова и облика политичке активности и акције. У неким деловима, на пример, приликом спровођења одлука, није могуће користити лабораторијски експеримент зато што је немогуће контролисати битне чиниоце ситуације у којој се одлука извршава, а без тога лабораторијски експеримент нема вредност. Међутим, и поред свих тешкоћа, овај експеримент је могућ за истраживање реаговања на одређене садржаје, учесталост, облике и друга својства политичких порука, затим на истраживање утицаја информисаности на ставове и сл. Својства лабораторијског експеримента ипак су таква да се он не може уврстити у најподобније технике сакупљања података.

Експеримент у природним условима је могућ и уз одговарајуће припреме, веома погодан начин за прикупљање емпиријских података. С обзиром на чињеницу да се велики број политичких активности планира и да је акција, по својој природи, претежно систем рационалних деловања са унапред утврђеним циљем и одабраним средствима, могуће је организовати експерименталну ситуацију. Тешкоће, међутим, објективно настају због интересног садржаја политичке активности и акције.

Такозвани „квазиексперимент" („природни" и *‚ex post facto'* експеримент) нису подједнако погодни за истраживање политичких активности и акције.

Природни експеримент је, у том погледу, веома погодан док је *‚ex post facto'* експеримент крајње неподобан. Наиме, о највећем броју политичких акција остају подаци који дозвољавају само површну и често једнострану реконструкцију ситуације, посебно зато што се у политичкој активности и акцији, нарочито када

се ради о политичкој борби, многобројни поступци не чине јавно. А осим тога, побеђена страна настоји да прикрије што може више својих недостатака, или да се и сама у целини прикрије. Димензија идеалног и прикривеног присутна је у политичкој активности. Стога реконструкција ситуације може да пружи само „кроки" увиде у узроке и последице и везу између њих.

Међутим, моделни експерименти (односно метод симулације) веома су подесни. Њихова ваљаност расте са бројем изведених ваљаних истраживања другим методама чији се резултати односе на предмет који истражујемо. Ове две врсте „квазиексперимента" могу имати велику прогностичку вредност.

Експерименти, нарочито одређени „квазиексперименти", осим својстава метода сакупљања података, имају и својства оперативних метода.

За експерименте у истраживању политичких наука може се рећи да једноставни експерименти, појединачни или у низу, у већини случајева нису подобни, а ни лако могући. Стога се у свакој одговарајућој ситуацији треба оријентисати на коришћење факторског експеримента у коме је могуће пратити више чинилаца ситуације.

3.2.4. **Оперативне методе сакупљања података**

У методологији није уобичајено коришћење термина, односно појма „оперативне методе". Опредељујући се за употребу појма оперативне методе сакупљања података, само смо изразили потребу да нагласимо, уз универзалне начине сакупљања података, и извесне прелазне облике који имају све карактеристике мисаоне и организационе целине, али у себе укључују и својства, технике и поступке других начина сакупљања података. Оперативне методе сакупљања података, према томе, не јављају се ни као потпуно самостални начини (методи) за које је у односу на друге могуће утврдити недвосмислену и неоспорну специфичну разлику, ни као технике сакупљања података у оквиру само једног метода.

У том смислу најизразитије су: студија случаја, анализа садржаја и тест. Тако, студија случаја има свој посебан логичко-епистемолошки концепт иако користи, према сопственим потребама, увек батерију разних техника сакупљања података, а примењива је у свим наукама и научним дисциплинама. Посматрање докумената или анализа садржаја докумената јавља се и у оквиру посматрања, и у оквиру испитивања, а и у оквиру експеримента, такође са посебном целином логичко-епистемолошких система. Слично је и са тестом.

Будући да смо тест већ разматрали у деловима који су се бавили посматрањем и испитивањем, овај део ће се бавити само студијом случаја и посматрањем докумената, тј. анализом докумената или само садржаја докумената.

3.2.4.1. *Студија случаја*

Метода студије случаја сврстана је у оперативне методе зато што она може да буде самостално примењена и довољна за ваљано научно сазнање друштвеног

и политичког процеса односно појаве. Испољеност односно спољашње манифестације процеса – појаве услов су за ваљану примену методе студије случаја.

Мада се у не много богатој истраживачкој пракси метода студије случаја показала као примењива у политикологији[37], она се још не може сматрати шире афирмисаном, штавише, још не постоји сагласност о њеном називу, ни о њеној припадности методолошким приступима, ни о њеној научносазнајној вредности.

Да ли је метода студија случаја уопште узев метода? Оправданост питања је у чињеници да она нема своје технике прикупљања података, а нема ни јасно изражене друге делове (логички и епистемолошки) методе.

Метода студије случаја је метода по методолошкој концепцији, по концепцији истраживања чије су битне одредбе:

1) Предмет истраживања овом методом могу бити само целине друштвене реалности које се у укупној друштвеној реалности могу идентификовати и дефинисати као целовите посебности у времену и простору. Ове целине могу да буду мање или веће сложености, мање или веће распрострањености, мањег или већег обима, мање или веће трајности, итд., али се независно од тога могу истраживати, схватити и сазнавати као целине које се потпуно јасно разликују од окружења. И када се у предмет истраживања укључују односи и везе са окружењем, нагласак је на посебној целини и њеним одредбама,

2) Разноврсност састава сваког целовитог процеса односно појаве и разни обими и нивои сазнања о њима и о односима са окружењем подразумевају разноврсне изворе података, разноврсне податке и стога разне начине прикупљања података. Из тога произлази концептуални захтев о веома високом степену садржајне усклађености технике и методе прикупљања и обраде података;

3) Метод студије случаја подразумева веома јак ослонац на научно формулисан модел појаве (макар у пројекту истраживања) и води реконструисању постојећег или конституисању новог модела.

Из овог одређења методе студије случаја као методе, произлазе одговори и на питање о ваљаности коришћења назива. У методолошкој литератури помињу се називи „метод случаја" (*case method*), „студије случаја" (*case study*) „анализа случаја" (*case analysis*). Њихова употреба није доследна, а било је идеја и покушаја да се у постојеће називе уметну одређени додаци или да се изврше промене одређених речи у називу[38] Без проучавања садржаја и значења појмова употребљених за одредбе назива нећемо моћи да правилно одаберемо ваљан назив.

Појам метода студије случаја даје могућност за два схватања која одговарају и духу нашег језика. (1) постоји случај који има свој метод, те се ради о његовом методу – методу случаја, (2) постоји метод у чији концепт је уграђен случај као методолошко-методски принцип. Ниједно од ова два значења не изражава суштину метода и његовог односа према предмету истраживања. Назив „анализа случаја" ближи је истинском појмовном садржају и духу језика, али је обим појма преузак. Наиме, овај метод не подразумева, чак не допушта употребу само једног метода. А анализа је управо само један од основних метода. То је довољан разлог да нам овај назив не буде прихватљив. Појмовни садржај „студија случаја" веома је близак

суштинским одредбама и по обиму појма. Наиме, овим називом се тврди да је то метод који проучавањем случаја (као целине) омогућује остваривање научног сазнања. То је разлог да усвојимо назив „метод студије случаја".

У свим називима употребљена је реч случај. Шта је њен појмовни садржај и шта је њено битно значење? Прво, ради се о једној целини укупне друштвене реалности. Друго, та целина је ограничена просторно и временски и својим квалитативним и квантитативним одредбама, битним чиниоцима, садржајем, суштином и формом. Треће, она није и не може да буде претежно намерни производ било ког субјекта, већ је последица разноврсних околности и дејства чинилаца друштвене реалности. Четврто, случај у себи садржи одређени активитет изражен као испољавање својстава (карактеристика), као догађање, однос, понашање, акција итд. На тај начин се „случај" као одредба метода и генерална одредба предмета може прихватити као основа за извођење и конкретизацију истраживачке тематике.

У политикологији најопштије теме које би се истраживале методом студије случаја биле би: (1) избори; (2) оснивање, развој и функционисање државних органа и институција; (3) оснивање, развој и функционисање политичких странака, покрета, интересних, друштвених и других организација; (4) ставови и понашања одређених социополитичких група (грађана, припадника нација и националних мањина, припадника конфесије итд), као и одређених макрогрупа; (5) ставови и понашања појединаца и парова. Ових пет општих истраживачких тема могу да буду предмет истраживања методом студије случаја само ако су повезане одређеним догађањима лоцираним у одређеном времену и простору. Таква догађања су: оснивање – формирање, укидање – престанак, конституисање – распуштање, доношење аката и одлуке, изражавање ставова, манифестације, демонстрације, штрајкови итд. Ако нема догађања, све побројано се може боље истраживати применом методе студије случаја.

Методу студије случаја стављене су многе замерке у циљу оспоравања. Најчешће су недовољна ваљаност, непоузданост, неподесност за уопштавање, што је последица ниског степена стандардизованости и припадања приступу „квалитативне методологије" уместо приступа „квантитативне методологије" Побројане замерке важе онолико колико важе и за све друге методе истраживања у друштвеним и политичким наукама. Проблеми на које оне указују ваљано се решавају концептуализацијом и израдом пројекта истраживања у коме су садржане све дефиниције, категорије, појмови и термини, операционализован предмет истраживања, развијени сви нивои радних хипотеза и дефинисани индикатори, разрађене методе и технике истраживања (прикупљања обраде и анализе података), израђени одговарајући планови и упутства за рад и обезбеђена одговарајућа контрола. Разумљиво је да стандардизација зависи од стандардизације метода прикупљања и обраде података. Чак ни захтеви за утврђивањем релација и рангова (сазнајне вредности) извора података и података не односе се само на метод студије случаја, већ на свако истраживање у коме је коришћено више врста података и метода њиховог сакупљања. Извесне специфичности, захтеви за прилагођавањем, јављају се само при схватању појаве као целине.

Приписивање мањкавости методи студије случаја због тога што не припада „приступу квантитативних методологија" заиста је неосновано. Наиме, истинско научно истраживање не опредељује се за квалитативни или квантитативни приступ, већ је јасно усмерено на сазнавање квалитета и њихових квантитета и на међусобне екстерне и унутрашње квалитативно-квантитативне односе.

Метода студије случаја неоспорно има значајне предности у примени. Битне предности чине компоненте њеног основног концепта о истраживању целине, оријентација на разноврсност извора и података, очување појединачног, велику продорност и еластичност обухвата. Међутим, ова њена својства нису довољан разлог да се она квалификује као метода која се једино афирмише у истраживању узрока, односно у прибављању одговора на питање „како" и „зашто" мада редоследи одигравања и хронологије имају битну улогу у реализацији истраживања, што је својство генетских истраживања.

Њена битна ограничења су могућност обухвата предмета истраживања, проблеми пројектовања и реализације истраживања и нарочито, економичност. Предлози и покушаји отклањања недостатака ове методе као што су захтеви за развијањем одговарајућег појмовног система, обезбеђивањем ваљаног кодирања квантитативних података, стварањем систематских типологија, формулисањем процедуралних правила, ваљаног утврђивања „почетне" и „крајње" тачке случаја израдом планова реализације и услова примене планова којима се обезбеђује њихова унутрашња ваљаност, израда протокола и базе података, релевантним изворима података и релевантним подацима, очувањем ланца евиденције израдом класификационих система, конструисањем мера и мерила, избором статистичких поступака, итд. оправдани су уколико се не превиђа да се та питања решавају пројектом истраживања, израдом одговарајућих инструмената, планова обраде података и упутстава, као и када израда различитих прегледа, листа и образаца нема својства претераног, односно непотребног администрирања у реализацији истраживања.

3 2.4 1.1. *Класификација метода студије случаја*

„Случај" се може схватити уже и шире. На пример, елементаран догађај чије је трајање краће од неколико секунди, на простору од свега метар-два и са само једним судиоником – јесте случај. Конгрес једне организације је „случај", једна револуција је „случај". Када је реч о методи студије случаја, „случај" се мора схватити врло еластично: као „микро" и „макро" случај. Према томе, методом студије случаја могу се истраживати индивидуални случајеви (случајеви појединаца), микрослучајеви, тј. мање групе, односно целине и макрослучајеви, тј. велике групе, класе, земље, чак глобално друштво – ако је предмет истраживања један просторно – временски и садржајно одређен догађај, процес, акт и сл.[39] Сегменти и целине одређених масовних појава или дуготрајних процеса могу се јавити као предмет истраживања у примени методе студије случаја и тада их можемо дефинисати као „макрослучајеве". Критика обухватности тиме је изгубила нешто од своје основаности

Методом студије случаја могуће је истраживати прошле, текуће и будуће случајеве. Прошле „завршене" случајеве можемо реконструисати на основу расположивих података садржаних у документима или у сећању људи. Текуће или „живе" случајеве могуће је користити као предмет истраживања започињањем истраживања док још случај траје, укључујући се у њега у некој од његових фаза развоја. Истраживање „будућег" случаја може се схватити на два начина: прво, истраживање услова, узрока и тенденција настајања случаја, што има карактеристике егзактног прогностичког истраживања; друго, на основу ранијих истраживања сличних сродних случајева формирањем модела случаја који се у сличним ситуацијама може очекивати. Тако је оштрица критике о могућностима обухвата методом студије случаја изгубила још део своје вредности. Јер истраживање истоврсних случајева из прошлости, садашњости и будућности несумњиво говори о способности методе да обухвати генезу и узрочно-функционалне односе.

Шта је са репрезентативношћу истраживања методом студије случаја? Јер, неоспорно је да један случај није довољно репрезентативан за појаву са мноштвом појавних облика и својстава. Прво, чини нам се да се при оваквој критици заборавља:

– да се неке појаве јављају периодично као појединачне (нпр.: избори, састанци итд),

– да непотпуна индукција дозвољава закључивање и од једног члана на целу скупину,

– да је за истраживање могуће одабрати изразито развијен и разуђен случај који садржи све битне и карактеристичне чиниоце структура, функција, веза и односа и сва битна карактеристична својства истраживане појаве.

Но, најважније за расправу о обухватности и репрезентативности сазнања до којих се дошло методом студије случаја јесте то да се тај метод не мора прихватити искључиво у истраживању појединачног случаја, већ да се може поставити и као лонгитудинално – панел истраживање, а и као тзв. трансферзално истраживање.[40]

Истражујући само један „појединачан" случај, строго садржајно просторно и временски одређен, само једном, можемо доћи, зависно од постојећих околности, до спознаје најскривенијих слојева садржине и суштине тог случаја. Далеко су веће могућности научног сазнања применом тзв. „метода студије случаја у низу" или „мозаик метода студије случаја".

Метода студије случаја у низу може се јавити у две основне варијанте.

Прва има карактеристике лонгитудиналног истраживања и подразумева периодично понављање истраживања истог случаја у различитим фазама, односно етапама његовог развоја (нпр . прво истраживање у време појављивања случаја, друго у време његове кулминације, треће у време његове стагнације, итд), чиме се ванредно тачно сазнају чиниоци развојног процеса.

За истраживање одређених подсистема и институција политичког система ова је метода незаменљива.

Друга варијанта подразумева истраживање у исто време истоврсних случајева на различитим просторима уз примену истог пројекта истраживања.

Компарирање података с циљем сазнавања личности и различитости има у обе варијанте изузетан значај.

„Мозаик метод студије случаја" подразумева строго дефинисање једног или неколико, никако већег броја битних питања у оквиру неке појаве (нпр.: изборно понашање у одређеним изборним јединицама). Тако строго одређеном предмету истраживања приступа се истовремено, на целој територији, по истом пројекту истраживања добијени резултати међусобно упоређени, сређени и повезани, јединствено обрађени и анализирани дају, ако је узорак одабраних јединица истраживања одговарајући, заиста репрезентативан основ закључивања и сазнања.

Могућа је и једна посебна варијанта „мозаик метода студије случаја" којом се долази до идеалног теоријско-практичног модела, нарочито када се ради о сазнавању нових или тек настајућих појава. Претходним оријентационим истраживањем или преистраживањем утврди се један број случајева који су:

а) типични, па могу послужити за изграђивање типолошког, класификационог или мерног модела, или

б) једно од одабраних битних својстава је развијеније код једног субјекта него код свих осталих (при чему се у сваком од одабраних случајева тражи друго својство, димензија, део). Резултати таквог истраживања дозвољавају изграђивање идеалног типа те појаве.

Прва подваријанта дозвољава оцену (класификацију) и објашњење, па и откриће одређених правилности у појави и у њеном односењу. Друга подваријанта дозвољава и научно засновану прогнозу

Метод студије случаја у низу и мозаик метод студије случаја могу се применити и комбиновано, чиме сви приговори у погледу обухватности и репрезентативности објективно губе основ.[41]

У литератури наилазимо и на друге класификације методе студије случаја. Тако се помињу оне са „атомистичким" и „холистичким" приступом у складу са својствима плана истраживања. Затим према циљевима и задацима истраживања разликују се она која се користе као прелиминарна, описна и за објашњење проучаваног предмета.

Истраживања применом метода студије случаја у политичким наукама највеће резултате дају кад им је предмет истраживања једна политичка акција или понашање одређеног политичког субјекта у једној конкретној ситуацији. Ова и друга истраживања применом методе студије случаја могу се јавити било као самостална, било као самостални делови (потпројекти) ширег истраживања

Сврхе коришћења метода студије случаја односно стицање научног сазнања том методом, могу бити веома различите – од научних (за научну оријентацију, опис, класификације, откриће, објашњење, прогнозу), преко образовних, до практицистичких. На пример, истраживање једног живог случаја – политичке акције – може непосредно користити за развој акције по фазама и етапама и научном сазнању о политичким акцијама у одређеном времену и на одређеном простору.

3.2.4.1.2. Нека питања планирања и примене метода студије случаја

Истраживања остварена методом студије случаја имају у одређеним ситуацијама експериментални значај и значење. Обухватност техника – поступака и инструмената који се нужно користе приликом примене студије случаја ако се пође од становишта да је неопходно користити разне изворе података, омогућују стварно детаљно изучавање узрока и последица. То јасно показује даље приказани минимум захтева у избору проблема, предмета и средине истраживања у спровођењу истраживања.

Проблем, односно предмет истраживања треба да буде или веома актуелна, или веома значајна или типична појава – односно политичка акција или компонента политичке акције или политичке активности.

Одабрана појава истражује се, по правилу, у средини у којој је у датом моменту, по одређеним својствима најизразитија или најтипичнија.

Као и у свим другим истраживањима, започиње се коришћењем научног фонда и прикупљањем претходних података о изворима података и о самој појави, како би се могао израдити пројекат истраживања. Разумљиво је да се претпоставља високи степен и потпуност информисаности истраживача, као и познавање проблематике.

Када је у питању „живи случај", а појава односно акција је нова, претходна обавештења сакупљају се посредством средстава јавног информисања, личним контактима са добро обавештенима и познаваоцима, непосредним увидом у ситуацију на месту збивања и сл. На основу претходних информација истраживач припрема основну идејну скицу научне замисли и инструментарија, посебно скицу основе за разговор који ће водити са посебно упућенима на терену, попис извора података и докумената, елементе за квалитативну анализу садржаја докумената, елементе за протокол у непосредном посматрању и листу могућих саговорника (испитаника). Овако опремљен истраживач (или, што је још боље, истраживачка екипа од више чланова) одлази на место истраживања и започиње теренски рад. Прво, обављају се индивидуални интервјуи са информисаним лицима. На тај начин се формирају три прегледа основних података на основу исказа испитаника:

(1) хронологија догађаја;

(2) преглед најзначајнијих актера;

(3) преглед могућих и доступних извора података, посебно писаних, од којих се неки истовремено и прибављају.

Прва етапа прве фазе сакупљања података завршава се формирањем и сређивањем поменутих прегледа. Друга етапа је верификација прегледа, која се, по правилу, обавља колективним интервјуом са групом учесника одабраних по критеријуму обавештености и остваривањем увида у расположиве писане и сличне изворе.

Друга фаза сакупљања података започиње разрадом инструментарија и избором узорка докумената и испитаника. У неким случајевима могуће је

истраживањем обухватити сва изворна документа, док у другим случајевима то није могуће, било због доступности, било због обима докумената.

Инструментариј се разрађује за.

1) индивидуални и колективни интервју, најчешће усмерени оријентациони;

2) анализу садржаја (квалитативну и квантитативну);

3) протокол за непосредно посматрање (тип „посматрач – учесник")

Ово би се могло сматрати минимумом захтева у примени методе студије случаја. Разумљиво, зависно од природе акције и ситуације биће стављен нагласак на одређене технике и њихову употребу.

Друга етапа друге фазе је сакупљање података – примена инструмената и поступака.

Трећа фаза је обрада података, њихова анализа и синтеза и израда дескриптивне верзије извештаја која садржи хронолошки опис збивања и констатује, претежно у облику питања, одређене чиниоце појаве и њихове узајамне везе и утицаје, без заузимања ставова или саопштавања судова. Овакав тип извештаја ставља се на јавну расправу (колективни интервју) са одговарајућим представницима свих структура испитаника. Ова расправа је, у суштини, верификација правилности избора грађе, правилности избора и начина посматрања чинилаца активности – акције. На тај начин, изграђује се поуздана основа за закључивање.

После приказане верификације приступа се изради коначног текста извештаја који, поред разматрања појаве и основних закључака, садржи и преглед питања од ширег научног и друштвеног значаја, а посебно указивање на она која је неопходно даље и потпуније обрадити. Тај коначни извештај разматра се још једном на ширем скупу на коме учествују и представници науке, као и одговарајући представници средина у којима се може опазити одигравање истоврсног (ако не и идентичног) процеса.

Резулати добијени овим поступком дозвољавају и научна уопштавања, поготову ако је реч о „случајевима у низу" или „мозаик-случајевима" за које се нужно ради сводна компаративна и синтетичка студија.

Метода студије случаја не само да је веома погодна и ефикасна у дубинским истраживањима у претежно научне сврхе већ је веома употребљива и за акциона истраживања за оперативну политику. У току једне дуготрајне акције могуће је резултате добијене овим методом користити за модификовање предузетих мера у складу са потребама и циљевима.[42]

Југословенска искуства у примени овог метода још су прилично сиромашна. Може се очекивати, развојем друштва и научног кадра, да ће ова метода добити знатно ширу и учесталију примену.

3.2.4.2. *Анализа документа или посматрање документа*

3.2.4.2.1. Проблеми дефинисања

Навођење два назива у наслову указују на чињеницу да је још споран и сам назив методе, као и да су у вези с њом још увек отворена многа питања.

Уобичајени назив у методологији је „анализа садржаја документа". Овај назив има бар две слабости. Прво, он инсистира на анализи као јединој методи, мада се у процедури реализације истраживања евидентно јављају и индукција, генерализација и синтеза. Оне нису аналитичке. Наглашавање анализе као битне одредбе методе може се оправдати тиме што је основа концепције у аналитичким поступцима – анализи и класификацији. Идеја о „рашчлањавању", мрвљењу садржаја докумената још је доминантна у схватању методолога и истраживача. Ипак, то није довољан разлог да се запоставе друге неаналитичке компоненте методе. Друга слабост назива је у инсистирању искључиво на садржају документа. Не спорећи да је могући садржај документа битан, форма, састав и друга својства документа (на пример, старост, порекло) нису занемарљиви. Они се у многим истраживањима јављају као неизбежни носиоци података и обавештења нарочито у историји и археологији. Истицање садржаја у називу могуће је оправдати схватањем да све што је смислени исказ о нечему, а садржи податке, као саставни део документа јесте садржај. Међутим, овакво схватање садржаја је прешироко.

Ако бисмо остали при приступу и критеријуму коришћеним у формирању назива „анализа садржаја-документа" (основна метода плус општи предмет истраживања плус извор података) могли бисмо доћи и до тачнијег назива. На пример метода „проучавања докумената".

У употреби је и назив „посматрање документа". Овај назив је ближи најшире примењеном начину чулног опажања документа. Међутим, он запоставља мисаоне процесе карактеристичне за основе методе и чињеницу да се сазнање о предмету истраживања стиче увидом у вербалне исказе садржане у записима разних врста и облика. А искази неспорно припадају испитивању независно од тога што су одговори и на сопствена питања.

Документи садрже и различите поруке о творцу докумената и о збивањима које је творац докумената забележио, а која су улазила у круг његовог сазнања посредним или непосредним чулним путем. И ту се јављају три основне ситуације. творац документа (у даљем тексту „аутор") говори о себи: аутор говори о догађајима чији је активни учесник или само присутни очевидац; аутор говори о догађајима о којима је сазнао преко других.

Очигледно, сазнања добијена из докумената о аутору и збивањима о којима аутор говори у документу више не можемо сматрати посматрањем. Јер – о догађају и аутору више не сазнајемо непосредно, искуствено чулним опажањем, већ посредством исказа аутора. Дакле, то би било испитивање – индиректно, писмено.

Изван дате класификације налази се један прелазан облик. када у документу имамо оригинално евидентирану једну целовиту акцију или једну димензију акције аутора. На пример, када имамо магнетофонску траку или телевизијски снимак излагања једног говорника, песму једног певача, итд. У овом случају може се говорити и о посматрању садржаја докумената – али и о испитивању садржаја. То зависи од предмета истраживања. Ако истражујемо говорниково понашање или само говор, ради се о посматрању које реализујемо коришћењем техничких средстава. Али ако нам говор, песма итд. служе као извор сазнања о

питањима која су евентуално садржана у исказима говорника, певању певача, итд. реч је о испитивању.

У вези с тим може се поставити питање: зашто се говорник, певач итд., не би третирали као посматрачи? Једноставно, зато што они сазнања о којима добијамо податке од њих нису стицали унапред утврђеним системом, квалификовано, већ случајно и стихијно, као и сваки други испитаник. И, такође, зато што оно што нам говорник, певач, итд. саопштава, уопште не мора да буде његово искуствено чулно сазнање, већ пренето туђе искуство.

Већ изложени проблеми довољни су да „посматрање докумената" односно „анализу садржаја докумената" не дефинишемо једноставно као технику сакупљања података већ као специфичну оперативну методу. Додамо ли томе да ова метода има и своју специфичну логику односа према хипотезама пројекта истраживања, да се може јавити као самостална метода истраживања са специфичним нормама и поступцима закључивања или заједно са другим методама, чини се да смо изложили довољно добрих аргумената у прилог третирању ове методе као оперативне методе.

Побројани називи, очигледно, после изнетих разматрања, више не одговарају. И један и други су једнострани и недовољно обухватни, али је бољи назив заиста тешко наћи. Изгледа да би у овом часу могао да послужи нешто тачнији назив „метод анализе докумената" који обухвата и посматрање и испитивање, па и експеримент, што је неопходно због карактеристика *ex post facto* експеримента. Анализа се, иначе, сматра, заједно са аналогијом, најосновнијом посебном методом и њоме се може истраживати документ као ствар и документ као облик људског комуницирања, свеобухватно.

Недостаци у називу производ су схватања метода уопште, а посебно овог метода, као и схватања о њеном настанку. У дефинисању „анализе садржаја докумената" не говори се о њој као о методи већ као о техници и инструменту. У новије време помиње се и као помоћна метода, а ређе као самостална метода истраживања. Из тога произлазе бар два питања: (1) да ли је „анализа (садржаја) докумената" метода; (2) ако јесте, каква је то метода? Анализа (садржаја) докумената је самостална метода по следећим компонентама и својствима:

(1) логичка основа методе је јасно дефинисана. Она је заснована на логичким правилима дефинисања, суђења и закључивања и одредбама закона истинитог сазнања. Може да поднесе и све логичке системе;

(2) епистемолошки део је довољно развијен тако да су евидентна два подсистема научног сазнања. о предмету науке у оквиру које се примењује као метода и о методу као посебном предмету, као и о релацијама са методологијом и предметном науком;

(3) методско-технички део је постулиран и налази се у развоју. Позната су два вида ове методе. *квантитативна и квалитативна анализа (садржаја) докумената,* а евидентни су и поступци и инструменти прикупљања и обраде података укључујући и рачунске.

По свим овим својствима и чиниоцима погрешна су сва одређења ове методе, као и технике и инструмента.

Метода анализе (садржаја) докумената третирана је као помоћна, претходна, итд. По свим одликама она је самостална, оперативна метода која се може наћи у истраживањима у разним улогама. Тако се она користи у истраживању постојећег научног фонда пре израде пројекта истраживања у којем се користи више разних метода; као једна од метода прикупљања података у таквом истраживању; као метода обраде података у испитивању; као самостална једина метода прикупљања и обраде података и формирања научног сазнања, а неретко и као једино могућа метода научног сазнања одређених метода истраживања. Извори њених података су строго дефинисани и могу се идентификовати као реалитети. Она је емпиријско-теоријска метода, али специфична по карактеристикама опажања у емпиријским истраживањима.

Предмети истраживања овом методом могу се одредити као општи, посебни и појединачни. Општи предмети истраживања су предмети наука, науке, методе и методологије укључујући и изворе. Међутим, сви ови предмети истражују се посредством исказа садржаних у разним документима, у разним облицима, разног садржаја и обима, разне структуре и систематизације. Основна својства исказа су његова смисленост и значење, целовитост и одређеност временом, простором, садржајем и формом.

Питање да ли се анализом (садржаја) докумената предмет истраживања истражује непосредно, тј. да ли се истражује сам „догађај" или се истражује како се догађај презентира, погрешно је питање када се на њега гледа са становишта друштвених и политичких наука. Наиме, не истражују се само догађаји (у правом смислу речи) већ се истражују и природне и друштвене творевине које су друштвени реалитети, али нису догађаји. Затим, истражују се стања, својства, активности итд. Као и у свим истраживањима и у овом случају између предмета истраживања и научног сазнања посредују извори података, манифестације предмета, индикатори истраживачке (методолошко-методске) и друге процедуре итд. У примени анализе (садржаја) докумената у друштвеним и политичким наукама имамо више ситуација. Прва ситуација је када је сам политички документ, као чинилац политике, предмет истраживања. На пример, истраживање једног политичког програма једне странке. Политички програм странке је документ који има физичке и интелектуалне, формалне и садржајне карактеристике. Очигледно је да се он истражује, условно речено, непосредно, „као догађај" а не посредовано „како је презентиран"[43]. Истина, могуће га је истраживати и „како је презентиран", ако су извори сазнања објављена обавештења медија. Друга ситуација је када се неки друштвени односно политички реалитет истражује посредством докумената разних врста. Ту се може говорити о посредовању докумената и исказа садржаних у њима, али се не може превидети да постоји огромна разлика између изворних политичких докумената као извора података и других докумената. Очигледно је да је степен посредовања у другим документима знатно већи. Трећа ситуација је када је документ као реалитет предмет истраживања. И ту нема посредовања, јер је документ извор података о себи.

Као предмет истраживања анализом (садржаја) докумената помињане су и поруке Несумњиво је да већина смислених исказа садржи поруку. Али да ли сви смислени искази садрже поруку у основном значењу? На пример, да ли слово „С" или „Д" и када се јављају као исказ садрже поруку? Изгледа да је порука, која је битан део сложенијих исказа, преуска одредба предмета. И значење је такође кандидовани предмет анализе (садржаја) докумената. Несумњиво је да ниједан смисаони исказ не може да буде без значења, али, иако је суштинско, значење није једина компонента исказа. Осим тога, када се значење размотри као предмет истраживања, намећу се многа питања као што је на које значење се мисли? Да ли се ради о значењу непосредно исказаном или о значењу контекста? О значењу за кога? Не може се оспоравати да се значење мора схватити као битна одредба и компонента предмета, али не и као сам предмет.

Сва ова и друга питања потекла су и из схватања и датирања настанка методе анализе (садржаја) документа.

Настанак анализе (садржаја) документа као методе датира се у време после Првог светског рата и током Другог и везује се за Берелсона и његове сараднике. Међутим, Берелсон, Ласвел, и други анализу (садржаја) докумената нису сматрали методом већ објективном техником описивања, систематике и квантификације манифестованих садржаја у комуникацијама односно квантитативном техником која се служи статистичким методама.[44]

Ако се анализа (садржаја) докумената схвати као искључиво квантитативна, датирање њеног настанка је оправдано, јер управо са Берелсоном и почиње њено конституисање као система, описивање њених поступака и формирања правила.

Ипак, не може се превидети да се документи као извори научног и другог сазнања користе од како је науке и да је сваки научник формирао некакав свој начин коришћења докумената. Од најранијих времена историчари, али и сви други научници, подвргавали су анализи и вредновању изворе података, правили и списе и забелешке, цитирали итд. – дакле, вршили селекцију, класификацију и систематизацију историјске грађе на основу ње, описивали и тумачили историју. Да подсетимо, свака наука има свој историјски део који је настајао на сличан начин. Не може се тврдити да у овим случајевима није интуитивно, али и планski систематски коришћен метод анализе докумената. Наравно, то је претежно била квалитативна анализа, али је неретко и она садржавала извесне квантификације пребројавењем целина. Шта је нумерисање делова једног рада или исписивање редних бројева литературе него одређен облик квантификације? Мада систематске обраде методе анализе (садржаја) докумената није било, не може се оспоравати да су од дана организовања архива, документације, библиотека односно од дана израде анотација и анотационих библиографија евидентни и зачеци правила о квалитативној анализи (садржаја) докумената.[45] Осим тога, у својим предавањима професори су своје ученике и студенте упућивали у начине коришћења докумената и увежбавали их у томе током израде семинарских, дипломских, специјалистичких, магистарских и докторских радова. У том смислу постоји огроман фонд искуствено повезаних знања насталих вековима Сада усвојено датирање због тога се може само условно прихватити и може да важи првенствено за квантитативну анализу (садржаја) докумената.

Анализа докумената у политичким наукама неопходан је и незаменљив продоран и поуздан оперативни метод сакупљања и третмана података о прошлим, садашњим и будућим појавама, о територијално и временски блиским, али и веома удаљеним појавама. Непосредни предмет истраживања применом анализе докумената може бити сваки чинилац, део или целовита политичка појава, њено квантитативно или квалитативно својство, итд. ако је на било који начин забележено.

О изворима сазнања у истраживањима применом анализе докумената говори сам назив. Извор су документи. Термином документ означавамо сваки неживи извор података који садржи на било који начин смислене исказе.

Као извори научног сазнања у политичким наукама од посебне су важности политички документи, статистички, у медијски-евидентирани средствима јавног масовног информисања и, наравно, научни документи.

Документи као извори података у анализи (садржаја) докумената могу се класификовати на разне начине. Начин остваривања чулног контакта као критеријум класификације омогућава разликовање: (1) визуелних – докумената, са којима се остварује контакт чулом вида, (2) аудитивних докумената, са којима се контакт остварује чулом слуха; (3) тактилних докумената – са којима се остварује контакт чулом додира (пипања) и (4) комбиновани. У политичким наукама од прворазредног су значаја били и остали документи визуелне природе, али је евидентан раст значаја аудио-визуелних, односно комбинованих извора података тј. докумената.

3.2.4.2.2. Нека питања класификација облика (техника) анализе докумената

У литератури је уобичајено да се говори о три типа „анализе садржаја докумената"; о „класичној" анализи садржаја, о „квалитативној" и о „квантитативној" анализи садржаја докумената. Помињу се, такође „спољашња" и „унутрашња" анализа докумената, као и валентна анализа, статистичка, динамичка, контигенцијска, фреквентна, нефреквентна, универијантна, мултиваријатна итд. Приликом класификације коришћени су разни критеријуми. Тако је валентна анализа дефинисана на основу предмета анализе. Ова анализа обухвата истраживање усмерења и интензитета исказа (поруке). Статичка анализа истражује стања одређена временом и простором, а динамичка процесе. Контигенцијска се бави утврђивањем количина (контигената). За разлику од њих фреквенцијска и нефреквенцијска, варијантна и универијантна као критеријум имају и процедуре тј. инструменте и поступке истраживања. Тако је фреквенцијска анализа квантитативна и њена основна процедура је израчунавање фреквенција и примена одговарајућих статистичких метода у вези с њима, док нефреквенцијска не израчунава фреквеницје. Универијантна анализа подразумева процедуру обраде чинилаца сваког посебно, док мултиваријантна подразумева обраду више чинилаца (варијабли) истовремено односно повезано.[46]

За свако диференцирање унутар једног метода неопходно је претходно утврдити критеријуме (својства) разлике и сличности. У досадашњим разматрањима

користили смо као критеријум својства инструмента и поступка у прикупљању података одређеном методом. Нема разлога да и овде тако не поступамо.

Применом критеријума карактеристика инструмената, можемо констатовати постојање две основне технике сакупљања података анализом докумената:

прво, квалитативна или како се још назива „нефреквенцијска";

друго, квантитативна, „фреквенцијска" или „статистичка".

Класичну анализу садржаја докумената сматрамо обликом квалитативне – нефреквенцијске анализе, коју су у првом реду развили историчари, али која је позната од момента настанка науке, иако је формализована као метода тек почетком овог века.

Битне карактеристике разлике између квалитатитвне и квантитативне анализе докумената по критеријуму инструментарија су следеће.

I Квалитативна анализа докумената	II Квантитативна анализа докумената
1. Може, али не мора у сваком случају да има кодекс појмова (категорија) и шифара	1. Мора да има релативно прецизан кодекс категорија (појмова и шифара)
2. Мора да има образац за евидентирање података. Образац је отворен, нестандардизован	2 Мора да има образац за евидентирање података врло организован и формализован.

Разлике у поступку су још веће, што се види из следећег поређења:

1. Констатује шта је и како речено (има – нема).	1. Утврђује хипотезе и категорије .
2. Формира хипотезе о могућем значењу реченог.	2. Утврђује шта је, како и колико речено.
3. Закључује о значењу реченог	3. Закључује о значењу и значају реченог

На основу исказаних разлика у инструментима и поступку, могуће је заузети и општи став о битним својствима квалитативне, односно квантитативне анализе докумената. Та битна својства могу се најједноставније исказати следећим прегледом који је конструисао Александар Л. Георг.

1. Прелиминарно читање обавјесног материјала у сврху постављања хипотеза и откривања нових односа	за разлику од	систематске анализе садржаја у сврху искушавања хипотеза
2 Имресионистички поступак за изношење запажања о својствима садржаја	за разлику од	систематског поступка за прикупљање прецизних, објективних и поузданих података.

3. Дихотомијски атрибути (тј. атрибути за које се може једино рећи да одређеном предмету припадају или не припадају	за разлику од	атрибута који допуштају егзактна мерења (тј. правих квантитативних варијабла) или хијерархијско рећање (тј. низова).
4. „Еластични" поступак за изношење дескриптивних опажања о садржају или за „кодирање" судова	за разлику од	„строгог" поступка за те исте сврхе [47]

Квалитативна анализа докумената, тј. „нефреквенцијска" одговара на два питања: „шта" и „како" је нешто речено. Квантитативна одговара на три питања: „шта", „како", и „колико" је речено. И једно и друго можемо применити у истраживању докумената било „споља" (њихових спољних карактеристика), било „изнутра" (карактеристика њиховог садржаја).

Квалитативна анализа садржаја се не може сматрати само претходном и помоћном у односу на квантитативну. Напротив, квалитативна анализа је у политиколошким истраживањима једина (на пример, при истраживању појединих политичких докумената), а у теоријским истраживањима она је незаменљива. Без ње нема ни ваљаних истраживања контекстуалних исказа и значења. Погрешно је мислити да се квалитативна анализа не бави никаквим мерењем. Напротив, она се служи интуитивним мерењем (оцењивањем), користи номиналну скалу. Савремена квалитативна анализа не заснива се само на утиску и све више се оријентише на тзв. тематску анализу која подразумева одређену кодификацију (дефинисање и класификовање тема) и одговарајуће евидентирање. У целини гледано, нарочито са развојем рачунара и њихових поступака, као и коришћења статистичких поступака и непараметарским обрадама, евидентне су теденције смањивања разлика између квалитативне и квантитативне методе анализа (садржаја) докумената. Томе знатно доприноси и савремено становиште да су истраживање и квантификација само објективно датог садржаја недовољни, јер је истинит садржај често у контексту.

Изложена својства квалитативне и квантитативне анализе докумената дозвољавају нам да говоримо о две различите технике метода анализе садржаја докумената.

3.2.4.2.3. Примена методе анализе докумената

У вези са методом анализе докумената помињу се директна и индиректна анализа. Ови појмови могу имати по два значења. За директну анализу то су:

– прво, да приликом примене методе анализе докумената већ постоји утврђен предмет истраживања и постављене хипотезе, за чије доказивање се користе подаци садржани у документима;

– друго, то значи да се у поступку истраживања хипотеза непосредно доказује исказаним садржајима – подацима, тј. „манифестним" садржајима.

На индиректну анализу се односе два друга значења:

– прво, није прецизирано шта се истражује у документу већ се настоји утврдити шта све документ садржи, и

– друго, и када постоје хипотезе у оквиру истраживачког пројекта, у поступку анализе се, на основу увида у поруку формира више алтернативних хипотеза о њеном значењу. Ове хипотезе се налазе у узајамној зависности и доказивање (тачност) једне значи оповргавање односно одбацивање друге.

Обе технике нису подједнако подесне за коришћење у тзв. директним, односно индиректним истраживањима методом анализе докумената. Квалитативна метода анализе докумената подеснија је за индиректна, квантитативна за директна истраживања.

Осетљивост материје коју истражујемо захтева одговарајуће услове и поступке у току анализе докумената. Општи услови су заједнички за обе технике. То су у првом реду:

– профил и број кадрова адекватан и сразмеран истраживачком задатку. За анализу докумената неопходно је добро познавање укупне проблематике и посебних питања која се истражују, као и добро познавање језика уопште и посебног језика поруке. Анализу докумената не може добро да ради особље неодговарајућег нивоа и структуре образовања;

– одговарајући материјално-финансијски и организационо-технички услови, јер анализа докумената, нарочито квантитативна, захтева доста времена и одговарајућу опрему, што може и знатно да кошта. Међутим, у целини гледано, то је једна од најекономичнијих метода.

Осим општих постоје и посебни услови који су већ у неколико разматрани за сваку од постојећих техника.

Квалитативна (нефреквенцијска) анализа докумената подразумева оријентацију на откривање значења „оног што је комуникатор желео да каже" ослањајући се у првом реду на контекст исказаног садржаја. То подразумева претходно утврђивање одређених чинилаца контекста, као што су:

а) контекст односа комуникатора и публике и њихове карактеристике;

б) контекст ситуације – околности у којима се говори;

в) контекст друштвеног понашања (у ширем смислу) у оквиру о коме се говори;

г) језички контекст – језички изрази и стил комуникатора (говорника),

д) контекст структуре исказа (говора односно текста).

Тек када се све ово изгради, аналитичар ће моћи да констатује, квалификовано и истинито и, да на основу присуства и одсуства малог броја или само једног исказа закључује о значењу и поруци.

Битан проблем ове технике је разликовање описа садржаја исказа од закључивања о значењу, као и доказивање сопствених хипотеза, односно њихових провера. Наиме, основа закључивања је оцена доказа сваког од могућих закључака о значењу исказа. Стога је нагласак на постављању хипотезе.

Насупрот томе, квантитативна анализа прикупља податке – исказе коришћењем кодираних категорија[48], а закључује о хипотезама на основу фреквенције. У вези с тим се јавља више тешкоћа.

Прво, јављају се проблеми приликом израде кодекса око идентификације релевантних односно ирелевантних категорија, а закључује се о хипотезама на основу фреквенције. У вези с тим се јавља више тешкоћа.

Прво, јављају се проблеми приликом израде кодекса око идентификације релевантних односно ирелевантних категорија садржаја анализе и нивоа њиховог прецизирања. Будући да се кодекс прави пре увида у све изворе података, могуће је да не обухвати све релевантне чиниоце поруке. Затим, ако се инсистира на прецизности, могуће је да се добију уске категорије чија ће фреквенција бити мала, што ће ометати правилно закључивање.

Други тип проблема јавља се у вези са документима оперативно-акционе природе. Стратегија исказивања и организација исказа и садржаја докумената подређена је циљевима у чијој су функцији (чије су средство), што се може релативно брзо мењати. Те динамичне промене уколико су брже и суптилније, не морају бити видљиве у оквирима већ постојећих категорија и не морају се манифестовати фреквенцијом сразмерном њиховом значају.

Трећи скуп проблема јавља се повећањем или смањивањем броја релевантних чинилаца исказа односно садржаја докумената. У том случају кодекс постаје било преузак, било преширок. Могућа је и трећа ситуација: да у току истраживања дође до замене у саставу скупа релевантних чинилаца, при чему скуп остаје исти по димензији, али по саставу му категоријални систем не одговара.

Осим ових најважнијих и, понекад, предимензионираних проблема могу се јавити и други. Узрок предимензионирања у истицању проблема је у једностраности приступа разматрању проблематике метода анализе докумената и схватања те методе. При истицању извесних тешкоћа које се везују за изграђеност неких научних законитости, једноставно се губи из вида да се метод анализе докумената јавља и као предмет и метод и методолошких истраживања, као и метод како теоријских, тако и емпиријских истраживања, и најзад, као метод сакупљања, примарних, али и као метод коришћења секундарних података.

3.2.4 2.4. Општи поступак у примени метода анализе докумената

Истицање и пренаглашавање тешкоћа у примени метода анализе докумената, а нарочито њене квантитативне технике, чије су предности ванредно значајне, проистиче делом из занемаривања потребе да се претходно развије одговарајући пројект истраживања чија ће једина или само једна између осталих метода сакупљања података бити ова метода. Разрада нацрта научне замисли умногоме олакшава и разрешава проблеме. Сагласно томе, у даља разматрања улазимо полазећи од становишта да је пројект истраживања направљен, те да су хипотезе и индикатори довољно прецизни.

И када је све то урађено, неопходно је израдити посебан план и упутство за примену ове методе. Када је анализа (садржаја) докумената једина метода којом се пројекат истраживања реализује, предмет, хипотезе и индикатори се морају ускладити са захтевима и могућностима метода. При том се морају уважити

битне разлике које настају у процедурама истраживања када је предмет документ и када је предмет процес – појава о којој документ садржи податке.

Основни ток анализе докумената тече по фазама, од којих се најчешће помињу: (1) изучавање одговарајуће литературе; (2) формулација предмета и хипотеза; (3) утврђивање димензија и праваца истраживања и дефинисање истраживачког поља; (4) избор докумената; (5) конструкција основног скупа и узорка докумената; (6) припремање материјала за обраду; (7) припремање јединица анализе; (8) елаборација индикатора; (9) утврђивање правила пресека, категоризације и кодирања; (10) тестирање припремљених техника; (11) експлоатација материјала. Не улазећи у ваљаност овако приказаног тока анализе (садржаја) докумената обавезни смо да укажемо на то да се проблеми од 1 до 10 решавају у току концептуализације и пројектовања истраживања, а да тачку 11 треба раздвојити на бар три тачке:

а) поступак прикупљања података из докумената;

б) методи сређивања, обраде и анализе података, и

в) доказивање хипотеза и закључивање.

Наиме, уз пуно уважавање специфичности ове методе, истраживачко искуство и методолошка литература упућују на становиште да је процес истаживања у основи стабилне структуре.

Кодекс категорија је битан услов коришћења метода анализе докумената као научног начина сакупљања података.

Он се непосредно изводи из индикатора чији избор детерминише и избор категорија, степен њихове разраде, њихов међусобни однос и њихову еластичност. Стога је правилан став који захтева израду оквирног или прелиминарног кодекса (система категорија – појмова и термина) одмах по постављању хипотеза и избору индикатора. Он важи, дакле служи, као оквирни усмеритељ до завршетка предистраживања – што значи до остваривања увида у један мањи број извора (докумената) који ће послужити за ревизију и реконструкцију кодекса.

Према томе, може се говорити о планираном кодексу и о примењеном кодексу појмова и шифара. Израда кодекса спада у најсложеније, најодговорније и најтеже послове у примени метода анализе докумената. Он је систем строго дефинисаних основних категорија и поткатегорија у њиховом основном, најшире важећем значењу и значењу које им се придаје односно прихвата у датом истраживању. Истовремено кодекс је иструмент претварања вербалних исказа који прелазе у податке, у нумеричке дате

Основни проблеми и тешкоће у изради кодекса су, прво, у схватању његове структуре и улоге у истраживању и у карактеристикама језика.

Кодекс се првенствено дефинише као систем категорија и шифара, и везује се првенствено за квантитативну анализу (садржаја) докумената. Категорије се схватају као битне основне речи којима се исказују одређени друштвени реалитети, а шифре нумерама – цифрама (нумеричким знацима) којима се категорије означавају. Разлог означавања је, по општем схватању олакшавање евидентирања и манипулације подацима и омогућавање примене статистичких поступака у третману података. Идеја да се могу израдити речници посебне намене

у којима би се речи могле дефинисати, описати њихови појавни облици, варијације њиховог значења, њихове везе са другим речима итд. као значајна основа за израду посебних кодекса, али и као нека врста генералног кодекса, веома је корисна нарочито у време убрзаног развоја рачунара и њихових програмских и обрадних могућности. У том смислу чињени су и чине се покушаји у складу са овом основном идејом. Већ је традиција израда енциклопедија, лексикона и њима сличних дела ширег и ужег обухвата, општијег или уже стручнијег карактера. Познати су и покушаји израде речника за посебне намене односно за анализу (садржаја) докумената употребом рачунара. Упркос значајним резултатима остале су многе тешкоће.

Прва веома значајна тешкоћа је вишеструка трансформација и симплификација, односно вишестепено посредовање у стицању сазнања о реалитету. Документ и исказ у документу је већ знатно одступање од изворности и поједностављивање

Израда категоријалног система (кодекса) и његова примена су фактички даље поједностављивање и формализација, још веће удаљавање од изворности појаве. Инсистирање на чињеници да се очувају и чак наглашавају битне одредбе реалитета у исказима, да је селекцијом одстрањено оно што је споредно, неважано итд. тешко је прихватити без довољно уверљивих научних и методолошких доказа. Међутим, ако се успостави одговарајућа повезаност са општенаучном хипотетичко-дедуктивном методом, такве је доказе могуће наћи.

Друга тешкоћа произлази из језика и његових карактеристика. У свету је тренутно у употреби преко 2.000 језика разних степена развијености, разних основа и конструкција. Осим тога, унутар истих језика постоје њихове разне варијанте између којих су понекад веома велике разлике. Унутар говорних и књижевних језика постоје веома велике разлике. Такође, у свакој средини постоје специфичне културно-језичке творевине као што су пословице, изреке, фигуративни изрази са преносним значењем итд.[49] У нашем случају довољно је подсетити на специфичност политичког језика, језика политичких и политичко-правних аката и језика политикологије, па утврдити велике разлике. Идеја о повезивањима значења и форми исказа веома је плодотворна. Наиме, показало се да је могуће утврдити стандардне форме, структуре и значења говорног језика политике, језика политичко-правних аката и научног језика у оквирима језика једног народа. Међутим, овим стандардима који су битан услов за израду ваљаних кодекса, тешкоће нису отклоњене. Оне се мултипликују у односима између језика разних народа отварајући и продубљујући питање језичке доминације као основе културне и друге доминације. Продор рачунара то јасно показује упућујући на поједностављену унификацију.

Трећа тешкоћа је у концепцији „мрвљења" текста односно у неопходности да се ова концепција превазиђе. Наиме, појединачне речи, ма биле и категорије, не исказују одређена сазнања о друштвеној реалности. Тек када су смислено повезане у целину – у исказ, оне имају право значење. Дакле, кодексом треба очувати целину исказа односно битне одредбе садржине, значења и смисла. То се покушало израдом категоријалних система који су се постепено ширили и у

којима су покушавана повезивања категорија. Истраживачка искуства у коришћењу метода (анализе) докумената у истраживањима политичких појава и процеса, штампе, радија и ТВ, упућују нас на следећа решења: (1) веома детаљна разрада категоријалног система у коме је сваки појам, а поготову сваки битан категоријални појам, строго дефинисан и описан; (2) израда стандардих израза посебних значења, стандардног коришћења фигура и стандардних најчешће коришћених структура исказа са њиховим значењем; (3) категоријални систем (кодекс) мора уважавати време и простор, тј садржати периодизацију, чија ће карактеризација бити јасна, и локацију, чија ће одређења бити допуњена значењима, (4) израдом детаљног упутства за примену, како би се обезбедило ваљано декодирање кодираног материјала.[50] Штавише, у посебно сложеним случајевима добро је да извођачи анализе (садржаја) докумената учествују у изради кодекса и у дискусији о њему, а не само да буду формално обучени за његову примену

Упркос свему, приликом евидентирања и кодирања података вероватне су приметне разлике између обрађивача, па чак и у разним периодима рада истог обрађивача

Примена кодекса подразумева да су претходно утврђене јединице анализе. То може да буде цео документ, пасус, реченица, реч, знак, или посебно дефинисана целина као што су чланак, став, говор итд...

Постојањем два основна облика (технике) анализе (садржаја) докумената оправдано је становиште др Живана Танића о потреби разликовања јединица анализе садржаја као делова садржаја (на граматичкој и неграматичкој основи) и по начину употребе (јединице класификације, обележавања, пребројавања, текста и контекста).

С обзиром на схватање „манифестованог исказа" односно „реченог" и оног „што се хтело да каже", као и на разлике у гледањима на „директну" и „индиректну" анализу, чини се да би била коректна класификција на:

1. Јединице анализе „реченог", односно текста по критеријуму целине, а у оквиру тога:

1.1. граматичких целина

1.1 1. јединице анализе реченог

1.1 2 јединице класификације

1.1.3. јединице обележавања

1.1 4. јединице третмана (пребројавања)

1 2 јединице анализе „оног што је хтео да каже" односно контекста.

Квалитативна анализа не обавезује на јединице пребројавања

Подразумевамо, такође, да су у оквиру начина истраживања утврђени поименично документи који ће бити подвргнути анализи и перфектуиране јединице анализе (цео документ, пасус, реченица, реч, став, идеја, порука итд).

Кодекс се састоји од категорија, поткатегорија и шифара које служе за обележавање јединица садржаја, односно јединица анализе. Могуће је формирати три типа кодекса: статичан, сукцесиван и континуиран – динамичан. У суштини, кодекс је систем класификација и дефиниција појмова за које се мање-

више основано претпоставља да ће се јавити у документима који су подвргнути анализи. Карактеристике докумената истраживања, предмета истраживања и примењене технике детерминишу врсту кодекса. Тако, ако је примењена квантитативна техника у истраживању одређених ставова, или вредности, могућа је конструкција статичког или сукцесивног кодекса. Међутим, један низ акционих докумената (рецимо емитованог пропагандног материјала) уз коришћење квантитативне технике подразумева захтев за сукцесивним или, још радије, континуираним динамичним кодексом

Кодекс у методи анализе докумената је нужно у одређеној мери стабилан, али је еластичност различита код разних врста кодекса.

Статички кодекс је најмање еластичан. Систем основних категорија је утврђен, а све евентуалне допуне су дозвољене само унутар њих.

Сукцесивни кодекс подразумева проверу после појединих фаза анализе, ревизију и, по потреби, реконструкцију, у првом реду допуњавање И овде су на почетку основне категорије дефинисане.

Континуирани-динамични кодекс садржи само неколико теоријски изведених полазних одређења категорија. Иначе се континуирано гради током анализе документа.

Сваки од поменутих кодекса има своје предности и недостатке.

Статички кодекс обезбеђује прецизност и поузданост и омогућава релативно лако идентификовање јединица анализе, јединица садржаја, категорија, порука. Али, он је истовремено релативно крут и захтева подједностављивање, тако да се губе многе значајне суптилности.

Сукцесивни кодекс дозвољава увођење нових категорија, али је његова примена после реконструкције могућа тек од момента када је она извршена. Тако једна или више претходних фаза остају њиме необухваћене или захтевају понављање.

Континуирани кодекс, веома обухватан и осетљив, врло је непрецизан и више личи на попис категорија по редоследу њиховог јављања, него на истински кодекс. На тај начин кодекс не испуњава довољно своју функцију. Осим када су у питању акциони документи, сматрамо статички кодекс (који је иначе и најчешћи) најцелисходнијим. Он се може учинити још ефикаснијим ако се уз категорије које су већ утврђене обезбеди и додатни критеријум разврставања:

прво, према томе да ли су се категорије, појмови или искази већ јављали, друго, да ли су се јављали у том контексту.

На тај начин били би избегнути многобројни приговори фреквенцијској анализи садржаја. Иначе, нужно огрубљивање приликом уопштавања и статистичке обраде било би знатно умањено, а никако не би могли бити пренебрегнути или превиђени нови чиниоци и својства исказа, међусобних веза, промена у структури, итд. Јер, за сваку од њих могуће је, ако се научно истраживање схвати као систематичан континуитет, формирати категорије уобичајеног (по степенима и трајању) и категорије неуобичајеног и новог (оригиналног). Да ли би то била „бастард метода"? Нека претерана залагања за потпуно „чисте" методе и технике прикупљања података су, по нашем сазнању, без много основа управо стога што

се те методе узајамно прожимају. У писменој анкети обрада података се служи анализом садржаја која је настала тиме што је претходно испитаник односно испитивач извршио анализу садржаја упитника! Стога, ако је то потребно, говоримо и користимо и комбиновану технику методе анализа садржаја (докумената)

Кодекс се формира од две основне врсте категорија: прво, од категорија оног што је речено – *категорија садржаја*, друго, од категорија како је речено – *категорија форме*. Треба нагласити да се ове две врсте категорија и када су у кодексу одвојено дате, користе заједно. Категорије форме се јављају и као информације о контексту у коме је исказ дат, те су ванредно значајне за утврђивање „онога што је хтео да каже".[51]

Развој кибернетике је на том плану знатно проширио могућности и истовремено поставио и знатно веће захтеве, који се веома јасно могу опазити у третману кодекса – категоријалног система.

У нас се проблемом коришћења кибернетике у примени метода анализе докумената још нико није дугорочније и дубље бавио, а посебно не у истраживању политичких појава [52] На основу стеченог увида и искустевног сазнања у садашњој ситуацији могло би се констатовати:

– постоје могућности и потребе за континуираном анализом докумената, посебно политичких ставова у политичким документима, што постојање компјутера омогућава,

– правила формирања кодекса, иако у принципу иста, траже специфичан третман у изради кодекса за компјутерско коришћење, при чему се истовремено више инсистира на два, на први поглед супротна својства, на формализацији и прецизности, с једне стране, и на еластичности, с друге стране. Овде се мисли на захтеве који се у првом реду јављају у погледу прецизирања основних и уобичајених, као и изведених и модулираних значења која се јављају у различитим спрегама и односима;

– политика и политичке појаве, засноване на интересима и у њиховој функцији, нужно се изражавају порукама као оријентационе вредности хијерархијског поретка, циљевима такође хијерархијског поретка, нормама хијерархијског поретка (наређењима, упутствима, забранама, са моралном и материјалном санкцијом), предвиђањима у погледу будућности и оценама последица – резултата.

Све то дозвољава изграђивање једног општег оквирног категоријалног система који може да послужи као полазни теоријски основ у изграђивању конкретних, у конкретним истраживањима употребљивих кодекса који тако, уз теоријску заснованост, стичу компатибилност.

Ма како политичке појаве биле динамичне и, нарочито у друштвима динамичног развоја променљиве и неуједначене, политички језик, језик политичке праксе је у великој мери посебан и формализован, усмерен на ограничен број ситуација општег карактера, јер изражава опште процесе. Стога је, поред свих тешкоћа, могуће констатовати карактеристичне спреге термина и појмова, њихове низове и њихово конституисање у језичке изразе и исказе, као и утврдити њихове основне форме, поретке и значења. Разумљиво, ово се не може сматрати ни у једном случају заувек решеним, нити је тако конституисан кодекс решење за сваку поједину оперативну ситуацију. Ипак, треба констатовати да се политички језик изграђује у зависности и у вези са великим, значајним политичким догађајима. Очигледан је пример у том погледу процес изграђивања и афирмације термина и појмова „либерализам", „плурализам" итд.

Дакле, у истраживању политичких појава, у примени метода анализе докумената нужно је перманентно критичко одношење према познатој категоријално – појмовно – терминолошкој апаратури, посебно у три области: прво, у оквирима најуже, најутицајније структуре политичког вођства; друго, у оквирима гласила (средстава информисања) уобичајених интерпретатора и тумача тих категорија; треће, у оквирима корисника информација, односно осталих учесника у политичком процесу Ово је неопходно ако се жели методом анализе докумената истраживати: шта је комуникатор (стваралац поруке) рекао (мисли се на њен истински садржај и значење), шта су рекли преносиоци – посредници у информисању и шта су примили (као истинско сазнање) они којима је порука упућена. За потребе квантитативне, фреквенцијске анализе Берелсон је конструисао десет основних категорија оног што је речено и четири категорије о томе „како је речено"

Категорије садражаја („шта је речено") су:

1. Категорије материје (супстанције) – категорије и појмови који су употребљени у саопштавању предмета којим се садржај бави (који има карактеристике предмета у реченици);

2. Категорије усмерености – оног што је речено – тј. категорије основног односа према предмету (квалификације предмета као позитивног – негативног, односа према предмету као: одобравање – неодобравање; склоно – несклоно; оптимистичко – песимистичко; итд.);

3. Категорије стандарда или општих мерила – које се користе као основни критеријуми класификације или процене усмерености садржаја (нпр., одговорност, демократичност, аутократичност, бирократизам итд.);

4. Категорија вреднота – категорије циљева и жеља, најуже повезане за категорије стандарда. Може се рећи да су то категорије којима се кроз циљеве субјекта изражавају његове друштвене особине и оријентационе вредности као што су љубав (човекољубив, хуман) херојство, слава, успех, самопожртвовање, ауторитет итд. Ове категорије се, по правилу, односе на крајње циљеве, жеље, намере и сл ;

5. Категорије метода или средстава које се баве начином на који се жели да се постигне одређени резултат деловања;

6. Категорије основних црта – карактеристика субјекта који су третирани у поруци,

7. Категорије актера – носилаца радњи у поруци, које се односе на учеснике у процесу третираном у поруци, на њихове улоге, функције и места у процесу;

8. Категорије ауторитета – које се односе на оне субјекте или чиниоце на

које се аутор исказа позива као на ауторитет с циљем појачавања вредности својих ставова или извора информација.

9. Категорије порекла – које се односе на порекло информација – средину из које је она потекла.

10. Категорије циља – које се односе на адресата коме је порука упућена.

Овде приказане категорије садржаја су несумњиво значајан допринос формализацији (стандардизацији) метода анализе докумената. Такође, оне су могућ општи основ израде кодекса, јер дефинишу захтеве према садржају кодекса. Управо стога неопходно је посветити им дужну пажњу у примени, разради и тумачењу.

Анализа могућих категорија кодекса указује на следеће проблеме:

– прво, на неопходност разликовања категорија које служе за квалификовање од категорија за констатовање (за утврђивање чињенице постојања – присуства или непостојања – одсуства) одређених чинилаца:

а) документа као таквог;

б) политичког процеса односно појаве као такве;

– друго, на неопходност разликовања делова, односно слојева докумената чијим истраживањем сазнајемо о:

а) учесницима политичког процеса и политичком процесу,

б) творцу (аутору) садржаја и облика основне поруке (нпр.: аутору садржаја једног политичког говора и самом политичком говору као таквом);

в) интерпретатору – емитенту једне основне поруке и његовој интерпретацији те поруке;

г) о примаоцима поруке и интерпретацији, и садржини и форми у коју они уобличавају поруку и интерпретацију.

Пример преношења једног политичког излагања ће то јасно илустровати.

Ситуација прва.

Политичар А одржао је говор у коме је оценио досадашње резултате, доприносе и отпоре појединих субјеката, проценио даље могућности развоја, указао на правац и смер даљих активности и на предстојеће задатке.

У говору, као документу, имамо податке о понашању политичара А, у датој ситуацији, али и о понашању других субјеката поменутих у говору, као и о предстојећем понашању одређених субјеката. Неки од ових података су чињенички: на пример, говор је одржан одређеног датума, у одређено време, са одређеним трајањем, уз одређено присуство, са следећим директним исказима које непосредно опажамо, итд. Други су подаци изражени кроз ставове, судове, пројекције, итд. – у основи, као: став – суд о прошлом, садашњем и будућем и аргументацијама за став – суд. Ту, када је реч о политичком процесу, имамо посредно сазнања преко ставова говорника.

Ситуација друга.

Новинар Б у листу Х обавештава о говору политичара А, тако што део говора цитира, део интерпретира без коментара, а део даје као претежно сопствени коментар, користећи (наводећи) само неке издвојене исказе.

Овде је, очигледно, сложенија ситуација. Имамо могућности за непосредна и посредна опажања о говору и говорнику, али у смањеном обиму, затим, посредна

о политичком процесу, говору и субјектима који су присуствовали говору (адресатима – односно делу њих) и учесницима политичког процеса који је био предмет говора. Али, сада имамо и податке о новинару и његовој интерпретацији.

У ствари, сада имамо два, односно четири предмета истраживања: говорника, говор, интерпретатора, интерпретацију, а можемо формирати још три: слушаоце (адресате) и њихову интерпретацију и политички процес као посебан садржај свих поменутих исказа. То су разлози за истицање значаја изнетог проблема слојевитости кодекса.

Дакле, кодекс садржи:

а) дефиниције основних категорија садржаја оног што је речено, оног што је садржано у документу о предмету нашег истраживања као став, суд – (чињенички и вредносни), и аргументација у напред побројене четири ситуације или четири слоја садржаја документа.

б) критеријуме и мерила за вредновање категорија у документу.

Све досад изложено упућује нас на закључак о целисходности извесног поједностављивања (или можда, ипак, усложњавања) основног категоријалног система садржаја исказа у кодексу на следећи начин:

1) Услови и поводи:

1.1. настанак исказа (документа),

1.2. понашање аутора,

1.3. понашање интерпретатора,

1.4. понашања судеоника у политичком процесу на које се исказ односи,

1.5. понашање адресата (оних којима је исказ упућен).

2) Учесници у настанку докумената и процесу који документ обрађује по својим улогама, функцијама, месту (положају):

2.1. аутор, 2.2. интерпретатор, 2.3. судеоник – учесник у третираном процесу, 2.4. адресат.

3) Мотиви, интереси, циљеви, оријентационе вредности:

3.1. аутора, 3.2. интерпретатора, 3.3. учесника, 3.4. адресата.

4) Активности, делатности, функције, радње, чинови, поступци, операције – по садржају и облику: 4.1. аутора, 4.2. интерпретатора, 4.3. учесника, 4.4. адресата.

5) Методи и средства остваривања активности и циљева (по облику и суштини): 5.1. аутора, 5.2. интерпретатора, 5.3. учесника, 5.4. адресата.

6) Последице и резултати активности и примена метода – средстава у остваривању циљева: 6.1. аутора, 6.2. интерпретатора, 6.3. учесника, 6.4. адресата.

Овај поједностављени кодекс изведен из схеме опште структуре предмета истраживања политичких појава подразумева у свим случајевима: истраживање времена, простора, интензитета и усмерености, као и димензија квантитативних и квалитативних својстава.

Разумљиво је да је ово могуће схватити само као општи оквир система категорија садржаја исказа докумената у истраживању политичких појава који, у примени, мора да омогући и разликовање директних података од индиректних (оних који се односе на друге појаве, али могу да се користе и за закључивање о истраживаној појави у већој или мањој мери, самостално или у спрези са другим подацима).

Категорије „како је нешто речено" *(категорије форме)* нису мање значајне од категорија садржаја у истраживањима политичких појава. Оне понекад изражавају право значење исказа. Значајне су само у функцији исказивања садржаја.

Берелсон их дели на:

1. Категорије облика саопштавања и начина саопштавања, које се баве само најопштијим облицима (нпр.: радио-емисија „Дневник", коментар, Саветовање политиколога, реферат, итд.).

2. Категорије облика изјава и судова (чињенички, преференцијални и идентификациони, који се међу собом могу даље делити по критеријумима времена, извесности итд.).

3 Категорије интензитета, које се односе на снагу исказа (емоционалност, ангажованост итд.)

4. Категорије трикова, које се односе на употребљене конструкције, симболе, фигуре и сл. у исказу.

Развијање ових категорија, које се односе на садржај у целини имају различите облике манифестација у стварности и веома велики значај за разумевања праве суштине појаве. Њихово формално издвајање у политикологији и није неопходно. Исправније је, изгледа, сврстати их, ако се примењује напред наведени пример класификације категорија садржаја у пети сегмент „методи и средства остваривања активности и циљева (по облику и суштини)". У политичким процесима избор облика и начина презентирања и само презентирање политичког става је озбиљан политички чин – облик и метод политичког деловања. За ефикасна и успешна истраживања политичких појава, чини се упутним формирање трајне класификације – типологизације категорија облика саопштења и категорија облика исказа, а категорије интензитета треба конструисати односно уклопити у јединствену мерну скалу. Насупрот томе, категорије трикова треба посебно правити, јер су фундаменталне за истраживање политичког језика и његово разумевање.

У целини посматрано, рад на категоријалном систему – кодексу за потребе примене метода анализе докумената нужно је критички развијати истовремено и на основу како категоријалног апарата политикологије тако и категоријалног апарата сваког конкретног истраживања. Стога сматрамо упутним да се увек, као саставни део сваког кодекса, изради списак (преглед) аутора, интерпретатора и адресата са њиховим својствима и основним одликама њихове ситуације изводећи из предмета истраживања (операционалног одређења) и појединачних хипотеза односне индикаторе

Функције кодекса су вишеструке:

– прва је – да систематизује и формализује актуелно оквирно сазнање о предмету истраживања,

– друга – да усмери напоре у истраживању,

– трећа – да послужи као основа за израду обрасца за сакупљање података;

– четврта – да послужи као основа за описивање појаве, тј. за третман докумената, података и сазнања

Образац за анализу докумената (аналитички образац, евиденциони лист, итд.) је наредни озбиљан и тежак задатак, тежи када је реч о квантитативној техници. Он је, по садржају сличан кодексу – мора садржати податке о аутору, документу и исказу сагласно са садржајем кодекса. Могуће је формирати појединачни и скупни образац. Појединачни се прави у случајевима када имамо сложен предмет истраживања и сложен документ (нпр.: написи листа Х о ставовима републичких органа и њихових чланова у периоду од 01. 01. до 30. 06. текуће године). Скупни подаци се праве када је број докумената мали, а предмет истраживања релативно узак. Принципи и правила израде обрасца су у оба случаја исти. Разлика је у томе што ће се у првом случају сваки документ или један његов део који представља целину евидентирати на посебном обрасцу, у другом случају неће.

Образац за сакупљање података неопходан је само у ситуацијама у којима није могуће вршити непосредно обележавање на изворним документима, њихово копирање, или уношење у меморије рачунара. По правилу, евиденциони образац израђује се приликом ручног обављања техничко-административних послова зато што омогућује контролу бројања, физичко класификовање по одређеним обележјима података у одређене скупине итд. Израда образаца може више да кошта него копирање изворног материјала. Нажалост, у неким случајевима није дозвољено копирање или није могуће преписивање изворног материјала, па нам образац остаје једина могућност.

Непосредан рад на анализи докумената, иначе, има све фазе као и свако друго истраживање. Основна је разлика у фази сакупљања података која подразумева:

– остваривање увида у документ и констатовање присуства – одсуства података;

– идентификацију и класификовање података,

– селекцију и обележавање релевантних података;

– уношење података у образац.

Обрада података и закључивање теку сагласно са одређењима датим у пројекту истраживања и подлежу свим основним правилима датим у делу текста „Обрада података и њихово коришћење."

3 2 4 3 *Тест у политиколошким истраживањима*

Тест је веома раширена и врло употребљавана метода у укупној истраживачкој пракси. Њено најраспрострањеније значење је провера, метода провере способности знања, умења и психофизичких реакција. У друштвеним наукама најчешће је коришћена у педагошким истраживањима и као средство провере знања и умења ученика. Назив тест односно тестирање као процедура остваривања теста изведен је из латинске речи *testor-ari* чије је основно значење посведочити, доказати. У енглеском језику (који је сада најраширенији светски језик у науци) значење теста је шире и неодређеније, јер обухвата појмове проба, искушавања, анализа, покушај, оглед, испитивање. Разна придавана значења

називу „тест" и његова својства научне методе и средстава практиковања струке односно одређене делатности довели су и до неуједначених схватања теста. Тако је за једне тест исто што и експеримент, за друге је испитивање, за треће посматрање, за четврте метод анализе (садржаја) докумената.

Процедура и инструмент реализације теста у његовим разноврсним облицима објективно садрже компоненте свих метода прикупљања података, али се не може сматрати обликом или техником ниједне од њих, мада се може сматрати да је најсроднији експерименту Зато га сврставамо у оперативне методе.

Логички део текста садржи сва основна правила и процедуре истинитог мишљења, епистемолошки део садржи сазнања о предмету науке и предметној науци и методолошка сазнања, а у методско-техничком делу утврђена су правила, поступци и инструменти истраживања Такође, предмете истраживања тестом можемо идентификовати као друштвене резултате и као предмете постојећих наука и научних дисциплина. Општи предмет истраживања у друштвеним и политичким наукама су:

А) тестови психомоторних способности којима се утврђују – проверавају способности реаговања на спољашње надражаје као што су брзина, спретност, издржљивост итд.

Б) тестови психичких и менталних способности у које спадају тестови знања, интелигенције, памћења, асоцијација, пажње, итд.

Основни концепт теста, по коме се он разликује од свих осталих метода је у постављању задатака (задатка) које (који) субјект изложен истраживању треба да изврши, односно да реши. Истраживани субјект тако манифестује своје способности које се, на одређене начине, том приликом могу мерити.[53]

Посебне врсте тестова користе се и за проверу ваљаности одређених друштвених и научних творевина (нпр.: пројекта истраживања, инструмента, итд)

Осим конструисања задатака, концепција теста подразумева и конструисање кључа за констатовање и оцену решења задатака (задатка) и за тумачење резултата теста.

Тестови се могу класификовати по више критеријума. Међу њима су најважнији са становишта методологије политичких наука: (1) сложеност, (2) предмет истраживања, (3) својство задатака (задатка) и облици извршења (тј. поступци и инструменти реализације теста).

По сложености можемо разликовати три поткритеријума: први, поткритеријум броја задатака. Тако би једноставан тест садржао само један задатак (нпр.: задатак да истраживани субјект припреми утврђени тип политичког излагања на дефинисаном скупу)

Сложен тест би садржао више задатака, при чему би се могао мерити степен сложености бројем задатака.

Други поткритеријум би био истоврсност задатака Једноставним тестом сматрао би се тест који садржи истоврсне задатке и истоврсне активности приликом њиховог решавања, док би сложен тест садржао разноврсне задатке чије решавање захтева разне активности

Трећи поткритеријум био би истородност материје. Тест чији задаци садрже сродну материју (материју једне дефинисане области) сматрали би се једноставним, а они чији задаци садрже несродну материју која припада разним областима били би сложени.

Сложеност теста не треба поистовећивати са тежином теста. Тежина теста само делимично зависи од сложености Сложенији тестови су, по правилу, тежи. Ипак, тежина теста у првом реду зависи од садржине задатка (задатака) и начина њиховог решавања.

Други критеријум који смо назвали предметом истраживања делом је обрађен у напред датој класификацији. Међутим, ближим одређењем тестови по предмету у политикологији могли би се идентификовати као: (1) тестови информисаности, (2) тестови знања о политици и у функцији политике односно општих и специјалних опредељености, (3) тестови вредносне односно идеолошке и политичке опредељености, (4) тестови акционе способности односно оспособљености. Сваки од овако предметно одређених тестова, може се и у примени мора даље садржински и предметно развити.

Критеријум предметног одређења теста има смисла и оправдања првенствено у томе што сваки предмет теста захтева строго одређени однос између његове конкретне одређености, сложености инструмената и поступака реализације, садржине и форме задатака и решења и кључа за утврђивање резултата теста и њихово тумачење.

Трећи критеријум подразумева више поткритеријума. Према битним својствима постављања задатка и њиховог решавања разликујемо:

1) тестове практичних радњи који могу да садрже захтеве:

(а) да се обаве одређене радње без захтева да се произведе материјално добро (да се изради неки предмет) али са дефинисаним ефектом извршених радњи;

(б) да се произведе одређена материјална ствар, што осим изузетно, није садржај политичких наука;

2) Тестови исказа у писаној, усменој или ликовној или у комбинованој форми који се реализују као:

(а) тестови који захтевају конструисање исказа (интерпретативног или оригиналног);

(б) тестови избора понуђеног решења (одговора);

(в) препознавање исказа;

(г) допуњавање;

(д) вредновање

Тест конструисање исказа може поставити захтев у два облика. Прво, у упитном облику који захтева одговор одређеног садржаја и у одређеној форми. Постављање питања на које тестирани треба да конструише одговор погодно је за тестове знања, асоцијација и сл. Кључ за вредновање резултата и његова тумачења једноставно се прави као преглед тачних (садржински или садржински и формално) одговара. Ови одговори се могу вредновати односно мерити.

Друга варијанта овог теста поставља захтев да се изврше одређене радње. Извршење те радње односно извршење тог задатка може да буде израда одређеног политичког или другог документа, усмено излагање на одређену тему итд. Ова варијанта теста повољна је за тестирање акционе политичке способности. Међутим, израда кључа је веома сложена и подразумева израду модела („идеалног типа") и оцењивање компетентног жирија. И овде се извршење задатка може мерити

Тест избора понуђеног решења подразумева захтев да тестирани од више понуђених модалитета исказа одабере и означи одговарајући. У тестовима знања треба да одабере између више понуђених одговора онај који сматра тачним. У неким случајевима могуће је понудити дужу листу одговора (уобичајено је од 3 до 7) од којих су више од једног тачни. Овај тип теста погодан је за истраживање знања и обавештења о политичким збивањима. Израда кључа је једноставна и састоји се од прегледа тачних одговора и њиховог евентуалног вредновања. Предност овог теста је економичност. Нажалост, евидентне су и његове многобројне слабости међу којима је највећа недовољан и недовољно прецизан увид у знање тестираних. Велике су могућности случајно означених тачних одговора. По законима вероватноће што је мање модалитета могућих одговора већа је вероватноћа случајног избора тачних одговора. С друге стране, због замора тестираних, дугог трајања теста и неекономичности није препоручљиво уносити више од седам модалитета.

Тест препознавања исказа, тачније констатовања аутора или припадања дела понуђеног теста одређеном документу или научном, политичком, уметничком делу, сличан је по основној идеји претходном. Међутим, у односу на претходни постоје и знатне разлике у начину решавања задатака. У обе варијанте предочава се одређени текст, фотографија, слика, скулптура, музичко дело, итд. тестираном и од њега захтева да о њему да тачан исказ. Овај исказ може да буде означавање већ понуђеног модалитета, у првој или давање самосталног одговора, у другој варијанти. Овај тест је погодан за истраживање памћења, а у политичким наукама за истраживање политичке образованости, политичке опредељености и оспособљености за политичко деловање. Израда кључа је и овде, у основном, једноставна јер се листе тачних одговора лако праве, али је вредновање и тумачење резултата знатно сложеније, нарочито ако се ради о тестирању политичке опредељености. У принципу боље се познају аутори и ставови – искази идеолошки и политички ближи опредељењима тестираног. Међутим, узрок малом броју тачних одговора може да буде и неодговарајућа образованост, што захтева уважавање и овог фактора.

Тест допуњавања подразумева предочавање текста из кога су избрисане одређене речи и уместо њих остављене празнине. Задатак је тестираног да попуни празнине у тексту тако да текст очува смисао. Унете речи треба да буду или оне које су изостављене или садржајно сличне њима.

Тест вредновања је веома сложен тест и може се изводити на разне начине. У задатку могу да буду понуђене одређене моралне, оријентационе и материјалне вредности или да се опишу понашања у одређеним ситуацијама или да се

предложе одређени поступци у пројектованим ситуацијама. Обавеза тестираног могла би да буде избор, ранговање, оцена, оправдање итд. одређене вредности или понашања. За политиколошка истраживања овај тест може имати вишеструки значај с обзиром да оријентационе идеолошке вредности и интереси играју велику улогу у политичком понашању. Међутим, спровођење овог теста је тешко. Прво, веома је одговоран и тежак посао израда кључа за вредновање одговора и тумачење резултата. Наиме, кључ мора да садржи дефиниције и квалификације вредности, њихову хијерархију и међузависност, а елементи ситуације треба да буду лако препознатљиви и логично повезани тако да ситуација има својства реалистичности.

Наведени типови тестова могу се комбиновати у одређеним ситуацијама, у складу са захтевима пројекта истраживања.

Осим ове класификације тестова у политичким наукама која је пошла од схватања да је тест метода истраживања којом се непосредним увидом стиче научно и практично знање о својствима, особинама, способностима и понашањима тестираних, има и других дефиниција и класификација тестова и тестирања. То је нормално јер је ова метода настала у оквиру психологије и психијатрије, а примењивана је и тамо у истраживању и пракси образовања много више него у политичким и другим друштвеним наукама.[54]

Раширено је схватање да је тест стандардизирани поступак помоћу којег се изазива нека одређена активност, а онда се учинак те активности мери и вреднује тако да се индивидуални резултат упореди са резултатима који су добијени код других индивидуа у једној ситуацији. Ова дефиниција подложна је многим критикама, а главна слабост јој је што изједначава тест са експериментом. Тест се, према овом схватању примењује у науци и пракси.

Као најважније врсте тестова наводе се:

1) тестови знања којима се истражује знање, образовање, вештине и навике. Њиме се мери ефекат образовног утицаја утврђивањем разлике између иницијалног и финалног стања. Ови тестови се класификују по подручјима образовања, а разликују се а) тестови познавања чињеница и б) тестови примене знања;

2) тестови способности, којима се мере сензорне, менталне, механичке и моторне способности. Под сензорним способностима подразумевају се вид, слух итд. Под менталним општа и посебна интелигенција итд,

3) тестови личности којима се мере сложеније особине личности као што су интереси, ставови, карактер, карактеристике темперамента, емотивне карактеристике итд. Специфичност овог теста је да оперише питањима уместо задацима и да му је основа у тежњи личности за искреношћу или на неинформисаности личности о правом предмету и циљевима истраживања;

4) пројективни тестови, чији је предмет личност. Он је проблематичне ваљаности и ниске поузданости. Заснива се на тематској аперцепцији, Роршаховим тестовима и I.P.A T. тестовима.

Тестови способности се класификују као тестови учинка у којима се тестирани боре за што већи успех у решавању задатака. Подврсте ових тестова су

тестови нивоа и тестови брзине У првом случају нема ограничења времена за решавање задатака, али се време може мерити. Други случај захтева ограничење времена тако да ниједан тестирани у одређеном времену не може да реши све задатке. Задаци су распоређени тако да су на почетку најлакши, а следе и све тежи. Разликују се и вербални и невербални (перцептивни) тестови.

Критеријум начина решавања задатака теста користи се и у изложној концепцији тестова. Углавном, помињу се три основа типа:

(1) папир – оловка; (2) усмени и (3) чин

Важан је и критеријум конструкције теста односно типа задатака. Помињу се: (1) типови двочланог избора; (2) вишеструког избора, (3) досећања; (4) надопуњавања; (5) аналогије; (6) упоређивање; (7) сређивање и (8) познавање чињеница.

Све побројане врсте тестова су на одговарајући начин и у одређеној мери, уз одговарајућу адаптацију, погодне за политиколошка истраживања и политичку праксу.

Тест се у истраживањима може јавити у разним улогама: у улози метода у предистраживању, самосталне јединe методе истраживања, главне методе или само једне од метода истраживања. Међутим, веома је тешко успоставити одговарајуће повезаности између метода сакупљања података и теста са изузетком испитивања научним разговором.

Процедура спровођења теста је фазна и у складу са процедурама пројектовања, реализације, обрада и анализе података и закључивања у истраживању. Међутим, кад год тест није једина метода истраживања, неопходан је план и упутство о изради инструментарија и спровођења теста. План и упутство треба да садрже конкретно и разрађено одређење предмета истраживања тестом, избор типа теста, избор садржаја, форме инструмента (обрасца) тестирања, поступка у успостављању и извршавању задатака, кључа и поступка вредновања резултата теста и за његово тумачење.

Три су битна методолошко-методска захтева без чијег испуњена тест не може да буде ваљан. То су захтеви за релијабилношћу, баждареношћу и дискриминативношћу.

Захтев за релијабилношћу подразумева кореспондентност теста са предметом истраживања и његовим друштвеним реалитетом у глобалу и у сваком делу и детаљу. То подразумева унутрашњу систематичност, кохерентост и конзистентност теста

Баждареност је у суштини научна и практична провереност ваљаности теста. Имајући у виду да је битна компонента теста неки од облика мерења, то подразумева и проверу ваљаности одабраног мерења, мера и мерила.

Захтев за дискриминативношћу инсистира на спречавању вишезначности задатака и њихових решења и колебања око њихове ваљаности и вредности. Овај захтев је веома важан и према кључу за валидацију, евалуацију и тумачење резултата.

Предности теста су у његовој великој продорности, систематичности, стандардизованости, основаности, поновљивости и у великој поузданости резултата.

Својства експерименталности дају могућности сазнања високог степена извесности односно релативно ниског степена посредованости о истраживаној промени.

Тешкоће ваљаног конструисања и спровођења теста су релативно велике. Два су основна извора тешкоћа: прво, масовност, сложеност и варијабилност предмета истраживања у политичким наукама и друго, проблеми ваљане израде инструмената и кључа теста.

Основе ове друге тешкоће су широко и дубоко укорењене у друштвеном искуству и навикама, битним одредбама културе и цивилизације, економској ситуацији, развијености методологије и овог метода у политикологији и посебно у игнорантском односу политичке праксе. Плурализам у којем се води страначка борба за власт имао би много разлога за коришћење тестова у кадровској сфери и за изборне активности, што би могло донети вишеструке практичне користи за науку и развој овог метода.

3.2.4 4. *Биографска метода*

По дефиницији биографска метода спада у квалитативне методе, односно у методе квалитативних истраживања.

Овој методи су приписивани разни називи – почев од „метод личних докумената", „метод људских докумената", „животна прича", „животна историја", „историја случаја", па до најраширенијег назива који и ми користимо: биографска метода.

У нас се ова метода користила веома мало, а у политиколошким истраживањима готово никако[55]. Ни у истраживачкој пракси у свету она се не користи често, јер су трошкови њене примене сразмерно већи него у примени других метода, истраживања дуго трају, до одређених извора се релативно тешко долази, а стално су присутна и бројна питања о репрезентативности и поузданости података и ваљаности закључака.

Биографска метода се конституисала после Првог светског рата као метода социолошких истраживања Међутим, извесна искуства у примени ове методе знатно пре њеног конституисања имале су историја (нарочито старија) и књижевност.

Концепцијске разлике између раније и у другим наукама примењиване биографске методе и савременог методолошког концепта релативно су велике. И у току развоја ове методе, која има два наглашена афирмативна периода (први од 1914–1934 године, и други од 1960–1978 године), јављају се знатне унутрашње разлике у схватању и примени

Основна идеја биографске методе је да се на основу личних докумената, који имају сва битна својства ваљаних извора сазна и субјективна компонента објективних ситуација. Схвата се да сваки субјект успоставља лични однос са и према објективним догађајима и ситуацијама, разуме их, тумачи и доживљава на свој начин и у складу са тим развија своје активности Из личних докумената се, према томе, сазнају не само фактичка понашања већ и разлози таквих понашања.

Лична документа садрже искрене исказе и због тога су она углавном истинита. Њихов аутор стваралац је сам испитаник који вољно учествује у процесу истраживања Сматра се да су лични документи погодан и довољан извор за микро и макро истраживања и да се овом методом превазилазе мањкавости функционализма, структурализма и ортодоксног марксизма.

Разликују се две основне врсте личних докумената: прво, документа која настају по службеној евиденцији у одређеним институцијама (полиција, црквена организација, друштвене, каритативне и сл. организације, институције за социјални рад, школе, итд.) и друго, лична документа чији је стваралац јединица посматрања. Две су групе таквих докумената: а) писма (којих може да буде више типова) и б) аутобиографије. При томе се у новијој литератури разликују аутобиографије од биографија. Аутобиографијама се сматрају изворни писани искази аутора о сопственом животу. Биографијама се сматрају искази које је доцније обликовао посредник, рецимо истраживач. У данашњим условима постојања развијених техника снимања звука и великих разлика у писмености и способности писменог изражавања ова разлика нам не изгледа важна. Значајнија је разлика између биографија (аутобиографија) насталих спонтано и оних које су настале по захтеву. Аутобиографије настале по захтеву могу бити и усмеравање упутством којим се тражи опис живота са становишта потреба и циља истраживања. Овакве аутобиографије истраживач лакше користи, али је спонтана искреност у њима смањена. Ови типови биографија могу се јако приближити тзв. неусмереном интервјуу.

Принцип комплементарности је веома значајан у примени биографске методе. Он захтева да се. а) међусобно пореде и допуњују сва лична документа; б) да се међусобно пореде и допуњују сва лична и сва институционална документа.

Три су основне ситуације биографске методе: прва, када су лични и институционални документи једини извори; други, када су лични и институционални документи главни извори, али се користе и помоћни извори (нпр.: подаци добијени анкетом, посматрањем, итд.) и трећа, када се лични и институционални документи јављају као помоћни извори.[56]

Констатовање ове три ситуације указује да суштина идеје о биографској методи није у избору извора већ у сазнавању индивидуалних биографија, и, посредством њих, стицања сазнања о друштвеним групама, организацијама, итд., односно о друштвеним односима, кретањима, својствима, положајима, итд. У противном између биографске методе и студије случаја не би било значајнијих разлика, а када је у питању индивидуални случај, знатнијих разлика ни нема

Друга битна идеја биографске методе је везана за понављање образаца понашања у аутобиогафијама (биографијама) истраживаних појединаца – припадника исте групе, чиме се постиже тзв. „праг засићености" подацима и отклањају приговори о недовољној репрезентативности и ваљаности искуствене основе података

Процедура истраживања биографском методом углавном се одвија следећим редоследом:[57]

(1) Детаљна информисања о предмету истраживања и средини – што се иначе остварује израдом пројеката истраживања.

(2) Избор извора података и начина долажења до података (што је такође ствар пројеката истраживања). Ту постоји више могућности: предмет истраживања и извор података може да буде само једно лице или више њих повезаних неким основним својствима у групу. Истовремено могу да буду одабрани узорци субјеката који ће бити обухваћени истраживањем и који ће одговарати статистичкој репрезентативности. Такође, могућ је и веома велики примарни узорак стимулисан конкурсом објављеним у штампи или на други начин из кога се могу изводити и мањи узорци.

Досадашња искуства, како тврде истраживачи који су ову методу примењивали, показују да се узорци који се јављају на конкурсу углавном приближавају основној структури популације, као и да је за резултате истраживања боље имати мали узорак – само неколицину компетентних субјеката, него масу оних који нису довољно свесни догађања.

(3) Прикупљање података односно личних докумената (аутобиографија, „животних историја") и формирање „базних података" – од њих. База података може се формирати ручно, формирањем писаних докумената или помоћу рачунара, уношењем података у меморију. При формирању „базе података" помињу се разни регистри (пописи, прегледи): а) главни, у који се уписују сви документи (сви извори података, односно евидентирани подаци по изворима) по реду пристизања; б) аналитички регистри, којима се евидентирају искази који се понављају и они који се ретко или спорадично јављају; њима се обезбеђује веза између података и могућности њиховог праћења у времену и уопште у контексту; в) дневник истраживача; г) евиденција преписке, финансијског пословања и других активности око истраживања

(4) Анализа и оцена прикупљене грађе, њено изучавање, повезивање, упоређивање, констатовање исказа и значења исказа, њихово класификовање и типологизација, констатовање степена поузданости, правилности јављања и разлика у исказима и обележјима субјеката обухваћених истраживањем.

(5) Формирање закључака.

У сложеним и дуготрајим истраживањима целисходна је израда секвенцијалних анализа.

Биографска метода у политичкој науци није нарочито афирмисана, мада је било истраживања биографија политичара и политичких елита[58]. Више је разлога за избегавање примене ове методе у истраживању политике, а међу најважније спадају: а) динамичност и променљивост политичких појава, политичких ситуација и субјеката; б) релативна затвореност и одбојности битних политичких актера према давању података о себи (осим селекционираних); в) дуготрајност истраживања; г) релативно висока цена; д) велико ангажовање кадрова, итд. Осим тога, у овој области питање репрезентативности и поузданости стално је отворено. У методологији политичких наука у нас већ више деценија помињу се појмови „статистичка репрезентативност" и „друштвена репрезентативност", а у новије време се као посебна варијанта друштвене репрезентативности помиње и

„политичка репрезентативност". Прикупљање аутобиографија конкурсом ни данас ни последњих педесетак година не би имало шансе за успех бар из следећих разлога:

а) ненавикнутост, па и зазирање од писања – од формирања докумената о себи и о свом животу – ако се то не мора. Запошљавање и напредовање на послу, а посебно у политици захтевало је стално писање аутобиографије. Аутори су у њима истицали оно што су сматрали да им иде у прилог, уносили оно што је општепознато и пожељно, а прикривали оно што су сматрали штетним и непожељним;

б) ненавикнутост и зазирање од обраћања јавности;

в) раширено уверење да то нема никаквог смисла, а и не доприноси ничему.

Аутобиографије не могу да буду анонимне, јер ако то јесу, онда оне нису проверљиве и нарушавају принцип комплементарности.

Упркос томе постоје подручја политикологије у којима би се биографска метода могла ваљано применити. То су политичка и идеолошка виђења чланства и симпатизера странака (партија), пропаганда и реаговање на пропаганду, затим локални страначки вођи.

У тим истраживањима изгледа нам да би коришћење формалног, теоријског и методолошки заснованог и образложеног узорка, насупрот прагматском, било веома могуће и корисно. Спонтане, личне аутобиографије би тешко дошле у обзир, па би предност имале биографије писане на захтев и са релативно прецизним упутствима и уз допунске разговоре. Дневник у било ком од постојећих облика тешко би се могао користити због ангажовања личности и ненавикнутости на ту врсту дисциплине, док мемоарске творевине долазе са задоцњењем и поузданошћу која се не може са сигурношћу одредити, јер и само њихово издавање може да буде (и по правилу јесте) политички акт. Кратке белешке се, по правилу, кратко чувају.

За успешну примену биографске методе у политиколошким истраживањима потребни су одговарајући амбијент и одговарајућа друштвена клима. Због садашње ситуације не може се очекивати афирмација биографских метода у домаћој савременој политикологији.

У сфери социјалне политике, односно социјалног рада биографска метода као и метода студије случаја, добијају и карактеристику метода практичног стручног социјалног рада. Започета као акционо истраживање о једном субјекту, она може обезбеђивати научну основу за „социјалну терапију", тј. за предузимање одговарајућих мера у континуитету истраживања: ситуација – мере – последице – нова ситуација итд.

Ма колико се добронамерно односили према биографској методи, остају нам бар следећа отворена питања:

1) Да ли се биографска метода може у потпуности сматрати методом? Рекли смо у претходном излагању да је суштинска одредба ње као методе, у основи, концепција да се преко појединачног и његовог повезивања сазнаје посебно и опште, да се преко схватања субјективног и његовог повезивања са објективним дође до потпунијег и истинитијег сазнања о целини односа субјективно – објективно у индивидуалном, микро и макро случају, односно процесу. То није довољно да би се једна замисао о начину стицања научног сазнања дефинисала као метода. Наиме, преко појединачног и субјективног – путем неусмереног, интензивног интервјуа – долази се такође до интегративног и целовитог сазнања. Више пута поновљена блага испитивања у форми неусмереног интервјуа такође воде „животним историјама" и „животним причама". Ако су разговори снимани, имамо аутентичне, ауторске биографије – делове биографија.

Дакле, биографски метод не може имати монопол на субјективно и однос са објективним.

Ова метода нема своје поступке и инструменте прикупљања података. Истина, она има једну специфичност – а то је производња докумената по захтеву истраживача у облику аутобиографија, биографија, дневника, бележака, итд.[59] Истиче се, као битна вредност, истинитост, спонтаност и изворност, јер документ ствара посматрани субјект. Дневник је инструмент и у самопосматрању, а одређена врста дневника се води и при мерењу слушаности и гледаности програма (што је била пракса у истраживањима Одељења за студиј програма РТВ Београд). Сви остали документи подлежу правилима анализе садржаја докумената – што је као метода напред већ обрађено.

Када се уз коришћење докумената користе и интервјуи, посматрање, компарације објективних података о субјекту са субјективно датим подацима, фактички имамо метод студије случаја. Све што се сматра репрезентативним истраживањима овим методом може се уврстити у истраживања методом студије случаја.

2) Да ли је биографска метода искључиво квалитативна метода? Све док је истраживање концентрисано на једну или неколико личности, све док није обухваћено довољно личности тако да се не могу пребројавати и да се на основу тога могу вршити статистички поступци и уопштавања, ова се метода може сматрати квалитативном. Међутим, она оправдано може да буде и „квантитативна" метода. На пример, систематизовани искази припадника 1.313 банди несумњиво се могу подврћи „квантификацији" и статистичкој обради. То само још једном показује да спор заступника искључиво квалитативног и искључиво квантитативног приступа нема довољно научних разлога.

3) Питање научне репрезентативности и поузданости података већ је расправљено и на њега се не морамо враћати.

Не превиђајући напред изложена питања и дилеме сматрамо да је биографска метода ипак истраживачка метода на основу развијености, конзистентности и оригиналности целине концепта и разрађености поступака, као и на основу веома широке применљивости. Међутим, оријентација на субјективну компоненту пре је предметна него методска оријентација. Методска одредба јој је инсистирање на хронологији догађања и на разумевању узрочно-последичних односа, субјективног односа са објективним окружењем који води у субјективно објективну акцију, као и инсистирање на обрасцима истих исказа и „засићености подацима".

Коришћење инструмената и поступака других метода усклађених са потребама биографске методе не спречава да се она посматра посебном и подесном да се комбинује са другим методама.

Неоправдано је биографску методу једнострано одредити као искључиво квалитативну. Чим је она метода макроистраживања, она се може применити као квалитативно-квантитативна!

Сва наведена својства опредељују нас да биографски метод сврстамо у оперативне методе прикупљања података.

3.2.5. **Општа правила израде инструмената истраживања**

3.2.5.1. *Основни захтеви према инструментима*

Као и у свим другим, тако и у политичким наукама, од инструмената истраживања захтева се:

а) ваљаност, адекватност предмету истраживања и сагласност са основним битним одредбама својстава употребљених метода истраживања. То, практично, значи да се тим инструментом управо сакупљају подаци који се, посредством индикатора, односе директно на ставове хипотеза и да су тако сакупљени подаци погодни за даљи третман и закључивање на основу њих, применом општенаучних, основних, посебних и других метода предвиђених начином истраживања;

б) поузданост (релијабилност) инструмената је способност да обезбеде доследно истините податке о истом предмету у непромењеном стању и условима. Ако се исти инструмент (на пример, анкетни упитник) примени на исти узорак испитаника, у неизмењеним условима, он мора да дâ исте или приближно исте вредности исказа. У истраживању политичких појава утврђивање поузданости инструмената веома је тешко због специфичности њихових карактера. Стога се, често, уместо утврђивања коефицијента стабилности, хомогености и еквивалентности, приступа логичко-епистемолошком тестирању поузданости;

в) објективност, тј. једнозначност инструмената, немогућност одступања од утврђеног оквира једног значења или вредности, што се проверава вишекратним третманом истог субјекта – испитаника истим инструментом од стране истог или од стране различитих испитивача. Тестирање објективности у политичким наукама у неким случајевима замењује веома тешко тестирање поузданости;

г) осетљивост, подобност инструмената да евидентира и нијансе у разликама унутар истог својства, а не само грубе разлике између различитих својстава;

д) дискриминативност, способност сваког дела инструмента да обезбеди једно слагање – неслагање испољавања истоврсних – разноврсних својстава у подацима тог дела инструмента. Могло би се рећи да се ради о способности концентрације истоврсног у сваком делу инструмента (позитивног – негативног, успешног – неуспешног итд.). То је, несумњиво, димензија претходних својстава инструмената, карактеристична у првом реду за тест;

ђ) баждареност (стандардизованост, нормираност, формализованост) је својство карактеристично за инструменте мерења и за формализоване инструменте. Није примењива за инструменте неусмереног интервјуа и слично. Баждареност фактички значи утврђивање истих, сталних мерила стабилне вредности у инструменту и односи се првенствено на употребљене скале, што се може постићи на

више начина (на пример, применом критеријума одређеног својства или својстава испитаника, резултата које испитаници постижу, стандардизованог одступања, трансформације нормалне дистрибуције итд),

е) практичност, што подразумева лако руковање у примени инструмената приликом сакупљања података и у даљем третману;

ж) продорност, што подразумева комплексну подобност за сазнавање истинитих и прикривених података о појави, подесност за откривање и оног емпиријски постојећег, што је као могуће било само наслућено или чак ни то приликом израде инструмената,

з) еластичност, прилагодљивост инструмената према карактеристикама испитаника и ситуације, што се као захтев у другим наукама не мора да јавља, али је у политичким наукама од битног значаја,

и) компарабилност, тј подесност да се добијени подаци пореде са подацима из других истраживања или са подацима добијеним различитим инструментима у оквиру истраживања;

ј) економичност, што подразумева што мање времена и што мање средстава за што веће резултате. Овај захтев никако се не сме схватити као опредељење за краткотрајно ангажовање мало средстава независно од резултата. У науци економичност се мери у првом реду научним сазнањем. Стога, економичан је онај инструмент чија примена гарантује избегавање систематске грешке и пристрасности било које врсте, затим олакшава контролу и чини је сигурном те нема потребе за заменом и допуном података или за допунским и поновним истраживањем. И, на крају, економични су у политичким наукама само они инструменти чији резултати дозвољавају позитивни развој науке и праксе сагласно хуманистичким моралним нормама, чија је врховна вредност човек и његова срећа и који не изазива негативне политичке ситуације;

к) друштвена сврсисходност је, стога, једно својство на коме се у другим наукама посебно не инсистира, али које у истраживању политичких појава има ванредан значај. Сваки инструмент истраживања, осим кодекса и обрасца за анализу докумената, јесте и инструмент друштвено-политичких односа. Већ само успостављање контакта поводом одређених питања стимулише субјекте да о правој суштини ствари поставе питања, а носиоце и усмериоце политичких процеса да се упитају зашто је баш сад предмету истраживања поклоњена пажња и зашто се баш сада и управо са њима тим поводом контактира. Дакле, друштвено сврсисходан инструмент је онај с којим у контакту неће доћи до неповољних друштвено-политичких реаговања и расположења.

3.2.5.2. *Општи поступак израде инструмената*

Иако се поступак у изради сваког инструмента истраживања разликује од свих осталих, постоје нека општа правила поступања. Цео ток израде инструмената састоји се из:

а) избора врсте инструмената;

б) избора основног садржаја инструмената,

в) избора и конструкције основних питања и стратегије у њиховом коришћењу;

г) израде скала, прегледа, итд који се у инструментима прикупљања података користе,

д) оформљавање инструмента и процене његове подесности да се употребљава сагласно са предвиђеним поступком,

ђ) провере функционисања инструмената;

е) дораде инструмента отклањањем уочених слабости или даљим могућим побољшањима позитивних страна инструмената.

Када се ради о коришћењу више метода и инструмената (у истом временском периоду) у истраживању истог предмета („батерија инструмената"), неопходно је усагласити садржај, облик и својства са функцијом сваког инструмента у оквирима те јединствене, комплексне функционалне целине. У том смислу типичне су следеће ситуације.

(а) исте субјекте, изворе података и појаве третирамо коришћењем више инструмената и поступака;

– истовременом применом,

– сукцесивном применом,

(б) различите субјекте и појаве третирамо различитим инструментима.

Инструменти у процесу сакупљања података могу, у оквиру батерије, да имају различиту улогу:

– сви коришћени инструменти могу бити сматрани подједнако значајним у сакупљању података о предмету истраживања. Тада се сваки од њих подједнако развија и захвата, сагласно карактеристикама техника и метода којима припада, предмет истраживања у целини, тј. тачније оних делова предмета за које се могу прикупљати подаци тим инструментом;

– један инструмент је основни, а остали су допунски или помоћни. У том случају се развија основни инструмент тако да обухвата цео предмет истраживања, а допунски односно помоћни су усмерени само на оне делове предмета које је тешко истражити основним инструментом или подаци које можемо добити основним инструментом нису сигурни;

– један или више инструмената су оријентисани на сакупљање података о предмету истраживања, а један инструмент је контролни, усмерен на проверу података који се добијају другим инструментима, као и на проверу поступака. Такав инструмент је усмерен само на неколико осетљивих тачака других инструмената које продубљено третира.

Истраживач се по правилу у политичким наукама опредељује за један или највише два инструмента (најчешће, за образац за анализу докумената у оквиру квалитативне технике и за основу за разговор) због услова истраживања које карактеришу. ограничена материјално-финансијска средства, кратко време и недостатак кадрова. При том, анализа докумената служи или као помоћна или допунска техника!

Инструменти са различитом наменом, различитим местом и функцијом у батерији инструмената захтевају напред поменуте, а и неке друге специфичности у изради. Ипак, основна правила су иста.

3.2.5.3. *Индикатори и инструменти*

Више пута је инсистирано на условљености инструмената предметом и циљевима истраживања, основним општенаучним и посебним методама, првенствено, појединачним у оквиру хипотетичког система – и, нарочито, индикаторима. Индикаторима се остварује непосредна веза између: нацрта научне замисли, с једне, реалности (укључујући у њу и свеукупну друштвену свест) као извор података, с друге, истраживачке активности, с треће, и инструмената за прикупљање података, с четврте стране.

Индикатор и податак се у литератури и истраживачким пројектима недовољно разликују, а понекад и поистовећују. Та разлика ипак постоји и веома је значајна. Индикатор је нужно смисаон и одређен контекстом хипотезе. Податак је неутралан и добија свој смисао (у истраживању) у релацији са индикатором. Индикатор постоји и када података о њему нема, и када су подаци несигурни или недовољни, и обрнуто. Података има и када индикатора за једну појаву нема. Јер – подаци о непостојању, одсуству и слично су подаци које смо прикупили, али индикатора о постојању те појаве нема. Има ставова да је индикатор једног става, једне ситуације итд. и одсуство неке манифестације. То је тачно. Али, када, као у политиколошким истраживањима, имамо у виду групе, заједнице, организације и сл., индикатор је манифестација која се односи на групу – колективитет и сл., а формира се низом смисаоно повезаних и организованих података. Ово је посебно изразито у анализи докумената и приликом испитивања. Узмимо за пример ангажованост чланова органа у раду органа. Један од значајних и незаобилазних индикатора је редовно присуствовање седницама органа. Податак да је члан А присуствовао првој седници није још никакав индикатор. Тек подаци о његовом присуствовању првој, другој, трећој и осталим седницама, међусобно повезаним у целину и осмишљени, су индикатор. Условно, може се прихватити да је елементарни индикатор, када је предмет истраживања појединац, једнак податку.

Природа предмета истраживања детерминише могућности коришћења одређених извора, а извори могуће податке. О истим индикаторима је могуће сакупљати различите податке и различитим инструментима. Стога се изради инструмената и приступа полазећи непосредно од индикатора.

Индикатори се мисаоним поступком претварају у питање: има ли (постоји ли), колико, какво, зашто. Неопходно је схватити да се у ова четири питања укључују и узроци и последице (има ли: чинилаца, својстава, веза, односа – а то значи и узрочно-последичних односа). Овако схваћена наведена четири питања указују на погрешност схватања истраживања као искључиво мерења. Такво схватање искључивало би могућност истраживања појединачних случајева, а квалитативну анализу докумената учинило би немогућом. Стога треба прихватити становиште да свако констатовање присуства – одсуства, и поред најширег схватања мерења, није мерење.

Постављање питања у вези с индикаторима, тј. њихова трансформација у питања није опредељење за испитивање. Оно је само претходна нужна радња да би се могло поставити питање. како то утврдити?

Приликом постављања поменутих питања јављају се углавном три основне ситуације.

а) индикатор је сложен, те захтева даље разлагање, што практично значи да у вези са сваким његовим чиниоцем треба развити питања. има ли, како, зашто, колико, како то утврдити?

б) индикатор је једноставан, те га не треба разлагати, довољна су једном постављена питања;

в) индикатор је елементаран и несамосталан, те га треба повезати с другим индикаторима и формирати целину, за коју ће бити постављена напред наведена питања.

У првом случају индикатор у инструменту нужно захтева целовити део инструмента – сегмент. На пример, у упитнику или у основи за разговор може се јавити као систематски низ везаних питања, чији се одговори налазе у односу међусобне условљености, а може се јавити и као централно питање батерије.

У другом случају један индикатор захтева једноставну целину у инструменту. На пример, један индикатор у једном анкетном упитнику или у основи за разговор представља једно питање.

У трећем случају једна једноставна целина инструмента обухвата више индикатора, а сваки од њих се јавља као варијанта, паралелна и истовремено могућа, са осталима. На пример, у анкетном упитнику или основи за разговор, више индикатора је обухваћено једним питањем, а сваки од њих се јавља као модалитет могућег одговора.

На питање: има ли, постоји ли, одговор се прибавља непосредним опажањем или исказом (усменим, писменим или посредовањем неког другог знака односно симбола – или чак посредством геста или мимике). Према томе, питање: „има ли", значи само захтев да се о томе прибави одговарајући податак инструментом за који смо се определили.

Питање. „колико", ако се поставља, по правилу се интегрише са питањем, „има ли". Но, тако постављено питање, при класификацији модалитета искључује принцип „дивизије", а подразумева принцип „партиципације". Наиме, „нема" не може се укључити у класификацију величина „има".

Ово питање се може односити на различите ствари, али првенствено на јединице простора, супстанције (чиниоце структуре и састава), чиниоце функција (делатности, активности), веза и односа. По правилу, питања гласе: „колико простора" (јединица простора) обухвата, „колико времена" траје, „колико чинилаца" састава – структуре их сачињава (субјеката, материје, исказа, итд.) „колико веза – односа", односно чинилаца веза – односа.

Садржина питања, осим побројаног може да подразумева и „колико јако", „колико често", „колико много", а то даље подразумева и „по ком редоследу". Чиниоци питања, овде дати, могу се комбиновати унутар једног питања и једног инструмента. У сваком случају, ово питање захтева мерење и уграђивање мерних јединица – односно одговарајућих мера у инструмент сакупљања података. Најчешће, то су одређене скале које могу бити у целини дате у оквиру питања, али се могу и подразумевати, како би се могле користити приликом анализе података.

Питање: „како", може имати два основна смисла. Први, идентификациони смисао (констатовање простог – сложеног, великог – малог, јаког – слабог, итд.). Други, смисао вредновања (добро – лоше, корисно – штетно, прихватљиво–неприхватљиво). Ванредно је значајно ова два смисла разликовати. Питање оријентисано на први смисао не мора се исказивати посебно, већ може бити интегрисано у претходно „колико", стога што се одговори на овакво питање „могу" добити посредно, одговорима на питање „колико". Може се рећи да се ту ради о „објективном квалитету". Други, вредносни смисао захтева посебан третман; ипак се и он може комбиновати са претходним, мада је упутније формирати скале унутар њих. Вредносни смисао се првенствено усмерава на сакупљање субјективних података и користи се углавном у оквирима испитивања, анализе докумената и *ex post facto* експеримента. Но, могуће је користити га и у протоколу посматрања, с тим што је тада нужно прецизно дефинисати свако појединачно значење и рачунати са знатним неуједначеностима. Има истраживача који оправдано, поред основних наведених питања, уносе и друга као што су где, када, како итд.

3.2.5.4. *Рад на терену*

Непосредно прикупљање података обавља се непосреднијим успостављањем везе – додира између истраживача и извора података о појави, затим комуникације односно истраживања стања у којима се суштина истраживаног предмета манифестује преко индикатора или једноставно присуствовања појави (манифестација појаве) одговарајућег евидентирања података о појави и преношења података до места одређења, сабирног места података. У раду се користе предвиђени инструменти и чине потребни поступци.

Под „теренom" и „радом на терену" у овом случају се подразумева и библиотека, архив, и сл. лабораторија или неко удаљено насеље, домаћинство, радно место – дакле, било које место или простор на коме се прибављају подаци одговарајућом активношћу истраживача односно сарадника. Та активност има различите облике, зависно од методе и технике истраживања: ако је начин сакупљања података испитивање, имаћемо вербално (усмено или писмено) општење (које може бити пропраћено различитим физичким реакцијама); ако је начин сакупљања података посматрање, имаћемо учествовање или присуствовање и опажање спољашњих манифестација појаве; ако је начин сакупљања података експеримент, имаћемо активирање експерименталног чиниоца и стварање – изазивање експерименталне ситуације.

Заједничко је свим поменутим активностима чињење одређених поступака и коришћење одређених инструмената: у испитивању – основе за разговор или анкетног упитника, који истовремено служе и као обрасци за евидентирање података; у посматрању–различита техничка помагала која омогућују приближавање предмета посматрања (на пример, различити двогледи, перископи, и сл.) или она којима се моменат и ток збивања посматране појаве могу аутентично забележити, и, на тај начин, створити могућност за поновно посматрање појаве у виђеној ситуацији (на пример, разне камере, и сл.) и обра-

сци за бележење података, код експеримента то су различита техничка средства за изазивање експерименталног чиниоца и експерименталне ситуације, као и за бележење одређених података.

Рад на терену подразумева и контролу понашања сарадника. Под контролом се подразумевају два подсистема активности. Прво, то је непосредан надзор над исправношћу рада и понашања свих сарадника. Друго, то је перманентна контрола података, притицања података и рада са њима.

Контрола рада на терену је организован и планski систем. Она је вишеструка. Прво, то је контрола која се остварује кроз одређену евиденцију, упутства и рад са инструментаријем. Друго, то је контрола коју свакодневно води одређени организатор рада једне мање – основне – радне групе. Треће, то су специјализовани сарадници који се јављају на терену и врше непосредну проверу понашања и рада сарадника.

3.3. МЕРЕЊЕ У ПОЛИТИЧКОЈ НАУЦИ (ПОЛИТИЧКИМ НАУКАМА)

У друштвеним наукама мерење је нашло широку примену тек уочи и после Другог светског рата. То ипак не значи да друштвене науке, укључујући и политичке, располажу строго квантитативним инструментима за мерење свих најважнијих друштвених појава, као што је то случај са неким природним наукама. Појам мерење се у друштвеним и политичким наукама употребљава у много ширем смислу. Појмом „мерење" обухватамо већ свако поређење величина које оперишу судовима „мање-више", „ближе-даље", итд. дакле све што оперише одређеним релационим судовима. Остаје чињеница да мерење друштвених и политичких појава помоћу строго квантитативних инструмената обухвата мањи део у савременој истраживачкој делатности.[60]

У политиколошким истраживањима и уопште у политиколошким и друштвеним наукама чести су искази: број, количина, обим, удаљеност, трајање, густина, учесталост, брзина, подршка, итд. Сви ови и други искази указују на одређене величине које се могу утврђивати – мерити на разне начине. Без утврђивања димензија одређених појава сазнање о њима не може да буде ваљано и поготову научно истинито. Мерење је зато у политиколошким истраживањима неопходно.

Пре разматрања врста и поступака мерења, корисно је утврдити сврху и логику мерења. Ристић, Ж. сматра: „Без мерења би била немогућа многоврсна емпиријска истраживања и незамислив развој науке какав познајемо. Мерењем се постиже повезивање теоријских исказа – хипотезе, односно теоријских израза употребљених у формулисању хипотезе са емпиријском основом. Без таквог повезивања теоријских исказа, односно израза са искуственом основном (путем одређивања значајних теоријских исказа, операцијама мерења) многе хипотезе и теорије не би могле да буду стављене на искуствену проверу. Мерењем је омогућен један вид дефинисања променљивих о чијем претпостављеном односу

хипотеза говори, мерењем података стечених истраживањем предузетим ради проверавања те хипотезе."

Међу људима који се баве науком има и опречних схватања о вредности мерења чије је крајности подругљиво описао један методолог написавши: има истраживача који „мисле не мерећи", али и истраживача који „мере не мислећи".[61]

Разумљиво је да није могуће истраживати не мислећи, нити је могуће поуздано научно сазнање само мишљењем. Очигледно је потпуније научно сазнање када обухвата квалитет и квантитет, а квантитет се сазнаје мерењем квалитета. Разликујемо екстензивне и интензивне квалитете. Екстензивни садрже квантитативна обележја и могу бити у континуираним порецима или дискретни. Интензивни квалитети су само дискретни. На пример, једна особа или јесте или није члан одређене странке. Ово разликовање је важно због два момента. Прво, у истраживању се јављају подаци дискретног и континуираног карактера, али то није идентично са континуираним односно дискретним обележјима мада је са њима повезано. Друго, рачунске радње са континуираним обележјима (које се јављају у нумеричким серијама) су могуће, док са дискретним нису.

Дакле, мерити се могу само појаве које садрже квантитативна обележја.

Мерење је процедура систематског утврђивања квантитативног својства неке појаве дефинисаним и одговарајућим мерама и мерилима.[62]

По овој дефиницији мерење чине следећи чиниоци:[63]

(1) предмет мерења чија се својства и одредбе строго дефинишу општом дефиницијом којом се конкретизује оно што ће се мерити;

(2) мерила којима ћемо, као оформљеним и адекватним инструментима извршити мерење односно мерити;

(3) мера као јединица којом се утврђују и изражавају величине – количине и које су уграђене у мерила;

(4) процедура којом се успоставља систематски однос између предмета мерења, мерила и мере;

(5) мерилац, субјект који изводи мерења предмета применом мерила и методе.

Појмом мера, у одређеним случајевима, означава се и резултат мерења, а понекад и мерила и мере као јединице се појмовно мешају односно изједначавају. Разне појаве се мере на разне начине зависно од њихове природе, тј од њихових својстава. То значи да се за њих утврђују разне њима прилагођене процедуре, мерила и мере Но, у свим случајевима и у свим врстама мерења основни принципи су стандардизованост, релијабилност и ефикасност.

У пракси мерења постоје три основне врсте мерења:

(1) егзактно мерење; (2) конвенционално мерење; (3) интуитивно мерење.[64]

За разлику од овог становишта Ђурић, М. сматра да постоје основна и изведена односно директна и индиректна мерења.

Егзактно мерење у својој основи има апсолутну нулу, а јединице мерења су природне односно целине које се могу сматрати реалитетима. Основни метод ове врсте мерења је пребројавање.

Конвенционално мерење у својој основи има конвенционалну нулу. Конвенционална нула је друштвеним договором (конвенцијом) утврђена најнижа тачка од које почиње мерење. За разлику од претходног, ово мерење дозвољава утврђивање величина мањих од нуле односно испод нуле. Ово мерење има прецизно утврђене мере (као што су метар за дужину, килограм за масу – тежину, литар за запремину, степен за температуру итд.).

Мерило „термометар" најбоље илуструје ову врсту мерења. На сваком термометру, било у ком систему да је конструисан (Целзијусовом, Фаренхајтовом) налази се нула (температура на којој се мрзне вода са једнаким подеоцима поређаним изнад и испод нуле).

Интуитивно мерење подразумева оцену или процену предмета истраживања односно разлике и сличности које се појављују између одређених предмета или њихових својстава. Специфичност ове врсте мерења је у томе што не мора да буде један оцењивач – процењивач, већ таквих оцењивача односно процењивача може да буде више. На пример, приликом испитивања на захтев интервјуера испитаници дају своју оцену или процену предмета мерења. Ово је, наравно, само први поступак у мерењу.

Интуитивно мерење и поред тога није произвољно. Напротив, и у овом случају се формирају извесна мерила и мере у облику скала које се одређеним процедурама баждаре, стандардизују итд. Битан услов примене овог начина мерења је строго и јасно дефинисан предмет, захтев и одговорајуће упутство о процедури мерења односно о понашању и поступцима свих који у било којој улози учествују у мерењу.

Сва три начина мерења се примењују у политиколошким истраживањима. Тако се егзактна мерења примењују при утврђивању броја становника, држављана, чланова органа, чланова странака, броја аутомобила у поседу, рачунара, писаћих машина – једном речју свега што се манифестује у облику одређених материјалних јединица. Истина, члан странке није материјална јединица већ ознака припадности одређене организације, али је човек који је носилац одређеног својства заиста материјална, природна и друштвена јединица, дакле целина која се по исказаном својству може пребројавати.

Конвенционално мерење се такође може користити тако што се могу утврђивати димензије простора на коме се једна акција остварује (нпр.: поворка дуга одређени број метара, број километара пређених у одређеном маршу, број квадратних метара простора у поседу странке, температуре на којој се скуп одржава итд.)

Интуитивна мерења се користе за мерење најосетљивијих предмета истраживања у политикологији. Таква су мерења ставова, тј. интензитета социјалне дистанце, усмерености, слагања итд.

Скалирање је основна процедура интуитивног мерења, а скале основни инструменти таквог мерења.

Због своје природе скале засноване на континуалном концепту се јављају као унутрашње класификације одређених континуума којима се изражавају квантитативне односно квалитативне-квантитативне разлике унутар једне

целине. На пример, када се скалом мери интензитет сагласности, слагања итд. утврђују се само степени слагања, сагласности о једном предмету, при чему је сагласност квалитет.

Мерење се врши у току истраживања почев од утврђивања статистичке масе, преко формирања узорка (који је и сам мера и резултат мерења), током сакупљања података, њихове обраде, закључно са верификацијом хипотеза и закључивањем. Стога се одређени инструменти мерења (мерило и мере)[65] уграђују у инструменте сакупљања података, а планом обраде утврђују се мерења којима ће бити изложени прикупљени подаци.

Скале и скалирање засновани су на схватању континуума који се условно може ограничити (права која се ограничава поларним вредностима – нулом и јединицама), али је тај принцип флексибилно примењиван.[66] Тако се у четири основне опште скале уврштују:

Номинална скала која се и не може сматрати правом скалом и стога што се њоме заиста само евидентира постојање разлика унутар исте класе без исказивања величине разлике. Она, по правилу, има два члана и њен је исказ: један члан класе је више члан него други члан. Нешто више пружа једна њена варијанта која се назива скалом делимичне упоредивости. За ову скалу је карактеристично да се критеријум поређења састоји од два или више својстава, као и да се поређењем захвата више од два члана. Између свих чланова не може се направити континуирани поредак, зато што сви чланови који се пореде немају сва својства садржана у критеријумима поређења, већ неки имају сва, а неки имају само нека својства критерија.

Претпоставимо да имамо задатак да ову скалу користимо у мерењу друштвене и политичке ангажованости, а да смо формирали сложени критеријум од чланства у друштвеним и политичким организацијама и изборних функција у њима. Овде се не може формирати једна континуирана целовита скала, јер постоје разлике у својствима. Тако се могу међусобно поредити само они који припадају истим организацијама и имају или немају изборне функције. Или се могу поредити они који имају изборне функције, али нису припадници истих организација. На пример, више су ангажовани они који су чланови свих друштвених и политичких организација. Међутим, не могу се упоређивати они који су чланови само неких организација, па немају неке изборне функције, са онима који су чланови свих организација. Номинална скала је релативно често присутна у инструментима истраживања.[67]

Ординална скала је скала просте, континуелне упоредивости. То је, једноставно, редослед чланова на скали формиран према изразитости једног или више својстава. При том, скала не показује величину разлика, већ само да су разлике присутне и да те разлике од врха ка дну расту. Највећа разлика је између првог и последњег члана на скали, затим, између првог и претпоследњег, и тако редом. Унутар тога, разлика између сваког појединог члана може бити различита. Узмимо пет носилаца изборних функција, на пример. На првом месту је носилац са највише, а на последњем месту са најмање изборних функција. Та скала би изгледала овако.

Место	Носилац функције	Број функција
1.	А	10
2.	Б	9
3.	В	4
4.	Г	2
5.	Д	1

Као што се види, разлика између првог и другог износи 1, разлика између другог и трећег износи 5, између трећег и четвртог 2 итд

Карактеристично је за ову скалу да нема почетну вредност (тачку од које почиње и престаје вредност) и мерне јединице које би показивале величину разлика.

Ова и претходна скала уграђују се у делове инструмената којима се сакупљају квалитативни подаци. Може се оправдано сматрати да је та скала утолико успешнија уколико има више места, јер омогућује већи број нијанси, а тиме и уједначавање разлика. То, међутим, није могуће у случају формирања редоследа различитих чинилаца, а није увек ни економично Стога се у инструмент уграђује скала од највише девет места (ако се жели компјутерска обрада), а још чешће три, пет или седам места. То су питања која по правилу гласе: „Наведите три (или пет или седам) најзначајнија питања која је ваш скупштински дом разматрао у овом мандатном периоду и поређајте их по значају који им придајете." Или: „Овде имамо девет најчешћих разлога за изостајање са седница. Поређајте их по учесталости јављања код чланова вашег скупштинског дома?"

Ординална скала се јавља и као скала метричког редоследа, тј. скала на којој се и даље јављају различита растојања између чланова, али се та растојања могу утврдити – мерити Но, ово је скала која је погоднија за обраду података него за уграђивање у инструмент за сакупљање података.

Интервална скала је конституисана тако да увек показује утврђена растојања између чланова помоћу исте мерне јединице која почиње мерење од нуле. Ова нула се зове конвенционална нула стога што је утврђена друштвеном конвенцијом. У литератури се она назива још и произвољном нулом. Конвенционална нула је, чини се, ипак исправнији назив стога што се та нула утврђује одређеним поступком који је друштвено и научно признат, а сама нула је блиска већ друштвено уобичајеном вредновању, односно она је „асоцијативна".

Као мерне јединице у овој скали могу се јавити оцене, бодови, степени, и сл.

Ова скала је доста погодна за уграђивање у инструменте прикупљања података Обично се везује, изражава кроз питања или захтев: „Којом бисте оценом оценили значај девет доле наведених питања, за садржај рада ваших посланика у наредном периоду " Разлике се утврђују између *‚нула'* као оцене за питања која немају никакав значај, и оцене „девет" за питања са највећим значајем

Као посебне врсте ординарне скале ставова – судова могу се сматрати Ликертова и Терстонова скала

Рацио-скала има слична својства као и интервална скала (једнака растојања између подеока), али између њих постоји битна разлика по томе што ова скала

почиње од апсолутне нуле, тј стварног одсуства одређеног обележја. Можда ће то бити јасно из следећих примера. Нула степени Целзијусових је конвенционална нула – тачка мржњена воде, али не и апсолутна тачка мржњења свих течности Насупрот томе, исказ: „кућа нема ниједан спрат"; „породица без деце нема ниједно дете"; „човек који није учлањен ни у једну организацију није члан ниједне организације"; „члан организације који није никада биран на одређену функцију у тој организацији – није имао и нема ниједну изборну функцију" говори се о фактичком непостојању обележја. У сваком од ових случајева ради се о апсолутној нули и рачуна се као апсолутна нула.

Свака од поменутих скала има различиту вредност и употребљивост у мерењу политичких појава Номинална је најмање продорна, али је зато најшире употребљива; за њом следи ординална, па интервална, и на крају, рацио-скала која је најпродорнија, али зато је ширина њене употребљивости ужа.

Рацио-скала пружа највеће могућности за статистички и математички третман у обради

Скале примењене у инструменту за сакупљање података, иако делују на третман података у обради, не детерминишу га у потпуности.

Правила формирања скала у истраживању политичких појава иста су као и у другим друштвеним наукама. Поједностављено описан поступак израде скала изгледа овако: нека појава, својство итд – најчешће став или суд о одређеном својству, замисли се као величина (било као распростирање било као интензитет) која има свој почетак и крај, односно свој позитиван и негативан пол Сагласно закону поларности, та два супротна пола повезана су међусобно. Ту повезаност замишљамо као једну линију која започиње позитивним и завршава негативним полом Позитиван пол обележавамо са 1, а негативан са 0. Ту линију прво разделимо на два једнака дела, утврђујући средњу тачку коју можемо означити као неутралну Даље, можемо поделити размак (део линије) између почетне (позитивне) тачке и неутралне, као и између неутралне и негативне тачке, поново на два једнака дела. На тај начин смо добили интервале између позитивног и неутралног, односно између неутралног и негативног. Могуће је направити готово неограничен број оваквих деоба (интервала) унутар једне скале, али то није целисходно нарочито када се третирају квалитативни подаци.

Скалирање је веома раширено у свим па и у политиколошким истраживањима. Оно је покушај објективазиције и квантификације квалитативних, вербалних, ненумеричких података, помоћу њиховог превођења са ненумеричких на нумеричке исказе.

Не поричући неопходност скалирања, треба упозорити да ниједна социолошка, па ни политиколошка скала нема кардиналну употребу бројева, апсолутну повезаност, савршену ваљаност, нулту почетну тачку (јер се схвата као континуум) и потпуно униформне јединице Никада не треба сметнути са ума да је скалирање, упркос веома сложеним статистичким поступцима, у суштини сврставање квалитативних својстава.

Специфичност политике као предмета истраживања ипак инсистира на једном значајном својству квантитативног у скалама. Број оних који су изразили

слагање или неслагање, подршку или противљење, одређене потребе и интересе, симпатије и антипатије итд. егзактан је. С обзиром на улогу избора у плуралистичким вишестраначким системима, на улогу организованих моћи и карактеристике понашања становништва, скале које разрађују садржаје сарадње и супротстављања, прихватања и одбацивања, саглашавања и несаглашавања, активности и неактивности, итд. веома су употребљиви инструменти када су ваљано предметно дефинисани и лоцирани у простору и времену.

Између инструмената мерења односно скала коришћених у прикупљању података и инструмената мерења односно скала у обради података постоји висок степен међузависности. У ствари, инструменти мерења садржани у инструментима сакупљања података морају да буду садржани и у поступку обраде. Разлика у њиховом коришћењу је у томе што у прикупљању података имамо појединачна мерења у којима свака јединица истраживања (сваки испитаник) и сам лично учествује у мерењу, често у улози мериоца, а у обради података имамо мерење целине обухваћене истраживањем, свођењем резултата претходног мерења и употребом статистичких података.

У основи скала налази се више врста ставки као што су пројективне, директивне, арбитрарне и ставке тзв. гласања.

Могући су разни типови скала. Тако се јављају скале социјалне дистанце (најпознатија Богардусова скала социјалне дистанце), социометријска мерења, скале процене (рејтинг скале), скале дескриптивне технике (Смитова и адаптирана Охајо – скала Норта и Хета), скале ранговања (поређење у паровима, скала наизглед једнаких интервала), затим скале унутрашње конзистенције као што су Терстонова скала, питања са самоуслугом, интервју помоћу приче, скалограмска анализа итд.

У политиколошким истраживањима у нас највише су коришћене, у мање или више адаптираној варијанти, скале процене, скале које се сврставају у дескриптивне технике и скале унутрашње конзистенције као што је Терстонова итд.

Осим уобичајено коришћених скала употребљиве су и скале социјалне дистанце (Богардусова уз одговарајуће дораде) скале по методу једнаких интервала, рејтинг (ретинг) карте и одређени облици социометријских мерења.[68]

У пракси политиколошких истраживања у току прикупљања података мерења скалама вршена су најчешће захтевањем да се изврши избор са понуђене листе приоритета, избор позитивно и негативно одређених понашања или вредности (квалификацијом одређених понашања ранг-листом и давањем бројчаних оцена).[69]

ФУСНОТЕ.

[1] Милић, Војин. *Социолошки метод,* Нолит, Београд, 1978, стр 381–382
Оправдано указује да аутори из западноевропских земаља све облике прикупљања искуствених података у науци погрешно називају посматрањем и даје дистинкцију између посматрања и других облика. Нажалост, ни сам није потпуно доследан у разликовању истраживања и испитивања.

[2] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр. 200.
Зајечарановић, Глигорије. *Основи методологије науке,* стр. 167. Приликом разматрања проблематике прикупљања података односно чињеница, треба имати на уму: а) у већини случајева политиколошка истраживања сакупљају податке, а изузетно и чињенице реалности, б) неке науке, нпр. археологија, првенствено непосредно оперишу са чињеницама, па на основу њих, научном обрадом, долазе до „сазнајних" и „научних" чињеница.

[3] Турен, Ален: *Социологија друштвених покрета,* Радничка штампа, Београд, 1983, развија „метод социолошке интервенције" у коме се скоро губи граница између политичке и научноистраживачке активности у току прикупљања података.

[4] Бујас, Зоран. *Увод у методе експерименталне психологије,* Школска књига, Загреб, 1974, наводи да коефицијенти од 0–0,2 говоре о веома малој или никаквој повезаности, а преко 0,7 о уској повезаности. То указује на специфичности статистичке значајности у истраживањима политике.

[5] О изворима обавештења види.
Милић, Војин. *Социолошки метод,* стр 384–401, 535–564
Богдановић, Марија. *Социолошке студије,* стр. 179–203

[6] Гуд и Скат. *Методе истраживања у педагогији, психологији и социологији,* стр. 473–484
Мужић, Владимир. *Методологија педагошког истраживања,* стр. 191–217.
Гуд и Хет. *Методи социјалног истраживања,* стр. 100–113.

[7] Гуд и Скат. *Методи истраживања у педагогији, психологији и социологији,* стр. 473–477.
Лукић, Радомир. *Методологија права,* стр. 66–73, 150–157.

[8] Милосављевић, Славомир. *Омладина у политичком процесу,* Истраживачко-издавачки центар ССО Србије, Београд, 1987. стр 157–226, 265.

[9] Исто, стр. 165–167.

[10] Исто, стр 161–165

[11] Милосављевић, Славомир. *Истраживање политичких појава,* стр 164.
Милосављевић, Славомир – Радосављевић, Иван: *Репетиторијум,* стр. 126.
Пешић, Михаило. *Увод у социологију,* Институт за политичке студије, Београд, 1992, стр 124
Печујлић, Мирослав. *Методологија друштвених наука,* стр. 120.

Милић, Војин. *Социолошки метод*

Мужић, Владимир. *Методологија педагошких истраживања*

Mozer, C. A. *Методи анкетирања у истраживању друштвених појава,* Култура, Београд, 1962 год. Готово да нема аутора који обрађује методе прикупљања података, а да не наводи методу испитивања.

Јанковић, Војислав – Раковић, Живорад – Виденов, Асен: *Анализа друштва,* Савремена администрација, Београд, 1981, стр. 80, уместо уобичајених појмова: испитивање, анкета, интервју, наводи методу разговора, чиме знатно сужава појам и праксу методе испитивања.

[12] У литератури није општеприхваћена одредба „методе прикупљања података". Већина их и не одређује експлицитно као посебну класу већ их помиње када говори о прикупљању података. Тако Новосел, Павле у делу *„Политичка знаност – Методе",* Напријед, Загреб, 1946-1971, разликује методе открића и методе верификације. У методе открића убраја самопосматрање (које изједначава са методом разумевања), непосредно посматрање понашања људи, проучавање докумената, методе експлоративног анкетирања, интензивно проучавање случајева, метода контрастних скупина, анализа појмова и матрица открића. У методе верификације убраја израду разних нацрта истраживања и поступке са прикупљеним подацима (стр. 442–473). Међутим, под насловом „Избор и прикупљање искуствених података" ипак наводи „методу анализе садржаја", методу непосредног посматрања, методу анкете, етнографску методу и компаративну.

Ни Печујлић, М. Милић, В., у делу *Методологија друштвених наука,* ДБ Графика, Београд, 1995. стр. 99–161, не одваја посебно методе прикупљања података већ наводи у трећем делу под насловом: „Метод искуственог испитивања": Метод посматрања, метод експеримента, метод историографије, упоредни метод, метод интервјуа и анкете, статистички метод, метод случаја, метод анализе садржаја, метод личних докумената, етнометодологија, социометријски метод, метод пројекције, метод унакрсних култура, метод интроспекције, метод акционог истраживања.

Очигледно је да су неки од навођених метода општији од других, да се неким методама првенствено врши прикупљање података и да се њима служе и неке методе које су то првенствено по концепцији итд.

Изгледа да рад на класификацији метода тек предстоји и да тек треба очекивати усаглашавање методолога друштвених наука.

[13] Милић, Војин: *Социолошки метод,* стр. 477–489.

Супек, Руди: *Испитивање јавног мнијења,* Напријед, Загреб, 1968, стр. 92–101, 176–182.

[14] Милић, Војин: *Социолошки метод,* стр. 478. „Под научним разговором (или интервјуом) се подразумева свако прикупљање података путем говорног општења, с циљем да добијена обавештења употребимо у научне сврхе."

[15] Гуд и Скат: *Методи истраживања у педагогији, психологији и социологији,* стр. 512–513.

Mozer, C. A.. *Методи анкетирања у истраживању друштвених појава,* стр. 240–241.

О својим сазнањима о интервјуисању говоре William H. Hunt, Wilder W. Crane i John C. Wahlke у напису „Интервјуисање политичке елите у интеркултурном истраживању" у (*The American Journal of Sociology,* Vol. LXX, July, 1964, стр. 56–68). Пажњу им привлаче

питања приступачности испитаника, вођење интервјуа и интервјуера, место вођења интервјуа, спремност испитаника на сарадњу, отвореност и искреност испитаника, еквивалентност и упоредивост резултата. Веома је интересантно запажање да инструмент из кога се читају питања отклања замерке испитаника испитивачу и омогућава бољу сарадњу.

[16] Mozer, C. A.: *Методи анкетирања у истраживању друштвених појава,* стр. 18. „Појам анкете ... употребљава се у неколико различитих значења: а) њиме се означује посебан облик, односно процес емпиријских истраживања, б) он се употребљава у смислу идентификације са прикупљањем чињеничких података уопште, в) у смислу идентификације с појмом емпиријског истраживања уопште, г) у смислу идентификације тог појма с посебним методом тог истраживања, односно емпиријским инструментом.

[17] Постоји више дефиниција појма став: Морганова, Олпортова, Креча, Кречфилда и Балакија, итд. На основу излагања Николе Рота у делу *Основи социјалне психологије,* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1980, стр. 279–290, под појмом *став* подразумевамо трајни диспозициони систем који чине когнитивне, емоционалне и конативне компоненте.

[18] Супек, Руди. *Испитивање јавног мнијења,* стр. 159–182.

[19] Михаиловић, Добривоје: *Методологија научних истраживања,* стр. 171–173.

[20] Исто, стр. 174–185.

[21] „Полидетерминистички тип се схвата као група питања сврстана око једног садржаја... састоји се од неколико питања која имају циљ да открију детерминанте садржаја одређеног исказа испитаника... Најчешће су то: детерминанте времена, детерминанте одношајне групе, детерминанте зависне од претпостављене друштвене ситуације итд. ...Овај тип може се комбиновати са моделом левка, батерије..."

[22] Боснић, Слободан: Општи проблеми прикупљања података о друштвеним појавама, у зборнику: Методологија истраживања друштвених појава, Институт за криминолошка и криминалистичка истраживања, Београд, 1962, стр. 87.

[23] Михаиловић, Добривоје: *Методологија научних истраживања,* стр. 188–190, 191–196.

[24] Супек, Руди. *Испитивање јавног мнијења,* стр. 98, 103–150.

[25] Гуд и Скат. *Методе истраживања у педагогији, психологији и социологији,* стр. 495–498.

Милић, Војин. *Социолошки метод,* стр. 498–508.

Милосављевић, Славомир – Радосављевић, Иван. *Репетиторијум,* стр. 141–148.

[26] Сви аутори који су обрађивали прикупљање података разматрали су и схватања метода научног посматрања. Види. 1) Милић, Војин. *Социолошки метод,* стр. 431; Гуд и Хет. *Методи социјалног истраживања,* стр. 207; Гуд и Скат. *Методи истраживања у педагогији, психологији и социологији,* стр. 207; Мужић, Владимир. Методологија педа-

гоцког истраживања, стр 228; Лекић, Ђорђе. *Методологија педагошког истраживања и стваралаштва,* стр 173–192; Пешић, Михаило. *Увод у социологију,* стр. 120; Михаиловић, Добривоје. *Методологија научних истраживања,* стр. 156, Радосављевић, Иван. *Хипотетичко-дедуктивна метода у истраживању политике,* стр 127; Милосављевић, Славомир: *Истраживање политичких појава,* стр 190, Печујлић, М – Милић, В.. *Методологија друштвене науке,* стр. 103 итд.

[27] Нејгел, Ернест: *Структура науке,* стр 403 Овим изгледа оправдано Нејгелово становиште да „контролисани експеримент" бива успешно замењен „контролисаним емпиријским истраживањем"

[28] С овом класификацијом слаже се већина аутора, док претходно предложена класификација није наишла на одјек. Ипак, неки аутори помињу и друге технике посматрања. На пример, Мужић помиње „неприметно" посматрање (н.д. стр. 232), Гуд и Хет „неконтролисано" (н.д. стр. 115–118).

[29] Милић, Војин: *Социолошки метод,* стр. 436.

[30] Мужић, Владимир. *Методологија педагошких истраживања,* стр. 239.

[31] Гуд и Скат. *Методи истраживања у педагогији, психологији и социологији,* стр. 454.

[32] У методолошкој литератури експерименту се придаје веома велики значај Сви аутори поменути у напомени 26. писали су и о експерименту Ипак, постоје контроверзе о његовој улози у друштвеним наукама. Чак се и науке (види Гуд и Скат) и истраживања (види Ж. Ристић) деле на експериментална и неекспериментална. Тако се деле и подаци. Упутно је проучити Нејгелово становиште – *Структура науке,* стр. 397, 400–406 о контролисаним истраживањима.

[33] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр. 243. „у најопштијем смислу експеримент се може дефинисати као научно посматрање у прецизно одређеним и контролисаним условима, с циљем да у испитиваној области утврди или провери постојање или природу неког претпостављеног узрочног односа."

Мужић, Владимир, н.д. такође сматра експеримент каузалном методом.

[34] Мужић, Владимир. *Методологија педагошких истаживања,* стр. 74., изричито тврди да „експеримент се појављује једино у истраживању... садашње појаве." Ово не мора да буде тачно. Ако се експеримент може понављати, он може имати и реконструктивна и прогностичка својства. Изнета тврдња опстаје само ако се сматра да „садашња појава" значи управо појаву која је непосредни, актуелни предмет експеримента у моменту његовог извођења.

[35] Већина помињаних аутора усваја ову класификацију с мањим одступањима.

[36] О планирању и току експеримента у политичкој науци види. Милосављевић, С. – Радосављевић, И.. *Репетиторијум,* стр. 172–177

О току експеримента види. Гуд и Хет. *Методи социјалног истраживања,* стр 73–99, 323–324, Милић, Војин: *Социолошки метод,* стр, 681–687 Важна је разлика између „факторијалног" и „мисленог" експеримента. Мислени експеримент третирамо првенствено као „моделни експеримент".

[37] Између 1960. и 1970. године у оквиру Центра за радничко самоуправљање, под вођством проф. др Станислава Гроздановића, група аутора, међу којима су били и аутори ове књиге, извела је серију истраживања применом методе студије случаја. Шира методолошка уопштавања нису изведена, али се стечена сазнања користе у овој књизи

[38] Богдановић, Марија. *Методолошке студије,* Институт за политичке студије, Београд, 1993, стр. 81–120.

[39] Липсет, Сејмор: *Политички човек,* Рад, Београд, 1969, Истражује макрослучајеве применом методе студије случаја.

[40] Гуд и Скат: *Метода истраживања у педагогији, психологији и социологији,* стр. 580–637, обрађују методу појединачног случаја помињући и појам „историја случаја". Све основне одредбе односе се и важе за „метод студије случаја" мада „историја случаја" спада у „биографску методу"

Слично је и код Гуд и Хет, н.д. стр. 162–321.

[41] др Славомир Милосављевић, *Политичка акција,* Институт за политичке студије, Београд, 1976, стр. 267–271

Милосављевић, Славомир. *Истраживање политичких појава,* стр. 207–212.

[42] Веома су позитивна искуства истраживања методом студије случаја у фабрици вагона у Краљеву, фабрици машина алатљика „Иво Лола Рибар", Електрани Костолац (у чему је учествовао и проф. др Мирослав Печујлић), итд. Интересантно је да домаћи аутори дела из методологије нису овој методи поклањали посебну пажњу – с изузетком Момчила Милисављевића у области економских наука, Марије Богдановић (наведено дело) и Мирослава Печујлића – Владимира Милића у делу: *Методологија друштвених наука.*

Пракса израде посебног прегледа ставова и препорука из извештаја плодотворно су деловали

[43] Милић, Војин. *Социолошки метод,* стр 574

[44] Милосављевић, Славомир. *Омладина у политичком процесу,* стр. 221–226

[45] У нас је најпотпунију обраду методе анализе (садржаја) докумената дао Стојак Руди: *Метода анализе садржаја,* Институт за проучавање националних односа, Сарајево, 1990

[46] Танић, Живан. Методе разматрања (анализе) докумената, Зборник *Методологија истраживања друштвених појава,* стр. 136–174

[47] Георг, Александар. Квантитативни и квалитативни приступ анализи садржаја. У оквиру хрестоматије *Политичка знаност – Методе,* стр. 584.

[48] О кодирању види. Гуд и Хет: *Методи социјалног истраживања,* стр. 296–321.

[49] Стојак, Руди: *Метода анализе садржаја,* стр. 42–43
Милосављевић, Славомир: *Истраживање политичких појава,* стр. 222–226.

[50] Берелсон, Б.. *Анализа садржаја,* Институт друштвених наука, Београд, 1960, стр. 1–90

[51] Исто.

[52] Међу изузетке спадају већ поминьани Руди Стојак и Живан Танић, па и Иван Перић.

[53] У нас је о тесту врло инструктивно писао Мужић, Владимир: Методологија педагошких истраживања, стр. 309–336. Многи истакнути методолози, као, на пример, Богдан Шешић и други нису писали о тесту. Текст о тесту базира се на делима Владимира Мужића, Ђорђа Лекића (н.д. стр. 201–237) и С. Милосављевића у „Истраживању политичких појава". Види и Печујлић, Мирослав, Милић, Владимир: *Методологија друштвених наука.*

[54] Рот, Никола: *Основи социјалне психологије,* стр. 411–412, тестове за истраживање ставова сматра индиректним методама.

[55] У делима наших методолога, осим узгред у *Основи методологије друштвених наука* Богдана Шешића и довољно исцрпно у делу *Методолошке студије* Марије Богдановић (стр. 121–179) и у најновије време Печујлић и Милић – *Методологија друштвених наука,* ова се метода не помиње. Међутим, о њој постоји обимна литература на енглеском језику.

[56] Гуд и Хет: *Методи социјалног истраживања,* стр. 296–278.

[57] Богдановић, Марија. *Методолошке студије,* стр. 127–278.

[58] Бајме, Фон Клаус. *Савремене политичке теорије,* стр. 90–92.

[59] Гуд и Скат у *Методи истраживања у педагогији, психологији и социологији,* на стр. 580–638 обрађују „проучавање појединачног случаја" и „животну историју". Они наводе као изворе података: Животне историје, биографије, аутобиографије, писма, дневник, белешке, итд. Разликују пет фаза поступака, а у изучавању појединачних случајева разликују дијагнозу и терапију

[60] Ђурић, Михаило. *Проблеми социолошког метода,* стр. 99.

[61] Ристић, Живан. *О истраживању, методу и знању,* стр. 368.

[62] О општим становиштима и логичким основама мерења види:
Шешић, Богдан: *Основи методологије друштвених наука,* стр. 21
Коен–Нејгел. *Увод у логику научних истраживања,* стр. 301–343.
Попер, Карл. *Логика научног открића,* стр. 94, 183, 187, 197, 209–211.

[63] О мерењу у друштвеним наукама као процедури и њеним основама види.
Гуд и Хет: *Методи социјалног истраживања,* стр. 219–222, 256, 293–298
Лекић, Ђорђе: *Методологија педагошких истраживања и стваралаштва,* стр. 133–134.
Пешић, Михаило. *Увод у социологију,* стр. 128–132.

[64] Марковић, Михаило: *Филозофске основе науке*

[65] Милић, Војин: *Социолошки метод,* стр. 626–632.

[66] Гуд и Хет: *Методе социјалног истраживања,* стр. 256–307, 545.
Мужић, Владимир: *Методологија педагошког истраживања,* стр. 381–387.
Лекић, Ђорђе: *Методологија педагошких истраживања и стваралаштва,* стр. 192–201.

[67] Милић, Војин. *Социлолошки метод*

[68] Веома је илустративно истраживање Филипа Шуковића. Неформални социјални однос у организацији удруженог рада, ИШП *Финансијски водич,* Београд, 1978.

[69] У покушајима мерења у политичким наукама било је и успешних и неуспешних покушаја. Међу успешне убрајамо мерење аудиторијума. Тимотић, Милан. *Аудиторијум информативног и београдског програма* (гледаност, оцене, поверење). РТВ Београд 1990. Као неуспео познат је покушај мерења стабилности система. Duff-a, Mc Lamant-a (E A Duff – F. Mc Lamant Measuring *Social and Political Requerements for System Stability in Latin America,* APCP, 1968, стр. 1125–1143

3.4. СРЕЂИВАЊЕ И ОБРАДА ПОДАТАКА

Подаци се сакупљају и обрађују у свим врстама научних истраживања, била она „теоријска", „емпиријска" или комплексна. Дефинишући податке као наша непосредна или посредна искуствена сазнања о реалним чињеницама односно о појавним чиниоцима природних, психичких или друштвених појава које могу имати облик природних творевина (предмета, енергије, простора, времена, флоре и фауне и људи као биолошких, природних бића), материјалних и духовних творевина људи, као и понашања и осећања људи, у сваком истраживању се подаци обрађују и користе за формирање , проверу, допуну, проширивање, продубљивање и стимулисање научних сазнања.

За сва истраживања у друштвеним наукама, а могло би се рећи и у наукама уопште постоје јединствена основна правила поступања са подацима. Сходно њиховим основним одредбама, обрада података може се дефинисати као конзистентан систем логичких, епистемолошких, статистичких (математичких) и техничких поступака контроле, класификовања, груписања, приказивања, упоређивања, повезивања, укрштања и комбиновања података свих врста у складу с основном замисли (системом кохерентних замисли) о предмету истраживања и према одредбама правила истинитог мишљења, доказивања и оповргавања хипотеза. У процесу обраде података и закључивања стално су активиране основне методе сазнања и мишљења.

У истраживању политичких појава од посебног су значаја сви видови пажљивог и потпуног коришћења основних и општих научних метода.

У вези с тим ни за тренутак се не сме заборавити да су подаци били они, непосредни или посредни, димензионирани опажаји индикатора и да су условљени примењеним методама и техникама (инструментима и поступцима) сакупљања. Заборављање тога доводи до идентификације обраде података претежно или искључиво са статистичким третманом података, што је погрешно. Карактеристике података, њихово место и улога у процесу мишљења и закључивања на основу њих, имају битну улогу у поступку обраде и коришћења података. Као систематски процес, обрада и коришћење података имају не само своје фазе већ и своју унутрашњу организацију у оквиру сваке фазе. Ова логика унутрашње организације сваке фазе и етапе обраде и коришћења података заснована је на својствима и распореду хипотеза. Јер, подаци у функцији провере хипотеза имају значајну хеуристичку функцију, нарочито у димензионирању појаве.

У политиколошким истраживањима обрада и коришћење података су осетљивији него у неким другим друштвеним наукама. Три су битна разлога за то. Прво, у политичким наукама, у истраживањима политичких појава директни и индиректни подаци о индикаторима хипотеза разликују се само за нијансу, а та нијанса има често значење суштинског. Друго, статистичка правила и значајности у закључивању о политичким појавама немају увек ону вредност какву имају у другим наукама. Треће, везе између података у закључивању знатно су

сложеније, бројније и прикривеније него у другим наукама. Нарочито су велики проблеми са квантитативним подацима којима се манифестује квалитет, као и са подацима којима се третира интезитет као компонента квалитета и смера.

Обрада и анализа података логички и епистемолошки конститутивни су део истраживачког пројекта. Начин њихове реализације унапред је утврђен већ у нацрту научне замисли, а условљен је предметом, циљем и нарочито хипотезама и инструментима прикупљања података.

У складу са овим израђују се планови и упутства за сваку поједину фазу и за сваку методу сакупљања података.

Целокупан рад са сакупљеним подацима може се поделити на три основне фазе[1]:

1) *сређивање података*, у чије оквире спадају:

а) контрола података (логичка и техничка);

б) класификација обележја података према њиховим својствима,

в) обрада и исказивање података у виду стандардних, групних исказа као што су серије, табеле, графикони и сл;

2) *анализа података*, која обухвата.

а) конципирање и планирање анализе, и

б) анализу као мисаони процес који се врши кроз

– оцену података,

– избор и примену аналитичког поступка – техника анализе;

– верификацију хипотеза;

3) *закључивање о појави*, израда извештаја о научном сазнању и коришћење резултата научног сазнања.

За сваку од наведених фаза рада на обради и анализи података припрема се већи број планова. Тако се већ приликом завршетка рада на инструментарију за прву фазу – фазу обраде и сређивање података, припремају.

– план и упутство за логичку и техничку контролу којима се предвиђају и објашњавају поступци и критеријуми утврђивања и селекције одговарајућих и погрешних података,

– класификација која садржи категоријални систем и кодекс шифара;

– план табелирања и нацрта табела (обрадних и финалних);

– план облика исказивања података.

За другу фазу – анализу података припремају се.

– план и упутство за анализу;

– план и упутство за проверу хипотезе;

– план коришћења аналитичких техника.

У суштини, план анализе, који је конкретизација концепције анализе, детерминише све претходно побројане планове и упутства. Централно место у плану анализе има поступак провере хипотезе, у првом реду зато што саме аналитичке технике нису за то довољне.

За трећу фазу припрема се план извештаја. У извесним случајевима могуће је припремити и основу за закључивање о појави изведену из плана и упутства за проверу хипотеза

Сређивање, обрада и анализа података започињу стварно још у току прикупљања података на терену. Такав рад се, све до исказивања података, сукцесивно и симултано одвија све време, а нарочито је тај рад изразит на контроли података у фази прикупљања података.

Ради једноставнијег излагања, овде ћемо материју излагати тако као да се свака појединa фаза или њен део остварују по хронолошком реду, као да се прво заврши у целини једна, па тек започне друга фаза.

3.4.1. Контрола података

Контролом података спречавају се, откривају и отклањају грешке учињене приликом прикупљања података.[2] У истраживању политичких појава многобројне су ситуације у којима грешке није могуће отклонити, а и када се, по важећим правилима, грешке отклоне, наступају такве деформације података да се доводи у питање вредност истраживања. Стога је контрола података политичких појава усмерена првенствено на спречавање грешака и наглашена је у процесу прикупљања података.

С обзиром да грешке могу бити техничке и логичко-епистемолошке, тј. да могу бити последица случајне техничке грешке у току прикупљања података или грешке у логичком концепту или у погрешности теорије (теоријског концепта) која је основа концепта истраживања, врши се прво техничка контрола. Задатак техничке контроле је да утврди правилност коришћења инструмената у истраживању и недостатке који су настали због неправилног рада у сакупљању података. Тако, на пример, приликом евидентирања одговора датих у интервјуу, интервјуер може да начини низ техничких грешака: да на погрешно место упише податак у образац, да изврши пермутацију бројева, да пропусти да упише неке податке и сл. Техничком контролом се све ове грешке прво откривају и обележавају, па се доцније, у даљем поступку, у вези с њима одлучује. Ово је једноставнији облик контроле.

Логичка контрола је већ знатно тежа. Основни инструмент за логичку контролу су тзв. *„репери"*, од чије вредности и ваљаности зависе вредности и ваљаност логичке контроле.

Репери су подаци који су раније прикупљени или су познати из других извора и односе се на исту јединицу истраживања која се подвргава контроли. Према осталим подацима (који се односе на ту јединицу истраживања) налазе се у одређеној, чврстој, блиској и извесној вези. На пример, у истраживању учешћа у гласању на изборима један важан репер је пунолетство, тј. одређена старост. То је општи услов за могућност кандидовања и гласања. Као репер, он искључује све податке о кандидовању, гласању, учешћу у службеним органима и телима за спровођење избора који су са њим несагласни. Специфичност је репера који се односе на политичке процесе у њиховој великој ограничености и условљености, што се јасно види на овом реперу. Наиме, пунолетство није стварно ограничавајући услов за веома активно учешће у изборном процесу.

Када се ради о тзв. субјективним подацима (нпр о подацима о ставовима), улогу репера преузимају контролна питања.

Репери могу бити тотални – када се њима проверавају сви други подаци, и парцијални – када се њима проверавају само групе података истог садржаја (као што је то случај у напред наведеном примеру). Но, с обзиром на разноврсност података (нпр., неопходно је разликовати податке квантитета и квалитета, у које спадају подаци интензитета, смера, својстава итд., објективне и субјективне податке, оригиналне и изведене, итд.) добро је имати више повезаних, кохерентних и међусобно сагласних репера.

Битна својства употребљивих репера су.

– репер је као податак тачно чињенично стање,

– одликује се обиљем информација;

– непосредно је повезан са подацима који се проверавају.

Само реперима таквих својстава можемо утврдити ваљаност одређених података. А погрешним подацима сматрамо све оне који нису међусобно сагласни и у складу са усвојеним логичким концептом.

Међутим, нека општа правила о утврђивању погрешности података морају се у истраживању друштвених и политичких појава применити крајње критички. На пример, велико одступање од раније познатих података или од резултата које предвиђа логички концепт не мора да буде манифестација грешке, већ новонастале ситуације, што је најизразитије приликом истраживања ставова, односно осећања задовољства ситуацијом. Оштар критички став у већини појединости не мора да буде и израз укупног критичког става.

Логичка контрола, као и други поступци у истраживању, треба да је у складу са принципима поузданости и економичности. Њена сврсисходност управо и произлази из ових принципа. Може се рећи да је она сврсисходна из следећих разлога:

а) једноставнија је и јефтинија од поновног истраживања, мада по крајњим последицама не мора увек тако да буде;

б) у неким случајевима објективно није могуће поновити истраживање зато што се појава изменила или ишчезла;

в) нема гаранције да би се накнадним истраживањем све грешке откриле и отклониле, мада је вероватно да би се у кључним питањима то постигло;

г) ако се чак и приступи допунском раду на терену, после логичке контроле рад је знатно ефикаснији и резултати тачнији.

Напред наведене процедуре контроле података у неким случајевима или уопште не важе или их можемо применити без довољне гаранције успешности. На пример, подаци добијени анализом (садржаја) докумената на овај се начин не могу контролисати, нарочито ако су им извори аудитивни и аудио-визуелни медији. Ни поновљена истраживања у овој ситуацији много не помажу и када су извори сачувани Протоком времена и променама у амбијенту губи се део изворног значења садржаног у контексту. Зато се овде пледира на контроли која се обезбеђује у току истраживања активношћу контролора на терену, уграђивањем контролних сегмената у инструменте, прописивањем руковања са попуњеним обрасцима, вишекратном контролом секвенцијалном анализом, непосредним паралелним увидом после веома кратког протока времена у део извора података, свакодневним комуницирањем са прикупљачима података итд.

3.4.2. Класификација обележја података

О томе када се изграђује класификација обележја података постоје разлике у ставовима. Неки сматрају да је потребно класификацију унапред утврдити, а неки да томе треба приступити тек после сакупљања података и остваривања увида у њих. Делимични одговор на ово питање садржан је у претходним излагањима у којима је речено: прво, да предмет и циљ детерминишу хипотезе, а хипотезе индикаторе. Опредељење за одређене врсте (класе и подкласе) индикатора је, истовремено, и опредељење за одређене врсте (класе и подкласе) података; друго, инструменти сакупљања података су организовани и систематизовани по одређеним принципима, у њих су уграђене одређене класификације, дихотомије и скале. План обраде се припрема унапред. Из њега – стога што је то по својој суштини план мишљења у процесу доказивања – одбацивања, односно селекције – произлазе инструменти и све класификације, дихотомије и скале уграђене у њих. Стога се може утврдити да се класификација обележја података, по правилу, израђује унапред, пре сакупљања података, у складу са хипотезама, индикаторима и садржајима инструмената, али се проверава по увиду у податке.

Три су момента која ипак увек морамо имати у виду. Прво, да се унапред конструисана класификација често не подудара са обележјима података те да је, по сакупљању података, треба реконструисати повећањем броја чланова, увођењем нових, или сужавати избацивањем или сажимањем неких чланова. Друго, неки инструменти, као, на пример, основа за разговор у неусмереном интервјуу, затим образац у нефреквенцијској анализи докумената, отворени одговори у усмереном оријентационом интервјуу, неки обрасци протокола посматрања и обрасци евиденције опажања у експерименту, могу у целини или делимично бити нестандардизовани (неформализовани), те је свака унапред дата класификација обележја података само оквирна. Треће, увид у податке може да подстакне и усмери процесе мишљења у неким раније непредвиђеним правцима – нарочито када се ради о оријентационим и, уопште, хеуристичким истраживањима, што може захтевати и неке нове класификације.

Истраживања политичких појава стога захтевају да се класификација обележја података схвати и примењује као вишеетапна делатност, која има најмање три етапе: прва, приликом утврђивања могућих индикатора и њиховог одабирања; друга, приликом израде инструмената; трећа, приликом увида у прикупљене податке.

Класификација обележја података не може се поистоветити са класификовањем података. Обележја података су њихова својства одређена њиховом предметношћу, избором (начином настанка), њиховом природом. По тим обележјима они се могу разврстати у квалитативне (они који се баве квалитетом – каквоћом и сами су компонента својства), комбиноване или прелазне (они су квантитативни али квантитетом изражавају квалитет); затим, на објективне (оне чије се реално постојање или деловање може искуствено опазити) и субјективне (оне који су резултат субјективног запажања); даље, на податке интензитета (јачине, који се јављају и као квантитативни и као квалитативни) и податке смера (који се

такође могу јавити и као квантитативни и као квалитативни). Класификација обележја представља само попис и мисаону систематизацију конкретних манифестација обележја у сакупљеној маси података и могућност да, применом те класификације, буде извршено груписање сакупљених података или њихово разлагање. Један те исти податак има мноштво обележја и може бити, према утврђеној класификацији, разврстан у мноштво различитих скупина.

Критеријум класификовања – разврставања обележја података у одређене модалитете је тзв *‚круцијално' својство*. Оно се односи на све појавне облике својстава одређеног обележја и, истовремено, на све јединице истраживања које разврставамо. На пример: ако истражујемо активност чланова на седницама органа странке, круцијално својство свих података који се на ово односе било би понашање на седницама, чији је битни чинилац присуствовање седници у било ком облику.

Круцијално својство мора да испуњава два битна услова:

а) да буде довољно обухватно и

б) да буде довољно селективно.

На тај начин класификација омогућава:

а) да се утврђује присуство (одсуство) својства сваке јединице истраживања;

б) да се утврђује заједничка карактеристика јединица изражена круцијалним својством;

в) да се класификација примењује без остатка.

Круцијално својство може бити: а) природно – вештачко, б) оригинално – изведено, в) логичко; г) нормативно; д) хронолошко, ђ) територијално, е) типолошко, ж) конвенционално и пригодно; з) арбитрарно итд.

Најмање су погодна и вредна пригодно-арбитрарна круцијална својства. У истраживању политичких појава најчешћа и најважнија су конвенционална, нормативна, територијална и типолошка, мада се ни остала не могу занемарити.

У литератури је познато више принципа и поступака у изради класификације, али су међу најважнијим.

а) *принцип рашчлањавања* у оквиру кога имамо.

– принцип дивизије, где сваки члан изражава карактеристике целине;

– принцип партиципације, где сваки члан класификације не мора да изражава карактеристике целине,

б) *поступак сажимања*, којим се од више сличних, разноврсних својстава конструише један модалитет – један члан класификације.

Узмимо, разматрајући „принцип дивизије", да је круцијално својство политичка активност уопште. Рашчлањавањем, принципом дивизије, могли бисмо да формирамо чланове класификације.

а) активан, б) врло активан, в) изузетно активан.

Такође би било могуће разврстати и следећу класификацију.

а) активан у политичкој странци, б) активан у скупштини.

У оба случаја изражене су карактеристике целине (активан) и карактеристике посебности члана класификације (у странци, односно скупштини, веома, односно изузетно активан).

За истраживања у политичким наукама, нарочито са становишта примене принципа поларности и јединства, прихватљивији је принцип партиципације.

Ако истражујемо политичку активност, на једном полу стоје политички најактивнији, на другом они који у политичкој активности не суделују. Примењујући принцип дивизије, у овом случају, они који су политички неактивни остали би необухваћени класификацијом – што би, наравно, за истраживање било ванредно штетно.

Приказани пример очигледно говори да класификација може бити преуска, тј. да не обухвата све потребне модалитете својстава обележја података, односно јединица истраживања. Она може да буде и преширока, тј. може предвиђати и модалитете својстава која се не јављају – или се јављају код занемарљиво малог броја података, односно јединице истраживања.

Да би се ово избегло, поред принципа обухватности и селективности, јасности и прецизности, неопходно је применити и принцип економичности. То захтева рад у све три напред наведене фазе у изради класификације. Колико је боље обрађена класификација у првој фази, толико је већа могућност да се у коначној верзији добије адекватнија и економичнија класификација. Ово је врло важно зато што класификација детерминише могућност разврставања – груписања података и њиховог исказивања на одређене начине.

У ранијем излагању смо већ поменули да све скале сматрамо специфичним врстама класификације. Истовремено класификације се сматрају и обликом (нивоом) мерења. Стога, приликом избора и израде класификације морамо одабрати и конструисати потребне скале. Иако су у знатној мери ове скале условљене скалама употребљеним у инструментима сакупљања података, оне су потпуно одређене и не морају бити истоветне са њима. Карактеристике добијених података и процес мишљења о подацима определиће избор скала за њихову примену.

3.4.3. **Шифрирање података**

Шифрирање података је први поступак у обради података и поступак примене класификације обележја података. Оно је, осим класификацијом, односно кодексом шифара, опредељено следећим одлукама истраживања:

а) одлуком о начину (техници) обраде података. Могуће је определити се за ручну, машинску (механографску) или електронску (компјутерску) обраду која обухвата разврставање и пребројавање;

б) одлуком о разврставању појединачних података у групе према идентичним или сличним својствима јединице истраживања према унапред утврђеној класификацији,

в) одлуком о обележјима која ће бити пребројавана и о облику у коме ће добијени резултати бити исказани.

Одлуку о техници – начину на које ће операције шифрирања, разврставања, пребројавања и исказивања бити извршене, истраживач доноси на основу:

а) расположивих средстава; финансијских и техничких. Разумљиво је да се истраживач неће определити за компјутерску обраду података, ако нема на располагању електронски центар односно рачунар,

б) расположивих кадрова, и то њиховог броја и оспособљености за обављање одређених послова. За ручну обраду тешко је определити се ако немамо довољан број добро обучених људи, способних да раде систематски, уз максимум концентрације, одговорности и тачности;

в) бројности и карактеристика јединица истраживања и прикупљених података. Масовно истраживање са мноштвом јединица и података различитих обележја и својстава чини, због обима који захтева много времена и могућности да се направе грешке, ручну обраду мање подобном од механографске или електронске;

г) нивоа тачности и научног сазнања, односно од концепта обраде и броја и врсте укрштања података, као и других неопходних математичких и других поступака, што упућује на електронску обраду података;

д) расположивог времена за обраду података.

Шифрирање или сигнирање података је први поступак после контроле података, а у једноставнијим истраживањима, паралелни, истовремени поступак са контролом података. То је обележавање података – група података знаком унапред утврђеним кодексом шифара.

Шифрирање се користи због економичности и рационалности у раду.

Кодекс шифара је документ сачињен на основу класификације обележја односно одговарајућег категоријалног система и модалитета који он садржи, исказујући их у облику симбола. Ови симболи се организују у кодексу шифара уз нужно поштовање принципа конвенционалности (схваћеног као уобичајеност употребе), исључивости (дискриминативности – схваћене као правило да за свако својство имамо само једну шифру – и да се једна шифра односи само на једно одређено својство или једну групу својстава) и асоцијативности (у смислу логичког успостављања веза између шифре и мишљења истраживача).

Шифре могу бити.

– нумеричке, најчешће састављење од арапских бројева и на принципу декадног система (0–9). У пракси се, ипак, сусрећу и комбиноване нумеричке шифре, састављене од римских и арапских бројева, при чему римски бројеви обележавају општије категорије или класе:

– словне, састављене од слова абецеде односно азбуке, било само од малих или великих, било од комбинације великих и малих слова. Због утицаја Запада у области емпиријских истраживања, и увоза електронских машина из тих земаља, чешћа је употреба латиничних слова. Приликом абецеде препоручљиво је избегавати слова састављена из два знака као што су. љ, њ итд.:

– графичке, састављене од различитих графичких ознака, цртежа (најчешће, геометријских) итд.;

– комбиноване, најчешће састављене од комбинације нумеричких и словних симбола.

Напред наведеним принципима (конвенционалност, искључивост, економичност, асоцијативност) најлакше је удовољити коришћењем нумеричких шифара – арапским бројевима и декадним системом.

Шифре могу бити. једноставне – једном шифром обележава се један садржај, везане шифре – оне које се понављају или се везују за друге шифре, комбиноване шифре – оне које изражавају везу међу самосталним својствима и више шифара којима истовремено изражавамо више самосталних својстава.

3.4.4. **Разврставање података**

О разврставању и пребројавању података говори се као о пословима који се обављају неретко истовремено и заједно. За квантитативна истраживања то, несумњиво, има смисла стога што се ове две суштински различите операције изводе истовремено. За теоријска и квалитативна истраживања тај став не важи. Разврставање података о њиховим обележјима је поступак утврђивања квалитета података у примени класификације и приликом шифрирања. Оно се може одигравати (обављати) потпуно независно од пребројавања – и може имати значење завршног поступка у обради података. На пример, у истраживању компонената и интерпретацији одређених друштвено-политичких вредности не мора се ићи и на пребројавање. Варијанте садржаја, облика и значења те вредности могу се утврђивати и без њега.

Појам разврставања података дефинисали би смо, стога, као поступак утврђивања спољашњих и унутрашњих својстава података, односа између њих и груписања у целине (низове, серије, скупове, редоследе, поретке итд.), класе или врсте, према утврђеним обележјима сродности садржаја.

При ручној обради за то служе тзв. обрадни обрасци, код којих је формирано заглавље према коришћеним шифрама и одговарајуће рубрике за убележавање „рецки" – по једна „рецка" за сваки податак шифриран одређеном шифром.

Пребројавање је поступак којим се утврђује квантитет – број, количина, одређеног својства односно број истраживаних јединица које поседују одређено својство. То је, уствари, утврђивање „дистрибуције" – распрострањености и „фреквенције" – учесталости одређених својстава. Но, пребројавање не мора бити само упознавање квантитативних димензија појаве већ истовремено и њених квалитативних својстава. Прикупљени подаци чији се квантитет утврђује пребројавањем могу се односити и на квалитет – квалитативна својства појаве (нпр.. на интезитет, смер итд појаве).

Пребројавање подразумева коришћење општенаучне статистичке методе, па, према томе, и научно сазнање о суштинском и општем посредством појавног и појединачног, коришћењем основних посебних метода и методских поступака: индукцијом и генерализацијом.

Пребројавање је основ за статистички опис појаве. Статистички (квантитативни) опис појаве врши се формирањем статистичких серија. Свака статистичка серија нужно има два чиниоца. обележје и број јединица у свакој класи обележја

и – фреквенцију (учесталост) Користе се две основне раздеобе у конструкцији статистичких серија:

а) раздеоба према атрибуту, тј. према неким квалитативним својствима (нпр.: полу, занимању, чланству у политичким организацијама и сл.);

б) раздеоба према неком квантитативном, нумеричком обележју (нпр.: према броју функција, броју бирања, броју година старости итд.).

За формирање серија применом раздеоба према атрибуту могу се користити дихотомије атрибута (има – нема), али и више чланова (степена, нивоа и сл.) атрибута.

За коришћење серије по нумеричком обележју има неколико општих правила:

а) број група које их сачињавају не треба да буде мањи од 6 ни већи од 20;

б) групе треба да буду сређене по растућем или опадајућем редоследу;

в) размаци између група (величина растојања) треба да очувају битне карактеристике група;

г) размаци између група морају бити строго одређени.

Изложене раздеобе фреквенција пружају увид у број јединица једног скупа унутар сваке вредности обележја или групе обележја. Ако се жели остварити увид у број јединица изнад или испод одређене вредности обележја (нпр.: колико је чланова странке млађих од 30 или старијих од 30 година) образује се тзв. кумулирана раздеоба фреквенције.

Осим поменутих, формирају се и временске серије које приказују податке по хронолошком реду збивања на које се подаци односе. Оне се деле на тренутне (статичке), које описују стање и на интервалне, које описују ток, динамику.

Просторне или географске серије приказују статистички скуп (концентрацију података) према територијалним јединицама

За истраживање политичких појава значајно је формирање комбинованих серија применом два или више поменутих критеријума. Готово увек се комбинују: простор, време, активност и обележја субјекта.

3.4.5. **Укрштање, табелирање и исказивање података**

Укрштање података условљено је концептом и планом анализе, закључивања и извештаја о разултатима истраживања и класификацијом података. Појам „укрштање" односи се првенствено на статистичке податке, али се не мора односити само на њих, већ се на специфичан начин може користити и код других врста података, на пример, у анализи појмова и сл.

Укрштање је, као мисаони поступак, довођење више група својстава обележја истих јединица истраживања у међусобну везу. Поступак укрштања подразумева:

а) избор података – група података које међусобно ваља укрстити и обележја која међусобно треба повезати,

б) ниво – сложеност укрштања;

в) организацију и облик табеле (како на табели да буду исказани);

г) поступања по другим специфичним захтевима.

Приликом укрштања потребно је извршити следеће радње:

прво, формира се заглавље табеле које садржи:

– назив и редни број табеле,

– апсолутни број од кога се врше сва потребна израчунавања (сигма – апсолутни број = 100%);

– називи модалитета својстава обележја;

– податак о облику исказа (апсолутни и релативни бројеви);

друго, формира се, ако треба (што зависи од концепције укрштања) претколона којом се саопштавају својстава обележја на која се укрштени подаци односе.

Укрштање података може бити једностепено и вишестепено, док табеле могу бити једноставне – дакле, без укрштања података који се односе на различите модалитете својстава разних обележја, и сложене, вишестепене, кроз које се врши укрштање више модалитета својстава различитих обележја. По правилу, једноставне табеле не дозвољавају дубљу анализу.

Неки аутори разликују хоризонтално заглавље (у нашем тексту заглавље) и вертикално заглавље (у нашем тексту претколона).[3] Остајемо при називима заглавље и претколона, прво, због значења и садржаја употребљених назива, друго, због евидентне дискриминативности, и треће због економичности исказа.

Уобичајено је и разликовање табела по броју улаза. Тако постоје најједноставније табеле с једним улазом Табеле које истовремено обрађују два обележја односно две одредбе имају два улаза итд.

Подаци морају бити исказани: јасно – тако да нема сумње на шта се односе: прецизно – тако да искључују сваку произвољност значења; исцрпно – без неоправданог одбацивања или сажимања података, логично – тако да имају природан ред својстава и логичан редослед појмова, кондензовано – тако да садрже само податке потребне за разумевање појаве на коју се односе; прегледно – тако да их је лако уочавати и пратити – разумевати; конвенционално (осим када потребе истраживања неопозиво захтевају друкчији начин исказивања) – тако да се користе уобичајени, ширем кругу познати термини и искази

Податке можемо саопштити:

а) вербално, писаним текстом;

б) нумерички, бројкама (апсолутним и релативним);

в) графички, помоћу различитих цртежа и графикона;

г) симболима;

д) комбиновано, што је чест случај нарочито ако се ради о многобројним подацима који се односе на различита обележја и својства, а налазе се у међусобној вези Најчешће су комбинације; вербални облик – нумерички облик; вербални облик – графички облик; мада неретко комбинује се и нумерички са графичким обликом.

Нумеричко исказивање је нарочито применљиво у статистичким истраживањима.[4] Најчешћи искази су тада помоћу нумеричких нивоа (индекса и сл.), средњих вредности, ранг-листа и табела.

3.5 ОЦЕНА И АНАЛИЗА ПОДАТАКА

3.5.1. **Оцена података**

Анализа података је мисаона активност уопштавања података (у „сазнајне чињенице") и формирања одговора на питања садржана у хипотезама или, једноставније, то је проверавање (верификација) хипотеза коришћењем сакупљених и обрађених података. Анализа података је фаза научног сазнања која претходи научном закључивању

Истраживач стиче могућност да оцени податке тек у поступку анализе, сређивањем и повезивањем података. Мисаоном активношћу доћи ће до одређених „чињеница".[5] При том, подаци и чињенице се разликују по томе што су подаци обавештења (истинита или неистинита, довољна или недовољна) о реално постојећем, о стварним чињеницама које постоје независно од нашег сазнања о њима. Но, у истраживачком поступку – у анализи чињеница ми ћемо разматрати оне податке, односно синдроме података који су адекватни појавама на које се односе.

Аналитички поступак као мисаона активност остварује се кроз:

а) разлагање података на предмете (идентификоване по облику) и на односе (релације) између предмета;

б) поређење истоврсних података, проверавајући њихову логичку кохерентност;

в) констатовање чињеница у виду одређених исказа о предметима, релацијама, својствима и активностима испољеним у стварности.

Према томе, анализом се долази до констатације о чињеницама које[6] служе за верификацију појединачних хипотеза.

Анализа се изводи по унапред утврђеном аналитичком концепту и плану, а на основу аналитичких правила, чиме се обезбеђују ваљаност (објективност и поузданост) мисаоне активности истраживача.

Аналитички концепт одређен је у научним циљевима и као научни циљеви, и он је степенаст. Он је унапред детерминисан концептом истраживања, циљевима и, посебно, системом хипотеза, чија се провера и врши путем констатовања чињеница. Зато се морају обезбедити продорност, поузданост и економичност аналитичког поступка.

Реализација аналитичког концепта условљена је квантитетом и квалитетом фонда прикупљених података. Стога, анализи непосредно претходи, односно јавља се као прва фаза анализе, оцена података.

Оцена ваљаности података изведена је и сагласна са поступком верификације хипотезе. За верификацију хипотеза (прихватање или одбацивање) битне су само тзв. *круцијалне сазнајне чињенице*. Оценом се утврђује да ли подаци омогућују, сређивањем и обрадом, конструисање потребних круцијалних сазнајних чињеница. *Оценом података*, према томе, *утврђује се да ли су подаци довољни, адекватни и валидни за предмет и хипотезе истраживања.*

Будући да имамо квалитативне и квантитативне податке, утврђује се:

а) за квалитативне податке:

– да ли се подаци односе садржајно на предмет истраживања;

– да ли ваљано изражавају смер и својства појава;

б) за квантитативне податке.

– да ли ваљано изражавају меру (распрострањеност, интензитет итд.) истраживане појаве.

На тај начин долазимо до сазнања да ли подаци заиста изражавају проучавану појаву, њен обим и дубину, смер и интензитет, потребна својства и димензије појаве.

Познато је *више поступака за оцену података*. Најједноставнији је логичка оцена садржаја података, која се врши по правилима логичког мишљења. Но, она је најмање егзактна.

Други поступак је слагање садржаја прикупљених података – чињеница на основу теоријских концепата о предмету истраживања. Исправност оцене података овим поступком зависи од исправности теорије – теоријског концепта. Стога се на овај начин не може утврдити шта је заиста истинито!

Трећи поступак је утврђивање садржаја података сопственог са садржајем података ранијих истраживања, чији су предмет и циљеви истраживања исти или слични. Слагање садржаја података односно разлике могу бити производ грешака, промена у предмету истраживања итд.

Четврти поступак је прибављање оцене ваљаности података од групе експерата за предмет истраживања. Покушај објективизације оцене података је, по правилу, успешнији уколико је састав групе експерата по научним дисциплинама у оквиру којих се баве предметом истраживања разноврснији. Проблеми се јављају због тога што се често не може постићи јединствена оцена свих експерата. Ако су сви експерти исте струке, могуће је оценити податке и тзв. „просечним мишљењем". Ипак, овај се поступак сматра егзактнијим од претходних.

Пети поступак је утврђивање степена међусобне повезаности података (коефицијентом релације) у оквиру истог истраживања – али прикупљених посредством различитих, међусобно независних индикатора. Проблеми који се у овом поступку јављају због тога што је веома тешко наћи идентичне индикаторе, па се стога користе слични, превазилазе се у одређеној мери повезивањем неколико индикатора у симетричну целину, чиме се формира тзв. комплексни индикатор (као што су, нпр., индекси) Но, ово првенствено важи за квантитативне податке и статистичку методу

Сви ови поступци не омогућују да се са сигурношћу закључи о ваљаности прикупљених података, зато што претходно није позната ваљаност индикатора којим се служимо у оцени података. Ови недостаци се отклањају, ублажавају коришћењем већег броја поступака када за то има довољно средстава, јер се тако грешке знатно умањују или отклањају.

У свакој фази истраживања, па и у фази анализе, могуће су грешке. Минимум захтева према истраживачу је да те грешке оцени, ако већ не може да их потпуно избегне или отклони.

Грешке до којих долази у фази анализе могу бити проузроковане грешкама у ранијим фазама или у току примене аналитичких поступака.

По последицама које изазивају, разликујемо две основне врсте грешака:

а) грешке које се у узајамном односу увећавају, па је укупна грешка равна њиховом збиру или умношку;

б) појединачне грешке се узајамно потиру.

Извори грешака су најчешће у пристрасности истраживача, која може да проистиче из:

– погрешног теоријског концепта (теоријска пристрасност);

– непоштовања методолошких правила и постулата (методолошка пристрасност);

– неадекватног поступка у прикупљању података (теренска пристрасност);

– неадекватног поступка у сређивању, исказивању, анализи података (кабинетска пристрасност)

Сви облици пристрасности дају.

а) систематску грешку, односно систематске грешке, које се међусобно не компензују већ умножавају;

б) случајне техничке грешке, претежно појединачне, које се могу узајамно компензовати, потирати, тако да у укупном коначном резултату немамо значајну грешку.

Узајамним деловањем систематске и случајне грешке у истом смеру и систему података долази се до знатно веће грешке него што је то њихов збир.

Да би се смањила могућност прављења случајних грешака, које је иначе тешко открити, предузимају се мере предупређивања:

– озбиљно, прецизно пројектовање;

– ригорозна примена правила метода;

– обука сарадника;

– систематска контрола рада свих сарадника итд.

Осим тога, потребно је истражити довољан број јединица уз учешће рационалног броја сарадника.

Да би се смањила могућност систематске грешке, истраживач користи – развија што прецизнији теоријски концепт и научну замисао, ригорозно утврђује и проверава индикаторе, развија и проверава што детаљније планове и упутства за рад у свакој фази истраживања, настоји да што потпуније обучи сараднике итд. Осим тога, коришћењем обиља података – довољне количине података, добија се тзв „права средња вредност" – чиме се обезбеђује да и други параметри скупа буду „прави". У томе велику улогу игра ваљано предистраживање и његова критичка анализа.

3 5.2 **Анализа података**

3.5.2.1. *Избор аналитичког поступка*

Избор аналитичких поступака започиње оценом могућности њихове примене на расположиви фонд података, а у складу са предметом и циљевима

истраживања. При томе се нужно успоставља веза између продорности аналитичког поступка и врсте података (на пример: извесни аналитички поступци су примењиви само на квантитативне или само на квалитативне податке или и на једне и на друге). Аналитички поступци разликују се по начину на који се својства појаве исказују, али неки од њих садрже и ограничења у погледу поретка изражавања својстава појаве.

Својства појаве могу бити изражена:
а) дискретним поретком,
б) континуираним поретком,
в) поретком варијетета.

Сви поменути пореци изграђени су од модалитета својстава. Они изражавају присутност или меру својстава. Модалитетима се испољава и променљивост појава, својстава или односа између или унутар појава. На томе се заснивају технике верификације хипотеза.

„Квалитативни подаци" изражавају својства која најчешће припадају дискретним или типолошким пореците модалитета.

„Квантитативни подаци" увек изражавају континуирани поредак. Континуирани поредак увек започиње „исходишном тачком", а сваки модалитет заузима одређено место – вредност у односу на њу и на све друге модалитете истог континуума у релацијама „већи од", „једнак", „мањи од". Удаљеност на мерном континууму ограничава могућност коришћења неких аналитичких техника. На пример, ако је удаљеност неједнака (нееквидисталност), могуће је користити само номиналну и ординалну скалу.

3.5.2.2. *Анализа и аналитички поступци*

У анализи података, тј. утврђивању одређених својстава појаве, њених односа, итд. користе се многобројне аналитичке технике које наводимо у следећем приказу основних скала, које треба посматрати повезано са исказима у поглављу о мерењу у политикологији.

Основне скале и аналитички поступци[7]

Мере на скалама (распоред модалитета на мерном континууму)	ВРСТА ПОДАТАКА	
	Квантитативна обележја	Квалитативна обележја
А) НОМИНАЛНА	Пропорције Постоци (проценти) Омер (racio) Доминанта вредност (модус) Тест значајности разлика међу пропорцијама	Биномни тест Hi-квадрат тест Cochranov Q тест Pearson-ов коефицијент контигенције (C)

	Hi-квадратов тест значајности разлика релативних фреквенција	Fi-коефицијент
Б) ОРДИНАЛНА	Централна вредност (Медијана) Рангови	Kolmogor – Smirnov тест Wilcohon-ов тест ранга Тест медијане U-тест (Mann – Whitny) Wald – Wolfowitz-ов тест Spearman-ов коефицијент корелације ранга (RO) Kendall-ов коефицијент konkordanse (W) Анализа варијансе (Fridman-ова варијанта)
В) ИНТЕРВАЛНА	Аритметичка средина Стандардна девијација Коефицијент варијабилитета	Walsh-ов тест

Мере на скалама (распоред модалитета на мерном континууму)	ВРСТА ПОДАТАКА	
	Квантитативна обележја	Квалитативна обележја
Г) ОМЕРНА-РАЦИО	Тест значајности разлика између стандардних девијација Тест Z вредност Pearsonov коефицијент корелације (R) Анализа коваријансе Парцијална корелација Мултипла корелација Факторска анализа Мултиваријантне технике Геометријска средина Хармонијска средина	

Уобичајени ПОСТУПЦИ У ТРЕТМАНУ ПРИКУПЉЕНИХ ПОДАТАКА у политиколошким истраживањима су: (1) пребројавање којим се утврђује број јединица обухваћених истраживањем, број исправно обрађених јединица, број грешака, итд; (2) израчунавање пропорције и процената. *Пропорцијама* се изражава квантитативан однос дела према целини коришћењем распона од 0 до 1. *Проценти* су, најкраће речено, износ пропорције помножени са 100 или једноставније број стотих делова било које целине исказане бројем.

За пропорције и проценте може се констатовати да су, у односу на апсолутне бројеве, нова, квалитативно друкчија и потпунија информација о учешћу појединих група или категорија у раздеобама, које омогућавају поређења више раздеоба (серија) са истим категоријама различитих величина.

Коефицијенти односа служе, такође, за описивање скупа исказивањем односа категорија између себе (на пример: мушких и женских чланова организације), као и утврђивањем сразмере једне категорије према другој од које зависи (на пример: број изабраних према броју кандидованих) Коефицијент односа служи за конструисање стопа раста (прогресивних – растућих и регресивних – опадајућих).

Нумеричке раздеобе фреквенција нису само опис већ и мера описа скупа. Њима се врши статистичко кондензовање чинилаца раздеобе откривањем репрезентативне величине, тј. мере централне тенденције или просечне, средње вредности раздеобе.

а) израчунате средње вредности – у које спадају аритметичка, геометријска и хармонијска вредност;

б) позиционе средње вредности – у које спадају медијана и модус.

За опис скупа, осим средње вредности (централне тенденције), неопходне су и варијације одступања од средњих вредности и између себе.

Аритметичка средина, веома често коришћена у политичкој, али и у научној комуникацији, количник је између збира свих вредности обележја у скупу јединица и броја тих јединица (на пример. броја свих чланова основних организација политичке странке подељеног са бројем – збиром свих основних организација те странке). Предност средње аритметичке вредности је кондензованост и једноставност утврђивања и саопштавања, а недостатак знатно поједностављивање и огрубљавање карактеристика скупа.[8] У некој мери се ово огрубљавање умањује израчунавањем пондерисане аритметичке средине, при чему се пондером сматра број јединица које носе једну одређену карактеристику – обележје.

За временске серије потребно је утврђивати геометријску или хармонијску средњу вредност.

Геометријска средња вредност је n-ти корен из производа добијеног[9] множењем свих вредности раздеобе, при чему је n једнако броју јединица у скупу. Осим за просту раздеобу, у неким случајевима, може се, као што је то случај са аритметичком средином, утврдити геометријска средња вредност и за интервалне раздеобе, мада су ту могућности често ограничене.

Хармонијска средња вредност је у много мањој употреби него[10] претходне две. Користи се повезано са аритметичком средином за утврђивање и отклањање

разлика између резултата добијених аритметичком средином и стварних вредности. Хармонијска средина, као ни геометријска, није могућа ако је вредност било ког члана једнака нули.

Медијана је мера централне тенденције која својом вредношћу дели на два једнака дела раздеобу (серију) сређену по величини. То је вредност обележја за типичну јединицу. На њу не утичу промене вредности обележја. Предност тога је њена неосетљивост на екстремне вредности обележја, али је њен захтев да серија буде сређена по величини.

Модус је најчешће понављана вредност обележја у раздеоби једног скупа. Употребљава се у свим случајевима истраживања типичне вредности обележја.

Мере просека, иако веома значајне као показатељ у опису структуре у раздеоби и за компарацију више раздеоба, будући да откривају само једну карактеристику раздеобе (централну тенденцију), нису довољне за опис основних карактеристика у раздеоби, те им се додају и мере разлика и вредности положаја. Мере централне тенденције се и израчунавају зато да би се сагледале разлике. Ово је неопходно и зато што веома различите раздеобе (серије) могу имати исте средње вредности, што може довести до апсурдних представа.

За утврђивање варијација постоје два типа мера:

а) апсолутне, у које спадају: размак варијације, интерквартилни размак, просечно одступање и стандардна девијација;

б) релативне: коефицијент варијације и коефицијент квартилне варијације.

Размак варијације је разлика између највише и најниже вредности обележја, било да је раздеоба дата у појединачним или групним размацима. Ова најпростија и најлакша за утврђивање мера варијације, нужно је груба, али ипак има знатну примену.

Интерквартилни размак, који представља разлику између трећег и првог квартила, знатно ублажава утицај екстремних вредности испољен у претходном размаку варијације. Ипак, и први и други размак варијације више су показатељи граница варијација него приказ варијација унутар граница.

Просечно апсолутно одступање представља одступање појединих вредности обележја у раздеоби од своје аритметичке средине. Но, и ова мера, због својстава аритметичке средине, нема већи значај.

Варијанса је централни моменат, дат као облик квадратног одступања средњег апсолутног одступања. Погодна је за даљу математичку обраду и статистичку анализу, али је сложена за тумачење и неопходна за упоређивање у различитим серијама.

Стандардна девијација спада у најзначајније апсолутне мере варијације. Она се може одредити као квадратни корен из просечног квадратног одступања (варијансе) појединих вредности обележја у раздеоби од њихове аритметичке средине.[11]

Коефицијент варијације је однос између стандардне девијације и аритметичке средине, изражен у процентима. Осим ове елементарне информације о почетним поступцима статистичког описивања појаве, изгледа, неопходно је указати на чињеницу да су истраживања политичких појава заснована на законима вероватноће, што подразумева коришћење и придржавање правила вероватноће,[12] подразумевајући да вероватноћу у њиховом изучавању, због тога што спадају у друштвене појаве, није могуће применити *a priori,* већ *a posteriori.* То значи да се вероватноћа схвата као релативна фреквенција, као однос међу јединицама које поседују карактеристику према укупном броју свих јединица[13] у скупу. Овде ћемо се задржати само још на веома значајном питању регресије и корелација. Јер, претходно евидентирани статистички поступци односили су се на третман једног обележја, што никако није довољно када су у питању друштвене појаве које се налазе у односу међусобне условљености и условљености различитих обележја исте појаве између себе.

Регресијом се сматрају стохастичке зависности, с тежњом да се зависна варијабла оцени независном, установљавањем математичке релације и одређивањем њиховог облика и правца.[14]

Корелацијом се исказују (изражавају) степени јачине односа, којим се узајамна зависност појава, њихових карактеристика, манифестује, али се зависна варијабла не може објашњавати независном.

Примене регресионе и корелационе анализе захтевају претходно одређење основе излагања. Ако се, што је за истраживање политичких појава одговарајуће, усвоји систем комбинације типова обележја и њиховог броја, разматрање се може овако организовати

Комбинација појава (обележја) и њихови извори	**Методи**	**Мере и показатељи**
Две или више појава са атрибутима (квалитативним изразом)	Контигенција	Hi-квадрат Yule-ов коефицијент - удруживања Fi-коефицијент Коефицијент контигенције Коефицијент корелације ранга
Две појаве са нумеричким (квантитативним) изразом Серије са	Тотална корелација Линијска регресија	Дијаграм растурања Регресиона једначина Стандардна грешка – регресије

груписаним или негруписаним обележјем насталим из акција потпуног посматрања или преко узорка.		Коефицијент детерминације Коефицијент корелације – Ета коефицијент
Три или више појава квалитативног изражаја.	Вишеструка корелација Делимична корелација	Регресионе равни линијска и криволинијска вишеструка корелација Коефицијент вишеструке корелације Коефицијент делимичне корелације

И, на крају, само да поменемо потребу статистичке анализе временских серија преко индекса динамике, модела временских серија и варијација у њима (обухватајући секуларне, сезонске и цикличне варијације, као и корелацијом временских серија и њиховом компарацијом). Ови поступци су саставни делови примене статистичке методе.

3.6. ПРОВЕРА ХИПОТЕЗА

Процедура провере хипотеза веома је сложена и обухвата поступке констатовања и схватања односа варијабли, става хипотеза и индикатора. Провером хипотеза треба потврдити односно конфирмисати ставове хипотезе у друштвеним наукама или их одбацити.

Став хипотезе је исказан однос између варијабли хипотезе. Могућа је различита сложеност става хипотеза: од најједноставнијег који је исказан као однос двеју варијабли (једне независне и једне зависне) до сложеног става који произлази из односа три или више варијабли. Што је став сложенији, то је процедура верификације сложенија.

Став хипотезе изложене провери може да буде формиран:

(1) односима једне независне варијабле са више зависних. Ово су хипотезе које се баве утицајем једног фактора на више појава,

(2) односима више независних варијабли са једном зависном, чиме се изражава претпоставка о више узрока (утицаја) и једне последице;

(3) односом једне независне и једне зависне варијабле.

Све три варијанте односа могу бити дате као директан, непосредан и као индиректан, посредован однос између независне и зависне варијабле, тј. без учешћа и са учешћем тзв интервенирајућих варијабли

У свим случајевима провере хипотезе подразумевају се захтеви за:

1) проверу става (ставова) хипотезе више варијабли подразумева више ставова односно један сложени став хипотезе,

2) проверу варијабли, њиховог садржаја, структуре, усмерености, интензитета, улоге у хипотезама;

3) проверу индикатора, њиховог садржаја, својстава итд., а посебно међусобних односа и односа према варијаблама. Индикатори се односе на став хипотеза и њима се она потврђује или оповргава Али одређени индикатори морају показивати да варијабле, свака појединачно, заиста постоје, да су карактеристичне по одређеним својствима, садржајима итд;

4) проверу података, њиховог садржаја, значења и односа са индикаторима. Могуће је да подаци не потврђују постојање неких (неког) индикатора, али дозвољавају извођење неког другог итд.

Може се приговорити да је ово сувишно јер је ваљаност хипотеза, индикатора, инструмената и поступака истраживања већ тестирана, а да су оцена и анализа података већ извршене. И то је тачно. Али провера хипотеза у суштини је строга процедура доказивања односно оповргавање у којој хипотеза добија статус тезе која се доказује, индикатори и подаци статус аргумената, а поступак статус демонстрације доказа. У том процесу мора се обезбедити ваљаност аргумената и њихова адекватност, као и ваљаност поступка. Мора се избећи грешка недовољности аргумената, грешка замена теза итд. Управо због тога се провера хипотеза односно доказивање хипотеза и врши строгом процедуром [15]

Значај строге процедуре који подразумева проверу хипотеза корак по корак може се видети на следећем примеру.

Претпоставимо да појединачна хипотеза гласи: „Активност бирача на изборима у вези је са информисаношћу којој доприноси коришћење информативно политичких листова." Формулацији овде дате хипотезе може се штошта приговорити, али се у истраживачкој пракси сличне формулације могу наћи чешће него што се мисли.

Шта је истински став ове хипотезе? Прво, главни став је да постоји веза између активности и информисаности, али та веза није експлицитно одређена. С обзиром да је варијабла активност на левој страни, где је, по правилу , место независној варијабли, као и да је фактички информисаност последица информисања која је и сама активност, сматраћемо да је „активност" независна, а „информисаност" зависна варијабла главног става. Сагласно томе, главни став хипотезе у суштини гласи: „Активност узрокује информисаност" или у блажој варијанти и обрнутој формулацији гласи: „Информисаност је последица активности" Наравно, зависно од предмета и научног циља истраживања могуће је констатовати и да се став хипотезе може разумети: између активности и информисаности постоји међузависност, при чему се деформише стандардни

однос између независне и зависне варијабле. Осим главног става хипотезе јавља се и помоћни, којим се тврди да информисању доприноси коришћење информативно-политичких листова. И овде се варијабла „информисање" јавља као зависна, а у односу на њу коришћење листова је независна варијабла. Дакле, имамо главни став: активност узрокује информисаност, и помоћни став: активност коришћења листова доприноси информисаности. Овако интерпретирани ставови сугеришу да је „активност" независна варијабла у односу на „информисаност" и на посредујућу објашњавајућу варијаблу „коришћење листова". Варијабла „коришћење листова" једном је зависна (у односу на активност) а други пут независна (у односу на информисаност). Али могуће је тумачење и да је „информисаност" независна варијабла према изборним активностима бирача.

Из наведеног примера јасно је да је неопходно проверити прави садржај и значење ставова хипотезе. Утврђивањем правог значења става хипотезе доспели смо у ситуацију да утврђујемо праву улогу, положај, садржај и значење варијабли, њиховог односа према ставу (ставовима) хипотезе. Проверивши тако став и варијабле хипотезе морамо утврдити који нам индикатори – аргументи доказују да је став хипотезе такав каквим га схватамо и да јесте истинит, а то је могуће ако смо утврдили који индикатори доказују да варијабле и њихови односи постоје и да су такви какви ми тврдимо да јесу. И на крају, с обзиром на разлику између индикатора као показатеља и података као наших прикупљених парцијалних сазнања, утврђујемо својства података и њиховог односа са индикаторима у својству аргумената. Дакле, процедура верификације хипотеза тече: провера података у вези са индикаторима, провера индикатора у вези са варијаблама и ставовима хипотезе, провера варијабли у вези са ставом хипотезе; провера односно доказивање става хипотезе.

Ова процедура подразумева коришћење свих адекватних аналитичких поступака које захтева процес доказивања и оповргавања.[16]

Верификација хипотеза и проблеми у вези с тим произлазе из природе односно врсте хипотеза.

Верификација дескриптивних, класификаторских (типолошких) хипотеза извршена је доказивањем постојања значајности разлика односа сличности, јер њихова хипотетичка тврдња изражава претпоставку о значајности разлике (сличности) између појаве у питању и свих других појава, односно друштва у целини.

Код експликативних хипотеза доказује се веза између истраживаних појава, јер ове хипотезе увек изражавају тврдње да су разлике резултат повезаности истраживаних појава и стварности.

Верификација хипотеза заснована је на концепту експерименталне[17] ситуације, тј. на тзв. „техници променљивих"

Променљива или варијабла је својство предмета. На претпоставци потенцијалне или егзистенцијалне променљивости (варијабилности) свих својстава објеката (предмета стварности) обухваћених хипотетичком тврдњом заснована је хипотетичка веза.

Варијабла није целина, већ изражава само део истраживане целине, њен садржај или облик, а налази се у одређеној релацији са другим варијаблама.

Могуће је да хипотетичка релација на обе стране има само по једну варијаблу – па је тада могуће извршити верификацију у „једном кораку". Могуће је да се на једној страни хипотетичке релације налази више од једне варијабле. У том случају сложене релације (када имамо више варијабли на обе стране хипотетичке везе) растављају се на просте, а провера хипотезе врши се „корак по корак".

Примена технике променљивих може се приказати на следећи начин:

Имамо случај да хипотеза има две варијабле, где свака стоји на другој страни хипотетичке релације. На пример, „Активност (степен активности) је у вези са информисаношћу (степеном информисаности)". Графички, то може бити овако изражено: активност (независна варијабла) X-Y (зависна варијабла) информисаност.

Правило је да се зависна варијабла односи на чиниоце хипотезе који се истражују, а независна је чинилац хипотетичке везе који описује, класификује, објашњава или је узрок појаве.

У конкретном случају активност би била та која може бити узрок информисаности. Ако се покаже да вишем степену активности одговара виши степен информисаности, односно да нижем степену активности одговара нижи степен информисаности, хипотеза је потврђена.

Постоје ситуације у којима је потребно применити и тзв. „интервенирајућу" варијаблу. Њоме се успоставља двострани однос између питања и варијабли. Та варијабла је део хипотетичке тврдње којом се модификују релације између зависне и независне варијабле. Интервенирајућа варијабла се утврђује тек пошто су одређене зависна и независна варијабла, а обележава се латиничним словом „Z".

Однос и место независне, интервенирајуће и зависне варијабле може се графички приказати овако:

Z

X Y

Коришћење интервенирајуће варијабле изгледало би, на пример, овако: „Активност је у вези са информисаношћу; коришћење инфорамтивно-политичких листова, као облик активности, доприноси информисаности". Интервенирајућа варијабла у овом случају била би „коришћење информативно-политичких листова доприноси информисаности".

У оквиру технике променљивих можемо да се служимо са највише три варијабле у једном кораку. Али, овим се не могу утврдити узрочно-последичне везе. Реалност везе и узрочност могу се утврдити једино логичким мишљењем на основу чињеница изведених из аналитичког резултата односно применом узрочне анализе.

Условност резултата аналитичког поступка којим верификујемо хипотезе (којим долазимо до одлуке о прихватању или одбацивању хипотезе) произлази из:

– мноштва јединица обухваћених појавом (кад је реч о масовној друштвеној појави) Истраживач није у могућности да све обухвати истраживањем, што се решава одговарајућим узорком – али само у одређеним границама вероватноће;

– постојања могућности грешке чију величину не може са сигурношћу да утврди у вези с распрострањеношћу релативног својства истраживане појаве у стварности, односно код истраживаних јединица,

– карактеристика аналитичких поступака и техника, код којих је унапред познато да у одређеним условима не дају тачан резултат, већ је потребно користити корективан фактор.

Провера хипотеза захтева и поштовање неких проверених правила:

1) једна хипотеза мора да буде у целини свог садржаја проверавана на исти начин, а узастопно може да буде проверавана на више начина;

2) природа истраживања условљава начин провере хипотеза: релациона (мисаона) истраживања подразумевају проверу мисаоним поступком и операцијама са појмовима. емпиријска – искуственим подацима – чињеницама;

3) једном хипотезом може се проверавати само један историодни садржајни оквир, па је само таква хипотеза проверљива;

4) после провере хипотетичке тврдње не сме да остане нерешен ниједан искуствено запажен случај;

5) могуће је проверавати само појединачне конкретне хипотезе; Преко њих се проверавају посебне и опште;

6) свака самостална хипотеза проверава се независно и појединачно осим општих и посебних хипотеза које се проверавају преко појединачних,

7) између резултата провера хипотеза о истом предмету не сме да постоји противуречност;

8) истим подацима не могу се доказивати два међусобно различита и супротна аналитичка резултата;

9) потврђивањем или одбацивањем једне хипотезе нису потврђене односно одбачене хипотезе са њој супротним садржајем.

3.7. НАУЧНО ЗАКЉУЧИВАЊЕ

Процес доказивања и оповргавања и закључивање о предмету истраживања на основу података тече током целог процеса истраживања Међутим, циљеви истраживања остварују се тек формирањем научних закључака и на основу њих формирањем основе теорије и методологије Овде се ради о научном закључивању о коме се писало у глави III

У емпиријским истраживањима закључивање на основу података је индуктивно. Оно креће од појединачних података који се јављају као премисе. закључци о индикаторима преузимају улогу премиса о варијаблама и ставу (ставовима) хипотеза и тако се долази до закључка, тачније до закључака о појединачној хипотези.

Позитиван закључак о појединачној хипотези могућ је само када су ваљано изведени докази о исправности хипотезе. Напротив, заључак о појединачној

хипотези по правилу је парцијалан и вероватан. Осим тога, закључак може да буде:

– у потпуности позитиван када је целина става потврђена;

– претежно позитиван када је став хипотезе сагласан са већином случајева;

– уравнотежен када је приближно исти број ситуација сагласних и несагласних са ставом хипотезе или када немамо довољно доказа који потврђују односно оповргавају хипотезу. Исказ о хипотези тада мора да саопшти обе ситуације и да буде у форми која омогућује да се искаже одређен степен сумње односно упит. Формуле исказа: „упућује на . .", „могућно је да...", „отвара питање" итд. по правилу користе се у таквим случајевима.

С обзиром на то да се више појединачних хипотеза повезује са посебном хипотезом коју оне разрађују – конкретизују, за доказивање посебне хипотезе аргументи су појединачне хипотезе. Оне су и премисе индуктивног закључивања о посебној хипотези. Релативно је једноставно закључивање о посебним хипотезама када су о свим појединачним хипотезама закључци позитивни на приближно исти начин. Међутим, закључци о појединачним хипотезама могу се кретати од оних који су у потпуности позитивни до оних који су негативни. У случајевима у којима сви закључци о појединачним хипотезама нису међусобно сагласни, следи поступак оцене важности појединачних хипотеза по став посебне хипотезе. Могуће је да већина појединачних хипотеза буде означена негативним закључком, а да ипак о ставу посебне хипотезе закључак буде позитиван. На пример, став посебне хипотезе о могућностима изласка странке на изборе је позитиван. Појединачне хипотезе обрађују поједине компоненте ситуације за коју посебна хипотеза тврди да омогућава странци излазак на изборе. Већина компонената ситуације (нпр. финансијско стање, медијска позиција, нормативна решења, итд) могу да буду неповољне и да закључци о појединачним хипотезама буду неповољни. Међутим, неповољни закључак у више појединачних хипотеза не детерминише став посебне хипотезе. Довољна је хипотеза са позитивним ставом да је расположење бирача позитивно према странци у довољној мери и да постоје правна решења која не забрањују излазак на изборе, па да закључак о посебној хипотези буде позитиван.

Посебну тешкоћу у закључивању о хипотезама и на основу њихове верификованости представља чињеница да појединачне хипотезе, иако разрађују посебну, не морају да очувају исти смер става хипотезе. Наиме, у ставу посебне хипотезе може се тврдити позитивно, а неке појединачне хипотезе могу тврдити негативно. Стога општа формулација да су посебне хипотезе доказане када су доказане њихове појединачне хипотезе важи само у случајевима у којима се смер става посебне хипотезе подудара са смером ставова појединачних хипотеза.

Закључивање о генералној хипотези такође је индуктивно и одиграва се као и закључивање о посебним хипотезама. Закључци о посебним хипотезама преузимају улогу постулата о генералној хипотези. Међутим, са сваким вишим нивоом закључивања сложеност закључивања расте због евидентних противуречности унутар и између хипотеза. У процесу закључивања изразит је принцип поступности и претежности важења, као и пуне повезаности

закључивања и доказивања које се одвија по свим правилима логике. У теоријским истраживањима закључивање тече нешто друкчије. Прво, у многим теоријским истраживањима пројект истраживања, а посебно хипотезе не развијају се до пожељне мере. Нека од њих су „мишљење о мишљењима и исказима" и имају својства даље мисаоне обраде постојећих сазнања готово искључиво ослоњене на мисаоне аналитичко-синтетичке основе методе и облике мишљења. Због тога, теоријска истраживања не примењују строгу процедуру доказивања хипотеза и закључивања на основу њих, па ни закључивање у њима није првенствено индуктивно. Напротив, има ситуација у којима је оно претежно дедуктивно, са јаким ослонцем на аксиоме и научне законе и парадигматске поступке.

Комбиновање дедуктивног и индуктивног мишљења у истраживањима која полазе од резултата претходних истраживања, а истражују њихову вредност испитујући њихове међусобне односе и односе са важећим теоријама и парадигматским постулатима и аксиомима, дозвољавајући поступак доказивања хипотеза и закључивања на основу закључака о ставовима хипотеза, веома је продуктивно и научно ефектно.

3.8 НЕКИ ПОСЕБНИ МЕТОДИ АНАЛИЗЕ ПОДАТАКА

У претходном тексту изложили смо целовит општи процес сређивања, обраде и анализе података, провере (верификације) хипотеза и научног закључивања у једном научном, контролисаном истраживању. Мада би се по много чему могло закључити да се изложена процедура односи на емпиријска истраживања, потребно је нагласити да се иста правила односе и на теоријска истраживања.

Пре почетка излагања о мултиваријантној и факторској анализи као о посебним типовима анализа неекспериментаних података у друштвеним наукама, потребно је указати на то да ове аналитичке процедуре не треба разматрати изоловано. Треба имати на уму бар следеће: током концептуализације (и реконцептуализације), током израде пројекта истраживања и његовог тестирања, разрешавају се многа претходна питања која се, при разматрању мултиваријантне и факторске анализе, истичу као веома значајна и тешко решива. Тако се већ у пројекту истраживања – у теоријском одређењу предмета обављају радње строгог дефинисања, у операционалном одређењу предмета даља прецизирања, у циљевима истраживања нивои научног сазнања о предмету. Пројект истраживања садржи хипотезе које, бар хипотетички, решавају односе варијабли укључујући и временске низове, а начин истраживања утврђује методе истраживања, планове прикупљања и обраде података. Види се да се планови обраде и анализе података само конципирају пре него што се прикупе подаци, а

да се тек по оцени података они коначно утврђују. Важно је, такође, имати у виду да научни циљ свих истраживања није научно објашњење односно откривање узрока, научних закона и научног објашњења, као и да сва истраживања нису усмерена на проверу неке од хипотеза теорије. Емпиријска истраживања у политикологији су чешће дескриптивно-класификаторска и прогностичка (нарочито када су избори у питању) него каузална.

Све ове напомене треба да помогну да се и мултиваријантна и факторска анализа схвате као део система контролисаног истраживања.

3.8.1. **Мултиваријантна анализа**

Од методолога друштвених наука овом анализом бавили су се у нас Михаило Ђурић[18], Војин Милић[19], Мирослав Печујлић и Владимир Милић[20]. Може се рећи да су, уз мање разлике, поменути аутори сагласни у схватању саме анализе, али да има већих разлика у вредновању њених могућности. Највише је цени Михаило Ђурић, док је Војин Милић знатно суздржанији.

Мултиваријантна анализа је облик узрочне анализе. То је систем аналитичко-статистичких поступака. У основи њене поставке је да друштвене појаве не морају (и по правилу немају) само један узрок, али да се може утврдити главни узрок. Такође, њена поставка је да претпостављени, на изглед очевидни узрок уопште то не мора да буде, већ да је истински узрок прикривен.

Процедура мултиваријантне анализе заснива се на односу независне варијабле обележене са *x* и зависне варијабле обележене са *y*, као и на њиховој корелацији. Разумљиво је да се мултиваријантна анализа не примењује на истраживање узрока понашања појединаца, већ на узроке понашања друштвених група оформљених по разним основама и на разне начине. На пример: професионалне, старосне, полне, статусне, политичке, интересне, образовне, територијалне, националне, културне итд.

Мултиваријантна анализа заснива се на корелацијама између независне (x) и зависне (y) варијабле, мада постојање корелације не мора да буде израз узрочног односа. Али узрочно-последични однос подразумева стабилну корелацију високог степена. Међутим, стабилна корелација високог степена може бити и случајна између поменаних варијабли.

Имајући у виду да у политиколошкој сфери није могуће изводити експерименте као у природним наукама, мултиваријантна анализа настоји да следи логику експеримента. При том она мора да разрешава крупне проблеме временских редоследа и контроле ситуације. Док експериментатор контролише услове и варира независну варијаблу која претходи и јавља се као узрок, примена мултиваријантне анализе реконструише збивања и односе о којима располаже подацима. Због тога се инсистира на прецизном дефинисању предмета и појмова и на довољно обимним одговарајућим подацима и прецизном опису појава.

Независна варијабла (схваћена као претпостављени узрок и обележена са X) и зависна варијабла (као претпостављена последица и обележена са Y) могу се наћи у више разних позиција у току процедуре мултиваријантне анализе.

Поступак тече на следећи начин:

(1) утврђује се полазна (почетна) ситуација (XY) и временски редоследи (t1, t2, t3,...) и статистичка корелација.

(2) проверава се да ли се и у ком правцу између независне (X) и зависне (Y) варијабле крећу односи тиме што се у анализу уводи (укључује) трећи, контролни чинилац за који се може основано претпоставити да може утицати на зависну варијаблу. Овај чинилац, обележен са *z*, изабирамо на основу претходног теоријско-хипотетичког сазнања. Подсећамо да о томе можда већ постоје ставови у одређењу предмета истраживања (или бар основи за њих) или у хипотезама (нарочито појединачним и посебним), као и у одредбама синдромних индикатора.

У току анализе можемо доћи до открића да уместо узрочно-последичних односа XY имамо коинциденцију независних напоредних низова: независна (X) и зависна (Y) варијабла су статистички повезане (постоји корелација), али је свака од њих последица других узрока. Дакле, у овом случају однос XY не стоји, јер се ради о привидној корелацији.

Привидном корелацијом може се сматрати само она у којој нови чинилац не утиче на зависну варијаблу ни преко на почетку одређене независне варијабле (дакле, ако нема односа ZXY), или ако независна варијабла (X) нема самостални утицај на зависну варијаблу (Y).[21]

У том смислу можемо доћи до ситуације да су и првобитна независна варијабла (X) и зависна варијабла (Y) последице истог узрока (новог чиниоца), што се графички може изразити:

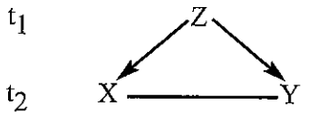

Овде су X и Y последице Z који је узрок. Блажа је следећа ситуација у којој нови трећи чинилац (Z) делује и на независну и на зависну варијаблу, што се да изразити:

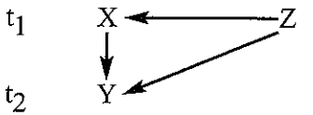

Трећи чинилац (Z) делује и на (X) и на (Y).

У посматраном случају трећи чинилац (Z) може деловати појачавајући или слабећи утицај независне варијабле (X), као и повећавајући односно смањујући последице (зависну варијаблу Y).

Узрочна анализа може поћи од становишта да на једну појаву може деловати више чинилаца, али да сви они не морају једнако деловати, већ један од њих делује јаче – то је главни чинилац. Шематски то изгледа овако:

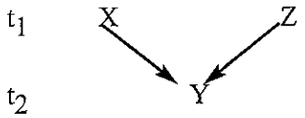

Између (X) и (Z) нема корелације, а оба делују на (Y). Јаче делује (X).

Наведени случај се убраја у вишеструко детерминиране појаве односно у „вишеструко детерминистичке појаве". И у овој прилици (X) и (Z) могу деловати у истом смеру повећавајући последицу или у супротном умањујући је.

У друштвеној пракси формирају се *узрочни сплетови* у које је повезано више чинилаца који се, заједно – као својеврсна целина–могу сматрати узроком односно синтетичким сплетом који са највећом вероватноћом изазива појаву. То се графички може приказати овако:

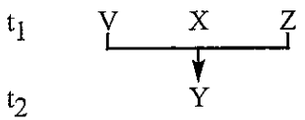

И овде је (X) од највећег утицаја.

У неким случајевима не утиче цео узрочни сплет на зависну варијаблу (Y). Ако са X обележимо цео узрочни сплет, а са (Xa), (Xb), (Xc) делове сплета, можемо то шематски приказати:

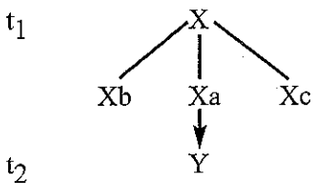

Узрочном анализом односно мултиваријантном анализом по правилу откривамо само непосредне узроке појава, а не и праузроке. Међутим, у неким случајевима могу се откривати и „узрочни ланци" – узроци узрока. Када се открије узрок узрока (узрок X), не пориче се да је X узрок, не тврди се да је почетна корелација XY привидна. Напротив, овде се ради о низу разновремених узроковања, што шематски изгледа:

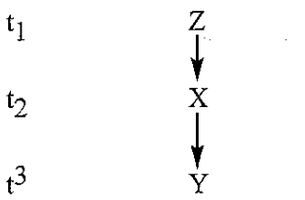

Овде (Z) узрок (X); (X) је узрок (Y).

За мултиваријантну анализу значајно је и откривање посредних чинилаца (механизама) деловања узрока у изазивању последица. Овде се истражује динамика узрочно-последичних односа. У узрочном низу откривају се разни временски периоди и ступњеви дејства, повратна дејства, активне релације итд.

Печујлић и Милић наводе три форме мултиваријантне анализе: (1) увођење фактора и уклањање привидне везе; (2) интерпретација и (3) спецификација (стр. 95–96). Ђурић сматра спецификацију нижим видом од тумачења и обрађује га, кроз примере табелирања, за увођење трећег фактора и отклањање привидне корелације.

Мултиваријантна анализа, мада је између 1960. и 1970. године код неких методолога била веома популарна, у политиколошким истраживањима није често примењивана у чистом виду. Штавише, није посебно ни изучавана, па то предстоји као задатак методологије политичких наука. То ипак не смета да се, на основу анализе њених одредаба, структуре, поступака и захтева да се закључи да је она веома подесна за примену у обради података – провери неких хипотеза и закључивању у политиколошким истраживањима. Мада су овом приликом изостале демонстрације примене у истраживању политичких појава, евидентно је да су избори, учлањавање у странке, доношење одређених одлука, наклоност или ненаклоност према одређеним личностима, организацијама и земљама, о чему је могуће спровести истраживања, подобан предмет за примену мултиваријантне анализе. Уз извесна прилагођавања, она може својим подацима и табелирањем података да буде добар почетни основ факторске анализе.

3.8.2. **Факторска анализа у обради података**

3.8.2.1. *Појам факторске анализе*

Факторска анализа је само једна од могућих статистичких анализа у обради података. Иако може да буде продуктивна, она ипак не достиже дубину сазнања на пример, регресионе анализе. У нашој политичкој науци још није посебно афирмисана и ретко се употребљава.

Као и многе друге и овај облик статистичке анализе зачет је и развијен у психологији. Њен оснивач је Чарлс Спирман (Charles Spearmen), а њеном развоју нарочити допринос дали су Гарнет, Терстон (Theuerstone) повезујући је са матричним рачуном и Гилфорд (Guilford) који је утврдио око 120 фактора интелигенције, пет врста интелектуалних операција и четири врсте садржаја на којима се те операције могу изводити.

Гилфордов модел фактора интелигенције, уз одговарајуће корекције и адаптације, инструктиван је и за друге друштвене науке укључујући и политичку, у којима се могу утврђивати корелације и узрочно-последични однос разних чинилаца и својстава ако се могу нумерички исказивати и ако се могу израчунавати коефицијенти корелације.

Факторска анализа је метод обраде података, тј. облик математичко-статистичке анализе података. У том смислу то је скуп статистичко-математичких

поступака погодних за анализу података о међусобној повезаности посматраних појава. По својим карактеристикама спада у ред мултиваријантних структуралних (али и структурално-функционалних) анализа корелацијских односно узрочно-последичних односа. Она је нумеричко-квантитативна и има својства формалног модела.

Основни предмет факторске анализе су основни, битни извори коваријација између група истраживаних појмова и модела и теорије о изворима коваријација регистрованих у манифестним варијаблама. Поједностављено речено, предмет факторске анализе су односи између одређених појава, чинилаца или својстава појава изражених нумерички-квантитативно. У основи идеје и концепта факторске анализе су принципи односно постулати:

(1) Појаве су међусобно повезане, а та повезаност се изражава као:

а) општа повезаности, и

б) повезаност у оквиру науке или научне дисциплине.

(2) Повезаност између појава може да буде:

а) узрочна, и

б) корелациона повезаност.

(3) Повезаност између појава омогућује да се на основу једних појава, односно промена код једних појава, предвиђају друге појаве, односно промене код других појава, при чему:

а) једне појаве и њихове промене могу узроковати друге појаве и њихове промене;

б) појаве могу да се одигравају паралелно, истовремено или у следу и без узрочно-последичнх веза.

(4) Повезаност појава омогућује откривање појава – узрочника и разумевање корелативних промена.

3 8 2 2. *Основне поставке факторске анализе*

Факторска анализа полази од становишта да се у научном раду, односно у истраживачком раду појаве региструју, а промене мере. Ово је упрошћено и техницистичко становиште. И појаве и њихове промене се откривају и у процесу научног сазнања дефинишу, региструју (констатују) и мере да би се објасниле и прогнозирале. С обзиром на становиште да је факторска анализа и прогностичка не могу се вршити претерана поједностављења. Мерењем промена на појавама које се истражују добијају се варијабле. Међусобна повезаност појава и степен њихове повезаности (слабија или јача повезаност) изражавају се индикаторима: коефицијентима корелације или коефицијентима асоцијације.[22]

Појаве су међусобно вишеструко (мултипло) повезане, те се региструје више варијабли. Како се може утврдити коефицијент корелације сваке варијабле појединачно, са сваком другом варијаблом, јавља се велики број коефицијената.

На основу свих коефицијената корелације добија се матрица коефицијената корелације. За само пет варијабли формира се матрица од двадесет коефицијената, као што следи

варијабле

a/12345 коефицијент – x

p1xxxx

i2x xxx

j3xx xx

a4xxx x

b5xxxx

Формула за број коефицијената: n (n-1)2.

Све варијабле нису исте важности. Најважније су оне на основу којих су могућа предвиђања, а називамо их: (а) генералне и (б) ортогоналне, између којих нема корелативног односа.

Познавање коефицијената корелације само по себи не даје дубље сазнање о законитостима и структури. На основу њих знамо само да између појава постоји (не постоји) одређена повезаност и да су неке везе јаче, а друге слабије.

Факторска анализа је за своје потребе развила низ појмова. Најважнији појмови су:

1. варијабле – подаци о повезаности појава добијени евидентирањем и мерењем;

2. манифестне варијабле су оне које посматрамо,

3. фактори – латентне или основне варијабле, битне, јављају се као заједничке и уникватетне. Помињу се општи (генерални), специфични и групни фактор

4 корелациона матрица – организован, систематизован поредак коефицијената корелације манифестних варијабли сврстаних у редове и колоне,

5. факторска матрица – поредак коефицијената корелације фактора и манифестних варијабли,

6. екланаторна факторска анализа утврђује темељне факторе, изворе варијације и коваријације, узроке или изворе разних манифестација. Иако утврђује и узроке, она се сматра дескриптивном јер јој је циљ да их опише,

7. конфирматорна факторска анализа је у ствари провера, тест формулисаног модела, хипотезе или теорије;

8. циљна матрица је хипотеза о факторској структури;

9 трансформација (слично ротацији) је поступак тестирања хипотезе на основу емпиријских података.

3 8 2 3. *Општи поступци и основни модели факторске анализе*

Факторска анализа се реализује математичким-рачунским операцијама[23] са подацима у поретку матрице. Подаци поређани у поретке матрице називају се векторима. С обзиром да се подаци у матрици ређају хоризонтално у редове и вертикално у колоне, имамо редне векторе и ступчане, колонске векторе.

Елементи вектора су бројеви поређани у векторе.

Вектори се могу сабирати, одузимати и множити посредством својих компонената.

По својој улози у факторској анализи односно матричном рачуну разни вектори почев од линеарне комбинације вектора, преко јединичног вектора, линеарно независног, нултог вектора сумирања и нормираног па до ортогоналног вектора имају одговарајуће улоге.

Множењем хоризонталног и колонског вектора добија се скалар.

У поступку факторске анализе формирају се разноврсне матрице. Матрица је скуп бројева поређаних у m редака и n колона. По овој дефиницији и вектори се могу сматрати посебним врстама матрица.

У истраживању се наилази на квадратне, једнаке, транспоноване, симетричне и несиметричне, главне и споредне дијагоналне, скаларне матрице идентитета, троугласте матрице итд. Матрице се такође сабирају, одузимају и множе посредством кореспондентних елемената, али само ако су истих облика. Матрице се могу множити скаларом, вектором и другом матрицом.

Постоји више модалитета факторске анализе.

Операције општег модела факторске анализе изводе се на статистичким подацима који су матрично организовани.[24]

Прво, однос манифестних варијабли и фактора изражава се у облику једначине.

У факторском моделу утврђују се варијансе: 1) заједничка, 2) уникватетна кроз: а) специфичну и б) варијансу погрешке и 3) тоталне варијансе. Затим се утврђује комуналитет (део детерминисан заједничким фактором) путем утврђивања корелације односно детерминисаности и односа манифестних и латентних варијабли.

Анализа започиње утврђивањем двеју основних *корелационих* матрица: а) комплетне и б) редуциране. Осим ових утврђују се и две врсте *факторских матрица*: а) матрица факторског обрасца, тј. матрица која садржи факторске коефицијенте свих фактора, б) матрице факторске структуре која садржи факторе који представљају коваријансе сваке манифестне и латентне варијансе.

Као што се види – иницијални подаци – садржани су у корелационој анализи, а подаци који чине резултат добијају се у факторској анализи.

Осим приказаног постоје и други модели факторске анализе. Тако се могу сматрати примењивим: 1) геометријски модел, 2) модел компоненте анализе, 3) модел анализе заједничких фактора, 4) модел анализе највеће вероватноће, модели мултигрупне и проширене анализе и још неки други.

Факторска анализа се конституисала у поступак за тестирање хипотеза тек са развојем поступака аналитичке ротације и прокрустовске трансформације.

Прокрустовске трансформације факторских матрица су оне код којих се линеарном трансформацијом нека задана факторска матрица трансформише у матрицу што сличнију некој другој или замишљеној матрици. Матрица према којој се трансформацијом остварује што већа сличност са њом назива се циљна матрица.

У пракси истраживања у принципу имамо бар две матрице: циљну и емпиријски добијену матрицу. Провера ваљаности модела има хипотезе које изражава

циљна матрица. Врши се тако да се емпиријска матрица трансформише и учини што је могуће сличнијом циљној матрици. Степен сличности трансформисане емпиријске матрице са циљном матрицом је и степен ваљаности модела односно хипотезе.

У нас у политиколошким истраживањима искуства са факторском анализом веома су ограничена. Наиме, овај начин обраде података многим истраживачима изгледа сложен и скуп, па и непотребан, јер се њиме често утврђује оно што је углавном познато на основу само ваљаног табелирања или конкретне корелационе анализе.

У начелу може се сматрати да факторска анализа има велики значај приликом регресионе, мултиваријантне и других дубљих аналитичких захвата. Међутим, у њеној примени у политиколошким истраживањима наилази се на одређене тешкоће. Прво, она захтева статистичке податке обрађене до нивоа израчунавања коефицијента корелације. Друго, тих података мора да буде довољно да би се могла формирати матрица. Треће, то су првенствено подаци емпиријских истраживања и, четврто, али можда важније од претходно наведеног, веома је тешко дефинисати факторе, нарочито ортогоналне односно генералне, па и друге. Довољно је подсетити да у низу политичких збивања узрок и последица мењају места, па исти узроци не изазивају исте последице увек и код свих, да један узрок учествује у изазивању више последица односно више узрока изазива више последица. У том смислу довољно је размотрити покушај дефинисања интереса или активности као генералног, специфичног или групног фактора, па се сусрести са великим тешкоћама.

У сваком случају треба увек имати на уму да је факторска анализа метода доказивања веза и односа а не метода откривања појаве и прикупљања података о њој. За успешну примену факторске анализе неопходно је планирати њену примену већ при пројектовању истраживања односно при изради плана обраде и анализе података.

При планирању настоји се да се обезбеди контролисање чинилаца од утицаја на коефицијенте корелације, ваљан узорак испитаника и варијабли, репрезентативност и генералибилност података, адекватна стабилност коефицијената, поштовање постулата и поступака факторске анализе, довољна јасноћа изношења података, заштита од поновног откривања већ утврђених и случајних фактора и од тривијалних полазних варијабли. Обезбеђују се услови интеграције података у теоријске моделе и ваљане рачунарске програме.

Планирање примене факторске анализе (уосталом као и сваке друге анализе односно метода обраде података) подразумева следеће поступке и делове.

(1) теоријску анализу, којом се долази до структурних модела и хипотеза;

(2) дефинисање и операционализацију којима се обезбеђују задовољавајућа поузданост и интерпретабилност;

(3) проверу предности факторске анализе у конкретном случају и опредељење за обухват података њоме (свих или само неких делова);

(4) обезбеђивање пет пута више испитаника од броја варијабли, али најмање 100 (сто) испитаника,

(5) избор поступака у складу са подацима и захтевима факторске анализе;

(6) примена теста значајности приликом избора фактора и разликовање релијабилности и значајности,

(7) одредити поступке ротације у вези са поступцима трансформације,

(8) обезбедити да новосазнати и стари фактори буду укључени у модел или теорију.

ФУСНОТЕ:

[1] Боснић, Слободан: Сређивање и обрада података (у Зборнику *Методологија истраживања друштвених појава,* Београд, 1983, Институт за криминолошка и криминалистичка истраживања, Београд, 1963, стр.175) наводи фазе: сређивање података, у оквиру које се врши логичка контрола, класификација обележја, обрада и исказивање искуствених података у виду стандардних групних исказа (серија, табела, графикона, итд.); анализа података, у коју спада израда аналитичког концепта, оцена података, утврђивање и отклањање грешака, избор адекватног аналитичког поступка и верификације хипотеза.

Милошевић, Новак, наведено дело, углавном прихвата Боснићеву класификацију осим што провери хипотеза придаје посебан значај и уноси новине посебно расправљајући о провери хипотеза разних врста.

Михаиловић, Добривоје, *Методологија научно-истраживачких пројеката,* Београд, 1995, Центар за примењену психологију, стр. 68–79, помиње обраду података и у оквиру ње припрему и разврставање података, затим анализу података и закључивање у оквиру чега сврстава анализу, оцену података, одабирање поступка анализе статистичку анализу и проверу хипотеза. Извештај о резултатима истраживања и коришћење резултата истраживања обрађује у посебним главама.

[2] Мада Боснић у наведеном делу поглавље насловљава као „Логичка контрола", он се не задржава само на њој.

Митровић, Љубиша. *Основи социологије,* Београд, 1988, Стручна књига, стр. 65, у фази сређивања података не помиње контролу податка, већ тврди да. „Ова фаза треба да омогући научни опис појаве која се истражује. То се обезбеђује посредством квантификације и класификације статистичког сређивања података, њиховог груписања, табеларног и графичког приказивања..."

Као другу завршну фазу наводи „научно објашњење и проверавање..."

[3] Стојак, Руди. *Метода анализе садржаја,* Сарајево, 1990, Институт за проучавање националних односа, стр. 181–199.

О табелама и табелирању види и.

Благоев, Борислав: н.д. 47–55.

Лекић, Ђорђе. н.д. 323–324.

Мужић, Владимир. н.д. 407–411

Гуд и Хет. н.д. 331–334

Гуд и Скат. н.д. 504–506 и 675–677

[4] Гуд и Хет. н.д. 324–334

Шкара-Видојевић, Љубица: Основи статистичког метода у Зборнику *Методологија истраживања друштвених појава,* стр. 264–282

[5] О подацима види. Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр. 200

Зајечарановић, Глигорије. н.д. стр. 182–183.

Милић, Војин. н.д. 378–380.

Гуд и Скат. н.д. 222–223, 467–468, 408–410.

[6] Боснић, Слободан. Анализа података у Зборнику *Методологија истраживања друштвених појава,* стр. 192–226

Михајловић, Добривоје. н.д. стр. 73–74

Милошевић,Новак: н.д. стр. 169–175.

[7] Мужић, Владимир. *Методологија педагошких истраживања,* Завод за издавање уџбеника, Сарајево, 1968, стр. 381–386.

Лекић, Ђорђе. *Методологоја педагошких истраживања и стваралаштва,* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1980.

Милић, Војин. *Социолошки метод,* Нолит, Београд, 1978

Милић прецењује номиналну скалу и од просте скале именовања доводи је до скале која има карактеристике Омерне – односно рацио-скале. Међутим, питања о односу пребројавања носилаца одређеног квалитета и њихове улоге у њој (номиналној скали) отвара шире питање скалирања.

[8] Лекић, Ђорђе: *Методологија педагошких истраживања и стваралаштва,* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1980, стр. 269–274

„На основу низа дистрибуција по функцији могу се израчунати средње вредности које презентују одлике свих скорова.

Следеће су средње вредности:

аритметичка средина (M) – најчешће

медијана Md (ређе), и мод (Mo) најређе.

– израчунавање аритметичке средине из негруписаних података:

образац: M=x/N

значење симбола:

M – аритметичка средина

– збир

x – скорови

N – број случајева

– израчунавање аритметичке средине из података груписаних у разреде.

образац. M=fx1/N

значење симбола:

M – аритметичка средина

– збир

x – скорови сврстани у разреде

x1 – средњи скор разреда (средишња тачка)

f – фреквенција

fx1 – производ средњег скора и фреквенције

N – број случајева
– израчунавање аритметичке средине помоћу произвољне полазне тачке:
образац: M=xo+i(fd/N)
значење симбола:
M – аритметичка средина
xo – произвољна полазна тачка
i – број јединица у интервалу
– збир
f – фреквенција
d – одступање разреда од разреда у коме се налази произвољна тачка
fd – производ фреквенције и одступања
fd – збир производа фреквенције и одступања
N – број случајева
Види: Мужић, В.: *Методологија педагошког истраживања,* Сарајево, Завод за издавање уџбеника, 1968.
Guilford, J.P.: *Основи психолошке и педагошке статистике,* СА, Београд, 1968.
Благоев, Б: *Статистика за студенте правних факултета,* Научна књига, Београд, 1969.

[9] Лекић, Ђ.: *Методологија педагошких истраживања и стваралаштва,* стр. 274–276.
Израчунавање медијане
„Медијана је она тачка на скали изнад које се налази 50% случајева и испод које се налази 50% случајева."
Образац: Md=D+Š(N/2-kf)/fĆ*i
значење симбола.
Md – медијана
D – доња граница разреда
N/2 – полузбир фреквенција
kf – кумулативна фреквенција
f – фреквенција у разреду где се налази медијана
i – величина интервала
Види. Мужић, В.: *Методологија педагошког истраживања*
Guilford, J.P. : *Основи психолошке и педагошке статистике*
Благоев, Б. *Статистика за студенте правних факултета*

[10] Лекић, Ђ. *Методологија педагошких истраживања и стваралаштва,* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1980, стр. 276.
Израчунавање МОД-а
„Мод је скор који се највише појављује у скали података. скор са највећом фреквенцијом у дистрибуцији података.
Мод се израчунава по обрасцу: Mo=M-3(M-Md)
значење симбола.
Mo – мод
M – средња вредност
Md – медијана
Види. Мужић, В.. *Методологија педагошког истраживања*
Guilford, J.P . *Основи психолошке и педагошке статистике*
Благоев, Б. *Статистика за студенте правних факултета*

[11] Лекић, Ђорђе: *Методологија педагошких истраживања и стваралаштва,* стр. 116–120.

[12] Шешић, Богдан. *Основи методологије друштвених наука,* стр. 225–228.
Коен, Морис – Нејгел Ернест: *Увод у логику и научни методи,* стр. 178–192, 237–300, 343–352

[13] Благоев, Борис. *Статистика за правнике,* стр. 170–181.

[14] Милић, Војин: *Социолошки метод,* стр. 723–741.

[15] Шешић, Богдан: *Основи методологије друштвених наука,* стр. 224–232.
[16] Попер, Карл. *Логика научног открића,* Нолит, Београд, 1973, стр. 279–310. Веома је критичан према верификацији хипотеза и разматра „потврдљивост" и „оповргљивост" хипотеза.

[17] Михаиловић, Добривоје. *Методологија научних истраживања,* ФОН, Београд, 1999, стр. 140–142

[18] Ђурић, Михаило. *Проблеми социолошког метода,* стр. 211–236. На стр. 223–236 приказује Лазарсфелдову формулу и Јул-Кендалову једначину за однос између три обележја.

[19]Милић, В.. *Социолошки метод,* стр. 714–741.

[20] Печујлић, Мирослав – Милић, Владимир: *Методологија друштвених наука,* ДБ Графика, Београд, стр. 95–97.

[21] Све шеме су преузете из књиге. *Социолошки метод* Војина Милића.

[22] Фулгози, Анте: *Факторске анализе,* Загреб, Школска књига, 1984.

[23] Гуд и Скат: *Методе истраживања у педагогији, психологији и социологији,* стр. 263–265.

[24] *Мерење у психологији,* Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Центар за примењену психологију, Vol. 1. (не садржи годину издавања).

4. ИЗРАДА ИЗВЕШТАЈА О ИСТРАЖИВАЊУ И РЕЗУЛТАТИМА ИСТРАЖИВАЊА

4.1 ПОЈАМ ИЗВЕШТАЈА О ИСТРАЖИВАЊУ

Извештај о истраживању (научном истраживању) је систематизована целина укупних сазнања о предмету истраживања и проблематици у вези с њим до којих се дошло истраживањем и сазнања у функцији формирања и третмана истраживачког сазнања. Поменуто сазнање се излаже у одговарајућој писаној (писменој) форми, а унутрашња организација садржаја условљена је захтевима пројекта истраживања.[1]

Понуђена дефиниција указује на могућност и потребу израде извештаја о истраживању и извештаја о резултатима истраживања. Изгледа да је оправдано под појмом „извештај о истраживању" подразумевати укупност сазнања саопштених одговарајућим језиком и стилом (у одговарајућој форми) о резултатима истраживања. У том смислу појам „извештај о истраживању" најшири је и обухвата разне садржаје. Можемо разликовати бар три врсте садржаја: а) садржаји којима се описују практичне конкретне активности у постављању и реализацији истраживања, обради података и изради извештаја који се могу назвати организационо-техничким или техничко-економским, б) садржаји који се баве проблемом и предметом истраживања; в) садржаји који се баве методолошко-методском проблематиком. Приликом сваког истраживања ова три глобална садржаја се нужно јављају, иако им значај ни приближно није једнак, а не подлежу ни приближно једнакој обради у извештају.

4.2. ИЗВЕШТАЈ О РЕЗУЛТАТИМА ИСТРАЖИВАЊА

На основу претходног излагања лако је констатовати да се појам „извештај о резултатима истраживања" може схватити као ужи. Усвајањем критеријума научности и предметности сазнања стечених истраживањем и њиховом истовременом и повезаном применом стичемо могућност да појам „извештај о резултатима истраживања" дефинишемо као целину новостечених и с њима повезаних научних сазнања о предмету и методама истраживања дотичног предмета, систематски, критички, у одговарајућим формама и стилу изложених, како би била подобна за даље научно коришћење.

Разлике између „извештаја о истраживању" и „извештаја о резултатима истраживања" су, и поред напред изложених разлика о научности и предметности садржаја, још и у намени извештаја. Извештај примерен потребама даљег научног коришћења излаже садржаје који се првенствено или искључиво тичу науке и од значаја су за њу. Тако се јасно излажу садржаји разних нивоа научног сазнања при чему се утврђују место, улога и функција изложених сазнања у научном сазнајном фонду и однос према претходно постојећем научном фонду. Елаборација могућих хипотетичких ставова или отворених и новопостављених научних питања у том извештају добија значајно место. Извесна верификована

сазнања важна за могућност практиковања научног сазнања истраживања чак могу бити потпуно занемарена, што зависи од типа истраживања односно његове научне функције и научног циља.

Изложеном схватању супротстављају се ставови да извештај о резултатима истраживања, с обзиром на сврху истраживања „у коначној истанци", мора да буде прилагођен потребама решавања проблема у друштвеној пракси. Начелно, нема ваљаних аргумената против таквих ставова. Међутим, тако научно формулисани ставови просто превиђају да се „крајња инстанца" не остварује једнократно, у једном степену, времену и простору и изоловано, као и да разне врсте и типови истраживања немају исту непосредност односа са практиковањем њима стечених сазнања. Наиме, има истраживања чији је сам ток реализације практиковање активности које не спадају у истраживачке и која су конципирана и усмерена као инструменти одређене друштвене практичне акције. Насупрот њима, друга истраживања откривају најопштије законе, правилности, тенденције и сл., те сазнања до којих се дошло тек треба истражити како би се открила могућност њихове примене у конкретној пракси. Даље, ти ставови превиђају да се у овом случају ради о, по садржини, начину обраде и исказивању, о два међусобно различита извештаја. Прво, о извештају у којем се излажу новостечена и с њима повезана одговарајућа научна сазнања у функцији развоја науке. Друго, о извештају који излаже могућности и услове примене научних сазнања у конкретној пракси и у развијеним облицима, предлаже путеве и начине практиковања научног сазнања. Битна разлика између ова два извештаја је у томе што се: првим конституише целина научног сазнања до кога се дошло истраживањем; другим извештајем се, пошто је већ конституисано научно сазнање у првом, саопштава критички примењивост и селективно предлаже практиковање тих знања. Није спорно да је могуће и корисно радити оба извештаја повезано и третирати их као сложену целину, али је ипак неопходно разликовати ове две посебности.

Извештај о истраживању има знатне предности над извештајем о резултатима истраживања са становишта субјекта односно институције која је вршила истраживање. Детаљним извештајем о истраживању (истраживањима) изграђује се основа за свестрано разматрање и усавршавање других истраживачких процеса, а нарочито за избегавање пропуста, грешака, сувишних радњи и погрешног избора кадрова. И наручилац – финансијер би могао имати наглашен интерес за извештај о истраживању због могућности које пружа за вршење контроле. Основне тешкоће у изради и коришћењу таквог извештаја су несумњиво: а) разноврсност извора који се морају користити; б) разноврсност материје коју обухвата, а чији један део уопште нема непосредне везе са предметом истраживања, в) обимност, која произлази из потребе да се обради мноштво детаља. Насупрот томе, извештај о резултатима истраживања за наручиоца је погоднији за коришћење, јер се непосредно бави садржајима за које наручилац има највећи интерес

Између извештаја о истраживању и извештаја о резултатима истраживања постоји однос целине према делу, при чему је извештај о истраживању целина.

Извештај није независан део истраживања и ако има сва својства формалне посебности. У његов садржај је нужно уграђен део теорије преузет из теоријског одређења предмета, као и категоријални систем. Даље, научни циљ (циљеви) истраживања делују скоро детерминирајуће на оно што се има сматрати научним резултатима истраживања. Индикатори су кроз сакупљене податке, основ и аргументи извештаја.

Друго, извештај о резултатима истраживања је веома сложен и осетљив систем доказивања и оповргавања, систем научног, продуктивног закључивања. Доказивање и оповргавање почињу већ у најранијим фазама рада на изради пројекта истраживања и у примени су током читавог процеса истраживања укључујући израду извештаја. Израда извештаја почиње најдоцније приликом провере хипотеза поступцима доказивања – оповргавања. Суштина извештаја и јесте у констатовању истинитости – лажности хипотеза и извођењу закључака на основу тога. Сагласно томе, констатације о истинитости – лажности хипотеза су: прво, ставови текста – искази извештаја; друго, оне су постулати и премисе за извођење нових закључака; треће, оне су основа за извођење нових питања и хипотеза; четврто, оне су основ и аргументи за однос према претходном сазнању и знању, просто искуственом и научном.

Треће, откривамо да израда извештаја и извештај нису и не могу бити само просто излагање резултата истраживања, већ су и сами специфичан процес истраживања методима доказивања и оповргавања, применом свих основних (посебних) метода, а нарочито дедукције, индукције и генерализације. Ово је неизбежно зато што, као што смо већ рекли, извештајем се не саопштавају само они резултати до којих се дошло у фазама које претходе изради извештаја, већ и у односу новостеченог сазнања према до тада важећем и могућем – вероватно будућем.

Извештај о истраживању – резултатима истраживања, је и излагање резултата, чак је у првом реду, управо излагање резултата истраживања. Но, та тачна констатација подразумева да се извештајем излажу: прво, резултати до којих се дошло ранијим – другим истраживањима који чине полазну сазнајну основу пројекта дотичног истраживања, друго, сазнања (резултати) до којих се дошло у фазама истраживања које претходе извештају (класификације, табеле, резултати мерења, провера хипотеза итд.); треће, сазнања до којих се дошло истраживањем у току израде извештаја, дакле сазнања која су производ селекције, доказивања и оповргавања, суђења и закључивања у току израде и редиговања извештаја. У извештају суштинска су и од највеће вредности управо та имплицирана и изведена синтетизована и селектована сазнања која припадају трећој групи.[2]

4.3 ОПШТА КЛАСИФИКАЦИЈА ИЗВЕШТАЈА О ИСТРАЖИВАЊУ ОДНОСНО РЕЗУЛТАТИМА ИСТРАЖИВАЊА

Многобројни су критеријуми класификовања извештаја о истраживању односно о резултатима истраживања, али су сви првенствено афирмисани употребом у научноистраживачкој пракси. Теоријска обрада, научна класификација, образложење и објашњење до сада су углавном изостали.

Најчешће коришћени критеријуми класификације извештаја у научноистраживачкој пракси углавном су: степен обрађености материје, односно довршености извештаја и фаза – етапа реализације пројекта истраживања у којој се извештај припрема, односно на коју се извештај односи.

4.3 1. **Прелиминарни извештај**

У готово свим значајним, обимнијим и сложенијим истраживањима наилазимо на *прелиминарни извештај* о истраживању – односно о резултатима истраживања. Овај тип извештаја чешће се ако не и искључиво, односи на резултате него на цео процес истраживања.

Прелиминарни извештај не садржи сва сазнања до којих се може доћи, односно до којих се долази укупним процесом истраживања и израде извештаја. Напротив, он је концентрисан само на она научна сазнања која непосредно произлазе из обраде података и провере хипотеза. То су директно нова изворна сазнања дотичног истраживања. Често се садржај овог извештаја састоји из основних класификација, прегледа дистрибуција, табела и констатација о верификованости хипотеза уз основну аргументацију и садржи на њој засноване оквирне судове и закључке.

Обухвати и домети прелиминарног извештаја детерминисани су у првом реду својствима истраживања, њиховим обимом, сложеношћу и карактеристикама. У извештајима једноставнијих истраживања са нижим научним циљевима прелиминарни извештаји ће бити знатно исцрпнији. Могуће је чак да у неким непосредно апликативним, акционим истраживањима чији се задаци реализују егзактним и конвенционалним мерењима, проширени прелиминарни извештај задовољава све практичне потребе.

4 3.2. **Фазни или етапни извештаји**

Лонгитудинална и панел истраживања подразумевају да се за сваки целовит период који служи као дефинисан временски оквир предмета истраживања ради посебан извештај о истраживању и о резултатима истраживања.

„Лонгитудинална" односно „панел" и генетичка истраживања имају и карактеристике компаративних истраживања – сазнање о развоју појаве стиче се поређењем сазнања о дефинисаним временским периодима – па је неопходно израдити за сваки период у временском следу посебан извештај. Ваљано компарирање подразумева исту структуру, исти метод израде, исту систематизацију – уопште исти начин излагања, доказивања и оповргавања у свим периодичним извештајима на основу којих се, када сви предвиђени периоди буду истражени, формира коначан извештај.

У овом случају је корисно за сваки период, а нарочито за први и последњи, израдити прелиминарни и коначни извештај.

Овај тип извештаја називамо *целовитим периодичним извештајима*. Њихова специфичност у односу на све остале типове периодичних извештаја је њихова потпуност и посебност.

Осим поменутих целовитих периодичних извештаја у пракси налазимо ***делимичне периодичне извештаје*** Њихов типичан представник је тзв. *секвенционална анализа* која се користи приликом коришћења методе посматрања у сакупљању података. Овај тип извештаја нема никакву самосталност Њиме се саопштавају сазнања о ефектима одређеног начина истраживања на стицање потребних научних сазнања, те је његова битна улога да послужи у процесу истраживања као основа за оцену и евентуалне интервенције у току истраживања.

4.3.3. **Просторно дефинисани извештаји**

Истраживачка пракса ставља на увид два репрезентативна типа просторно одређених фазних – етапних извештаја. Први тип таквих извештаја јавља се код компаративних истраживања у којима се разноврсне територијалне целине у истом или разним временима (нпр., државе) истражују истим методом, по јединственом пројекту За сваку дефинисану просторну целину неопходно је израдити целовит извештај да би се могла извршити одговарајућа компарација. Као и код фазних, временски одређених извештаја, и овде треба извештаје радити истим методом.

Други тип извештаја захтева истраживање које се спроводи као сложено – те за које постоји генерални пројект са више посебних потпројеката или посебних пројеката који су територијално одређени. Ако су предмет и метод истраживања исти у свим потпројектима, правила израде извештаја су иста као и за претходни тип. Извесне тешкоће јављају се тек када се на дефинисаним просторима јављају различите етапе, нивои и карактеристике развоја појава. Мада је истраживана појава глобално одређена на свим истраживачким територијама иста, разлике у карактеристикама појаве могу бити изразито велике тако да је за њихово истраживање потребан специфичан третман.

Посебни пројекти односно потпројекти не онемогућавају, али и не захтевају компарацију. Док је код компаративних истраживања јасан захтев да посебни фазни извештаји омогућују упоређивање, у овом случају захтев је другачији. Територијално дефинисани фазни извештаји треба да имају следеће одлике:

– прво, да су потпуни и коначни за одређени пројект, тј. за одређену дефинисану територију;

– друго, да омогућавају синтезу у јединствени извештај, тако да се о истраживаној појави може судити и закључивати као о једној целини.

Захтеване одлуке не искључују могућност и оправданост утврђивања сличности и разлика структуре, функција, својстава, односа и понашања појаве на дефинисаним просторима, али није примарни задатак извештаја да омогуће сагледавање тога – већ појаве као целине

У тај тип извештаја спадају и извештај – монографије које се раде у оквиру истраживања по *‚casse stady methode'* – по методи случаја у низу. Међутим, истраживања по методи „мозаик студије случаја" у коме се у оквиру сваког посебног случаја истражује један посебан проблем, даје прелазни тип извештаја.

Извештај за сваки појединн случај дефинисан је „простором случаја", тематиком и предметом обраде. Дакле, извештајем се настоји да се што потпуније и тачније обради и што јасније изложи сазнање о једном чиниоцу или својству проблема на начин који омогућава да се то сазнање функционално интегрише са сазнањима до којих се дошло о другим чиниоцима и својствима у оквиру других „студија случаја" како би се могао конструисати репрезентативни модел (или екстремни модел) истраживане појаве.

Основна разлика између овог и других типова извештаја је у томе што у овом случају и временска и просторна одређења имају само функцију оквира за основну улогу извештаја – интеграцију са другим извештајима у целину. Евентуални приговор да је то карактеристика и других извештаја о којима је било речи овде не важи. Ови су извештаји за разлику од других, двоструко тематски одређени. Прво, општом темом, заједничким предметом истраживања за цео пројекат истраживања „мозаик студија случаја". Друго, појединачном темом – предметом сваке појединe „студије случаја". Извештај мора да изрази: а) специфичност простора; б) специфичности индивидуализованог (појединачног) предмета; в) односе и везе општег и посебног простора; г) односе, везе општих, посебних и појединачних одредаба појаве, д) стечено научно сазнање у функцији модела у формирању.

4.3.4 **Проблемски односно тематски дефинисани извештаји**

Сложена истраживања, било да су сложена по критеријуму унутрашње организације (генерални пројект, посебни пројекти, потпројекти), било по критеријуму дисциплинарности (интрадисциплинарни, интердисциплинарни, мултидисциплинарни), било по сложености предмета истраживања или по концепцији обраде предмета, захтевају или могу захтевати посебне проблемски односно тематски дефинисане извештаје.

Две су основне и најчешће варијанте тематски дефинисаног извештаја. Прва и најјаснија је када имамо мултидисциплинарно или интердисциплинарно истраживање у оквиру којег је јасно дефинисан посебан предмет који припада одређеној науци, односно научној дисциплини. Специфичност такве обраде је у томе што се морају јасно изразити веза и однос садржаја и извештаја о сазнањима у оквиру предмета једне дисциплине и укупног предмета истраживања генералног пројекта, као и између свих специфікованих предмета истраживања потпројекта посебних дисциплина односно наука. Посебни „дисциплинарни" извештаји морају бити израђени као премисе и као аргументи укупног сазнања које се излаже у генералном извештају.

Друга честа варијанта је израда извештаја о појединим посебно значајним проблемима јединственог монодисциплинарног предмета истраживања. Приликом израде оваквих посебних извештаја најчешћа су два модалитета. У првом издвајају се један или два посебна значајна питања у оквиру предмета истраживања и о њима се ради посебан извештај Ово се по правилу чини када у истом пројекту имамо разне научне циљеве за разне делове или разне аспекте

предмета истраживања Други модалитет се по правилу користи у истраживањима у којима су у обради – одређивању предмета истраживања јасно и посебно сређене извесне целовите компоненте или аспекти предмета. По концепцији односно плану обраде предвиђа се обрада тих аспеката – компонената предмета као посебних тематских целина и, по правилу, то чине посебни аутори – специјалисти за одређену проблематику.

И у овом случају захтевају се два битна квалитета тематски детерминисаних извештаја: прво, да буду комуникабилни са целовитим предметом истраживања и научним сазнањем о њему; друго, да буду комуникабилни међу собом односећи се као делови једне целине између себе и према њој у оквиру ње.

Специфичност тематски дефинисаних извештаја је у томе што се они могу јавити у трајној улози: а) као један или више прилога генералном – коначном извештају, при чему су послужили као основа за синтетизоване констатације и закључке генералног извештаја на крају кога се дају само генерална закључна разматрања. У варијацији б) тематски парцијални извештаји имају статус систематизацијских јединица (јединица систематике) генералног извештаја.

И сада се поставља питање рационалности и потребе израде прелиминарних извештаја за сваки тематски одређен извештај. У вези с тим недоумице не би смело бити. Тематски – проблемски дефинисан извештај нужно има својства сложене посебности, те су израда прелиминарног извештаја и расправа о њему неизбежни.

4.3.5. **Методолошко-методски дефинисани извештаји**

Разни начини прикупљања података, па чак и технике истог начина, чине основу разних вредности, за заључивање о предмету истраживања. Осим тога, неки начини и технике примењују се само на неке делове, компоненте, аспекте предмета. Тако доспевамо у ситуацију да о једном предмету у целини закључујемо на основу разних начина и техника. То захтева да се посебно изложе сазнања до којих се дошло сваким од начина – техника прикупљања података при чему се указује на њихову ваљаност и поузданост. При изради ових извештаја сусрећемо више проблема, али су два типична. У првом случају једном техником – методом прикупљени су подаци који служе за проверу свих хипотеза, тј. подаци који се односе на целину предмета истраживања, те извештаји садрже ставове, судове, закључке о целини предмета. Ако није било паралелних метода – техника, ти подаци служе као аргументација у доказивању – оповргавању, те нема тешкоћа – осим уобичајених. Ако је паралелно коришћено више метода за део истраживања целине предмета истраживања, јављају се бар следећи проблеми: прво, како изразити међуодност разних метода које су коришћене за истраживање истих предмета; друго, како се односити према сазнањима стеченим само том једном методом. У пракси су могућа и примењују се два решења. Прво, извештаји се пишу потпуно независно, само на основу података добијених једном методом – уз указивање на продорност и поузданост. Овакво решење је ваљано зато што захтева потребан напор да се све могућности дотичне

методе и података њоме добијених максимално искористе И тако је извештај на основу резултата добијених једном методом само етапни основ у изради целовитог коначног извештаја. Корисно је и уобичајено да, када се раде извештаји по овом принципу, аутори извештаја буду разни субјекти

Друга варијанта, у којој се прво пише један па потом други извештај, подразумева одређене разлике. Доцније писан извештај, нарочито када га обрађују исти аутори, има виши степен обраде и сложенији је. Њиме се изражава јасан однос према садржају извештаја који се ослања на податке добијене другом методом и који је пре настао упоређивањем сазнања, констатовањем истоветности, сличности и разлика у закључцима и њиховим аргументима и, нарочито, откривањем основа и својстава тих разлика. При том, извештајем се јасно морају разликовати и артикулисати разлике које су проистекле из карактеристика метода – техника и разлике које имају своје изворе у карактеристикама истраживане појаве.

При изради доцнијег извештаја – ако то није синтетички, коначни извештај – прети опасност да се преувеличају ваљаност и поузданост података добијених једном, а потцени и запостави вредност података добијених другом методом, тј. опасност од методолошке, односно ауторске пристрасности.

Својства предмета истраживања у пракси доводе и до ситуације у којима се: а) једном методом обухвата целина предмета, а другим методама само поједини делови предмета; б) разни делови предмета се истражују разним методама. Ако се предмет у целини истражује једном методом, а неки његови сегменти и паралелним методама, корисно је прво сачинити посебне извештаје по сегментима и методама. Извештај који се односи на целину предмета тада се односи према сегментираним извештајима као према својим деловима. Ситуација је једноставна ако је метода којом је обухваћена целина предмета најадекватнија и најпоузданија за истраживање предметне материје и ако је она одабрана као главна а остале као „помоћне". Тада сегментирани извештаји једноставно служе као илустрације и аргументи основном извештају. Тешкоће настају тек када се разне методе користе као равноправне или када су методе примењене на истраживање одређених сегмената у улози контролних. Извори тешкоћа су у нужности арбитрирања између несагласних одговора на исто питање добијених разним методама. Сасвим валидан и поуздан критеријум за ову арбитражу није нам познат. Изгледа да се мора опредељивати од случаја до случаја на основу провере односа карактеристика предмета, могућности метода и ваљаности примене у конкретном случају.

Специфичност методско-методолошки дефинисаних извештаја је и у томе што они нужно садрже знатно више обавештење о методу истраживања него друге врсте извештаја.

И неке општенаучне методе, ако се користи више њих у истом истраживању, захтевају израду посебних фазних извештаја. У том смислу најтипичнија је метода моделовања. Примена ове методе у начелу поставља два могућа захтева: прво, да се један дефинисан (конституисан) модел подвргне провери одређеним истраживањем; други, да се одређеним истраживањем дође

до потребног модела. И у једном и у другом случају модели се обрађују у посебном извештају. При том, у једном случају извештај се односи на тестирани модел и садржи сазнања о његовим карактеристикама и могућностима, а евентуално и предлоге за измену модела. У другој варијанти извештај даје новоконструисани модел, описује његове карактеристике и даје основна упутства за његово коришћење.

4.3.6 **Извештаји дефинисани врстом предмета истраживања**

Истраживања се најчешће сврставају у теоријска и емпиријска. Међутим, овако оштра разлика није оправдана. Наиме, у пракси истраживања сусрећемо се са истовременим истраживањем сазнања садржаних у литератури и реалитета стварности Стога је оправдан захтев да се у току израде извештаја, па и у току истраживања обрађују посебни извештаји о резултатима тзв. теоријских и тзв. емпиријских истраживања. У процесу истраживања јављају се две врсте извештаја. Прво, извештај који претходи пројекту истраживања, те служи као теоријски основ и аргумент пројекта истраживња. Други, рађен на основу података истраживања, који саопштава теоријска сазнања, односно сазнања постојеће литературе (првенствено научне) о предмету истраживања. Први извештај не улази непосредно у садржај извештаја о истраживању – резултатима истраживања, већ преко теоријског одређења предмета и ставова хипотезе. Други, улази непосредно, било као потпуно самосталан извештај, било као посебан део, било прожимањем са другим облицима сазнања у извештају.

Фазни извештај о теоријском истраживању мора да удовољи одређеним правилима. Тако се извештај који претходи пројекту истраживања мора јасно одредити према тематици и теми, односно према проблематици и проблему презентирајући одговарајућа битна сазнања, класификујући их и вреднујући их с полазишта прихваћене сопствене парадигме и потреба предстојећег истраживања, које су и саме тек у процесу конституисања. Извештај који следи по реализацији пројекта истраживања заснива се на проучавању литературе (и њеном критичком промишљању) одабране по критеријумима дефинисаним пројектом и саопштава сазнања о предмету истраживања класификујући их и рангујући, разматрајући их критички и износећи нова сазнања односно формирајући нове спознаје. Између овог извештаја, извештаја на основу емпиријских података и пројеката истраживања мора да буде изражена међусобна повезаност и условљеност.

Посебна врста извештаја су извештаји рађени искључиво на основу емпиријских података. Овде се сусрећемо са три могуће варијанте. Прва, извештај искључиво на основу података сакупљеним овим истраживањем. Друга, извештај на основу неопходних података сакупљених другим истраживањима и трећа, извештај на основу комбинованих података. Као фазне, неопходно је радити посебне извештаје на основу „изворних" емпиријских података дотичног истраживања и настојања да се на основу критичког проучавања управо тих података извуку максимално могућа сазнања.

Фазни извештај рађен на основу аутентичних података само тог истраживања не може имати претензије да врши већа уопштавања. Напротив, задатак је таквог извештаја да коректно изложи само она сазнања о појави о којима говоре и на која упућују обрађени подаци.

4.3.7. **Остале врсте фазних и парцијалних извештаја**

Осим приказаних, у пракси се могу срести и друге врсте парцијалних и фазних извештаја. Изгледа нам да је корисно имати у виду бар још две врсте. по врстама извора и карактеристикама података и по односу података на основу којих се извештај прави. Заједничко је за обе врсте извештаја да се извештаји праве тзв секундарном анализом.

По првом критеријуму – врсти извора и карактера података констатујемо два типа извештаја. Први се заснива на ставовима, судовима и закључцима које су аутори одређених дела и истраживања извели из података и друге научне грађе. Дакле, ради се о подацима који се тако могу само условно назвати и који су настали, бар, једностепеним, али најчешће вишестепеним посредовањем разних аутора.

Други тип истраживања подразумева коришћење изворних података других истраживања. То могу бити истраживања опште намене (као што су општа статистичка истраживања) чији су подаци сакупљени и исказани тако да могу бити у функцији посебних истраживања. Такође то могу бити и подаци посебних истраживања директно у функцији сазнавања дефинисаног предмета истраживања, прикупљени без намере да се ставе на располагање другим истраживањима. Израда извештаја на основу податка опште намене подразумева претходно организовање података према предмету и хипотезама истраживања. Израда извештаја на основу података других истраживања посебне намене знатно је сложенија. Ти подаци су, по правилу, из разних временских периода, сакупљени на основу разних концепата и структура узорака, сређивани и обрађивани сагласно потребама примарног предмета истраживања и, неретко, у оквирима разних парадигми или потреба парадигматских интерпретација. Кратко речено, у другим пореципа и у интерпретацији на постулатима других парадигми можда би казивали нешто друго. Зато је, приликом израде извештаја о резултатима истраживања на основу тзв. секундарне анализе неопходно идентификовати и квалификовати примарне изворе података, утврдити њихово право, могуће и придато значење, открити могуће нове поретке у складу са захтевима актуелног предмета истраживања и, тек онда, независно од исказа које садржи ранији извештај истраживања из којег смо преузели податке, успоставити односе између разних података из разних извора и закључивати на основу њих.

Најповољнија је варијанта када имамо више истраживања истог предмета, истим методама и у оквиру исте парадигме (тзв. „поновљена истраживања") у релативно равномерним периодима. За израду таквог извештаја важе општа правила, а могућности да се њиме изложе противуречности, кретања, промене, развој, тенденције, правилности итд. веома су велике

Повољном околношћу могу се сматрати и постојање ранијих истраживања у којима је постојао паралелни или помоћни предмет истраживања на који се подаци односе, али који није експлициран у извештају о том истраживању. Штавише, могуће је да ни прикупљени подаци нису сређивани ни обрађивани тако да дају одговоре на питања о паралелном односно помоћном предмету. Тада настаје специјалан случај израде извештаја на основу „сирових података". Приступа се обради примарних изворних података по концепту и плану потреба израде извештаја акуелног истраживања. Савремени рачунари и одговарајући програми прикупљања и чувања одређених података у том погледу дају неслућене могућности. Уз одговарајући методолошко-теоријски концепт могу се изградити вишеструко и трајно употребљиви системи база података подобних да се систематизују у разноврсне поретке који одговарају разним системима хипотеза.

У садашњим околностима могућности за наведене конструкције обраде података су веома мале, па тиме и могућности за израду поменутог типа извештаја.

Поменимо на крају још и класификацију извештаја детерминисаних односом података и основа израде извештаја према пројекту истраживања. Овај критеријум је у великој мери садржан у претходно изложеним критеријумима, те га зато и приказујемо у оквиру овог поглавља.

Уобичјено је разликовање четири односно три типа извештаја по критеријуму односа према пројекту истраживања.

На основу односа можемо оформити следећу класификацију:

(1) извештај у припремној фази израде пројекта истраживања;

(2) извештаји у контролној функцији – у функцији контроле ваљаности пројекта и процеса истраживања као и провере ваљаности резултата;

(3) извештаји у функцији излагања резултата истраживања и њихове примене.

Осим поменутог јављају се још две варијације контролних извештаја. У пракси истраживања понекад добијени подаци веома одступају од познатих резултата и важећих ставова. Тада се истраживање, или још чешће, одабрани део истраживања понавља на истом или сличном узорку и истим методама. Извештај о том „поновљеном истраживању" има својства налаза извршене контроле и средстава верификације истраживања.

Друга варијација је веома слична по мотивима. Ако подаци добијени неким истраживањем изгледају недовољно вероватни, а стиче се утисак да у истраживању постоје извесне празнине, у неким случајевима се истраживачи могу оријентисати на попуњавање празнина допунским истраживањем. Извештајем о резултатима допунског истраживања отклањају се уочене празнине и обједињавају уочена одступања, тј утврђује се ваљаност спорних података.

Изложена општа класификација разних етапа извештаја има карактеристике онтолошке, али и системски основане класификације. Зато њени критеријуми подлежу даљем проверавању, а класификација се може преструктурирати, сужавати и проширивати.

4.4. СВОДНИ, ЗАВРШНИ ИЛИ КОНАЧНИ ИЗВЕШТАЈ

4.4 1 **Општа питања израде коначног извештаја**

По правилу, основна структура извештаја о истраживању сложена је и има три међусобно релативно независна дела: а) организационо-материјални део, у коме се излажу материјално-финансијски, кадровски и други проблеми и њихова решења. Садржај овог дела по правилу одређен је плановима истраживања – терминским, финансијским и планом средстава; б) методолошко-методски, којим саопштавамо искуства и изведена сазнања о примени одређених метода и техника истраживања и в) трећи предметно-тематски део у коме саопштавамо сазнања о предмету до којих смо дошли укупношћу рада у дотичном истраживању.

Извештај о резултатима истраживања само је најсложенији и најважнији део укупног извештаја о истраживању. Он се јавља у три модалитета. У првом, бави се искључиво сазнањима о истраживаној појави. Други модалитет је варијација првог и у њој се извештај бави искључиво методолошко-методским сазнањима – ако је истраживање методолошко, тј. ако су предмете истраживања чинили одређени проблеми методологије и метода. Трећа варијанта бави се првенствено истраживаном појавом – процесом и у потребној мери методолошко-методским питањима.

Све ове и друге разлике, уочљиве у постојећим извештајима о истраживању – резултатима истраживања упућују на потребу разматрања адекватности термина сводни, завршни и коначни извештај. Такође, упућује нас на став о важењу истих основних правила за израду извештаја обе врсте.

1) Израз *сводни извештај* подразумева: а) да постоји више извештаја који се одређеним поступком своди на један; б) да постоји више основа за израду извештаја који се синтезом своде на јединствено сазнање. Обе поменуте варијанте сусрећемо у пракси. Прва је евидентирана у свим случајевима у којима имамо генерални пројект, самосталне уже пројекте и потпројекте у оквиру њега за које су припремани посебни извештаји, затим код лонгитудиналних истраживања и када се примењивао тзв. метод случајева у низу или мозаик случајева.

Типичан случај за другу варијанту је коришћење више метода прикупљања података за истраживање монодисциплинарног предмета у оквиру јединственог истраживања.

Из изложеног произлази да се назив „сводни извештај" може односити само на неке врсте истраживања, чак на већину, а не и на сва. Тако се не односи на монодисциплинарна истраживања у којима је јединствени предмет истраживан само једном методом – техником.

Могуће је и схватање да се ради о извештају који је сводни јер све фазне извештаје, сва сазнања до којих се дошло теоријским и емпиријским истраживањима своди на јединствено изведено сазнање оформљено у извештају. Овај став има бар два недостатка. Сви фазни извештаји нису у директној функци-

ји крајњег извештаја, а сви они се не баве истим предметом истраживања тако да их је тешко сводити у смислу „синтетизовати". Аргументованије је схватање о „сводном" извештају који се одређује као извештај који укупност сазнања о предмету истраживања своди на битно и то битно излаже. Међутим, онда се ради о извештају о резултатима истраживања, а не о извештају о истраживању.

Назив „сводни извештај" чини нам се непотпуним и стога неадекватним.

2) Појам „завршни извештај" по свом облику и садржају изгледа примењенији реалитету који означава. Овај појам својим значењем исказује да се њиме завршава један целовити процес. Несумњиво да је истраживање логична, садржајна и радна интелектуална целина која је имала свој почетак, фазе етапе одигравања (развој) и свој завршетак. Овај појам изражава и одговарајућу систематичност у синтетизовању фазних етапних извештаја у једну целину на завршетку процеса.

3) „Коначни извештај" својим значењем искључује било какву даљу радњу у вези са израдом извештаја. Дакле, он искључује све верификације, допуне, дораде и прераде извештаја. Сам он је чин окончања свих активности у формирању извештаја, те тај извештај представља, по свим својим карактеристикама, завршну датост као потпуно конституисан својеврстан друштвени реалитет. „Коначни извештај" је ужи и искључивији појам од „завршног". „Завршни извештај" се може схватити процесуално, као део процеса у којем се обављају завршне радње на изради извештаја, дакле, део процеса у коме се извештај дорађује, допуњава, прерађује, проверава, усваја. Коначни извештај је усвојен извештај на коме се даље не ради и који је добио своје верификовано важење.

Појам коначног извештаја је одређенији, садржајнији и обимнији од појма сводног извештаја. Зато се опредељујемо за употребу два појма – термина у научним исказима. За извештаје који још нису верификовани и усвојени предлажемо употребу термина – појма „завршни извештај", а за оне који су верификовани и усвојени предлажемо термин – појам „коначни извештај". Предлогу се, на основу праксе, могу ставити следећи приговори: прво, да у пракси има усвајања извештаја на разним нивоима, друго, у науци се ниједно сазнање не сматра коначним већ свако од њих се подвргава преиспитивању, провери и развоју. У вези с наведеним приговорима треба констатовати: прво, свако истраживање има своју организацију и процедуру усвајања извештаја. У начелу може се говорити о три врсте усвајања извештаја. усвајање и расправа унутар истраживачког тима, усвајање кроз разматрање научно-стручног руководства истраживања укључујући и рецензенте, и усвајање од стране наручиоца – корисника истраживања. У пракси имамо и ситуације да се у процесу верификације укључују и разни облици научне јавности, али треба разликовати усвајање извештаја о истраживању – резултатима истраживања од усвајања научних сазнања, што чини, формално и неформално, научна јавност односно наука, друго, треба разликовати усвајање одређеног садржаја и форме у дефинисаној процедури од усвајања сазнања које тај акт садржи и његовог проглашавања коначним.

4 4 2. Основни садржаји завршног односно коначног извештаја

У претходним излагањима већ смо констатовали да се као садржаји извештаја о истраживању јављају: организационо-материјални, методолошко-методски и предметно-проблемски. Такође, утврдили смо да су у њих неизбежно укључена искуствена – на непосредном искуству заснована сазнања, сазнања изведена из података сакупљених емпиријским истраживањима и преузета теоријска и из њих изведена сазнања. Такође смо помињали сазнања искључиво стечена дотичним истраживањем и сазнања из других истраживања и других научних творевина.

О чему ће извештај говорити утврђено је пројектом истраживања, тачније предметом, циљевима, хипотезама и индикаторима. Поједностављена гледања чак изједначавају извештај са излагањем резултата о верификацији хипотеза. Међутим, само одговор на питање о чему се у извештају може говорити још није одговор на питање шта се о томе може говорити.

На основу досадашњих анализа разних извештаја[3] можемо евидентирати следеће садржаје:

а) констатовање постојања или непостојања одређених појава – процеса;

б) за појаве – процесе чије је постојање у прошлости односно садашњости, или вероватно (могуће) постојање у будућности констатовано, нужно је:

– одредити их временом (трајањем, континуитетом, сукцесијом, повременошћу итд.);

– одредити их простором (распрострањеношћу, густином итд.);

– изразити облик, садржину и суштину;

– исказати квалитете – својства;

– изразити значај и значење.

Сваки од ових сегментираних садржаја извештаја треба, зависно од научног циља истраживања, описати (у свим истраживањима), класификовати и, ако се може, оформити репрезентативне (ексцесне просечне и друге) типове, утврдити узроке и последице, правилности и законитости њихове друштвене егзистенције (што укључује и природну) и исказати тенденције и њихову вероватну будућност.

Будући да је извештај доказивање – оповргавање, то значи да о сваком од елементарних – сегментираних садржаја морамо изложити констатацију, аргументе за и против, испитати ваљаност и однос аргумената и на основу тога извести закључак односно систем закључака. На основу закључака у садржај улазе и изведене нове хипотезе, препоруке за даљи научни рад и препоруке за примену научних сазнања у свакодневној друштвеној пракси.

Сви побројани садржаји не морају бити садржани у свим извештајима. Међутим, садржаји сигнирани као а) и б) саставни су делови садржаја сваког завршног – коначног извештаја. Остали садржаји зависе од предмета и научних циљева. Тако научна прогноза о развоју појаве неће бити садржана у извештају чији је научни циљ дескрипција. Међутим, научни опис појаве биће садржан у извештају и када је први виши научни циљ – научна класификација. Једном

речју, може се утврдити правило да сваки научни циљ захтева да извештај удовољи његовим захтевима и захтевима свих научних циљева. Такође, сви стални присутни – стандардни садржаји извештаја не морају бити и нису у истој мери обрађени и не добијају подједнака места у излагању. Истакнутија места и виши степен обраде имају они садржаји који су непосреднији и јаче интегрисани у структуру предмета истраживања (општег и конкретног) и они који су у непосредној вези с научним циљем истраживања.

4.5. СИСТЕМАТИКА ИЗВЕШТАЈА О ИСТРАЖИВАЊУ

Извештај о истраживању својим садржајем и функцијом подразумева две основне варијанте систематике излагања. По првој, извештај започиње излагањем, презентовањем пројекта истраживања (нацрта научне замисли, планова и инструмената истраживања). Други део чини излагање о току истраживања (ангажованим средствима и кадровима, трајању истраживања, обухвату простора и социјалне структуре, изворима података и о степену успешности у остваривању планова о предностима и недостацима дотичне реализације истраживања). Трећи део садржи излагање резултата истраживања.

Изложена систематика заснована је на логици потпуности и редоследа. Њеном применом се доследно и прегледно излаже цео процес истраживања по оном редоследу којим се он одвијао. У саставу тако конципиране систематике садржани су и сви документи који су у разним фазама истраживања рађени и разматрани. Предности оваквог извештаја су у потпуности и прегледности. Основни недостатак им је у опширности и неекономичности.

По другој варијанти редослед делова се мења. Први део чини излагање о резултатима истраживања, потом излагање о пројекту истраживања да би у трећем делу био изложен ток истраживања. Логичка основа ове варијанте је у следећем: најважнији део сваког истраживања су његови резултати. Они су битан разлог спровођења истраживања. Зато треба прво њих изложити како би се заинтересовани могли њима користити без тешкоћа. Како се до њих дошло, потребно је изложити зато што начин стицања сазнања има посебну улогу у вредности и уверљивости, ваљаности и поузданости сазнања. Међутим, по правилу за довољно разумевање и правилну оцену начина стицања сазнања изложеног у оквиру резултата истраживања неопходна су специфична и специјална знања из методологије, те је релативно узак круг „посвећених" оспособљених за коришћење тог дела истраживања. Зато се он и ставља после излагања резултата истраживања. Трећи део има, по тој логици, карактеристике описа искустава рутинских, техничких и стручних послова на основу непосредно стечених искустава.

У првој варијанти овог извештаја увод, као посебан део извештаја уобичајеног садржаја, није потребан. Он такође није потребан ни у другој варијанти јер је његов садржај знатно опширнији и потпуније дат у другим деловима истраживања. Међутим, у другој варијанти може бити корисна, на месту увода, напомена којом ће бити указано да се обрада материје уобичајена за садржину увода налази у другом и трећем делу извештаја.

Обе основне концепције опште систематике извештаја о истраживању подразумевају тематску – проблемску унутрашњу систематику. Делови извештаја су, како се види из претходног излагања, тематски и проблемски јасно дефинисани као посебне предметно-садржајне целине.

Остаје нам још питање о закључку односно закључним разматрањима. Извештај о истраживању је у суштини збирни извештај састављен од тематских – проблемских целина. Унутрашња веза између тематских и проблемских целина (извештаја о организационим и материјално-техничким питањима током истраживања, о пројектовању истраживања и о резултатима истраживања) је само истраживање на које се односе. С тим у вези може се констатовати да тај основ обезбеђује довољну унутрашњу повезаност свих делова, али да се не обезбеђује ни приближно садржинска повезаност сваког од њих. Наиме, могуће је израдити веома исцрпан и научно ваљан извештај о сазнањима стеченим овим истраживањима, а да се ни речју не помене материјално-финансијска проблематика. Међутим, није могуће избећи везу између делова који се тичу пројектовања истраживања и новостечених сазнања, једноставно зато што се резултати истраживања не могу одвајати од хипотеза и индикатора и од метода провере хипотезе.

Јединствени завршни део који се назива „закључци" смисленији је и кориснији у извештају о истраживању него закључна разматрања. Закључци су, у ствари, целина конституисана из онолико целовитих делова колико их има у структури – систематици извештаја. У закључцима посебну целину захтева сваки део који се унутар њега јавља као посебан део извештаја. Практично, закључци као завршни део извештаја су систематизовани резимеи битних закључака садржаних у тексту извештаја.

Поменимо, на крају овог излагања, и могуће препоруке. Веома је мало извештаја о истраживању који не садрже имплицитно или експлицитно саопштене препоруке о поступању, односно о даљем коришћењу резултата истраживања. Неке од тих препорука могу се односити на сваки садржај премета истраживања, али се најчешће баве предметом истраживања у форми: „требало би даље изучити..."; „...упућује нас на тражење решења у правцу...", „... из тога произлази да..."; итд. Веома су ретки случајеви израде посебног дела извештаја који би садржао све препоруке које се могу извести из сазнања стечених истраживањем. По правилу, препоруке су најчешће истински само делови извештаја о резултатима истраживања.

Израда препорука као саставних делова сваког посебног дела истраживања, као и посебне завршне целине извештаја, изгледа нам врло корисна. Препоруке схватамо као специфичне закључке о могућностима и целисходностима коришћења научног сазнања за деловање на истраживању појава у функцији остваривања циљева; о могућностима и целисходностима извођења истраживања на одређен начин под одређеним околностима, као и о успостављању критичког стваралачког односа према постојећем научном фонду. То, практично значи указивати на могућности, сугерисати и предлагати.

а) активности, методе и средства деловања на појаву ради постизања циља. Истовремено то захтева и изражавање сумње, одустајање и супротстављање одређеним активностима и методама,

б) начин пројектовања, прикупљања и обраде података и провере хипотеза, што подразумева и констатовање недостатака и слабости и њихову анализу;

в) начин организовања и обезбеђивања услова истраживања уз критичку анализу свих недостатака и слабости и оријентацију на њихово отклањање.

Израда препорука подразумева специфичну способност истраживања да научно сазнање повеже са потребама решавања проблема у пракси. Примењена и развојна истраживања су управо у функцији такве оријентације, али је та директна функционална веза остваривана (треба да буде остваривана) у тзв. „акционим истраживањима", односно у свим врстама апликационих истраживања.

Специфичан случај израде препорука је израда елабората или одређених правила на основу резултата истраживања, као и израда одређених таблица стандарда и образаца понашања у типичним ситуацијама, односно у уобичајеним ситуацијама. Томе се могу још додати и стандарди (укључујући и обрасце) одступања од стандарда, као и тенденције девијација. Овај облик развијања препорука оријентационог, инструктивног и директивног карактера пре спада у извештај о резултатима истраживања.

4.6 СИСТЕМАТИКА ИЗВЕШТАЈА О РЕЗУЛТАТИМА ИСТРАЖИВАЊА

Извештај о резултатима истраживања је, како смо у претходном излагању утврдили, део извештаја о истраживању. Отуда питање да ли систематика извештаја о истраживању као систематска целина обавезује на исту систематику, тј. извештај о резултатима истраживања? Посебност и високи степен садржајне и функционалне независности извештаја о резултатима истраживања омогућавају да систематска целина не детерминише систематику дела те целине, али и не раскида све односе условљености.

У пракси сусрећемо два основна типа извештаја о резултатима истраживања: тип јединственог и тип сегментарног извештаја.

Јединствени извештај има јединствен и исти начин обрађивања основног садржаја предмета истраживања. Излагање тога садржаја карактеришу јака унутрашња логичко-садржајна повезаност, поступност и систематичност излагања у којој се непрекидно и доследно испуњавају везе и изражавају међусобни односи делова и чинилаца садржаја, као и појединих чинилаца, делова и целина.

Три су најчешћа облика јединственог извештаја. Први можемо назвати извештајем линеарног поретка. Његова је одлика у томе што је јединствено постављен и истражен предмет истраживања разматран део по део да би се излагање завршило јединственим закључцима. Овај поредак се јаче изражава када је у истраживању коришћена само једна метода или једна главна и друге помоћне методе.

Нешто блажи тип линеарног поретка је онај извештај у коме се користе резултати више разних метода, али се ти подаци третирају само као аргументи истог процеса доказивања и истих судова и закључака.

Трећи тип јединственог извештаја може се назвати извештајем звездасто-линеарног поретка. Овај тип извештаја обрађује разне аспекте истих делова извештаја и на основу разматрања разних аспеката конституише јединствене закључке о предмету. Тако обрађени, међусобно повезани у линеарни поредак, дају јединствено сазнање о јединственом предмету истраживања.

Типови јединственог извештаја по правилу припремају се за јединствена истраживања, а само изузетно и за она која имају потпројекте у саставу пројекта истраживања. Али, у том случају, пројекат истраживања је основна целина која се организује у потпројекте. Дакле, потпројекти се изводе из пројекта, а извештај потпројекта из извештаја, судова и закључака пројекта. Ово је важно имати у виду јер, у противном, када се из потпројеката који припадају разним наукама и научним дисциплинама и високе су самосталности, као и када се из самосталних пројеката изводи генерални пројект, тип јединственог извештаја није могућ, мада се могу наћи неки прелазни облици од јединственог ка сегментираном, тј. збирном извештају.

Други тип извештаја о резултатима истраживања називамо сегментираним или збирним извештајем. За разлику од јединственог који је логичка и садржајна синтеза, овај тип извештаја јавља се у две основе варијанте. Прва варијанта подразумева збир самосталних извештаја изложених по одређеном редоследу, при чему се сваки извештај бави сопственом материјом без посебног настојања да се изрази међусобна повезаност са целином. Једина јасна изражена веза између њих је тематско-предметно одређење генералног пројекта. Ова веза се изражава кроз увод или уводну напомену и резиме, који се може дати као завршни део извештаја.

Друга варијанта овог типа извештаја подразумева наглашеније изражавање везе са темом генералног пројекта и међусобну повезаност тема – предмета истраживања свих делова (посебних пројеката, потпројеката) кроз све посебне извештаје. Ипак, битна какрактеристика ове варијанте извештаја је веома развијено закључно разматрање или сводни извештај којим се врши одређен степен синтезе научних сазнања изложених у посебним, самосталним извештајима и на основу њих новоизведених научних сазнања. У ствари, синтетизовани или сводни део извештаја, који се такође јавља као самосталан, има функцију извештаја генералног пројекта. Ово правило важи у свим случајевима у којима се извештаји о резултатима истраживања праве као посебне и релативно потпуне целине, завршене за одређен део истраживања.

Систематизација исказа која чини излагање извештаја јавља се у три концентрисане форме. Прва подразумева узлазну постепеност, тј. излагање које се креће од почетних ставова, података, од простијег и основнијег и тече оним редоследом којим се крећу и хипотезе односно доказивање хипотеза. Кључно разматрање је у том случају излагање доказа и закључивање о генералној хипотези.

Други концепт подразумева обрнут ток излагања. Прво се саопштавају резултати, општи закључци, па се они доказују даљим излагањима којима се саопштавају резултати провере хипотеза у три функције: прво, у функцији

закључака формираних на основу података; друго, у функцији аргумената новог става односно закључка и треће, у функцији основе, премисе извођења новог закључка. Ову концептуалну форму можемо назвати обрнуто узлазном формом.

Трећи концепт је тематско-проблемско излагање По овом концепту у излагању се обрађује питање по питање у оквиру неке дефинисане садржинско-логичке целине. Поменуте целине не морају бити систематизоване по истом принципу и критеријумима по којима је то учињено са предметом и хипотезама истраживања, већ их је могуће извести из теорије или циљева истраживања. Предност овог концепта је у томе што даје релативно равномеран и систематичан увид у сазнање о одређеним темама односно проблемима и омогућава лако извођење резимеа. Недостатак оваквог извештаја је у извесној садржинско-логичкој мозаичности, у којој се могу јавити знатне тешкоће у остваривању јединства извештаја.

Предност излагања по првој концептуалној форми су у њеној корелативности са пројектом истраживања и у садржајно-логичком следу излагања у коме се на свако претходно ослања свако следеће излагање. Такви извештаји су по правилу веома конзистентни и јединствени. Општи закључак излагања је логичан производ претходног излагања.

Битан недостатак им је што ограничавају могућности излагања која се не односе непосредно на проверу хипотеза већ се изводе из сазнања стечених провером хипотезе. Други недостатак им је неприменљивост, односно јављање логичких тешкоћа у излагању резултата веома сложених интердисциплинарних, односно мултидисциплинарних истраживања. Трећи недостатак је у томе што се захтева више времена и стрпљења и више спремности и оспособљености за извођење закључака и за синтезу него што захтевају друге форме. Наведене тешкоће јављају се и за ауторе и за кориснике извештаја.

Друга концептуална варијанта извештаја у предности је над првом по томе што је њено излагање најближе уобичајеном излагању у дневном комуницирању. Већ створена навика да се прво исказује тврдња па потом докази чини такав извештај читљивим и стимулише његово коришћење. Осим тога, корисник извештаја одмах долази до битних, суштинских сазнања садржаних у извештају. Недостаци ове варијанте су у томе што она омогућава релативну површност у коришћењу извештаја.

4.7. НЕКА ПИТАЊА ИЗЛАГАЊА СТАВОВА ИЗВЕШТАЈА О РЕЗУЛТАТИМА ИСТРАЖИВАЊА

У излагању ставова[4] (тачније: судова, закључака, али ради поједностављивања нашег разматрања употребљаваћемо термин „ставови"), извештаја о резултатима истраживања најчешће се јављају четири типа.

1) наративно излагање, 2) проблемско; 3) полемичко; 4) комбиновано комплексно излагање

Наративно излагање описује истраживану појаву – процес помоћу ставова заснованих првенствено на подацима сакупљеним дотичним истраживањем. Предмет описа су сви чиниоци предмета истраживања укључујући и узрочно-последичне односе, законитости, правилности итд. о којима су сакупљени ваљани подаци. Описивање може бити веома исцрпно и може се остваривати речима и језичким изразима, облицима статистичког описа (нумерички – серијама, табелама итд.), графички (графиконима, трендовима итд.), као и посебним језицима рачунара или посебно израђеним симболичким језицима науке, односно наука.

Наративно излагање може бити аналитичко, дакле да пође од констатације о општем па да се креће преко крупнијих делова до детаља – елементарних чинилаца. Оно, такође, може бити синтетичко, крећући се од детаља, од елементарног, ка целини. Такође, могуће је комбиновати аналитичко и синтетичко излагање, али је оно, по правилу, претежно аналитичко или синтетичко, а детерминисано је општим концептом систематике излагања.

Проблемско излагање захтева да се формулише питање о коме се расправља, потом да се изложе супротстављени ставови или само став који се доказује (што је мање коректно). Затим се излажу аргументи у прилог и против изложених ставова. Аргументи се разматрају, вреднују, сучељавају, рангирају и, на основу њих, опредељују се у прилог једном или другом ставу. А из тога обавеза је да се изведе синтетизован критички став са одговарајућим аргументима.

Проблемско излагање може бити у арбитрарном и толерантом стилу. Међу неким истраживачима постоји уверење да се у извештају проблемског типа излагања мора пресудити у корист једног става. То је погрешно! Толерантно излагање има афирмативан прилаз, па је синтетизован облик исказа, којим се саопштава све што је вредно у супротстављеним ставовима, далеко плодотворнији. Под толерантним проблемским излагањем не треба подразумевати одустајање од оповргавања ставова већ само одступање од било какве пристрасности у анализи и вредновању аргумената. Наиме, свако проблемско излагање реализује се комбинацијом аналитичко-синтетичких исказа и завршава се синтетичким исказом којим се саопштава решење проблема.

Полемичко излагање у суштини је само „оштрији" текст проблемског, па чак и наративног излагања просто зато што је свако доказивање у суштини одмеравање односа поставки (теза), при чему се инсистира на неслагањима, супротностима и противуречностима супротног става, а не на оправданости сопственог става. Полемички тип излагања изложен је опасности да подлегне пристрасности. Зато је од изузетне важности да се према аргументима у излагању односи веома савесно.

Две врсте исказа закључака и судова најчешћи су у извештајима: аподиктички и хипотетички. Аподиктички ставови исказују тврдње које не садрже сумње или резерве у истинитост ставова. Афирмативни облик тврди без остатка да нешто јесте, да је такво итд. Негативан облик става безрезервно тврди да нешто није, није такво итд.

Изгледа да су аподиктични искази примерени у извештају о резултатима истраживања само у вези са садржајима који су се догодили, те о чијим квантитативним и квалитативним обележјима постоје поуздани докази. Наиме, аподиктичне исказе условљавамо истинитошћу става (суда, закључка) и потпуношћу и поузданошћу доказа. Међутим, може доћи и до привидне аподиктичности у којој је облик аподиктичан, а садржина хипотетичка. Привидна аподиктичност води неретко заблуди у процењивању вредности сазнања до којег се дошло истраживањем.

У друштвеним наукама – укључујући и политичке науке – извештајима о резултатима истраживања су примеренији хипотетички ставови – који су стварно чешћи. Наиме, закључци до којих истраживањем долази по правилу су само вероватни (имају одређен степен вероватноће), па им и облик хипотетичког исказа више одговара. Из тога следи форма исказа у којој су садржани изрази као што су: „резултати упућују на..."; „...говоре у прилог закључку..."; „...вероватно је да ће..." итд.

Основни садржаји ставова јављају се као ставови констатовања (дијагностички) и ставови предвиђања (прогностички). У начелу сви ставови предвиђања (прогностички) су хипотетички ставови одређене вероватноће. Али су многи ставови констатовања (дијагностички) такође ставови одређене (или чак неодређене) вероватноће.

Извештаји оперишу, по критеријуму функција, следећим врстама ставова:

а) изворни ставови – који се непосредно заснивају на емпиријским (искуственим) сазнањима;

б) радни ставови – који посредују у закључивању и налазе се између почетних и закључних;

в) закључни ставови – који саопштавају оно до чега се дошло истраживањем и изведени су на основу изворних и радних ставова.

Конструисање ставова веома је сложен посао због тога што је оно условљено њиховим пореклом и заснованошћу, као и њиховом улогом у извештају.

По свом пореклу могу бити:

а) строго емпиријског порекла – потичу из непосредних опажања стварности или непосредног искуства у додиру са стварношћу (укључујући и емоције);

б) посредовано-емпиријског порекла – потичу из оригиналних исказа других при чему се искази баве стварношћу. Овде имамо две варијанте ставова. Прва је изведена из изворних ставова непосредних учесника у догађају, дакле, исказ садржи непосредно опажено или доживљено искуство. Друга је пренети изворни исказ, тј. исказ који говори о исказу другог, при чему је субјект датог исказа непосредни сведок давања првобитног исказа. Ово разматрање исказа веома је важно због ваљаности тих исказа као основе за заснивање става извештаја;

в) трећа врста ставова има теоријско порекло. Ставови теоријског порекла могу се јавити у више модалитета, а најчешће: као ставови преузети из конституисане теорије; као ставови из конституисаних научних закона или преузети ставови научних закона; као ставови парадигме, тј. поставки парадигме,

г) четврта врста ставова своје порекло води из идеологије, па их можемо назвати идеолошким ставовима. Ови ставови заснивају се на поставкама – аксиомима идеологије уопште и „идеологије науке" који подразумевају релативно кохерентан систем веровања, уверења и оријентационих вредности.

Као посебна подврста идеолошких ставова и као прелазни облик између идеолошких и теоријских (рекли бисмо „предтеоријски") јављају се доктринарни ставови. Доктринарни ставови имају порекло у поставкама доктрине.

Разумљиво је да се може закључити да сваки од ових ставова садржи аргументе који одговарају његовој природи. Овај једноставан закључак само је делимично тачан, тј. тачан је само за закључивање у основном слоју (првом, почетном).

Наиме, треба се присетити да, по функцији, имамо дијагностичке ставове, ставове експликације (објашњења) и прогностичке ставове. Наравно, ову основну и грубу класификацију можемо даље развијати по њиховом предмету, садржају, обиму, усмерености итд. Али то за ову сврху није неопходно. Важно је само констатовати да дијагностички ставови могу имати емпиријско порекло, експликативни и прогностички теоријско и идеолошко-доктринарно. Ипак, проблем постоји и углавном се изражава на релацији пројекат истраживања – подаци – извештај, а у извештају на релацији: основни ставови – радни ставови – закључни ставови. Проблем је у томе што се све поменуте врсте ставова могу, начелно, наћи у улогама изворне грађе, постулативних, експликативних и прогностичких. Међутим, не могу све врсте поменутих ставова имати својства чињеничних и својства вредносних ставова, мада се у многим извештајима о резултатима истраживања превиђа баш ова чињеница. Такође, све поменуте врсте ставова могу се наћи у улози постулата (тезе), аргумената и закључног става.

По правилу, у извештају ставови емпиријског порекла су изворна грађа и аргументи су најчешће у статусу дијагностичких. Теоријски ставови су у улози постулативних, експликацијских и прогностичких, а исто је и са идеолошким ставовима. Статуси и улоге ставова у извештају отварају и питање односа ставова и односа ставова и аргумената.

Аргументи су докази којима се доказује односно оповргава одређена теза. По правилу то су:

А) у извештајима претежно емпиријских истраживања:

а) емпиријски подаци до којих се дошло опажањем или евидентирањем изборних исказа датих у усменом или писменом облику, а који су непосредно или посредно усмерени на тезу и на њу се заиста односе;

б) подаци садржани у другим емпиријским истраживањима који се односе или се могу односити на тезу која се доказује или оповргава;

в) парадигматски ставови, каузални ставови (закони и правилности и научне чињенице одређене теорије);

г) идеолошки – доктринарни и ставови оријентационих вредности, као и догматски и аксиоматски ставови

За емпиријску дијагнозу, тј. за формирање основних ставова у емпиријском истраживању ваљани су у првом реду емпиријски аргументи, тј. емпиријски подаци и из њих изведени ставови. Емпиријско истраживање подразумева

чињеничку аргументацију и чињеничке ставове. Они (емпиријски, чињенички аргументи и ставови) треба да буду и основа експликацијских и прогностичких ставова. У истраживањима која су претежно квантитативна (на пример, статистичка истраживања тенденције, кретања и развоја, итд.) могуће је и прогностичке ставове аргументовати емпиријским подацима уређеним на одговарајући начин. Међутим, у друштвеним наукама објашњење – дакле, формирање експликативних ставова – није ваљано без теоријске аргументације.

За извештај о резултатима истраживања може се као опште правило узети:

а) ставови извештаја емпиријског истраживања првенствено треба да буду изведени из емпиријских података. Они треба да се формирају индуктивним закључивањем – генерализацијом преко статистичке индукције, а где је то могуће и преко потпуне индукције. У изузетним случајевима може се ослонити само на поимање.

Дијагностички ставови и ужи ставови треба да послуже као основ и аргументација у конструисању закључних ставова.

Теоријски ставови служе као оријентација, а само приликом објашњења и прогнозе у закључним ставовима могу послужити и као аргументи.

Приликом несагласности емпиријских и теоријских ставова посебно се критички разматрају теоријски ставови.

Идеолошки и вредносни ставови, укључујући и доктринарне, не могу се сматрати поузданим аргументима те их се треба или клонити или их користити са много резерве и опрезности;

б) ставови извештаја теоријског истраживања заснивају се на теоријској аргументацији и подацима о теоријским ставовима одговарајућих истраживања аутора теорија. Истинитост и ваљаност теоријских ставова у одређеним истраживањима могу се аргументовати и емпиријским подацима.

На идеолошке ставове односи се оно што је већ речено за њих у делу који се односио на извештаје емпиријских истраживања.

Закључне ставове у односу на основне и радне одликују извесне специфичности. Они су по свом садржају есенцијална синтеза сазнања до којег се дошло истраживањем. Стога они могу имати и хипотетичку и аподиктичну форму, али морају бити тако уређени да се недвосмислено изрази шта је несумњиво доказано, шта је оповргнуто, шта је вероватно, а шта је могуће. Они морају јасно исказати шта је од раније постојећег знања верификовано, а шта одбачено, шта изложено сумњи. Такође, они морају јасно исказати нове могуће – вероватне хипотезе, вероватна кретања и развој. У прилог исказу треба навести битне аргументе. Произвољни ставови као последица потпуно слободног, истраживањем неимплицираног размишљања нису пожељни.

4.8. ПРИЛАГОЂАВАЊЕ ИЗВЕШТАЈА О РЕЗУЛТАТИМА ИСТРАЖИВАЊА ПОТРЕБАМА ПРАКСЕ

Практичној употреби резултата може се приступити на три начина. Први је предаја извештаја о истраживању односно о резултатима истраживања наручиоцу који ће користити резултате по свом избору и умећу. Други начин је

посебно прилагођавање извештаја израдом одговарајућих прилога, прегледа и препорука у функцији олакшавања коришћења извештаја и стимулисања наручилаца и других да користе расположиве резултате. И трећи начин је израда посебних докумената чије се одредбе непосредно примењују у пракси.[5]

Пре расправе о плодотворности наведених приступа било би корисно дефинисати појам коришћења резултата истраживања. У најширем значењу њоме се означава употреба, примена сазнања до којих се дошло истраживањем за решавање одређених проблема. Употреба односно примена научног сазнања, тј. сазнања до којег се дошло истраживањем може се остварити у области:

а) науке, и то теорије, методологије и даљих истраживања;

б) у практиковању свакодневног живота, обављању одређених послова и задатака, успостављању одређених односа, производњи и организацији.

Подразумева се да није неопходно посебно развијати или прилагођавати извештај о резултатима истраживања употреби – коришћењу у науци. Он је већ сам по себи научни документ који научници, компетентни за научноистраживачки рад, могу непосредно да користе као један од извора обавештења и сазнања. Прилагођавање потребама науке у суштини се своди на посебно формирање научне евиденције која се лако користи, конституисање одређених класификација и типизација, као и на дефинисање научних чињеница, закона, хипотеза и отворених питања научне теорије и научне методологије.

Степен додатне обраде извештаја о резултатима истраживања у циљу прилагођавања захтевима практиковања зависи од карктеристика истраживања.

Акциона истраживања која спадају у ред развојних, апликативних, подразумевају да се њихови резултати непосредно користе у пракси. Слично је и са извештајима о неким експерименталним истраживањима. Ако је извештај у суштини систематско критичко излагање тока експеримента и његових резултата, а закључак односно закључна разматрања тог извештаја, излагање о значају, значењу и дометима експеримента и резултата до којих се дошло, могућност непосредног коришћења садржаја извештаја у пракси је веома велики. У том смислу може се извести закључак да нема строгих правила који извештаји се могу непосредно користити, а које треба посебно обрађивати за ту сврху. Ипак, већина извештаја сложених истраживања плодотворнија је за текућу праксу са одговарајућим прилагођавањима.

Три су основне сврхе прилагођавања извештаја:

а) извештај се формира као основа одлучивања о активности;

б) извештај се уграђује у информативни систем;

в) извештај се прилагођава вршењу комплекса функција.

У циљу остваривања побројаних сврха прирећују се посебни додаци – делови извештаја разних нивоа конкретности и прецизности или се израђују самостални документи на основу резултата извештаја.

Опредељење за прилагођавање извештаја израдом додатних делова најчешће се реализује:

А) израдом тзв. „дајџест извештаја", тј. скраћених извештаја који не садрже детаље и податке који нису директно у саставу или функцији битних закључака.

Он је, пре свега, у функцији одлучивања о успостављању односа према резултатима истраживања и о приступању у њиховом коришћењу. То је најнижи и најмање ефикасан начин;

Б) израда система посебних прегледа други је и са становишта праксе најефикаснији начин прилагођавања извештаја потребама праксе. Могуће је формирати ужи и шири систем. Изгледа да је најплодотворније за остваривање напред поменутих функција израдити следеће прегледе:

а) преглед битних и других важних ставова из извештаја;

б) преглед битних података који су сакупљени и директно и индиректно коришћени у изради извештаја;

в) преглед препорука;

г) преглед отворених питања и изведених хипотеза;

д) преглед откривених или конструисаних модела од значаја за текућу праксу.

Са становишта одлучивања и делања, како се види из изложених функција, овај преглед је од великог научног значаја.

Преглед откривених и новоконструисаних модела готово да се у пракси не може наћи. У истраживањима у којима је примењена метода моделовања и у којима научни циљ истраживања сугерише израду модела, овај је, по правилу, садржан у самом извештају. У другим истраживањима модели су саставни делови препорука. Стога се пракса посебног излагања модела није развила. Међутим, анализа функција извештаја у дневној друштвеној пракси, уопште води нас закључку о изузетној корисности излагања модела. Стога се може пледирати на излагање модела структуре, функција, односа, кретања и развоја истраживаних појава и процеса. Изгледа да је посебно корисно развијати и приказивати, осим реалних модела који су, пре свега, имитација праксе, дакле, имитација прошлог или савременог – постојећег, и модела вероватног и могућег. За остваривање функција управљања и деловања на процесе веома су корисне варијанте модела, односно модели варијетета који изражавају промене под одређеним утицајима, а који се формирају посредством тзв. „модалног" или „моделног експеримента".

Приказујући начине прилагођавања извештаја о резултатима истраживања потребама дневног практиковања више пута употребили смо изразе „систем извештаја", „систем прилога", „систем прегледа" итд. То практично подразумева бар остваривање систематског, континуираног и довољно широког општег увида у научноистраживачки рад, прикупљање пројеката и извештаја о резултатима истраживања, њихово евидентирање и аналитичку обраду. Постојање рачунара омогућава систематско аналитичко праћење научних истраживања и систематизацију резултата истраживања односно израду одговарајућих прегледа који се могу ефикасно користити и у науци и у осталој друштвеној пракси. Осим постојања рачунара и одговарајућих кадрова, битан предуслов за успешно остваривање систематског праћења и оперативног коришћења кумулативних научних резултата истраживања јесте и успостављање одређених стандарда у изради извештаја о резултатима истраживања и њиховом прилагођавању потре-

бама практиковања. И, наравно, доследно поштовање усвојених стандарда у пракси истраживања.

Израда посебних аката на основу извештаја о резултатима истраживања највиши је и најефикаснији начин прилагођавања извештаја практиковању. Два су основна модалитета поступка израде ових аката. Први је продужен рад на елаборацији напред побројаних прегледа, нарочито препорука и модела. Други начин је изостављање напора да се прво ураде прегледи. Уместо тога формулише се концепт или концепција решења, па се она разрађује и сазнања конкретизују и операционализују, при чему се од њих конституише систем, који се може изразити разним формама исказивања.

Акти – документи којима се оперативно елаборира извештај могу имати разне форме, најчешће нормативне и инструктивне. Ми ћемо их, независно од конкретних појавних видова, назвати елаборатима. Под елаборатом подразумевамо у овом случају систематски конзистентно и функционално изложену детаљну замисао практичног система која садржи: опште постулате на којима се сви остали ставови заснивају; дефинисане циљеве система; структуре система; функције система; односе у систему и односе система према окружењу, минималне и оптималне резултате функционисања система и, разумљиво, комуницирање у систему и комуницирање система и окружења, као и нужне услове успостављања и функционисања. Очигледно, реч је о изради функционално практичног модела система на основу резултата истраживања.

Саставни део елабората је и дефинисан начин тестирања система, праћења, оцена (вредновања) и интервенција у циљу истраживања економичне функционалности система.

4.9 НЕКА ПИТАЊА ЈЕЗИКА И СТИЛА ИЗЛАГАЊА РЕЗУЛТАТА У ИЗВЕШТАЈУ

Разматрању о језику и стилу извештаја о истраживању и извештаја о резултатима истраживања прилазимо констатујући да је „језик средство и предмет мишљења" и да је „смислен степен знакова и језичких израза". Имамо у виду и да је извештај о истраживању – резултатима истраживања примарни облик, односни базни облик научног дела. Из претходних поставки произлази да се извештај о научном истраживању – резултатима истраживања пише језиком науке, односно, научне дисциплине којој истраживање припада.

Овај логичан закључак, нажалост, не одговара пракси у потпуности јер захтева испуњење најмање два предуслова: први, да је наука – научна дисциплина у оквиру које се води истраживање већ конституисана, друго, да је научно истраживање монодисциплинарно. Ова два, претходна захтева, поготову други, не морају бити испуњени. Овај проблем се решава тако што се полази од већ усвојеног језичког система у пројекту истраживања и у складу са његовим нормама (логичким, парадигматским, теоријским, итд.) дефинише одговарајући појам и означава одговарајућим термином. Дакле, конституише се реч одређеног

значења и спољне форме. Тако долазимо до става да је језик извештаја, у ствари, језик чија је основа изграђена у пројекту истраживања и који је добио научну квалификацију кроз систем дефинисања односно уређен категоријално – појмовни систем у теоријском одређењу предмета. Тај језик је конституисан из категорија и појмова и термина научне теорије, појмова и термина доктрине, идеологије и свакодневног предмет језика и одговарајућих знакова, ознака и симбола. Тај језик је жив, развојан, али натпросечно формализован, погодан да изражава и најпотпуније категорије и појмове.

Све што смо изложили дозвољава нам да закључимо да се извештај пише научним језиком, при чему и сам доприноси изграђивању научног језика науке – научне дисциплине којој припада.

Извештај се не пише само језиком једне науке – научне дисциплине, већ научним језицима оних научних дисциплина у које предмет истраживања, истраживање и извештај спадају. Тешкоће интердисциплинарних и мултидисциплинарних извештаја решавају се на следеће начине:

а) израдом посебних делова извештаја у којима се бавимо проблематиком одређене дисциплине употребљавајући језик те дисциплине;

б) опредељујући се за тзв. доминантни или преовлађујући језик – језик једне дисциплине. Очигледно је да научни језик једне дисциплине неће моћи да замени језике свих дисциплина, па се то ни не захтева. Ипак, у сваком истраживању један приступ и један аспект предмета наглашенији је од других, а истраживање се врши по једном методолошком концепту. Само изузетно, код компаративних истраживања у којима суделује више потпуно самосталних субјеката (на пример, земаља) јављају се и разни методолошки концепти. Доминантан језик се конституише тако што се узме један језички систем, један категоријално-појмовни систем и њему одговарајућа терминологија, знаци, симболи итд., а у њега се уграђују или му се додају њему примерени, прилагођени појмови и језички изрази система језика других научних дисциплина. Да би се избегао неспоразум, у таквим ситуацијама се нотира значење тако употребљеног појма или језичког израза у конкретном тексту или контексту.

У науци постоји изразита тежња за строгом формализацијом и шематизацијом, као и за што већом математизацијом језика науке. Ови напори су веома значајни и корисни. Не може се порицати потреба да језик науке буде што сложенији и што прецизнији. Међутим, неопходно је, када је израда извештаја у питању, увек имати на уму да нема „празних" појмова и да се сваки извештај односи на одређени друштвени реалитет, његова стварна својства и састав. Зато одређеност и прецизност језика, термина, појмова, језичких израза, може да се оствари само одговарајућим системом дефиниција у коме сваки термин у одређеној спрези са другим терминима означава увек исти објект мишљења, при чему је тај објект истинито замишљен.

Тек на том основу могуће је формирати формализоване „симболичке" језике.

Са појавом рачунара јавили су се њихови језици и тежње да се тим језицима као високо формализованим, изразе разне научне и друге творевине, па и

извештаји о резултатима истраживања. Будући да је употреба рачунара веома раширена у обради и чувању података, а у развијеним системима и у анализи података и извесним облицима извођења стандардних закључака (нпр.: избор најповољније варијанте од више могућих), овакав захтев изгледа природан.

Извештаји о резултатима истраживања не пишу се рачунарским језицима, а рачунарски језици и нису универзални научни језици. Они се пре могу схватити као „сервисни" језици који омогућавају коришћење одређених средстава – техничких помагала у науци. Но, то не умањује, на садашњем нивоу развоја, значај рачунарских језика. Сматрамо да је веома корисно, где год за то има могућности, превести извештај на одговарајући рачунарски језик и евидентирати га рачунаром. Ово подразумева и развијен програм коришћења извештаја, односно коришћења резултата извршених истраживања употребом рачунара. А то, даље, захтева унифицирано коришћење одређеног (одређених) рачунарског језика и система.

У изради извештаја о истраживању – резултатима истраживања важе још нека правила о употреби језика и стила изражавања.

Прво, у научним језицима, па и у језицима извештаја не постоји одбојност ка коришћењу туђица („варваризама"). Напротив. У научним језицима постоје многи интернационални термини и изрази прецизног значења, односно одређеног значења у дефинисаном систему научног језика, па се њихова употреба чак и препоручује.

Друго, хеуристичка оригинална истраживања могу довести до потпуно нових открића за које немамо оформљене појмове, термине и знаке. У тим случајевима не треба избегавати формирање конструката или специфичних кованица, комуникабилних са конвенционалним научним језичким системом којим је израђен извештај

Треће, језик извештаја тежи избегавању употребе синонима и хомонима. Када је то немогуће, оправдан је захтев да се синоним – хомоним строго дефинише и користи увек у истом значењу. Када се јавља у више језичких израза или спрега, од којих неке воде одступању од почетног – основног дефинисаног значења, неопходно је на то указати и формирати одговарајућу додатну дефиницију.

Стил и језик извештаја не подносе стилске фигуре. Једина стилска фигура примерена извештају је компарација, строго одређена (предметно и функционално) у улози поступка продуктивног закључивања. Компарације иконографског, ритуалног и естетичког карактера само оптерећују извештај.

Искази у извештају су једноставни и високе одређености. Захтев за једноставношћу овде не треба схватити као захтев за простим и простопроширеним кратким реченицама, већ као захтев да сваки исказ садржи јасно одређену мисао, став, суд или закључак. Садржина, обим и логика исказа диригују језичку форму исказа.

У извештају о резултатима истраживања нема обавезе да се избегавају понављања истих речи или језичких израза у сложеној реченици, ако је то понављање у функцији прецизности исказа.

Илустрације у извештају у функцији су: (1) бољег, потпунијег, тачнијег увида и схватања исказа – става извештаја; (2) аргумената доказивања – оповргавања; (3) приказивања, описивања појаве, њеног дела или својства; (4) квантитификације односно исказивања квантитативне одређености у оквирима све три наведене функције.

Најчешће илустрације су: фотографије, цртежи, скице, мапе, шеме, дијаграми, табеле, статистичке серије, прегледи поредака одређених података, наведени изборни искази или њихове интерпретације и макете.

Разликујемо илустрације уграђене у текст извештаја у својству интегралних делова извештаја и илустрације дате као прилог извештају. У првом случају у текст морају бити уграђене везне реченице којима ће се илустрација повезивати са осталим текстом. Неопходна је нумерација илустрације и легенди које их тумаче – одређују, тематизирају илустрацију. У другом случају мора у текст да буде уграђен упут на одређену илустрацију.

Једна илустрација може бити у функцији више ставова, као што у функцији једног става може бити више илустрација, нарочито када су то илустрације – аргументи.

Илустрације морају бити репрезентативне. Оне, када су аргументи у прилог једног става не смеју бити противуречне, супротстављене, нити смеју да асоцирају на могућности постојања другог ваљаног става. Дакле, за афирмативан став морају имати позитивно усмерену, а за негативан негативно усмерену конотацију.

Шеме су веома пожељна илустрација ставова, исказа о процесима, кретањима, променама, развоју, преласку из једног у друго итд. Њих треба сместити или на почетку или на крају излагања става. Када се налазе на почетку, имају функцију визуелног предочавања целине процеса чије се даље разматрање територније излаже односно прати. У извесном смислу шема у таквом излагању, мада је резултат истраживања и синтеза – синтетички израз сазнања о процесу, има улогу премисе (тезе) која се даље доказује анализом. Смештене на крају излагања ставова, оне добијају улогу синтетичког визуелног доказа и ваљаности целине става – закључка.

Прототипови су, у одређеним истраживањима суштина извештаја. Извештај је у тим случајевима само опис прототипа, али то није карактеристично за друштвене науке. Међутим, у комплексним истраживањима мултидисциплинарног карактера, ова врста илустрација је веома пожељна. Она укључује и демонстрацију функционисања прототипа.

Ни макете нису веома чести облици илустрација истраживања у друштвеним наукама. Међутим, у решавању проблема у којима конфигурација земљишта и извесни грађевински објекти, растиње и сл. могу играти значајну улогу, овакав тип илустрација извештаја веома је пожељан.

Оба типа поменутих илустрација спадају у ред модела и везана су за примену методе моделовања. О осталим облицима илустрација у извештају нећемо посебно расправљати зато што у вези са тим постоји устаљено искуство.

Закључна разматрања односно закључци као посебан део извештаја не садрже илустрације осим упута (фуснота) на раније у тексту извештаја коришћене или у прилогу дате илустрације.

ФУСНОТЕ:

[1] Милошевић, Новак. *Метод и методологија ратне вештине,* Београд, 1990, Центар високих војних школа, ОС „Маршал Тито", Институт за стратегијска истраживања, стр 208–220

Милосављевић, Славомир: *Истраживање политичких појава,* стр 285–287.

[2] Милосављевић, Славомир. *Извештај о научном истраживању,* Београд, 1990, Центар високих војних школа, ОС „Маршал Тито", Институт за стратегијска истраживања.

[3] Гуд и Хет, наведено дело, стр. 339–353.

[4] Лекић, Ђорђе: наведено дело, стр. 345–352.

Рајберг, С А.: Техника научног рада (према Печујлић, М.. *Методологија друштвених наука)*

[5] Представљање резултата научног истраживања научној јавности у разним облицима се подразумева, осим у случајевима у којима то онемогућавају разне препреке.

[6] Гуд и Скат, наведено дело, стр 665–705, види и

Шуковић, Филип, наведено дело, стр. 61–118

Милосављевић, Славомир. *Концептуални модел образовања РТВ новинара,* Београд, 1982, РТВ Београд – Центар за кадрове.

ЛИТЕРАТУРА

I ОБАВЕЗНА ЛИТЕРАТУРА

1. Шешић Богдан: *Основи методологије друштвених наука,* Научна књига, Београд, 1974.
2. Милосављевић Славомир: *Истраживање политичких појава,* Институт за политичке студије, Центар за омладину и пионире Палилуле, Београд, 1980.
3. Радосављевић Иван: *Хипотетичко-дедуктивна метода у истраживању политике,* СО Горњи Милановац – Дечије новине, 1996.
4. Печујлић Мирослав: *Методологија друштвених наука,* Савремена администрација, Београд, 1989.
5. Милић Војин. *Социолошки метод,* Нолит, Београд, 1978.
6. Пејчић Богољуб. *Методологија емпиријског научног истраживања.* Хрестоматија. Универзитет у Београду, Дефектолошки факултет Београд, 1995.

II ОСНОВНА МЕТОДОЛОШКА ЛИТЕРАТУРА

1. Adam Franc: *Kvalitativna metodologija in akcijsko raziskovanja v sociologiji,* F. Adam, Koper, 1980.
2. Адам Франц: *Акционо истраживање,* Марксистички центар организације СК, Београд, 1984.
3. Адорно Теодор: *Негативна дијалектика,* БИГЗ, Београд, 1979.
4. Аранђеловић Ј; Крон А; Новаковић С; Петровић Б: *Наука и филозофија,* Институт друштвених наука, Београд, 1963.
5. Аранђеловић Јован: *Улога индукције у научном истраживању,* Научна књига, Београд, 1967.
6. Аристотел: *Никомахова етика,* БИГЗ, Београд, 1980.
7. Ackoff Rusel Linkoln. *Načrt sociološke raziskave,* Univerza, Ljubljana, 1966.
8. Bacon Francis: *Novi organon,* Naprijed, Zagreb, 1968.
9. Bayme von Klaus: *Suvremene političke teorije,* Stvarnost, Zagreb, 1974.
10. Batarelo Ante – Željko: *Problem u društvenim istraživanjima,* Kritika tradicionalne metodologije, A. Ž. Batarelo, Zagreb, 1990
11. Беркли Џорџ: *Расправе о принципима људског сазнања,* БИГЗ, Београд, 1977.
12. Бети Емилио: *Херменеутика као општа метода духовних наука,*

Књижевна заједница, Нови Сад, 1988
13 Берелсон Бернард: *Анализа садржаја,* Институт друштвених наука, Београд, 1960
14. Благоев Борислав: *Статистика за студенте правних факултета,* Научна књига, Београд, 1969
15. Blejsko metodološko srečanje. Razıskovalnı ınštitut – Fakultet za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, 1987, 1988, 1989. i 1990.
16. Богдановић Марија: *Квантитативан приступ у социологији,* Службени лист, Београд, 1981
17. Богдановић Марија: *Методолошке студије,* Институт за политичке студије, Београд, 1993.
18. Бороjевић Славко: *Методологија експерименталног научног рада,* РУ „Радивој Ћирпанов", Нови Сад, 1978.
19. Burger Hotımır: *Znanost povjesti, Problemı znanosti u Marksovu djelu,* Centar za kulturne delatnosti SSO, Zagreb, 1978
20 Брдар Милан: *Тоталитет и позитивизам,* ИКС, Београд, 1981.
21. Bronovskı Jakob. *Porıjeklo znanja i ımagınacije,* Stvarnost, Zagreb, 1981.
22. Васић Смиљка: *Дефиниција и дефинисање,* Просвета, Београд, 1988
23. Вебер Макс. *Привреда и друштво,* Просвета, Београд, 1976.
24. Вебер Макс: *Методологија друштвених наука,* Глобус, Загреб, 1989.
25 Врачар Стеван К: *Преиспитивање правне методологије. Наговештај државно-правног интегрализма,* Научна књига, Београд, 1994.
26 Вујевић Мирослав. *Увођење у знанствени рад у подручју друштвених знаности,* Информатор, Загреб, 1990.
27. Гадамер Ханс Георг. *Истина и метода,* ИП „Веселин Маслеша", Сарајево, 1978
28. Гвојић Љубомир: *Функционализам Роберта Мертона. Теоријско становиште и основне области примене,* Љубомир Гвојић, Београд, 1991.
29. Giddens Anthony. *Nova pravila sociološke metode,* Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, ŠKUC, Ljubljana, 1989.
30 Gros Mırjana: *Historıjska znanost,* SHL, Zagreb, 1980.
31. Гуд В.J : *Методе социолошког истраживања,* Институт друштвених наука, Београд, 1962.
32. Гуд В. – Хет П.: *Методи социјалног истраживања,* Вук Караџић, Београд, 1966
33. Gud V. – Skat D.: *Metode ıstraživanja u pedagogiji, psihologiji i sociologiji,* Otokar Keršovanı, Rijeka, 1967.
34. Декарт Рене. *Расправа о методи,* Естетика, Ваљево – Београд, 1990
35. Диркем Емил: *Правила социолошког метода,* Савремена школа, Београд, 1963.
36 Диркем Емил: *О подели друштвеног рада,* Просвета, Београд, 1972.

37 Диркем Емил: *Елементарни облици религијског живота,* Просвета, Београд, 1982.
38 Џуи Џон. *Логика. Теоријска истраживања,* Нолит, Београд, 1962.
39 Добров Т. М.: *Наука о наукама – Увод у опште познавање научних делатности,* Завод за издавање уџбеника СР Србије, Београд, 1970.
40. Драјфус Хуберт: *Шта рачунари не могу,* Нолит, Београд, 1977.
41 Дубић Славољуб: *Увођење у научни рад Наука и научни метод,* Завод за издавање уџбеника, Сарајево, 1970
42 Gılli Gıan Antonıo: *Kako se ıstražuje,* Školska knjiga, Zagreb, 1974.
43. Ђорђевић Јован: *Основна питања политичких наука,* Савез удружења правника Југославије, Београд, 1961.
44. Ђурић Михаило. *Проблеми социолошког метода,* Савремена школа, Београд, 1962.
45. Ејер А. Ж. *Проблеми сазнања,* Нолит, Београд, 1963.
46. Ел Мабрук Салех Ибрахим: *Компаративни метод у истраживању народног управљања у Либијској Џамахирији и социјалистичког самоуправљања у СФР Југославији.* Докторска дисертација. Универзитет у Београду – Факултет политичких наука, 1992.
47. Жугај Мирослав: *Основе знанственог и стручног рада,* Загреб, Самобор, 1989
48. Зајечарановић Глигорије: *Основи методологије науке,* Научна књига, Београд, 1987.
49. Закић Милорад Д.: *Методологија права и економије,* Правни факултет, Бања Лука, 1988.
50. Илић Владимир: *Функционализам у социологији,* Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 1955.
51. Илић Милош: *Научно истраживање. Општа методологија,* Филолошки факултет у Београду, Београд, 1994.
52. Илић Милош: *Логичке основе теорије вероватноће,* Институт друштвених наука, Београд, 1962
53. Кант Имануел: *Критика чистог ума,* Култура, Београд, 1970.
54 Konıg Rene: *Das interwiew Formen,* Koln, 1957.
55. Књазева Светлана: *Логика у пракси,* Завод за издавање уџбеника СРС, Београд, 1969
56. Коен Морис – Нејгел Ернест. *Увод у логику и научни метод,* Завод за издавање уџбеника и наставна средства СРС, Београд, 1979.
57 Колаковски Лешек: *Позитивизам,* Просвета, Београд, 1972.
58. Конт Огист. *Курс позитивне филозофије,* Универзитетска ријеч, Никшић, 1989.
59 Кумбс Клајд Х.. *Теорије и методе социолошког мерења,* Институт друштвених наука, Београд, 1962.

60 Коцић Љубомир. Експериментална педагогија – покушај изграђивања педагогије на емпиријској основи, Институт за педагошка истраживања, Просвета, Београд, 1983.
61. Креч Д, Кречфилд Р, Балаки И: *Појединац у друштву,* Завод за издавање уџбеника СРС, Београд, 1972.
62. Крковић А: *Мјерење у психологији и педагогији,* Завод за издавање уџбеника СРС, Београд, 1964.
63. Крнета Миодраг. *Статистика за социологе,* ИРО Економика и Економски институт, Београд, 1987.
64. Кувачић Иван: *Знаност и друштво,* Напријед, Загреб, 1977.
65. Кувачић Иван: *Марксизам и функционализам,* Комунист, Београд, 1970.
66. Лекић Ђорђе: *Методологија педагошког истраживања и стваралаштва,* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1980.
67 Лењин В. И.: Материјализам и емпириокритицизам, Култура, Београд, 1959.
68. Лефевр Анри: *Политички човек,* Рад, Београд, 1967.
69. Лукић Радомир: *Методологија права,* Научна књига, Београд, 1983.
70. Луман Никлас: *Теорија система,* Глобус, Загреб, 1981.
71. Марковић Михаило: *Филозофски основи науке,* САНУ, Београд, 1981.
72. Марковић Михаило. *Дијалектичка теорија значења,* БИГЗ-Генекс штампа, Просвета, СКЗ, Београд, 1994.
73. Марковић Михаило. *Критика друштвених наука,* БИГЗ-Генекс штампа, Београд, 1994.
74. Macneill Patrik. *Research methods,* Routledge, London, 1991.
75. Маркс Карл: *Капитал,* БИГЗ, Београд, 1971.
76. Маркс Карл: *Прилог критици политичке економије,* БИГЗ, Београд, 1976.
77. Маркс К; Енгелс Ф: *Рани радови,* Напријед, Загреб, 1967.
78. Марксизам – Структурализам, часопис Дело, Нолит, Београд, 1974.
79. Методологија друштвених наука, Зборник, Институт за криминолошка и криминалистичка истраживања, Београд, 1963.
80. Методологија савремене историје (саопштења са округлог стола 17. и 18. децембра 1985. у Београду), Институт за савремену историју, Београд, 1987.
81. Мертон К. Роберт: *О теоријској социологији,* Центар друштвених делатности ССОХ, Загреб, 1979.
82. Mill J. S: *A System of Logic, Rationative and Inductive,* New York, 1955.
83. Милић Војин: *Социолошки метод,* Нолит, Београд, 1978.
84. Милосављевић Славомир: *Политичка акција,* Институт за политичке студије ФПН, Београд, 1977.
85 Милосављевић Славомир. *Извештај о научном истраживању,* Центар високих војних школа оружаних снага – Институт за стратегијска

истраживања, Београд, 1990
86 Милосављевић Никола: *Основи научног истраживачког рада,* Научна књига, Београд, 1989.
87. Милосављевић Славомир, Радосављевић Иван: *Репетиторијум из методологије друштвених истраживања,* Институт за политичке студије ФПН, Београд 1975. Проширено и допуњено издање 1988.
88. Милошевић Новак: *Метод и методологија ратне вештине,* Центар високих војних школа, Институт за стратегијска истраживања, Београд, 1990.
89. Милошевић Новак и Милојевић Саша: *Основи безбедносних наука,* Полицијска академија, Београд, 2001.
90 Михаиловић Добривоје. *Методологија научних истраживања,* Факултет организационих наука, Београд, 1999.
91. Митровић Д – Станојевић Љ: *Теорија хаоса и правне теорије. Моделовање рачунарске симулације у праву,* Новинско издавачка установа Службени лист СФРЈ, Београд, 1996.
92 Морено Јакоб. *Основи социометрије,* Савремена школа, Београд, 1962.
93. Morison Mirray: *Methods in Sociology,* Longman, London – New York, 1985.
94. Момировић Константин: Мерење у психологији (часопис) Институт за криминолошка и психолошка истраживања, Београд, 1998.
95. Мозер Ц. А: *Методе анкетирања и истраживања друштвених појава,* Култура, Београд, 1962.
96. Мужић Владимир: *Методологија педагошког истраживања,* Свјетлост и Завод за уџбенике, Сарајево, 1977.
97. Нејгел Ернест: *Структура науке,* Нолит, Београд, 1974.
98. Николић Михаило: *Мера и социометрија,* Хегелово друштво и Екумена, Београд, 1992.
99 Новаковић Станиша. *Хипотезе и сазнање,* Нолит, Београд, 1974.
100 Новосел Павле: *Политичка знаност. Методе,* Напријед, Загреб, 1946–1971.
101. Нортроп Ф.С.Ц: *Логика природних и друштвених истраживања,* Обод, Цетиње, 1968.
102. Обрадовић Томислав: *Факторска анализа у истраживању статуса и опредељења за припадност политичким странкама.* Магистарска теза. ФПН, Београд, 1996.
103. Parsons T, Shils E A: *Toward a general Theory of Action,* Harvard Univesity Press, 1951.
104. Parsons Talcott: *The Structure of Social Action,* New York, Mc Grow-Hill, Book co.1973
105. Пејовић Данило. *Херменеутика, знаност и практична филозофија,* Веселин Маслеша, Сарајево, 1982.
106. Перс Чарлс Сандерс. *Изабрани списи О прагматизму и прагматицизму,*

БИГЗ, Београд, 1993.
107 Петронијевић Бранислав: *Основи логике,* Белетра, Београд, 1990.
108 Платон: *Држава,* БИГЗ, 1976.
109. Петровић Д; Седмак Т. *Методе групног социјалног рада,* Научно-истраживачки центар за социјални рад и социјалну политику ФПН у Београду, 1997.
110. Петровић Д, Стефановић В: *Проблеми теорије и методологије физичке културе,* Факултет за физичку културу НИП РО Партизан, Савез за физичку културу Југославије, Београд, 1981.
111 Печујлић М; Милић В: *Методологија друштвених наука,* ДБ Графика, Београд, 1995
112. Poinkare Henri. *Znanost i hipoteze,* Globus, Zagreb, 1989.
113. Пешић Михаило: *Увод у социологију,* РО Институт за политичке и међународне студије, Београд, 1985.
114 Пешић Михаило. *Социолошке теорије,* Институт за политичке студије, Београд, 1994.
115. Поповић Владислав: *Методологија археолошких истраживања,* (скрипте), Катедра за археологију Филозофског факултета у Београду, Београд, 1988.
116. Поповић Михаило: *Методе социолошког истраживања,* Београд, Висока школа политичких наука, 1963.
117. Поповић Михаило: *Теорија и емпирија. Социолошко истраживање друштвених класа и слојева.* Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 1994.
118. Попер Карл: *Логика научног открића,* Нолит, Београд, 1973.
119. Попер Карл: *Трагање без краја,* Нолит, Београд, 1991.
120. Радоњић Славољуб: *Увод у психологију,* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1981.
121. Рајт Т. Х.: Објашњење и разумевање, Нолит, Београд, 1975.
122. Расел Б: Људско знање, Нолит, Београд, 1962.
123. Рајнберг С. А: *Методика и техника научног рада,* Медицинска књига, Београд, 1948
124 Ристић Живан: *О истраживању, методу и знању,* Институт за педагошка истраживања, Београд, 1995.
125. Ристић Живан: *Нацрти истраживања и проверавања хипотеза. Логичке основе нацрта истраживања и статистичког проверавања у психологији и педагогији.* Институт за педагошка истраживања, Просвета, Београд, 1983
126. Рот Никола: *Основи социјалне психологије Социјализација* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1980.
127. Рускони Ђан Енрико. *Критичка теорија друштва,* Стварност, Загреб, 1973.
128. Sartre Jean-Paul: *Questions de methode,* Gallimard, Paris, 1960.

129. Сердар Владимир. *Уџбеник статистике,* Школска књига, Загреб, 1977.
130 Симић Душан. *Методологија науке и технички развој,* ДСП – мехатроник, Крагујевац 1997.
131. Синадиновски, Јаким: *Емпиријски општествени истражувања. Процедури, методи и техники* Научна књига, Скопје, 1992.
132. Симпозијум: *Руковођење истраживањем и развојем,* Привредна комора БиХ, Сарајево, 1969
133. Смиљковић Р. – Печујлић М: *Политичка социологија* (Зборник), Радничка штампа, Београд, 1978.
134. Станковић Владета: *Методологија економских наука,* Центар за публикације Правног факултета, Београд, 1981.
135. Старе и нове парадигме у политичкој теорији, Часопис Српска политичка мисао 1–4, Институт за политичке студије, Београд, 1994
136. Стојак Руди. *Метода анализе садржаја,* Институт за проучавање националних односа и ДП Графичар, Тузла, 1990.
137 Супек Руди: *Испитивање јавног мнијења,* Напријед, Загреб, 1961.
138. Томић Милан. *Методе мерења аудиторијума радија и телевизије,* РТС сектор за издавачку делатност, Београд 1998.
139. Тодоровић Александар: *Методологија истраживања слободног времена,* Савремена администрација, Београд, 1978.
140. Тодоровић Дејан: *Основи методологије психолошких истраживања,* Лабораторија за експерименталну психологију, Београд, 1994.
141. Тош Niko: *Metode družboslovnega raziskovanja,* Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1981
142. Турен Ален: *Социологија друштвених покрета,* Радничка штампа, Београд, 1983.
143. Турудија Симо: *Теорија и методологија интердисциплинарних студија,* Велвет, Београд, 1995.
144. Урбанчић Иван; *Темељи методе моћи,* Младост, Београд, 1976.
145. Фајербенд Паул. *Против методе,* Веселин Маслеша, Сарајево, 1987.
146. Фулгози Анте. *Факторска анализа,* Школска књига, Загреб, 1984.
147 Фуко Мишел: *Ријечи и ствари,* Нолит, Београд, 1971
148. Халми Александар. *Методологија акционих истраживања као научна и самоуправна основа социјалног рада.* Докторска дисертација. ФПН у Београду, 1986
149 Халми Александар: *Методологија истраживања у социјалном раду,* Алинеа, Загреб, 1995.
150. Хабермас Јирген. *Сазнање и интерес,* Нолит, Београд, 1975
151. Хабермас Јирген: *Техника и знаност као идеологија,* Школска књига, Загреб, 1986
152. Хегел Георг Вилхелм Фридрих. *Феноменологија духа,* БИГЗ, Београд,

1979.
153. Хегел Георг Вилхелм Фридрих. *Наука логике,* 1, 2, 3, БИГЗ, Београд, 1976, 1977, 1979.
154 Хоркхајмер Макс. Традиционална и критичка теорија, БИГЗ, Београд, 1976.
155. Чавал Јосипа: *Статистичка метода у привредним и друштвеним истраживањима,* Свеучилиште Ријека, 1981.
156. Чолаковић Божидар; Бараку Енвер: *Основи информатике и методологије научног рада,* Завод за уџбенике и наставна средства САП Косово, 1989.
157. Шамић Михад: *Како настаје научно дјело,* Свјетлост, Сарајево, 1977.
158. Шешић Богдан: *Логика,* Научна књига, Београд, 1971.
159. Шешић Богдан: *Општа методологија,* Научна књига Београд, 1971.
160 Шешић Богдан: *Основи логике,* Научна књига, 1983.
161. Шкара-Видојевић Љубица: *Статистички метод у друштвеним наукама,* Стручна књига, Београд, 1976.
162. Шмит Алфред; Ђан Енрико Рускони: *Франкфуртска школа,* Комунист, Београд, 1974.
163. Шушњић Ђуро. *Критика социолошког метода,* Градина, Ниш, 1973.
164. Шуковић Филип: *Неформални социјални односи у организацији удруженог рада,* ИШП Привредно-финансијски водич, Београд, 1979.

III ПОЛИТИКОЛОШКА ЛИТЕРАТУРА

1. Allen J W. – *A History of Political Thought in the Sixteenth Century,* London, Methuen, 1961
2. Albig W. – *Modern Public Opinion,* Mc Graw Hill Book Co. New York, 1966.
3. Almond G. – *Comparative Political System,* Journal of politics, 1966.
4. Almond G/ Powel B G. – *Comparative Politics. Developmental Approach,* Boston, 1966.
5. Aron R. – *Social Structure and Ruling Class,* Political Sociology Ed. By I. Coser, Harper Torchbooks, New York, Evanston and London, 1967.
6 Баста Р. – *Политика у границама права,* Институт за упоредно право, Београд, 1984.
7. Ботомор Т. Б – *Елите и друштво,* Седма сила, Београд, 1967.
8. Блох Ернест – *Политичка мјерења,* Свјетлост, Сарајево, 1979.
9. Brams J St. – *Measuring the Concentration of Power in Political System,* APSR, 1968.
10. Burgess R L. – Bushell Don – *Behavioral Sociology. The experimental analysis of social process,* Columbia University Press, New York and London, 1969.
11. Цвијић Јован – *Из друштвених наука,* Вук Караџић, Београд, 1965.
12. Чомски Ноам – *Што то (у ствари) хоће Америка,* ИПС Београд, 1994.
13. Deutch W. K. – *An Analysis of International Relations,* Englewood Kliffs, London, 1968.
14. Ђорђевић Јован – *Политички систем,* Савремена администрација, Београд, 1976
15. Ђорђевић Миодраг – *Социологија,* Научна књига, Београд, 1996.
16. Ђорђевић Миодраг – *Савремено југословенско друштво,* Бакар-Бор, Бор-Београд, 1977.
17. Ђорђевић Тома – *Теорија информација Теорија масовних комуникација,* Партизанска књига, Београд, 1979.
18. Ђурић Војислав – *Иновације у друштву,* Градина, Ниш, 1975.
19. Фира Александар – *Уставност и политика,* ЦК ПК СКВ за политичке студије и марксистичко образовање, Нови Сад, 1984.
20. Ганди Махатма – *Борба ненасиљем,* Комунист, Београд, 1970.
21. Галбрајт Кенет Џон – *Анатомија моћи,* Стварност, Загреб, 1987.
22. Garner W. J. – *Political Science and Government,* New Hawer, 1980
23. Гоати Владимир – *Идеологија и друштвена стварност,* Радничка штампа, Београд, 1977.

24 Грамши Антонио – *О држави*, Радничка штампа, Београд, 1979.
25. Хегел Г. В. Ф – *Правни и политички списи*, Нолит, Београд, 1982.
26 Ивановић Живота – *Србија мора умрети*, Филип Вишњић, Београд, 1995.
27. Јанковић В./ Ракочевић Ж./ Виденов А. – *Анализа друштва*, Савремена администрација, Београд, 1981
28. Кецмановић Ненад – *Политика у критичком огледалу*, ИКС ССО Србије, Београд, 1986.
29. Костић Бранислав – *Тржишно комуницирање*, Научна књига, Београд, 1988.
30. Костић Б./ Животић Р. – *Комуникација и култура*, ИРО Грађевинска књига, Београд, 1988.
31. Крешић Андрија – *Дијалектика политике*, ИП Веселин Маслеша, Сарајево, 1968.
32. Крешић А./ Вујичић Р. – *Држава и политика*, Осијек, 1977.
33. Кољић Тодор – *Облици личне власти*, ИПС, Београд, 1994.
34. Лазић Младен – *Капитализам у еволуцији*, ИКС ССО Србије, Београд, 1988.
35 Ласки Харолд – *Политичка граматика*, Геца Кон, Београд, 1933.
36. Ле Бон Гистав – *Смисао нације*, Култура, Београд, 1971.
37 Лефевр Анри – *Антисистем*, Радничка штампа, Београд, 1973.
38. Лукић Радомир – *Теорија државе и права*, Научна књига, Београд,1954.
39. Лукић Радомир – *Политичка теорија државе*, Савез удружења правника Југославије, Београд, 1962.
40. Лукић Радомир – *Историја политичких теорија*, Научна књига, Београд, 1964
41. Малиновски Бранислав – *Научна теорија културе*, Вук Караџић, Београд, 1970.
42. Марјановић Јован – *Теорија политике*, Универзитет у Београду, 1996.
43. Матић Милан – *Политичко представљање* – Радничка штампа, Београд, 1974.
44. Матић Милан – *Мит и политика*, Радничка штампа, Београд, 1984.
45. Матић М./ Подунавац М. – *Политички систем*, ИПС Београд, 1995.
46. Милс Рајт – *Социолошка имагинација*, Савремена школа, Београд, 1974.
47 *Маса у социолошкој теорији* – Зборник, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 1977.
48. Мејно Жан – *Увод у политичку науку*, Савремена администрација, Београд, 1960
49 Милосављевић С./ Пешић М – *Омладина и политичка акција*, Омладинска радна акција, Морава, Велика Ломница, 1980.
50. Милосављевић Славомир – *Телевизијски интервју*, Трибина, Београд, 1982.

51. Милосављевић Славомир – *Омладина у политичком процесу*, ИКС ССО Србије, Београд, 1987.
52. Митровић Љубиша – *Основи социологије*, Стручна књига, Београд, 1988.
53 Митровић Љубиша – *Савремено друштво, стратегија, актери*, ИПС Београд, 1996.
54. Митровић Љубиша – *Србија и социјалдемократски изазови*, Младост, Београд – Лист, Ниш, 1994.
55. Нојман Франц – *Демократска и ауторитативна држава*, Напријед, Загреб, 1974.
56. Павловић Вукашин – *Потиснуто цивилно друштво*, Еко-центар, Београд, 1995
57 Пашић Најдан – *Савремена држава*, Рад, Београд, 1960.
58. Пашић Најдан – *Упоредни политички системи*, Институт за политичке студије ФПН, Београд
59. Пашић Најдан – *Класе и политика*, Рад, Београд, 1967.
60. Пашић Најдан – *Политичко организовање самоуправног друштва*, Комунист, Београд, 1970.
61 Подунавац Милан – *Човек и грађанин*, РУ Вељко Влаховић, Суботица, 1977
62. Пулишевић Стјепан – *Савремене класе у преображају*, Народне новине, Загреб, 1971.
63 Ратковић Радослав – *Основи науке о политици*, ИПС Београд, 1972.
64. Ратковић Радослав – *Идеологија и политика*, ИПС, Београд, 1976.
65. Ратковић Радослав – *Основи политичких наука*, ИПС, Београд, 1985.
66. Рајх Вилхелм – *Масовна психологија фашизма*, Часопис Идеје – посебно издање, Београд, 1973.
67. Ранковић Миодраг – *Гурвичево схватање структуре и типологије глобалних друштава*, Рад, Београд, 1970.
68 Радица Богдан – *Агонија Европе*, СКЦ, Београд, 1994.
69 Родин Давор – *Дијалектика и феноменологија*, Нолит, Београд, 1975.
70. Симеуновић Драган – *Теоријски корени партије*, НИРО „4. јули", Београд, 1986
71. Секуловић Александар – *Теорија политичке класе*, Радничка штампа, Београд, 1982.
72. Славујевић Зоран – *Савремени политички мит*, Радничка штампа, Београд, 1986
73. Стојковић Момир – *Дипломатска историја*, ФПН, Београд, 1989.
74 Стојковић Момир – *Спољна политика*, Савремена администрација, Београд, 1979

75 Стокић Љубиша – *Нови светски поредак и југословенска драма*, Зенит, Београд, 1995.

76 Smith G. D. – *Political Science and Political Theory,* The American Political Science, Review, vol. VI 1967

77 Schlesinger A. J. – *Ambition and Politics,* Political Careers in the United States, Chicago, 1966.

78. Шешић Богдан – *Нужност и слобода*, Научна књига, Београд, 1972.

79. Штамбук Владимир – *Тиха доминација*, Радничка штампа, Београд, 1977.

80. Тадић Љубомир – *Наука о политици,* Рад, Београд, 1988.

81 Томић Душко – *Косово Уставно-политички аспекти*, Заслон, Шабац, 1999.

82. Зечевић Миодраг – *Почетак Краја СФРЈ,* Архив Југославије, Принтер Комерц, Београд, 1998.

83. Жубринић Душан – *Марксизам и теорија елите*, Школска књига, Загреб, 1975.

Улога идеологије у социолошким истраживањима

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

303.32(075.8)

МИЛОСАВЉЕВИЋ, Славомир
Основи методологије политичких наука / Славомир Милосављевић, Иван Радосављевић. – 2. измењено и допуњено изд. – Београд : Службени гласник, 2003 (Београд : Гласник) – 666 стр. ; 24 cm

Тираж 500. – Библиографија: стр. 656-666.

ISBN 86-7549-306-1
1 Радосављевић Иван
а) Политичке науке – Методологија
COBISS.SR-ID 105937420